ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FŐSZERKESZTŐ
ORTUTAY GYULA

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
DÉGH LINDA, GUNDA BÉLA, TÁLASI ISTVÁN

SZERKESZTŐ
1951. 1—2. sz.: KATONA IMRE
1951. 3—4. sz.: BALASSA IVÁN

LXII. ÉVFOLYAM
1951

TARTALOM — СОДЕРЖАНИЕ — SOMMAIRE

Tanulmányok — Научные статьи — Études

Bodrogi Tibor: A gyarmati népek kipusztulásának kérdéséhez — Tasmania. — К вопросу вымирания туземцев в колониях Тасмания. — Concerning the depopulation of colonial peoples — Tasmania ..... 351—369
Fokos Dávid: Népmese-motívum egy vogul medvéénekben. — Мотивы народной сказки, найденные в одной из вогульских песен о медведе. — Volksmärchenmotiv in einem wogulischen Bärenliede ..... 291—293
Lukács Károly: Tiszai hatás a balatoni halászatban. — Влияние рыболовства Тиссы на рыболовство озера Балатон. — L'influence des pêcheurs de la Tisza sur la pêche au lac Balaton ..... 83—112
Mészöly Gedeon: Az ugorkori vadászélet magyar szókincsbeli emlékei. — Следы выражений и слов охотничьего значения угорских времен, имеющиеся в венгерской сокровищнице слов. — Das Jägerleben der ugrischen Zeit im ungarischen Wortschatz ..... 277—290
Morvay Péter: A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás, s a halottas-játék népszokásához. — О народном обычае играх и танце на поминках, на кладбище и при церкви. — Zur Volkssitte des Tanzes im Kirchengarten, im Friedhof und bei dem Totenmahle, und des Leichenspieles ..... 73—82
Román János: A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése. — Схематическая рецензия о гончарном производстве в Шарошпатак. — Esquisse d'une histoire de la poterie de Sárospatak ..... 294—350
Takács Lajos: Népi verselők, hírversírók. — Народные стихотворцы и стихописатели на злобу дня. — Bauerndichter ungarischer Nachrichtenreime. 1—49
Tokarjev Sz. A.: A forradalom előtti orosz és a szovjet néprajz fejlődésének fő szakaszai. (A periodizáció problémája). — Основые этапы развития русской дореволюционной и советской этнографии. Проблема периодизации) 257—276
Vajda László: Ritus-tanulmányok. I. A ház középoszlopának szakrális szerepéhez. II. Egy magyar agrár-ritus elterjedéséhez. — I. К священной роли среднего столба дома. II. О распространении одного венгерского аграрного ритуала — Ritus-Studien. I. Zur kultischen Rolle des Mittelpfahles des Hauses. II. Zur Verbreitung eines ungarischen Agrar-Ritus 50—72

Adatközlések — Сообщение данных — Documentation

Bakos József: Miscellanea Ethnographica et Oeconomica. (Néprajzi és gazdaságtörténeti vonatkozású adatok). — Этнографические и экономическо-исторические данные. — Data Concerning Ethnography and Economic History ..... 171—176
Barabás Jenő: A velencei nád felhasználása. — Использование камыша, растущего на озере Веленце. — Die Verwendung des Rohres von Velence ..... 145—155
Dömötör Sándor: Enyvfőzés fagyöngyből Kőszeghegyalján. — Заготовка клея из омелы в местности Кесегхедьалья. — Leimkochen aus Mistel in Kőszeghegyalja (Westungarn) ..... 426—431
Hofer Tamás: XVIII. századi méhész-hiedelmek. — Верования пчеловодов XVIII. века. — Bienenzüchter-Aberglauben vom XVIII. Jahrhundert . 160—171
K. Kovács Péter: A járó-, vonó- és fejősjószág betanítása Tiszacsegén. (Adatok a Hortobágy-széle kezestartásához). — Приручение молодняка тяглового и удойного скота в Тисачеге. — Abrichtung der Zug- und Melktiere in Tiszacsege ..... 370—395
László Gyula: Székely faeke a XV. századból. — Изображение одного деревянного секлерского плуга XV. века. — La représentation d'une charrue de bois sicule du XVe siècle ..... 157—159
Luby Margit: A kézi gyapjúkalap készítése. — Шляпное валяльное ремесло. — Der handgearbeitete Filzhut I. ..... 113—144
II. ..... 410—425

Scheiber Sándor: Az Ibykus darvai-féle típus magyarnyelvű feldolgozásaihoz. — Журавли Ибикоса. — The cranes of Ibykos 432
Szolnoky Lajos: Jegyzet egy néprajzi gyűjtés margójára. — Заметки об одной этнографической коллекции. — Remarques à propos d'un recueil ethnographique ..... 155—156
Szűcs Sándor: Időért viaskodó táltosok. — Борьба жрецов за погоду. — Druids fighting for good weather ..... 403—409
Takács Lajos: Munkábanevelés, tapasztalatátadás a várongi kepésaratóknál. — Воспитание навыков в работе и передача их у варонгских жнецов. — L'initiation au travail et la communication des expériences chez les moissonneurs de Várong ..... 396—402

A d a t o k a n é p r a j z t ö r t é n e t é h e z — К истории этнографии — C o n t r i b u t i o n s à l ' h i s t o i r e d e l ' e t h n o g r a p h i e

Balassa Iván: A néprajzi Múzeum története a Magyar Tanácsköztársaság alatt. — История Этнографического Музея во время Венгерской советской республики (1919). — L'histoire du Musée d'Ethnographie pendant la république soviétique hongroise en 1919 ..... 433—444
—: Egy mesekötet hivatalos bírálata 1937-ből. — Официальная критика книги сказок изданной в 1937. — Critique officielle d'un recueil de contes populaires de l'an 1937 ..... 177—178
Luby Margit: Egy ismeretlen Herman Ottó-levél. — Известное письмо Отто Германа — Une lettre inédite d'Otto Herman 184
Péter László: Néprajztörténeti adatok Kálmány Lajos levelezésében. — Данные по истории в переписке Лайоша Кальманя. — Données sur l'histoire ethnographique dans la correspondance de Louis Kálmány 178—183

N é p r a j z i m ú z e o l ó g i a — М у з е о л о г и я — M u s e o l o g i e

Barabás Jenő: A székesfehérvári, szombathelyi és veszprémi múzeum néprajzi kiállításai ..... 204—209
d. a.: A békési múzeum 210
D. S.: Orvostörténeti kiállítás Szombathelyen 210
G. Nagy Piroska: A »Biró Lajos emlékkiállítás és a Csendes-óceán szigetvilága (Melanézia népei a gyarmatosítás előtt és ma)« c. kiállítás a Néprajzi Múzeumban ..... 449—451
Hofer Tamás: India-kiállítás ..... 452—453
L. Vehovszky Erzsébet: Kolhozmúzeum és falutörténet Örményországban .. 211—213
Péter László: Az ország első termelőszövetkezeti múzeuma ..... 445—449
Potapov L. P.: A néprajzi kiállítás alapvető kérdései a szovjet múzeumokban 453—459
Sándor István: Első néprajzi kiállításunk és Xántus János — Наша первая этнографическая выставка и Янош Ксантус — Our first ethnographical exhibition and John Xántus ..... 185—204

N é p r a j z i h í r e k — Этнографические известия — N o u v e l l e s e t h n o g r a p h i q u e s

Barabás Jenő: Néprajzi gyűjtések 1950. évben ..... 221—223
B. J.: Néprajzi ankét Siófokon ..... 224—225
Bodrogi Tibor: Bíró Lajos ..... 217—221
Csilléry Klára: Iparművészeti és képzőművészeti főiskolás hallgatók nyári gyűjtése ..... 460—462
Cs. Sebestyén Károly: Hogyan készüljenek a néprajzi illusztrációk ..... 463—464
Ju. Ivanova (ford. L. Vehovszky Erzsébet): Tudományos munka az Albán Népköztársaságban ..... 230—234
Kresz Mária: Palotay Gertrud ..... 214—217
Kusnyer P. I.: A kultúra és életmód tanulmányozásának programmja a Szovjet Probaltikum kolhozaiban ..... 470—474
Lakatos László: Beszámoló a harmadik múzeumvezetői értekezletről ..... 225—226

Sz. Morvay Judit: Munkaközösségek és munkacsoportok ..... 226—229
—: A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Néprajzi Intézetében a szövetséges és autonóm köztársaságok képviselőinek részvételével 1951. január 23. és február 3. között tartott értekezlet határozatai ..... 465—469
A Budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának néprajzi előadásai 1950—51. tanév II. felében ..... 234—235
A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának néprajzi előadásai 1950—51. tanév II. felében 235
Néprajzi jellegű előadások a debreceni egyetemen az 1950—51. tanév II. felében 235

Könyvszemle — Рецензия Revue littéraire

— : A gyarmati rendszer válsága. Kelet-Ázsia népeinek felszabadító harca. (Balassa Iván) ..... 492—495
Anyiszimov A. F.: Családi »oltalmazók« az evenkiknél és az őskultusz genezisének problémája. (Sz. Á.) 496
— : Az embertani és néprajzi múzeum gyűjteménye. X., XI., XII. (Moszkva-Leningrád, 1949). Szovjet Tudományos Akadémia N.N. Mikluhó-Makláj-ról elnevezett Néprajzi Intézete. (Diószegi Vilmos) ..... 248—251
Beke Ödön: A cseremiszek (marik) népköltészete és szokásai. (Diószegi Vilmos) 479
Dajaszászyné Dietz Vilma: Borsodmegyei régi keresztszemes hímzések. (Varga Marianne) ..... 479—480
Dajaszászyné Dietz Vilma: Keresztöltéses párnavég hímzések. (D. V.). ..... 255—256
— : Ecseri táncok. (Lugossy Emma) ..... 480—483
— : Folia Ethnographica. (G. Nagy Piroska) ..... 251—253
Kiszeljov Sz. V.: Dél-Szibéria régi története. (Diószegi Vilmos) ..... 488—491
Koszven M. O.: Matriarchátus. Az »anyajog« kérdésének története. (Köves Teofil) ..... 483—488
Kovács György: A szabadság útján. (Keszegh István) 504
Leicht Hermann: Indianische Kunst und Kultur. Ein Jahrtausend im Reiche der Chimu. (Boglár Lajos) ..... 253—255
Mair L. P.: Australia in New Guinea. (Bodrogi Tibor) ..... 242—248
Mikluho-Makláj N. N.: Összes művei. I. Utinapló 1870—1872. (Bodrogi Tibor) ..... 240—242
— : Museul Romano-Rus. (Keszegh István) 503
Nahodil Otakar: Sovetský národopis a jeho pokroková úloha. (Manga János) 500—503
Neustupný Jiří: Otázky dnešního musejnictví. (Manga János) ..... 496—500
Nyikolszkij V. K.: A vallás keletkezése. (Köves Teofil) ..... 236—238
Okladnyikov A. P.: XVII. századi orosz sarki hajósok a Tajmir-félsziget partjain. (Hajdú Péter) ..... 238—239
Ortutay Gyula—Katona Imre: Magyar parasztmesék. I. ..... 475—476
Sierra B. O.: El Indigena en el Peru. (Boglár Lajos) ..... 505—506
Szolnoky Lajos: Az Országos Néprajzi Múzeum Guzsalygyűjteménye. I. (Lükő Gábor) ..... 476—478
Zsirai Miklós: Osztják (chanti) hősénekek. (Diószegi Vilmos) ..... 478—479

A Magyar Néprajzi Társaság hírei — Известия Венгерского Этнографического Общества — Nouvelles de la Société Ethnographique Hongroise

Társasági ügyek ..... 507—512

Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány-u. 21). Felelős: Mestyán János

Akadémiai nyomda, Gerlóczy-utca 2. — 19923/52 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

BUDAPEST, 1951
LXII. ÉVFOLYAM
1—2. SZÁM

KIADJA A KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓVÁLLALAT

Fő- és felelős szerkesztő:
ORTUTAY GYULA
Szerkesztőbizottság tagjai:
DÉGH LINDA, GUNDA BÉLA, TÁLASI ISTVÁN, VAJDA LÁSZLÓ
A szerkesztőbizottság titkára:
KATONA IMRE
Felelős kiadó: Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Takács Lajos: Népi verselők, hírversírók ..... 1— 49
Vajda László: Ritus-tanulmányok, I. A ház középoszlopának szakrális szerepéhez ..... 50— 62
II. Egy magyar agrár-ritus elterjedéséhez ..... 62— 72
Morvay Péter: A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás, s a halottas-játék népszokásához ..... 73— 82
Lukács Károly: Tiszai hatás a balatoni halászatban ..... 83—112

Adatközlések

Luby Margit: A kézi gyapjúkalap készítése ..... 113—143
Barabás Jenő: A velencei nád felhasználása ..... 145—155
Szolnoky Lajos: Jegyzet egy néprajzi gyüjtés margójára 156
László Gyula: Székely faeke a XV. századból ..... 157—159
Hofer Tamás: XVIII. századi méhész-hiedelmek ..... 160—170
Bakos József: Miscellanea Ethnographica et Oeconomica ..... 171—176

Adatok a néprajz történetéhez

— — Egy mesekötet hivatalos bírálata 1937-ből ..... 177—178
Péter László: Néprajztörténeti adatok Kálmány Lajos levelezésében ..... 178—183
Luby Margit: Egy ismeretlen Herman Ottó-levél 184

Néprajzi muzeológia

Sándor István: Első néprajzi kiállításunk és Xántus János .... 185—204
Barabás Jenő: A székesfehérvári, szombathelyi és veszprémi múzeum néprajzi kiállításai ..... 204—209
d. a. A békési múzeum 210
D. S. Orvostörténeti kiállítás Szombathelyen 210
L. Vehovszky Erzsébet: Kolhozmúzeum és falutörténet Örményországban ..... 211—213

Néprajzi hírek

Kresz Mária: Palotay Gertrud ..... 214—217
Bodrogi Tibor: Bíró Lajos ..... 217—221
Barabás Jenő: Néprajzi gyűjtések 1950. évben ..... 221—223
B. J. Néprajzi ankét Siófokon ..... 224—225
Lakatos László: Beszámoló a harmadik múzeumvezetői értekezletről ..... 225—226
Sz. Morvay Judit: Munkaközösségek és munkacsoportok ..... 226—229
Ju Ivanova (ford. L. Vehovszky Erzsébet): Tudományos munka az Albán Népköztársaságban ..... 230—234
A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának néprajzi előadásai 1950/51. II. felében .. 234—235
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának néprajzi előadásai 1950/51. II. felében 235
Néprajzi jellegű előadások a debreceni egyetemen az 1950/51. tanév második felében 235

Könyvszemle ..... 237—256

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXII. ÉVFOLYAM ✳ BUDAPEST 1951 ✳ 1—2. SZÁM

TANULMÁNYOK

Népi verselők, hírversírók

A hírversírókra, hírversekre alig áll adat rendelkezésünkre a néprajzirodalomból. Pedig számuk aránylag nagy és szerepük is jelentős. Illyés Gyula „A puszták népe" c. könyvében[1] így ír róluk: „Tolna-Baranya minden pusztáján akad egy, néha két-három költő, de különösen akad a falu zsellérsorain, ahol több időt áldozhatnak az írásnak. Apró papírdarabkákra irnak, ha van papirjuk is, bár ehhez nem igen ragaszkodnak. Rendszerint csak „jókat mondanak" négy-nyolc sor erejéig, ami vagy fennmarad, vagy nem. Hírköltőknek nevezik magukat. Nem afféle Hazafi Verayak, nem járják az országot, legfeljebb csak akkor, ha aratásra szegődnek. Csöndes emberek, rendesen dolgoznak, csak közben verseken törik a fejüket. A háború után, mikor a falvakban folyt a pénz, egyik-másik kinyomatta műveit négy oldalon, hírlap alakban. Tulajdonképpen akkor derült ki, mennyien vannak. A dombóvári nyomdában néha éjjel is csattogtak a gépek: a parasztok, akik ha írásról van szó, a pénzpatakzás idején is fogukhoz verték a garast, nevetve, büszkén vették és olvasták a röplapokat, melyek az ő körükből szálltak fel, az ő életük híreivel. Megvolt a költője Görbőnek, megvolt Naknak, Egyházbérnek; Döbröközön Nagy Kovács István tevékenykedett, Szakcson Tóth Pál József, Mocsolád fölött egy Keresztesi nevű ... És hány volt az, akit a költők hagyományos szeméremérzése visszatartott a nyilvános szerepléstől?"

Természetesen nem mindig voltak ilyen sokan. A századforduló körül szaporodtak el. Sőt volt idő — még korábban — amikor egyáltalában nem volt hírversíró. A feudális viszonyok bomlása után, a parasztság polgárosodásának megindulásával találkozunk velük; akkor, amikor a parasztság életében a népballada és népdal jelentősége csökken és az emberek olvasni kezdenek.

A hírversek, melyek a parasztság között élnek, nem előzmények nélkül alakultak ki. Egyrészt kapcsolódnak a helyi szóbeli hagyományokhoz, népdalokhoz, de főképpen a népballadákhoz, amelyeknek szövegei a század elején már nagyon is hírvers jellegűek. Másrészt pedig kapcsolódnak a parasztság körében ismeretes, híreket feldolgozó históriákhoz. De sok a hasonlóságuk a századokkal ezelőtt, a XV., XVI. században kialakult s attól kezdve széltében elterjedt röplapokkal, relációkkal. Hasonlítanak külsőleg kiállításukban is — egy-két, vagy több lapon, legtöbbször versben dolgozzák fel az anyagukat — de főkép azáltal, hogy megtörtént igaz eseményeket rögzítenek meg s terjesztenek, újságolnak, tehát

[1] Illyés Gyula: Puszták népe, Bp 1937.

lényegében az újság hírközlő funkcióját teljesítik. A döntő különbség mégis az közöttük, hogy a korábbi röplapok a felső réteg olvasmányai, viszont a hírversek a parasztemberek számára készülnek. Az összefüggés az első pillanatban talán Naumann „Gesunkenes Kulturgut" elméletét juttatná eszünkbe és látszólag azt igazolná. A hasonlóság, amint látni fogjuk, onnét ered, hogy mindkét műfaj a röplap és a hírvers a feudalizmus felbomlása után jelentkezik, mint tipikusan átmeneti hírközlő műfaj.

Szükséges tehát, hogy mielőtt a hírversek tárgyalásához kezdenénk, e fentemlített „előzményekkel" röviden megismerkedjünk.

I.

Az újságok, hírlapok, tehát mai hírközlő eszközeink, nem egyszerre máról-holnapra, előzmények nélkül alakultak ki: hosszú, évtizedes, sőt évszázados fejlődés eredményeképen jutottak el mai alakjukig, beosztásukig, jellegükig. A különböző történeti koroknak, anyagi és szellemi fejlettségükhöz mérten, más és más volt a hírközlő módja, eszköze. De az egyes korokon belül is több fokozatot találunk, egyrészt a lassú fejlődés következtében, másrészt pedig a különböző társadalmi osztályok társadalmi és kultúrális átalakulásának fáziseltolódása miatt.

Mai hírközlésünk — a nyomtatott, újságformájú hírközlés — előzményei egészen a XV. századig nyúlnak vissza, a kapitalizmus kezdeti korszakáig. A könyvnyomtatás feltalálása után néhány évvel — írja Benda[1] — a XV. század utolsó harmadában a többnyire testes könyvek mellett alig néhánylapos nyomtatvány: újságok, röplapok jelentek meg, először a német és olasz könyvpiacon, majd hamarosan egész Európában... Ezek a nyomtatványok a jelenben, a mindennapi életben éltek.

E lapok terjedelme igen különböző. A néhány leveles nyomtatványtól egészen a 20—30 lapos füzetekig minden fajta előfordul köztük. Külső formájuk hasonlóképpen sokféle: leggyakoribb a negyed- és nyolcadív, de előfordul a fólió is. Első lapjukon terjengős cím, mely az egész lap tartalmi kivonatát adja, és a cím alatt néha kép, metszet. A szöveg, a tulajdonképpeni hírközlés csak a harmadik lapon szokott kezdődni.[2]

E hírközlő lapok elnevezése általában Relatió, Newe Zeitung, Aviso, Bote, stb. stb. magyarul röplapok.[3] Kezdetben bizonytalan időközben jelentek meg, később valamilyen társadalmi vagy politikai esemény, összejövetel alkalmával, meghatározott időközökben. Legtöbbnyire vásárokra, birodalmi gyűlésekre nyomtatták és vándorárusok, nyomdászok árulták e lapokat.[4]

A feudális kor gazdálkodásának egyik jellemző vonása a kisméretűség, a termelt javak kis mennyisége, amely a termelőeszközök fejletlen

[1] Benda Kálmán: A török kor német újságirodalma. Bp. 1942. 3. l.

[2] Paul Roth: Die Neuen Zeitungen is Deutschland im 15. und 16. Jahrhundert. Leipzig, 914. 15. l.

[3] Adolf Dressler: Über die Anfänge der gedruckten Zeitungen. Katalog 70. von J. Hallen Antiquariat, München, 1929. Einleitung IX. l.
P. Roth: i. m. 6. l.
Benda: i. m. 4. l.

[4] Zeitungen und Relationen des XV. bis XVIII. Jahrhunderts. Mit einer Einleitung von dr. d'Ester. Katalog 89. Jacques Rosenthal. München, VI. l.

voltából fakadt és ugyanakkor az egyes gazdaságok, termelőközösségek önellátása, egymástól való függetlensége, széttagoltsága. „A naturális gazdaság idején — írja Lenin[5] — a társadalom egynemű gazdasági egységek tömegéből tevődött össze (patriarchális parasztcsaládokból, kezdetleges faluközösségekből, feudális földbirtokokból), s minden ilyen egység a gazdasági munkák minden fajtáját maga végezte el, a különféle nyersanyagok kitermelésétől kezdve, a fogyasztás számára való végleges elkészítéséig." Az ilyenfajta gazdálkodás jellemző maradt az egész középkor gazdálkodására, bár a társadalmi munkamegosztás és ennek nyomában az árutermelés, kereskedelem, kismértékben, szórványosan hamarosan kialakul. A kis, apró gazdasági egységeknek, a zárt feudális közösségeknek, melyeket az egyház és a feudalizmus legkülönbözőbb intézményei, szervezetei még inkább mozdulatlanná fogtak össze, kultúrája is visszatükrözi ezt az állapotot. Az elnyomott, de az uralkodó osztályok gondolat- és hírközlési módjára is jellemző volt a szóbeliség: a szorosan egybekovácsolt közösségek, társadalmi csoportok énekek, dalok, versek útján értesültek a fontos eseményekről: az ősök vagy rokonok hősi tetteiről, a korabeli csatákról vagy nagy ünnepekről és egyéb természetű, a kisebb vagy nagyobb mértékben jelentős eseményekről. Az írás gyakorlatát még kevesen ismerik és csak később, az egyes társadalmi foglalkozások kialakulása után, mely pedig már az árugazdálkodás és a társadalmi munkamegosztás nagyfokú fejlettségét feltételezi, használták fel hírek közlésére. A hírközlő, eseményt elbeszélő énekeket, melyek ugyan csak későbbi korból maradtak ránk, amikor az írás-olvasás szélesebb körben elterjedt, ma históriás, történeti énekeknek, történeti népénekeknek (historisches Volkslied-nek) nevezzük. Prutz egyenesen ezt írja róluk:[6] „Das historische Volkslied war die Zeitung eines Zeitalters gewesen, das die Buchdruckerkunst noch nicht erfunden hatte und das daher noch auf die mündliche Überlieferung angewiesen war." És megjegyzi még azt is, hogy e dalok szűkebb határok között (in viel engeren Grenzen) és lassúbb ütemben terjedtek el, mint a későbbi nyomtatott másuk, az újságszerű Newe Zeitung.

A híreknek, eseményeknek versben, ének útján való terjesztése hosszú ideig, egészen napjainkig fennmaradt. Az a változás, amelynek eredményeképpen a szóbeliség helyett az írásos — persze kezdetben a szóbeliség sok jellemző jegyét magán hordozó — hírközlés kifejlődött, először az uralkodó osztály körében ment végbe. Kezdetben szűk körben és először kézzel írva, később, amint a nyomtatás kifejlődött, egyre szélesebb körben hódított tért.

E kulturális változás alapja, előmozdítója az a nagy gazdasági, társadalmi átalakulás, amely a XV., XVI. században a feudalizmus felbomlása idején úgyszólván egész Európában tapasztalható. E korabeli — XV—XVI. századi — német viszonyok átalakulásáról, melyek ha nem is jellemzőek egész Európára, de számunkra a Newe Zeitung-ok, röplapok kialakulása szempontjából fontosak, így ír Engels[7] „A feudális jellegű falusi, helyi ipart felváltotta a városok céhes ipara, amely már tágabb kör, sőt távolabb eső piacok számára is termelt . . . A szövőipar mellett különösképpen azok

[5] Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Budapest, 1949. 19. l.
[6] R. E. Prutz: Geschichte des deutschen Journalismus. Hannover, 1845. I. köt. 99. l.
[7] Engels: A német parasztháborúk. Budapest, 1949. 8—9 l.

a művészettel határos ipari foglalkozások fejlődtek, amelyeket a késői középkor egyházi és világi fényűzése táplál: az arany- és ezüstművesség, a szobrászat és képfaragás, a réz- és fametszetkészítés, a fegyverkovácsok, éremvésők és esztergályosok mestersége, stb. stb. Nagymértékben elősegítette az ipar fejlődését a többé vagy kevésbbé jelentős találmányok egész sora, amelyek történelmi fénypontja a puskapor és a könyvnyomtatás feltalálása volt. A kereskedelem lépést tartott az iparral. A Hansa-szövetség százesztendős tengeri egyeduralma biztosította Észak-Németország kiemelkedését a középkori barbárságból...; az Indiából észak felé vivő nagy kereskedelmi útvonal... még mindig Németországon vezetett keresztül és Augsburg még mindig az olasz selyemáru, az indiai fűszerek és Kelet valamennyi termékének nagy lerakodó helye volt. A felső német városok, nevezetesen Augsburg és Nürnberg annak a kornak fogalmai szerint igen tekintélyes gazdagság és fényűzés középpontjai voltak."

E tőkés irányú fejlődés nyomán a társadalom kultúrája is hatalmasat változott. A mindinkább vezetésre törő és vezető osztállyá kovácsolódó pénzembereket, kereskedőket éppen nem lelkesítették már hasonló tettekre őseik hadi tettei, családjuk, rokonságuk multja. És az énekmondás-énekhallgatás kollektív mutatós alkalma helyett inkább a pénzszerzés, áru-eladás-vevés latolgatása töltötte el idejüket. A társadalom individuálisabb jellegűvé vált. Bár a kollektív ének- és dalfenntartó alkalmak a társadalom alsóbb rétegeiben még e régi formában fennmaradtak, az uralkodó osztályok köreiből kezdenek kikopni az énekesek és dalmondók, a régi feudális hírközlés jelentős képviselői.

A szóbeli hírközlés helyett egyre nagyobb szerepet kap az írásos hírközlés, a levélírás. Ezt is elsősorban a gazdasági és politikai körülmények lendítették fel, gazdasági és politikai érdekek hívták életre. Az egyes fejedelmek, uralkodók hírszolgálatuk ellátására külön hivatalt, kancelláriát tartottak fenn, amelyek összeköttetésben voltak idegen országok hasonló hivatalaival, azonkívül fontos magánszemélyekkel, akiktől elsősorban politikai vonatkozású híreket kaphattak.[8] A gazdag polgári réteg ugyancsak hamar gondoskodott arról, hogy a hírszerzésközlésnek szervezett formája legyen. Például a St. Gallen-i kereskedők már a XV. században létrehozzák a „Botenritt"-et, amely Lindau-ból, Ulm-ból, Nürnberg-ből stb. hoz és visz híreket.[9]

A reformáció megindulásával a szellemi élet felpezsdül és egyes kiváló tudósok sűrűbben leveleznek egymással. Leveleik általában két részből állanak: első részük szorosan vett magánközlemény; a második viszont szélesebb körnek szól, általánosabb érdekű híreket tartalmaz és ezt a részt rendszerint közre is szokták bocsátani. Az effajta levelek már nagyon sokban megegyeznek a későbbi, nyomtatott relatiokkal — nevük is legtöbbször Zeitung vagy ritkábban Aviso, Beilagen, Pasquellen stb. E levelek nyelve még gyakran latin.[10]

A könyvnyomtatás feltalálása után megjelenő röplapok tehát ilyen előzményekből jöttek létre. Míg az írott levél elsősorban a relatio formá-

[8] P. Roth: i. m. 23—24. l.
[9] L. Salamon: Geschichte des Zeitungswesens. Oldenburg und Leipzig. I. 9. l.
[10] Roth: i. m. 22—23., 25. l.
Salamon: 3. l.

ját és a terjesztésnek módját illetően szolgáltatott példát s kialakult módszereivel, tapasztalataival lehetővé tette, hogy a nyomtatott relatio gyorsan közkedveltté váljon, a történelmi népénekek, főleg anyagul szolgáltak a relatio-nak, s némelykor úgy tetszik, hogy a relatio nem más, mint a történelmi népének egyszerű lenyomata. Egyébként a történelmi népdalok hatása később, századok múltán is élénk volt a röplapokra, relatiok-ra.

A történelmi népdal, illetve a hozzá hasonló, eseményt feldolgozó költészet ugyanis az első újságok kifejlődése után is tovább élt és tovább fejlődött. A vallás- és parasztháborúk idején ezek is harci fegyverek és ki is nyomtatják őket, úgyhogy némelyiket alig lehet megkülönböztetni a Newe Zeitung-ok szövegétől.[11]

A történelmi énekek és a relatiok párhuzamos léte azonban csak a polgárosodás kezdetén tapasztalható az uralkodó rétegen belül. Mihelyt elmúlnak a szóbeliség alkalmai és az írás-olvasás is elterjedtebbé válik és azonkívül a könyvnyomtatás is ki tudja elégíteni technikai fejlettsége következtében a szükséges igényt, a történelmi dal elveszti talaját, szerepét, jelentőségét. Ugyanakkor azonban feltalálható még olyan társadalmi rétegeknél, amelyek élete alkalmat szolgáltat az énekre és amelyek még nem értek a polgárosodás fejlettebb fokára.[12]

A nyomtatott szó tehát az énekek halálát jelenti: helyesebben a gazdaság-társadalmi átalakulás újfajta, új tartalmú és új formájú kultúrát teremt és ezt az átalakulást jelzi az egyéni olvasásra szánt s közönségétől bizonyos mértékben megfosztott nyomtatott szöveg, az újság feltűnése, illetve a kollektívumra számító históriás énekek elmúlása ... „Je zahlreicher die Pressen, je sparsamer die Lieder, die Poesie des historischen Volksliedes geht an der Prose der Zeitungen zu Grunde" — írja Prutz.[13]

A relatiók, verses újságok nem egyformák, hanem különböznek aszerint, hogy ki volt a kibocsátójuk, kiadójuk és melyik társadalmi osztályból kerültek ki olvasóik. Mégis a relatióknak, mint közös vonását, az objektivitást szokták kiemelni a történelmi népénekekkel szemben, tehát az események adatszerű, szenvedélymentes közlését. „Die Relationen beschrenkten sich reinweg auf Tatsachen: die Ideenlosigkeit war ihr Prinzip" — állapítja meg Prutz is.[14] Hogy ennek mi volt a konkrét társadalmi oka, arra is feleletet kapunk: „Es sind eben nur Neuigkeitsberichte ohne viel stoffliches Interesse und auch — so sehr liegt das politische Leben in Deutschland darnieder — überwiegend schon ausserdeutschen Begebenheiten zugewandt" — írja Liliencron.[15] Tehát a forradalom utáni kedvezőtlen helyzet volt az oka a tendencia- és eszmenélküliségnek. Ez azonban súlyos következményekkel jár. „Damit aber war ihnen jede wirckliche Entwicklung abgeschnitten" — írja Prutz.[16]

A relatiók, verses újságok megjelenése polgári átalakulásra mutat, még akkor is, ha történetesen e relatiókat a feudális viszonyok fenntartása érdekében használják fel, pl. a fejedelmek, egyházi személyek. Kiadá-

[11] Roth: i. m. 52. l.
[12] R. von Liliencron: Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert. Leipzig, 1886. II. II. l.
[13] Prutz: i. m. 99. l.
[14] Prutz: i. m. 123. l.
[15] Liliencron: i. m. IV. k. V. l.
[16] Prutz: i. m. 123. l

suk tőkés vállalkozás; úgyszólván minden könyvnyomda nyomtatta, nagy és kicsi egyaránt. Idővel mégis akadtak nyomdák, amelyek egyenesen erre a műfajra specializálták magukat.[17] Nagy verses újságcentrumok voltak az egyébként is fejlett kereskedelmi városok: Velence, Augsburg, Nürnberg, Wittenberg, Boroszló, stb.[18]

E röplapok szerzői különböző társadalmi rétegekből kerültek ki: volt köztük hivatalnok, tudós, kereskedő, stb. De van úgy, hogy maga a nyomdász írja, vagy valamelyik vándor versfaragóval, költővel íratja a szöveget. Igen sokszor előfordul, hogy közvetlen a szóbeliségből közöltek anyagot.[19]

Olvasóközönségük ugyancsak megoszlott. Először csak azok a műveltebbek, a felsőbb osztály emberei olvasták, akik maguk is folytattak levelezést, vagy legalább is ismerték a hírterjesztésnek ezt a levélformáját. A felsőbb osztályra utal többek között a latinnyelvűség és a relációk tudálékos, bonyolult szövege. A XVI. sz.-tól kezdve azonban a széles polgári tömegek a Newe Zeitungok igazi olvasói, komoly bázisa.[20] Tartalmuk, nyelvezetük, stílusuk is erre a polgári rétegre utal. De szélesebbkörű elterjedésre mutat nagy számuk is: ekkor már van olyan Newe Zeitung, melyből 1000—1000 példányt is nyomnak, ami pedig hallatlanul nagy szám ebben az időben. Gondoljunk csak arra, hogy Erasmus híres Adagia-ja 34 kiadásban érte el az 1000 példányszámot. Azonkívül e röplapok ára is olcsóbbá lesz.[21]

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a társadalom legalsó osztályának tagjai, a jobbágysághoz és a városi proletárokhoz nem jutottak el e relációk. Esetleg csak közvetve, vándor énekmondók és képmutogatók előadása révén. „... Még a legolcsóbb újság is drága volt ahhoz, hogysem az alsó rétegekhez lejuthatott volna" — írja Benda. „A hírlap a XVI.—XVII. században a városok jobbmódu népességéhez szól ... Újság és polgárság végig a török korszakon elválaszthatatlan egymástól."[22]

E röplapok, versesújságok terjesztése a kornak megfelelően többféleképpen történik: terjesztették a nagy könyvkereskedők is, de árulta a nyomdász, a könyvkötő is, ami arra mutat, hogy a reláció-terjesztés jó üzlet volt. Általában azonban a nagy könyvkiadók, könyvkereskedők csak mint mellékfoglalkozást űzték a röplapeladást és a kisebb könyvkereskedők, nyomdászok, illuminátorok stb. specializálták magukat az ilyen röplapok eladására.

Az igazi és a szélesebb körben ismert terjesztők nem is ezek az egy helyhez kötött nyomdászok, kereskedők voltak, hanem a vándorárusok, a „házallók". Ezek elsősorban az olyan helyeket látogatták, ahol sok ember összejött, tehát a kocsmákat, templomkörüli térséget, kollégiumokat, stb. és főképpen a vásárokat. Ez utóbbi volt a legfontosabb eladóhely. A kiadó-árus pl. az ilyen helyen gyüjthette össze a következő röplapja számára a híreket. Némelyik reláció-árusnak a vásárban állandó

[17] Roth: i. m. 55. l.
[18] Salamon: i. m. 12. l.
[19] Hubay Ilona: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Orsz. Széchenyi Könyvtárban 1440—1718. Budapest, 1948. XIII. l.
[20] Karl Schottenloher: Flugblatt und Zeitung. Berlin, 1922. 16. l. Roth. i. m. 67. l.
[21] Roth: i. m. 68—69. l.
[22] Benda: i. m 25. l.

helye volt. Ide sereglett aztán a sok nép, amikor az árus harsány hangon kínálta füzetét, énekelve a jellemző, érdekesebb részleteket.

A vándor könyvárusok és egyáltalában a kujtorgók, csavargók száma a XVI. sz.-tól kezdve rohamosan megnőtt. Az árugazdálkodás kifejlődése ugyanis egész sereg embert fosztott meg korábbi foglalkozásától (v. ö. a főúri udvarok szolgáinak szétküldése és a jobbágyok elűzése), anélkül, hogy ezeknek foglalkoztatásáról gondoskodás történt volna. A földjéről elűzött jobbágy és a szétrebbent hűbéri szolga még nem tudott a fejlődésnek induló iparban elhelyezkedni. Így „tömegesen lettek koldusokká, rablókká, csavargókká; részint hajlamból, többnyire azonban a körülmények kényszerítő ereje folytán. Ezért a XV. sz. végén Angliában és egész Európában véres törvényeket hoznak csavargás ellen".[23]

Ez a kenyér és megélhetés nélkül álló embertömeg aztán vándorol egyik helyről a másikra és igyekszik legalább látszatfoglalkozást találni, aminek örve alatt koldulhat. Majom- és medvetáncoltatók; illatszer-, kenőcs-, gyógyszerárusok; plánétahúzók, jósok, jövendőmondók; rigmusfaragók, vándorköltők, énekesek; könyv-, füzet-, dalárusok, stb. stb. kerülnek ki közülük.[24] Legtöbbször nem is „specializálják" magukat egy-egy „szakra": ami éppen jövedelmezőbb, azzal foglalkoznak. Némelyiknél egész bazár található.

E munkanélkülivé vált tömeg öntudatosabb része a parasztháborúk alatt vérzett el, míg a lumpenproletárok — és éppen a könyv- és ponyvaárusok, kujtorgók jórésze is idetartozott — egyaránt kiszolgáltak mindenkit, akitől pénzt remélhettek.

Az uralkodó osztály számára azonban e vándorok, „dologtalan csavargók" mindenképpen kellemetlenek voltak, s igyekeztek vándorlásukat, házalásukat meggátolni. Nem éppen azért, mert az, amit terjesztettek, lázító volt — némelykor az volt! — vagy azért, mert sokat loptak, hanem azért, hogy „rendes emberekké neveljék", „munkára szoktassák" őket, azaz a fejlődő manufaktúrák számára olcsó munkaerőt biztosítsanak. Így tehát szigorú törvények jelennek meg — amint erre utaltunk is — amelyek megtiltják a házalást, a munkanélküli csavargást és megtiltják többek között azt is, hogy könyveket, füzeteket, dalokat bárki is áruljon az engedéllyel rendelkező, adózó és jól cenzúrázható kereskedőkön kívül.[25]

E rendelkezések azonban a sok felújítás és szigorítás ellenére is hatástalanok maradtak és esetleg arra voltak jók, hogy e vándorárusok, kujtorgók, költők, verselők, stb. egy részét a nehezebben ellenőrizhető falvak felé irányítsák. Így aztán a versesújságok, történeti dalok, röplapok, ha kezdetben közvetve a fenti árusok szóbeli előadása révén is, vagy a falusi írástudó emberek, papok, tanítók és műveltebb iparosok útján, de hatottak, ismertté váltak, leszivárogtak a falu népe, a jobbágyság közé is. S minél inkább terjedt a polgárosodás a falvakban, s az emberek minél jobban felszabadultak a feudális megkötöttségek alól, annál inkább módjuk és lehetőségük volt e lapokat olvasni, anyagát, tartalmát közvetlenül

[23] Marx: A tőke. Budapest, 1949. II. kiadás. 794. l.
[24] Th. Hampe: Fahrende Leute in der deutschen Vergangenheit. Leipzig, 1902. Monographien zur deutschen Kulturgeschichte, X. B. 97. l.
[25] Roth: i. m. 77. l.
Hampe: i. m. 102—103. l.

megismerni, átvenni és az esetleg még élő, szóbeli költészetükbe beolvasztani.

E relációk, versesújságok nem sokáig maradtak fenn változatlan formában. Az uralkodó rétegek és a jobbmódú polgárság számára hamarosan kialakult a rendszeres időközökben megjelenő és a híreket praktikus módon közlő újság. Az alsó rétegek viszont tovább fenntartják az újságnak ezt a korábbi formáját, természetesen helyzetükhöz, életkörülményeikhez, kultúrájukhoz idomítva. A közérthetőségét nagyban megkönnyítette az a körülmény, hogy az árusok énekkel kísérve terjesztették, sőt a XVII. sz.-tól kezdve az énekek mellett új reklámelem is feltűnik: a kép, a történetnek képekben való illusztrálása, bemutatása. Ekkor alakult ki a képmutogatás.[26] Viszont az a tény, hogy e versesújság már új közönségre, alsóbb néposztályokra is számít, azt eredményezi, hogy szövegében alkalmazkodik annak ízléséhez, gondolkodásához. Ez magyarázza azt, hogy e verses történetek igen sokat átvesznek a népköltészetből is és ez az alkalmazkodás magyarázza viszont azt, hogy oly szívósan fennmaradtak például a képmutogatók, úgyszólván a mai napig.[27]

Kérdés, hogy nálunk mikor tűnnek fel e röplapok, versesújságok és milyen formában, kik között terjedtek el? A XV. sz.-tól kezdve már Magyarországon is találkozunk magyar nyelvű röplapokkal. De csak szórványosan fordulnak elő, a német és latin nyelvűek sokkal ismertebbek, elterjedtebbek. Ezeket az aránylag nyugodtan élő nyugati és északi, német lakosságú városokban nyomtatták. Olvasóközönségük szűkkörű. A versesújságok elterjedése már bizonyos fokú polgárosodást feltételez, ez pedig — egyes városokat kivéve — csak a felszabadító háborúk után, a XVII. század közepétől kezdve indulhatott meg erősebb ütemben hazánkban. Valószínű, hogy a röplap-, versesújság-irodalom ekkor nagyobb fejlődésnek indul, ha útját nem szegi a Martinovicsék halála után bevezetett szigorú cenzúra. Így nálunk a röplapok fejlődésének útja nem volt egyenesvonalú, mint például Németországban és újságjaink nem a röplapszerű, átmeneti újságformákból fejlődtek ki, hanem akkor, amikor elértünk a polgári fejlődés egy bizonyos fokára, a már kialakult újságformát vettük át a nyugati, előrehaladott társadalomtól.[28]

A felsőbb osztály nem is igen olvas aztán ilyen röplapszerű, átmeneti formájú újságot. Viszont az alsó rétegek körében nagyszámban terjednek el akkor, amikor megindul polgárosodásuk, tehát az 1848 utáni időkben.

II.

A verses hírközlési forma átmeneti forma, s azon társadalmi rétegnél található meg, amely éppen átalakulóban van, a feudalizmusból a kapi-

[26] H. Naumann: Studien über den Bänkelgesang. Zeitschrift d. Vereins für Volkskunde. 1921. 3. l.
J. Klapper: Fahrende Leute u. Einzezelgänger. Handbuch der deutschen Volkskunden. Hrgben. von Wilhelm Pessler. I. Bd. 147. l.

[27] Herrmann Rügler: Ein Zeugniss für Bänkelsänger. Schweizer Volkskunde. 20. sz. 42—43. l.

[28] Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom első százada (1705—1807), Budapest, 1914. 9., 14—20. l.

talizmus felé. Legkésőbb a parasztságnál, amelyik aránylag a legkésőbben kezdett polgárosodni.

A parasztság polgárosodása valójában az 1848-as forradalom után indult meg és nagyobb mértékben a 80—90-es években bontakozott ki. Az árugazdálkodás és a piacratermelés ekkor válik a mezőgazdaságban is döntővé, ami a fokozott osztálydifferenciálódásra és a régi feudális, nagyrészt önellátó falusi közösségek felbomlásához vezet. Ezzel együtt viszont bomlik a régi feudális kultúra is, amelynek egyik jellemző jegye a szóbeliség. A kialakuló, az individualista jellegűvé váló új társadalom új kultúrát követel és teremt magának, amely az izolált, egymástól elválasztott, egyéni útján haladó, egyéni célját hajszoló ember igényeinek felel meg. A közös mesemondás, közös éneklés helyett a magános olvasás elégíti ki az új emberek „irodalmi igényét", — persze emellett a fejlődés ütemének megfelelően a szóbeliségnek is van szerepe!

A parasztság közül tehát egyre többen akarnak olvasni. Hogy olvashassanak, annak legelső feltétele a betű ismerete, az írni-olvasni tudás, azonkívül az, hogy legyen könyvük, legyen mit olvassanak. A mult század második felében az írás-olvasás egyre jobban elterjedtté válik. 1868-ban már törvény jelenik meg az általános iskolakötelezettségről, mely ha nem is jut teljes mértékben érvényre, de mégis nagyban hozzásegített az írástudatlanság felszámolásához. A század végére a parasztság nagy többsége már tud olvasni, ha ezt a tudását nem is használja ki, ha az olvasás szokása nem is válik általánossá.

Emellett viszont a kapitalizmus is felkészült arra, hogy a kifejlődő új tömeget kellő áruval ellássa: erre az időre már számos népszerű könyvkiadó alakult és működött, ontva a temérdek „olvasmányt", ponyvát. Míg az 50—60-as években megjelenő, ú. n. „népies irodalomnak" úgyszólván semmi köze sem volt a néphez, a parasztsághoz, az alsó rétegekhez,[1] addig a 70—80-as években a parasztság gazdag rétegén kívül az alsóbb rétegek is olvasgatnak. Erre mutat az a temérdek kiadvány, amely a különböző, népies-füzetet kiadó nyomdákban megjelent és az a hatás, amit e kiadványokra gyakorolt az új olvasótömeg, eszmeileg és formailag egyaránt.

Budapesten a leghíresebb „népies" könyvkiadó Bartalits Imre, Bagó Márton (később Bagó Márton és Fia), Bucsánszky, Biró Albert, stb. voltak. Némelyik kiadónál, mint pl. Bartalitsnál külön „házi írók" dolgoznak. Egyetlen példa is rávilágít arra a hallatlan nagy fejlődésre, ami a könyvkiadás terén tapasztalható volt: pl. az Országos Széchenyi Könyvtár Aprónyomtatvány Tárában 1875. évből Kaczkiás Imrének, ki Bartalitsnak volt háziírója, nem kevesebb, mint tizenhárom költői irománya szerepel és köztük nem egy olyan van, amely még ebben az évben is többször nyomtatásra került.

A ponyvakiadványok jelentős része, amint a rendelkezésünre álló adatok mutatják, megtörtént eseményt, valamilyen történetet, szélesebb közönséget érdeklő hírt dolgoz fel, leginkább verses formában. A füzetek legnagyobb része csak párlapos és — a 80—90-es évekre visszaemlékező adatközlők szerint — a parasztság az ilyen történeteket feldolgozó füzeteket „históriának" nevezte. Adataink arra utalnak, hogy a legtöbb históriát

[1] V. ö. Szépirodalmi Közlemények, 1850. június 10. sz.

Budapesten kívül az olyan helységben nyomták, ahol vagy amelynek közelében nagy vásárok szoktak lenni. Így pl. sok história maradt ránk Debrecenből (Okolicsányi és Társa), Mezőtúrról (Gyikó Károly, Török Ignácz), Aradról, Szabadkáról, Szegedről, Nyírbátorról, stb., stb.

E verses történetek, paraszti nevén: históriák, híreket mondanak el verses formában és azt a funkciót teljesítették, amit ma a hírlapok, vagy a Newe Zeitung-ok, röplapok, a XVI. sz.-tól kezdve. Ez utóbbiaknál igen sok hasonlóságot is lehet fölfedezni.

Először is kiállításuk emlékeztet meglepő módon a relációk külső formájára. Címük hosszú, terjengős, melyben az egész feldolgozott eseményt össze próbálják foglalni. Ugyancsak a fedőlapon található még egy-egy egyszerű metszet. Igen sokszor a fedőlap szövegét keretezés fogja körül. A második lapot e históriákban is gyakran üresen hagyják. Az ilyen külső hasonlóság mellett persze azonnal észrevehető, hogy e históriák a kapitalizmus előrehaladottabb időszakában készültek. A címeik pl. ilyenek: „Debreceni borzasztó gyermekgyilkosság, egy apa hajmeresztő rémtette" (Országos Széchenyi Könyvtár L. eleg. m. 242 *ma.*; további idézeteinken csak a könyv jelzetét fogjuk adni) „A hűtlen asszony rémtette. A disznókkal megétetett csonka katona" (L. eleg. m. 242 *m.*). Ez a rémítő hang sok helyen magában a versben is megtalálható. Például az egyik história szövege így kezdődik: „Roppant rémregényes mindez a történet." (L. eleg. m. 868 k). Vagy egy másik: „Borzasztó dolog ez a rémes történet..." (L. eleg. m. 349.) A szövegek végén a hátsó fedőlapon, vagy esetleg magában a szövegben is, ha arra hely adódik, igen gyakran közölnek a kiadók reklámverseket, mint pl. a mezőtúriak a környékbeli fürdőkről (L. eleg. m. 868 *k.*, L. eleg. m. 868 *kc;* L. eleg. m. 868 *m.*) stb.

A históriákat, akár a századokkal előbb kialakult röplapokat, olyan helyeken árulták, ahol sok nép megfordult. Könyvkereskedői terjesztésükről nem is tudunk. Leginkább búcsúkban, vásárokban adták el. A terjesztőket adatközlőink szerint históriásoknak nevezték. Csonka János, ki 1878-ban született a tolnamegyei Koppányszántón, így emlékszik a gyerekkorában még élő és működő históriásokra: „Sátorban árútak, vót egy asztaluk, vagy egy ponyvájuk. Azon vótak a füzetek kiteregetve. Aki árulta, azt istóriásnak mondtuk. Vótak uan nótafélék, ami megtörtént, áru. Aztán azt danúták ezek az istóriások. Vót rövidebb, de vót 18 ódalas is."[2]

Tehát e históriások énekelve csaptak reklámot árujuknak, a ponyvafüzeteknek. Ez az eladási mód, az énekkel való terjesztés, nagyon emlékeztet bennünket a képmutogatók szövegterjesztési módjára. A hasonlóságot még nagyobbnak találjuk akkor, ha magukat a história-szövegeket is kézbevesszük, s látjuk, hogy e később-kori históriák, akár a századokkal előbb kialakult képmutogató szövegei, két részből állottak;[3] az első rész, mely a füzet nagy részét töltötte ki, részletezve és sokszor nehézkes, modoros nyelvezettel mondja el az eseményt. A második rész pedig, amely alig 1—1½ oldal, öt—tíz rövid, dalszerű strófában összefoglalja a történet lényegét. Ez a rész énekelhető, s a költő és a hallgatók szimpátiája rokon- és ellenszenve általában e strófákban nyilatkozik meg.

[2] V. ö. Vargyas Lajos: Áj falu zenei élete. Budapest, 1941. 21—22. l.
[3] H. Naumann: i. m. 4. l.

Az árusok — képmutogatás esetén a képmutogató, históriáknál pedig a históriás —, a második részben található strófákat énekelték. Míg a képmutogatók szövegének első része általában próza, a históriák első része is többnyire verses szöveg. Igaz, hogy ez a rész élesen különbözik a második résztől, nem csupán formailag, hanem legtöbbször felfogásban, eszmeileg is.

Idősebb adatközlőink szerint e históriákat nagyon kedvelték a parasztemberek, főleg a szegények. Csonka János mondja: „Még a vásár tartott, danútak (t. i. a históriások), a közönség meg vette (t. i. a füzeteket). Vót ám náluk annyi négykrajcáros (t. i. históriásoknál), hogy lett vóna egy zsákkal is, mert 4 krajcár volt egy história." Csonka János, aki szegény parasztember, még ezt is mondta: „Ha egyszer meghallottam az ilyen istóriákat, már tudtam is. Ha aztán ilyent meghallottam, hát meg köllött vennem."

Mért szerették a parasztemberek e dallammal ellátott, verses történeteket? Nyilván komoly szálakkal kapcsolódott szóbeli hagyományaikhoz, elsősorban az ugyancsak megtörtént eseményeket feldolgozó, megéneklő balladákhoz.[4] Nem csupán annak vagyunk tanúi, hogy balladaköltészetünk a mult század végén újságoló jellegű, aktuális híreket megéneklő költészetté válik,[5] hanem azt is tapasztaljuk, hogy a paraszti tömegekre, mint olvasóközönségre számító ponyvák, sok népi anyagot vesznek át. S ha az átvétel nem is változtatás nélkül történik, legalább felfogásban és formában idomulnak a nép között általánosan ismert, eseményt megéneklő balladákhoz.

A históriák második felében például ilyen dalszerű, népdalra emlékeztető strófák találhatók (Jelzet nélkül, Kádár Miskáról szóló história):

Szépen sütött a holdvilág az este,
Oláh Sára az ablakon úgy nézte.
Kádár Miska az ablakon zörgetett,
Nyisd ki Sára, jót mondanék teneked.

Kádár Miska, Kádár Miska, mit tettél,
Három életet te egy éjjel megöltél.
Gyilkos lettél, börtön lett a lakhelyed,
Akasztófa, hóhérkötél a véged.

Jaj, de porzik a kesznyéki nagy utca,
Kilenc zsandár Kádárt kíséri rajta.
Kezét-lábát hideg rablánc környezi,
Az újhelyi megyeháznál csörgeti.

Vagy egy másik históriának egyik strófája (L. eleg. m. 439.):

Kikindai börtön fala de sárga,
Fekete gyásszal lesz az kipingálva.
Vidd el szellő, vidd el az én híremet.
Kedves jó anyám sirasson engemet.

Hasonló sorokat nagy számmal idézhetnénk több históriából is.

[4] Ortutay Gyula: Székely népballadák. Budapest, 1948. II. kiadás. 20—21. l.
[5] Dános Erzsébet: A magyar népballada. Budapest, 1938. Néprajzi füzetek. 7. sz. 8., 24. l.

A históriáknak ebben a második részében, a rövidebb verssorú, dalszerű strófákban — amint említettük is — tapasztalható a nép hangja. Ha az első rész — részben a cenzúra beavatkozása következtében — lojális is az uralkodó rendhez és a hosszúsoros, modoros versek intik is a népet az isten ellen való vétektől, a lopástól, gyilkosságtól s főképpen az urak ellen elkövetendő bűnöktől, a második rész mindig szimpátiát kelt a szenvedő, a szegény, a bajbajutott ember iránt. Jellemző példa erre egyik história a mezőtúri Csató J. és Nagy K. kiadásában megjelent „Edelényi hármas gyilkosság" (Orsz. Széchenyi Könyvtár Elegyes Nyomtatványok 1911). Az első részben az író bő részletességgel festi Regula Ede aljas gaztettét, sötét, emberietlen jellemét, hogy megölte jó urát. A második részben, amelynek „Regula Ede börtöndala" címet adta a kiadó, viszont ilyen strófa akad:

Szegény ember kárán örvendeznek,
Kik a siralomházba helyeznek.
Fényes ruhás urak összegyülnek,
Hogy lesz kimúlása életemnek.

Ez az eszmei, felfogásbeli azonosság volt az egyik fontos feltétele annak, hogy a parasztság úgy kedvelte a históriákat és némelyiket megtanulta, átvette, énekei közé iktatta.[6] Csonka Jánostól is jegyeztünk fel ilyen históriát, amelyik szintén azért maradt fent emlékezetében ilyen sokáig, mert mondanivalója, eszmei tartalma éppúgy Csonka János és a többi szegényparaszt felfogásának, gondolkodásának felelt meg, mint pl. a népballadák. Egyik históriája, mely egy juhász kegyetlen bosszúját „visszaütését", úrellenes haragját mondja el, meglehetősen durva hangnemben, így hangzik (ennek nyomtatott példányát ezideig nem sikerült megtalálnunk):

(Herétt ispán)

Ime itt a példa, még éppen most esett,
Ványa határában történt meg az eset.
Ispán juhásznéval összeszövetkezett,
Szabó András juhász utánuk lest vetett.

Behívta bujtárját, hogy legyen tanúja,
Halmágyi Károly úr a nótát hogy fújja.
Fújja Károly szépen az asszony ölében
De torkán akadt meg ágyon hevertében.

A Szabó, a juhász szégyenlette sorsát,
Hogy meri az ispán meggyalázni házát.
Mit tett haragjában, hogy bosszúját töltse,
Letiporta rögtön az ispánt a földre.

Gyere csak közelebb hűséges bojtárom,
Kötözzük meg szépen, hogy ne rugkapáljon.
Tudok én herélni, megtanultam régen,
Nem csináltam dögöt soha herélésen.

[6] V. ö. V. Csicserov: A szovjet folkloristák munkája főfogyatkozásainak megvitatása. A Néprajzi Intézet Tudományos Tanácsainak ülésein: Grippiusz hozzászólása. Szovjetszkája Etnográfija, 1948. 3. sz. Rövid magyar kivonat. Néprajzi Múzeum Magy. Oszt. 23/1950. 9. l.
J. Szokolov: Le folklore Russe. 1945. Paris. 164., 175. l.

Megpróbálom most is e rút ellenségen.
Gyalázatoskodni nem lesz kedve, hiszem.
Bicskáját kivette a csizmaszárából,
Mondta a juhásznak: gyere csak fogd meg jól.

Ő pedig kivette két here golóját,
Bevarrta a bőrét, elódta a lábát,
Ereggy te szép ispán, elbocsátlak végre,
Nem lesz többé kedved kacsingatni nőkre.

Mások boldogságát nem háboríthatod
Azután magadat majd jobban foglalod.
Búsult ám az ispán a t . . . t siratja,
De azt többé soha vissza nem kaphatja.

Szabó András pedig búsul a börtönben,
Csak hogy bosszút állott, nem törődött vele.
Szomorodott szíve csak azon háborog,
Hogy házi békéje végképpen felbomlott.

A gödénycsordának elmult már a híre,
Mert a herélt ispán került a felhírbe.
Így a krónika megszaporodott,
Mert az ilyen rossz hír hamar szárnyra kapott.

A históriáknak nem minden időben volt egyforma jelentősége a parasztság életében. A rendelkezésünkre álló adatokból az állapítható meg, hogy „virágkoruk", legnagyobb elterjedésük a 90-es évek táján volt. Például egyik fiatalabb adatközlőnk, Göndöcs József ugyancsak koppányszántói szegényparaszt, Csonka Jánosnak szomszédja, ki 1893-ban született, már egyáltalában nem emlékezett a históriásokra, pedig ugyanabban a faluban nőtt fel, ahol az előbb említett Csonka János, ki bő részleteket tudott a históriásokról mondani. Ezek szerint 1900 és 1910 táján Koppányszántó környékén a históriásoknak már nem nagy volt a jelentőségük. Maga ez a kifejezés is, hogy históriás, átmegy a mindenféle könyvet, füzetet, papírneműt áruló árusra, akikké nyilván átvedlettek a csökkenő érdeklődés következtében históriásaink. Az érdeklődés megcsappanását viszont magyarázza az erősebb polgári fejlődés, amely megöli a szóbeliséget, balladát és népdalt egyaránt és ezzel alapját veszi a históriák elterjedésének is.

Magán a históriás is alakulást vehetünk észre rövid pár évtized alatt. A 90-es évek után már 1900 táján megjelent históriáknak a második dalszerű része, mint önálló rész, külön költemény csatlakozik az elsőhöz, még abban az esetben is, ha történetesen ugyanaz a tartalma, témája. Pl. az előbb említett „Edelényi hármas gyilkosság" végén a dalszerű rész ilyen cím alatt található: „Regula Ede börtöndala." Ez a fejlődés is azt mutatja, hogy a két rész erősebben kezd szétválni, szétbomlani, külön-különálló résszé alakul, mivel hiányzik mögöttük az összefogó, egybekapcsoló históriás előadás, a szóbeli terjesztés. Egyre inkább csak olvasmánnyá válik az első rész, a második pedig külön, címmel ellátott versgyüjteménnyé.

Egyre gyakoribb, hogy párlapos füzetben egyetlen történet elmondása helyett apró jelentéktelen történetecskét, tehát több eseményt találunk, vagy éppen minden történés nélküli népdalokat. (V. ö. L. eleg. m. 240 *m.*,

L. eleg. m. 242 *ma.)* Az egyik füzet pedig már címében is ezt mondja: „Legújabb dalok Halász János gyilkosságáról."

A világháború aztán csaknem teljesen be is rekesztette a históriák fejlődését. Egyrészt azzal, hogy az eseményt feldolgozó históriákat, ponyvafüzeteket teljesen háttérbe szorították a dalosfüzetek, dalgyüjtemények, katonanóta-kiadványok, melyek a háború következtében különösen kelendővé váltak. Másrészt pedig a világháború után kialakult gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetben már úgyszólván semmi alapja nem volt az effajta olvasmányoknak.

Láttuk tehát, hogy a verses híradás a feudalizmus felbomlásának időpontjában a parasztság körében is fellelhető. A históriás költészet persze nem a parasztság teremtménye. Az egész história nyomás-terjesztés jó kapitalista vállalkozás és a nyomdászok, szerkesztők, írók a polgári rend emberei. De láttuk azt is, hogy e versekben már érvényesül a nép, az alsó, az elnyomott nép hangja is, s ezzel mintegy biztosítékot kapott a história a széleskörű elterjedésre és a szóbeliségbe való jutásra.

Ismeretes viszont az is, hogy épp ebben az időben a feudális viszonyok felbomlásának következményeképpen egyre jobban ritkulnak a közös dalolásra, énekre, mesére való alkalmak. A ballada, a helyi események szóbeli újságja *lassan-lassan* tűnik el. Az emberek olvasnak és írnak. S ahogy a társadalom individualizálódik, a századforduló körül egyszerre csak „népi egyéniségekre", népi költőkre bukkanunk, illetve egyre jobban, egyre nagyobb számban ismerhetők fel a népi szövegek írói. Persze ezek a szerzők a népdalok, népballadák alkotói, eddig is megvoltak a parasztság, ill. jobbágyság között. Csak a feudalizmus szorosan összefogó társadalmában, ahol alkotásaik azonnal ismertté, közkinccsé lettek, nem váltak ki élesen a tömegből és az alkotásokat sem rögzítette a közösség kizárólagosan egy emberhez. Ezt a tömegtől való elkülönülést, a tömegből való kiemelkedést, a költő felismerhetőségét az is nagyban elősegítette, hogy némelyik szerző már le is írta szövegét, vagy ha ő nem, valaki, aki közelében van, megrögzíti, leírja az aktuális eseményekről készült verseket. Így Vikár Béla már 1905-ben megtalálta Szücs Marcsa balladájának szerzőjét.[7] De Vikár még a következőket is megjegyzi:[8] „Arra elég példát tudok felhozni — nemrég megjelent somogymegyei gyüjtésemben is utalok erre, — hogy a nép ajkán termett, szűk helyi határok között maradó dalnak nemcsak alapszövegét, hanem szerzőjét is sikerült kideríteni." Tanúi vagyunk tehát annak, hogy feltűnnek a balladaköltők, majd népi verselők, hírversírók.

Ezeknek az embereknek a história lehetett első olvasmányuk: ez lehetett ösztönző példa számukra hasonló alkotásra.

[7] Vikár Béla: A „Szücs Marcsa" balladáról. Ethnographia, 1905. 273. l.
U. a: Újabb adatok Szücs Marcsáról. Ethnographia, 1905. 337. l.
V. ö.: Dömötör Sándor: Balogh Józsi balladája, Erdélyi Múzeum, 1930, 10—12. sz. 196. l.
Kiss Lajos: Régi dalok Hódmezővásárhelyről. Debrecen, 1927. 6. l.
Faragó József: Népköltészetünk a XX. században. Utunk 1949. október.
Solymossy Sándor: A székely népballadákról. Emlékkönyv A Székely Nemzeti Múzeum 50. éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929. 662. l

[8] Vikár Béla: A „Szücs Marcsa" balladáról, Ethnographia, 1905. 174. l.

Ilyen verset irogató embert elég sokat ismerünk. Észak-Tolnában majd minden faluban lelhető egy-kettő. Ilyen volt Csonka János is, csakhogy versei kéziratban, vagy még úgy sem maradtak fent. Hasonló volt a pincehelyi Mater János és a környékében híres Tóth Pál József, a szakcsi hírverésíró és azonkívül a döbröközi Nagy Kovács István. Ez utóbbi kettő már ki is nyomatta verseit.

A következőkben e két utóbbi — Tóth Pál József és Nagy Kovács István életét és hírköltészetét fogjuk nyomon kísérni. Fejlődésükben ugyanis e kettő jutott legtovább. Azonkívül e két költő egymáshoz közel is lakott és költészetük kapcsolódott is egymáséhoz.

III.

Tóth Pál József 1865-ben született Szakcson, és rövid katonaéveit kivéve, ebben a faluban élt, itt is halt meg 1940 novemberében. Mivel Tóth Pál József hírköltészetének kialakulása s fejlődése szorosan összefüggött Szakcs gazdasági, társadalmi, kultúrális változásával, szükséges, hogy a hírversek tárgyalása előtt Szakcs gazdasági, társadalmi és kultúrális átalakulásával — ha röviden is — foglalkozzunk.

Szakcs Tolna megye északnyugati részén terül el, Dombóvártól 12 km-re északra. A mult század második feléig mezőváros. Még az 1865-ös Fényes-féle statisztika is mezővárosnak említi.[1] 1851-ben még állandó katonasága van, „... a lovaskatonaság számára több tiszti lakkal". Ugyanekkor jobbágytelkeinek száma 147.3/4.[2] (Területe az 1930-as statisztika szerint 7087 kat. hold.) Volt négy országos vására és mint jelentős mezőváros, fontos góca volt a környékbeli falvaknak.

Szakcs központi helyzete és nagy jelentősége azonban az 1890-es évektől kezdve, tehát a kapitalizmus erőteljesebb kifejlődése után, megcsappant: messze esett a főbb útvonalaktól, vasúttól, (mellékvágányú vasút is csak 6 km-re van tőle), és nem épült területén gyár vagy üzem. A lakosság, amely korábban a helységben összetömörült, ezután állandóan, rohamosan fogyott. Lakosságának változását érdemes összevetni a szomszéd helységek lakosságának változásával, elsősorban a gyorsan iparosodó Dombóvárával.[3]

Év:	Szakcs.:	Dombovár:	Újdombovár:
1869	3401	1945	2220
1880	3344	2731	3158
1890	3443	3300	3967
1900	3321	4392	4493
1910	3194	6783	4826
1920	2957	8786	5173
1930	2860	8384	6166

[1] Fényes Elek: Magyarország ismertetése statisztikai, földirati és történeti szempontból. Pest, 1865. I. köt. 118. l.
[2] Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára . . . Pest, 1851. IV. 55. l.
[3] Magyar Statisztikai Közlemények: 83. köt., 1932. 22. l.

A lakosság szociális megoszlása 1900—1930 között a következőképpen alakult:[4]

Év:	10—100 holdig	1—10 holdig	Mezőgazd. munk. (felnőtt)
1900	324	75	401
1910	154	305	324
1930	154	342	222

A fenti statisztikai adatok persze nem elegendők arra, hogy a Szakcs életében végbement nagy gazdasági és társadalmi változásról teljes és hű képet adjanak, azonban némiképpen érzékeltetik azt a változást, ami az utolsó fél században Szakcson is lezajlott. A lakosság száma egészen 1890-ig gyarapszik, onnét kezdve pedig fokozatosan fogy. Ugyanakkor az iparosodó Dombóvár és Újdombóvár lakossága gyarapodik. Szakcs körül, de főképpen délről és nyugatról hatalmas uradalmak terültek el. Az úrbéri földrendezések utáni években, amikor országszerte munkaerőhiány volt, Szakcs szegény lakossága, amelynek nem jutott elegendő föld, még bőven talált munkát a szomszédos pusztákon. 1890—1900-tól kezdve azonban, amikor a Szakcs körüli nagybirtokokon is nagyobb mértékben alkalmazták a mezőgazdasági gépeket és egyre nagyobb tért hódít a racionális, piacra termelő gazdálkodás, a szakcsi szegényparasztság munkalehetősége igen nehézzé válik. Ebben az időben indul meg országszerte is a nagy kivándorlás. Szakcs lakossága is erősen megfogyatkozik ezekben az években. A legszegényebb néposztály, a mezőgazdasági munkások, 1900-ban, amikor pedig már erősen megcsappant a számuk, még 401 számmal szerepelnek a statisztikában. 30 év múlva ez a szám majd a felére csökkent.

Ha nem is épült üzem, vagy ipari vállalat Szakcs területén, a kapitalizálódás azért folyt a falun belül. A parasztság egyre inkább tért át az árugazdálkodásra, piacra való termelésre,[5] és ennek nyomán Szakcson is egyre élesedett az osztályok differenciálódása és az ellentéte. Ezt a változást a 10—100 holdas kategóriába tartozók számának csökkenése, ill. az 1—10-es kategóriába tartozók rohamos emelkedése mutatja. A középbirtokok vagy megnőnek — legtöbbször egyke következtében — vagy pedig — és ez a gyakoribb eset — szétdarabolódnak és tulajdonosaik szegényparasztokká válnak. Ugyanakkor az 1—10-es kategória még növekedett napszámosok, kepésaratók és egyéb szegényemberek kicsiny területével is.

A kapitalista fejlődés tehát Szakcson is megindult és folyt tovább. Ez a fejlődés lényegében azonos volt az ország általános kapitalista fejlődésével, azonban annál lassúbb ütemű, csökkentebb.

Amíg a falu szegényparaszt lakossága a szomszédos pusztákra járt dolgozni, amíg a főbb munkafolyamatokban úgyszólván az egész évben együtt maradt, addig a feudális világ kultúrája, szokásai és ami számunkra fontos: költészete, mint a mese, ballada és népdalok, csaknem változatlanul éltek tovább. A század végéig a falu élete is még sok feudális nyomot visel magán: az emberek szorosabban együvé tartoznak, több alkalom van

[4] Magyar Statisztikai Közlemények: 86. köt., 1922. 122 l.

[5] Például növekszik az istállózó állattartás, ami egyúttal a fokozott trágyázást és a terméshozam növekedését jelenti. Míg pl. a lovak száma 1895—1911-ig 848-ról 714-re csökkent, ugyanezen idő alatt a szarvasmarhák száma 602-ről 998-ra, a sertések száma 1580-ról 1880-ra emelkedett.

otthon is az együttlétre. A helyzet azonban 1890—1900-tól kezdődően gyökeresen kezd átalakulni. A nagy közös, uradalmi munkaalkalmak megszűnnek, vagy legalább is megcsappannak és épp annak a szegényparasztságnak a zöme vándorol ki, amelyik közösen végzett munkája során a legtovább fenntartotta a szóbeli hagyományokat.[6] Aki pedig itthon maradt, e század elejétől fogva, az is szívesebben megy már „egyesekhő", azaz a falu meggazdagodott, tőkés embereihez dolgozni, akikhez nagyon sokszor rokoni, vagy baráti szálak kapcsolták és így ezeknél — egyelőre — emberibb volt a bánásmód, mint a már rideg számítással gazdálkodó kapitalizált uradalmakban. Meg aztán ezekhez a falusi munkákhoz sok apró gazdasági érdek, kölcsönös segítség, fuvar, stb. kötötte a szegényembert, aki „a bandák" felbomlása, illetve megcsappanása után, amikor is az egyes bandatagok egyenként kerestek munkát, túlságosan egyedül maradt.

Ez az új munkamód — a közös munkavállalások helyett a gazdag falusiakhoz való szegődés — ugyancsak egyik lényeges elősegítője a falu egész társadalma individualizálásának és a régi feudális kultúra felszámolásának. A társas munka és vele együtt a közös kultúrális alkalom, a mesélés, a dalolás megszűnt és helyette az egyedülmaradt szegényparasztokra külön-külön, de óriási mértékben, csaknem gáttalanul érvényesül a kulákság szellemi, „irodalmi" befolyása és ezen keresztül a falusi burzsoázia romboló ideológiája. Ez az új helyzet viszont azt is jelentette, hogy a szegényparasztság az eddigiekhez képest könnyebben, hamarább jutott könyvhöz — a nagygazdák között — és az olvasásnak, írásnak is mind több példáját láthatta.

Tóth Pál József ilyen gazdasági, társadalmi és kultúrális átalakulás közepette élt. Apja is, ő is szegényemberek voltak, s kepésaratással keresték kenyerüket. Apjának volt kb. 2 holdnyi földje. Télen azonban halárulásból élt. Tóth Pál József pedig már mesterséget tanult, takács lett. És ez abban az időben még jó mellékfoglalkozásnak bizonyult. Úgy mondják, mesterségét jól értette, „még a békanyálat is megszűtte volna."

Fiatalkorában Tóth Pál Józsefnek is alkalma volt megismerni a feudális világ kultúráját, költészetét, elsősorban a közös munkákon. Szilfásra, Mászlonyba, Leperdre, Borjádra, Inámba jártak akkor a szakcsiak aratni és a főbb mezőgazdasági munkákat végezni. Ezek a puszták 10—15 km-re voltak a falutól. Ez azt jelentette, hogy a szakcsiak ott is heteltek és csak szombaton este mentek haza. Különösen így volt ez aratás idején, de előfordult a tavaszi, őszi munkák alkalmával is.

Ilyen alkalmakkor, amikor tehát az emberek egy-egy munkacsoportban együtt voltak, együtt dolgoztak, pl. aratás alkalmával, kötélcsináláskor, vagy masináláskor, este, a szalmakazlak körül, vagy ősszel pl. répatisztításkor folyt a mese, viccelődés, tréfás beszéd. És a szakcsiak még ma is emlékeznek azokra az emberekre, akik ilyen alkalmakkor hangadók, vezetők voltak: jó mesélők, vagy vicces, tréfás emberek. „Ezek mindig tuttak valamit mondani." Ilyen hangadó, tréfás ember volt Tóth Pál József is. Úgy mondják, sohasem mesélt. Csak így emlékeznek rá: figurázott.

[6] V. ö.: Ortutay Gyula: Fedics Mihály mesél. Budapest, 1941. 77. l. „... Szabolcs megyében majdnem általános szabálynak tekinthető, hogy a mesélő a legszegényebb rétegből kerül ki, a parasztság legalsó kategóriájából..."

„Egész héten ott vótunk aratni, ű is ott vót. Este össze szoktunk gyünni. Egyik-másik viccűt, ébolondoztunk Tóth Pál Jóskává. Ez vicces ember vót, sokat megcsinát. De mesélni nem mesélt", mondja róla egyik volt barátja, Vincze József. „Amikor ott vót, akkor lehetett nevetni. Akárki, akármit szót, felêlt rá. De minden szava talpraesetten gyütt ki."

Nem állapítható meg pontosan, hogy fiatalkorában mondott-e már rigmusokat és e rigmusok „gyüttek-e ki talpraesetten", vagy pedig a fenti megjegyzés csak tréfáira, tréfás mondásaira vonatkozik? De valószínű, hogy már egész fiatalorában kezdett rigmusokat gyártani. Testvére: Tóth Pál László, még abból az időből emlékszik rigmusaira, amikor Tóth Pál József még fiatal házas volt. Tehát kb. 25 éves lehetett. Később mindenesetre a versmondás lett főjellegzetessége: „mindenre tudott valamit mondani."

Ilyen rigmusmondó, versfaragó emberekkel a falvakban sokszor találkozhatunk: vagy más verseit mondják el, átalakítva, aktualizálva, vagy sajátjukat, amelyeket az adott helyzetre hevenyében készítenek. A híres vőfények majd mindig képesek arra, hogy új verseket írjanak, „valamit mondjanak". Azonban az ilyen versfaragó, rigmust gyártó parasztemberekből, nem mindig lesz hírversíró: nem mindig írják le azt, amit elmondtak, de még ritkább, hogy a megírt verset ki is nyomassák. Hogy ezt valaki megtegye, mondhatnánk rászánja magát a versírásra s versei kinyomatására, ki kell szakadnia némikép a paraszti életből, más útra kell térnie, mint amit a többi parasztember-társa jár. Ez következett be Tóth Pál Józseffel is.

Mikor a katonaságtól leszerelt, megnősült. Felesége azonban hamar elhagyta és Pestre ment, ahonnét vissza se jött többé. Úgy mondják, hogy ezt azért tette, mert Tóth Pál József korhely, mulatós ember volt. Amikor Tóth Pál egyedül maradt, „még az a kicsi is elfogyott, amije vót." Aratni egyedül nemigen járt el, s a szövés, az egyre szaporodó gyári holmik beözönlése következtében már rosszul ment. Így aztán nagyon elszegényedett, elrongyolódott. Hogy mégis valahogy megéljen, egyes nagygazdákhoz szegődött egész évre, — például Pintérékhez, Túriékhoz, Simonyiékhoz — ahol kosztért és csekély fizetésért télen vásznat szött, nyáron pedig, ha kellett, mezei munkát is végzett. „Ott éllődött. Nyáron meg eljárt velük dógozni. Egy évet is ki szokott húzni. Télen is ott aludt: ott vót kosztja, ott mostak rá" — emlékezik vissza erre az időre egyik szakcsi ember: Balika Imre. Ha valamelyik gazdaembernél felgyülemlett a fonál, hozzáköltözött és aztán azt egy vagy két év alatt felszőtte. Ha végzett, ment tovább. Volt persze úgy is, hogy nem akadt helye és ekkor „hazament", azaz újra visszaköltözött putriszerű, rossz házába.

Szakcsi barátai, ismerősei úgy emlékeznek, hogy ezután kezdett írni. Balika Imre mondta róla: „Amikor a felesége elhagyta, akkor nagyobb gazdákná szütt. Aztán ott kezdett verset írni: amikor megállt (t. i. a szövésben), akkor kezdte fölírni a verset. De utóbb má nem köllött rajta gondukodni sem. Eleinte le-leírta, aztán szütt tovább . . ." Mindenesetre ebben az időben, amikor tehát a nagygazdáknál szolgált, rigmusait, jó mondásait már kezdte megrögzíteni, leírni. A kérdés csak az, hogy mi ösztönözhette az írásra? Egyszerűen csak az, hogy el ne vesszen az egyszer már sikeresen megalkotott sor, rigmus, vagy pedig verset, rigmust akart

alkotni valaminek a példájára? Igen valószínű, hogy Tóth Pál József e gazdagabb helyeken, ahol dolgozott, ismerhette meg a históriákat és a versen ponyvafüzeteket és ezek szövegei indíthatták arra, hogy ő is hasonlókat alkosson, illetve a korábban is már szokásos rigmusait, verses mondásait megrögzítse, leírja és kinyomassa. E gazdag helyeken ugyanis már igen sok ponyvafüzet, összefűzött históriás és egyéb könyv volt található a századforduló táján. Bár a históriákat Tóth Pál József is hallhatta a vásárokon, búcsúkon, és meg is vehette azokat, de mégis egy gazdagabb család bővebb „könyvtára", sokféle ponyvafüzete alkalmas lehetett az alaposabb tanulmányozásra, ösztönzésre. Mindezek persze csak valószínűnek látszó feltevések. Valójában Tóth Pál József versírásának kezdetéről semmi biztosat nem tudunk: hol, mikor nyomatta ki első versét s milyen volt az: ma már megállapíthatatlan.

Valószínű, hogy már a világháború előtt is nyomatott ki verseket. Egyik-másik ismerőse határozottan állítja, azonban verseinek ebből az időből semmi nyoma nem maradt. Ebből az időből csak rigmusaiból tudnak idézni a szakcsiak. Tény azonban, hogy Szakcson és környékén Tóth Pál József előtt nem írtak hírverset. Mindenki őtőle eredezteti és nevével kapcsolja össze a hírverseket. Úgy látszik, ő alakította ki ezt a műfajt.

Mindenesetre annyi megállapítható, hogy Tóth Pál József akkor nyomatta ki verseit, tehát a rigmusmondó parasztemberből, aki elveszik a többi parasztember között az ismeretlenségben, akkor lett költő, műveit, verseit megörökítő versíró, amikor már nem járt a pusztákra dolgozni — vagy lgalább is nagyon kevésszer —, hanem a falu nagygazdái tartották el. Ez nem csupán azért érdekes, mert életének individualizálódásával, költészete is — csaknem hihetetlenül megegyezően! — átváltozik individuális jellegű, írott, nyomtatott hírverskölteszetté, hanem azért is, mert épp versírásának kezdetén változik meg olyanképpen élete, hogy közelebbről érintkezik a falusi burzsoáziával és kezd rá hatni ennek felfogása, ideológiája is. Tóth Pál József a szegénység közül való volt, és az elnyomott szegényparaszt hangja, amint látni fogjuk, sok helyen hol burkoltan, halkan, elfojtva, hol nyiltan, keserűn, de előtör verseiből. S hogy ez a hang, ez az él eltompult, annak új életkörülményein kívül épp az volt az oka, hogy kinyomatta verseit, helyesebben, a kinyomatásnak az volt a feltétele, hogy urat, nagygazdát ne bántson, sőt ahol lehet, dicsérje fő vevőit, eltartóit. Ez volt tehát lényegében a döntő feltétele annak, hogy Tóth Pál József „költővé" fejlődhetett — a világháború körül a szakcsi kapitalizálódó falusi társadalomban.

Tóth Pál József valódi „költői korszaka" a két háború közti idő. Ekkor már teljesen „költészetéből" élt. Fizikai munkát úgyszólván semmit, vagy nagyon keveset végzett, földje már nem volt, árendás házban lakott, illetve később ott, ahol meghúzhatta ingyen is magát.

De hogyan folyt ez a „költői élet?" Tóth Pál József életformája nagyon emlékeztet a relációk, Newe Zeitungok versíróinak, kiadóinak életére, akik maguk szedték össze a híreket, maguk írták meg és utána ők is terjesztették nyomtatványaikat népes helyeken.[7] Úgy szokták mondani, „egész életében kujtorgó volt." A járás-kelés foglalkozásával járt együtt: útköz-

[7] Roth: i. m. 33—34. l.

ben amerre járt „fővette a hírt", hogy aztán azt versbeszedve széjjelhordja. „Nyári időben ment leginkább faluzni — mondja róla testvére, Tóth Pál László — vásárokra, búcsúkra; akkor, amikor szép volt az idő. Elment mindenhová: még főment Mágocsra is, aztán Igalba, meg le Dombóvárra. Az egész környéket bejárta. A harminc napbú talán félnapot tőtött itthun. Többit nem." Tehát kb. a Szakcs körüli falvakat 20—30 km-es körzetben látogatta.

Híreit nem mindig személyes utánjárással gyüjtötte, sokszor levélben is értesítették olyan eseményekről, amelyek versbe kívánkoztak. „Kűttek neki leveleket, arrú írta a verseket" — mondja egyik volt barátja, Ács Pál. „Ha gyütt valahunnan levél, nem hitt ám neki! Elment és megbizonyosodott róla" (Tóth Pál János). Megtörtént eseményeket írt, csak így tarthatott számot az érdeklődésre.

Láttuk a Newe Zeitungok és relációk tárgyalásánál, hogy e nyomtatványok, melyeket a szélesebb néptömegnek szántak, többnyire vásárokon, búcsúkon és egyéb látogatott alkalmakkor kerültek eladásra.[8] Tóth Pál József is olyan helyeken járt, ahol sok ember megfordult. Ez nem csupán azért volt lényeges számára, hogy verseit eladja, hanem azért is, hogy a „híreket" fölvegye: lássa, mi történik. „Ha valahun mulatság vót, arrú már írt. Lakodalmakrú is szokott írni. Nem köszöntőket, hanem azt, ami ott történt. Ott vót, aztán megfigyelte, ki mit csinált. Például ha a gazdasszonyok elloptak valamit, aztán erre rágyüttek, errű már írt, ez hír vót — mondja Balika Imre. — Amikor valahová bement, körühâgatta, mírű van szó, aztán fölírta. Otthun aztán megírta, megcsinâta versnek."

S mi volt verseinek tárgya? „Írt a világon mindenfélérű, ami csak megtörtént." Ő maga így ír erről:

Megtudják ebből a jó és rossz híreket,
Hogy a környéken mi ujság lehet.
Van benne életunt, gyilkosság, rablások,
Hogy kerülnek kézre a rabló betyárok.

(Orsz. Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattár, 2180. 67. lap. A következő versidézeteknél csupán a jelzetet és a lapszámot jelezzük.)

Hogy olyan nagy gonddal járt utána híreinek, azt a hírversek újságjellege magyarázza. Nem írhatott hamisat. A rossz hír szégyen volt arra, akiről szólt, akinek az esetét „beletette a versbe." Tehát nem rágalmazhatott felelőtlenül. Viszont az, hogy valakit „beletett-e, vagy nem tett-e bele a hírversébe", már megint más kérdés volt. Erre bárki rábírhatta, különösen ha ellenségéről, haragosáról volt szó. „Ha uan valami vót, ha egy eset megtörtént s ha valaki megfizette, akkor a Jóska megírta . . . — Szegény ember vót, úgy élt, ahogy tudott!" — mondják róla szakcsi ismerősei. — „Amikor egy fiatalemberrel megtörtént valami — félrelépett, miegymás —, aztán megtudták, akkor az elment hozzá. Aztán szokott anni neki ennyit meg ennyit, hogy ne tegye bele. A másik meg elment, vitt neki ezt is, azt is, hogy tegye bele. Vót úgy, hogy vót egy hektó bora.

[8] Roth: i. m. 75—78. l.

Vót uan ember, aki három zsák búzát hozott neki, hogy ne tegye bele, hogy menyecskéknél vót. A bort is úgy kapta. Gazdag ember lehetett vóna, ha el nem pazâta vóna azt, amit kapott" — emlékszik róla unokaöccse, Tóth Pál János.

Ez a burzsoávilág revolverlapjainak íróira, szerkesztőire emlékeztető zsarolás lett Tóth Pál József egyik fő jövedelmi forrása. Versei eladásából nem sok pénzt kapott. Némelykor úgy tetszik, hogy csak jogcím volt nála is a versárulás arra, hogy elcsípjen „ilyen jó híreket", amelyek aztán sok pénzt jelentettek számára. Ehhez foghatóan talán a reklámversei jövedelmeztek még, amelyeket 10—20 pengőért írt egy-egy gazdag kereskedőről, iparosról, nagygazdáról, jóború kocsmárosról. Ilyen jövedelmei tették aztán lehetővé azt, hogy elszakadjon a termelőmunkától. A szegényparasztság nem tudta volna filléreivel és szegényes adományaiból eltartani, és ez annál inkább nem lett volna lehetséges, mert a termelőmunkától elszakadva, lassan kezdett elszakadni a szegényparaszti osztályától is, osztályonkívülivé, kujtorgóvá, urak barátjává vált, akinek életmódja ellen a szegényemberek között idővel ellenszenv is éledezett, még ha verseit szívesen is olvasták.

Mikor elegendő hírt gyüjtött össze, akkor ezeket otthon versbe szedte. Versírásának „műhelytitkaira" vonatkozólag igen érdekes adatokat mond el unokaöccse, Tóth Pál János, aki az első világháború után egy pár évig együtt lakott a hírversíróval. „Ez, a Jóska bátyám egy uan titokzatos ember vót (t. i. akkor, amikor verseket írt). Nem beszét. Hátratette a kezit, aztán mormút valamit: ha jól passzút, elmondta kéccer-háromszor. Aztán sompolgott a szobába föl-alá; mikor a vers kigyütt, akkor leírta. Aztán megint sompolgott, aztán megint írta." Vagy egy más alkalommal: „amikor a verseket csinálta, sétált az udvarban. Ezerszer is megkerülte a házat egy nap. Ha valami passzút: gyütt és leírta."

„Nem szerette, ha ilyenkor ment hozzá valaki. Mi, gyerekek azért be szoktunk menni. Teli vót írva előtte minden papír: össze-vissza írt egy nagy árkuspapírra." „Ha összegyütt mind, ha megírta a verseket, akkor osztotta be űket egymás után. Amikor ki akarta nyomatni, akkor kezdte űket összeválogatni. Ami nem odavaló vót, azt kihúzta. Aztán vitte a nyomdába, Dombóvárra."

A nyomtatásra és a versek számára vonatkozólag ezeket mondja Tóth Pál László: „Egy hónapba egyszer nyomatott egy-egy fajta levelet. Vót úgy, hogy két hónapba egyszer. Amikor megfogyott, akkor mëgenn politizát (t. i. írt), aztán mëgenn ment a nyomdába. Két-háromezret szokott nyomatni. Amellik jobban kêt, azt tudja a rosseb, hogy hányszor meg nem újjította." Verseit a Dombóvári Általános Nyomdában, vagy a Bagó-féle nyomdában, később pedig a Moósz-féle könyvnyomdában nyomatta ki. (Kéziratai a második világháborúban elpusztultak.) A nyomdaköltséget vagy ő fizette ki, vagy valamelyik gazdagabb „pártfogója".

Mikor aztán kész volt a vers, „fogta a cekkert a kezibe, teli tette verssel, aztán ment a vásárba, meg faluzni. 10 fillér vót egy vers. Vót uan, aki adott egy pöngőt, 50 fillért is. Az urak attak 10—20 pöngőt is érte. Meg vótak uan amerikások (t. i. olyan emberek, akik Amerikát megjárták), hogy 2—3 liter bort adtak egy-egy versért."

Ismeretes, hogy a történeti népdalok előadásának, de a Newe Zeitungok, röplapok eladásának is egyik centrális helye a kocsma volt", ahol a legkülönbözőbb alkalmakra összegyült nép meghallgatta a dalt, vagy megvette az új híreket tartalmazó verses lapot. Nem véletlen tehát, hogy az énekeseknek és a röplapárusoknak s a hasonló, társadalomból kilógó egyéneknek egyik fő fészke volt a kocsma. Tóth Pál József életében, működésében ugyancsak fontos szerepe van a kocsmáknak, ott akad legtöbb vevője, és ott voltak hasonszőrű jó cimborái. „Élete nagyobb részét kocsmákban tőtötte. Mindig kujtorgott. Ott kêt el legtöbb verse is. Mindegy vót neki, mellik kocsmába ment, amellik előbb vót. Az egyikbű ment a másikba. Megvették ott tűle, akármennyi verse vót: ott fordútak meg legtöbben. Inni szeretett, az igaz, de aki kocsmába jár, az szeret inni" — emlékezett rá Vincze József, néhány évvel fiatalabb pajtása. A szakcsi „kiskocsma" tulajdonosnője, akinek bormérése legközelebb volt a hírversíró lakásához, így emlékezett rá: „Majdnem mindig itt vót Tóth Pál Jóska, amikor Szakcson vót. A verseket itt is hatta, ha valaki akart, vitt. Vót uan, aki előre kifizette és amikor kész vót, akkor vette át a verset."

A kocsma tehát a „költő lakhelyévé" lett, kultúrális góccá változott, illetve ide szorult, ide kényszerült a „költő". Itt kellett alkotásait áruba bocsátania: valóban méltóan a kapitalista társadalomhoz.

Ahogy tehát Tóth Pál József elhagyta a paraszti-iparos foglalkozását, elszakadt szegényparaszti osztályától, úgy, olyan mértékben sodródott a kocsmák népéhez, az urak, gazdagok, kulákok morzsáiból élő, „existenciátlan emberekhez" — a kapitalizmusnak e jellegzetes „termékéhez". Az ilyen emberek lettek igazi társai, barátai! „Nem szokott ű barátkozni (t. i. a falubeli szegényemberekkel). Egyes heleken vótak barátai: azok is űhozzá hasonlók vótak" — mondja róla testvére. — „Nem vót barátja. Az uan embernek barátjának köllött lenni mindenkinek, mert úgy kêt a verse. Megszólította öreg-fiatal a versért. De vót egy Kántor Vilmos nevű zsákbillegző: evvê vót még legjobban. Ez is uan kóborló ember vót. Jó borkút vót mind a kettő, az igaz. Kántor Vilmos sokat szokott hozzá gyünni."

Különcségét, a falusi emberektől való különbözőségét maga Tóth Pál József is tudatosan hangsúlyozta. Azonkívül, hogy úgyszólván sosem volt otthon és állandóan járt-kelt, furcsa tettei is méltán fölkeltették az emberek kíváncsiságát, érdeklődését. Pl. cigányok megvendégelése, cigánylányok táncoltatása. Vagy például mikor egyszer Kántor Vilmos meglátogatta, „50—60 tojást süttetett, aztán hozzá bort hozattak. Egyszer pedig megsüttetett 52 verebet. A menyecskék pucúták meg neki" — mondja róla testvére. Különcségét még ruházata is fokozta. „Fehér pantalót, fehér kabátot meg mellényt viselt. Maga szűtte. A szemét behunyta, szivar vót mindig a szájjába. Később fehér nadrága, ződ, zsinoros kabátja vót. Kalapjába meg tiktollat tüzött, ugy ment, félig becsukott szemmel" — mondja róla ugyancsak testvére.

Ez a kóborló, vándor életformája egész haláláig megmaradt, azzal a változással, hogy öregebb korában már mindig kevesebbet fizettek neki s mindig többet éhezett. Később már a szomszédok és más jóemberek adományaiból élt. Úgy mondják, hogy teljesen elhagyatva halt meg egyik

[9] Liliencron: i. m. II. köt. (1866) II. l.

ismerőse présházában, amelyet lakásul bocsátott rendelkezésére. Halála után 2—3 nappal találtak rá.

Unokaöccse, Tóth Pál János így emlékezett vissza rá: „Semmit se gyüjtött, még egy-két napra sem. Semmit se tudott megtartani, pedig annyi pénzt kapott! Vót uan legény, aki 10—20 pöngőt adott neki, a másik meg búzát. Gazdag ember lehetett vóna! De a pénzt mind elszórta; nagyon tudott mulatni."

Tóth Pál József hírköltészete nem egyenes, zökkenőmentes folytatása Szakcs szóbeli hagyományainak, népköltészetének, elsősorban balladaköltészetének, annak ellenére, hogy rengeteget merített belőle. Többféle ág futott össze, többféle költői gyakorlat találkozott, hogy végülis megszülessék a hírvers.

A szakcsiak Tóth Pál Józsefet elsősorban azok miatt a 2—3 soros rigmusok miatt emlegetik, amelyekben ők is személy szerint szerepelnek. Tóth Pál Józsefnek ez a versmondó gyakorlata élete végéig megmaradt. Ahol csak járt, rögtönzött pár sort és ezzel teremtett hangulatot. Hírversei aztán ezekre a sorokra épültek, illetve ezeket beillesztette az egységes szövegbe. A világháború előtti időkből csak ilyen mondások, sorok maradtak ránk s úgy látszik, hogy első versei is ilyenek lehettek. Tóth Pál László öccse ezt mondja: „Amikor az én lakodalmam volt 1901-ben, már akkor is mondott verset:

Rezulában terem a ződ bucskó,
Van nekem két ángyom, úgy néznek ki, mint a pörkűt tuskó,
(t. i. mind a ketten feketék voltak)

Ott vót még a jáger is, arra is mondott:

Kiesett a kosárbú a gombostű,
Engem nézett egész éjjel a jáger feleségestül."

Nem lehet tudni, hogy e rigmust már Tóth Pál József mondta-e így, vagy a „nagy bütykök" (t. i. a rigmus egyenlőtlen szótagszáma) már öccse, László beavatkozásának eredményei.

Az ilyenfajta rigmusmondás szorosan kapcsolódik a vőfélyköltészethez, a lakodalmak sokszor pajzán, nevettető rigmusaihoz. Ezeket is „tréfás, vicces emberek", jó vőfélyek, híres legények szokták mondani, megszokott sablón szerint. Ennek a „költészetnek" persze van kapcsolata a népdalokkal, népballadákkal is, azonban mégis élesen szétválaszthatók. Még elmondóik, speciális fenntartóik is mások, mint amazokénak. Van, ki sok dalt tud, van, ki „hosszi nótákat" és van olyan — jó vőfély, tréfás ember — aki jókat tud minden alkalommal mondani.

Úgy véljük, hogy Tóth Pál József költészete a rigmusmondásból indult ki. Róla mindig mint tréfálkozó, „politizáló" emberről beszéltek, s bár tudott például jól dalolni, ezt sosem említették fő jellemvonásai között.

Az ilyenfajta tréfálkozásnak, rigmusmondásnak különösen akkor lehetett nagyobb szerepe, amikor egy-egy nagyobb csapatban kint dolgoztak az uradalmakban, ahol munka közben — ha ez a munka könnyebb természetű volt — lehetett beszélgetni, mesélni s főképpen tréfálkozni. A pusztai versmondásra vonatkozóan értékes megjegyzések állnak rendelkezésünkre Nagy Kovács István döbröközi hírversíró életrajzából. Amikor Nagy

Kovács este a pusztára ér, a szálláshelynek berendezett ököristállóban keres helyet, ahol a többiek is alszanak. Egyik summás segíti helyre: „A túloldalon kap szállást — írja (Orsz. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár 2187. 17. lap) — van ott hely Tóth Pál József szakcsi hírkölto mellett. Szójjék má Józsi bácsi, mondja a másik." És Tóth Pál József ezzel a verssel fogadta az új embert:

A mogyoró ripeg-ropog, ha kemény,
Közénk jött egy barna legény.
Ofelőle nem mondok túl sokat,
Csak aztat, hogy figyeli a lányokat. (17. lap.)

Erre aztán a fiatal Nagy Kovács próbált valami rigmust mondani és felelgettek egymásnak a hallgatóság nagy örömére.

Nagy Kovács István leírja azt is (20. lap): „A szakcsi hírversíróval egy csapatba kerültünk. Mindenki Tóth Pál közelében akart lenni... Időnként megvárták, hogy mit mond:

A hercegi pusztán elkopott a lapátom.
Szerencsém, hogy nincsen családom.
Az embörnek úgyse vóna öröme,
Pucér vóna asztalunkon a dörője.

„Mindenre mondott valamit, ami csak történt." Így szedte versbe azt is, hogy Nagy Kovács István tányér híján papucsába kért levest (22. lap):

Döbröközi rekruta,
Levest kér a papucsba.
Most kanalával keveri,
A sok lány meg neveti.
Harctéren majd
Csajkát kap,
Abból öszik
Minden nap.

Ezek a verssorok, melyeket Nagy Kovács István tartott fenn, már a fejlődésnek egy későbbi, aránylag kiforrott időszakában keletkeztek, a világháború után, a 20-as években és csak azért idézzük most ezeket, hogy keletkezésük körülményeire világítsunk rá. Első versei szimplábbak, rövidebbek lehettek. A szakcsi emberekről fenntartott rigmusok a legritkább esetben terjednek túl a két soron. Nagy Kovács István költő volt, jobban is megjegyezte költőtársa mondását s talán maga is „igazított" rajtuk valamit. A faluból Tóth Pál Józsefnek ilyen soraira emlékeznek:

Hiába van a Baloghnak két derék lánya,
A Róka mégis bejár az udvarába.
(T. i. egy Róka nevű legény járt hozzájuk.)

„De úgy hallottam, hogy ebbe az üdőbe az egyik Balogh pofon is vágta ezért Tóth Pál Jóskát" — jegyezte meg Vincze József.

Sokan emlékeznek erre a felfelé lojális versére:

Azt tudod barátom, nem maradsz meg magnak.
Ezért hát fizess meg mesternek és papnak.

Az ilyen sorai — amint utaltam is erre — később belekerültek hírverseibe.

Hogy alakult át ez a rigmusmondó gyakorlat versírássá, erre nem sok adatunk van. Balika Imrét kell újból idéznünk: „Amikor a felesége elhatta,

akkor nagyobb gazdáknál szűtt. Aztán ott kezdett verset írni." Akkor kezdte tehát leírni az előbb ismertetett rigmusait, amikor ülőmunkára tért át s szobában, egyhelyben dolgozott. Ekkor lehetett alkalma könyveket, elsősorban históriás verseskönyveket olvasni, melyek — mint említettük is — példát szolgálhattak neki az írásra és a nyomtatásra. Balika Imre gyerekkorában ugyancsak Szakcs szegénynegyedében, a Grablinában lakott (ma 64 éves), ezt mondta olvasmányairól: „Szokott olvasni, vicces könyvei voltak, meg történelmi könyvei (t. i. melyekben történetek meg események voltak), vastagabb is vót, csak nem tudom a címüket." Valószínű tehát, ha e könyvek nem is sajátjai voltak, ismerte korának aktuális, közkézen forgó „irodalmát", a históriaköltészetet és a ponyván árult hasonló tartalmú füzeteket. Ugyan unokaöccse, Tóth Pál János azt állítja (1904-ben született, tehát emlékezése későbbre vonatkozik), hogy „sose szokott óvasni, nem vót annak könve. Utóbb szokott hozatni ujságot, amikor a háború gyütt. Három-négy alkalomra emlékszem is. De abbu is csak a híreket óvastatta fő, maga nem óvasta". Ezek a megfigyelések azonban öregkorára, legalábbis későbbre vonatkoznak, amikor valóban semmit sem olvasott saját versein kívül. Ebben az időben már nem is látott elég jól.

Azonban hogy korának ponyvairodalmát ismerte, „figyelemmel kísérte", azt ránkmaradt első versei is igazolják. Első két verses levele a világháború idejéből való. Az egyiknek a címe utal is megjelenési idejére: „Háborús hírek" (EA. 2180. 3—4. lap.) Ezek a verses levelek főképpen abban különböznek a későbbi verseitől, amelyek igen sokszor rigmusszerűek, elbeszélők, hogy sok bennük a dalszerűség, sőt némelyik strófa olyan, mintha népdal lenne. Pl.:

Az olasznak megérett a narancsa,
Harcos baka nagy örömmel szaggatja.
Mosolyogva nyelegeti a levét,
Mert az olasz most érzi már a vesztét.

Határszélen harcosaink ott voltak,
Az orosszal jaj de sokat virgódtak.
Sok paripa térdig vérbe csobogott,
A szép hazánk mégis nekünk maradott.

(EA. 2180. 3. a—b. lap)

Kedves rózsám, nem írok több levelet,
Mert a hantok borítanak engemet.
Majd Szent Mihály megfújja a trombitát,
Kis menyecske akkor látja az urát.

Fölszántották Lengyelország határát,
Vetnek bele piros pünkösdi rózsát.
Széleiben szomorúan nyiladoz,
Töve alatt de sok harcos hervadoz.

(EA. 2180. 4. a—b. lap)

A dalszerűségnek a túlsúlya az eseményleírással, epikus részekkel szemben nem véletlen, hanem a korabeli fejlődést tükrözi. Ismeretes, hogy az 1900-as évektől kezdve a históriák — a szóbeliség jelentősége csökkenésének megfelelően — egyre inkább specializálódnak, egyrészt olvasmánnyá, másrészt dalgyüjteménnyé. A históriát eredetileg jellemző két részt tehát — az első, epikusabb jellegű és a második, dalszerűbb szakasz — külön-

válik s hovatovább külön-külön füzetben, egyrészt mint regény, másrészt mint dalosgyüjtemény jelentek meg. A história fogy, de a prózában írt történetek és mellette a dalosfüzetek száma emelkedik. Ez utóbbit aztán a világháború hatalmasan fellendítette: ebben az időben, a háború alatt a dalkiadványok úgyszólván mindent elboritottak, minden egyéb ilyen természetű kiadványt kiszorítottak. Ezt az állapotot tükrözi bizonyos mértékben Tóth Pál József első ránkmaradt hírverse is, amelyben ugyancsak a dalszerűség a domináns, bizonyítva azt, hogy Tóth Pál igenis figyelemmel kísérte korának ilyenféle „irodalmi alkotásait".

Persze, ezek a strófák és a későbbi hírverseiben is található népdalszerű sorok nem azt jelentik, hogy ezeket Tóth Pál a ponyváról, ponyvafüzetekből vette át. Egyáltalában nem! Tóth Pálnak a népdal strófái, népdalra emlékeztető sorai hazai, szakcsi, tolnai emlékeiből valók és nem „irodalmi reminiszcenciák". A ponyvafüzet csak arra volt jó, hogy példát adjon, hogyan, milyen formában kell írnia, mi most a legaktuálisabb, legújabb, legdivatosabb forma. Különösen későbbi versei, melyekben nem kész, eredeti népdalsorok tűnnek fel, hanem amelyekre elsősorban a népdalszerű szerkesztés, felfogás jellemző, mutatják a hazai, a népi költészet mélyebb hatását, döntő befolyását. Rövid, népdalszerű sorok ugyanis mindegyik hírverslevelén találhatók, pl.:

Lápafőbe hozattak szép harangot,
Sok menyecske hogy ne tartson haragot,
Csak azt verik ki a két oldalára,
Hogy kivisznek a temető dombjára.

Kenderből van harangnak a köte'e,
Egyformán szól gazdagra és szegényre.
Míg a harang kemény szíve elvásik,
Sok sírhalom fekete gyászt virágzik.

(EA. 2180. 47. lap)

Nagyon gyakori pl. a népdalra jellemző kezdőkép, melyet legtöbb esetben kitűnően alkalmaz:

Fújta a szél a fekete felhőket,
Krumplilopók kézre nem kerülhettek.
Olcsó krumplit szelhetnek a pörköltbe,
Ha elfogják, megszenved a börtönbe.

(EA. 2180 lap. 59. lap)

Vagy:

Somogyszil felett a csókák de nagyon csevegtek,
A tislér és bótos összeverekedtek.
A bótos futott megkötni magán a nadrágot,
A féltékeny tislér a fejére vágott.

(EA. 2180. 69. lap)

A népdalokon kívül a hazai szóbeliségből döntő befolyással volt Tóth Pál József költészetére a balladaköltészet is, „a hosszi nóták". A mai öregek még igen sok ilyen dalra emlékeznek, s köztük sok olyan ballada van, mint pl. a somogyszili ... kocsmáros meggyilkolásának esete (1906 decemberében történt), amelynek eseménye egészen közel, vagy éppen a faluban játszódott le. Tóth Pál József, akinek „jó hangja vót és szeretett is mulatni", fiatalkorában sok „újtípusú" népballadát hallhatott, tehát olyant,

amelyikben a falu legaktuálisabb eseményét énekelték meg. Hogy ez így van, azt versei is bizonyítják. Nagyon érdekes azonban, hogy a balladai hatások, a balladaszerű részek nyomtatott hírverseiben később, a világháború után tűnnek fel. Ennek oka az lehetett, hogy erre az időre a daloskönyvek divatja már letűnt, tehát nem kellett ilyenféle aktualitásokhoz tartania magát, hanem saját kedvére, mondhatnánk ösztönszerűbben írhatott.

Hogy a balladák hatása mély gyökerű s ideiglenes háttérbe szorulását csak a háborúteremtette daligény okozta, azt az a versrészlet is bizonyítja, melyet Tóth Pál unokaöccse tartott fenn. Ezt a verset 1916 17-ben írta egy szökött katonáról: Salamon Pistáról, kit később elfogtak és kivégeztek. A vers két első sora így hangzik:

Hallottad-e hírét a szakcsi rezulának?
Benne betyárkodó Salamon Pistának?

Azt a verset, amely leginkább hasonlít a népballadákra, olyan mértékben, hogy balladai átdolgozásnak, variánsnak gondolhatnánk, Nagy Kovács István, költőtársa tartotta fenn.[10] Ennek a versnek, a többitől eltérően, címe is van, amelyet minden valószínűség szerint Nagy Kovács István adott neki, amikor azt a Kanadai Magyar Munkásban megjelenttette. Itthon bizonyára a szokottnál erősebb szociális tendenciája miatt nem kerülhetett sor a kinyomatására. A vers így hangzik:

Álljon meg hát a masina egy szóra.

Hármat füttyent a fekete masina,
Jaj, Juliska beleesett a dobba.
Álljon meg hát a masina egy szóra,
Mert Juliska beleesett a dobba.

Piros vére csorog le a polyvára
Cafatokba hull a piros szoknyája
Megállhat már a fekete masina,
Lábak nélkül maradt ott a Juliska.

Gyémánt ragyog az uraságné nyakába,
A masinadobnak nincsen deszkája.
Szépen verte nagysága a zongorát,
Ablaka alatt hogy vitték a Juliskát.

Jertek lányok, öltözzünk föl fehérbe,
Kísérjük ki a szakcsi temetőbe.
Eresszük le a sötét sírgödörbe,
Isten veled, jó pajtásunk örökre.

A következő balladaszerű feldolgozása már hírversében (= hírverslap, — levél, amelyre nyomatta verseit) a többi hír között jelent meg:

Hallottad, hogy mi az ujság Koppányban?
Hogy egy embert megöltek a kocsmában.
A kocsmába összevesztek az éjjel.
A sógora agyonszúrta egy késsel.

[10] V. ö.: Országos Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattárának kéziratgyüjteménye, 1692. sz., 4. l., hol a Farkas Julcsa balladájának Szakcshoz egész közeli, Tamási-i lejegyzése található.

Még husvétban megették a szenteltet,
A kocsmában rá itták a vöröset.
A vörösbor a sonkára jól csúszott,
Akkor éjjel még halált is okozott.

Édesanyja csalta haza a fiát,
Két sógora nagykéssel az utcán állt.
Édesanyja ráborult a fiára,
Agyonszúrták saját szemeláttára.

Jaj Istenem, jaj de nagyot vétettem,
Sógoromat egy nagy késsel megöltem.
Vasas lábom szomorúan zörgetem,
Jaj Istenem, hol a szabad életem.

Koppány mellett a Sióba foly a víz,
Ne menj arra gyilkos sógor, mert elvisz.
Elviszi a véresnyelű késedet,
Mellyel megölted a fájó szívemet.

A kakukszó nem hallik a börtönbe.
Feleségem, nem ülhetsz az ölembe.
Hiába írsz vígasztaló levelet,
Öt év börtön elválasztott bennünket.

Koppányon túl van egy sűrű erdő,
Bárcsak abban volna egy temető
Akkor engem oda temetnének,
A fegyházba hogy el ne vinnének.

(EA. 2130. 25. lap)

Megtörtént eseményt dolgoz fel hírverseiben, rövidebben, hosszabban. Azonban ezek nem mindig népdal-, ill. népballadaszerűek, hanem inkább csak hű adatközlők, némelykor kissé tudákos versek. Ezek a szövegek legtöbbször a históriákra emlékeztetnek, amelyek tömörek, rövidek s gyakran népi versekbe mennek át. Ilyen pl. a következő:

A pári Her eladta a marháját.
Családjával megfujtatta az anyját.
A szolgálót beküldte a szobába,
Az anyuskát hívja ki a konyhába.

Az anyuskát a konyhában elfogták.
Földhözvágták, még hárman is taposták.
Könyörgött az asszony, de hiába tette.
Menye és leánya másvilágra küldte.

Megfogták az asszonyt, a kúthoz hurcolták,
Akkor már halott volt, a mély kútba dobták.
Szolgáló kap pénzt, két öltözet ruhát,
Mert a gyilkolásuk hamar kitudódott.

A párii német rosszul forgolódott,
Mert a gyilkolásuk hamar kitudódott.
Feleségét, lányát, mind összekötözték,
Páriban a népek sokan nézték.

Pári község mellett van egy erdő.
Közepében van egy nagy temető.
Bárcsak engem oda temetnének,
Szekszárdi börtönbe, hogy el ne vinnének.

Pári Her kocsmáros, tudom fáj a hasad,
Szekszárdi börtönben zörgeted a vasat.
Nem esztek pörköltöt, hideg vizet isztok,
A törvény mondja meg, mikor szabadultok.

(EA. 2180. 27. lap.)

Vagy egy másik, még kerekebb, költeményszerű feldolgozás:

Ez a fényes világ egy kopott, bús szekér,
Az ember élete benne csak halált ér.
Felsőnyéki népség az utcán de fut,
Egy kútvájó felett összeomlott a kút.

Gömbölyű koszorút a fenékre tette,
Csak egy jajszót kiáltott, mindenki értette.
A csöbörbe lépett, félig fel is húzták,
Nagy földdarabok a fenékre nyomták.

Az erős drótkötél derékon elszakad,
Csöbörével együtt a veszélybe szaladt.
A sok népség ásta, a kútmester kivette,
Ilyen újság nem volt soha e községbe.

Felesége gyászolja és a jó nemzettye,
Ki lesz az árváknak kenyérkeresője?
Hat árva siratja, volt nagy sírás, jajszó,
Nem is tudja senki hol lesz az utolsó. (EA. 2180. 25. l.)

Látható tehát, hogy a hazai népdal- és népballadaköltészet komoly támaszul szolgált Tóth Pál hírköltészetének. Nem csupán egyes sorok, strófák, egyes szakaszok emlékeztetnek a népdalra, népballadára, hanem, amint erre utaltunk is, általában legtöbb versének szerkesztésmódja, gyakran éppen felfogása is. Igaz ugyan, hogy ez a hang későbbi verseiben tompul, s a hírvers lassan-lassan a falusi kizsákmányoló rend, a bőpénzű nagygazdák, iparosok, kereskedők kedvtelését szolgálja.

Tóth Pál József verseiben tehát „a népi hang", azaz a helyi népdal- és népballada-költészet hatása — eszmeileg, de még inkább formailag és szerkesztésben — úgyszólván utolsó verséig megtalálható. Annak nincs nyoma, hogy sokat olvasott volna, főképpen nincs az első világháború után. Balika Imrén kívül senki nem is tudott olvasmányairól semmit mondani. „Népiességét" nem a ponyvafüzetek magyarázzák, esetleg, ha olvasott ilyet, elősegítették, megerősítették. A nép ízléséhez azért alkalmazkodott, hogy a tömeg hangján szólva, verseit megértsék, elfogadják. Olvasói parasztemberek, nagyrészt szegényparasztok voltak, — Szakcson még 1950-ben is az egyes házaknál több mint 50 versét tudtuk összeszedni! — az ő nyelvükön írt és nagyjából az ő kultúrális nívójukon. Így a hírversek fejlődése bizonyos mértékben a szakcsi parasztság kultúrális fejlődését is tükrözni fogja. S valóban, ha megvizsgáljuk történetileg verseit, azokban némi „fejlődést" tapasztalhatunk: a később írt rigmusai, versei szimplábbak, ridegebbek, egyre jobban csak az események puszta közlésére szorítkoznak. A versezet is romlik, mintha ez nem is lenne már fontos, csupán a hír, az esemény. De a hírek sem úgy hatnak, mint a korábbiak, melyek beszámoltak a falu s a szűkebb környék történeteiről s melyeken érezni lehetett, hogy nem egyszerű esetek, — gondoljunk pl. „Álljon meg hát a masina egy szóra" c. versére — hanem az egybetartozó közösség megrendítő élményei, vidám

vagy szomorú történetei. A későbbiekben ez az összekapcsoló vonás, az, hogy az eset közügy és nem szimpla történés, hiányzik. Ezek inkább pletykálkodásra, hírhordozásra hasonlítanak. Például hírveréseiből idézünk pár egymás után következő strófát.

Két kutya elfogta búzában a rókát,
Koppányi kocsmáros eltépte egy menyecskén a ruhát.
Aki az ellenséget üti, veri, vitéz lesz,
Menyecskének drága pénzen ruhát vesz.

Tabi óráslegény rálőtt egy legényre,
Kedveséhez akart menni, de ő nem engedte.
Cipője sarkába fúródott a golyója,
Meg is állt azonnal az óra mutatója.

Andocson egy háznál tollat fosztottak,
Szomszédlányok a fosztáshoz futottak,
Egy lány az ágyra ült, alatta leszakadt,
Elröstelte magát, rögtön hazaszaladt. (EA. 2180. 55. l.)

stb.

E késői verseiben egyre tekintélyesebb helyet kapnak a „programmversek", tehát egy-egy mutatós, sok embert érdeklő eset, ünnepély leírása (pl. Parádé, EA. 2180 43, l.; Szüreti mulatság, EA. 2180 11. 61. l. stb.), főképpen a dicsérő versek, amelyeket jól meg is fizettek. Egyik ilyen verse pl.:

Kiabált a Julcsa, az én kis angyalom,
Jól őrlet a szakcsi Kremzer malom.
Ott őrölték a búzámat,
Tele lettek mind a zsákok.

Mert ügyes a főmolnárja,
Magyar, német őrlet nála.
Szép lisztet ad, mind dícsérik,
Három méterre elnyúlik.

(EA. 2580. 66. lap)

Hogy versei így „fejlődtek", annak nem az volt az oka, hogy megöregedett és szellemi frissessége alábbhagyott. Valószínűleg ez is közrejátszott, azonban valódi oka az volt, hogy Szakcs gazdasági, társadalmi fejlődése, kapitalizálódása következtében az emberek régi feudális, közösségi kapcsolatai szétbomlottak. Az új helyzetben az embereket nem rendítette meg úgy más baja, mint régebben, amikor életük egymás életéhez szorosabban kapcsolódott. A hírt tudomásul vették, s esetleg még örültek, hogy nem velük történt valami baj. A hírversek is tehát inkább csak hírt közölnek, anélkül, hogy emlékeztetnének a közösségre, az összetartozásra. A vers még megmaradt mint rossz mankó, de már nem ezen van a hangsúly, nem az elmondáson, a költői alkotáson, hanem a híren. Egy lépés innen már csak az újság, a hetilap!

A hírverseknek ez a fejlődése, a közösségi ízlésű hírközléstől — mondhatjuk talán úgy — a költészettől az egyszerű hírközlésig, a szimpla hír elmondásáig, látszólag az objektívitás fejlődését jelenti. A Newe Zeitungokkal kapcsolatban többen rá is mutattak arra a lényeges különbségre, ami a szóbeliségben élő történeti dal — mely szubjektív — és az írott Newe Zei-

tung szövege között van, mely objektív, tényszerű.[11] Nem kell bővebben fejtegetni, hogy e fenti objektívitás és Tóth Pál József költészetének fokozatos objektívebbé válása valójában a nép igazi hangjának elfúlását, kényszerű elhallgatását jelenti és legtöbbször valamilyen speciális történeti helyzet, nyomasztóan reakciós légkör az alapja. Roth így ír az objektívvé válásról a tendencia-, állásfoglalás-nélküliségről a Newe Zeitunggal kapcsolatban: „... Zwar verschwindet nach den Bauernkriegen die tendenziösische Flugschriftlitteratur für einige Zeit fast gänzlich"[12] Vagy gondoljunk Liliencronnak már korábban idézett soraira, ahol a történeti dal érdektelenné, szürkévé válását a korabeli politikai helyzettel magyarázza.[13]

Tóth Pál József hírköltészetének elszürkülését, ellanyhulását is végső soron az a társadalmi-politikai helyzet okozta, amely a világháború idején s főkép a világháború után volt, amelyben kényszerült bizonyos „objektív", tendencianélküli, a nép mélyebb problémáit elhallgató és csak a felszínt érintő verseket írni. Testvére mondta róla: „A verseket le köllött anni a főbírónak, az meg átvizsgálta. Szokott neki anni egy-egy levelet (t. i. a főbírónak), úgy nyomatta ki. A főbíró átnézte, hogy nincs-e benne valami „hamisság". Tehát az „objektivitás", „tényszerűség", a szürkeség már akkor biztosítva volt, amikor első versét nyilvánosan megjelentette, helyesebben: nem is jelenhetett volna meg nyomtatásban a verse, ha nem így írt volna, ha még talán a balladákban tapasztalt, fojtott hangú, öntudatlanul lázongó hangot ütötte is volna meg. Más szóval: Tóth Pál József nem lehetett volna hírköltő, ha nem a fenti módon ír. Persze, Tóth Pál József szegényember volt, ki a többi szegényparaszt között nőtt fel és élt s velük együtt szolgálta az urakat, kulákokat, velük együtt ismerte meg a nép hagyományos dalait, meséit, az elnyomott jobbágyság-parasztság önkifejezési eszközeit. Ezek az emlékek, ezek az élmények nem tűntek el emlékezetéből máról-holnapra — s amint láttuk is a példákból! — később is, állandóan elő-előtör a szegényember panasza, vagy pedig a népi dalforma, kifejezés, mely ugyancsak élményéig megy vissza. Azonban ezek kifejezésének, élményei teljes föltárásának megvoltak az említett objektív társadalmi akadályai, s nem kis mértékben szubjektív is, saját öntudatlansága.

Tóth Pál József így puszta tényeket, a „valóság"-ot, a megtörtént eseményeket írja le hírverseiben. Ezt majd minden versében ki is hangsúlyozta. Például:

Megírtam a versem a háborús világba,
Aki szeret olvasni, vegye a markába.
Megtudják belőle az összes híreket,
Hogy a környéken mi újság lehet?

Van benne gyilkosság, életunt, rablások,
Hogy kerülnek kézre a rabló betyárok.
Nem találnak benne semmi hazugságot...

(EA. 2180. 55. l.)

[11] Prutz: i. m. 123. l.
Liliencron: i. m. IV. köt. V. l.
[12] Roth: i. m. 3. l.
[13] Liliencron: i. m. III. köt. I. l.
Liliencron: i. m. IV. köt. V. l.

Vagy más helyen:

Kizöldelt az erdő, nyílik bent a virág,
A verseim között nincs semmi hazugság...
(EA. 2180. 75. l.)

Nem írtam hamisat, hanem igazságot,
Nem tetszik a versem, vegyetek újságot...
(EA. 2180. 48. l.)

A hírvers újságot pótol. És így nem is lehet másképpen: igazat kell írnia. Csak ez az „igazság" még nem a teljes igazság. Ezek a hírek a tespedésben élő falu apró helyi eseményei. Tehát ugyanúgy egy szűk látókör szemléletéből származnak, mint ahogy a történeti népdalok a forradalom utáni időkben (pl. az 1500-as évek második felében), amikor ezek is csak kicsiny körre vonatkozó helyi híreket dolgoztak fel,[14] ha nem akartak teljesen elnémulni, illetve teljesen az uralkodórend kiszolgálóivá válni.

Ehhez az „igazsághoz" szorosan hozzátartozott az is, hogy hírverseiben egy rossz szó sem esik a gazdagokról. A jókról, rosszakról, szegényekről, gazdagokról csak általánosságban szól, inkább csak úgy, hogy a szegényt jóra intse, türelemre és a rendbe való beilleszkedésre oktassa. Látja ugyan, hogy baj van, hogy ez a világ, melyben él, rossz és a szegényemberek sokat szenvednek, sőt még a gazdagok sem boldogok, azok is öngyilkosok lesznek (pl. EA. 2180. 32. — 29. — 64. l.), azonban nem tudja miért van ez s különösképpen nem tudja, hogy hogyan lehetne ezen segíteni. Az öntudatlan, kihasznált szegényember ideológiája ez, a magáramaradt falusi parasztságé! Vannak mégis versei, melyeket ma elolvasva talán leleplezőknek vélnénk. Tóth Pál József azonban ezekkel sem akart semmit, csupán a tárgy, melyet úgyszólván megjegyzés nélkül versbe szed, érdekessége, illetve felháborító volta az, ami ma megindít. Például így lepleződik le egy „gazdag magános ember":

Egy gazdag magános ember csináltatott koporsót.
Belefeküdt, fogadott két siratót.
Elkezdtek a koporsónál jajgatni.
Nem volt szabad senkinek se hallgatni.

A szemükből könnyek nem is hullottak,
Tíz-tíz pengőt a sirásért megkaptak.
Butikában pálinkával jóllaktak,
Falu szegény asszonyai kelő holdnak rihogtak.
(EA. 2180. 48 l.)

Vagy egy „közönséges bíróválasztás"-ról így ír:

Ráksi községben bírót választottak,
Bíró szavazói három hétig ittak.
Megfizették sörnek-bornak az árát,
Régi bíró kezéből kivették a pálcát.
(EA. 2180. 48. l.)

Egy „betyáros" intézőről pedig ezt írja:

Igal községben kaszával szaladtak,
Betyáros intézőt levágni akartak.
Mert a kanászokra sütötte a puskát,
Hogy le ne tiporja a malacok anyját.

[14] Liliencron: i. m. III. köt. III. l.

Nem halt meg a kanász, a golyót kivették,
A nagy durranásnak a hírét elvitték.
De nagy híre szaladt Somogy vármegyében,
A kanász lesz vesztes mégis a törvénybe.

(EA. 2180. 29. l.)

Nagyon jellemző, hogy a szegényember egyik legfélelmetesebb ellenségéről, az ügyvédről is csak általánosságban ír. Pedig az ő házát is az vette el és amint írja „Hosszúlábú ügyvéd zsellérnek kergetett". Tehát közvetlen személyes sérelme van. Mégis az ügyvéd alakja mint hatalmas, ellenséges erő jelenik meg a versében, mely mint a dögvész vagy a halál ráterepszik a szegényemberre, anélkül, hogy az tehetne ellene valamit. Így ír:

Ügyvéd a halállal jól összestimmöltek,
Mert sok gazdaembert a házból kilöktek.

(EA. 2180. 47. l.)

Ugyanígy egy szóval sem kommentálja a szegényemberek öngyilkosságát, így ír csupán:

Szőlőhegyi lakos, tamási ember felkötötte magát,
Mert gyermekeinek nem vehetett ruhát...

(EA. 2180. 38. l.)

Páriban egy ember felkötötte magát,
Nem tudta fizetni a sok adósságát.

(EA. 2180. 32. l.)

A szegénységről legtöbbször csak általánosságban beszél. Úgy, mint hogyha a nyomor isten csapása volna. Pl.:

Lefogyott az aratás, sokan nem arattak,
A halál kaszája elébe jutottak.
Kik a birtokukkal simán tönkrementek,
A sárga halálnak önként jelentkeztek.

(EA. 2180. 32 l.)

Kétkoronás pénzünknek most jött meg az anyja,
Ötvenezer koronát nyomtak a sarkára,
Sok szegény embernek mégsem lett csizmája.

Elszáradt a sarjú, csak a kóró maradt,
Sok ember marhája vágóhídra szaladt.

Most fogjuk elérni a hét szűk esztendőt,
Káromlással szidjuk ezt a cudar időt.
Nagyon sok embernek szorít a kapcája,
Mert a nyomorúság ott áll a sarkában.

(EA. 2180. 57. l.)

Nem ritka az az eset sem, amikor verseiben moralizál, oktat, tanulságot von le:

...Csendőrök a zsírral az utcán kísérték,
A könyi lakosok gúnyolódva nézték.
Megjáratták velük a szégyen útját,
Minden tolvaj, betyár egyszer így jár...

(EA. 2180. 71. l.)

Olvassák versemből a jó és rossz híreket,
Még asszonyból is tolvaj, betyár lehet.
Ne lopja el senki másnak a libáját,
Annak nem kötik meg sem kezét, sem lábát.

(EA. 2180. 71. l.)

E versek majd mind egyet fejeznek ki: a magáramaradt, tehetetlen ember érzését, a pillanatnyi helyzethez való alkalmazkodását, megalkuvását. Annyiban előremutatók, hogy rávilágítanak a kor feudálkapitalista társadalmának sok bajára, szenvedésére. De nem adják annak okát, magyarázatát és meg sem kísérlik, hogy továbbmenve kiutat keressenek belőle. Ez nem is csodálatos: a hírversek azzal, hogy szimplifikálódtak, „objektívvé", tényközlőkké váltak, — ugyanakkor tehát, amikor a kapitalista újságokhoz közeledtek, — elváltak a néptől, elszakadtak annak igazi problémáitól. A népdal- és balladaköltészet közös hagyománya, emlékei, a közös mondanivaló, a szegényember sorsa iránt kifejezett érzés, stb. Tóth Pál Józsefet még hosszú ideig összekapcsolta a néppel, a szegénységgel, azután is, hogy életmódja kezdett megváltozni. Azonban később, a második világháború előtti években, amikor ezek az emlékek már nagyon homályossá váltak, és főleg az új társadalmi, politikai helyzet megkívánta volna, hogy a szegénység problémáit más formában, öntudatosabban, nyíltabban vessék fel, e versek nem követték a fejlődést. Sőt még a nép korábbi állapotához, ideológiájához kapcsolódott népdal-balladaszerűség is kihullott belőlük: elszürkültek.

Amint említettük, ez a „fejlődés" az öntudatosság hiánya, jellemző Szakcs, és általában parasztságunk jelentős részének fejlődésére. Az öntudat, ha csírájában, az osztályösztön formájában bent is van az elnyomott emberben, nem pattan ki magától, különösen akkor, ha a lanyhább ütemű falusi kapitalizálódást még át- és átszövi a feudalizmus ezer szála. Szakcs messze esett az ipari gócoktól, gyáraktól, lakossága alig érintkezett a munkássággal, öntudatos osztályharcos emberekkel. Nem volt, ki ösztönösségüket lángra gyújtotta volna, öntudattá lobbantotta volna fel. S különösen nem volt, aki a felső réteg karmai közé került Tóth Pál Józsefet felvilágosította volna. S így Tóth Pál József, kiben pedig az öntudat halvány pirkadása jelentkezik, amint az „Álljon meg hát a masina egy szóra" c. verse is mutatja, „költővé vált", eltartott ember lett. Versei pedig elszakadtak szülőanyjától, a szegénységtől, a néptől és puszta hírközlő eszközzé, mondhatnánk üres játékká váltak. Ezzel viszont e költészet saját maga fejlődésének emelt gátat. Nem is találunk senkit, aki az ilyen fajta hírköltészetet tovább folytatta volna. Nagy Kovács István, aki a világháború után Tóth Pálhoz hasonlóan kezdett írni, hamarosan új útra tért: és éppen ez biztosította továbbfejlődését!

IV.

Ahová Tóth Pál nem tudott elérni, oda eljutott költőtársa: Nagy Kovács István. Kitört a hírversírás szűk, prakticista gyakorlatából és újra visszatért a néphez és annak valódi problémáihoz és így a nép valódi költőjévé válhatott.

Nagy Kovács István 1898-ban született a tolnamegyei Döbröközön. Apja előbb szolgalegény, aki már 12 éves korától kezdve árván maradt, később pedig napszámos-summás, kepésaraló szegényember. Nagy Kovács ezt mondja gyermekkoráról: „Nyócan vótunk testvérek. De csak egy bátyám maradt életben. Egy szalmás házban laktunk. Szüleim kepésaratók voltak, földjük nem volt, csupán egy darab szőlő, meg ez a kis ház, itt jártam iskolába, öt osztályt. Köllött menni napszámba, azért maradtam el. A közeli uradalmakba napszámba jártunk: először bogarászni, aztán tüskét bökönni. — Mezétláb mentünk ki a pusztára, ott kiválogatták az erősebbeket, a kisebbeket meg hazaküldték. Ezen mi mérgelődtünk!... De mindig makacs fiú voltam folyton lázítottam, fölszólaltam, hogy nem jól van." Ezeken a munkákon még folyik a kollektív szórakozás, tréfálkozás, adoma, történetmondás és néha mesélés. — A világháború előtt vagyunk még!

De Nagy Kovács Istvánnak nem ez az egyedüli „munkahelye". Pl. már a vasúthoz is jár napszámba. Így ír erről életrajzában: (Orsz. Néprajzi Múzeum EA. 2187. 14 lap) „1915-ben mint gazulógyereket felvettek a tamási vicinálisvasútra. Igaz, anyám két szakajtó diót küldött apámtól a fővigyázó úrnak szivélyes jóságáért."

1916-ban, 18 éves korában katonának sorozták be. Mielőtt bevonult, nyáron Alsóleperdre ment dolgozni, aratni. Itt találkozott először a szakcsi hírversíróval, Tóth Pállal és mindjárt ő is próbált verset faragni, hogy válaszoljon rigmusaira. Májusban katonának vonult be, előbb a román, majd az olasz fronton harcolt. A háború és a sok szenvedés igen jó nevelőnek bizonyult, hogy osztályhelyzetét felismerje, hogy az osztályellentéteket tisztábban láthassa. Így ír: (EA. 2187. 27. l.) „Kezdetét vette az offenzíva. Hol előre, hol hátra másztuk az ojtozi csúcsokat. Láttam halottakat ezrivel, reszkető, jajveszékelő sebesülteket, esetleg őrmesterig, de a magasabb rangú tiszti banda akkor is ingre gatyára vetkőzött a front mögött. Mert hát aki úr, úr a csatában is. Nem voltam jó katona, a többi sem különb. A nagygazdák fiai, ha sikerült otthonról az ajándékféle megvesztegetés, pucútak haza disznótorra és házasodni. Itt csak mi vótunk a golyófogói a császárnak és a Tisza grófnak... És százával pusztultak a tolnai, somogyi fiúk. Ekkor már világosan kezdtem gondolkodni, hogy mi a háború. Császár, gróf, József hercegek — ezekért? Hol a hazám? Hisz apám tizedik kepére arat! Anyám a fájós, eres lábaival veri a markot utána. Kisebb családunk tagjai rongyosak. Krumplileves jut nekik még vasárnapra is..."

A Tanácsköztársaság megalakulása itthon érte, mivel közben malériában megbetegedett. Egypár társával jelentkezett a Vörös Hadseregbe. „... Résztvettünk a pécsi bányász Vörös Zászlóalj megalakításában, először egy szakasz, napok múlva század, amely hatalmas zászlóaljjá fejlődött. A létszám zöme a pécsi bányászokból tevődött ki. Közéjük lettünk osztva mi is, falusi proletárfiúk. Hamarosan én, Miska, Nagy Peti, Kovács János politikai hallgatók lettünk. Szikora Károly elvtárs vezénylete alatt." Résztvett az érsekújvári csatában is. A Tanácsköztársaság bukása a déli határszélen érte, egy darabig a mecsekalji erdőkben bújkáltak. „Megbízható, pusztai népekkel volt összeköttetésünk. Így tudtuk meg, hogy Gergerics Andor és másik két társát, jó elvtársainkat Sásdon a fehér Horthy-tisztek kivégezték. Pécsi vöröskatonák erdőn, bokron keresztül özönlöttek Pécsre,

volt, ki a felszerelését is magával vitte. Később Miskával (döbröközi barátja volt) visszakerültünk Döbröközre. Nyomban engem Horthy tisztjei véresre vertek a községházánál, az akkori vezetőség, előljárók szemelátára." (EA. 2187 34. l.)

A háború után megnősült. Vőnek ment, de hamar ott hagyta gazdag feleségét, erről különben bőven ír egyik versében is. (Költői levél 70 holdas törvényesen elvált feleségemhez. Tolna megye, Alsónyék, 1927 december. EA. 2186. 75. l.) Utána megint jött a summásélet: Alsóhetényben és a környékbeli pusztákon. 1924-ben adta ki első hírverseit. 1930-ban kivándorolt Kanadába. A Kanadai Magyar Munkás c. lap 1929-ben alakult, Nagy Kovács István már 1930-ban be is kapcsolódott munkájába: cikkeket, verseket írt. Versei ebben az időben hatalmasan fejlődtek. Cukorrépa-munkás, gyárimunkás volt. 1950 márciusában újra hazajött.

Amint látjuk, Nagy Kovács élete, sokkal mozgalmasabb, tarkább, mint Tóth Pál Józsefé volt. Tóth Pál fiatalkora aránylag nyugodt időben telt el, amikor erős ütemben folyt ugyan a falu kapitalizálódása is, de az osztályellentétek még nem élesedtek ki túlságosan. Nagy Kovács István majd 30 évvel később született. És gyermekkorában is már olyan falut ismert meg, amely erősen mozgásban volt: az emberek Pestre, Amerikába mentek, vagy vasútra, gyárba, építkezéshez dolgozni. Döbrököz különben sem olyan elzárt, mint Szakcs. Van állomása és közel fekszik Dombóvárhoz, amely e század elején nagy iramban épült ki.

De más volt azoknak a szegényembereknek az élete, akikkel Tóth Pál dolgozott a mezőn, az uradalmakban s más volt Nagy Kovács Istvánéknak. Tóth Pálék aratásra szerződtek s bár huzamos ideig a pusztához voltak kötve, de a faluba sűrűn visszajártak, legalább hetente egyszer. Sajátmaguk élelmezték magukat. Az uraság persze úgyszólván egész évi munkaerejüket lekötötte, az aratáson kívül harmados, negyedes kukorica és répaműveléssel, azonkívül napszámokkal. Nagy Kovácsék viszont summások voltak, akik meghatározott bérért szolgáltak meghatározott időt. Egyrészt tehát a munkavállalás sem volt annyira feudális jellegű, hanem inkább a bérmunkásokéra emlékeztetett. Azonkívül a pusztán a summásmunkák alkalmával sokfajta, sokfelől jött emberrel, summással találkoztak, dolgoztak. Az emberek tömegben voltak együtt, sokkal öntudatosabbak, erősebbek, mint Tóth Pál idejében, a naponta vagy hetente hazajáró, szétszakadozó, majd pedig csak a nagygazdákhoz szegődő szegényemberek.

A gazdasági-társadalmi változásokon túl, amelyek az embereket is mássá alakították, igen fontos szerepe volt az egész falu, de különösen a szegényparasztok gondolkozásában, fejlődésében a világháborúnak. Nagy Kovács István is ekkor kint a harctéren értett meg „sok mindent". Azután pedig a forradalom volt igen fontos tudatosítója, nevelője. Megdőlt a szegénység előtt is az a beléplántált nézet, hogy ez a világ, ez a nyomorúság örökké tart. Nagy Kovács Istvánnak döntő élménye lehetett ez az idő: (20—22 éves volt!) a forradalom, a kaposvári események, a toponári grófi kastély elfoglalása, a fehérek leverése Tamásiban, majd utána az, hogy ezekért megszenvedett, véresre verték.

Persze, a falusi és a pusztai életben Nagy Kovács gyerekkorában is volt szerepe az olyan kollektív szórakozásnak, mint a mesélés és az éneklés. Csakhogy ennek a jellege és anyaga már más, mint Tóth Pál József

korában volt. Mesét már alig hallani, Nagy Kovács alig emlékszik rájuk. Az idősebb emberek is szívesebben mesélnek olyan eseteket, történeteket, amelyek megtörténtek, igazak. Nagy Kovácsnak „mese-emlékei" majd mind katonatörténetek és a szegényemberek küszködéséről, bajáról szóló elbeszélések Mindez az emberek gondolkodásmódjának, kultúrigényének nagy változására mutat. A dalolás még szokásban van, ha nem is bő rá az alkalom.

A mesélés helyett előtérbe lép az olvasás, az ember kultúrigényének magányos, egyéni kielégítési módja. A faluba a szegénység közé is sok könyv kerül a századfordulón. Nagy Kovács is sokat olvas és nagyon jellemző, hogy mit mond erről: „Először Rózsa Sándort olvastam, legelső olvasmányom ez volt. Elképzeltem akkor, hogy mi is megrohanjuk az uraságot, aztán az uralmat meg is lehetne tartani... Rózsa Sándort kézről-kézre adták. A Pócsy-családnak voltak ilyen könyvei. Volt több ilyen könyvük is: Rinaldo, Savanyu Jóska... Azok (t. i. Pócsyék) is éppen olyan szegények voltak, mint mi. A vásáron vették. Nekem nem volt pénzem rá."

De nem csupán a betyártörténetek kerültek a kezébe, melyek, mint láthatjuk, szociális mondanivalójuk révén lettek kedvenc olvasmányai neki is, de az egész elnyomott parasztságnak is, hanem pl. Petőfi versei: „Petőfi verseit olvastam — mondja. — Ezt a Polgári Olvasókörben kaptam. Más könyveket is olvastam. Ezekből kezdtem m e g é r t e n i az elnyomást."

Tehát e könyvek és főképpen Petőfi versei nagyban hozzásegítették az öntudatosodáshoz, ahhoz, hogy m e g é r t s e küszködéseit és segítséget próbáljon keresni.

Ilyen körülmények, hatások között nőtt fel Nagy Kovács és írta meg verseit, amelyek már nem puszta hírközlők, hanem érvényesül bennük költőjük sok élménye, lázadó hangja is. Verset persze nem csupán akkor írt, amikor mindezek az élmények, hatások már lezajlottak és öntudata is kezdett kibontakozni. Emlékezhetünk, hogy a világháború előtt találkozott Tóth Pállal. „Tizennyolc éves koromba (1916-ban) kezdtem a versfaragást. Azok jobban mondások voltak, azok nem voltak kinyomatva" — mondja. Kétségtelen, hogy a versírás, közelebbről a hírversírás felé az ösztönzést, a példát, a mozdítást Tóth Pál József adta, valószínűleg még a világháború előtt. Hogy ez így van, azt Nagy Kovács István első versei is igazolják, amelynek fejléce, felirata, de egész beosztása is pontos mása Tóth Pál hírverseinek. Az egyes hírek éppen úgy minden bevezető és átmenet nélkül következnek egymás után. Ha nincs Tóth Pál József, Nagy Kovács István nem ír hírverset — talán valami másfajta verset, mert költői érzéke már előbb is megnyilatkozott. Mielőtt katonának ment, de még a lepeldi munkája előtt, ahol Tóth Pállal találkozott, már próbált dalt költeni. Erről írja ezeket a népdal keletkezésére jellemző és értékes sorokat: „Menet közben gyakoroltam a katonás modort és szerelmes nótákat dúdolgattam és úgy magamtól is hozzá csatoltam rímeket." (EA. 2167. 15 l.) Ekkor 18 éves volt! Ezután ment Leperdre, ahol Tóth Pállal együtt dolgozott és rigmusaira rigmussal felelt. A katonaságnál ezt a rigmust, — versmondást tovább gyakorolta.

Rigmusmondó emberekkel még ma is sűrűn találkozhatunk lakodalmakkor, vagy valamilyen más, ünnepélyes összejövetelkor. Arra is van sok példánk, hogy katonák verseket írkáltak, történeteket, napi eseményeket

szedtek rímbe, vagy verses leveleket küldtek haza. Azonban egyik ilyen emberből sem lett hírversíró. Hogy Nagy Kovács István — még Tóth Pál József példája nyomán is — hírversíró lehessen, ahhoz az kellett, hogy valamilyen tömeg, közönség álljon mögötte, legyen közönsége, amelynek ír, amelyik biztosítja versei létét, nem csupán anyagilag, hanem egyszerű olvasás által. Tóth Pálnak valamivel bonyolultabb volt a helyzete: a nagygazdák tartották fenn, de olyan stílusban, olyan hangon írt, hogy mindenki megértette. Nagy Kovács nem támaszkodott gazdag mecénásokra, hanem arra a munkástömegre, amellyel együtt élt a summásmunkában. S ez biztosította, hogy verse kiléphetett a szűk határokból, amelybe a szóbeliségből a leírás, megrögzítés szorította és újra visszatérhetett a széles tömeg: summások, cselédek közé. A nagytömeg szóbeliségében született Nagy Kovács verse, az együttdolgozási alkalmakkor fabrikálta őket és kinyomatásuk után ugyanennek a tömegnek váltak olvasmányává. Ilyen feltételek között, az olvasóközönség ilyen formájú biztosítása mellett születhetett meg Nagy Kovács István hírköltészete. Különben ugyanez vonatkozik nagy mértékben Tóth Pál Józsefre is, aki ugyancsak az egyszer már szóban elmondott rigmusokat, verseket nyomatta ki.

De hol születtek ezek a versek, milyen körülmények között? Nagy Kovács önéletrajzában leírja ezt is. „Hét hónapra voltunk szegődve, de a szerződésben ott lapult hozzácsatolva, hogy amíg a termény be nem lesz takarítva ősszel, addig a pusztát nem hagyhatjuk el. Bérünk: férfiaknak 4 mázsa búza, 3 mázsa rozs; nőknek 3 mázsa búza, 2 mázsa rozs és ellátás. Hetenként 1 kg szalonna, ami a magtárban volt egymásra dobálva; büdös, sós, ehetetlen volt. Tejtermelés jelentős volt Hetényben, de mi summások früstökre csak kenyeret ettünk, konyhánk a disznójárásban ágaskodott. Tálból kanalaztuk az ételt, mint Leperden és másutt. W. C. szerte volt a tanyán körül, szintén. Ez a nagytömeg nép két kannából a vizet szájbavéve mosdott reggelente. Amíg a hazai tisztaságunk tartott, addig az éjjeli férgek engedtek pihenni. De később a balhák özöne lepett el bennünket." (EA. 2187. 36. lap.) Ez volt a környezet. S hogyan, milyen körülmények között születtek meg versei, azt is elmondja. „Egy szombati nap két döbröközi legény: Gelencsér és Boczor Döbröközre gyalogoltak tiszta alsóruhájukért. Több társuk is megbízást adott nekik, egyebet hozni. Talán egy órai késéssel érkeztek vissza hétfőn napfőkőt után a munkahelyükre. A parancsolónk nyomban jelentést tett ellenük a nagy kihágás miatt és el lettek bocsájtva. A többhónapi munkabérük is odaveszett.

Az a hír járja Hetény pusztát,
Gölöncsért és társát hazabocsátották.
Napkőtte után egy órát késtek,
Summásrészt nekik az idén nem mérnek.

Október második felében a deres, lucskos cukorrépában itt-ott lehetett látni summást, kinek valamiféle lábbeli volt a lábán. Kinek volt, azé is madzaggal volt a talpra felkötve, minek következtében hozzávéve a zord hideg éji szállásunkat és a hideg früstököt, a vérhas és egyéb betegség terjedt köztünk. 15—20 munkás maradt nyögve fekve a szalmatörmelékben. Hiába suhintott högyibük a parancsolló, hiába káromolta az anyjuk hétszentségit és lottyantott rájuk hidegvizet, hiába ijesztgette őket,

hogy gyön a kasznár úr, ijedten pislogtak a rongyos pokróc alatt, de láthattuk, hogy ezeket az ágyúdörej sem állíthatja talpra. Nem ettek früstököt sem, nem is volt mit. 10 órára az orvoshoz voltak rendelve Göllébe. Rendes orvosi megállapítás értelmében hordágyon kellett volna őket elszállítani. De sápadt arcukkal, egymásba fogózkodva nekiindultak, hogy eleget tegyenek az orvosi vizsgának, mert ellenkező esetben a summás kereseti részük forgott veszélyben . . .

Hetesi Teruska indulás előtt leroskadt. De nemsokára boldog volt, mert eljöttek érte szekérrel és hazaszállították Döbröközre. Azonban a summás bérét csak hiányosan, per útján kapta meg. Magyari Rozikának, amint a kazalról lezuhant, villanyél mélyen felszúrta a kezét. Napokig titkolta baját, félt megmondani, hátha elveszti a megdolgozott részt. Dolgozott betegen kint a mezőn, amíg a kasznár úr lánya diszelgett a jegenyés csapáson.

Székelyi Jóska sérvet kapott a zsákolásban. A göllei orvos dologképesnek nyilvánította. Ez bizonyság, hogy a papok összejátszottak az orvosokkal a munkások ellen (t. i. a hetényi uradalom papi birtok volt.)

Székelyi Jóska sérvet kapott,
Szidja a kasznárt és a papot.
Fáj szegénynek nagyon hasa,
Nehéz neki kapa, kasza.

Ne búsulj pajtás Jóska,
Ha most így is élted sorsa.
Lesz nekünk szebb életünk,
Kifakad a piros rózsa.

Ilytípusú mondásokban keresetlenül elmondtam a verseket és a lányok, fiúk átvették. Volt eset, — mivel abban az időben nem volt papirom és mikor papírhoz jutottam, hogy a versmondásomat megörökítsem —, ha elfeledtem a vers menetét, csak elkiáltottam este, a kufferomon ülve gyertyavilágnál: hé, lányok, fiúk, hogy is volt ez a vers? Hát megmondták. Sőt verset is faragtak mondásokban. Mindenki költő volt, vagy az akart lenni, rímbe foglalták a napi eseményeket." (EA. 2187. 37—39. lap.)

„Versmondásaim szárnyrakeltek, már a lányok énekbe is foglalták: Döbröközön is van költő, nemcsak Szakcson, — volt a vélemény a szakcsi és döbröközi pusztát járt lányok és fiúk soraiban. Roppant nehéz feladat előtt álltam. Jöttek hozzám lányok, legények, menyecskék, elmondták, hogy erről meg arról mondjak verset." (EA. 217. 40. lap.)

„Így születtek meg első verseim, amit papírdarabkákra jegyeztem, és este felolvastam a summások kívánságára és azon véleményeztek, hogy ki kell nyomatni a Pista verseit. De oda ám péz is kő, mondja a másik. Ez az ü gondja, mi a verseit megvásároljuk, ki kő nyomatni — fejezi be a harmadik.

A zsidótól Gölléből hozattam papírt és esténként készítgettem a kufferomon pislogó gyertyánál a nyomdának szánt verseimet. No, ez már lesz egy röplap, — gondoltam. De mire a nyomda kiadta, addig bezzárult a sommásélet, amit versbe örökítettem meg, mint „Búcsú az ököristállótól". (Lásd alább!)

Kétezer példányban lett nyomva. Döbröközön a nép mosolyogva fogadta az új jövevényt, 10 fillért kértem példányonként, fele elkelt és a

nyomdai költség biztosítva volt. Azon tünődtem, vajjon mi lesz a megmaradt verses röplapjaimmal. A feje alatt a nevem is szerepelt: Döbröközi és Vidéki Hírek — ez volt a jelszó." (Ez volt a címe! EA. 2187. 41—42. lap.)

Első hírvers — lapja külsőleg semmit nem különbözött Tóth Pálétól — nyilván az ő példája inspirálta. Ugyanúgy vers vers után következett minden cím és az egyes témákat elválasztó hézag nélkül. A feldolgozott anyag is hasonló: a falu, a puszták, a környék kisebb-nagyobb hírei. Azonban hírverslapjában pár sorban kibújt már az elégedetlenség s még ha burkoltan is — nyomtatott szövegnél jobban kellett vigyázni! —, ki-kitör a lázongó hang. Például egyik korai, talán első, második hírverséből idézzük:

Györgyi uraság pesti mérnökkel mulatott.
Mulatság után egy vasutassal hazafelé utazott.
Szerencsétlenség érte az uraságot, fájdalmában törölgette a szemét,
Répaszállító kocsi összetörte a kezét.
Nagy bajt hozott neki a mulatság,
Most ne szidja cselédjeit a Györgyi uraság.

(EA. 2186. 2. lap.)

A rendelkezésünkre álló kevés hírverslapból, amely első hírversei közül fennmaradt, is kitűnik, hogy Nagy Kovács hírversei versszerűbbek, mint Tóth Pálé, ki inkább csak a népi rigmusköltészetet fejlesztette tovább. Nagy Kovács versein, különösen a későbbieken nagyon meglátszik, hogy költőket olvasott és főképpen, hogy olvasta Petőfit. Ennek nyoma külsőleg abban is megmutatkozik, hogy a cím alá: Döbröközi és Vidéki Hírek — már nem azt írja: Nagy Kovács István hírversíró —, hanem ezt: földmíves-költő. Az egyes témákat különválasztja, külön strófákba, szakaszokba osztja és külön címeket is ad neki; pl.: Attalai búcsú, Pulai lányok szerencsétlensége, Kocsolai száműzött vő, Egy döbröközi autó berúgott, Harc a kese disznóval Döbröközön, stb., stb. (EA. 2186. 3—4. lap.)

A fejlődés következő foka pedig már az, amikor ez a cím: Költemények és alatta: írta Nagy Kovács István. Ez az új cím persze nem csupán a külső forma átalakulását jelenti, hanem jelzi azt is, hogy a versek inkább költeményjellegűek, mint az eddigiek, azaz a köznapi események versbeszedése mellett idillszerű eseményeket is, tehát olyanokat, amiket olvasmányaiból is megismerhetett, feldolgoz, bő táj- és környezetrajzzal, okoskodással, néha meditációkkal. Ezek között vannak persze kevésbbé sikerültek is, de néha az ilyen versekben sokkal jobban meg tudja rögzíteni a valóságot, mint az újságolás kedvéért írt hírverseiben. S ha a vers nem spekuláción, hanem közvetlen élményen alapszik, ha még a vers megírására valamelyik költőtől kapott is ösztönzést, legtöbbször igen szép vers születik. Ilyen pl. a „Búcsú az ököristállótól" című verse:

Csendesek a puszták, munkáslárma nincsen.
Ki merre vette útját, tudja a jó Isten
Hol volt a nyáron a munkások tanyája,
Most ott telel az uraság ökörcsordája.

Gerendákon még ott lóg egy-két ruhadarab,
Rongyos nadrág és egérrágott kalap.
Polcon át resped a kemény, penészes kenyér,
Melyben szintén tanyát vert az egér.

Amott a sarokban mit lát az ember,
Ott van szétdőlve két-három koffer.
Deszkájuk belsejébe podvás por hull,
Bűzös istállóban megette a szú.

Ha majd egykor jő a tavasz újra,
A pusztákon megkezdődik a munka.
Kiszórják az istállóból a rothadt kufferdarabokat,
Beeresztik az istállóba a munkásokat.

Elkiáltja harsányan az öreg csordás,
Hajsz kifele csorda, itt van a fölváltás.
Hóha hű, ott az ajtó, kifelé, egye fene a szemeteket,
Munkások foglalják el a helyeteket.

Így látják el szállással a szegény munkást,
Hogy az ökörcsordával váltják föl egymást.
Nagy a műveltség, fejlődik a kultúra,
Dehát nem illik hozzá a munkások nyomora.

(EA. 2136. 7. lap.)

Nagy Kovács István versei tehát így alakultak élete változása és olvasmányai nyomán. Közben persze közönségével is állandó és szoros kapcsolata volt — mint említettük —, versei a közösségi alkalmakkor születtek és kinyomatva e közösséghez kerültek vissza „Summásokhoz, uradalmi cselédekhez, városi és falusi cselédlányokhoz, negyedes, kukoricás kepésaratókhoz akartam szólni és szóltam is — írja életrajzában. (EA. 2187. 42. lap.) A jómódú nép is értékelte az első kiadásaimat. De hamar felösmerték, hogy az anyag nem az ő érdeküket szolgálja. Adtak pénzt is érte, de sok megjegyzést dobtak felém: Nem lesz ebbül baj, majd börtönbe kerülsz Pista — mondták." (EA. 2187. 43. lap.)

A verseket Nagy Kovács is éppúgy árulta, mint Tóth Pál: vitte faluról falura, pusztákra. Valószínű, hogy az ő hírverseinek terjesztésében is fontos szerepe volt a búcsúknak, vásároknak, azonban mégsem volt az, mint Tóth Pál Józsefnél. Nagy Kovács sohasem volt kujtorgó. Mindig a földműves munkából élt. Az eladás, a pénz csak a nyomdaköltségre kellett, a járáskelés viszont a hírszerzésre volt jó. Szegény helyeken persze nem is vették meg. „Kicsi papír, oszt nagyon drága — mondták. Egyik nénike jól rám is pirított — írja életrajzában. (EA. 2187. 43. lap.) Nem csizmás fiatalembereknek való a riferálás, hanem öreg zsidóknak. Szomorúan indultam ki a pusztából, leültem a jegenyefa tövébe. Utóvégre nem a versírásból akarok élni, hiszen én földműves, napszámos vagyok." Nagy Kovács ezután a továbbiakban leírja, hogy sikerült mégis verseit eladni ismeretlen helyeken is: „Amint így tünődtem, cifraruhás menyecske tartott felém, udvariasan szólítottam:

Itt a tavasz, visszaszáll a fecske,
Felém tart egy szép pusztai mönyecske.
Ő talán megért engemet,
Elolvassa a hírekkel telt verseket.

És amint belenézett, ki is fizette, ballagott tovább és olvasott, amíg hirtelen rögbe akadt a lába, megbotlott.

Ez a mönyecske megbotlott a rögbe.
Jó, hogy a nyakát ki nem törte.
Hej, ha ő özvegyasszony volna,
Versemben szépet írnék róla.

Rájöttem, hogy mondásaim rímekbe foglalva nélkülözhetelenek az első kiadásaim előrevitelében. A menyecskével befordultunk Dalmond-pusztára. Figyelmeztetett, hogy a komaasszonyának is mondjak verset, akkor biztosan vásárol. Nyomban a mondásaimat készítgettem előre. És máris ott állt előttem a kománé:

Maga előtt asszonyom, emelem a kalapom.
Adjon Isten jónapot.

Akivel gyüttem aszongya,
Magának komaasszonya.
Kettőjükre vetem szememet,
Tessék olvasni versemet.

Cselédnépek gyülekeztek körém, amint néhány hírt elolvastam. Végül talán minden fehérnép összegyült. Mindenkire mondtam valamilyen mondást." (EA. 2187. 43—44. lap.) Így ment ez más helyeken is, főleg a falvakban, vasárnap és ünnepi alkalmakkor, amikor többen összejöttek.

Később már őt is felkeresték személyesen vagy levélben is. „Akinek panasza volt — mondja —, együtt ide. Sok béresasszony járt ide, meg falusi asszonyok is gyüttek... Szegényebbek adták a pézt, meg a summások. Azok adták az anyagot is: itt lakutattak ki, írja bele költő úr, így könnyebb lesz." Persze ő is írt „rendelésre" verseket. Amint mondja: „Uan formán vótam, mint a kerékgyártó. Gyüttek ide és kértek, hogy írjak, csináljak verset... Papp Annuskára is azért írtam, mert gyütt az anyja és kérte, hogy írjak. Fizetni akart, de nem fogadtam el." (T. i. Papp Annuska fiatal lánykorában halt meg s halálára egy egész oldalas búcsúztató verset írt Kovács István; ki is nyomatta.)

De írt egyéb társadalmi alkalmakra is. „Szoktam írni lakodalmakra, temetésre is" — mondja. Egyik verse, melynek címe: „Boldogság előtt öt szerencsétlenség", kimondottan lakodalomra készült köszöntővers. (EA. 2176. 71. lap.)

Emellett a hagyományos népdal- és balladaköltészetnek is kimutatható nyomai vannak verseiben. Egyik balladaszerű, szokatlanul dallamos versét idézzük is:

Szép menyecske akkor is szép, hogy ha holt

Halljátok-e, máma este mi történt,
Pösztör Gizát a kis közben megölték.
Az a híre, hogy az ura ölte meg,
Ennek okát komámasszony tudiuk meg.

Az az oka, a menyecske gazdag volt,
Az urától már régóta széjjel volt.
Oszt az urát messzire kerülte,
Helyette az öreganyját becsülte.

Jaj, a szívét éles bicska döfte át,
Ez okozta a Gizike halálát.
Fehér gyöngye vérétől piros volt,
Szép menyecske akkor is szép, hogyha holt.

Temetőben letették már a sírba,
Édesanyja jaj de nagyon siratja.
Sírjál virág, sárga, piros, kék,
Erről példát vehetnek a tolnai menyecskék.

(EA. 2186. 83. lap.)

Rigmusai s az aktuális eseményeket feldolgozó rövid versei mindjárt a helyszínen születtek. Hosszabb vagy rendelt verseinek írásáról ezt mondja: „El szoktam menni a Kapos kanális partjára, meg menetközbe, meg munka közbe is verset faragtam: gondukodtam. Ekkor gondutam ki a verseket, aztán leirtam".

Verseiért pörbe is fogták. Az egyik vers, amely miatt törvénybe kellett mennie: „Költői levél a 70 holdas törvényesen elvált feleségemhez." „Akkor meg lettem bélyegezve — mondja. — Én nem tudtam magam védeni, nem tudtam ügyvédet fogadni. De az uan szívreható vers vót, csak hallgatták. Amikor elzártak, a csöndérek összeszedték az összes versemet, amelik miatt elzártak."

Később Dőry uraság fogta pörbe, mert hírverset írt arról, hogy kukoricáját hóban törette a cselédekkel. A munkásoknak ugyanis nem adta meg azt a bért, amit kértek. „Dőry uraságért nem büntettek meg — mondja erről a verséről Nagy Kovács —, csak megdorgáltak: Maga nem jó felé halad, lázít az úri osztály ellen. Vagy beszüntetjük, vagy ír rendesen."

Élete így folyt egészen 1930-ig; végezte a szegényparaszti-summás-munkát, s közben írt. 1930 körül írta ezt a verset:

Küzd a falusi szegény

Küzd a falusi szegény,
Egész életében.
Nyugta nincs föld hátán,
Csak kint a temetőben.

Elnyű rajt a ruha,
Még sincs becsülete,
Ha jogot követel,
Urak száján csavargó a neve.

Végső menekvésünk:
Fel pajtás, a vándorútra!
Idegen zsarnoknak tán
Enyhébb a béklyója.

1930-ban vándorolt ki Kanadába. Ez azért jelentős esemény, mert egyrészt odakint Kanadában öntudatos munkások közé kerül és így ő is nagymértékben tudatosul, másrészt pedig versei publikálására ott a Kanadai Magyar Munkásban mód nyílott. Nagy Kovács költészete itt fejlődött ki igazán. Itt talált valójában vissza a néphez, amikor annak aktív harcát segítette forradalmi verseivel. Kanadában mint répamunkás és gyári munkás dolgozott. Alábbi verseiben már az új helyzetben élő, az öntudatosuló proletár hangja szólal meg:

Gyár tövében répakazlak

Falevél hull,
Zordul a táj,
Répamező,
Itt hagyunk már.

Füstöl még pár
Bódékémény:
Visszamarad
Néhány legény.

Kiskályhákban
Gyér láng pislog,
Amíg tart a
Tölgyfa ág bog.

Azut' ők is
Búcsút mondnak,
Más vidékre
Vándorolnak.

*

Gyár tövében
Répakazlak,
Gyümölcse a
Munkáskarnak.

Rajt' csillog a
Verejtékünk,
A haszonból
Még sincs részünk.

Gyárosoknak
Nő a hája,
Lent dőzsölnek
Floridába'.

De a zsebük
Pénztől duzzad,
Pór farmer is
Nekik izzad.

Munkás, farmer:
Közös baja,
Fogjunk össze
S üssünk oda.

És a nyomán
Az egységnek:
Lesz hazája,
Szebb jövője
A szegény népnek!

A következő versében még erőteljesebbé válik hangja, s az elnyomással szemben szervezkedésre, közös összefogásra hívja fel a munkásokat:

Vigad a cukorgyáros, de búsul a répakapás

A raymondi gyárosoknak
Milliókkal tele zsebe,
Ha itt unják, elutaznak,
Vadregényes, csodás Banffre.

Vadregényes erdők mélyén
Ciprusoknak tövében,
Hogyha mi itt nélkülözünk,
Van ott minden bőségben.

Henyél és mulat a gyáros,
Télen-nyáron egyaránt.
Míg a kapás töri testét,
Nevet annak nyomorán.

Cukorgyároshoz hasonló
Sok rabló ül nyakunkon,
Pedig a sok millió munkás,
Ülhetne az urakon.

Haj, testvérek, ti kapások,
Rongyosok, robotosok,
Ha ti egymást megértnétek,
Szünne a nyomorotok.

A kapások színe-java
Kezdi érteni egymást,
Szervezkednek döntő harcra,
Megváltani a kapást.

A proletárszolidaritásnak is szép példáját láthatjuk:

Windsori strófa

Lecsap az őszi szél
a windsori utcán,
munkásőrség virraszt
Ford-gyár kapunál.

Igazság néz szembe
ott a zsarnoksággal,
melyik győz: figyeljük
lázban égő vággyal.

Nemzetközi sereg
vívja tovább harcát,
latba vetve közös
egységük hatalmát.

Nők is harcolnak
a férfiak oldalán, —
e harcot bejegyzik
a történelem során.

Ford autómágnás
ül harácsolt kincsén,
amit összerabolt
a nép verejtékén.

De most reszket titkon,
nincsen nyugodt álma,
hiába vigyázza
Drew rendőri gard-ja.

Piketelő munkás
is mereng a vártán:

Hitler-éremmel lóg
Ford az akasztófán.

*

Munkások! Testvérek!
kik még tétlen vagyunk,
lépjünk ki a síkra,
ha élni akarunk!

Egy vélük a sorsunk,
sírunk keresztfája —
álljunk mindnyájan ki
Windsor oldalára!

Hazai emlékei is több értelmet kapnak és korábbi osztályélményeiből ugyancsak harcos vers születik. Ilyen versek: Az én apám 70 éves (EA. 2186. 9. lap), a Zádori-gólyacsalád (EA. 2186. 2. lap), A szomszéd Jancsi csizmája (EA. 2186. 13. lap), Úri körvadászat (u. a. 21. lap), stb. és ilyen még:

Harminc unoka öröksége

Moha zöldel a nagymamám
Nádas, roggyant kis házán.
Ritkán szökik be a napsugár
Nyirkos, szűk ablakán.

Oly alacsony szobácskája
Mestergerendája,
Alig fér meg rokkája
Rövid szöszösfája.

Kakas szólásával kél, —
— Nyolcvannyolc év rajta, —
Mert pénzért fony másnak,
Kendert kilószámra.

Kemény csomóba kötve
Szoknyája szélére,
Mert oda van elrejtve
Heti órabére.

Lassan forog az orsó,
Remeg mindkét keze.
Jaj, de silány lehet a
Heti keresete.

Rokkáját még anyjától
Jussba örökölte,
Nyikorgása fejfájditó,
Hiába van kenyve.

Egyforma színt játszik már
Minden szerkezete.
Régi idők zsíros mécse
Sötétre festette.

Orsó alatt még pislog
Tulipán hamvas szirma,
Régi idők művészetét
Varázsolja vissza.

Lukacsos a dudálója
Van is története,
Kis unokák foga nyoma
Annak eredete.

Mert ha sírtunk kenyérért,
Enyelgőn nagymamám
Rokkájára mutatott:
Dudálj kis unokám...

Fonyja szülém a kendert,
Szorgalmasan fonja,
Száraz nyállal jó erős
Kötélnek sodorja.

Erős hurkot kössön a
Kötelek végére,
Hagyjon harminc unokára
Annyit örökségbe.

Ha üt a világszabadság
Régen várt órája,
Ráhúzzuk az örökséget
Harminc zsarnok nyakára!

Azok miatt elszálltunk,
Mint a vándormadár,
Néhányunknak nagymamám
Hírét sem hallja már.

Azok miatt zord időkben
Cipő nélkül jártunk,
Iskolások, kenyér helyett
A rokkán dudáltunk.

Azok miatt öreg szülém
Nyolcvannyolc korába,
Szemeiből könny csurrant a
Hamvas tulipánra.

S ha elnémul rokkája,
Könnye is kiszárad,
Harminc piros rózsát majd
Ültetünk sírjára.

Versei fegyverré válnak az osztályharcban, tudatosítanak, lelkesítenek. Nyomon követik a nép harcának főbb állomásait, a sztrájkoktól spanyolországi harcokig (pl. A madarak példáján EA. 2186. 4. lap), illetve a fasiszták elleni háborúig. Hazánk felszabadulását versben üdvözli:

Duna hídján Sztálin képe

Duna hídján
Sztálin képe:
szabad már a
hazánk népe!

Most édes a
magyar haza:
úgy lesz hogy a
nép akarja.

Népkormányunk
van minékünk:
király, császár
nem kell nékünk!

Sem nácista,
sem fasiszta
soha többé
nem jön vissza!

A nagy Duna
szép új hídját,
orosz-magyar
kovácsolták;

kalapácsuk
olyat hangzott,
hogy a hangja
hozzánk hatolt,

hírrel hozta
légen nekünk:
zsarnok korszak
légbe repült!

Úri gazság
régi, nagy volt,
Árpád népén
soká rabolt;

Most a Dunán
bősz hullámok
temetik a
betyárságot!

Antik helyett
új Dunahíd,
fényes nap is
reátekint;

Vándor-sorsunk
nincs még multon,
de járunk még
Sztálin-hídon!

öreg hold is
arra bámul,
rámosolyog
sugarával.

Büszkén áll a
hídfő, pillér:
nincs földesúr,
se több zseller.

Buda csúcsán
virág éled;
alatta csak
halott német.

Népé a jog
Pesten, tanyán,
történelem
igaz jogán.

Rablókorszak
nem jő vissza:
őrt áll ott a
Sztálin hídja.

Ugyanakkor azonban harcol az Amerikában megbúvó és az új harcra készülő, ellenségeskedést szító hazai reakció ellen is, mely „Kanadából zabot kínál, Horthy döglött lovának." Lapjuk, a Híradó ellen szenvedélyes hangú verset ír (EA. 2186. 27. lap: Ássuk a Híradó sírját).

1949 végén hazaindul. Ekkor írja „Kanadából útban hazafelé" című versét:

Ködös a táj,
merre látunk,
tengerparton
vártán állunk.

Teljesül már
régi álmunk,
Kanadának
búcsút mondunk...

Indul Báthory,
nap ragyog rája,
kelet felé evez
hajónk kapitánya.

Nyugati kísérőnk,
sirályok vihogása,
keleten fogad
kakuk szólása.

Kakuk szólása,
ibolya nyílása,
dolgozó népünk
új hazája!

Most újra itthon, Döbröközön él és amint legutóbb értesültünk, itthoni élményei máris több szép verset fakasztottak benne.

•

Nagy Kovács István saját költészetét így jellemzi abban a verses levélben, amelyet a szakálli állomásfőnök üdvözlő soraira írt:

Megérti, hogy a pincébe zárt krumpliszár
Kihajt, ha kis nyílást talál.
És oszt ha ráragyog a napsugár,
Gumó fakad a szárán.

Sötét pince nem számíthat egek sugarára,
Épúgy a parasztnép az iskolára.
Nyőlünk és pusztulunk, mint réti füvek,
Elnyomnak minket a kékvérűek.

Nagy Kovácsnak ezek a sorai nem csupán saját költészetére, hanem az egész hírköltészetre is vonatkoztathatók, mely elzárt légkörben, a fejlődésben visszamaradt fél-feudális társadalomban született és tenyészett. A hírvers éppúgy átmeneti műfaj, mint a verses újság többi formája a XV., XVI., XVII. századi Newe Zeitungok, Avizok, röplapok és mint a múlt század közepétől elterjedt históriák, a parasztság verses újságja. Ez utóbbihoz, amint láttuk is, sok szál kapcsolja. Azonban a hírköltészet már speciálisan paraszti műfaj, amely legdöntőbben azokra a hazai hagyományokra támaszkodott, melyek már felbomlóban, eltűnőben voltak, mint a népballada és a népdal. Íróik is hasonlítanak az eddig ismert népballada-szerzőkre.

Egyébként a versek híven tükrözik a fejlődésben megrekedt parasztság életét és problémáit, és jellemzően mutatják be a lassú ütemben kapitalizálódó falut, hol csírájában, kicsiben már jelentkeznek a később óriásivá nőtt társadalmi, kultúrális stb. ellentmondások.

A hírköltészet, mint tipikusan átmeneti műfaj, csak tünékeny jelenség. Nagy Kovács pincei penészvirághoz, a krumpliszáron nőtt gumóhoz hasonlítja. S Nagy Kovács, ki a pincéből, a fojtott légkörű paraszti életből kiszabadult, nem is a hírversírás szűk, prakticista útján haladt tovább, hanem költészetét az öntudat fénye, amint ő írja, „az egek sugara", igazi költészetté tette. Nem pletykálkodó, árulkodó rigmusokat gyárt, hanem a nép valódi harcát énekli meg, és költészete, mely kibomlott, lendületet kapott, fegyverré válik az osztályharcban!

Takács Lajos

Народные стихотворцы и стихописатели на злобу дня

В современном веке все чаще и чаще замечается появление среди крестьян, стихотворцев злобы дня, которые в стихах выражают актуальные новости, сплетни, происшествия. Издав они их распространяют. Такие вестники небезизвестны были и раньше, но конечно в других общественных кругах. Начиная с XV и XVI века реляции и листовки распространяют известья тоже в стихотворной форме, но конечно в гражданских кругах. Эти реляции и листовки по своей форме во многом похожи на современное крестьянское стихотворство на злобу дня. Они как и последние состоят из нескольких страниц, на первой странице иногда заглавная виньетка,

рисунок и т. п. В идейном смысле они в большинстве случаев представляли собою духовное оружье господствующего режима или давали вести „об'ективные" о происшествиях. Такие вестники в стихотворной форме, которые, сперва были писаны от руки, начинают появлятся в печатной форме и уже с середины прошлого века в форме „истории" распространяются среди крестьянства. Эти истории тесно были связаны с песнями показывателя картин и в большинстве случаев замечалась в них сильная социальная тенденция. Поэтому народ очень любит эти письма, истории в стихах и они служат первой книгой для чтения учащимся грамоте крестьянству. Писатели этих историй большей частью происходят из граждан, только в конце века, когда большими темпами распространялась цивилизация мы уже встречаем и среди крестьянства выдающихся писателей пишущих вести в стихах.

Таким стихотворцем среди многих других был Ёжеф Тот Пал и Иштван Надь Ковач. Оба они родились и проживали в домбоварском районе, комитата Толна. Первый из них жил в с. Сакч, второй в Дэбрэкёз. Оба происходили из бедняцкой крестьянской семьи. Ёжеф Тот Пал родился в 1864 году, Иштван Надь Ковач — в 1894 году. Ё еф Тот Пал получил толчок к писанию стихов и печатанию от историй слышанных им. Его поэзия выросла из истинного родного народного фолклора, а народная песня выросла из поэзии. Он сам торговал своими стихотворениями на ярмарках, на храмовых праздниках и в других массовых местах. Но после первой мировой войны его поэзия стала служить развлечению богачей деревни и таким образом отошла от народа, остановилась в своем развитии и выродилась.

Поэзия Иштван Надь Ковача тесно связана с поэзией Ёжефа Тот Пала но она намного революционнее, сознательнее последней. Иштван Надь Ковач родился в более цивилизованной среде где борьба против угнетателей эксплоататоров была сильнее. В 1919 году он принял участье в борьбе венгерского пролетариата.

Но его поэзия только тогда начала расцветать когда он попал средь сознательных рабочих и перенял их революционную сознательность и передовую идеологию. Так Иштван Надь Ковач оторвался от узкого практицизма стихотворцев и стал истинным поэтом воспевающим правое дело и борьбу народа.

Bauerndichter ungarischer Nachrichtenreime

Die Dichter der Zeitungsreime erscheinen zur Jahrhundertswende in verhältnismässig grosser Zahl im ungarischen Bauernleben. Sie fassen die Tagesneuigkeiten, Dorfereignisse, Tratschereien gereimt zusammen und verbreiten ihre Flugblätter weit und breit im Lande. Derartige Verbreitung der Zeitungsreime ist in anderen Gesellschaftsklassen schon früher bekannt. Seit dem XV. und XVI. Jahrhundert verbreiten ähnliche „Relationen" und Flugblätter die wichtigsten Nachrichten in Versform, natürlich aber in bürgerlichen Kreisen. Diese „Relationen" und Flugblätter ähneln in mancher Hinsicht den heutigen bäuerlichen Nachrichtenreimen (sie bestehen aus einigen Blättern, auf der einen Seite ist eine Koptleiste oder ein Bild (u. s. w.). Was aber den Ideengehalt betrifft, so sind sie gewöhnlich die geistigen Waffen der herrschenden Klasse oder wenigstens die „objektiven" Vermittler der Begebenheiten.

Die Zeitungreime in geschriebener oder gedruckter Form erscheinen bei dem Volk um die Mitte des vorigen Jahrhunderts in der Form von „Reimchroniken" (ung. „história"). Diese Reimchroniken schliessen sich streng an die Lieder der Bänkelsänger an und fasst immer kann man starke soziale Tendenzen darin entdecken. Darum sind sie bei dem Volk beliebt und diese gereimten Flugblätter, Reimchroniken gehören zu den ersten Lesestücken des Lesen und Schreiben lernenden Bauerntums. Die Verfasser dieser Reimchroniken sind aber noch gewöhnlich dem Bürgertum angehörende Leute Erst gegen das Ende des Jahrhunderts, da die Verbürgerlichung in schnellerem Tempo vor sich ging, finden wir Schriftsteller, die aus dem Bauerntum hervorgehen.

Solche sind unter anderen *Tóth* Pál József und *Nagy Kovács* István. Beide wurden im Bezirk Dombovár im Komitat Tolnau geboren und sie lebten auch grösstenteils dort und zwar der erstere in Szakcs, der letztere in Döbrököz. Beide entstammen dem Kleinbauertum. *Tóth* Pál József wurde 1864, *Nagy Kovács* István 1894 geboren.

Tóth Pál József wurde zum Versschreiben und zur Veröffentlichung der Zeitungsreime durch die Reimchroniken angeregt, seine Dichtung erwuchs aber eigentlich aus den heimatlichen Volksüberlieferungen: aus Volksballaden und Volksliedern der Gegend von Szakcs. Er selbst verkaufte seine Gedichte bei Märkten, Wallfahrten und bei ähnlichen Menschenansammlungen. Da aber nach dem zweiten Weltkriege seine Dichtung nur zum Ergötzen der Reichen des Dorfes diente, entfernte sie sich vom Volke, blieb seine Entwicklung stecken und entartete.

Die Dichtung des Nagy Kovács István lehnte sich streng an die von Tóth Pál József an, aber sie ist viel revolutionärer, selbstbewusster. Nagy Kovács István selbst, ausserdem dass er in einer mehr bürgerlichen Umwelt geboren wurde als Tóth Pál, wo das Ausbeuten viel stärker und natürlicherweise auch der Kampf der Unterdrückten dagegen viel intensiver war, nahm 1919 in den Kämpfen des ungarischen Proletariats teil.

Aber seine Zeitungsdichtung entwickelte sich erst dann, als er 1930 unter selbstbewusste Arbeiter kam, deren revolutionäres Bewusstsein und entwickelte Ideologie er übernahm. So riss sich Nagy Kovács István vom engen Kreise der Nachrichtenversschreiber los und wurde zu einem wahren Dichter, der den Kampf und die gerechte Sache des Volkes besingt.

Ritus-tanulmányok

I. A ház középoszlopának szakrális szerepéhez

A közelmultban P. W. *Schmidt* két tanulmányában is[1] foglalkozott a ház középoszlopának bizonyos népeknél kimutatható kultikus szerepével. Az ő dolgozatainak ösztönzésére *Gunda* Béla magyar (és finn-ugor) néprajzi adatokkal egészítette ki a *Schmidt* által felállított sort[2] s ezeknek az adatoknak az alapján igen különös következtetéseket tett. Ezek a dolgozatok s a szerzőknek a felvetett téma kidolgozásában követett módszere jellemzőek a néprajztudomány kultúrtörténetinek mondott irányára.[3] Szemléletük szerint a ház középoszlopához fűződő, a világ különböző részein talált vallásos-mágikus képzetek és ritusok egymással történetileg összefüggnek s közös kultúrális centrumra vezethetők vissza.

A mi felfogásunk viszont az, hogy a ház közepén emelkedő, jól látható és szerkezetileg is lényeges tartóoszlop olyan tárgy, amely különösebb külső befolyás nélkül is a házban lakók világképének fontos elemévé válhatik. A középoszlop, ez a feltűnő környezeti elem emóciókat kelthet, illetve más módon támadt emóciók is hozzá tapadhatnak — így tehát bizonyos fejlettségű társadalmakban *endogén* fejlődés útján is létrejöhetnek vele kapcsolatos rítusok. Ezt a valamilyen oknál fogva feltűnő környezeti elemet, mely az ember társadalmilag determinált érdeklődését felkeltheti és emocionális asszociációkat hozhat létre, ill. kapcsolhat magához, igen sok vallási jelenségnél megtaláljuk. Az ilyen szerepre szert tett környezeti elemet — *Sydow* nyomán[4] — *extern dominánsnak* nevezhetjük. A döntő itt az, hogy az ilyen extern dominánsnak nem szabad metafizikai, történetfölötti jelentőséget tulajdonítaunnk; a társadalom fejlődésének más és más szakaszán ugyanaz a környezeti elem teljesen különböző szerepet játszhatik.

Schmidt tanulmányában a ház „szent középoszlopáról" értekezik, *Gunda* pedig „kultikus oszlopról" beszél. Az általuk alkalmazott elnevezés is nyilvánvalóvá teszi, hogy ők nem a középoszlophoz másodlagosan fűződő

[1] *Schmidt, P. W.:* Der heilige Mittelpfahl des Hauses. Anthr. XXXV—XXXVI. 1940/41. 966 skk. (a következőkben rövidítve: *Schmidt* I.:); *Uő.:* Weitere Mitteilungen über den heiligen Mittelpfahl des Hauses. Anthr. XXXVII—XL. 1942/45. skk.) (Rövidítve: *Schmidt* II.)

[2] *Gunda B.:* Der kultische Pfahl des Hauses bei den Ungarn. Folkliv. 1947. 71 skk.

[3] Vö. *Vajda L.:* A néprajztudomány kultúrtörténeti iránya és a „bécsi iskola". Ethnographia LXI. 1949. 45 skk.

[4] *Sydow, C. W.:* Die Begriffe des Ersten und Letzten in der Volksüberlieferung mit besonderer Berücksichtigung der Erntebräuche. Folkliv. III. 1939. 243. l.

ritusokat óhajtják az egyes népeknél elemezni, hanem egy elsőlegesen kultikus jelentőségű középoszlopot feltételeznek — a *kultusz* és a kultusz *objektuma* kettősségében a logikai és időbeli prioritást magának a kultusznak tulajdonítva. E beállítás alapján úgy tűnhetik, hogy nem a házban *amúgy is* jelenlevő középoszlophoz fűződnek vallásos képzetek, hanem valamikor a hipotétikus őskultúrában egy „középoszlop-kultusz" ideája alakult ki s ezt realizálják azóta is a különböző „kultúrkörök" népei, kézről-kézre adván az ősi örökséget. Bár kifejezetten egyikük sem állítja, hogy a nem-materiális indítékból létrejött, csak-kultikus oszlop megelőzte volna az épület szerkezetében konstruktív szerepet játszó oszlopot — következtetéseik mégis ezen a be nem vallott vagy nem tudatosított előfeltevésen alapulnak.

Schmidt mindenekelőtt azt igyekszik kimutatni, hogy a középoszlop kultusza a kultúrtörténeti irány által feltételezett „Urultur"-ba is visszanyúlik. Ki is mutatja az ú. n. északamerikai és arktikus őskultúrában s — igen helyesen — leszögezi, hogy a pigmeusoknál, busmanoknál, délkelet-ausztráliaknál stb. a „szent középoszlop" nincs meg, mert hajlékukban egyáltalán nincs is középoszlop.[5] Tegyük hozzá: a középoszlop statikai és konstruktív jelentőségéből, elhelyezkedéséből, stb. következő extern-dominánsjelleg oly nyilvánvaló, hogy ha a pigmeusok stb. hajlékában *léteznék* középoszlop, egyáltalán nincs kizárva, hogy ehhez is tapadnának vallásos-mágikus képzetek és ritusok; nem azért, mert e népek az „Urkultur"-ba tartoznak, ahol a „szent középoszlopnak" meg kell lennie, hanem azért, mert nem valószínűtlen, hogy a középoszlop esetleg náluk is extern dominánsként hatna.

Schmidt azonban teljesen figyelmen kívül hagyja a ritus autochton kifejlődésének lehetőségét. Megállapítja, hogy a középoszlop kultusza a szojotoknál is megvan s rögtön következtet: a „szent középoszlop" az Urkultur-ból a pásztorkultúrába is „átment". Igaz ugyan, hogy a szojotokon kívül másutt nincs is meg, hiszen a belsőázsiai lovasnépek hajlékában ismét nincsen középoszlop. Maguk az adatok szinte kényszerítően mutatják: az oszlop-kultusz egyes előfordulásai között nem lehet genetikus összefüggés, hanem a középoszlop-képzetek csupán a hajlék esetleges strukturális adottságaitól indíttatva jelentkeznek; hiszen ha „az oszlop-kultusz valóban konkrétum (és nem csupán fikció) lenne, alkalmasint megmaradt volna valamely formában ezeknél a népeknél is. De *Schmidt* meg is találja az oszlop kultikus jelentőségének e nyomát: amikor ugyanis a jurtában ünnepet ülnek, kiásott élőfát, ritkábban legallyazott fatörzset ásnak a ház közepére, mely kinyúlik a füstnyíláson s melynek rovátkái a samán útját jelzik a legmagasabb égboltig. Az „égbenyúló fa" eszerint a kultikus középoszloppal lenne azonos![6]

Erre az azonosításra érdemes kitérnünk, mert *Schmidt* tudományos presztizse garantálja, hogy ez az azonosítás a nagy mértékben az ő személyéhez fűződő kultúrtörténeti módszer alapvető összehasonlítási kritériumának, a *formai kritériumnak* nyilván gondos alkalmazása alapján jött létre;

[5] *Schmidt* I. 966. l.
[6] *Schmidt* I. 967. l.

megmutatkozik tehát, hogy a formai kritérium, mint olyan, alkalmas-e a történeti valóság rekonstruálására.

A formai kritérium két jelenség között egyezést követel meg egy olyan tulajdonságban, mely *a)* pontosan meg van határozva, azaz nem túlságosan általános, *b)* nem a tárgyalt kultúrjelenségek funkciójából következik, *c)* változó, azaz más formai lehetőségek is fennállnak.[7]

a) Egy, a ház közepén álló, közelebbről egyáltalán meg nem határozott függőleges eszköz valamilyen (ismét teljesen meghatározatlan) képzetekkel társul — ez az az egyezés, amelynek alapján *Schmidt* történeti összefüggést feltételez ezen eszközök és képzetek különböző előfordulásai között. Teljesen figyelmen kívül hagyja itt a kultuszban szereplő centrális elem szerkezeti funkcióját, elhallgatja azt a tényt, hogy az „égbenyúló fa" igen gyakran a házon kívül helyezkedik el s végleg elhanyagolja a centrális elemhez tapadó képzetek módszeres elemzését. Mondanunk sem kell, hogy az „Urkultur" oszlop-ritusai (áldozatok, imák stb.) a legcsekélyebb hasonlóságot sem mutatják a samánisztikus ritussal; persze mindez a nehézség megoldható, ha a belsőázsiai formákat „kései, erősen specializált" jelenségek gyanánt tüntetjük fel.[8] *Schmidt* tendenciája itt nyilvánvaló; ha ugyanis sikerül valószínűsíteni, hogy 1. a „kultikus középoszlop" valóban az Urkultur „ősmonotheizmusának" eleme és 2. az „égbenyúló fa" *ennek* a kultikus középoszlopnak a leszármazottja, — akkor tetszetős érvet kovácsolhat a samánizmus és az egész hozzá kapcsolódó vallási gyakorlat „ősmonotheisztikus" gyökereinek bizonyítására s az egységes, monogenetikusnak képzelt pásztorkultúrának a szintén monogenetikus Urkultur-ból való származtatására. Az összehasonlítás azonban egészen nyilvánvalóvá teszi ezt az elfogultságot, hiszen az összehasonlítás tárgyai nincsenek kellő részletességgel meghatározva, hanem összefüggéseikből kiragadva, formális és hiányos egyeztetés alapján lettek egymáshoz kapcsolva.

b) *Schmidt* szerint a középoszlop (konstruktív) funkciójából nyilván nem következhetik annak kultikus jelentősége; hiszen ha így lenne, akkor ezzel elesnék a különböző előfordulások történeti kapcsolatának lehetősége. Ezért kénytelen az oszlop-kultusz fiktív fogalmát beleolvasni az általa említett esetekbe. Valójában nyilvánvaló, hogy a ház középső oszlopa, amely — mint mondottuk — alkalmas arra, hogy extern dominánssá váljék, a társadalmi fejlődés különböző fokain egészen különböző képzetekkel társulhat. A hozzá fűződő képzeteket a termelőerők adott fejlettségéből következőleg a társadalmi tudatnak egy fajta, az illető társadalom életformájából adódó és arra jellemző „beállítottsága"[9] szabja meg. Így megérthető, hogy *bizonyos* társadalmakban az „égbenyúló fa" ideája fog érvényesülni; s ez az idea miért ne jutna kifejeződésre egy olyan objektummal kapcsolatban, amelyik — mint a középoszlop — kifejezetten az extern domináns jellegével bírhat? Ha tehát a belsőázsiai népek hajlékában meg

[7] *Bornemann*, F.: Zum Form- und Quantitätskriterium. Anthr. XXXIII. 1938. 647. l.

[8] *Schmidt* I. 967. l.

[9] A társadalmi tudat e „beállítottságát" egy korábbi dolgozatunkban (Kövek a síron. IMIT-Évkönyv 1948. 209 skk.) a *Sydow* (i. h.) és *A. Nilsson* (Interessendominanz und Volksüberlieferung. Acta Ethnologica 1936. 177 skk.) felvetette „intern domináns", „érdekdominancia" fogalmával kevertük össze, nem látva az utóbbiak merőben individuálpszichológiai jellegét.

is találnók az épületszerkezet állandó elemét képező középoszlopot s ennek valóban még szakrális funkciói is lennének (amint hogy e népeknél mindez hiányzik) — még ebben az esetben sem lenne szükséges ezt a jelenséget „a" kultikus középoszlop helytelen absztrakció útján nyert fogalmához kapcsolni, hiszen a középoszlopot éppen építészeti *funkciója* teszi alkalmassá arra, hogy extern dominánssá váljék s a társadalmi tudat által megszabott diszpozícióknak megfelelően vallásos képzetek tárgya legyen.

c) A formai kritérium harmadik követelménye a *Schmidt*-féle kultikus középoszlop kapcsán komolyan fel sem vethető. Hiszen nem a középoszlophoz fűződő egy bizonyos, tudományos alapossággal elemzett és összefüggéseiben vizsgált kultusz különböző előfordulásainak esetleges történeti kapcsolata itt a kérdés — *Schmidt* általában „a" középoszlop kultuszát vonja történeti egységbe. Így a formai változóságot egyáltalán nem is veszi figyelembe, a történeti összefüggés lehetősége tehát nincs tudományos módon felvetve. Tegyük hozzá: az oszlop-ritusok egyáltalán nem kizárólagosak (azaz más összefüggésben is előfordulnak) s hogy miért kapcsolódnak egyes helyeken éppen a — már amúgy is meglevő — középoszlophoz, azt az oszlop extern dominanciája eléggé indokolja.

Az afrikai pásztornépek tárgyalása során ismét kitűnik — még *Schmidt* ábrázolásában is —, hogy a középoszlop kultusza csak ott képzelhető el, ahol annak társadalmi előfeltételei és materiális (építészeti) alapjai egyaránt megvannak. Természetesen nem szükséges, hogy a középoszlop *mindig* rendelkezzék szakrális funkciókkal[10]; a primitív társadalmak azon vallásos képzetei, amelyek a középoszloppal, mint extern dominánssal kapcsolatosan támadnak és öltenek formát, más extern dominánssal is kapcsolatba juthatnak. A ház részei közül pl. a tűzhely, a küszöb stb. gyakran szerepelnek extern domináns gyanánt. Sőt pl. a tibetiek házi démona az év különböző hónapjaiban a ház különböző részein helyezkedik el: bizonyos hónapokban a ház közepén, más hónapokban az eresz alatt, ismét máskor a tűzhelyen stb. székel, s ezekben az időszakokban tabu-előírások érvényesek a ház szóbanforgó részére vonatkozólag.[11] A Kilimandjaro vidékén élő djagáknál pedig — bár határozottan megtaláljuk a ház középoszlopának szakrális jelentőségét (l. alább) — a ház szellemének áldozatképpen levágott juh gyomortartalmával és vérével már nem a középoszlopot, hanem az ajtó-oszlopokat és a háztetőt kenik be.[12]

Az afrikai pásztornépeknél a középoszloppal kapcsolatban áldozati libatiot találunk; a legelterjedtebb forma az, hogy tövébe tejet öntenek. *Schmidt* szerint „hier kann man annehmen, dass er das Höchste Wesen darstellt"[13], tehát a középoszlopot az ősmonotheizmus elméletének Legfőbb Lény-alakjával hozza kapcsolatba. Ennek bizonyítéka az az egyetlen ainu adat (afrikai pásztornépekről lévén szó!), amely szerint a Legfőbb Lény és a középoszlop neve *(tuntu)* azonos[14]; nyilvánvaló, hogy itt a ház

[10] De *Crazzolara* adatai alapján utólag maga *Schmidt* (II. 399 skk.) írja, hogy a nilota pásztornépek közé tartozó nuereknél a középoszlopnak *van* kultikus jelentősége.

[11] *Waddell, L. A.*: The Tibetan House-Demon. J. R. A. I. XXIV. 1895 39 skk.

[12] *Gutmann, B.*: Dichten und Denken der Dschagga-Neger. Leipzig 1909. 62. I.

[13] *Schmidt* I. 968. l.

[14] I. h.

tetőszerkezetét tartó fontos szerkezeti elem és a „Stützpfeiler der Welt" hasonlati asszociációjával állunk szemben s józan ésszel feltételezhetetlen, hogy a „Stützpfeiler der Welt" elvont fogalma keletkezésében megelőzte volna a konkrét (esetleg nem házbeli) oszlop ismeretét. Példaképpen megemlíthető az ó-szász *Irminsûl;* ez a szabadban állott s a hit szerint az eget hordozó oszlop mása és jelképe volt; de az ó-szász házban kimutathatóan volt középoszlop s nyilván ennek mintájára képzeltek a világépítmény közepére is ilyen tartóoszlopot.[15]

Az adatokból ki is tűnik, hogy az említett esetekben a ritus nem annyira egy Legfőbb Lény, mint inkább az ősök kultuszával látszik kapcsolatban lenni; a *Schmidt* által is idézett[16] adatok közül pl. a kabyl szokás nyilvánvalóan a házidémon képzetével áll kapcsolatban, az arab ritus pedig az ősök kultuszával függ össze. E manisztikus jellegű aktusok tehát a ház, illetve a hely szellemének szólnak s nyilvánvaló, hogy itt a középoszlop tulajdonképpen az egész házat reprezentálja mágikusan. Hogy ezekben az esetekben az egész házat miért éppen a középoszlop reprezentálja, ez a középoszlop extern domináns mivoltából eléggé következik; nem szükséges tehát azt feltételezni, hogy csupán egyszer keletkezett és egy centrumból szétsugárzó jelenséggel állunk szemben.

A fentiekre példa lehet a keletafrikai djagák gyakorlata. Náluk az újonnan épített házba legelőször két gyermek megy be, ezek tüzet gyujtanak, banánt sütnek és megeszik. Majd a rokonság egy nőtagja megy a házba és kölesmagvakat hint a földre, a középoszlop tövébe, „wo man später die Trankopfer ausgiesst", miközben a ház szellemének pártfogását kéri; a kölesmagvak egyrészt termékenységi szimbólumok, másrészt a sört jelképezik, aminek a köles legfőbb alkotórésze.[17] Hogy pl. ebben az esetben az egész cselekmény kifejezetten manisztikus jellegű, ahhoz nem férhet kétség. Az ital-áldozat pedig kifejezetten az ősöknek szól[18] s jellemző módon ennél az alkalomnál a rokonság minden tagjának feltétlenül jelen kell lennie, hogy teljes legyen „der magische Kreis ..., welcher Lebende und Tote verbindet"[19]. Hasonlóképpen kétségtelenül manisztikus jellegű az — ugyancsak keletafrikai — paréknak a középoszlop tövébe öntött ital-áldozata.[20]. Viszont ugyanennél a népnél egy további sajátos szertartással is találkozunk. Legsúlyosabb esküjük abból áll, hogy a peres felek a feláldozott és megsütött kecske mellhúsának egy-egy darabkájával *bedörzsölik a fétis-ház oszlopát* s kérik a szellemet, hogy tegyen igazságot, majd megeszik a húst. Aki ezután hamarabb meghal a peres felek közül, az elvesztette a pert s hozzátartozóinak ki kell elégíteniük az ellenfél igényeit[21]. — Anélkül, hogy most e szertartás elemzésébe bocsátkoznánk, igen valószínűnek tartjuk, hogy ez a ritus egészen más képzetsor eredménye, mint a középoszlop tövébe öntött sör-áldozat. Látnivaló tehát, hogy még

[15] *Kotz, E.:* Im Banne der Furcht. Hamburg—Basel—Wien—Budapest—Den Haag. (1922) 127. l.
[16] *Schmidt* II. 311. l.
[17] *Gutmann,* i. m. 61. l.
[18] *Gutmann,* i. m. 62. l.
[19] *Gutmann,* i. h.
[20] *Kotz,* i. m. 133, 175, 179, 181, 182. ll:
[21] *Kotz,* i. m. 127. l.

ugyanannál a népnél is előfordulhat a középoszlop több, egészen *különböző* szakrális szerepe — lehetetlen tehát dialektikátlanul „a" középoszlop kultikus jelentőségéről beszélni.

Ezek és a hasonló[22] ritusok *Schmidt* szerint azzal tűnnek ki, hogy nem *csak* vallási, hanem szociális jelentőségük is van[23]. E megkülönböztetés teljesen mechanikus és helytelen. A vallásos-mágikus gyakorlat tulajdonképpen nem más, mint törekvés a primitív társadalom számára racionálisan megoldhatatlannak bizonyuló feladatok és problémák (irracionális módon való) megoldására — törekvés, melyet a termelőerők határoznak meg fejlődésében és alakulásában, hiszen a termelőerők fejlődése során a racionálisan lebírhatatlan problémák tömege egyre csökken. De éppen a „szociális" és „vallási" funkcióknak *Schmidt* által történő megkülönböztetése tulajdonképpen elismerése annak, hogy igen sokféle, nagyon különböző életalkalmakkor, sokféle és különböző képzet támad és ölt rituális formát — többek között — a középoszlop (extern domináns) kapcsolatában.

Ha a djaga és pare ital-áldozati ritust *összefüggéseivel együtt* tekintjük (tehát nem a formalizmusban kimerülő formai kritérium alapján), megállapíthatjuk, hogy a gazdasági-társadalmi környezet, a manisztikus világkép, a térbeli közelség, a kimutatható történeti, kereskedelmi stb. kapcsolatok egyaránt igen valószínűvé teszik, hogy *ebben* az esetben a két előfordulás valóban nem független egymástól. Képtelenség azonban történeti kapcsolatba hozni bizonyos északamerikai népek egy ritusát a belsőázsiai samánizmus egy kiragadott vonásával, annak az „egyezésnek" az alapján, hogy mindkét esetben egy — nem is mindig a házközépen elhelyezett — függőleges tárgy játszik valamilyen (közelebbről meg nem határozott) szerepet.

De a kultúrtörténeti módszer „összekapcsoló" tendenciája nem áll meg itt. A nilota nuerek az *udvaron* is felállítanak egy lecsonkolt fát, amelynek ágcsonkjaira felaggatják az áldozati maradványokat. Ezt a szokást *Schmidt* a belsőázsiai áldozati oszlopokhoz, a fára aggatott áldozati maradványokat pedig „a legrégibb tulajdonképpeni áldozat"-hoz, az ős-monotheizmus elemeként feltüntetett koponya- és hosszúcsont-áldozathoz kapcsolja[24], mit sem törődve azzal, hogy a nuerek erre a lecsonkolt fára nemcsak az áldozati állat farkát, szarvát stb., tehát tényleges áldozati maradványokat akasztanak, hanem ugorkát, zsinórokat stb is. (*Schmidt* törekvése itt ismét felismerhető: a monogenetikus pásztorkultúra ingadozó teóriáját támogatná ez az ázsiai-afrikai „egyezés".) A nuereknél tehát találunk egy szakrális funkciókkal rendelkező középoszlopot (az istállóban[25]) és egy ezzel homályos kapcsolatba hozott „áldozati oszlopot" (az udvarban), amely utóbbinak a — gallák (!) *házbeli* középoszlopához van annyi köze, hogy mindkettő szerepet játszik az állatáldozatokban.

A középoszlop kultikus szerepe azonban nemcsak a pásztorkultúrába „nyúlt át", hanem — *Schmidt* szerint — az „anyajogi kultúrában" is ki-

[22] Pl. a pare szülők fiúkat ugy átkozzák meg, hogy megköpdösik „den Obferplatz an der Haussäule" és átkot mondanak (*Kotz*, i. m. 161. l.)

[23] *Schmidt* II. 310. l.

[24] *Schmidt* II. 311. l.

[25] *Schmidt* II. 309. k.

mutatható, mint az Urkultur maradványa[26]. Előfordul ugyanis az Asam-i khasiknál, akik „bizonyára egyike a legrégibb anyajogi törzseknek". De az adatokból kitűnőleg a khasiknál a középoszlop kultikus jelentőségének egészen más gyökerei vannak, mint az eddigi esetekben, hiszen *Schmidt* maga is írja, hogy a tölgyfa tiszteletével áll kapcsolatban, mely a khasik fontos háziállatának, a sertésnek nyujt táplálékot. Ennek az előfordulásnak tehát nyilván nem lehet köze az Urkultur középoszlopához, mely állítólag a Legfőbb Lényt jelképezi. De a közvetett kapcsolatot *Schmidt* mégis megteremti: rámutat arra, hogy a khasi középoszlop-kultuszban fontos szerepet játszik az oszlop tölgyfalevelekkel való becsavarása — s ugyanígy az afrikai gallák is az egyik áldozat alkalmával leveleket kötnek az oszlopra. Ez azonban ismét összefüggéseiből kiragadott, formális egyezés csupán. A khasi ritusnak alkalmasint az északsziámi lawák szokásához (fakéreggel, bambusszal stb. tekerik be a mitikus őst ábrázoló áldozati oszlopot[27]), vagy a Flores-szigetiek gyakorlatához (az áldozati oszlopot vörös kendővel takarják be, hogy „ki ne hűljön"[28]) vannak kapcsolatai.[29] A gallák — formailag hasonló — ritusa a rendelkezésünkre álló irodalom alapján egészében nem rekonstruálható, de itt nyilván precízen meg kell vizsgálni a levéllel való feldíszítés cselekményének alapjául szolgáló képzetet (felruházás?), nem pedig egyszerű, összefüggések nélkül bemutatott egyeztetés alapján konstruálni többezer kilométeres „kapcsolatokat".

Végül *Schmidt* az ó-szász ház mágikus vallásos szerepet játszó *krüzbôm* (Kreuzbaum)-jával foglalkozik,[30] mely *Schier* szerint[31] egy régebbi ház-konstrukció csökevénye. *Schmidt* felveti itt a kérdést, hogy a germánok derékszögű háza nem a régen „Európa számos részén" elterjedt kerek házból vette-e át a kultikus középoszlopot, „in welchem ... der Mittelpfosten in höherem Grad seinem Namen und seiner Funktion gerechnet wird". Anélkül hogy ezt a következtetést megvitatnók, egyetértünk vele abban, hogy a középoszlop alkalmazása (és kultikus szerephez jutása) tartósan csak ott képzelhető el, ahol valóban konstruktív építészeti szerepe is van. Éppen a konstruktív funkció juttatja a középoszlopot extern dominánsa tulajdonságaihoz s teszi alkalmassá arra, hogy bizonyos feltételek között vallásos képzeteket vonjon magához.

[26] *Schmidt* I.: 968. l.; a matriarchátusnak bizonyos kultúrkörre, egyes népekre való tudománytalan és reakciós korlátozását legutóbb *M. O. Koszven* (Matriarchátus, Budapest, 1950) tette beható bírálat tárgyává.

[27] *Steinmann, A.—Rangsit. S.*: Denkmalformen und Opferstätte der Lawa. Z. f. E. LXXI. 1939.; vö. a borneói dayakok hasonló szokásával (*Schadée, M. C.*: Bijdrage tot de kennis van den godsdienst der Dajaks van Landak en Tajan. Bijdragen tot de Taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indie, VII. 5. 1906. 208. l.) (Az utóbbi adatra *Kutka M.* hívta fel a figyelmemet.)

[28] *Arndt, P.*: Die Religion der Nad'a. Anthr. XXVI. 1931. 362. l.

[29] Itt ugyanakkor az azonos gazdasági-társadalmi fejlettség, a térbeli és történeti kapcsolatok (megalith-komplexus), az ornamentális egyezések stb. megengedhetővé teszik azt a munkahipotézist, hogy *itt*, Délkelet-Ázsiában valóban a népi érintkezések, vándorlások stb. hatását feltételezzük a kultikus középoszlop egyes előfordulásaiban — de semmiesetre sem „az" oszlopra vonatkoztatva.

[30] *Schmidt* I. 969. l.

[31] *Schier, B.*: Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Reichenberg 1932. 49. l.

A közép-algíri beduinok sátrában pl. az egész sátrat tartó és külső formáját is megszabó két főoszlop és a rajtuk nyugvó gerenda gazdagon faragott, gyakran festett díszítésű és „sind mit magischen Vorstellungen verknüpft, an ihnen werden oft Amuletten aufgehängt".[32] Ugyanígy az angolai kisamák a ház lakóit védő s kultuszában az anyafölddel kapcsolatot mutató (nyilván manisztikus jellegű) kettős fétist rendszerint a ház középoszlopára függesztve tartják.[33] Németország különböző részeiben pedig a községi bíróságok termeinek középoszlopa alkalmasint a hajdan szabad ég alatt, a „törvény-fa" árnyékában ítélkező bírák élőfájának emléke, azonban ugyanakkor a fiatalság számára kedvelt tánchelyül szolgáló törvényteremben — önmagától adódóan — a körtáncok középpontjává lett.[34]

E példákat lehetne szaporítani, de talán e néhány utalás is elegendő annak a bizonyítására, hogy a ház középoszlopával valamilyen kapcsolatban álló akármilyen ritusok összes előfordulását az egymástól való kölcsönzés értelmében vett „történeti kapcsolat" egységébe vonni lehetetlen. Ezen túlmenőleg: e példa is mutatja, hogy a kultúrák *valódi* történetét a maga mechanikus kapcsolati kritériumaival a kultúrtörténeti iskola nem képes rekonstruálni.

*

De *Gunda* láthatólag teljesen egyetért *Schmidt* módszerével. Az ő dolgozatának[35] gondolatmenete a következő:

a) A Magyarország északi részén élő palóc etnikai csoport házában *Gunda* szerint nem is egy, hanem két függőleges oszlop van; nevük *bódoganya* ('gazdag, hatalmas anya') és *bálvány* ('idol'). Feltevései érdekében *Gunda* úgy tünteti fel a helyzetet, mintha a bálvány *és* a bódoganya rendszeresen előfordulnának a palóc házban (együtt). Valójában erre csak egyetlen néprajzi kutatónk gyüjtött adatokat,[36] a többi leíró a bálvány nevű oszlopot egyáltalán nem is említi; de a másik oszlop, a bódoganya is csak „némely házakban előfordul",[37] sőt a palóc házra vonatkozó legrégibb tudományos leírás[38] egyik oszlopot sem említi. A vertikális oszlop (oszlopok) tehát — főleg pedig együttes előfordulásuk — nem olyan állandó és jellegzetes elemei a palóc háznak, mint azt *Gunda*[39] feltünteti.[40]

[32] *Rackov, E.—Caskel, W.:* Das Beduinenzelt, Baessl. Arch. XXI. 1938. 157. l.

[33] *Mattenklodt:* Die Kisama. Koloniale Völkerkunde I. (= Wiener Beitr. z Kulturgesch. u. Linguistik VI.) 1944. 102. l.

[34] *Franke, H.:* Die Säule im Gerichtskretscham. Volkswerk. 1942. 124. l.

[35] *Gunda,* i. m.

[36] *Pintér S.:* A palócokról. Budapest 1880. 18. l.; *uő.:* A palóc család otthona. Néprajzi Értesítő X. 1909. 201. l.

[37] *Pápai K.:* A palóc faház. Ethnographia IV. 1893. 26. l.

[38] *Szeder F.:* A' Palócok. Tudományos Gyüjtemény 1819. VI. füzet 41. l.

[39] *Gunda* i. m. 71. l.

[40] Valószínűnek tartjuk, hogy a két oszlop együttes előfordulása újabb (és általánossá nem vált) átmeneti jelenség. Az intenzívebbé váló földművelés során a padlásra egyre több terményt raktároztak s így annak megnövekedett súlyát az egyetlen bódoganya nem tudta tartani, — annál is inkább, mert az erdők fogytával az alkalmas faanyag egyre ritkább lett. Ugyanez a helyzet más építészeti elemeknél is: az ágasfának alkalmas faanyag ritkulása pl. az egymást is támasztó s a szelemen terhét megosztó ollólábak divatját hozta be (vö. *Bátky Zs.:* Építkezés. A Magyarság Néprajza. I. Budapest, é. n. 1591. 159.).

b) A házban álló oszlopok közül a „bálvány" nevű oszlop *Gunda* szerint tulajdonképpen az urál-altaji népek áldozati oszlopával azonos[41] (v. ö. *Schmidt* teóriájával). Ennek *Gunda* szerint két bizonyítéka van:

A) A bálványra aggatják a férfiak a díszes lószerszámot. Ez áldozati szertartás maradványa lenne! A bálvány ilyen alkalmazására a magyar néprajzi irodalomban *egyetlen* odavetett adatot találunk,[42] erre alapozza *Gunda* a maga nagyvonalú elképzelését. De még ha a bálvány meg is lenne minden palóc házban (amint hogy nincs meg, v. ö. az *a)* pontnál mondottakkal) s ha a lószerszám ráakasztása általános gyakorlat lenne, akkor is ennek a szokásnak ezer olyan magyarázatát lehetne találni, amely sokkal észszerűbb, mint *Gunda* apriorisztikus, bizonytalan „megfejtése".

B) Ugyancsak a (hajdani) kultikus szerep bizonyítéka lenne az oszlop elnevezése (*bálvány* 'idol'). Csakhogy a magyar nyelvben a „bálvány" szó igen gyakran egészen más jelentéssel is előfordul. A Szamos vidékén 'függőleges tengely' ('a száraz-malom tengelye', 'a kenderdörzsölő forgó oszlopa') és 'a borsajtó függőleges facsavarja' jelentésben ismerik.[43] Az olajütő, a bárka bizonyos részét is így hívják: előfordul 'tutaj', 'láp' jelentésben is; sőt 'rengeteg nagy, óriási' jelentése is van (pl.: szép darab bálvány harcsa!). Szerepel egy magyar közmondásban is: „úgy táncol, mint malom alatt a bálvány".[44] Mindezek a jelentések a Magyar Nyelvtörténeti Szótár és a Magyar Oklevélszótár tanúsága szerint legkésőbben már a XVI. században éltek, sőt a *kapubálvány* ('kapufélfa') már a XIV. században előfordul. Nyilvánvaló tehát, hogy a „bálvány" nevű oszlop nevéből korántsem következik magától értetődőleg az illető oszlop kultikus szerepe.

c) Ami a *bódoganyát* illeti, ennek nevét ('gazdag, hatalmas anya') *Gunda* obi-ugor népek istennő-alakjaival hozza kapcsolatba azon az alapon, hogy ezek az istennők gyakran szintén az *anya* címet kapták.[45] *Gunda* ebben az egyeztetésben *Erdődi* régebbi vizsgálataira támaszkodik. *Erdődi*[46] tulajdonképpen a kalevalai *sampo* világoszlop-jellegét bizonyítja (v. ö. finn *sammas* 'Pfeiler, Pfosten, Stütze, Säule') s utal az Atharva-véda világoszlopára, melynek neve *(skambha)* hangtanilag pontos megfelelője a *sampo*nak. Ezzel a finn-ugor nyelvek ind kölcsönszavaira igyekszik felhívni a figyelmet. Szellemes vizsgálatainak nyelvészeti részét bírálni nem vagyunk illetékesek; de a bódoganya felemlítése során ő is elköveti az összehasonlítás módszerében azt a hibát, amit *Gunda* átvesz tőle. Miután ugyanis bebizonyítja, hogy a bódoganya elnevezésben a *bódog* (boldog) szó eredetileg 'gazdag' jelentésű volt, megállapítja, hogy „a bódoganya tehát mikrokozmikus mása lehet az eget (tetőt) tartó nagy világoszlopnak". Ez a következtetés láthatóan indokolatlan: a 'gazdag anya' elnevezés talán utalhat egy fétisre, amelynek neve átment az extern dominanciával bíró középosz-

[41] *Gunda*, i. m. 72. l.
[42] *Pintér*, Néprajzi Értesítő X. 1909. 201. l.
[43] *Csüry, B.:* Szamosháti Szótár. I—II. Budapest, 1935—1936.
[44] A Magyar Tájszótár adatai.
[45] *Gunda*, i. m. 72 k. — Persze a felhozott ugor vallási „analógiák" a legcsekélyebb hasonlóságot sem mutatják a magyar középoszlophoz fűződő szokásokkal. A kultúrtörténeti módszert átvevő *Gunda* itt ismét a formai kritérium helytelenségére szolgáltat — akaratlanul is — példát.
[46] *Erdődi J.:* Magyar szampó. Szegedi Füzetek II. 1935. 205 skk.

lopra, de teljesen magyarázatlan marad, hogy ebből hogyan következik a 'világoszlop'. Különben maga *Erdődi* is a votják *mumi* analógiáját említi, ahol (szerinte is) női házi istenségre kell gondolni, nem pedig világoszlopra. Sőt még határozottabban kitűnik ez az osztják *zlota baba* 'arany asszony' analógiájából, amely vallásosan tisztelt bálvány, de az oszlophoz vagy éppen a világoszlophoz való kapcsolatára nincsen bizonyíték.

A magyar néprajztudomány azonban a „bódoganya" elnevezés eredetének egy más lehetőségét is felvetette: *Bátky* szerint[47] a bódoganya a szláv *matica* megfelelője. *Gunda* ezt cáfolni igyekszik: szerinte a matica nevű szláv épületrész (gerenda) egészen más szerkezeti funkciót tölt be, mint az északmagyarországi bódoganya.[48] E kérdés nyelvészeti részét egyelőre nyitva hagyva, meg kell vallanunk, hogy *Gunda* érvelését nem tartjuk kielégítőnek. Feltűnő elsősorban, hogy a bódoganya mint épületrész és mint elnevezés egyedül a szlávokkal szomszédos északmagyarországi vidékekre szorítkozik s tudott dolog, hogy a palóc faépítkezés a bódoganyán kívül számos más szláv elemet is átvett: a lépcsős *(garádos)* zsúpfedést, a kis tetőüstököt *(kukla, hálka),* valamint a vízvetőt *(okap)* stb.;[49] *Gunda* ugyan siet idézni *Györffy* azon egyetlen adatát,[50] mely szerint a Magyar Alföldön is „sokfelé előfordul a bódoganya" — de éppen a *Györffy* által vizsgált alföldi vidék, a Nagy-Kunság és határos területe, a Maros—Tisza-mente, sok palóc telepesnek adott otthont,[51] feltehető tehát, hogy a bódoganya ismerete is velük került az Alföld e részére. Tegyük még hozzá, hogy az egyetlen alföldi adatot szolgáltató *Györffy* a bódoganya alkalmazását a terményeknek raktározására szolgáló padlás alátámasztásának szükségével hozza kapcsolatba; márpedig ez a terményraktározási mód az Alföldön nem régi, — az ősi eljárás itt a terményeknek vermelése volt. A régi leírások szerint is a bódoganya a „palóc módra" való építkezés jellegzetes vonása;[52] a Magyar Tájszótár is csak a palóc vidékről ismeri a szót. — Mindezek arra mutatnak, hogy nem túlságosan valószínű *Gunda* azon állítása, mely szerint a bódoganya nem a szláv *maticának,* hanem az obi-ugor népek istenanya-alakjainak magyar megfelelője.

d) De mi a bódoganyának az a szakrális funkciója, aminek alapján *Gunda* a palóc ház „szent középoszlopát" az ugor istennők kultuszához kapcsolja? Ez a „szakrális funkció" abban áll, hogy a gyermekek — ha rosszak voltak — lefekvés előtt büntetésből meg kell csókolják a bódoganyát.[53] Ezt a funkciót „kultikus szerepnek" feltüntetni teljesen önkényes eljárás. Őrhalom község palóc népe is tudja, hogy a rossz gyermeket valaha a bódoganya mellé térdepeltették, amint ma az asztal lába mellé kell tér-

[47] *Bátky,* i. m. 169. l.
[48] *Gunda,* i. m. 74. l.
[49] *Bátky,* i. m. 205. l.
[50] *Györffy I.:* Magyar falu, magyar ház. Budapest 1943. 122. l.
[51] *Tálasi I.* szíves szóbeli közlése.
[52] *Findura J.:* A Balog völgye. Földrajzi Közlemények XVIII. 1890. 179. l.
[53] *Gunda,* i. m. 71. l.

delnie.[54] Vajjon így a „kultikus oszlop" mellé a „kultikus asztalláb" is felsorakozik? És mit következtetne *Gunda* abból az — ugyancsak Orhalomból származó — adatból, mely szerint a rossz gazdasszony fejét férje a bódoganyához verte? — De *Gunda* más „kultikus jelentőségét" is említi a bódoganyának; az oszlopba vert szögekre gúnyát, tarisznyát, stb. aggattak,[55] sőt szerinte különösen fontos az, hogy egy adat szerint[56] a bódoganyára a nők aggatták ünneplő ruhájukat. A középoszlop *ilyen* szerepének szakrális színezetben való feltüntetéséhez nem tartjuk szükségesnek a hozzászólást. Annál nyugodtabban jelenti ki *Gunda:* „es ist sehr wahrscheinlich, dass der ungarische *bódoganya* und die ihm haftende Ehre den Rest der Verehrung einer Göttin bewahrt".[57]

Ámde *Gunda* nem elégszik meg azzal, hogy — elég merészen — a felsorolt adatok alapján kultikus jelentőséget tulajdonít a palóc ház két vertikális oszlopának. Ezen túlmenve így következtet:

A házban a bódoganya a tűzhely közelében, a bálvány pedig a középen, az asztalhoz közel helyezkedik el; az oszlopnak bemutatott „áldozat" is sajátos megoszlást mutat: a bódoganyára a nők akasztják ünnepi ruhájukat, a bálványra pedig a férfiak a díszes lószerszámot; ez a nemek szerinti eloszlás tükröződik a két oszlop elhelyezkedésében is: a tűzhely környéke a nők, az asztal tája pedig a férfiak szférája a házban — a két oszlop „kultikus" funkciója tehát férfi-, illetőleg női irányba mutat![58]

E különös következtetésekkel kapcsolatban meg kell említenünk a következőket:

Ami a két oszlop sajátos elhelyezkedését illeti, láttuk (v. ö. az *a)* pontnál mondottakkal), hogy mindkét oszlop *együttes* előfordulását egyedül *Pintér* leírásai említik.[59] *Pintér* egyik adata valóban igazolni látszik *Gunda* beállítását; de a bódoganya és a bálvány együttes előfordulására ezenkívül mindössze egyetlen adatunk van (szintén *Pintér*től), ahol azonban *a két oszlop elhelyezkedése éppen fordított:* a bálvány áll a kemence közelében, a bódogasszony pedig az asztal mellett![60] Hogy pedig maga az elnevezés valójában mennyire változó, azt jellemezheti egy palóc népnyelvi adat, mely szerint a Karancs-vidéken a tűzpad kürtőjét támasztó oszlopot hívják bódoganyának.[61]

Az oszlopoknak szóló „áldozatok" megoszlása nem olyan feltűnő jelenség, mint *Gunda* hiszi; a magunk részéről legalább is semmi érthetetlent nem találunk abban, hogy a nők ünnepi ruhájukat nem akasztják ugyanoda, ahol a lószerszámok vannak! Különben is csak egyetlen adat van erre a megoszlásra,[62] míg más leírás szerint a bódoganyára nem kizárólag ünnepi

[54] Az Őrhalomra vonatkozó adatokat *Fél Edit* volt szíves kéziratos gyüjtött anyagából rendelkezésemre bocsátani. Szíves segítségéért itt is hálás köszönetet mondok.

[55] *Gunda,* i. m. 72. l.; *Istvánffy Gy.:* A palócok lakóháza és berendezése. Néprajzi Értesítő XII. 1911. 2. l.

[56] *Pintér,* Néprajzi Értesítő X. 1909. 20. l.

[57] *Gunda,* i. m. 73. l.

[58] *Gunda,* i. m. 72. l.

[59] *Pintér,* A palócokról, 181. l.

[60] *Pintér,* Néprajzi Értesítő X. 1909. 201. l.

[61] *Gyarmathy D.:* Karancsvidéki tájszók. Magyar Nyelvőr XXI. 1892. 477. l.

[62] *Pintér,* Néprajzi Értesítő, X. 1909. 201. l.

női ruhát, hanem tarisznyát, szűrt, stb. akasztanak s szárításra is használják.[63] Őrhalomban a bódoganyára akasztották a férfiak (!) a szűrt, tarisznyát — újabban a vetőmagvakat tartalmazó zacskót; ugyancsak őrhalmi adat szerint az istálló (!) közepén álló bódoganya mind a négy oldalát másképpen használták: egyik oldalára a szűrt, másikra a lószerszámot, a harmadikra a zaboszsákot akasztották, a negyedik oldalán pedig a kis polcon lóvakaró, állatorvoslószerek stb. állottak. A „kultusz" nemek szerinti megoszlása tehát egyáltalán nem valószínűsíthető.

A szoba „női-" és „férfi-szférájának" szétválasztását nem kívánjuk most bővebben tárgyalni. Természetes az, hogy a parasztság napi munkája során kialakul az egyes személyek tevékenységének bizonyos térhezkötöttsége; így a nemek szerinti munkamegosztás is kapcsolódhatik a helyiség bizonyos részeihez. Igaz az is, hogy ez hagyományossá válhatik és könnyen támadnak ideológiai velejárói is, — de a magyar parasztságnál (s éppen a palócoknál) ez korántsem eredményezett olyan messzemenően következetes szétválást, mint azt *Gunda* beállítja. Éppen a „női szféra" szívét alkotó kemence a régi palóc házban a *férfiak* alvóhelyéül szolgált, míg a nők külön kamrában háltak. De tegyük hozzá: az az egyetlen (*Pintér*től származó) adat, mely a férfiak lószerszámának, illetve a nők ünnepi ruhájának a két különböző oszlopra való akasztását említi, éppenséggel nem igazolja *Gundát*: ezen adat szerint ugyanis a női ruha felakasztására szolgáló bódoganya bizony az asztal közelében (tehát az állítólagos „férfi-szférában") áll, míg a bálvány a ráaggatott lószerszámokkal együtt a kemence közelében foglal helyet![64]

Mindebből a — mint láttuk — tarthatatlan okoskodásból *Gunda* feltétlen figyelemreméltó következtetést von le: „Aus dieser Tatsache können wir folgern, dass sich in dem ungarischen Kulturaufbau mutterrechtliche und vaterrechtliche Komponenten miteinander mischen".[65] Ez a homályos mondat — ha jól értjük — annyit jelent, hogy *Gunda* itt még *Schmidt* konstrukcióját is meghaladja: szerinte a „kultikus középoszlop" nemcsak egyik kultúrából a másikba mentődik át, hanem már mindegyik kultúra (az „apajogi" és „anyajogi" kultúra egyaránt) megszüli a maga külön „kultikus oszlopát". E felfogás tarthatatlanságát mutatja — távoli analógiát alkalmazva — a már említett djagák egy orvosló hagyománya is, mely szerint a beteg gyermek szülei kecskét áldoznak s a szívből egyes darabkákat az *apa* a középoszlophoz, az *anya* pedig a kunyhó falának a Kibohegy felé néző oldalához teszi le.[66] *Gunda* itt nyilván a Kibo felőli házrészt női résznek minősítené, holott itt van elhelyezve pl. a ház fontos „elhárító köve" is, amin másnak nem is szabad ülnie, csak az apának.[67] Ez az adat is mutatja, hogy „férfi-" és „női-szféra" keresése helyett arra kell felfigyelnünk, hogy a ritus rendszerint valamely extern dominánshoz kapcsolódva játszódik le s semmi feltűnő nincs abban, ha pl. a háznak is extern domi-

[63] *Pápai*, i. h.
[64] *Pintér*, Néprajzi Értesítő X. 1909. 201. l.
[65] *Gunda*, i. m. 73. l.
[66] *Gutmann*, i. m. 146. l.
[67] *Gutmann*, i. m. 63. l.

nanciával bíró részei — együtt vagy (mint az említett esetben is) nemek szerint megosztva — bevonatnak a ritusba.

*

Összegezve a mondottakat, véleményünk *Schmidt* és *Gunda* felfogásával szemben az, hogy a ház középoszlopának kultikus szerepe nem valamely egykor kialakult s azóta a világ különböző részeire elterjedt, egyszeri találmány. Ellenkezőleg: világos, hogy a primitív társadalmakban a különböző életalkalmak racionálisan megoldhatatlannak bizonyuló problémái feszültségét feloldó ritusok létrejöttében és lefolyásában a hajlék szerkezetileg fontos és szembetűnő részei (tűzhely, ajtófélfa stb. s köztük a középoszlop is) szerephez jutnak. Illusztrálhatja ezt *Fél* Edit egy őrhalmi adata. Egy családnál éveken keresztül sok volt a halott s a jószág is állandóan hullott. A család rontást sejtett és eltávolították az istállóból a bódoganyát, a küszöböt és az ajtót; a bódoganya alá ásva állítólag találtak is fésűt, hajcsomót stb. A tény, hogy a rontó varázslatot a bódoganyához kapcsolták, nem függ össze sem obi-ugor istennők kultuszával, sem „az" apajogi vagy anyajogi kultúra behatásával, sem pedig az „Urkultur" reminiszcenciáival, egyszerűen az extern dominanciával bíró középoszlop magára vonta az elmaradt (a problémát racionálisan megoldani nem tudó) parasztok figyelmét.

Alapos kutatásoknak kell majd az egyes esetek konkrét vizsgálata alapján eldönteniök, hogy a középoszloppal kapcsolatos kultikus jelenségek egyes előfordulásainak történeti kapcsolatai merre is keresendők. A fentiek is mutatják, hogy *valamennyi* ilyen jelenséget egyetlen monogenetikus sorba beállítani lehetetlen.

II. Egy magyar agrár-ritus elterjedéséhez

Az itt magyar vonatkozásaiban röviden összefoglalt[1] ritus legjellemzőbb *formai* sajátsága bizonyos *gabonafélék* (rendszerint búza vagy árpa) magvainak edénykékben, ünnepi előírások közepette történő *csíráztatása.*

Térben és korban fellelhető variánsok igen tarka során át különböző (és nem egyszer igen eltérő) ritusokban követhetjük nyomon ezt a sajátos vonást. Az így mutatkozó egyezések alapján sokszorosan elágazó és másfajta cselekményekkel bonyolultan kereszteződött, változatos, de jellegzetesen meg is egyező ritusok határozott körét rajzolhatjuk meg. Ám a megtalált esetek formai változatossága s a néprajzi megfigyelők által összegyűjtött, a ritus végzőitől származó magyarázó nyilatkozatok tetemes eltérései mintha arra mutatnának, hogy a ritus *tartalma,* a cselekmény alapjául szolgáló társadalmi gondolat egyértelműen nem ragadható meg s nem is egyértelmű. A kutató itt hajlandóságot érez arra, hogy a földrajztörténeti módszer erőltetett konstrukcióinak sokszoros csődjét ismerve, lemondjon a további vizsgálatról s így akarva-akaratlan átengedje a teret a történetietlen lélektani spekulációknak. Valójában azonban az adatok elemzése, egybevetése s az elterjedés mérlegelése nagy mértékben valószínűsíti a következőket:

[1] Bővebben l. *Vajda L.:* Zur Verbreitung und Bedeutung einiger altorientalischen Vegetationsriten. (Megjelenik az Acta Orientalia 1951. 2. számában.)

1. A ritus jellegzetesen a gabonatermelésen és istállózó állattartáson alapuló *korai paraszt-kultúrák* eredeti sajátja; egy Indiától Egyiptomig terjedő zárt területen fordul elő s ennek a termelőmódnak szinte legrégibb ismert nyomaiig visszakövethető.

Szíriában és Kis-Ázsia déli részében az Adonis-kertek (földdel megtöltött edénykék és kosarak, amelyekbe búzát, árpát és más magvakat vetettek, kicsíráztatták s végül a vízbe dobták) készítésének a szokása igen régi; ha Adonis megfelelőjének, a Babylonból Jeruzsálembe is eljutott, évenként megsiratott Tammuznak a neve valóban az asszír-akkád *duzu, duvzi, dumuzi* 'Sohn des Lebens; Sprössling' etimológiával bír, akkor a 'sarjadék' nem „képes" értelmét véve alapul, a gabonacsíráztatás ritusát (a Duzi-t említő káld énekek alapján) legalább az i. e. 17. sz.-ig visszavezethetjük, de az Amarna-korban (i. e. 14. sz) egészen biztosan feltételezhetjük. A ritus — nem önmagában, hanem az Adonis-kultuszba beépülve — az i. e. 7. sz.-ban, valószínűleg phöniciai közvetítéssel, Cyprusen át jut el a görögökhöz; Itáliában pedig, más orientális kultuszokhoz hasonlóan, a köztársaság utolsó évszázadában jelenik meg az Adonis-kultusz s benne az itt tárgyalt ritus. (Vö. *Baudissin, W. W.:* Studien zur semitischen Religionsgeschichte. I. Leipzig. 1876. 299 skk; *Dümmler F.:* Adonis, in: Pauly-Wissowa, RE I. 385 skk; *Mannhardt, W.:* Wald- und Feldkulte. Berlin 1905[2]. II. 273 skk; *Frazer, J. G.:* Adonis, Attis, Osiris. Studies in the History of Oriental Religion. London 1907[2] = The Golden Bough, 3rd etd., Part IV. 7 skk, 27 k, 194 k; *Thomsen, P.:* Byblos, in: Ebert, Reallez. II. 249.)

Mindezekben az esetekben azonban a ritus *már* teljesen elhomályosodott, — a növényi termékenység perszonifikált urának költői-papi mítoszához alakult, annak elemévé vált; a ritus primitiv formája tehát még sokkal régibb. Ezt bizonyítják a — véleményünk szerint Kis-Ázsiától (Tell Halaf?) nem függetleníthető — indiai előfordulások az i. e. 25.—22. sz.-ból, amelyeknek a gabonacsíráztató-ritushoz tartozását recens indiai ritusok analógiája támogatja. (Vö. *Frazer,* i. m. 197 skk; *Koppers, W.:* Zentralindische Fruchtbarkeitsriten und ihre Beziehungen zur Induskultur. Geogr. Helvet. I. 1946. 165 skk.)

Az antik Egyiptomból a gabonacsíráztatás ritusára számos adatunk van s tudjuk, hogy különösen az Osiris-ritológiában játszott szerepet. Szempontunkból most másodrendű az a kérdés, hogy a predinasztikus idők mágikus-vallási gyakorlatában is már valami Proto-Osiris kultuszának eleme volt-e, vagy pedig csak másodlagosan épült-e be a kultuszba; mindenesetre, még az előbbi esetben is, a vegetációs Osiris-alak számos kisázsiai analógiájának tekintetbe vételével igen valószínűnek vehetjük a kisázsiai (szírai) kapcsolatokat: s itt sokat várhatunk a Negade II orientális elemeinek vizsgálatától. De továbbmenve: Osiris alakja nemcsak Attis—Adonis alakjához kapcsolódik, hanem igen régi, már a Herodotos előtti korban meglevő (valószínűleg krétai gyökerű) bensőséges rokonság fűzi Osirist a Dionysos köré rendeződő vegetációs képlethez is. Főleg ez az oka annak, hogy Görögországban (és az i. e. 2. sz.-tól Itáliában is) könnyen és gyorsan honosodott meg Osiris kultusza, magában foglalva a csírázó gabonával kapcsolatos ritus különböző formáit is. (Vö. *Frazer,* i. m. 321 skk. 330; *Cumont, F.:* Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum. Leipzig—Berlin 1914[2]. 91; *Gressmann, H.:* Tod und Auferstehung des Osiris nach Festbräuchen und Umzügen. Der Alte Orient, Bd. 23. H. 3. Leipzig 1923. 8 k, 11; *uő:* Die orientalischen Religionen im hellenistisch-römischen Zeitalter. Berlin—Leipzig 1930. 27 skk; *Rusch, A.:* Die Stellung des Osiris im theologischen System von Heliopols. Der Alte Orient Bd. 24, H. 1. Leipzig 1924. 11 k; *Moret, A.:* Mystères Egyptiens. Paris 1927[2]. 7 k, 31; *Erman, A.:* Die Religion der Aegypter. Berlin—Leipzig 1934. 40, 289, 377; *Dobrovits A.:* A római császárkori Osiris-vallás megértéséhez. Egyet. Phil. Közl. LVIII. 1934. 71, 164; *Curwen, E. C.:* Plough and Pasture. London 1946. 6, 21.).

2. A ritusnak a korai paraszt-kultúrák szintjén való gyökereztetését az elterjedési képen túl támogatja az a tény, hogy említett előfordulásai jellegzetesen kapcsolódnak a bomlóban levő, csupán — főként rituális — csökevényeiben ható matriarchátusnak a tárgyalt ritus végrehajtásában is

felbukkanó elemeihez (rituális promiszkuitás, papnők szerepe, anyaistenség domináló képzete stb.).[2]

3. Elsőleges szerepét illetőleg a vizsgált ritus nyilvánvalóan az analógiás mágia körébe tartozó, a *vetés növekedését* mágikusan serkentő cselekménynek bizonyul; a paraszt-kultúrák további fejlődése során azonban ez az eredeti szerep értelmét veszti s a még sokáig szívósan tovább élő, de mindenképpen már csak csökevénynek tekinthető ritus változatos módon átértelmeződik.

4. A ritus eredeti vegetációs jellegét az analógiás mágia körébe tartozó számtalan praktika hasonlóságának tanulságán kívül kidomborítja az évszakos, napfordulókhoz kötött harci játékokkal, küzdőjelenetekkel való gyakori társulása.[3]

5. Az ilyen, főként a civilizáció fokára elért népek vallásainak terén vizsgálható ritusok megértésében a *mítosz*, a vallási tanok s általában a ritus végzőinek magyarázó, értelmező nyilatkozatai csak igen szűk keretek között alkalmasak arra, hogy útbaigazítsanak a ritus eredetét, történetét, elsőleges tartalmát illetőleg. A mítosz a vizsgálható esetekben rendszerint csak a már nem értett ritus magyarázgatása; s éppen a konkrét esetben e mitológikus magyarázatok mesterkéltségét, teológus-csinálta mivoltát bizonyítja a misztérium-vallásokhoz való tapadásuk is, az a tény, hogy ismeretük jórészt csak a misztériumok beavatottjai számára volt fenntartva s a laikus néptömegek között nem is terjedt el. A mítosz még inkább nehezíti munkánkat; miután úrrá lett a kultuszban, módosítja azt: összetartozó elemeket választ el s egymástól idegeneket kapcsol egybe, a rekonstrukció feladatát tehát még bonyolultabbá teszi. A történeti vallás-kutatásban tehát elsősorban nem az elbeszélt vagy leírt mítosz, hanem a cselekedett ritus szolgáltatja az igazán döntő anyagot.[4]

*

[2] *Frazer, J. G.:* The Golden Bough. London 1900². II. 109; *uő:* Adonis, Attis, Osiris 32 skk, 197 skk, 343, 383 k, 390; *Mannhardt,* i. m. II. 284; *Gressmann,* Tod. u. Auferstehung d Osiris 25 skk; *Jeremias, A.:* Handbuch der altorientalischen Geisteskultur. Berlin—Leipzig 1929². 344; *Koppers,* i. m. 167 k, 170 k, 175.

[3] *Bastian, A.:* Wanderungen in Kambodja. Ausland XXXVIII. 1865. 1160; *Sethe, K.:* Beiträge zur ältesten Geschichte Aegyptens. Untersuchungen z. Gesch. u. Altertumskde Aegyptens, Bd III. Leipzig 1905 137; *Mannhardt,* i. m. I. 552 k; *Gressmann,* Tod u. Auferstehung d. Osiris 31 k; *Zimmern, H.:* Das babylonische Neujahrsfest. Der Alte Orient, Bd. 25. H. 3. Leipzig 1926. 15; *Leaky, A.:* Ein ritueller Scheinkampf bei den Hethitern. Arch. f. Rel.-wiss. XXIV. 1926: 73 skk.

[4] Vö. *Preuss, K. Th.:* Der religiöse Gehalt der Mythen. Sammlung gemeinverst Vorträge, 162. Tübingen 1933. kül. 6 skk; *Preuss* itt főleg a — másodlagosan — *már* fungáló mítosz ritus-konzerváló szerepét fejtegeti. — Más kiindulással, de a fentiekhez hasonló eredményre jut a ritus és mítosz viszonyát illetőleg számos dolgozatában *Marót Károly;* vö. kül. Kultus und Mythos. Arch. Philol. LXI: 1937: 313 skk; *uő:* Ritus és ünnep. Ethnogr. LI. 1940. 149 skk; *uő:* Survival és Revival. Ethnogr. LVI. 1945. 1 skk. — A felvetett kérdés vonatkozásában tanulságos, hogy az Osiris-mítosz grúz stb. megfelelője (l. *Frank-Kamenitzki, I.:* Über die Wasser- und Baumnatur des Osiris. Arch. f. Rel.-wiss. XXIV. 1926: 234 skk) egyáltalán nem társul ritussal. Nyilvánvaló, hogy ez az epikus anyag nem *hozhatta létre* a ritust, legfeljebb — ha megfelelő asszociációs lehetőség kínálkozott — *kapcsolódott* a tőle függetlenül keletkezett, már nem értett ritushoz, másodlagosan értelmezte és lefolytatásában módosította azt.

A fentieket előrebocsátva, fordítsuk figyelmünket a felé a tényccsoport felé, amely tárgyunknak, általános vallástörténeti vonatkozásain túl, speciálisan a magyar néprajz szempontjából is bizonyos jelentőséget kölcsönöz.

A vizsgált ritusnak az íratlan történelem korába visszanyúló, de főleg az ókorból ismert előfordulásai a Mediterráneum keleti felén és India északnyugati részén sűrűsödnek; ókori iráni megvoltát csak feltételezhetjük. Ám a döntőnek felvett formai ismérv (a rituális gabonacsíráztatás) előfordul egyrészt a *mai* India számos recens törzsénél,[5] másrészt némely európai népek (köztük a magyarság) hagyományaiban is.

A gabonacsíráztató-ritusra vonatkozó magyar adataink[6] közül a számomra ismert legrégibb a 18. sz.-ból való. *Telegdi István* írja egy levelében, Kolozsvár környékéről: „Sok jó régi szántóvető emberektől hallottam, hogy István Király napján, három edénykében, egy-egy kis egyféle búzát kell vetni, úgy hogy az egyik edény jegyezze: Szeptembert, a másik: Októbert, a harmadik pedig: Novembert, s minekutána kikél, nézze meg a gazda: melyik hónapot jegyző edénybeli búza mutatja magát, s abból vessen, mert nem vallja kárát . . ."[7]

Hasonlóan a vetéssel és a gabonaterméssel függ össze egy sor további adat. Hódmezővásárhelyt Luca napján a gazda és gazdasszony tányérkába búzát vet s azt minden nap harmatszerűen locsolgatja; ha a búza karácsonyra már 30—40 cm magasra megnő, ezt jó jelnek veszik, mert a jövőévi búzatermés is nagyra fog nőni.[8] Erdőcsokonyán (Somogy m.) a Luca napján vetett búza közé karácsony éjjelén égő viaszgyertyát tesznek; ha a búza oly sűrű, hogy rajta át nemigen látni a gyertyafényt, akkor jó lesz a jövőévi termés.[9] A szokás Szeged környékén is általános s a különben sajátos magyarázattal szolgáló gyüjtő is megengedi, hogy „eredetileg nyilván azért (vetették a Luca-búzát), hogy fejlődéséből az új termésre következtethessenek".[10] Ugyancsak az új termésre mutat a Luca-búza növekedése Bábonymegyeren (Somogy m. — már nincs szokásban), Nádudvaron (Hajdú m.), Komáromban (Komárom m. — egy bácskai származású szerb asszony gyakorolta), Abasáron (Heves m.), Rakacán (Borsod m.) és Szatmárnémetiben (Szatmár m. — nem általános).[11]

A termésjósló értelmezést tartalmazza a legrészletesebb nyilatkozat is, amelyet egy, Pilisszántóról származó, Budapesten dolgozó takarítónőtől gyüjtött 1951-ben *Hofer Tamás:* „Luca-napkor a búzát be kell áztatni, kistányérba kell beletenni, közepire egy pohár. A pohár lehet fölfele is, lefele is, de fölfele fordítva jobb. Luca-napkor csak beáztatják bögrébe, csak 3 nap múlva rakják tányérba aztán. A tányérnak a közepén a pohár van, csak

[5] *Frazer*, i. m. 197 skk; *Koppers*, i. m. 167 k, 170 k.

[6] A magyar adatok összegyüjtésében lekötelező módon segítségemre volt *Domokos Ottó, Hofer Tamás, Luby Margit, Morvay Péter, Péter László* és *Szendrey Ákos.*

[7] *Kárffy Ö.:* Az első erdélyi földmívelő egyesület működése (1769—1772.) Magy. Gazd.-tört. Szle V. 1898. 301.

[8] *Nagy Olasz P.:* Karácsonyi népszokások a hódmezővásárhelyi tanyák között. Ethnogr. XLII. 1931. 199.

[9] Néprajzi Múzeum Adattára, EA 1388. (*Pittner Károly* gyüjtése).

[10] *Bálint S.:* Az esztendő néprajza. Kincsestár, 6. Budapest 1942. 13.

[11] *Morvay P.* gyüjtése.

a szélire teszik a búzát. Minden nap meg kell spriccelni langyos állóvízzel és mikor már megnő, egy kicsit lestuccolni belőle, hogy forma legyen (így!) és karácsony napján beletenni egy mécsest és este meggyujtani és a karácsonyfa alá tenni. Mindegy, milyen búza, előző évi búza. — Voltam 7 éves, mikor csináltam. Minden háznál volt szokás. Minden házba egyet csináltak. Faluba is csináltam másoknak, mert azok nem értek rá, még otthon és most is, itt az emeleten viszek több helyre. Az nem volt szokás, hogy rokonságba, csak ha valahol nem volt, oda küldtek. Addig, amíg kibírta, megvolt, aztán kidobták. Azt már nem használták, csupa csíra az, jószág se ette. — A templomba is mindig csináltuk. Mindig oltárnál volt kétfelől. Az éjféli misén tettek bele mécsest szintén. Olyan szép volt, ahogy égtek az éjféli misén. — A mécsest vették, volt poháros mécses vagy kicsi, amilyet kaptunk. Vagy vettünk olajat, égetőolajat, azt pohárba beletettük, és belet tettünk. A poháron pléh volt, úgy volt csinálva, hogy az égett ott. Azért volt a pohár a tányérba, hogy ott legyen hely a mécsnek a búza között. Luca-búza volt a neve ... — Ha szép a Luca-búza, jobb a búza, ezt mondták. Jobban nő a búzája annak, nagyobb lesz a kalásza, akinek szebb lett. Mer van, akinek alacsony, másiknak nagy (a Luca-búzája). — Akárhova egy sarokba, egy fazékba akármelyik sarokba (tették a Luca-búzát). Mikor kel, jó a meleg, akkor a konyhába teszik. Otthon is ugyanúgy volt. Itt az asztal alatt a tartón volt. Nézi és ha kevés a víz, még tesz rá, mert ha kiszárad, nem csírázik. — Pilisszántón, ott születtem, a szüleim is. Édesanyám tanított meg rá 7 éves koromba. Attól én csináltam. Én voltam a legnagyobbik közte (gyerekek közt)."

Az ilyen termés- és vetésjósló (-varázsló) képzetek továbbfejlődésének tekinthetők azok a magyarázatok, melyek egyfelől a jószág szaporításának előmozdítására szolgáló mágikus eszközt látnak a (rendszerint Luca napján) csiráztatott gabonában, másrészt általában a házbeliek, a családtagok életmenetének nyugalmát biztosító, ill. a jövőt megmutató hatást tulajdonítanak neki. Így pl. Szanádon (Torontál m.) a Luca napján vetett, kicsírázott, zöld hajtású magvakat újév vagy vízkereszt után a tyúkoknak adják oda, hogy egészségesek legyenek;[12] hasonló adatunk van Soltvadkertről (Pest m.);[13] Hódmezővásárhelyt a jószággal etetik meg a Luca napján vetett s a karácsonyi éjféli misére elvitt, tányérkában keltetett búzát; a karácsonyi zöld búzával etetett jószágot nem lehet megrontani.[14] Egerben is újévkor a marhákkal etetik meg a Luca-búza zöld hajtásait, — védelmül a megrontás ellen.[15]

Határozottan a háznép élete sorát jósló szerepet játszik a Luca-napi búza egy kaposvári adatközlő emlékezetében: Egy ízben a Luca-búza nem kelt ki egyenletesen, egyik oldala sárgás, fonnyadt volt, mire a nagyanya ebből megjósolta a saját közeli halálát; a következő évben meg is halt, sőt a család egyik fia is elesett az első világháborúban; ha viszont a Luca-búza szép egyenletesen kel ki, az annyit jelent, hogy a következő esztendőben a

[12] *Péter L.* gyüjtése.
[13] *Luby M.* gyüjtése.
[14] *Nagy Olasz P.*, i. h.
[15] *Benkóczy E.*: Egervidéki babonák. Etnogr. XVIII. 1907. 101.

család anyagilag is, egészségileg is baj nélkül fog élni.[16] Megfogalmazásában általánosabb, de alkalmasint ugyanezt a gondolatot tartalmazza egy hódmezővásárhelyi adat: a kikelt Luca-búzát karácsonykor az asztalra teszik, vagy ajándékba egymásnak küldözgetik, hogy „szerencse legyen a háznál".[17]

Világos, hogy a csíráztató-ritus eredeti, a gabonatermést mágikusan serkentő, analógiás szerepéhez képest a termés*jósló* értelmezés már bizonyos elhalványodásra vall. A háziállatok, sőt a háznép élete sorsát befolyásoló vagy legalább megmutató szerepben pedig a ritus eredeti analógiás-vegetációs értelme már teljesen elvész. Legvégül azután a ritus meg is szűnik ritus lenni: Adonis kertje egyszerű dekorációvá, a családi ünnep szobai díszévé profanizálódik. Így pl. Zentán a kikelt Luca-búzát karácsonykor az asztalra állítják s agyagbáránykát tesznek a búza közé;[18] szintén csak karácsonyi díszül szolgál Veprődön (Bács m.) és Szőregen (Torontál m.),[19] valamint sok budapesti családnál. A szokás teljesen értelmetlenné válása lehetőséget ad azután a legönkényesebb, egyéni magyarázatokra is.[20]

*

A ritus recens vagy közelmúltbeli európai előfordulásai korántsem szorítkoznak Magyarországra. Most csak a német és olasz nyelvterületről mutatunk be néhány adatot.

Német területen a rituális csíráztatás vetésjósló-termésvarázsló értelme még sokhelyt megfogható. Bajorországban farsang utolsó három napján kendert (!) — másutt árpát[21] — vetnek naponta egy-egy edénybe, csíráztatják s így állapítják meg, hogy a korai, a középső vagy a kései vetés hoz-e majd jó termést.[22] Tirolban a Miklós-napkor vetett és karácsonyra kikelő búzából jósolnak a termés sikerére.[23] Időjárás-jósló (tehát implicite termésjósló) szokásként ismerjük Allgäuból: Tamás napján meleg szobában elhelyezett virágcserépbe árpát vetnek, az karácsonyra kikel; a karácsonyt követő tizenkét napon át a sarjak viselkedéséből a következő tizenkét hónap időjárására következtetnek. Ha pl. a karácsony utáni második napon a sarjak nedvesek, akkor a február esős lesz stb.[24] Más adat már a ritus nagymérvű fakulását mutatja: karácsony este különböző gabonaféléket vetnek egy vízzel telt tányérkába; amelyik gabonafajta bevetése után leginkább gyöngyözik a víz, az fogja hozni a legjobb termést.[25] Végül alkal-

[16] *Luby M.* gyüjtése; az adat érdekessége, hogy a ritus itt új ceremoniális vonással bővül: minden nap ugyanabban az órában kell a búzát megöntözni.

[17] *Kiss L.*: Hódmezővásárhelyi babonás hiedelmek és szokások. NNy III. 1931. 225.

[18] *Banó J.*: Karácsonyi népszokások Zentán. Kalangya XI. 1942. 566.

[19] *Péter L.* gyüjtése.

[20] „Ez bizonyára az élő kenyérnek, a születő Jézusnak szimboluma aki leszállott az égből az emberek szívébe és házába" (*Bálint S.*: Népünk ünnepei. Budapest 1938. 108.). „A karácsonyra kizöldült búza nem más, mint az élő kenyérnek, a születő Krisztusnak a jelképe, aki leszáll az égből az emberek szívébe és hajlékába" (*uő:* Az esztendő néprajza 13.).

[21] *Marzell, H.*: Gerste, in: Hwb. d. D. Abergl. III. 697.

[22] *Frazer*. i. m. 201.

[23] *Marzell, H.*: Weizen, in: Hwb. d D. Abergl. IX. 469.

[24] *Reiser, K.*: Sagen, Gebräuche und Sprichwörter des Allgäu's. H. n., é. n. II. 14.

[25] *Marzell, H.*: Getreide, in: Hwb. d D. Abergl. III. 788.

masint a termékenységvarázslás népi hitéből fakad egy régi tudóskodó hiedelem: egyetlen, 1554-ből származó svájci adat szerint a férfi nemi termékenységét úgy lehet ellenőrizni, hogy vizeletét árpaszemekre öntözik; ha a tizedik napra a szemek kikelnek, az illető termékeny.[26]

A ritusnak a magyar anyagban is megmutatkozó fokozatos értelmetlenedése, az analógiás-vegetációs jelleg eltűnése a német szokásokban is nyomon követhető, de itt az elváltozás még következetesebb: nemcsak a ritus értelmezésére hat ki (termésvarázsló szerep helyett a családi boldogság, jószerencse biztosítása, ill. megjövendölése), hanem formai oldalát is befolyásolja: a gabona csíráztatása helyett gyümölcsfák gallyait virágoztatják ki mesterségesen (Tirol,[27] Allgäu,[28] nyugatnémetországi németek[29]).

A magyar és német nyelvterület népeinek a csíráztató-ritushoz kapcsolódó szokásainál tarkább az a kép, amelyet a ritus sziciliai és szardíniai előfordulásai nyujtanak.

Sziciliában Szent Iván napján egy-egy 8—12 éves fiú és leány (néha két leány, vagy két fiú) különböző szertartások között „szövetséget" köt egymással karácsonyig s megfogadja, hogy addig mindenét megosztja társával. A „szövetség-kötés" (nyilván a hajdani rituális promiszkuitás csökevénye) után ajándékot küldenek egymásnak. Az ajándék különböző lehet: Pinna de' Greci-ben pl. ú. n. *piatta de sepulcru* az ajándék. Tányérra kendert terítenek ki s lencsét, borsót, búzát vetnek rá; ezt addig öntözik, míg ki nem hajt. Ha a hajtások már elég magasak, csúcsaikat gondosan összekötik s így küldik el „szövetségesüknek", aki levág belőle egy csomót, szalaggal összeköti s legkedvesebb családi ereklyéi közé teszi. Némileg eltérő az ajándék Cianciana-ban: itt a leányok negyven nappal a szentiváni ünnep előtt virágcserépbe vattát tesznek, abba helyezik a búzát, majd a vattát addig öntözik, míg a búza ki nem hajt; a kicsírázott búzát *(lavuri)* elviszik azután „szövetségesüknek", aki levágja azt s az ajándékhozóval együtt megeszi[30].

Más, ugyancsak sziciliai adat szerint a húsvéti bőjt derekán (azaz tavasszal) az asszonyok egy-egy tányérra kendert (kócot), arra búzát, lencsét és kölest vetettek, a tányért sötét helyen tartották s másodnaponkint öntözték. A magvak nemsokára viaszfehér csírákat engedtek. Húsvétszerdán azután, amikor a templomokban felállították Jézus sírját, az asszonyok ezeket a tányérokat egymásra rakva a sír mellett helyezték el (mint Adonis sírja mellett az Adonis-kerteket).[31] Ugyanez a szokás megvan Szicilián kívül is, a calabriai Cosenzában.[32]

[26] *Marzell*, Gerste i. h.

[27] *Zingerle, I.*: Sitten, Bräuche und Meinungen des Tiroler Volkes. Innsbruck 1871². 181.

[28] *Reiser*, i. h.

[29] *John, A.*: Sitte, Brauch und Volksglaube im deutschen Westböhmen. Beiträge zur deutsch-böhmischen Volkskunde, Bd. VI. Prag 1905. 7.

[30] *Düringsfeld, I.*: Das Fest Johannis des Täufers auf Sicilien. Ausland XLVI 1873. 786.

[31] *Pitrè, G.*: Spettacoli e feste popolari siciliani. Bibl. delle trad. popol. sicl. XII. Palermo 1881. 211.

[32] *Frazer*, i. m. 211.

Szardíniában ismét a szentiván-napi komasággal kapcsolatban szerepelt a csíráztatás ritusa. Jellemző módon, itt a „szövetséget" házasemberek és férjes asszonyok kötik egymással, „hogy az érdekeltek gyanúba ne kerüljenek". Május végén a leendő szentiváni komaasszony kéregedényt készít, ezt tölti meg földdel s válogatott minőségű búzát vet belé, amit a széltől is óv és gyakran öntöz. Szentiváskor azután a koma és komaasszony nagy kísérettel a templomba megy, ott egyikük a templomajtóhoz vágja a csíráztató edényt. Utána a jelenlevők szomszédjuk kezére teszik kezüket s az ünnepség tánccal ér véget. A szentiváni komaság egy évig érvényes.[33]

Ez az általános szardíniai szokás Ozieri környékén sajátos vonásokat mutat. A csíráztató edényeket itt Szent Iván estéjén szalagokkal feldíszítve az ablakokba teszik. Régebben az edényekre nőszobrocskát vagy rongybabát, máskor Priapus-szerű tésztafigurát helyeztek, ezt a szokást azonban az egyház szigorúan tiltotta s lassanként kihalt. Az ünnepséget a legények és leányok tűz feletti kötéllengetése zárja le, — így lesz a leány a legény *comare*-ja (kedvese), a legény a leány *compare*-ja.[34]

*

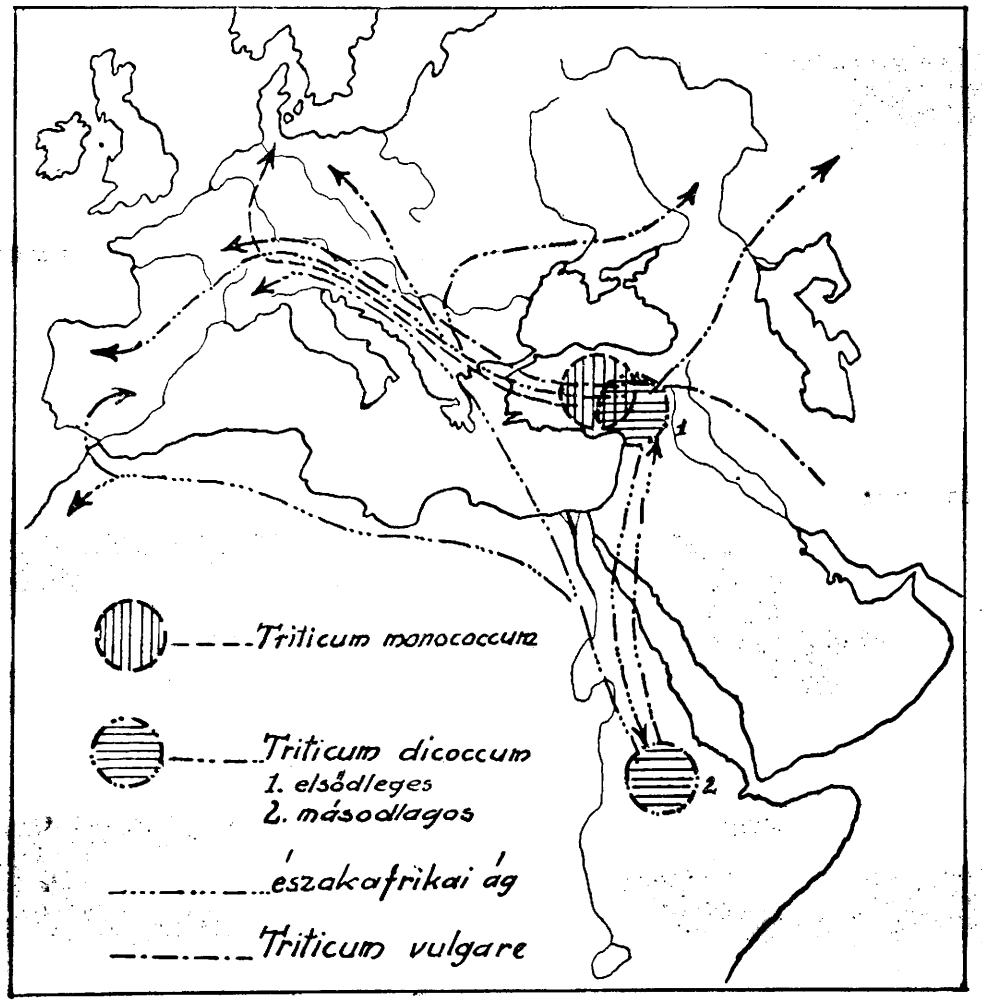
E recens és közelmultbeli előfordulásoknak az antik adatokkal való lényeges egyezései önkéntelenül is felvetik a genetikus kapcsolat lehetőségének kérdését. A sziciliai bőjti szokásban *Pietrè* szerint „mindenki felismerheti a pogány Adonis-ünnepet"[35], *Frazer* pedig az Adonis-kultusz más név alatt történő egyenes folytatását látja benne.[36] A szárdíniai ritusban is a csíráztató edények szerinte az Adonis-kerteknek felelnek meg, a rájuk helyezett — ma már elhagyott — szobrocskák pedig az antik ritusban Adonis képmásának.[37] Fentebb mi is felhívtuk a figyelmet az Adonis-ünnepségek szexuális orgiáinak esetleges csökevényeire, a hajdani rituális promiszkuitásnak a délitáliai szokásokban feltehető nyomaira. Valóban, könnyen lehet, hogy ezekben a délitáliai ritusokban Jézus és Szent Iván egyszerűen Adonis helyébe lépett s a belsőleg meglazult ritus formájában hívén őrzi az antik vallási gyakorlat némi emlékét. Szardíniában és Sziciliában közvetlenül szemita befolyással is számolhatunk s a carthagói Tammuz-kultusz itteni meghonosodása — bár közvetlen adatunk nincsen rá — könnyen feltételezhető.[38]

Már sokkal inkább problematikus a német (és magyar) ritus eredete. A kérdés eddigi kutatói közül egyedül *Frazer* foglalt állást egy odavetett megjegyzésében; szerinte Közép-Európában egy igen régi vegetációs ritológiával kell számolnunk, amelyet a terjedő orientális ritus formailag befolyásolt.[39] E — számunkra nem egészen világos — megállapítás alkal-

[33] *Gabrielle, S.*: Usi dei contadini della Sardegna. Arch. per lo studio delle trad. popol. VII. 1888. 469.
[34] *Frazer*, i. m. 202 k.
[35] *Pitrè*, i. h.
[36] *Frazer*, i. m. 211; óvatosabban fogalmazza *Mannhardt*, i. m. II. 291: „Diese in Töpfe gesäten und zu schnellem Wachstum getriebenen Früchte erinnern in diesem Zusammenhang lebhaft an die Adonisgärtchen der Griechen."
[37] *Frazer*, i. m. 202 k.
[38] *Frazer*, i. m. 207.
[39] *Frazer*, i. h.

masint azt a véleményt fejezi ki, hogy a csíráztató-ritus Közép-Európában autochton módon fejlődött ki s jóval később terjedt el keletről a Tammuz- (Adonis-, Osiris- stb.) ritológia.

Valójában a kérdésnek ilyen módon való felvetése nem kielégítő s a *Frazer*-nyujtotta magyarázat el nem fogadható. Az a materiális alap,

amelyen ez a ritus kifejlődhet, a primitív gabonatermelés. Azt pedig egyre világosabban láthatjuk, hogy a középeurópai gabonaművelés sem a termesztett növények tekintetében, sem a munkamódokat illetőleg s alkalmasint az első kultivátorok etnikai hovatartozását tekintve sem endemikus képződmény. *Rytz*, a kérdés legmodernebb összegezője, Svájc területére vonatkozólag, de tágabb érvénnyel állapítja meg: „. . . a neolithikum az első olyan korszak a mi vidékünkön, amelyik kultúrnövényekkel ren-

delkezik ... Közép-Európa mezolithikuma még semmiféle növénytermelést nem ismert ... Arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a neolithikumot egy régebbi s bizonyára nem rövid korszak előzte meg. Ebben a korszakban kellett lefolynia a vad formák kultúrformákká való alakulásának. Mivel erre vonatkozólag egész Európában ... még a legcsekélyebb támpont is hiányzik, nincs más választásunk, mint feltételezni, hogy a neolithikus kultúra kívülről vándorolt be s kezdeti fejlődése másutt ... játszódott le ... Növényföldrajzi meggondolások figyelmünket Elő-Ázsiára terelik ... A bevándorlás iránya nem a Mediterráneumon keresztül vezetett, mint ezt régebben feltételezték, hanem a Duna alsó folyása körüli területeken (a Fekete-tengertől Morvaországig) át; legalább is a mediterrán leletek mindig fiatalabbak ..."[40] Szavait még szemléletesebbé teszi a *Schiermann* adatainak felhasználásával készült térkép, amely két legfontosabb búzafajtánk, a *Triticum monococcum* és *T. dicoccum* eredetét és elterjedését tünteti fel. (L. előbb!)

(*Rytz* és általában a kultúrbotanikusok felfogását jelentős mértékben meghatározták *Vavilov* géncentrum-kutatásai. *Vavilov* teóriáját a *Micsurin* és *Liszjenko* nevéhez fűződő, a dialektikus materializmus következetes alkalmazásán alapuló biológiai kutatás tudomásunk szerint eddig nem revideálta, holott — laikus látásunk szerint — a teória elméleti alapjai erre rászorulnak. Mindazonáltal meglehetős bizalommal kezelhetjük *Vavilov*nak botanikai kutatásokon alapuló eredményeit azokban az esetekben, amikor azok a régészet megállapításaival egybevágnak. *Curwen* a mezőgazdaság monogenetikus vagy polygenetikus eredeztetésének vitájához szólva hozzá, teljesen helyesen állapítja meg: „Nem kétes, hogy pl. az Újvilágban folytatott, a kukoricán és a burgonyán alapuló mezőgazdaság önálló felfedezés volt, mert e kontinens prekolumbián lakói a gyüjtögetés fokozatán állottak, amikor Északkelet-Ázsiából a Behring-szoroson át kivándoroltak ... Másrészről nem lehet kétség atekintetben, hogy Európa nagy részén ... a mezőgazdaság ismerete diffúzió útján terjedt el ..."[41] Végeredményben *Curwen* leszögezi: „... a búza- és az árpatermesztés ... valószínűleg azon a területen indult meg, amelyet nyugatról a Nílus, keletről az Indus, északon pedig kb. a 45. szélességi fok határol.[42])

Tárgyunkat illetőleg tehát leszögezhetjük: ismereteink mai állása mellett joggal feltehető, hogy a gabonaművelés délkeletről, Kis-Ázsia felől terjedt el Közép-Európa felé. Ha pedig ritusunk — amint ezt az összehasonlító anyag mutatja — eredetileg a gabonatermelésen alapuló parasztkultúrák mágikus gyakorlatának egyik igen korai eleme volt, akkor igen valószínű az is, hogy a csiráztatás rítusa *magával a gabonatermeléssel együtt jutott el a dunatáji területeken át Közép-Európába* s Magyarország területére is,[43] honosodott itt meg az eneolithikumban vagy a bronzkor

[40] *Rytz, W.*: Die Pflanzenwelt, in: *Tschumi, O.*: Urgeschichte der Schweiz. Frauenfeld 1949. I. 104 skk.

[41] *Curwen*, i. m. 39. l.; a diffúzió lefolyására vonatkozólag vö. *Childe, W. G.*: The Down of European Civilization. London 1939[3]. 14 skk.

[42] *Curwen*, i. m. 38. l.

[43] A gabonatermesztés és az annak primitív formáival kapcsolatban álló, fent tárgyalt ritus ilyen külső eredeztetését, egy vidékről való feltételezhető elterjedését illetőleg kialakult véleményünk korántsem jelent kompromisszumot a diffuzionista felfogással. A kultúrjelenségek tényleges diffúziója esetén is a terjedés, átvétel stb.

elején még primaer, analógiás-mágikus értelmével s élt tovább alkalmasint a matriarchális nemzetségi szervezeten alapuló társadalom bomlásának kezdetéig; ekkor, az animizmus óriási térhódítása folytán vált értelmetlenné s értelmeződött ezért át, ekkor épült bele változatos módon a legkülönbözőbb kultuszokba, megőrizve bizonyos széthullott vonásait annak a matriarchátusnak, amelynek ideológiai talaján keletkezett. A ritus értelmetlenné válása s éppen ebből adódó sokértékűsége tette lehetővé beépülését a kereszténység által megtűrt, majd felhasznált népi ritológiába is. A polgárosodás a ritus e nem elsőleges vallási értelmét is elvette s Adonis kertjeit helyenként alkalmazott szerény ünnepi szobadíszként hagyta meg csupán. A magyar anyag tanúsága szerint ma már a szokásnak ez a formája is kiszorulóban van s a gabona csíráztatása által jellemzett ritus története belátható időn belül minden bizonnyal le fog zárulni.

Vajda László

НАУЧНЫЕ ОЧВРКИ О РИТУАЛАХ

1. К священной роли среднего столба дома

Этот научный очерк появился на французском языке в журнале Folia Ethnographica II. в 1950 г. (Le rôle sacré de la colonne placée au milieu de la maison).

2. О распространении одного венгерского аграрного ритуала

Подробнее будет помещен в журнале Acta Orientalia 1951 г. I. на немецком языке (Zur Verbreitung und Bedeutung einiger altorientalischen Vegetationsriten).

Ritus-Studien

I. *Zur kultischen Rolle des Mittelpfahles des Hauses.* — Die Studie erschien in französischer Sprache im Jahrgang II. 1950. der Folia Ethnographica, unter dem Titel: Le rôle sacré de la colonne placée au milieu de la maison.

II. *Zur Verbreitung eines ungarischen Agrar-Ritus.* Die Studie erscheint in eingehenderer Form in deutscher Sprache im Jahrgang I. 1951. der Acta Orientalia (Zur Verbreitung und Bedeutung einiger altorientalischen Vegetationsriten.)

---

folyamatának döntő momentuma nem maga a kulturális „ajánlattevés" *(Marót)*, hanem az átvevő, elfogadó társadalom belső érettsége, az átvétel autochton előkészítettsége; „... a 'diffúzió vagy parallelizmus' kérdésében a burzsoá tudósok közt folyó régi vita a szovjet tudományban sokat vesztett élességéből, mert a marxista módon gondolkodó szovjet tudósok előtt teljesen világos, hogy az emberiség kulturális fejlődésében csak akkor tesz egy lépést előre, midőn jelentkezik a határozott társadalmi szükséglet, amely nélkül általában sem 'fel nem találnak', sem 'át nem vesznek' semmit" (*Tokarjev, Sz. A.:* Az ethnogenezis problémája. Ethnogr. LXI. 1950. 22. l.)

A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás, s a halottas-játék népszokásához

Szakirodalmunk a tánckutatás első forrásai között számon tartja az 1279. évi budai zsinat rendelkezését, amely megtiltja, hogy a nép a temetőkertben, vagy magában a templomban táncra kerekedjék.[1]

A templomban-táncolás szokásának hazai multjáról semmit sem tudunk, s mindaddig, míg tánckutatásunk nem vette figyelembe a külföldi szakirodalomnak a középkori táncéletre vonatkozó vizsgálatait, kevés fény derülhetett a gyér és töredékes hazai adatokra. *Balogh* József kutatásából[2] azonban kiderült, hogy az ókereszténység századaiban s a középkorban a hivatalos egyházi élet megnyilatkozásai mellett szívósan éltek, eleinte megtűrt, később ismételten (bár nem sok eredménnyel) tiltott és kárhoztatott táncos szokások (tánc a templom előcsarnokában, a templom előtt; sírokon, különösen a templomok védőszentjeinek sírja felett; tánc halottvirrasztásnál). Ezek a táncos szokások, melyeknek pogány származásával az egyház is tisztában volt, az ókori görög-római kultikus hagyományok mellett (dionizoszi tánc) különféle primitív vallások rítusait is megőrizték.

Az egykori templomban-táncolás értelmezésénél, külföldi analógiák nyomán, gondolhatnánk a hivatalos egyházi szertartásokhoz kapcsolódó táncos mozzanatokra is.[3] Bár ilyenfélék magyarországi előfordulásáról nem

[1] „... prohibeant sacerdotes sub pena excommunicationis *choreas in cimeteriis vel in ecclesiis duci*, quia ut ait Augustinus, melius est festivis diebus fodere aut arare, quam choreas ducere..." V. ö. *Endlicher:* Rerum Hungaricum Monumenta Arpadiana, Sangalli, 1849. P. 583. és *Réthei Prikkel:* A magyarság táncai, Bp. 1924. 10. l.

[2] *Balogh* József: Az ünneprontók. Széljegyzetek Arany balladájához. Budapesti Szemle, 1924. 576. sz. 71—80. l.

U. ő: Az ünneprontók. Ethn. XXXVI. (1925.) 62—63. l.

U. ő: Ünnep és ünneprontás. Ethn. XXXVII. (1926.) 113—121. l.

U. ő: Tänze in Kirchen und auf Kirchhöfen. Különnyomat a „Niederdeutschen Zeitschrift für Volkskunde" VI. évfolyamából. 14 l.

Még *Balogh* József előtt *Siklóssy* László is foglalkozott a budai zsinat idézett passzusának magyarázatával. Az ő kommentárja azonban, mely szerint a táncban mértéktelen örömet találó fékevesztett középkori nép kedvezőtlen időben nem tudta magát türtőztetni, s táncba fogott ott, ahol tehette, még a templomban is, eléggé meg nem alapozott feltevésnek látszik. (V. ö. A magyar középkor erkölcse. [A régi Budapest erkölcse I.] Bp., 1922. 37. l.)

[3] Ismeretes, hogy a középkor a táncot vallásos művészetnek tekintette, sőt az istentisztelet részévé avatta. De újkori, sőt legújabbkori adatokat is ismerünk a tánc egyházi (templomi, processzionális) alkalmazására (Franciaország, Luxemburg, Spanyolország). Az igen korai egyházi tánctilalmak eszerint inkább csak a táncolásnak a hivatalos egyházi rítusokat megzavaró megnyilvánulásaira, valamint erkölcstelen és pszichotikus elfajulásaira vonatkoztak. (V. ö. *Haraszti* Emil: A tánc története (Kincsestár, 54. sz.). Bp., 1937. 14—16., 25. l.)

V. ö. még *Chailley*, Jacques: Un document nouveau sur la danse ecclesiastique. Acta Musicologica XXI. (1949.) P. 18—24.

maradt fenn híradás, sejtjük, hogy nálunk sem állt oly távol a tánc a középkori egyházi ténykedésektől, mint azt mai szemlélettel gondolni lehetne. Bizonyítja ezt az az 1524-ből való feljegyzés, amely magyar zarándokok kölni utcai táncáról, valamint a tiszteletükre rendezett lakomát befejező, a kölni előkelőségek előtt járt táncukról emlékezik meg.[4] A néphagyomány is alátámasztja ezt a feltevést: magyar búcsújárók egyházi vonatkozású táncáról a legutóbbi évtizedből is van adatunk. A szentkúti búcsún (Mátraverebély, Nógrád m.) nemcsak a búcsúsok, hanem papok is résztvettek a „Kánai menyegző" énekére lejtett táncban.[5] Sőt a „Kánai menyegző" éneklésével kapcsolatos (többnyire magánházaknál divatozott) laikus ájtatoskodás kapcsán a borsodmegyei Szentistvánból az asszonyoknak a templomi éneklést kísérő néhány táncos mozdulatáról is tudunk.

Az egykori templom körüli tánc kérdésének tisztázásához elindulást ad a mai néphagyománynak egy a temetés körüli szertartásoktól független táncos csoportja. Gondolunk itt a lakodalomnak a mult században még csaknem országszerte elterjedt, esküvő alatti vagy utáni, templom előtti táncára, s a búcsúk népi megünneplésének olyan mozzanataira, mint amilyenek pl. a rábaközi (kónyi, szili, szanyi) „legénycé"-k búcsúkezdő templom előtti karéjtáncai. E nyomkeresés helyes irányát igazolja *Balogh* József említett vizsgálatainak az a közlése, amely szerint az őskeresztény időkben nemcsak a temetéseken voltak szokásban az antik Dionizosz- és Apolló-kultuszban gyökerező táncok, hanem a szentek emlékünnepein, farsangkor, s különösen esküvők alkalmával is.[6]

A temetőben-táncolás hazai gyakorlatára a XVII. századvégi ismeretlen szerzőjű pikáró-regény, *az Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*, táncleírásai vetnek világot.[7]

A *Simplicissimus* egy földesúr temetésén látott két táncot ír le röviden. Az egyik egy, a siratóasszonyok énekére járt „egészen szomorú és sírással elegyes, félig víg tánc", a másik egy szlovák (windisch) zenész által dudán előadott „tri sto vdov tanec", azaz „háromszáz özvegyasszony tánca" című táncdarabra lejtett tánc, melynek járása közben szintén énekeltek és sírtak.

(*Simplicissimus* temetéssel kapcsolatos harmadik táncleírásával alább részletesen foglalkozunk.)

Simplicissimus leírásából nyilvánvaló, hogy a fenti táncok szertartásszerű, a gyász kifejezéséül szolgáló táncok voltak. Valószínűleg ilyen teme-

[4] „... Ueberhaupt gehören Spiel Und Tanz untrennbar zu den Wallfahrt der Ungarn." — V. ö. *Toemmes*. Elisabeth: Die Wallfahrten der Ungarn am Rhein. Aachen, 1937. S. 94. Idézi *Dégh* Linda: A magyar népi színjáték kutatása. (Különnyomat a Magyar Néptudomány Kézikönyvéből) Bp. 1947. 4—5. l.

[5] V ö. *Manga* János: A kánai menyegző változatai, Ethn. LVII. (1946) 60. l.

[6] Ethn. XXXVI. (1925) 63. l.

[7] 1683. hely nélk. 212—214. l. — Azóta, hogy *Ipolyi* Arnold a magyar folklórkutatás számára felfedezte *Simplicissimus* temetési tánc-leírásait (V. ö. Magyar Mythologia, Pest, 1854. 561. l.), szakirodalmunkban többen idézték ezeket az értékes szokástörténeti dokumentumokat, — így *Wlislocki* Henrik (Aus dem Volksleben der Magyaren, München, 1893. S. 29—30.), *Káldy* Gyula (A régi és újabb magyar táncokról, Bp. 1896. 3—4 l.), *Réthei Prikkel* Marián (Magyar halottas táncok, Ethn. XVII. (1906) 167—172. l. — Ugyanez némi módosítással: A magyarság táncai, Bp. 1924. 94—100. l.), *Tagányi* Károly (1918. V. ö. 30. jegyzet) és *Siklóssy* László (1922. V. ö. 30. jegyzet) — azonban, amint erre fentebb már utaltunk, értelmezésüket alig segítették elő.

tési táncos szertartás céljaira szolgált *Czinka* Panna csak címében fennmaradt XVIII. századi „halottas táncnótája" is.[8]

A temetési szertartáshoz kapcsolódó tánc a magyar néphagyományban is ismert. *Kálmány* Lajos szerint[9] az aradmegyei Magyarpécskán, a legények vagy eladólányok temetése után, a mult században és még századunk elején is táncoltak a falu legényei a temetőben. Ez a temetőben-táncolás a fiatal halott lakodalmának ellakása népszokásnak része, melyet más helyekről is ismerünk.[10] Ezeken a helyeken azonban csak a halotti torban táncolnak, a temetőben nem.

Temetési népszokásainknak még egy szertartásos táncos mozzanatát ismerjük, a mult századi szegedfelsővárosi halotti tor „éneklő asszonyá"-nak a kánai menyegzőről szóló ének hangjaira, fejére tett borosüveggel lejtett táncát,[11] illetve a torban résztvevők táncát ugyanerre a dallamra.[12]

Noha nagyon valószínű, hogy a kánai menyegző eltáncolása csak másodlagosan (a lakodalmi szokások analógiájára[13]) került a halotti torba, funkcióját tekintve közeli rokonságban áll a fiatal halott lakodalmánk torbeli ellakásával.

A halott lakodalmának népi rítusa és a *Simplicissimus*-féle XVII. századi úri táncos temetés szokása között összekötő láncszem egy XVII. századi erdélyi főúr által rendezett halotti tor, amelyben — mint *Cserei* Mihály feljegyzéseiből tudjuk[14] — a gyászoló apa eladólányának torát menyegzőképpen, reggelig tartó tánccal ülte meg.

Az eddig előadottak szerint a XIII. századi temetőben-táncolás a néphagyományban gyökerező szertartásszerű tánc lehetett.

Rendelkezésünkre áll azonban még egy adat, melyet a tánckutató szakirodalmunk nem tart számon, s amely legkorábbi temetőbeli táncra vonatkozó adatunkat más oldalról is megvilágítja. Ez a XVII. századeleji adat *Orbán* Balázs Székelyföld leírása c. monográfiájában található.[15]

Orbán Balázs ismerteti a berei és berekeresztúri (Maros-Torda vm.) elöljáróság és presbitérium 1602-i határozatát, amely többek között megszabja, *„hogy az egyházi szónoklat alatt a cinteremben senki égetett bort, más italokat és eledeleket ne áruljon, žene ne legyen, hanem csak istentisztelet után; mi arra mutat* — fűzi hozzá *Orbán* Balázs —, *hogy a messziről jövő hívek itt templomozás után étkezni, mulatozni szoktak."*

[8] V. ö. *Réthei Prikkel* i. m. 94. l. (Forrásmegjelölés nélkül.)

[9] Koszorúk az Alföld vadvirágaiból. Arad, 1877. I. 225—226. l. és Halottas táncok, Ethn. XXIII. (1912) 292. l.

[10] Csongrád m.: Szegvár és Tápé, Torontál m.: Szaján és Szőreg, Szabolcs m.: Polgár. — V. ö. *Réthei Prikkel:* i. m. 97—98 l. és *Szendrey* Ákos: A halott lakodalma, Ethn. LXX. (1941) 44—53. l.

[11] V. ö. *Kálmány* Lajos: Szeged népe, Arad, 1881—82. II. 210. l. és *Réthei Prikkel* id. m. 98. l.

[12] V. ö. *Kovács* János: Szeged és népe, Szeged, 1901. 295. l. és *Réthei Prikkel* id. h.

[13] V. ö. *Manga* János: Id. m. 54. l.

[14] V. ö. Monumenta Hung. Historica, Scriptores. Tom. XI. Pag. 480. és *Réthei Prikkel:* id. m. 98. l.

[15] IV. Pest, 1870. 75. l. — *Réthei Prikkel* figyelmét elkerülte, bár többször hivatkozik *Orbán* Balázs táncleírásaira.

A szövegben nincs ugyan szó táncról, azonban nem kétséges, hogy ahol égetett bort árulnak és zene szól, ott, amint erre *Orbán* Balázs is rátapint, a táncos mulatozás sem hiányozhatik.

Ez adat ismeretében tehát e gyakorlati, világias szempontot is figyelembe kell vennünk a budai zsinat fentebb idézett tilalmából ismert egykori templomkertben-táncolás értelmezésénél.

A XVI—XVII. századi marosszéki református fiatalság tehát ugyanúgy felhasználta társas mulatozási alkalmul a vasárnapi templomozást, mint ahogy a katolikus búcsúkon ez napjainkig tapasztalható,[16] s bizonyára éppen ez biztosította a templomozás vonzóerejét a fiatalság számára. Helytállónak látszik a feltevés, hogy a középkorban, amikor messzefekvő falvakból sereglettek össze a hívek egy-egy „egyházas" helységbe, a különböző falvak mindkét nembeli fiatalságának összetalálkozása a templomkertben, még ösztönzőbben hatott táncos kedvükre.

*

A magyar *Simplicissimus* a fentebb idézett helyen az említett két tánc mellett még egy harmadik temetéssel kapcsolatos táncról is megemlékezik. Idézzük leírását *Réthei Prikkel* Marián fordításában.[17]

„Különben egyik magyar városban is láttam temetés alkalmával egy sajátságos táncot. Egy legény lefeküdt a szoba közepére; kezeit és lábait szétterjesztette. Az arca zsebkendővel volt letakarva. Így feküdt ottan s egyáltalán nem mozdult. Erre meghagyták a zenésznek, hogy dudáján a holtak táncát játssza. Mihelyt az belekezdett, néhány férfi és nőszemély a fekvő fickót énekelve és sírva körüljárta. Összetették a mellén a kezeit s a lábait egybekötötték. Majd hasra fektették, majd meg hanyatt és mindenféle játékot űztek vele. Végül egyenkint felállították és táncoltak vele. Fertelmes volt őt nézni; mivel a fickó legkisebbet se mozdult, hanem ahogy tagjait állították, úgy maradt rögtön megmeredve. S ilyen undorító játékot mennyegzőkön is láttam mintegy frissitőül és farsangvégi bohóságul űzni."

Mint látjuk, *Simplicissimus* itt kétféle táncot ír le, illetve egy tánc kétféle alkalmazásáról szól. Egy szertartásos temetési táncról, és ugyanennek egy lakodalmakon szokásos játékos paródiájáról.

Egy az utóbbival sokban megegyező játék a magyar néphagyományban mindmáig megtalálható. A fonókban, lakodalmakon, farsangi mulatságokban eljátszani szokott tréfás temetési szertartásban, amelyekben a halottat megszemélyesítő, lepedővel letakart, felravatalozott legény körül, énekben, búcsúztatóban, siratóban, prédikációban, csúfondáros utánzatát adják a temetési szertartásnak. Néhol még a temetési menet paródiáját is megrendezik.

E „halottas"-játéknak a szakirodalomban — tudomásunk szerint — csak néhány leírása, illetve említése olvasható.[18] De már a kezdeti stádiumú

[16] *Kuthy* Lajos Hazai rejtelmek c. regényében (1846) arról olvasunk, hogy a lányok s legények a falu ó temetőjébe járnak játszani, mulatozni. — V. ö. 1906-os kiadás (Magyar Remekírók képes kiadása) I. 275, 288. l.

[17] V. ö. *Réthei Prikkel* id. m. 95. l.

[18] *Wlisloczki*, Heinrich: Aus dem Volksleben der Magyaren. München, 1893. S. 30.

kutatásból is megállapíthatjuk, hogy e játékos szokás igen széles területen el van terjedve,[19] s formában is gazdag változatosságot mutat. Ebből e szokás nagy multjára is következtethetünk.

Az a változat, melyet — legelsőként — *Wlislocki* közül 1893-ban Erdélyből,[18] egy disznótorban játszódik le, s a „halott" körüli tánc mozzanatát tekintve, megegyezik *Simplicissimus* leírásával. A játék a következőképpen megy végbe: étkezés után a jelenlevő legfiatalabb férj kinyujtózva hasra fekszik a földön. Mozdulatlanul s mereven kell feküdnie, míg a háziasszony a feldíszített disznófejet egy nagy tányérban a hátsó felére helyezi. Erre a vendégek vadul körültáncolják, stb. *Róheim* szerint ugyan *Wlislocki* megbízhatóságához szó fér, s az is kétesnek látszik, hogy van-e e szokásnak valami köze a halottas-tánchoz,[20] azonban már a halottas-játék eddigi ismeretében is besorolhatjuk e szokást a temetési paródiák változatos tematikájú csoportjába, amelyek között pl. lótemetés szertartása is előfordul.[19]

Még egy másik korai leírást is ismerünk, amelyben a halottas-játékhoz tánc is kapcsolódik. Ez alsó-fehérmegyei lakodalmi siratóban (leány- vagy legénybúcsúban) szokásos halottas-játékot ismertet.[18] Itt a „halott" legény mozdulatlanul fekszik a fejénél szomorú nótákat játszó cigány mellett; később a gyorsuló zene ütemére mozgatni kezdi tagjait, míg végül felugrik és táncra perdül.

Lázár István: Alsófehér vármegye magyar népe, Nagyenyed, 1896. 80—81. l. (Erre az adatra *Szendrey* Ákos kartársunk hívta fel figyelmünket.)

Ortutay Gyula: A szerelem Ajakon a házaséletig. Népünk és Nyelvünk VI. (1934) 164. l. (Fonóbeli halottas-játék leírása.)

Turi Károly: A fonás és a cifra. U. o. 210. l. (Csak említi a halottas-játékot.)

Papp László: Lakodalmi szokások Hosszúpályiban. Végh József szerk.: Táj- és Népkutatás a középiskolában (A Magyar Táj- és Népkutatás Könyvtára, 6. sz.), Bp. 1942. 205—206. l.

[19] A volt Néptudományi Intézet orsz. néprajzi pályázatára beérkezett pályamunkák között (jelenleg a Néprajzi Múzeum Adattárában) a biharmegyei Hosszúpályiból és Biharkeresztesről található halottas-játék leírás. (Lt. sz. K. 43/1941. és 34/1942.). A Hosszúpályiból származó pályamunka *Papp* L. fentebb említett dolgozatának (v. ö. 18. sz. jegyzet) kézirata, azonban a benne található halottas-játék-leírás sokkal részletesebb, a többhelyt túlságosan szabadszájú, rigmusokat nem közlő nyomtatott változatnál. — A Néprajzi Múzeum Adattárában egy a biharmegyei Váncsod községből származó paraszti kéziratban is le van írva egy lakodalmi halottas-játék (EA 2259 lelt. sz.), mely az első világháború idejéig volt divatban.

Feljegyzéseim vannak bagi (Pest m.) lakodalmi temetési paródiáról, s cserhátsurányi (Nógrád m.) aratóbanda társas szórakozásai közt szereplő lótemetési ceremóniáról is.

Családom tagjai emlékeznek néhai édesapám elbeszélésére, amely a mult század 90-es éveiben szarvasi (Békés m.) szlovák lakodalomban látott temetési játékról szólt, amelyben a „felravatalozott" vőlegény végetért legénységét búcsúztatták el szabadszájú, tréfás mondókákkal.

Katona Imre kartársunk tiszaigari (Heves m., legújabban Szolnok m.) gyüjtésében a dohánycsomózás fonóból menekült szokásai között szerepelnek halottas játékra vonatkozó adatok.

Kiss Lajos szíves közlése szerint Hódmezővásárhelyen a mult század közepén a több napig tartó lakodalomban dívott a halottas-játék.

Gönyey Sándor kartársunk a nógrádmegyei Patvarc községben jegyzett fel tréfás farsangi temetési menetet.

[20] *Róheim* Géza: Magyar néphit és népszokások, Bp. é. n. (1928) 185. l.

Kresz Mária kartársnőnk szóbeli közlése szerint a hevesmegyei (legújabban Nógrád m.) Maconka helységében még ma is szokásban van egy olyan utcai, temetési menettel egybekapcsolt farsangi halottas-játék, amelyben a földönfekvő „halott"-at — akár csak *Simplicissimus* leírásában — a tréfás szertartás során körültáncolják.

A tréfás temetés mai néphagyományunkban élő szokása igazolja *Simplicissimus* fenti leírása második felének hiteles voltát. Mindamellett, ha csak ezt az analógiát ismernők, feltételezhetnénk, hogy *Simplicissimus* önkényesen helyezte e tréfás szokást a szertartásos temetési táncok közé. Tudomásunkra jutott azonban egy olyan táncos temetési szokás, amely *Simplicissimus* tácleírásának első felét is hitelesíti.

Lajtha László — szóbeli közlése szerint — 1929-ben vagy 30-ban, a nagykunsági Karcagon, néhai *Györffy* István társaságában, résztvett egy halotti toron, s ott, a toros lakomát megelőzően, az alábbi táncos szertartásnak volt tanúja:

Egy férfi, aki az elhunytat személyesítette meg, lefeküdt a szoba földjére, s a torban jelenlevő idősebb férfiak, bárányból sipkájuk mellett égő gyertyával, a lassú csárdásához hasonló csúsztatott lépésekkel egymás mögött haladva, lassan körültáncolták a földön fekvőt.[21]

Noha mai szemléletünk előtt *Simplicissimus* harmadik temetési táncának egyes mozzanatai valószínűtlennek, s a játékos és szertartásos elemek önkényes összekeveréséből származónak tűnnek fel, mégis a fentiek alapján *Simplicissimus* megbízhatóságában vetett hitünkben megerősödve, a halott megszemélyesítőjével folytatott tánc egykori szertartásos alkalmazását nem tartjuk kizártnak. Lehetséges, hogy a szerencséskezű tüzetes kutatás még a mai népagyományban is fog találni e 300 éve ismert szokáshoz vezető nyomokat.

„Arra a kérdésre — írja *Balogh* József —,[22] mennyi *népi* pogány elem konzerválódott ebben a görög-római eredetű szokáscsoportban — tehát p. o. a *magyar* halotti torban mi az ősmagyar elem és mit kaptunk nyugatról —, csupán nagyobb adatanyag alapján kísérelhetjük meg a válaszadást."

[21] *Györffy* már korábban is ismerte e táncos szokást, s erre az alkalomra azért hívta le *Lajthát* Karcagra, hogy együtt megörökítsék a szokás lefolyását. *Lajtha* szerint *Györffy* részletes jegyzeteket készített, ő a zenét nem jegyezte le, mivel remélte, hogy később megörökítésre érdemesebb dallamot talál.

A nagykunsági gyertyástáncról *Réthei Prikkel* i. műve 120. lapján az alábbiakat olvashatjuk: „*Ezeknél az adatoknál* (a fáklyás- és gyertyástánc adatairól van szó) *azonban még nyomósabb az a szóbeli adat, melyet dr. Györffy István néprajzi múzeumőrtől kaptunk. Ebben egyenesen arról értesülünk, hogy Nagykunságban még nem régen divatjában volt lakodalmakon kívül is a gyertyás tánc, melyet férfiak — igazán érdekes módon — magas karimájú túri süvegjükbe tűzött égő gyertyákkal szoktak táncolni.*" — „*Felette kívánatos* — teszi hozzá Réthei Prikkel jegyzetben —, *hogy erről a nagykunsági különös gyertyás táncról való ismeretünk — amennyiben még lehetséges — mind choreográfiai, mind zenei tekintetben kiegészüljön.*"

Eszerint *Réthei Prikkel* nem ismerte a szokás kultikus kapcsolatait. Úgylátszik, a Magyarság táncai megjelenési idejében még *Györffy* sem ismerte közelebbről a szokást.

[22] Ünnep és ünneprontás, 121. l.

A *Balogh* (s korábban már *Tagányi*) által felvetett kérdés megválaszolását hamar s igen nagy lépéssel előre vitték *Tagányi*nak és *Róheim*nak[23] tárgyunkra vonatkozó vizsgálatai. *Róheim* a halotti táncainkkal rokon germán-szláv és urál-altaji szokáselemek összevetése alapján — *Karjalainen* hasonló véleményére hivatkozva[24] — kimutatja, hogy halottas táncainkban ősi ugor hagyomány is található, amely a magyarsággal érintkező szlávság idetartozó szokáselemeivel jelentősen kibővült.

Valószínűnek tartjuk, hogy a *Róheim* által rajzolt, s lényegében bizonyára a jövőben is helyesnek mutatkozó, kép — éppen *Balogh* fentebb bemutatott eredményeinek figyelembevételével — a további intenzívebb kutatás és összehasonlító vizsgálat során még kibővül és részleteiben élesebben kirajzolódik.

Ezzel kapcsolatban sokatígérőnek tartjuk a néphagyományból ismert, s táncos változatában *Simplicissimus* által is megörökített, tréfás temetési játék még fellelhető emlékeinek összegyüjtését, s a szertartásos temetési táncokat szem előtt tartó beható vizsgálatát.

Az alábbiakban máris rávilágíthatunk e csúfondáros temetési szertartás történeti kapcsolatainak egyik ágára.

Az orvostörténeti irodalomban tárgyunk szempontjából igen sokatmondó adatokat találunk a nagy európai pestisjárványokkal összefüggő haláltáncokról, G. *Martini*, La dance Macabre en Italie c. munkájában,[25] kifejti, hogy a röneszansz szelleme mint igyekezett a pestishalál középkori komorságát versben, képábrázolásban megenyhíteni, sőt később már valósággal csúffá tenni, kifigurázni. Flórencben pl. évről-évre megismétlődő farsangi tréfát űztek belőle.

A pestisjárványok bénító rémületének reakciójaként született meg ez a korábban rettegett halállal való komázás. Olyanféle jelenség ez, melynek analógiáját megfigyelhettük a nagy háborúk után megjelenő féktelen mulatozási vágyban. A néphagyomány temetési paródiájának őse joggal kereshető a pestisjárvány utáni felszabadulást kifejező csúfondáros temetési játékban.

A kérdés külföldi irodalmában a *Simplicissimus* által ismertetett paródisztikus temetés tánc variánsait is megtaláljuk. J. *Nohl*, a pestis történetét tárgyaló munkájában,[26] az alábbiakat mondja erről:

„Von den vielen neuen Tänzen, die nach der Pest entstanden sind, und an das Erlebnis des grossen Sterbens anknüpften, will ich nur den „Totentanz" hervorheben, wie wir ihn im fünfzehnten bis siebzehnten Jahrhundert besonders *in Ungarn*, Schlesien und in der Mark Brandenburg finden. Er is vermutlich slavischen Ursprungs. Beim Totentanz paarten sich die Gäste, alt und jung begann lustig springend unter Jubel und Gelächter, plötzlich aber hörte die Musik mit einem schrillen Ton auf, und

[23] *Tagányi* Károly: A hazai élő jogszokások gyüjtéséről. Ethn. XXVIII. (1917) 208—209. és XXIX. (1918) 24—32. l.
Róheim id. m. 179—196. l.

[24] K. F. *Karjalainen:* Die Religion der Jugra Völker, F. F. Comm. 41. 1921. S. 151.

[25] Aesculape, XVIII. (1928) 1. sz. 19. l. Ism. *Magyary-Kossa* Gyula: Magyar orvosi emlékek, Bp. 1931. III. 423. l.

[26] Der schwartze Tod. Eine Chronik der Pest, Potsdam, 1924. S., 352. Idézi *Magyary-Kossa:* id. h.

tiefe Stille trat ein, gleich darauf ertönte eine leise melancholische Melodie, welche endlich in einen Trauermarsch, wie er bei Begräbniss gespielt wurde, überging. Ein junger Mann aus der Gesellschaft musste sich nun auf dem Boden ausstrecken und den Toten spielen, die Frauen und Mädchen umtanzten ihn mit zierlicher Sprüngen, indem sie sich bemühten, die Trauer um den Toten in möglichst komischer Weise zu karrikieren; sie sangen dabei eine Trauermelodie, aber auch diese so lustig, dass ein allgemeines, anhaltendes Gelächter entstand. Nach der Vollendung des Gesanges traten die Frauen, und Mädchen eine nach der andern an den Toten und küssten ihn, bis endlich eine Ronde der ganzen Gesellschaft den ersten Teil des Tanzes schloss. Der zweite Teil glich dem ersten, nur tanzten diesmahl die Jünglingen und Männer um eine Tote. Wenn es dann ans Küssen ging, war der Jubel gross, den die Tänzer bemühten sich, den Kuss so zärtlich und doch so komisch, als möglich zu geben."

A temetési paródia természetesen vallomást tesz magáról az egykori hivatalos, s a hozzátapadó megtűrt vagy tilalmazott temetési szertartásról is. Az ide vezető szálak kibogozásához figyelemreméltók a *Balogh* József által közölt X. századi adatok, amelyek a halottvirrasztással kapcsolatos dévajságokról, tréfálkozásról, ördöngös énekekről emlékeznek meg.[27]

A táncnak a temetési és gyászoló rítusban elfoglalt egykori szerepéről *Simplicissimus*nak bemutatott leírásán kívül a középkori haláltáncmotívumok kialakulásában is jelentős szerepet vitt Othbertus-mondának az a változata is elárul valamit, amely, a középkori táncdüh egy esetéről szólva, leírja, hogy *halottak napján* a templomudvaron és a temetőben férfiak és nők ellenállhatatlan kényszer hatása alatt önkivületben táncolni kezdenek, megzavarva az istentiszteletet.[28] A táncepidémia kitörésének halottaknapi időpontja valamilyen régi, de a lelkekben erőteljesen élő, a gyásszal összefüggő táncos rítus felszínrekerülését sejteti. Ugyanígy a csak névleg ismert „Háromszáz özvegyasszony tánca" zenedarab, s az ehhez fűződő *Simplicissimus* leírásából is ismert monda[29] is egy korábbi rítus elhalványodott vonásait őrizhette meg.[30] De ezeknek, s több más hasonló kérdésnek megfejtése — ismételjük — a további kutatás feladata lesz.

A jövő kutatásban gondos figyelmet érdemelnek a magyarsággal érintkező szlávság néphagyományának rokon jelenségei. (Gondoljunk *Róheim* összehasonlító vizsgálatainak említett eredményeire, továbbá a 18. sz. jegyzetben közölt szarvasi szlovák halottas-játék adatra, valamint *Nohl*nak a pestis utáni halottas-tánc eredetére vonatkozó véleményére.) Mathias *Murke* egy témánkat érintő tanulmányából[31] kitűnik, hogy szá-

[27] Ünnep és ünneprontás, 117, 118. l.

[28] *Haraszti:* id. m. 15. l. V. ö. még *Kozáky* István: A haláltáncok története I. rész. A mulandóság ábrázolása történeti fejlődésünkben. Bp. 1936. 5—6. l. és III. rész. A mai haláltánc. Bp. 1941. 32. l. (Bibliotheca Humanitatis Historica I, VII.)

[29] 1683-as kiadás, 213—214. l. *Réthei Prikkel* id. m. 94—95. l.

[30] V. ö. *Róheim:* id. m. 184—185. l. — *Siklóssy* is hasonlóan vélekedik, bár ő kritikátlanul szokásleírásként tárgyalja *Simplicissimus* elbeszélését. V. ö. A prostitúció (A régi Budapest erkölcse, II.) Bp. 1922. 57—58. l. — A monda kialakulásához l. *Szádeczky* Lajos: A história nem mese . . ., Erdélyi Múzeum, XXII. (1905) 168—173. l. és *Tagányi* id. m. Ethn. XXIX. (1918) 28—29. l.

[31] Das Grab als Tisch. Wörter und Sachen. II. (1910.) S. 79—160. — Erre a hatalmas és jórészt egykorú adatokra támaszkodó kitűnő tanulmányra *Vajda* László kartárs volt szíves figyelmünket felhívni.

zadunk elején a szlávság néphagyományában még rendkívüli gazdagságban és elevenséggel éltek az őskeresztény-pogány rítusban gyökerező halottas szokások. Igen valószínű, hogy az ezeket is szem előtt tartó intenzív magyar kutatás még sok olyan adatot tárhat fel, amely a bennünket érdeklő tárgykörben világot vethet a kölcsönzött és önállóan fejlődött jelenségekre.

*

A fentiekben az volt a célunk, hogy felhívjuk a figyelmet a témánkkal kapcsolatos, eléggé számon nem tartott újabb vizsgálatok eredményeire, s összhangba igyekezzük hozni ezekkel az általunk feltárt adalékokat. Legfőképpen pedig ahhoz szerettünk volna hozzájárulni, hogy e szerteágazó problémaszövevény egyes szálaira fényt derítsünk, s ezáltal ösztönzést adjunk a további kutatásnak, különösen az élő vagy még megragadható néphagyomány témánkkal vonatkozásba hozható jelenségeit illetően.

Morvay Péter

О народном обычае: играх и танце на поминках на кладбище и при церкви

Первые следы этого обычая танцевания в церкви и на кладбище в Венгрии упоминаются в одном из синодских указах XIII века, запрещающим этот обычай. Ungarischer oder Dazianischer Limpl. в конце 18 века описывает подробно три обрядовые похоронные танца. Известный из венгерского фолклора обычай танцевать „свадебную пляску" на поминках похорон молодого парня или девушки — невесты, а также вообще обычай, принятый во многих местностях, танцевать на похоронах — поминках об'ясняет то, что танцы в церквах и на кладбищах в средневековьи находятся в тесной связи с фазами танца церковных обрядностей, следы которых тоже ведут к венгерскому фолклору — все они, в первую очередь группируются в одну группу с народными обычаями приуроченными к случаям смерти.

Историческо-сравнительный анализ показывает нам что во всей Европе с христьянским (древним христьянским) похоронным обрядом тесно уживался, в течении долгих столетий, обычай танца происходящий от античного культа Аполлона и Диониса, и из других примитивных верований. Особенно в фолклоре славян долгое время держались в обычаи варварские элементы в связи с похоронными обычаями, а славянский фолклор имел значительное влияние, угорского происхождения, на подобные элементы венгерских обычаев. В венгерском фолклоре есть обычай, очень распространенный, но довольно заброшенный специальной литературой, который можно подвести к обычаю танцев на кладбище это: так называемая „похоронная игра" на свадьбах и на других общественных увеселениях бывшая тогда в моде-пародия похорон. Эти похоронные игры находятся в родстве с пародистическими танцами смерти во время пидемии европейской чумы. Подробное изучение похоронных игр и похоронных танцев будет задачей дальнейших исследований. Надо принять во внимание и не смешивать с имеющимися в фолклоре обычаев танцев около церкви устраиваемых не по случаю похорон. (Танцы устраеваемые около церквей по случаю свадеб и на храмовые праздники. Кладбище — место увеселений молодежи в XVI и XIX веках.)

Zur Volkssitte des Tanzes im Kirchengarten, im Friedhof und bei dem Totenmahle, und des Leichenspieles

Das ungarländische Üben des Tanzes in der Kirche und im Friedhofe wurde zuerst auf einer Kirchenversammlung im XIII. Jahrundert erwähnt. Der „Ungarische oder Dacianische Simplicissimus" beschreibt auch näher drei ungarische rituelle Leichentänze. Der aus der ungarischen Volksüberlieferung bekannte, mit dem Begräb-

niss von heiratsfähigem Mädchen oder von jungem Burschen verknüpfte Brauch des „Hochzeitstanzes" im Friedhof und bei dem Leichenschmause, sowie überhaupt der mehrorts vorkommende Tanz bei dem Totenmahle, deutet darauf, dass die mittelalterlichen Kirchen- und Friedhof- (Kirchenhof-) Tänze — neben den mit der Liturgie (kirchlichen Zeremonien) eng verknüpften Tanzmomenten, von welchen sich ebenfalls Spuren in der ungarischen Volkstradition zeigen sich in erster Linie um die, mit Totenfall verbundeten Volksbräuchen scharen.

Die geschichtliche und vergleichende Untersuchung beweist, dass an die christliche (altchristliche) Totenfeuer haftend, durch Jahrhunderte die in dem antiken Dionisos- und Apollo-Kult wurzelnden und von anderen primitiven Religionen stammenden Tanzbräuche dauernd lebten. Besonders in den Volksüberlieferungen des Slawentums blieben mit reichlicher Lebendigkeit die mit der Trauer verknüpften Brauchselemente erhalten, und diese slawische Tradition hatte eine bedeutende Wirkung auf die ähnlichen Brauchselemente ungarischen Ursprungs, des Ungartums.

Eine durch die Fachliteratur ziemlich vernachlässigte, obwohl auf breitem Gebiete verbreitete und hie und da auch mit Tanz verbundene, spielähnliche Brauchsgruppe der ungarischen Tradition kann ebenfalls mit den Totenbräuchen mit Tanz in Beziehung gebracht werden. Das ist das sog. Totenspiel auf Hochzeiten und die bei anderen geselligen Vergnügungen übliche Begräbnis- Parodie. Diese Leichenspiele und Totentänze sind auch mit den, das Andenken der grossen europäischen Pestseuchen hütenden Leichentänzen in Verwandschaft. Die gründlichere Klärung der Beziehungen der Totenspiele und der Leichentänze bleibt die Aufgabe einer weiteren Forschung.

Zur Deutung der aus den ehemaligen Aufzeichungen bekannten Tänze um die Kirche muss man auch die in der Volksüberlieferung lebenden, von der Begräbnis unabhängigen Brauchselemente mit Tanz verbunden, in Betracht ziehen. (Hochzeits- und Kirchtagstänze in der Umgebung der Kirche; der Friedhof als die Vergnügungsstätte der Jugend im XVI—XIX. Jahrhundert.)

Tiszai hatás a balatoni halászatban

1. *Néprajzi irodalmunk a tiszai halászvándorlásról*

Jankó János balatonmelléki néprajzának gazdag tartalmú halászati fejezetét, ebben is elsősorban a címül tett szakaszt (312—14.) kívánom az alábbiakban, három évtizedes helyszíni megfigyeléseim, halászoktól kapott értesüléseim és halászattörténeti kutatásaim alapján újabb szempontokkal és adatokkal kiegészíteni s — ahol szükségesnek látszik — helyesbíteni.

Jankó az idegen hatások közül hármat ismert fel és nyomozta ezek maradványait: a tiszai halászvándorlását, a komáromi céhrendszerét és hajóépítését s a sopron—bécsi rendelésű küszpikkely szedését. Mindegyik hatás vizsgálatában *Herman* Ottó nagy műve volt *Jankó* útnak indítója, de mivel az utóbbi jóval több időt töltött a Balaton halászai közt, szélesebb alapon, nagyobb tervszerűséggel gyüjthette a néprajzi és mesterszói hagyományokat, élesebb szemmel és jobb füllel figyelvén meg a szerszámjárást is: így Jankó sok lényeges új adattal gazdagította az idegen hatások történetét. Ezek közül ezúttal csak a tiszai foglalkoztat bennünket.

De még az ő művének ily tárgyú szakasza is sok adatbeli kiegészítésre szorul; különösen fogyatékos előadása históriai oknyomozás, nevezetesen társadalom-gazdaságtörténeti s műszaki-vízgazdaságtörténeti összefüggések megvilágítása dolgában. Ezt a hiányt, vagyis a tiszai hatásnak a balatoni vízgazdálkodás és a kistőkés-nagybérlői haltermelés fejlődésébe való beágyazását szeretném a következőkben pótolni. De mindjárt előrebocsátom, hogy e téren még ezután is sok kutatnivaló marad.

Herman Ottó mutat rá először, hogy „ott, ahol a bérletek a halászat arányait megnövelték, hatalmas szerszámmal, kitartóan kell dolgozni, pl. a Balaton körül, ott a bérlő Szeged, Csongrád, Szentes halászait szegődteti" (68.); az öregháló leírásánál, a 288. lapon pedig így ír: „A nagy szerszám azonban nem balatonvidéki, hanem tisza- és körösmenti halászság kezében van, mely egyedül az, aki a súlyos szerszám kezelését tudja és kibírja".

Abból a kevés szóból, amelyet *Herman* a tiszaiak hatásának szentel, legjobban kitűnik, hogy nagy tanítómesterünk nem figyelt fel ennek a halászmozgalomnak *sorsfordító jelentőségére*, pedig ő járt néhányszor a Balaton keleti medencéje halászai közt Siófokon, Tihanyban, Kenesén éppúgy, mint Szentesen, Mindszenten, Csongrádon is (Szegedről nem is szólva, melynek 1879 óta követe volt). Ezidőtájt pedig (1883—87 közt) még a szentesi-mindszenti halászok első nemzedékéből többen dolgoztak a siófoki bérlőnél csakúgy, mint a keneseinél. *Herman* valószínűleg téved abban, hogy Szegedről is jöttek halászok a Balatonra, erről sem *Székely* István

szentesi, sem *Danicska* József mindszenti halászmesterek, a legmegbízhatóbb források nem tudnak, ellenben Szegedről valóban jöttek már a 80-as években is *hajóácsok* minden tiltási időben (ápr.—június közt) Fokra, Fonyódra, Kenesére hajójavítás, új hajók építése céljaira, s onnan hozatták a bérlők e célra a hajóvarráshoz szükséges mohát, színvesszőt is. *Herman* e szegedi ácsokkal nemigen találkozhatott, mert ő — ahogy bevezetőjében mondja — a helyszíni gyüjtést mindig csak az országgyűlési vakációk idején végezte, nyáron pedig a tiszai halászokkal sem tölthetett sok időt, mert ezek nyaratszaka mindig éjjel halásztak.

Jankó János (id. h. 313.) nagyhatásúnak mondja a Balaton halászatára azt a „*tiszai* halászcsapatot, mely a 60-as években a Balaton-halászat egy részét kibérelte. Erről a következő adatokat tudtam meg az öreg halászoktól: a tiszai halászok a Balaton déli medencéjében bérelték ki a vizet; az bizonyos, hogy Badacsony-Tomaj vize hozzájuk tartozott, de hogy mely vizeket halászhatták még, azt nem tudták megmondani; Badacsony-Tomajban emlékeztek a tiszai halászok közül a rác *Varguczára,* ő volt a bérlő s az öreghálót ő hozta be a Balatonra; Szigligeten a tiszai halászok bejövetelét 1864. évre tették s hozzáfűzték, hogy vagy négy esztendeig halászták a Balatont, s ez egybevág a halatonedericsi halászok azon bemondásával, hogy a *szegedi* halászok 1866—68 felé jártak itt; az öregháló behozatalát az edericsiek is a *szegedi*eknek tulajdonítják, sőt tudják azt is, hogy annak kezelését ezektől először a meszesgyörökiek tanulták meg s azok hozták divatba Edericsen is, amit Meszesgyörök halászai is megerősítettek. A *szegedi* halászokra emlékeztek a vörsiek is, kik a balatoni halak kipusztulását a *szegedi* halászok által behozott és meghonosított öreghálóknak tulajdonítják. Végül a tiszai halászok nyomára akadtam Tihanyban is, melynek halászai a szárnyas varsát és az apacs nevet mondják a *szentesi* vagy tiszai halászoktól átvetteknek. Mindezekből látjuk, hogy a hatvanas évek derekán egy egész csoport tiszai halász szállta meg a Balaton egyrészét s halászott évekig ott... (312. lapról.) Az utolsó kenesei bérlő, Rosenberg, nyáron át mindig két halászgazdát tartott, az egyik *Szentes*ről, a másik *Mindszent*ről, mindkettő tehát a Tisza mellől volt; a kenesei bennszülöttek ugyanis a téli háló felállításában ügyesek, ellenben nem tudnak bánni a *parás*hálóval s ezek *kezeléséhez kellenek a tiszai* halászok".

A halásztopográfia fejezetében ezt olvassuk: „A fonyódi öreg halászok, akik a *szegedi* halászokat jól ismerték, mondták, hogy a *tanya* szót a Balaton mellékén kizárólag a szegediek honosították meg..." „A siófoki bérlő... *szegedi* halászai más (tanya-)neveket hoztak forgalomba". (325.)

A halászok béréről szólva: „A (kenesei) *tiszai* halászgazda... felesége ugyan havibért nem kapott, de azért szerzett ő is, mert a szárazhal megmunkálásáért... bécsi mázsánként 50 krt fizetett a bérlő". (335.)

A szerszámok neve és használata dolgában: „Ez a szerszám, a *parás háló*, sőt használatának módja is idegen s aránylag új a Balaton mellett. Behozták pedig ide a *szegedi* halászok, akik a 60-as években mintegy négy évig bérelték a Balaton halászatának egy részét s behozták a balatoni halak nagy veszedelmére... A tihanyiak megmondták, hogy ... az *apacs* nevet a *tiszaiak* hozták be, régen azt a fát *istáp*nak hívták... A vellás rúd nélküli *cibéket szegediek* honosították meg a Balaton mellett, de nem cibéknek, hanem *nyeklec*nek mondták". (339—40. és 350.) ... „A kétszárnyú,

vagy röviden *szárnyas* varsát a balatoniak szintén a *szegediek*től tanulták . . ." (365.) „A kilitiek szerint az első dobóhálót a Balatonra a tiszaiak hozták be." (370.)

Amint látjuk, *Jankó* a tiszaiaknak mintegy másik gyüjtőnevekép legtöbbször „*szegediek*"-ről beszél, ami aligha felel meg a való tényeknek. Valószínűleg *Herman* hatására használta *Jankó* ezt a jelzőt, de lehet, hogy az ő halász bemondói maguk is alkalmazták ezt a távoli, mégis legismertebb helynevet a tiszai jövevények származásának megjelölésére, mert több mint egy emberöltő alatt feledésbe mehettek már Szentes, Mindszent nevei. Legalább is a nyugati Balatonmedencében a halászok csak Szegedről való *hajóácsokról* tudtak.

Ennyit „adott hozzá az újabb kutatás" — amint *Jankó* szerényen mondja —, vagyis az ő 1893 és 1901 közt ritka lelkiismeretesen, testi erejét felülmúló fáradalmak közt végzett gyüjtőmunkája a *Herman* Ottó említette szükszavú adathoz.

Viski Károly „Tihany őshalászata" c. tanulmányában (Népélet-Ért., 1932. Kny. 18.) csak ennyit ír a tiszai hatásról:

„A halat — a legöregebb halászok emlékezete szerint — a tihanyiak sohasem füstölték,[1] sohasem szárították. *Sörös* Dániel ugyan folytatta a szárítás mesterségét, akinek felesége szentesi születés volt; tudományát a menyasszonnyal együtt onnan hozta; ez már a *„tiszai hatás"* ideje s ezért minket most nem érdekel."

Nyiri Antal: „A kihaló szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai" c. ritka tanulságos munkájában (Alföldi Tudom. Gyüjt. II. 1948. 219.) írja: „A szentesi halászokat a Balatonon is megbecsülték: halászokat Szentesről oda is vittek. Még hasítóasszonyokat is. *Váradi* Imre anyja híres hasítóasszony volt. ‚Neki vót nyócvan asszony a keze alatt', mondotta az ősz Váradi."

2. Balatoni halászat, halkereskedelem, halszállítás, halászbérlet a vasút és Sió-zsilip megindulása előtti korszakban (1720—1861)

Bátky Zsigmond Jankó művének közel kétíves ismertetésében (Népr. Ért. IV. 45—74.) a halászatról szóló fejezetet tartja a munka legalaposabb, legbehatóbb tanulmánnyal készült részének. Csak azt kifogásolja, hogy „a halászkodásról mint népies foglalkozásról s annak kiterjedéséről nem kapunk tiszta s elfogadható képet" . . . Azt írta ugyanis Jankó a földmívelés fejezetében: „A *halászat mint népfoglalkozás* harmad- vagy negyedjelentőségű volt, s aki halászott is, az is elsősorban földmíves vagy szőlősgazda volt, hacsak éppen nem a teljes vagyontalanság űzte a koldus halászok sorába". — „Jó szolgálatot tett volna Jankó — idézzük Bátkyt —, ha . . . megismertet azzal, hogy volt-e *halkereskedés* régebben a Balaton kör-

[1] A tihanyiak gardafüstölésére mi csak egyetlen régi adatot olvastunk *Horváth* Bálint bencés pap: A Füredi Savanyúvíz s Balaton-környéke c., 1848-ban megjelent könyvében: „. . . ha sokat fognak, ami néha meg is történik, hogy 20—25 kocsit is megterhelnek, ekkor *fischéreknek* adják tarisznyaszámra . . . 2 frtjával . . . sőt szegény tihanyi társaiknak ingyen fejébe is juttatnak több fontokat, ők maguk *is felfüstölik és jóízűen fölélik.*" Vagyis a füstölést *nem iparszerűen*, hanem csak saját konyhájukra végezték.

nyékén, ha ott nemcsak kishalászat folyt, hanem foglalkozásszerűen űzték azt, meddig terjedt ki, milyen mérvű volt, hogyan és hová történt a *szállítás a szárazföldön* stb.?" (Kiemelés tőlem a továbbiakban is. L. K.)

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a *Bátky* kritikája szerint homályban maradt kérdésekre adatgyüjtésünkkel némi világot tudunk deríteni, s ezzel egyben a mult század második felében a kapitalista-nagybérlői termelés és szállítás szolgálatába állított Balatonvízszín-szabályozó műszaki alkotásoknak (lecsapolások, Délivasút, Sió-zsilip) a halászvándorlással s a balatoni halászsorssal való összefüggéseire is reávilágíthatunk. Ez a történeti tények dialektikus értelmezése szempontjából is szükségesnek látszik. Valószínűnek tartom pl., hogy, 40 évvel Jankó után, *Domanovszky* György tanulmánya, melyben képet adott a tihanyi pamukos halászat virágzásáról és letűnéséről (Nép. Múz. Ért. 1942, 252—55.), némely pontban máskép festett volna, ha a gazdaságtörténeti fejlődést, jelesen az oki kapcsolatokat a tőkés termelés kibontakozása, a vasút-, Sió-zsilip megindítása és a Balaton halgazdasága, különösképp pedig a halászsors alakulása közt tisztán felismerhette volna.

E fejezetünk címéül tett s a halászsorssal életbevágóan összefüggő tényezők kibontakozását éppúgy nem érthetjük meg a Balaton- és Sió-szabályozás meg a közlekedés fejlődésének rövid megvilágítása nélkül, mint ahogy a tiszai halászat hanyatlását sem a Tisza-szabályozás ismerete nélkül.

A Balatonnak régi, a Tiszáéhoz hasonlóan már a humanista íróktól (Galeotto, Bonfini, Ranzanus, Tubero, Oláh Miklós) is csodálatosnak mondott halbősége („lacus mire piscosus") egészen addig tartott, amíg a tó vízszínszabályozását, a lecsapolások sorozatát, a Sió-csatornázást s ennek velejárójaképp a káptalani Sió-malmok „elrontását" mérnöki vezetéssel valóban meg nem kezdték, vagyis 1818—28-ig. Ezt a nagy művet legelőször a főúri és főpapi tervkovácsoknak az a társasága hozta javaslatba, amely az 1715-i országgyűlésből kiküldött ú. n. rendszeres bizottság néven Csáky érsek és Eszterházy püspök elnöklete alatt hét évig dolgozott — a türelmes papiron — az ország gazdasági, katonai stb. reformálásán. A gazdasági javaslatokat, közte a közlekedés, hajózó utak stb. javítását célzókat a merkantilizmus szellemében *Károlyi* Sándor dolgozta ki.[2] Az áruszállítás megkönnyítésére Károlyi több csatorna építésére, köztük a Balatonnak összekötésére is a Dunával, a Sió és Sárvíz felhasználása útján készített javaslatot. A szép terv megvalósítását azonban pénzügyi alap híján jobb időkre, kerek száz esztendőre el kellett halasztani.

Nem sokkal e szappanbuborék szétpukkanása után, 1724 körül, *Bél* Mátyás, a tudós pozsonyi líceumi rektor, a berlini, londoni és szentpétervári tud. akadémia tagja megindította hatalmas honismertető műve, a „Notitia Hist.-geographica Hungariae novae" anyaggyüjtését. Bélnek ez a nagyobb részében ma is kiadatlan műve, az „Értekezés a mezei gazdálkodásról" cíművel együtt nemcsak az első magyar „államismerettan", hanem

[2] Vö. *Kónyi* Mária: Az 1715—22. évi rendszeres bizottság javaslatai. Kny. a Bécsi Tört. Int. 1932. évk.-ből. — *Károlyi*nak a Siót és annak környékét módjában volt megismerni, amikor őt mint Rákóczi dunántúli főgenerálisát a Siófok melletti Kilitinél egy éjtszakai rajtaütéssel Heister csapatai megszalasztották.

joggal mondható a *magyar néprajz úttörő művének* is.[3] Tudományos adatgyüjtő módszere máig is tanulságos mintája a kollektív munkának, melynek jelmondata volt: „veritate duce, comite labore". A nyári vakációkra hazainduló, az ország minden részéből származott növendékeinek kezébe kérdőíveket adott a városuk, szülőhelyük közelmúlt és jelen viszonyaira vonatkozóan; a kérdőpontokra a szülőktől vagy a község papjától, mesterétől vagy más tanultabb emberétől várt válaszokat. Pálffy Miklós nádor helytartótanácsi elnök utasította a vármegyéket, hogy a Bél készítette fogalmazványokat a megye mult és jelen topográfiai és egyéb viszonyairól bizottságilag vizsgáltassák felül s helyreigazító vagy bővítő észrevételekkel (observationes) lássák el. A balatoni megyék közül legelőbb Veszprém küldte vissza gondos észrevételekkel a kéziratot, Somogyé többszöri sürgetésre csak 1742-ben jött vissza, Zala megye — a rendek gyanakvása és nemtörődömsége következtében — örökre adós maradt Bél kéziratának visszaküldésével.[4] Az alábbiakban néhány szemelvényt adunk Bélnek a balatoni halászjobbágyság nyomorúságos sorát, halászszerszámait, a halászati jogtulajdonos földesurakhoz való viszonyát, a bő halfogások nehéz értékesítését érintő megjegyzéseiből, melyek új elemekkel bővítik a magyar halászsorsra vonatkozó ismereteinket s némikép feleletet is tartalmaznak *Bátky*nak imént idézett referátumában feltett kérdéseire is, természetesen — *Jankó* előtt 170 évvel.

Somogy megye ismertetésében írja ezeket „a halak bőségéről és ezek fogási módjairól": „Ennyi vízfolyással és állóvízzel öntözött tájék természetesen halakban is bővelkedik, de a lakosság szegény és szűkösen él; ezért, nem telvén öreghálóra, csak kisebb szerszámokkal, borítókkal vagy varsákkal halásznak és főleg csíkot és apró fehérhalat fognak... Télviz idején bizonyosan kerül belőle mindennapi eledele a falusi népnek. Akiknek módjukban van kerítővel is halászni, csukát, compót és más halakat is foghatnak. A húzóhálónak egyik szárnyát ugyanis a parthoz erősítik, a másikat ladikkal viszik befelé és a mély vízben eleresztvén, egy kör bekerítése után újra a kiindulási partrészen húzzák ki a zsákmányul ejtett halakkal. Akik pedig ezt a halász módot nem gyakorolhatják, azok ívás idején a csukát főleg szigonnyal végzik ki. Ezek a Neptunnal vetélkedők csónakokkal járják körül a parti vizeket és ahol a nádat mozogni látják, oda nagy erővel bevágják a szigonyt s az átszúrt halat kiemelik. Télen, amikor a vizet jégpáncél borítja, ugyanígy dolgoznak karókkal. Mintegy ablakot vágva a jégen, a szabadabb levegőt áhító halakat odacsalják és hegyes dárdát verve beléjük, ejtik zsákmányul. De a halászatnak ez a

[3] *Entz* Gézának a tihanyi Biol. Kutatóintézet igazgatójának megbízásából Bél kéziratairól mind a somogyi, veszprémi, zalai „Notitia"-t, mind pedig a „Tractatus de Re Rustica Hungarorum"-ot latinul és magyarra fordítva kiadtam a Magy. Biol. Kut. Int. Munkái XIII., XIV. és XV. köteteiben. Helytakarékosság okából mindkét munkának csak a Balatonvidékre és a halászatra vonatkozó részeit közöltem s ezeket bőséges magyarázó jegyzetekkel és Bél életére és kéziratira vonatkozó tanulmánnyal kísértem.

[4] Félszázad mulva *Vályi* András pesti egyetemi tanár kapott hasonló helytartótanácsi támogatást 1796—99-ben Bél M. kéziratainak állítólagos felhasználásával megjelent „Magyarország Leírásá"-hoz, 1863-ban pedig *Pesty* Frigyes helynévgyüjtése indult meg ilyen kormánytámogatással. Mint Bél és Vályi esetében a megyéknek, Pestynél a községeknek többsége valósággal elgáncsolni igyekezett a közérdekü, talán éppen materiális érdektelensége miatt kicsinybe vett feladatot.

módja részint csak a szegény embereké, részint azoké, akik kedvtelésből űzik. Némelyek sötét éjjel is gyakorolják, úgyhogy a lékhez vitt fáklyával csalják oda a halakat és ahogy mondottuk, úgy bánnak el velük."

Ezután a balatoni jégi halászatot írja le meglepő híven és szemléletesen. (Egy szemelvényt közzétettünk az Ethn.-Népélet 1940. 3. számában.)[5] Csupán azt emeljük ki belőle, hogy „a parti földesurak osztozkodtak a halászó vízterületeken s mindegyik a maga hasznára gyümölcsözteti a halászatot, a maga szerszámaival dolgoztatja jobbágyait". Ekkor még bérlet útján nyilván nem hasznosították a vizüket. Festetics Kristóf Keresztúron és mások is a tó különböző részén 100 vagy 200 öl hosszú és 2—3 öl magas húzóhálóval halásztattak a jég alatt, akárcsak a nagybérlők nemrégiben. — A nyáron használt húzóhálókat hajókon vitték be a Balatonba, ami azt jelenti, hogy nem kicsiny gyalogh álókkal, hanem mélyebb vizeket is megszűrő hosszabb hálókkal is dolgoztak. Nemcsak a halászok, hanem a többi partlakók és a nemes urak is, ez utóbbiak csónakra szállva, a nádasokban szúrták fel a csukát és pontyot. (Tractatus stb. 142.) „Átlátszó jégen át ütéssel is szokták fogni a csukát. Ilyenkor vigyázó léptekkel előrehaladva, ott, ahol a csukák a jég alatt forgolódnak, erős karókkal támadnak reájuk." (Ez a módja az ívó csukák pusztításának még egy évtized előtt is dívott az északi Balatonparton. L. K.) „Ilyen ütések nem ölik meg a csukákat, de a hirtelen erős robajtól olyan megrázkódtatást szenvednek e halak, hogy felfordulnak s így a kivágott léken át könnyen kiemelhetők." (Id. m. 137.) Ugyane helyen szintén leír egy Veszprém-közeli vizen (Almádiban vagy Vörösberényben) megszemlélt jégi halászatot is, melynek hatalmas zsákmányából 6 dénárért annyi csukát és pontyot vásárolhatott, hogy egy tagbaszakadt ember alig győzte Veszprémbe vinni. Több szekérre való halat húztak ki egyetlen tanyában. „Potom olcsón bocsátották áruba a halászok az összesereglett népség közt. Ami a sietős vásárból visszamaradt, azt a halászok jégbefagyva otthagyták, amíg a falvakba szét nem hordták."

Zala megye halbőségéről írván a megye „Notitiá"-iban (XV. 273), kiemeli „a leghaldúsabb Szala folyót, mely leginkább gazdagítja halaival a Balatont. 1725-ben arról szereztünk tudomást, hogy *egyetlen nagyobb hálóval* 300 mázsa különféle halat húztak partra a Balatonból. Ezt bizonyára nem mernők leírni, ha nem olyan érdemes emberektől tudtuk volna meg, akik tudósításának hitelességére nyugodtan reábízhatjuk magunkat". Ez a nagyobb háló nyilván *jégi gyalom* lehetett. Ez a feljegyzés egyébként eszünkbe juttatja *Oláh* Miklós 1536-ban Brüsszelben írt és éppen Bél M. Adparatus-ában kiadott „Hungariá"-jának a balatoni halbőségről szóló részletét, amikor vicariusa értesítése alapján azt írta, hogy „az ő akalidörgicsei Balatonjából egy húzásra gyakran 20 szekérre való különféle halat is kihúztak jobbágyai". Oláh Miklós t. i. ekkor a fehérvári őrkanonokság beneficiumát élvezte külföldön is, s ennek balatoni birtokaihoz tartozott Akali s a déliparti Öszöd is.

Lehetett tehát halat fogni bőven a Balaton minden részén, főkép ívási időben, mert a szaporodás ösztönétől hajtott, az ívóhelyekre sereglő nagyhalak és zsenge ivadékok kíméletére senkinek sem volt gondja. Miért ma-

[5] Vö. a jégi halászat *korunkbeli* szerszámjárásáról írt dolgozatomat. (Term. Tud. Közl. 1928. évf., sok képpel.)

radt tehát ily dús halzsákmányok ellenére is a Balaton halászata oly kisszerű, fejletlen, a parti népnek az év nagyobb részében oly kolduskenyeret nyujtó?

A feleletet megadja egy pillantás a Bél somogyi, veszprémi és zalai ismertetéséhez csatolt térképvázlatokra, melyeket id. kiadásomban közzétettem. Ezek jól feltüntetik a tó déli és nyugati partjaihoz csatlakozó úttalan berkeket és „Bozóthság"-okat. Veszprém megye ismertetéséből — sajnos — hiányzik mind a kéziratban, mind a fogalmazványokban a megyén át és az abból kivezető utak felsorolása. Ugyanez áll Zalára is. Somogy leírásában már találunk némi utalást a mocsárságok miatt fejletlen közlekedésre. „Az az egyetlen vigasztalása az e partvidéken lakóknak, hogy fagyos időben a jégen át, nyáron pedig hajón tudnak átkelni, ahol legkeskenyebbre szorul össze a Balaton. Egyébként hol széles mocsár, hol ingoványos berek, hol sűrű vízerek szűkítik a mívelhető föld területét vagy akadályozzák a közlekedést. Mert szoktak ugyan egymáshoz kötött ladikokkal átkelni, de ezek a kicsiny *evezőshajók* alig elegendők egynéhány embernek átszállítására s bizonyos, hogy rendes teherszállításra még kevésbbé alkalmasak." (XV. 255.)

„Somogyból Veszprém megyébe *kivezető utak:* Szigetvárról Kaposváron—Szilen—Fokon — ahol a Sión híd vezet keresztül — át a veszprémmegyei Kenesére összesen 12 mf (közel 100 km) hosszúságban.

Somogyból Zala felé: Laktól (ma Öreglak) Marcalin—Kiskomáromon—Galambokon—Récsén át Kanizsára;

Marcaliból Keszthelyen—Zsiden át Sümegre.

Vannak még a Balatonon át vivő *révátkelők* is, valamennyi Zalába irányuló; éspedig Keszthely város felé nevezetesebbek az innenső oldalról Bottyánból, Vörsről és Balaton-Berényből odavivő átkelők; továbbá Sziget (értsd: Szigliget, L. K.) felé Fonyód pusztáról, Tihanyba pedig Szántód pusztáról van kompátkelés."

Az 1790-i országgyűlésről szóló somogyi követi utasításban ezt az úttörténeti szempontból érdekes részletet olvastuk: „Minthogy, a közügyek nagy akadályára, a kereskedelem hátrányára ... egész Somogy megyében csak egyetlen postajárat létezik, ez is a határon, Kanizsától Szigetig tart és *csak ezen lehet az ország központjával érintkezni* ... ezért szükségesnek tartjuk, hogy *Székesfehérvárról Siófok felé, a Balaton mellett új postajárat* állíttattassék fel és egyenesen Zákányig hosszabbíttassék meg, honnét már úgyis van járat Zágrábig, evvel a kereskedők, Buda és Trieszt a legrövidebb utat nyernék meg. Hogy pedig a felsőbb hatóságok hivatalos közleményei Somogy központjára könnyebben érkezhessenek, Siófok és Zákány közti közbenső állomásról, Lakról Kaposváron át Pétsig egy mellékjárat volna behelyezendő." (*Melhárd* Gyula: Somogy részvétele a rendi országgyűléseken. 80.)

Ugyanez utasítás 56. pontja a Kapos, Saár (víz) és *Sió* folyók szabályozása, csatornákká alakítása érdekében kíván lépéseket. (Id. m. 31.)

Annál elképesztőbb, de a megyei földesurak szűkkeblűségére és a szociális követelmények iránti érzéketlenségre jellemző Somogy 1807. évi követi utasításának a *Sió*-szabályozásra vonatkozó része: „A Sió eránt pedig, minthogy megyénk annak lecsapoltatásának és regulázásának semmi hasznárul, sőtt inkább a *munkásoknak nagyra felszállt bérek fizetése mel-*

lett, ha azt privátusoknak kellene lecsapolni, kárárul volna meggyőzettetve, tehát véli ezen deputatio, hogy annak regulázását sürgetni nem kelletik. Aláírva Somssich M. jegyző. Gróf Smideg,, Gróf Festetics stb." (Id. m. 346—48.)

Pedig — amint a későbbiekből kiviláglik — a déliparti földesurak a Sió-rendezésből, a vízimalmok lerontásából hatalmas földnyereségre és egyéb jövedelemtöbbletre tettek szert, de szűk látókörük velük csak a magasra felszökött munkásbéreket láttatták.

A rendeknek az 1790. országgyűlésen hangoztatott kívánsága a Fehérvárról Fokon át Öreglakra stb. vezető postajárat kiépítése iránt hamarosan megvalósult, mert *Lipszky* (1806—08), *Görög* (1807—1911) térképein és Chr. *Crusius* postalexikonjában (1804—09) már megállapíthattuk, hogy a XIX. század elején a Balaton vizén osztozó három vármegyén át vezető két *postaút*nak ezek a főbb állomásai:

1. *Buda*—Tétény—Martonvásár—Velence—Székesfehérváron át *Bécs felé:*

Palota—Ősky—Veszprém—Nagyvázsony—Kapolcs—Monostorapáti—Tapolca—Sümeg—Zalabér—Egerszeg—Vasvár—Körmend stb.

2. *Buda*—Székesfehérváron át *Zágráb felé:*

Polgárdi—Füle—Lepsény—Siófok—Szamárdi — Szántód — Szárszó—Szemes—Rád—Cegléd puszta—Lölle—Kislak—Szőlős Györök—Lengyel Tóti—Öreg vagy Nagy Lak—Nikla—Marcali—Nemes Vid—Inke—Iharos Berény—Zákány—Kapronca stb.

A három *kereskedelmi* útnak ez a vonalvezetése:

1. *Veszprémből Tolnába:* Litér—Kenese—Akarattya puszta—Bozsok—Enyéng—Ozora stb.

2. *Tapolcáról Nagy Kanizsára:* Ederics—Meszes Györök—Keszthely—Sármellék — Égenfölde — Szalavár — Hidvég—Magyaród—Kiskomárom—Galambok—Récse—Nagy Kanizsa.

3. *Sz.-Fehérvárról Tapolcára:* Peremarton—Papkeszi—Füzfő—Vörösberény—Megyehatár (Almádi csárda)—Alsóőrs—Paloznak—Csopak—Arács—Füred—Aszófeő — Örvényes — Udvari —Akali — Ságh—Zánka—Köveskállya—Gyulakeszi—Tapolca.

Amint ezekből a „Reiseroute"-okból kitetszik: az utóbbi kereskedelmi út csak Akali-ig követi az északi Balatonpartot, ott északnyugati irányba fordul és Zánkán át Köveskálánál csatlakozik a postaúthoz. A Lepsény—Siófokon át Iharosberény felé haladó postakocsinak pedig Fok után le kellett kerülni a manapság halastavakká javított berkeken túli dombhátakra (Zamárdi—Szántód—Kőröshegy—Földvári tetőkre) és Szárszón, Öszöd *falun* át megint felkanyarodni a szemesi kastély- vagy faludombra, onnan Rád felé, a dellei berket jól megkerülve, érintette Lelle déli részét, innen kezdve pedig a boglári—fonyódi partvidéket mind messzebb elkerülve (melyből szigetként emelkedik ki a boglári várdomb s a fonyódi Várhegy) s az utóbbi hegytől Keresztúrig húzódó hatalmas „Bozóthság"-ot (ma: Nagyberek) oldalt hagyva haladt tovább Szőllősgyörkön—Lakon—Marcalin át Iharosberénybe. Innen egy délkeleti útelágazás a postát Berzence—Babocsa—Nagy Sziget régi „városok"-on át Pécs felé vezette tovább.

Rumy Károly, volt Georgicon-i tanárnak *Széchényi* Ferenc somogyi főispán megbízásából 1816—8-ban készített és kéziratban maradt (Nemz.

Múz. kézirattára) latin- és németnyelvű „Somogymegye leirásá"-ban olvastam, hogy Keresztúrtól Boglárig 3 mfd (kb. 23 km) hosszú mocsárság húzódik. Ebből Fonyód szigetként magaslik ki, északról a Balaton, körüskörül áthatolhatatlan bozót. Erre a szigetre a szomszéd Bézseny pusztáról 400 öl hosszú töltés visz.

A Somogyot Zalával összekötő *révátkelőkről* így számol be Rumy: 1. A Festeticsek *bottyáni* révje (Vörs-Szentgyörgy felől) Keszthelyre; 2. a Tóthi Lengyelek fonyódi és szigligeti ősi várbirtokait összekötő *fonyódi* rév; 3. a nemesi földesuraiktól (a csehi és györki Jankovics, a rendesi Bárányok innen és túl. L. K.) fenntartott *boglár*-fülöpi rév és végül 4. a tihanyi bencések ősi *szántódi* kompátkelője.

Hrabovszky Dávid (1801—69) tíz év mulva a „Tudományos Gyüjtemény" 1827. évi folyamában („Néhány levél a Balatonról és a Balatonmellékéről") sokkal érdekesebben ír az átkelőkről, úgyszintén a halászatról: „Szokottabb *áltjárások:* Tihanyi, Akali, Kővágó Eörs-boglári és a fenéki. Az első a TT. Benedek szerzeté. A másik átjárás a TT. piaristáké, kiknek Akalin egy *külföldön tanult hajómesterjek* vagyon. A harmadik a Kőv. Eőrsi birtokosoké, főképp Jankovics familiáé. Tengerre emlékeztető *vitorlás hajók* viszik itt az utast Somogyba... itt 3 óráig tart az átkelés... Fenéknél... szép időben a kompon 20 minutum alatt partot lehet érni, jóllehet itt az utasok többnyire maguk kénytelenittetnek 1—2 révész ügyelése alatt a hajót hajtani... Szoktak ezen kívül Szigligetnél is, leginkább a birtokos uraságok dolgában átjárni."

„Halai Balatonnak, melyek közül némelyeknek, mint a *Fogasnak*, egyedül itt van hazájok, nevezetesek, hanem már tapasztaltam, hogy messzi s leginkább *Bétsben esméretesebbek, mint helyben. A halászatot nyáron nem űzik annyira, mint télen...*" Valamivel alább a Balaton vízszínének leszállásáról: „A 4 év előtti Sióletsapolás által a víz libellája 3 lábat esett; a vízkiterjedésnek kevesülése által a Mélt. Uraság kapott Keszthely körül 3500, Kereszturott pedig a somogyi részen 700 holdat... A *kereskedés* itt, ha némely Somogyból szokott *gabona* szállításokat (p. o. a KövEörsi révnél, hol Jankovics uraságnak nagy Tárháza vagyon) kiveszünk, *egyedül a bor* eladásában áll... többnyire mind helyben adatik el a termés s a bornak ára mindig a Hientzektől... határoztatik meg, kik már szüredkor seregesen tódulnak ide."

Figyelemreméltó e tudósításokban: a balatoni hajóforgalom, a helybeli nagyhajó-építés, a fogas nagy kereslete Bécsben, a *halászat főleg idényszerű* gyakorlása a rossz közlekedés miatt, ami a *könnyen romló halárunak szállítását távolabbi piacokra nyáridőben* úgyszólva lehetetlenné teszi. Viszont a gabona és kivált a finom zalai borok átvételére messze földről eljönnek a kereskedők.

A „Tudományos Gyüjtemény" egy másik munkatársa, a Papkeszíről való, a balatonfelvidéki Szentgálon, Antalfán, Pécselyen lelkészkedett *Oláh* János (1793—867) „Balatonmelléki tudósítás barátságos levelekben" c. cikksorozatában néhány évvel *Hrabovszky* után (1834) a késő őszi és téli tömeges gardafogások elhelyezési nehézségeiről emlékszik meg imígyen: „Tihany a gardák fő tartózkodó helye és ezt a hal nemét *oly bővséggel* fogják a lakosok gyakorta, hogy a vidéket 5—6 mf-nyi kiterjedésben is *csömörig bétöltik* ezzel."

Széchenyinek *Teschedik* Sámuel és *Berzeviczy* Gergely mellett egyik legérdemesebb előfutára, a Georgicon egyik első tanára, Festetics György és más nagyurak tiszttartója, *Pethe* Ferenc, 8 évi külföldi tanulmány után hazatérve, több cikkében buzdítgatta elmaradt honfitársait a *halkereskedés* felkarolására,[6] de elmulasztotta kutatni az elmaradottságnak főkép a Balaton körül poshadó vadvizekben és a gyér úthálózatban gyökerező okait.

„A Balaton tavában fognak egy különös hal-nemet, mellyet ott *fogas* halnak neveznek... A nagysága olyan, mint egy Stokvis, mellyet szintúgy meg lehet száraztatni és füstölni... Ha ez a jóízű hal az urak asztalára kapaszkodhatik, jól jár a Balaton környéke... Hát nintsen abban semmi mód, hogy mi a *mi halunkból nagy kereskedést* indítsunk? Van, tsak fogjunk hozzá. Messze el lehet a halat vinni, ha az ember gondos és tud hozzá". Itt nyilván az utrechti egyetemen töltött évek tapasztalataira gondol, a tömeghalak tartósítására sózás, szárítás, füstölés útján.

Mivel tiszai hatással foglalkozunk, amely oki kapcsolatban volt a Tisza halbőségének megszüntével, szabadjon itt *Pethe* egy tiszamenti adatát a hozzáfűzött kárpáló megjegyzéssel együtt bemutatnom.

„Nem jobb lett volna-é Szentmihályon (Pethe szülőhelye Büdszentmihály volt, L. K.) 1775 táján azt az 1000 másányi egynéhány bogja halat legalább 2—300 frt-on eladni, mint ott hagyni veszni a tóparton? Ezen helység mellett tsak egy rétes tó vagyon, mely a Tiszából minden tavaszon megárad; de annyi Tisza-halja van neki, kivált áradás után és télben, hogy tsak azzal bé lehetne tölteni 5—6 vármegyét. Igenis, bé lehetne tölteni ugy-é, ha azok a drága potykák, tsukák önként kimászkálnának s a szomszédos vármegyékbe, a Kunságra gyalog elballagdogálnának, eladnák magukat s a pénzt hazaküldenék?"

Minket a Balatonvidék mult századi története jól megtanított arra, hogy kereskedés szállítás nélkül, ez pedig sűrű és jó úthálózat nélkül nem fejlődhetik. Nálunk pedig az útépítés üteme rendkívül lassú maradt a vadvizek, a Sió- s Balaton-szabályozás vontatott előrehaladása miatt. Ezért pedig elsősorban a nagybirtok szűkkeblűsége, a káptalani (kiliti), Batthyány-féle (mezőkomáromi) és Eszterházy-féle (ozorai) malmok megváltása körüli huzavona volt elsősorban felelős — azután is, hogy a káptalan foki malma lerontatott (1825).[7] Így érthető, hogy még *Fényes* Elek 1842. évi

[6] *Pethe* Ferencnek a balatoni fogashal kitűnőségéről, a jégi halászatról s elmaradt kereskedelmünkről írt balatoni vonatkozású írásait, szerzőjük életrajzával részletesen, nagyobbára betűszerinti szövegben ismertettem a „Halászat" 1941. évf.-a két cikkében, ezért csak a jelen tanulmány tárgykörébe vágó néhány megjegyzésének közlésére fogok szorítkozni. Pethe 1762 és 1832 közt élt.

[7] Legtömörebb összefoglalását adja az 1818. és 1828. évek közt *Zichy* Ferenc kir. biztossága és *Beszédes* József igazgató-vízmérő vezetése alatt végzett Sió—Balatonszabályozási munkáknak *Beszédes*nek a Helytartótanácshoz és a Sió Társasághoz terjesztett jelentése: „A Balaton kifolyása, avagy a Sió megigazítása, melly ezen munkákból áll: az Ozorai malomnak régi feje 3 lábbal és 8 hüvelkkel, a Kilitinek egy lábbal 3 és fél vonással alább szállíttatott és mindenikhez elegendő foganatú zúgó építetett, a Siófoki malom elrontatott, a Sió folyónak természetes ágya... úszó szigetektől s egyéb akadályoktól az Ozorai malomtól a Balaton torkáig kitisztíttatott. Ezen munkák által 3 malom állapottya tudományosan elintéztetett, a Balatonnak előbbeni szine 4 lábbal alább szállott, ezáltal 51 000 holdnyi a Balatonból szárazzá vált." Id. Cholnokynál.

„Magyarországi statisztikája" szerint is „Somogymegyén (csak) két postaút viszen keresztül: az egyik Budáról a Balaton mellett Szemes-Sz. Györökön—Marcalin—Iharos Berényen át Nagykanizsára Horvátország felé; a másik Pécsről... Szigetváron keresztül szinte Kanizsára viszen. A harmadik, de már nem postaút (hanem ú. n. kereskedelmi út L. K..) Kaposvárról Pécsre vezet. *Mostanában vétetett munkába* egy út, mely Szigetvárról Keszthely felé, innen Zala- és Vasmegyéken át Bécs felé folytattatik."

Hogy a halkereskedelem, szállítási lehetőségek kérdését a tiszai hatás megjelenése idején a Sió-szabályozás folyományaképp világosan érzékeltessük, már most ideiktatjuk *Fényes* Eleknek tudós életművét megkoronázó (sajnos, befejezetlen maradt, de a Balatonvidéket mégis felölelő) negyedik „Magyarország ismertetése" 1863-ban felvett adataiból a bennünket közelebbről érdeklődött: miután a kompátjárókat (Jankovics, piarista, bencés) felsorolta, így folytatja: „Végre Szentgyörgyről Keszthelyre egy derék *híd* is viszen a Balatonon keresztül (Festetics László építtette 1839-ben L. K.), a *pompás töltés* már Bottyánnal kezdődően. Utóbbi években, kivált a Sió újabb szabályozása óta a Balaton tükre nevezetesen lejjebb szállott, s a fonyódi, marcali és ormándi bozótoknak, melyek közel 40 ezer holdat foglaltak el a tó somogyi oldalán, nagyrésze már hasznavehetővé vált." (293.)

Néhány lappal odább: „Halai közül a Balaton fogasa érdemel főleg figyelmet s ennek halászata... az innenső partról a víz közepéig *haszonbérlők kezén van, akik Bécsbe és Pestre szállítják* e becses halat." (300.)

Ugyanott a *kereskedésről* ezeket olvashatjuk: „Somogy kereskedése a *rossz utak* és a *nagyobb városok távolléte* miatt nem nagyon élénk, dacára annak, hogy a rég óhajtott fehérvár-kanizsai vaspálya felépült, s hogy a Dráva, Mura folyók, valamint a Balaton is hajókázhatók. Gabonáját a vaspálya építése előtt Veszprémbe hordotta (a foki hídon át L. K.), most an Kanizsára viszi. A gyapjút helyben a — kereskedők — vagy posztógyárosok, sertést a győri és soproni kereskedők, borát főleg stájerek vásárolják fel, akik ismét ide mindennemű vasgyártmányokat hordanak. Marhák, lovak nagyobbára Kanizsán adatnak el."

Amint látjuk, a hal nem szerepel az áruk felsorolásában, de a „Zala-Somogyi Közlöny" és a „Somogy" sok-sok panaszos közléséből tudva tudjuk, hogy a fogasokból 1862 óta nem sokat hagytak a bérlők helyi fogyasztásra, hanem a Délivasúton előbb Pestre, 1865 óta pedig — amikor ez-év szeptemberében a Délivasút kanizsa-soproni szakasza is megnyílt — Bécsbe és Grácba is szállították. A román-szerb lakosság számára a balatoni szárazhal-szállításnak Pesttől Temesvárig még régebben, 1857 június óta meg lett volna már a vasúti csatlakozása, ha a Balatontól Budáig vaspályán való szállításra nem kellett volna még kerek öt évig várni.

Visszatérve már most a Balaton halászatának *irodalmi emlékeire* a tiszai halászvándorlás előtt, most a balatoni táj és nép egy jó ismerőjét, volt tihanyi és füredi bencés papot, *Horváth* Bálintot szólaltatjuk meg, akinek könyve: „A Füredi Savanyúvíz s Balatonkörnyéke" a szabadságharc évében jelent meg Magyaróváron. Az alább következő részlet néprajzi szempontból különösen érdekes, mert a *gardarajoknak*, a „látott-hal"-nak *hegyenjárók irányításával* történő bekerítését majdnem 4 évtizeddel *Herman* Ottó előtt tömören és hibátlanul leírja:

„Még egy neme van a balatoni halnak, mely kimondhatatlan sokaságával nevezetes: ezt *kardának* vagy *gardának* hívják (Cyprinus cultratus). A tengeri héringhez hasonlóan... a karda is némely hónapokban oly számosan költözik a Balatonnak egyik részéről a másikra, hogy a víznek színét egészen elborítja, név szerint novemberben a tihanyi oldalakon lévő öbölbe költözik. Ezt tudván a lakosok, jelesen a tihanyiak, kik között *5 társulat 10—10 emberrel* van, *kettős hajócskákon* szállnak a vízbe, egy pedig vagy a Nyárs vagy az Akasztó vagy a Visszhangi *dombra veszi magát*, mint a környülállás kívánja, s *onnan szűrével külömbféle legyintéseket, kanyarításokat tesz, amely mozdulatokhoz alkalmazkodnak* a vizen lévők, kipányvázott hálóikkal s naszádaikkal. S nem ritkán, ha t. i. a szerencse szolgál nekik, nagy sokaságát kerítik be a kardáknak. *Legjobb halászat mégis télen esik*, ekkor 2 sor lyukakat (ezek ő nyelvükön *lyék*-nek neveztetnek) nyitnak a jégen, kerékben a hálót csáklyákkal vagy rudakkal tolják a jég alatt, s miután jó darabot megkerítettek a hálóval, azt egy nagyobb véglyukon kihúzzák; e halászat gyakran nagy várakozással körül álló lakosok, sőt néha idegenek csoportjaitól is környeztetik, kik halvevés végett jönnek..." (folytatását előzőleg, *Viski* Károlynak a tihanyi halfüstölésről ejtett tagadó értelmű megjegyzésével kapcsolatban már közöltem).

Horváth Bálintnak a garda füstölését említő megjegyzésén kívül a tömegesen fogott halnak tartósítására akár sózás, szárítás vagy füstölés útján a Balaton vidékén a régi időkből vajmi keveset tudunk. Az a néhány irodalmi adat, ami az *„aszalt fogas"*-nak *„kedves tsemegeként"* szokásos elszállításáról beszél, nem vonatkozhatik rendszeres, iparszerű feldolgozásra, kereskedés céljaira.

Korabinszky Mátyás, a hányatott sorsú pozsonyi lexikográfus „Almanach auf das Jahr 1778" c. munkájában elég részletesen ismerteti a Balatont, s ennek nagy halbőségéről, heringalakú fehérhaláról (garda) és „Zahnfisch"-éről írván, először mondja ez utóbbiról, hogy „diese Fische werden *getrocknet* und als eine *Delicatesse* verführt".

Két évvel utóbb a vele közeli kapcsolatban levő *Windisch* K. G. pozsonyi polgármester írta „Geographie des Königreichs Ungarn" (1780) c. művében a „Zahnfisch"-ről „... *szárítják* és mint *Delicatesse*-t mindenfelé *szállítják*".

A már a balatoni révátkelésekkel kapcsolatban említett *Rumy* Károly 1809-ben Bécsben megjelent „Geogr.-stat. Wörterbuch des Österr. Kaiserstaates" c. könyvben Plattensee címszó alatt ezeket mondja a „Zahnfisch"-ről: „ezt sehol másutt Magyarországon nem fogják, s *megszáritva* mint *inyencétket* fogyasztják".

Tanárky Mihály majdnem szó szerint mondja ugyanezt „Magyarország természeti ritkaságai" c. művében (1814) a fogasról: „Ezen halnem az egész országban egyebütt nem találtatik, ha nem a Balaton körül, *kiszáríttatik* és mint *kedves tsemege* minden felé széjjel hordatik".

Utolsónak a magyar családok 30-as évekbeli félhetilapjában, a *„Regélő"*-ben (1836. 87. sz.) találtuk ugyancsak a legnemesebb balatoni halról e sorokat: „A Fogas ... *megaszalva különös csemege* gyanánt messze elvitetik".

Lehet, hogy mind e későbbi hírek az aszalt fogasról *Korabinszky*ra vezethetők vissza, mint forrásra.

Olyasféle nagyúri csemege lehetett tehát az aszalt fogas, mint Mátyás király *„aszalt pisztráng"*-jai (trutae assatae), melyekről *Herman* Ottó könyvében olvashattunk. Egyiknek készítése sem volt népi foglalkozás.

A halászati idény, máskép a haljárás, a bőséges halfogás időszaka szürettől a tavaszi ponty-harcsa-keszegívás befejeztéig tartott. Ezen túl inkább csak a maguk és az uraság szükségletére halásztak. A parti birtokosok ugyanis jobbágyaikkal halásztattak, mert a parasztnak — az 1504 : XVIII. tc.-nek vadászati és madarászati tilalmát *önkényesen a halászatra is kiterjesztő* értelmezése folytán — halásznia tilos volt. Ezt a tilalmat, melyet a szokásjog, a törvényhatóságok gyakorlata rég általánossá tett (Corp. Stat. II. a. 472), az 1836 : VII. tc. törvénybe is iktatta, majdnem félszázaddal azután, hogy Franciaországban a forradalom örökre megszüntette a földesúr kizárólagos halászati jogát.

Nagyobb települések közelében, különösen a folyók mentén (Pozsony, Győr, Komárom, Esztergom, Buda, Tokaj, Szolnok, Csongrád, Szeged, Tolna, stb.) már a középkor végén városi halkereskedőknek és más polgároknak kiadott *bérlet útján* értékesíthették a földesurak a halászatot, de a Balaton mellett — tudomásunk szerint — ezt csak a fejérvári őrkanonokság akali és ősződi (1730-tól) s a Festeticsek keszthely-keresztúri Balatonján (1762 után), meg a tihanyi apátság szántódi taván (1748, 1781, 1802) tudták megvalósítani. A többi világi és egyházi birtokos csak jobbágyaival halásztatott különböző zsákmányhányad fejében. A jobbágyság megszüntetése 1848-ban minálunk éppúgy nem hozta meg a földesúri halászati jog eltörlését, mint a cári Oroszországban az 1862. évi ú. n. jobbágyfelszabadítás.

A XIX. század közepétől fogva a városi piacok nagyobb felvevőképessége, a meggyorsult népszaporodás, az utak javulása a *balatoni halászat bérbeadását* is lehetővé tették, úgyhogy az 50-es években már majdnem az egész tavon *árendások* kezén volt a „halászat hasznosítása". Álljon itt erre nézve két feledésbe merült irodalmi adat:

Pintér István a Vasárnapi Ujság 1857-i évfolyamában jól tájékozott cikket írt „A Balaton halászatáról és a Balatonban található halakról", számszerű, statisztikai adatokkal és a korhoz viszonyítva — helyes ichtiológiai ismeretekkel.[8]

„A Balaton partján — írja *Pintér* I. — közvetlenül 3 mezőváros, 42 falu, 9 puszta áll 37.319 tőzsgyökeres magyarajkú lakóval, kiknek *fele télen át halászattal foglalkozik . . . A halászat minden nevesebb határban haszonbérbe lévén kiadva,* fizettetik évenkint az egész balatoni halászatért 11.965 frt pp. Legügyesebb halászok a keszthelyiek, edericsiek és tihanyiak. Keresztúr a fogasok hazája (itt vannak a boczkák vagy akadók, ahol a fogas ívik és ahová nyár közepén újra a kövekhez dörzsölődnek nagy „csopro-

[8] Érdekelt a szerző egyénisége már halfudománytörténeti szempontból is, de sem *Szinnyei* írói lexikona, sem folytatója, *Gulyás* Pál, aki volt szíves kérésemre kiadatlan adatgyüjtését megmutatni, nem nyujthatott felvilágosítást. Mindössze két adatra bukkantam: 1. *Jalsovics* Aladár Balatonfüred tört.-i ismertetésében (1878) hivatkozik P. I.-ra, mint „jeles ichtiológusunkra; 2. a „Keszthely" újság 1879-i évf.-ában olvastam P. I. ny. veszprémi pki tiszttartó haláláról, „aki 42 évig szolgálta a pki uradalmat", s így abban a helyzetben lehetett, hogy a Balaton halászatát, melynek gazdája is résztulajdonosa volt, alaposan megismerhette.

san", hogy kopoltyútetveiktől szabaduljanak, L. K.), azután Fonyód, Szemes, Alsóőrs, Szigliget. Halásznak több más ponton is, de e nevezetes helyeken különösen nagyban üzetik... Azok a halak, melyek hazánk határain túl *télen át kereskedésbe mennek* s azok nemenkénti árát középárral véve, itt helyben esik:

215.5	bécsi mázsa fogasért	36 frt-jával mázsáját	7.758 frt
532	bécsi mázsa pontyért	14 frt-jával mázsáját	7.478 „
92	bécsi mázsa harcsáért	16 frt-jával mázsáját	1.482 „
86	bécsi mázsa csukáért	10 frt-jával mázsáját	860 „
928.5	b. m. különféle halért	összesen	17.578 frt:

Fennmaradván belfogyasztásra, a nyáron át fogottakat letudva 959.5 b. m. jobbféle hal, mely nevezetesebb városaink piacain adatik el, melyért m-ját általában 12 frton véve, esik 11.514 frt

498 b. m. nyáron át fogott halért 2 frt 30 kr-ral számítva 1.245 frt,

mindössze 2386 b. m. különféle halért összes bevétel 30.337 frt.

Ki számítja fel azon hasznokat — lelkendezik tovább Pintér — melyek a *Balaton bekövetkező lecsapolásával* a közjóra háramlanak, ha ott, ahol most semmi veszedelmet és fáradságot nem ismerő halász a bizonytalanság mélyébe ereszti hálóját, egykoron vízhullámok helyett aranysárga kalászok hullamzandanak! *A Balaton részben fennmaradván*, okszerű halászati kímélettel — melynek okvetlenül itt is bekövetkezni kell — ez ágban is szintén dúsabban jövedelmezend."

Ebben a tanulságos cikkben jórészt bennfoglaltatik a válasz — pro anno 1857 — *Bátky*nak a halászó népesség foglalkozására, a hallal való kereskedésre vonatkozó kérdésére. A téli bőséges nemeshal-zsákmányok nyilván megtalálták útjukat — jegeléssel tartósítva — Zalán és Vason át szekéren a nyugati határon túlra is, a keszeg- és garda-tömegfogásokat is szekéren juttathatták, ugyancsak jég között, alkalmasint mint csereárut borért, lisztért, gabonáért, a balatonkörnyéki három vármegye földművelő lakossága konyhájára.

A lecsapolás és a halászat összefüggéseiről alább még egyszer fogunk szólni, előbb azonban lássuk a második irodalmi adatot az árendás hasznosításról, a téli halászatról és a szekeres halkereskedésről, mert nyilván ezt értette Bátky a „*szárazföldön*" való halszállításon.

Z. Horváth Móric a „Vadász- és Versenylap" 1859. évi 9. számában „Téli halászat a Balaton jegén" címen közli beszámolóját egy keresztúrkörnyéki jégi halászatról, melyet bizony nagyon laikus szemmel s gyenge megfigyelőkészséggel szemlélt végig, a szerszámra, eszközökre és kezelésükre vonatkozó minden érzék és érdeklődés nélkül. A közel másfélszáz évvel korábbi Bél-leírások hasonlíthatatlanul becsesebbek ennél néprajzi szempontból.

„A Balaton bizonyos részét — így szerzőnk, aki inkább lehet vadász, mint halász (nevét különben Szinnyei írói lexikona sem említi) — egyik vagy másik helység lakosai *első vagy másodkézből bírják haszonbérbe* és

ha a halászok egy bizonyos napot kitűznek a halászatra, akkor ők több helybéli embert fogadnak fel, úgyhogy 80, sokszor száz és több főből álló halásszereggel indulnak a jégre, hogy a tóból sarcot húzzanak. E *napszámosok* aztán vagy pénzzel vagy — ha bő fogás történik — napi munkájukért hallal is elégíttetnek ki... A hálóhúzásnál mindig vannak jelen „halkereskedők", kik első helyen *legolcsóbban jutnak a fogott hal birtokába.* Ezek aztán a prédát rögtön *szekerekbe rakva a főbb helyekre szállítják,* hogy belőle jó nyereséget arassanak..."

Ezekből a halkereskedőkből és fiaikból kerül ki aztán röviddel utóbb a Balaton halászbérlőinek és halkereskedőinek túlnyomó része, de csak azután, hogy az 1861. áprilisában megindult Délivasút (buda—kanizsai része) a nemeshalnak Pestre s Bécsbe—Grácba, a sózott és szárított balatoni keszegnek-gardának az ország távoli, román- és szerblakta — böjtidőben rengeteg halat fogyasztó — vidékeire való vasúti szállítást lehetővé tette. A balatonparti vasúti forgalom s ennek biztonságát szolgáló Sió-zsilip és e réven a tó vízszínének közel *egy méterrel való leszállítása* hozta magával a balatonparti fövenyfürdőknek az apadásövben történő kiépülését, a fürdőkultúra gyors fejlődését, a parti halfogyasztók nyáridőben való megsokszorozódását s mindezek, mint gazdasági, rentabilitási tényezők hatása alatt a halászbérletekért való versengést. Az alább következő hiteles, elsősorban szájhagyományokból eredő, de irodalmi adatokkal is alátámasztott történeti tények minden olvasónk előtt világossá teszik a gazdasági-műszaki fejlődésnek a halászság életviszonyait és szerszámait is évtizedek alatt átformáló, de korántsem a mi tavunkra korlátozódó hatását.

A déli Balaton-part egyházi és világi nagybirtokosai busás hasznot húztak a — *Bél* M. (1730—36), *Mikovinyi* (1740—50), Ign. *Müller* (1769), *Krieger* Sámuel (1776), *Neu* ezr. (1783) és *Lipszky* (1806) készítette — térképeken jól látható *„bozóthság"*-oknak, berkeknek és ingólápoknak az 1818. évvel kezdődő Balaton- és Sió-szabályozással megindult kiszárításából s fokozatosan legelőkké s szántóföldekké javulásából (agronómus szóval: meliorációjából).

Közismert, hogy ezeket — a balatoni nagyvizek kiöntéseiből származott — berkeket éppúgy, mint a kuruc harcokban annyit szerepelt Sió-berket elsősorban a „túlfolyó" Sió medrét többszörösen elzáró *malomgátak* hozták létre. *Krieger* Sámuel 1770 körüli „Descriptio fluvii Sio et Lacus Balaton" c. tanulmányában a 9. tábla számszerűen megadja az öt Sió-malomnak (Fok, Kiliti, Mezőkomárom, Ozora és Simontornya) esését (casus), mely együttesen a foki malomtól a Sárvízzel való összefolyásig 43 láb és másfél hüvelyk. Az idevágó irodalomból[9] kiviláglik, hogy a káptalanból nagy összegekért megváltott foki (1825), majd kiliti (1848) malmok „elrontása" *egy-egy méternyi* lecsapolását jelentette a Balaton vízszínének. A Délivasút építése (1858—61) által szükségessé vált *újabb 92 cm-es vízszínsüllyesztés,* kapcsolatban a Sió-zsilip 1863 októberében történt megnyitásával 30—300 méter széles apadásövet teremtett a déli Balatonparton, Berénytől Siófokig, a víz- és partbirtokos Hunyady-, Festetics-,

[9] *Cholnoky* Jenő balatoni hidrográfiájától (1918) — *Tenk* Béla (1936), *Bertók* József (1935) művein át — *Dornyay* Béla összefoglalásáig. (A Sió-csatorna tört. 1947. Siófoki Füz. Egyet. Nyomda.)

Inkey-, kegyesrendi, Széchényi-, apátsági, káptalani és Zichy-uradalmak ingyen gyarapodására.

Ez a parti apadássáv helyet adott ugyan a fövényfürdőknek s lehetővé tette a vaspálya két oldalának rohamos beépülését, a vaspályával párhuzamos megyei út fokozatos megépítését, új lakótelepek létesülését, de egyben elvágta és megfosztotta a Balaton csuka-, ponty- és keszegtömegeit a rétségektől, az ő természetes ívó- és ivadéknevelő helyeitől. Ez pedig — legalább egy-két évtizedre — a haltermés csökkenését, a tömeges halfogások elmaradását vonta maga után.

Ámde egyidejűleg, a balatonparti vasút építése előtti és utáni években, a Tiszán is kezdték éreztetni káros hatásukat a vízszabályozások és hozzá a sorozatos aszályos nyarak. Egy 1900 körül elhúnyt értelmes öreg mindszenti halászmester, *Danicska József* feljegyzései szerint, melyeket *Répássy* Miklósnak engedett át (vö. utóbbinak kitűnő tanulmányát: „A Tisza halászatáról hajdan és most". Kny. a „*Halászat*" 1903-i évf.-ból), az 1856. évvel egy 4 évig tartó szárazság következett. „Az 1859. év különösen fekete lapot tölt be a tiszai halászat történetében. A Tisza tavaszi áradása elmaradt. Mivel a takarmányhalak (értsd: keszegfélék, L. K.) nem ívtak le, ezért a Tiszában nagy hal sem volt. *A halászoknak alig egytizedrésze foglalkozott már kedvenc mesterségével. Sok területnek már bérlője sem akadt... 1862-ben a halászoknak más foglalkozás után kellett nézniök,* hogy mindennapi kenyerüket megkereshessék." (Id. h. 8. lap.)

Ez az 1862. esztendő (tehát nem az 1864., amint Jankó tudta) korszakjelző a Tisza és Balaton közti halászmozgalom történetében. 1861 tavaszán nyílt meg a buda—kanizsai vasút — és a következő nyárban már megjelentek a Balaton partján az arad-lugos-temesvári ú. n. szárazhal-kereskedők, akik eddig a szeged-csongrád-mindszent-szentesvidéki halászoktól vásárolták az őszi-tavaszi nagyvizek idején tömegesen fogott keszegfélét, ezt hasították, sózták és szárították és egész szekérsorokban vitték a román-szerb piacokra, mint a görögkeleti lakosság legfontosabb bőjti néptáplálékát. Mivel pedig a tiszai haltermelés a minimumra csökkent, az aradi s más román-szerb városok halkereskedőinek figyelme a Balatonra irányult, s felhasználva a vasúti szállítás lehetőségét, már 1862-ben Boglárra jöttek halászbérlet után érdeklődni.[10] Mivel pedig új, fogósabb szerszámok beállítására, a Balatonon idáig ismeretlen haltartósító eljárások bevezetésére volt szükség, természetes, hogy a halkereskedők a Tiszán kenyér nélkül maradt, mesterségét legjobban értő szentesi, mindszenti stb. halászság köréből iparkodtak halászmestereket toborozni.

3. Ősi balatoni halászszerszámok a tiszai halászok eljövetele előtt

Az idáig közölt irodalmi emlékek és *Jankó* János nyomozásainak egybevetésével lássuk most már, milyen volt a Balaton — hogy úgy mondjuk — „*őshalászata*" akkor, amikor 1862 tavaszán az első tiszai halászcsapat a Balaton déli partjára érkezett.

[10] 1862-ben még csak Szántódon, Bogláron és Szentgyörgyön (Keszthely néven) volt a Délivasútnak állomása. A Kisfaludy gőzhajó Szántód vasútállomása előtt horgonyozva vette fel és vitte át Füredre a fürdővendégeket. A siófoki vasútállomás csak 1863-ban, a hajóállomás csak reá egy évre nyílt meg. Vö. Siófok fürdő fejlődése (1863—1943) c. tanulmányomat. Siófi. Füz. 1. sz. Egyet. Nyda. 1946.

Bizonyosnak látszik, hogy rendszeres, a parti lakosság nagyobb tömegeit foglalkoztató halászat csak szürettől kezdve őszön-télen át a tavaszi halívások befejeztéig folyt. A Balaton „borág-koszorúzta" északi partjain — ahogy Kisfaludy Sándor, Kis János és más balatoni klasszikusaink annyiszor megénekelték — a szüret valóságos hetekig tartó népünnepély volt, amikor a halnak különösen nagy volt a kelete. Szüretkor tehát a halászat már bizonyosan folyt, már csak azért is, mert a halnak borral való elcserélésére, vagyis könnyű helybeli értékesítésére ekkor nyílt a legjobb alkalma halászainknak. Nyáron csak annyit halásztak, amennyire az ismert halászoknak „megrendelésük" volt, vagy amennyi a vízbirtokos földesurak és halászjobbágyaik, meg a szenvedélyes „szabad halászok", a 70-es évektől kezdve divatba jött szóval „órhalászok" fogyasztására kellett. A primitív útviszonyok ugyanis meleg időben a hal szállítását csak igen kis távolságra korlátozták s a kereslet e romlandó áru iránt érthetőleg minimális volt. Fürdőélet, idegenforgalom s a halkereslet élénkülése a tó partján csak a vaspálya megépítésének és az apadásöv telkesítésének lett a következménye.

A halászat hasznosítása általában *bérlők* útján történt a felszabadítás óta, mert — amint *Jankó* is gondolta — a vízbirtokosok iparkodtak ezután Balaton-részükből minél több és állandóbb pénzjövedelmet s ezenkívül rendszeres halellátásukat is biztosítani.

Ezután már nem a vízbirtokosok adták a halászszerszámokat, hanem a bérlők vagy halászok szerezték be azokat. Ívási időbeli halkíméletre, halóvásra, hálószembőségre, nemes halivadék behalasítására senkinek sem volt gondja, vízirendészet ismeretlen fogalom volt, úgyhogy jogszerű és orvhalászat közt szerszámok dolgában vajmi kevés volt a különbség. A bérlők olyan szerszámokkal dolgoztattak, amilyeneket legfogósabbaknak gondoltak, arathattak anélkül, hogy vetniök is kellett volna. Halászbokor-húzta gyalmot éppúgy használhattak, mint a kishalászok, a későbbi halorzók szerszámait: eresztőt, varsát, burittót, véghorgot stb.

Összegezzük ezek után a balatoni „őshalászat" szerszámait, a télit úgy, mint a nyárit, a déli sekély vizekéit csakúgy, mint az északi part mélyebb, nádszegélyes vizein használtakat:

A *bokor-* vagy *nagyhalászat nyári* szerszáma a 40—60—80 öles, *gyékényes gyalom,* más szóval *zsákos húzóháló* (a káta szót nem használták). Ezt délen partra vagy *lábra,* északon nádszélre vagy *hajóra* húzták. E háló hajója a déli parton, ahol jobbára lábra húztak, egy bodonhajó volt, az északi vizeken legtöbb helyt kettő kellett belőle, mert ott kevés tisztás, köves partrész kivételével, mint Tihany körül, Akaliban, Szepezden, Badacsonyban és Zámor, Györök elején, a nádas szélére, vagyis hajóra kerítettek. Tihanyban a sűrűszemű, gardafogó-szerszám is ilyen 60—80 öles gyalom volt, amellyel a hegyenjáró irányításával hatalmas gardarajokat tudtak bekeríteni. Kisebb gyalmok voltak a Lelle, Boglár, Csehi, Fonyód homokpartjára húzott, hajónélküli *„lovasháló"* (40 öl hosszú, 4—5 ember szolgálta ki) és minden homokos partra kihúzható, két embertől vont, 10—20 öles *gyalogháló* vagy *gyalogvonyó,* még a közelmultban is a legtöbbet használt orvhalászeszköz a déli, keleti és nyugati parton. A Balatonba szakadó északi parti sédeket, patakokat és a déliparti árkokat, bereklecsapoló met-

széseket is ilyen gyaloghálóval rekesztették, de ezeket *gáthálók*nak is nevezték, mert a Balaton partján a töltéspartú vízfolyásokat általában gátnak is nevezték. Ilyeneket használtak, de szélesebbet a Sió-meder meghúzására is, mielőtt a zsilip (1863-ban) elkészült.

A *jégi halászathoz* (sohasem hallottam a Balaton körül a Herman és Jankó használta jeges halászat kifejezést, aminthogy mindenütt *hígvízi* és nem hígvizes halászatot mondanak) használták a leghosszabb, 100 öles gyalmot, de ennek felinjára nem a könnyen úszó és úsztató gyékényt, hanem a súlyosabb, közönséges puhafalécből faragott „potá"-kat kötözték, hogy a háló felinját a göcsörtös jégalja meg ne akassza. Ilyenek vannak manapság is alkalmazásban, mint ahogy a jégi gyalom maradt mindenütt másutt is, Szibériától a német tavakig a legősibb, legmaradibb, leghagyományosabb felszerelésű szerszám.

A háló anyaga természetesen a kender volt az egész Balatonon, télennyáron egyformán. Szánkóinak szerkezete is a régi faalkotmány. *Vezérrúd, rúdhajtó, gemics, bukálló* is ősrégi eszközök, a német eredetű *cibék* is több mint 200 esztendős (vö. MNy. 1950. 3. sz.-beli cikkemet).

A *vejsze*, vagyis inkább *vejsz* vagy *vejc*, Badacsony és Kenese közt túlnyomórészt *kalicka*, ősi szerszáma volt a balatoni halászságnak, de a régi, nagyobb Kisbalatonban egyben a legfontosabb szerszám is volt. A Zala folyón a bodonhajókkal kombinált lészát használták pontyfogásra. Ez az ősi módszer megmaradt addig, amíg a bodonhajó használatban volt. A Kisbalatonban a hajtóhalászat háromrétű *turbukhálója* is fontos szerszám volt és maradt — még e század huszas éveiben is, amikor én is figyelhettem a használatát. (Vö. e tárgyban *Jankó*nak *Herman*éval ellentétes, de helyes megállapítását, 366—67.)

Az északi part nádasai közt és a déliparti berkekben régóta használták a *dob-* meg az *egyszárnyú* háló-*varsát*. Az *emelő*-háló vagy *umbella* csak a Zala és a Sió folyók (s nem a Balaton) régi szerszáma, úgyszintén csak a Sióban volt kelete régtől fogva a *dobóhálónak* is.

Az 1888. évi halászati törvényben tiltott kártékony szerszámok közül általánosan el volt terjedve még 1862-ben a német eredetű *eresztőháló*. E veszedelmes süllő- és fogaspusztítóból még 1884-ben több mint 1500 vég volt használatban, ha a halászszövetkezet vízbirtokos tagjai panaszának hitelt adhatunk. Ugyancsak általános volt a használata minden égtáj alatti Balatonparton csuka-, ponty- és harcsaíváskor a *szigony*nak *és burittón*ak, máskép *tapogatónak*, valamint az északi meg nyugati és keleti nádasok szélén a *véghorgok*nak.

A legtöbb kisszerszám és nem csupán a gyalom használatához nélkülözhetetlen volt a *csónak* vagy *ladik*. E tárgyban nyomatékosan rá kell mutatnom, hogy szerintem Herman és Jankó egyformán eltúlozta a *bodonhajónak*, mint a tiszai hatás előtt úgyszólva egyetemes és egyedüli hajóformának jelentőségét. Aki pl. látta *Viski* „Tihanyi őshalászat"-ában a bodonhajó képét, benne *Herman Ottó* és két halász alakjával, az csak nehezen tudja elképzelni, hogyan férhetett el egy ilyen hajóban pl. a 80 öles gardaháló a kötelével és a hálót kiszolgáló halászbokor. A Balatonvidék történetében sok okmányban találkoztam kisebb hajók említésével, melyek bizonyára nem bodonhajók, hanem puhafából készült ladikok voltak.

A XVIII. sz. második felében Festetics Pál Keszthelyre linzi meg trieszti hajókészítőt hozatott, *Hrabovszky* D. szerint Boglár és Kőv. Eörs között a Jankovics- és Bárány-családok vitorlás kompot járattak (1827), Akali—Öszöd közt a piaristák termény- és személyforgalmát külföldön tanult hajóács készítette nagyobb hajó bonyolította le. De már kerek száz évvel ez utóbbi híradás előtt *Bél* M. is tesz említést korlátolt méretű áru- és személyszállításról a Balaton somogyi és zalai partja között. A tihany—szántódi révek közt az Árpádok óta emlegetett személy- és áruforgalmat is nyilván nem bodon-, hanem puhafából épített hajók bonyolították le. Igaz ugyan, hogy a tiszai hatás kezdete óta szinte állandósult a szegedi és tolnai, nagyníha talán komáromi hajóácsok tavasz-nyári balatoni hajóépítő munkája, de ez legfeljebb csak azt mutatja, hogy ezek ügyesebbek és jártasabbak voltak a hajóépítő munkában, mint a balatoniak, s célszerű volt a bérlőknek velük vagy velük *is* dolgoztatni.

4. Székely István tanúsága a szentesi halászok balatoni munkájáról

A következőkben a szentesi halászmesterek egyik legérdemesebb leszármazottját, *Székely* István siófoki halász-, majd hálómestert (szül. 1860-ban Szentesen, megh. 90 éves korában, a mult évben Siófokon) szólaltatom meg e tárgyban, aki utolsó résztvevője volt ennek a nagyhatású halászvándorlásnak és szakértője volt a mesterségbeli hagyományoknak. Utána pedig az idevágó hírlap- és szakirodalmi adatokból közlöm a legjellemzőbbeket, melyek mind *Herman* Ottó, mind *Jankó* előtt ismeretlenek voltak. *Székely* Istvánnal balatoni halászások alkalmával sűrűn és sokat beszélgettem az ő emlékeiről, s ott helyben gyorsírási jegyzeteket készítettem ezekről, 1920. novemberétől 1939 májusig. Feljegyzéseimet utoljára 1933. október 29-én ellenőriztem vele, amikor már nagy bánatára nem engedtük a halászokkal kimenni és hálómesteri beosztást kapott. Az összes balatoni halásztelepek kerítő- és dobóhálói az ő vezetésével s tevékeny közreműködésével készültek, még 84 éves korában is.

„Anyai nagyapám, *Sós* József szentesi halászmester 1862 tavaszán jött több társával a Balatonra, Boglárra halászni. Akkor volt ez, amikor az aradi *Telecsány* Sándor és Mihály meg *Gyermek* József és a temesvári *Vargucza* sóshalkereskedők a Balatonra jöttek és itt béreltek több község határában halászterületeket a tiszai mesterek számára. A szentesiek vezették be a Balatonra előbb a 200, majd a 300 öles *parás* vagy öreghálót, mert azelőtt errefelé csak 50, 80, legfeljebb százöles kenderhálóval dolgoztak. Ezek felinján nem para- (értsd: vörösfűzfakéreg-)úszók, hanem gyékénynyalábok voltak. A szentesiek tanították meg a balatoniakat a halhasításra, sózásra és szárításra is. Telecsányék fizették a vízbirtokosoknak a halászbérletet, s ezt aztán a halászmesterekkel szárított halban számolták el.

A szentesiekkel jöttek Sós nagyapámmal együtt 1862-ben a fia, *Sós* János, későbbi foki halászmester (megh. 1902-ben), veje, az én apám: id. *Székely* István, *Molnár* Mihály, *Szalai* János, *Tóth* Mihály, *Tóth* Sándor és mások. A Molnár Mihály fia később az én testvéremet vette feleségül, ennek fia Molnár Sándor öcsém, a mostani (1933. évi) fonyódi halászmester. Öregapja, Molnár Mihály Kenesén, Vörösberényben, Almádiban volt

halász az ottani bérlőnél, *öreg Rosenberger* Mihálynál. De már a Tiszán meg a Körösön is együtt halásztak Sósék, Székelyék és Molnárék; saját hálója volt mindegyiknek.

1862-től 1867-ig voltak Sósék Bogláron és környékén a közbirtokosság bérlői Telecsánnyal, akkor Siófokra jöttek, Telecsányék meg Keresztúron és szemben, a zalai parton béreltek vizet. Itt Fokon nagyapám már önálló bérlője volt a káptalannak, de mivel sok jóhalat fogtak (fogasfélét) és *azt nehezen tudták elárusítani,* 1869-ben az én nagyapám magához vette a trafikost, *Hecht* Mórt és akkor közös céget csináltak a jóhal árusítására. 2000 frt bért fizettek a káptalannak évente és 12 mázsa bérhalat. Közös bélyegzőjük volt: *„Sós és Hecht siófoki halászbérlők"*. Az én apám is halászmester lett itt, ide elhozta a családját is (én 7—8 éves voltam) és az én anyám, szentesi leány, tanította meg a halsózásra a foki halásznép asszonyait.

Az én nagyapám előtt (1862—67) a *tolnai sváb eredetű Singhoffer* Mátyás halászmester és pesti halkereskedő bérelte a káptalan és az apátság vizeit a szabadi, foki, zamárdi, tihanyi határban. Singhoffer foki kezelője *Wildhéber* tolnai sváb halászmester volt, „György gazdá"-nak hívták. *Dunai* halászmesterei voltak, de azért dolgoztatott ő is tiszai halászokkal. Mindig csak egy évre szegődtette és hónapszámra fizette őket."

Székely István megbízhatóságát bizonyítja előadásának több pontbani egyezése *Singhoffer* M. József öreg pesti halászmester visszaemlékezésével a *„Halászat"* 1919-i évf.-ában („A Balaton és a folyami halászok" címmel), melyet csak 1939-i fővárosba költözésem után ismertem meg és itt szó szerint közlök.[11] „A múlt század 60-as éveiben bérelt ott vizeket édesatyám (Singhoffer Mátyás) és nagybátyám (S. János): Tihany, Siófok és Zamárdi határában. Eleinte az ottani halászokkal próbálkoztak, de az ősi módszerhez szokott emberekkel nehezen ment a dolog. Hozattak hát Siófokra *tolnai sváb halászokat, Zamárdiba pedig tiszai halászokat* (Kiemelés mindíg tőlem L. K.). A *tihanyiakat* meghagyták magukban; azok *csupa kis részes halászok voltak.* A zamárdiak hamar összebarátkoztak a társaikkal. Megszokták a nagyhálót, amely több részből úgy volt összeállítva, hogy lehetett belőle 4 drb. 100 öles hálót csinálni, de össze lehetett kötni 200—300—400 ölesre is az egyes részeket. Megtanulták a hálójavítás munkáját is. Siófokon már nehezebben ment a dolog; ott bizony a német és magyar virtus összeütközött, sokszor egy-egy korcsmai itcés üveg képében repülvén a kemény koponyákhoz. Idővel azért mégis csak megbékéltek, annál könnyebben, mert a *tolnaiak is, a tiszaiak csak visszavágytak az ő folyóvizeikhez* s lassanként otthagyták a Balatont. Azok magukban űzték ismét a halászatot. De már az idegen jövevényektől tanult módon."

A duna-balatoni, közel 90 év előtti halászérintkezés e rövidke dokumentuma után térjünk vissza a sokkal tartósabb és mélyebb hatású tisza-balatoni halászkapcsolatok cselekvő részesének, utolsó mohikánjá-

[11] Vö. *Singhoffer* József és *Pejcsik* Imre: Hazánk halászata c. kis könyvét. 1892. 15—16. Ezt a munkát, melyben a Balatonról tiszai vonatkozásban kevés szó van, ismertem már a huszas évek vége óta. Jankó nem ismerte.

nak, a halászság tavaly elhunyt érdemes nesztorának, *Székely* Istvánnak „vallomásai"-ra.[12]

„Az én apám 1872-ben — 12 éves gyerek voltam akkor — ment vissza a többi tiszai mesterekkel együtt Szentesre, mert a Balatonon behozták a tiltást áprilistól júniusig (ez volt a valóban 1872-ben a 3 balatoni megye által ideiglenesen életbeléptetett halászati szabályrendelet egyik fő halkímélő intézkedése, L. K.). A Hecht akkor *Bárány* Gusztáv és *Karlberger* foki vendéglősökkel, a Fogas káptalani bérlőivel társult. De ez a kettő aztán a rossz üzletből pár év mulva kiugrott. Mielőtt a szentesiek idejöttek volna a Balatonra, nyáron nem is igen volt halászás kerítőhálóval, mert nem volt érdemes a drága szerszámot a meleg vízben mállasztani, nehéz is volt a jóhalat eladni (fürdőélet, vasút még nem lévén, L. K.), csak annyit halásztak éppen, amennyi a maguk meg a környék fogyasztására kellett. Télen aztán halásztak erősen, mert akkor lehetett szállítani a halat szekéren mindenfelé. Az igazi állandó halászat a Balatonon csak azután kezdődött, amikor a vaspálya megépült, sózták, meg szárították a halat, nyáron is volt nagyobb kereslet, meg messze földre, jég között Pestre-Bécsbe is lehetett szállítani a jóhalat. Annyi halat foghattak, amennyit csak akartak, mert a partra is kijárt a hal, tömegben is, mert nem zavarták úgy, mint most. 72-ben a tiltást azért hozták be, mert azt hitték, hogy kifogy a hal a Balatonból, pedig hát volt hal ölég, csak beljebb állt a szelektől is a halászok nem érték be a halat.

Amikor 15 éves lettem, akkor az öreg *Rosenberger* Mihály hívására eljöttünk újra Szentesről apámmal, a halászmesterrel együtt halászni őhozzá Fonyódra. Akkor, 1875-ben már Rosenbergeré volt ott a bérlet. Nagyobbik fia, Muki (M. János) volt a kenesei bérlő, a kisebbik, Móric lett később a tihanyi apátság vizeinek bérlője. Mi néhány évig halásztunk ott, a fonyódi Rosenbergernél, azután újra visszaköltöztünk a Tiszára. Közben én Siófokon a Hechtnél is dolgoztam mint halászlegény, s az öreg megszeretett, mert jól tudtam hálót csinálni. Szentesről 1881-ben berukkoltam katonának 4 évre is amikor kiszolgáltam, a Hecht újra hívott halászni, de én csak 1886-ban jöttem, most már egyedül a Balatonra. Az öreg Hecht (fia, az Izidor is benne volt az üzletben) halászmesternek fogadott fel. Azóta vagyok én állandóan az egyik foki halászmester, a másik a szintén szentesi *Sós* János volt. A Hecht már akkor más társat vett maga mellé, a volt szárszói bérlőt, *Morvai* Jakabot, mert az 1884—86. években igen magas volt a víz, keveset fogtak, a nagy hálókhoz pedig sok pénzre volt szükség. A Morvai elébb csöndes társa volt a Hechtnek, csak pénzzel segítette, de aztán rendes társa lett és az is maradt egészen 1899-ig, amikor a részvénytársaság kezére jutott az egész Balaton bérlete. Jól emlékszem, hogy 1887 novemberben egy tanyában 5 teli szekér szép harcsát fogtunk, ez volt a legnagyobb fogás harcsából, amit láttam több mint 50 év alatt, a legnagyobb harcsa 93 kilós volt. Hecht 31 mázsának mérte be az egészet, pedig bizony több lehetett az."

[12] *Nyiri* Antal tanulmányában a kihaló szentesi víziéletről (219. l.) is szó esik — Váradi Imre öreg halász vallomásában — *Székely* István hasonlónevű apjáról és Sós nevű rokonáról: „Híres öreghalászok (= nagyhálósok) vótak: Sós Imre, Fekete Imre, Paczó Sándor. Nyócvannígybe monta Széké (= Székely) István testvírjinek, hogy ne mennyenek el ríszre. Halásszunk! Hatan vótunk. Nyári vásárra (július végére) negyven mázsa száraz hal lett. A ríszesek nem kerestek annyit, mint mink!"

Egy másik öreg halász, *Rózsa* János (1857-ben szül., tehát Székelynél 3 évvel volt idősebb, megh. Siófokon 1940-ben), aki 1874-től fogva Hechték, majd 1884 óta a fonyódi Rosenberger télen vezeres, nyáron nagykormányos halásza volt, amíg a részvénytársaság át nem vette a bérletét az emberekkel együtt, — szintén sok érdekeset vallott nekem a szerszámokról s a szerszámjárásról, ami most tárgyunkon kívül esik. A nagyharcsák dolgában azt mondotta, hogy a legnagyobbat, 104 kilósat a zamárdi vízen fogták Hechtnek, a 80-as évek elején (amikor Székely még katona volt). Itt megjegyzem, hogy 1920 és 1939 közt a rt-nál 87 kilós volt a legnagyobb harcsa, amit bemértek, hossza 240 cm, állkapcsa 31 cm; 1924 január 15-én fogták a siófok előtti ú. n. „harcsás"-ban, jégi tanyában, amikor egy húzásra 2908 kg nagyharcsát, 360 kg fogast, 150 kg pontyot és csak pár q keszeget emeltek ki a jégre.

5. *Egykori hírlapközlések a tiszai hatásról (1863—84)*

Most pedig az élőszóbeli bemondások megerősítésére hadd álljon itt gyüjteményemből néhány hitelesnek tűnő adat a sok közül a *„tiszai hatás"*-ról:

A tiszai mederszabályozás halászatrontó és halpusztító hatásával kapcsolatban fentebb már idézett *Danicska* József mindszenti halászmester 1888-ban írt feljegyzéseiben, az ottani újságban ezt olvastam:

„A Balaton régebben gazdagabb volt halban, mint ma. Ezen halbőségről 1862-ben vettek tudomást a mindszenti halászok és azóta *évenkint* rándultak oda községünkbeli halászok *nyári halászatra* . . ." A cikk további során beszél egy *Sós* nevű siófoki eresztős halászról, ez nyilván Székely bácsi nagybátyja. Danicska maga is több éven át eljött halászni nyaranta és ő a Sió-zsilipet okolja a nemeshal megfogyatkozásáért, mert ezen át leúsznak és vissza már nem jöhetnek.

De *Répássy* Miklós is közöl egy részletet *„Danicska* József szentesi (így) halászmester hátrahagyott jegyzeteiből „a *Halászat"* 1903-i (*Jankó* halála éve utáni) évfolyamában; ez tömören összefoglalja a Balaton halászságának a tiszaiakkal való érintkezését, nevek említése nélkül:

„Ezév (1862) nyarán jöttek aradi halkereskedők Csongrádmegyébe, hogy a megye területén levő halászokat szerződtessék hónapszámos díjazás mellett a balatoni halászatra. Az aradi rác halkerekedők (inkább románok és örmények voltak ezek, mint szerbek, ahogy a Teletsián név mutatja, mint ez a cég 1900 körül a nevét írta, L. K.) már a század elejétől fogva a megyénkbeli halászoktól szerezték be úgy a nyershalat, mint a szárított sóshalat. Amidőn a Balaton mellékén a vasút megnyilt, megfordultak a Balaton tájékán is és látták, hogy itt még be lehetne szerezni kellő mennyiségben a szárított halat, ha volna aki feldolgozná, ezért jöttek ők Csongrádmegyébe és szerződtették a Balatonra a tiszai halászokat és halhasítókat. Halászaink készséggel engedtek a felhívásnak, mert itt már nem nyujtott megélhetést a halászat. A Balatonmelléki *lakosság bánatba esett,* midőn a tiszai halászok megeresztették a százöles hálót. A következő évben már 200, sőt később 300 öles hálóval dolgoztak".

Hogy Danicska feljegyzése mennyire megbízható volt, azt bizonyítva látom ebből a pársoros egykorú balatoni újsághírből:

„A Tisza mellékéről feljött és a Balatonnak nagy részében halászatot bérbevett alföldiek tanyagazdája, *Papp* Demeter, az általuk itt nem messze a Savanyúvíztől az arácsi határban a Balaton-parton állított nagyobb halászgunyhóban, a látogató fürdővendégeket — mint halljuk — igen ízletes zsíros tarhonyával és finom *halászlével*, a legszívesebb magyar vendégszeretettel szokta — kivált, ha előzetesen tudósítva is lett — megvendégelni." (Balaton-Füredi Napló. III. évf. 1863. jún. 14.-i szám.)

U. e. idényhírlap jún. 25-i számából:

„Június 19-én a szegedi halászok, kik a balatoni halászatot bérben bírják, nagyobb mennyiségű halat fogtak, 120—130 fontosakat is. A helybéli halászok, különösen *nyáron, kevés sükerrel halásztak*, ezen alföldiek pedig felette szerencsések, valószínűleg *jobban értenek hozzá, készleteik is célszerűbbek.*"

Hogy mennyire igaz volt Danicska megjegyzése a balatoniak „búbaeséséről" is, ezt jól érzékeltetik a *„Somogy"* c. újság alapítószerkesztőjének, *Roboz* Istvánnak következő kifakadásai (III. 1868. dec. 1.) a Balaton halszűkéről s a halorzók garázdálkodásairól:

„Nincs az a határ, ... mely ily bitang volna, mint ez a mi szép tavunk. Egész nyáron, őszön és tavaszon át az iskolás gyerek is szigonyozza, horgássza halát; ellepik a Balaton partját, mint a vadludak. A nagyobbak *teeresztik az álló hálókat* száz és száz helyen, melyekbe a hullám beleveri a halat és még ezenkívül *kerítőhálóval* éj-nap egyaránt dolgoznak. A halívásra semmi gond, boldog-boldogtalan nekiesik, mint Csáki szalmájának, otthagyva sokszor még ... az aratást is. Hozzá még *meghozták a tiszai halászokat* a Balatonra, e valóságos Raubschützeket, kik tudják a járását, természetét a halnak és — ez lévén mesterségük — örökösen a vadászaton vannak. Az apró halakat, melyeket a mi halászaink visszaeresztettek, ezek *fölszárogatják* vagy a nagyon kicsinyeket leöntik garmadákba a partra és otthagyják. A tenyészhelyeket körülfogják és mikor legjobban ívik ez vagy ama halnem, akkor üldözik legjobban ... Lopja e kincsesbánya kincsét mindenki, akinek kedve van rá ... Törvényt! és pedig szigorú törvényt!" ...[13]

U. e. lapban 1871. május 23-án Roboz vezércikkben foglalkozik a Balaton halászatával és szó szerint közli a megyei gazdasági egyesület halászati bizottmánya beadványát a 3 vármegye számára alkotandó szabályrendelet tárgyában. Csak a tárgyunkat legjobban érdeklő pontokat közöljük belőle:

„Veszprém indította meg az akciót avval, hogy egyik évi bizottmányi ülésén elhatározták, hogy az *alföldi halászok által divatba hozott sűrű hálót* használni nem szabad. Ezt Somogy és Zala is követte ..." A halkíméletre nézve javasolják az ívás évszakában, vagyis márc. 15-től május 15-ig a teljes tilalmat fogasra, süllőre ... A hálókra nézve: az ú. n. gardaháló (értsd: szűkszemű eresztő, L. K.) használata, melynél a szem átmérője nem egészen egy hüvelyk s a legkisebb halakat is megfogja, azon-

[13] *Roboz* István (1826—1916, Petőfi, Jókai pápai iskolatársa), az 1849-ben kivégzett somogyi kormánybiztos, Noszlopy Gáspár titkára, Kossuth kápolnai imájának szerzője, a Balatonpart közeléből, Köttséről származott és kerek 60 éven át minden nyarát Füreden töltötte az apátság vendégeként. A Balaton értékeinek — mint sokáig a somogyi gazdasági egyesület igazgatója is — lelkes harsonája.

nal eltiltandó... Később a keszthelyi közös értekezlet 1871. dec. 9. — a tilalmi időt ápr. 1-től jún. 1-ig állapította meg s csak olyan eresztőhálót engedélyezett, „melynek szeműre 2 négyszeghüvelyknél nem kisebb". Legszigorúbban eltiltandónak nyilvánította a lövöldözést, szigonyozást, borítóhálót, véghorgot, sőt még a *„vejc"* használatát is. Ez utóbbit a zalai balatonmelléki halászmesterek felszólamlására (Zala-Somogyi Közl. 1872. febr. 25.) a szabályrendelet végleges szövegében mégis kihagyták a tiltott szerszámok sorából, hiába tiltakozott ellene *Soós* Mihály keszthelyi természetrajz-tanár, mint meghívott szakértő. (Lásd ennek cikkét Pesti Hirlap, 1880. márc. 16.)

A szabályrendelet 1873. ápr. 1-én lépett életbe az egész Balatonon. A rendelet nem hozta meg a várt eredményt, a halfogások javulását, sok bérlő és halászgazda tönkrement s a vízbirtokos uraságok kénytelenek voltak a magasra licitált bérösszegeket felére, harmadára csökkenteni. A 3 balatoni vármegye lapjai[14] állandóan hozzák a panaszokat, hogy a Balaton partján nem lehet süllőt, fogast kapni. A „halpusztításért" még 1876-ban is a *„tiszai jövevények"*-et okolják. Roboz a „Somogy" ez évi márc. 26-i számában így ír, újra csak a régi nótát fújván:

„Az *Alföldről jött halászok* nagyon elkeseredettek a rossz halászatok miatt, úgy hogy többen visszakészülnek. Bizony nem lehet mindig Eldorado a Balatonon sem. Jól kivették a vámot *ezelőtt 7—8 évvel* (helyesebben kétszerennyi évvel, L. K.), mikor még a *grundli* nagyságú (Grundel, Gründel, Fenékjáró küllő, Gobio fluviatilis Cuv., L. K.) halakat is kifogták és megfüstölve küldték a sokácok- és rácoknak száz- és száz mázsaszámra."

A jótollú közíró és a gazdasági kultúra fejlesztésében érdemeket szerzett balatonrajongó iránti elismerésünk mellett is meg kell vallanunk, hogy Roboz e sorai mögött nem annyira a tárgyismeret, mint „helyihazafias" célzatú hangulatkeltés húzódott meg. Nemcsak nálunk, de a Tiszánál is száraz és szűk esztendők következtek egymásután 1872 és 75 közt (lásd *Répássy* füzetét a Tisza halászatáról, 20. lap). Öreg Székely Istvánék ezért engedtek szívesen 1875-ben a fonyódi Rosenberger hívásának. De mivelhogy — amint Répássy tanulmányából látjuk — a négy szűk esztendőt „1876-tól 1883-ig ismét nagyobb s hosszabb árvizű esztendők váltották fel", a tiszaiak nem sokáig időztek a Balatonon s már a 70-es évek vége előtt hazamentek. 1883-ig tartott az „utolsó ciklus", amelyben — Répássy szerint — még annyira amennyire kielégítő halászatról szó lehetett. Ettől kezdve a *Tisza megrendszabályozása befejeztetvén* (a kiemelés Répássytól, L. K.), csak folyton-folyvást hanyatló halászatról beszélhetünk."

A *„Somogy"* 1879. febr.-i számában olvassuk a siófoki Hecht és társai halászbérlők nyilatkozatát „valamennyi halász nevében", tele panasszsal a halászok nyomorúsága miatt. „Azt írják a lapok, hogy a *szentesi halászok által irtják* a tömérdek halat a Balatonon. Igenis, *mióta nálunk vasút van, a halat kés alá lehet használni, sózni, szárítani és más vidékre küldeni*, holott az olyan halakat azelőtt halmokban a Balaton partján elásták, de azért a vízből az a hal ki lett fogva, csakhogy nem bírták

[14] Vö. *Lukács* Károly: A Balatonvidéki hírlapirodalom első negyedszázada (1861—1885). Kny. A „Magyar Könyvszemle" 1944. évi I. füzetéből. 20 old.

máskép, mint nyers állapotban felhasználni, mert nem volt vasút, és a hasítást, sózást csakis a *szentesi halász hozta szokásba nálunk*, és így mi is pénzzé tehetjük azt, amit azelőtt a földbe ástak... Mult évben egy lap azt közölte, hogy a balatoni halászok már 400 öl hosszú hálóval halásznak és pedig *gépekkel*[15] ... De bizony nálunk, ha ezer öles hálóval halásznánk is, hal csak nincs és nincs. Miből éljen az a tömérdek szegény ember? Szűrik a vizet és éppen semmi a hálóba ..." hangzik tovább az emberbaráti mezbe bujtatott hangulatkeltés a bércsökkentés érdekében. „Vannak a Balatonon olyan halászbérlők, akik számos év óta bérbe birt vizekről most, szerződésük letelte előtt kénytelenek voltak lemondani, mint mi is, kik birtuk a tihanyi apátságtól a zamárdi bérletet. Még egy év volt hátra. A rossz időjárás és a két és fél havi tilalom miatt alig 15 hetet halászhattunk... Sok ezer család van tönkretéve..." stb.

1884. szept.-ben Roboz István újra vezércikkezik lapjában a balatoni halászatról, abból az alkalomból, hogy az első országos halászati felügyelő, *Landgráf* János és a balatoni vízbirtokosok szószólója, *Széchényi* Imre buzgólkodására alakulóban volt a *Balatoni Halászszövetkezet* a nagy tó halkincsének megmentésére és okszerű fogas- és pontytenyésztéssel való szaporítására.[16]

„A Balatonból fogy a hal!" — fújja meg újra a riadót Roboz. Színes képet fest a kincses tó egykori halbőségéről, az eddigi rablógazdálkodásról, halorzók garázdálkodásáról, majd imígy folytatja:

„Az *Alföldről jött halászok nekiestek a tónak aprószemű hálóikkal*, s pozsonyi mérővel lehetett mérni az apró halat, melyet a telhetetlen hálózsákban kihúztak... és aztán visszaeresztették vagy felboncolták, besózták és nagy kötelekre aggatva megszárogatták Románia, Szerbia számára, vagy lett belőle — tengeri héring! S ma ott állunk, hogy órákig járnak, bujdosnak a bérlők halászai a vizen, és sokszor azt se fognak, amiből egy paprikást lehetne csinálni a maguk számára."

E lendületes bevezetés után természetesen lelkesen üdvözli Landgráf és Széchényi kezdeményezését a Balaton halászatának szövetkezeti úton való hasznosítására. A Szövetkezetbe minden vízbirtokos földesúr és tőkés bérlő éppúgy, mint hivatásos halászmester bérlő (Böröczy, Bősze, Csemez, Csonka, Hamar, Herczeg, Horváth, Kiss, Kocsis, Mátyás, Mészáros, Sörény stb.) belépett.

A külföldet is megelőző első, „önsegélyen" alapuló Halászszövetkezet munkájának ismertetése már kívül esik feladatomon. Ez inkább a halászat, mint vízgazdálkodási termelési ág története szempontjából érdemelne figyelmet. Néprajzi érdekessége az 1884. óta előállt fejlődésnek csak annyiban van, hogy mikép viszonyultak ehhez a balatoni ősi halásznép kései ivadékai, akiknek egyrésze állandó és biztos kenyérhez jutott a hosszú lejáratú (6 helyett 25 év tartamú) bérszerződés révén saját érdekében is

[15] A régi primitív kézi „tekerő" vagy „csiga" (vízszintes fahengeren át dugott vastag akácbotok, lásd Herman, 289. Dereglyekép) helyett először a fonyódi Rosenberger Mihály vezette be a lendítőkerekes, vasbakos darut vagy kötélcsörlőt — Székely István és Rózsa János egybehangzó bemondása szerint.

[16] Ez a szövetkezet 5 évig működött s érdemes munkát végzett az első magyar halászati törvény (1888:XIX. tc.) alapján megalakult Balatoni Halászati Társulat (a halászati jogtulajdonosok érdekképviselete) előkészítésére és a Balaton halgazdaságának egységes halászati kezelés útján való fejlesztésére.

nemcsak aratni, hanem vetni, nemcsak fogni, hanem tenyészteni, bő fogások esetben a halat feldolgozni is kényszerült bérlőtársaság telepein, gyáraiban és műhelyeiben, másik, jóval nagyobb része pedig megmaradt — törvénnyel, csendőrrel dacoló — „szabad halász"-nak.

Ez a balatonparti halásznép épp olyan rajvonalban szállta meg úgy az északi, mint déli vízszegélyt és leste a halívást még a felszabadulás előtti években is, akárcsak jobbágyőse századokkal előbb, hogy a padlásán vagy pajtájában megbujtatott eresztőjével, gyalóghálójával, borítójával, varsájával és szigonyával a Mátyás-napi (febr. 24-i) csukaívástól kezdve a márciusi őn- s áprilisi fogasszerelmen át a májusi ponty- és keszegfördésig egyetlen könnyű és gyors halszerzési lehetőséget el ne szalasszon. A harmincas években mondta egy, a marcali bíróságtól sokszor büntetett orvhalász, *Szabó* Palkó Józsefnek[17] a fonyódi telepvezető szemébe, amikor már a halásztársaság — *Herman* Ottónak egy 52 év előtti levélben kifejezett sugallatára gondolva — halcsősznek alkalmazta: „Csendőr ide, törvény oda, felügyelő úr, a magunkfajta vérbeli, halon felnőtt partlakó bizony mindig kirakja az eresztőjét a bockára és leburítja a fördő pontyot, amíg csak az egész Balatonra födőt nem tesznek".

6. *A tiszai hatás összefoglaló értékelése*

Összefoglalva már most vizsgálódásunk eredményeit, megállapíthatjuk, hogy a tiszai halászok balatoni munkájának kétségkívül első és legfőbb hatása az volt, hogy megteremtett a mi halas vizünkön is egy, mesterségét állandó kenyérkeresetképpen, nemcsak időszakosan űző termelő ágat, a hivatásos halászét. A nyári halászat a Balatonon is rendszeressé vált. Ebben a jelentős társadalomgazdasági fordulatban azonban döntő része volt a tiszaiak megjelenését egy évvel megelőzött új vasútvonalnak, az ezt biztosító új balatoni vízszabályozásnak, a Sió-i zsilip megnyitásának, új apadásöv keletkezésének, rajta a fürdőkultúra kibontakozásának. Mindeme mozzanatok egymásba kapcsolódása vetette meg az alapját a nyári-őszi halzsákmányok egyre fokozódó keresletének s jó értékesülésének. A balatoni hal fogyasztóterülete ettől kezdve rohamosan kiszélesedett, nemes halban Budáig és Bécsig, tartósított tömeghalban (keszeg-garda) az román-szerb lakta aradi, temesvári, lugosi halpiacokig.

Ha e sorsdöntő fordulat elindítóinak az új műszaki alkotásokat (vaspálya, zsilip) kell is tekintenünk, de mégis vitathatatlan, hogy a halfogások olyan mérvű fokozódását, amely a halászatot és halfeldolgozást biztos és állandó foglalkozásává tette sok száz balatoni családnak, mégis csak a tiszaiak idézték elő avval, hogy

1. meghozták tavunkra a haltermelés ezidétt legmodernebb eszközét, a 80 ölesnél sokkal fogósabb *300 öles paráshálót*, a hozzátartozó *deszkahajókkal*, s

2. megtanították halásznépünk családtagjait a *halhasításra, sózásra* és *szárításra*, a tömeghalfogások értékesítésének akkoriban egyedül bevált és hasznothajtó ipari munkamódszereire.

[17] Hasonló nevű apját is mint híres eresztőst ismertem, aki Keresztúrról — melynek vízszélén rendes lakóháza, belsősége, kis szőleje is volt — Hofbauer bécsi halkereskedőnek közvetlenül szállította bőjtidőre a nagy fogasokat.

A tiszaiak nálunk meghonosított *halászati újításait* a következőkben foglalhatjuk össze:

a) *300 öles zsákos húzóháló,* melynek felinját gyékény helyett vörösfűzkéregből (Salix rubra) faragott úszók, ú. n. *parák* tartják a víz színén, alinját pedig kettős kötél alkotja, melyre nem köveket, hanem *ólmokat* erősítenek nehezék gyanánt és *pősöket* (a siófokiak *pőrs*nek, *pirizs*nek mondják) dugnak a kettős alin közé, hogy a háló *„elsárzását"* meggátolják. Az alint a felinnal a két hálószárnyon összekötő fát a régi istáp helyett a tiszaiak *apacs*nak nevezték, de ez a név nem lett általános az egész Balaton körül. A parás hajó *zsák*ja (nem *kátája*) *torkát* nyitva tartó *tutaj* (darab fa) helyét a Balatonon egy csomó összekötött para pótolja, *torokólom* helyett az alinra *monykövet* kötnek.

b) A nehéz bodonhajók helyett egy pár futósabb *deszkahajó* tartozik a parás hálóhoz, rajtuk *csigával* vagy *tekerővel* a kötél leszalasztásához vagy felcsévéléséhez. A nagyobbik hajót *hálóshajónak*, a kisebbiket *supellás*nak vagy *laptáros*nak nevezik. A halászmester külön csónakon járja körül a hálót, a parasor mentén, hogy azt az elsárzástól óvja s a zsákot az összecsavarodásból kiszabadítsa.

c) A kishalász szerszámai közül a *kétszárnyas varsát* is a szentesiek hozták nálunk használatba. A *vetőhálót*, mint balatoni szerszámot szintén a tiszaiakra vezetik vissza. Ennek kötésében és dobásában Székely István volt az egész Balatonon több mint félszázadon át a legnagyobb mester.

A jégi halászat és a tihanyi különleges gardahalászat terén a tiszaiak nem hoztak változást, annál is kevésbbé, mert nagyobb részük csak a nyári félévet töltötte itt, a téli hónapokra pedig visszaköltözött a Tiszára. Azonban többen közülök innen házasodván, családot is a Balaton partján alapítottak.

A 300 öles parás hálóval csak a nyári melegben *húztak lábra,* a déli part közelébe, egyébként *hajóra húztak.* Így a *mélyebb vizeket* is meghalászták, ahová a nyáridőbeli zavarások, fürdőzők, csónakázók elől a halak mindinkább beljebb vagy a nád közé húzódtak. Minthogy a bővebb fogásokkal a vaspálya révén a süllő, harcsa, csuka, ponty nagyobb része a nagyobb városokba, a fogas főleg Pestre s Bécsbe talált utat, a balatonparti lakosság nem jutott oly könnyen és olcsón a jóhalhoz, mint régebben. Ezért a rossz fordulatért a tiszai halászokat tették felelőssé, akikre általában rossz szemmel, mint betolakodókra tekintettek — az újságok mérges közleményei után ítélve. Nagyobb részük a hetvenes évek derekán végleg itt is hagyta a Balatont. A Székely, Sós és Molnár ősi szentesi halászcsaládok néhány sarja azonban végleg megtelepedett Siófokon és Fonyódon, s ezek híven őrizték továbbra is szüleik mesterségbeli hagyományait.

Tíz híján száz esztendő távlatából ma már megállapíthatjuk, hogy ha a tiszai halászok új módszereivel mindegyre hosszabb és szűkebb szemű hálóval halásztak volna még sokáig a Balatonon, ami rövidlejáratú szerződésük mellett elsősorban a bérlőknek állt érdekében, s hozzá még a vízbirtokosok és a kormányhatóság tétlenül nézték volna a halaknak ívás idején való kíméletlen pusztítását s az eresztők újabb meg újabb száz végeinek a bockákra állítását, mindezt anélkül, hogy a szűntelen aratás után a vetésre is gondoltak s a halfogások pótlására fogas- és pontyhalasí-

tást végeztettek volna: bizonyosra vehető, hogy a tó nemes halállománya erősen és talán végzetesen lecsökkent volna. Csakis az okszerű halóvó és haltenyésztő intézkedéseknek köszönhető, hogy az egyre intenzívebbé váló haltermelés mellett a Balaton halászata nem jutott a Tiszáénak néprajzi szempontból is oly végzetes szomorú sorsára.

Lukács Károly

Влияние Тисы на рыболовство озера Балатон рыболовство

Наша этнографическая литература дает очень мало данных о балатонском кочевническом движении сентешских и миндсентских рыбаков, начавшимся в 1892 году. Об этом явлении, имеющего значение поворота в балатонском рыболовном деле, *О. Герман* в своем обширном труде посвятил лишь 4—5 строчек, а *Я. Янко* в своей главе посвященной рыболовству на Балатоне говорил об этом вопросе на одной странице. Но ни один из них не говорил об этом вопросе с рыбаками Тисы или с их потомками. *Ж. Батк* , давший положительную критику, правильно указывает на тот недостаток в произведении > нко, что он не упоминает: носило ли это рыболовство периодический характер или было постоянным занятием, не упоминает о рыбной торговле и транспортных условиях. Правда и то, что наши этнографы не признавали за влияние Тисы, — ту временную и причинную связь, которая образовалась отчасти из мелко-капиталистического порядка продукции аграрного капитализма, из прибыльного арендаторства, из рыбацкого обнищания причиной которого было регулирование рек, с другой стороны коньюнктура свежего и сушеного рыбного товара с тех пор как построилась железная дорога и был открыт жилин р. Шио.

Автор на основании данных того времени показывает нам прежнюю тяжелую жизнь балатонских рыбаков-крепостников, когда хорошие рыбные ловли были волько зимой на весну, главным образом — рыбные ловли на льду с начала XVII тека, которые были точно описаны в рукописи М. Бель-я (17 1—37), дальше Балинт Хорват дает основательные описания об этом крае, знакомит нас с народом этого края и описывает тиханьские рыбные ловли (1848).

После освобождения крестьян в 1 48 году начинается *арендаторское хозяйничание рыбным промыслом* со стороны владельцев-господ. Это использование проводилось с целью повысить свои доходы и обеспечить себя рыбным товаром. Об этом и о реализации уловов дают сведения в своих статьях Иштван Пинтер в 1857 году и М. З. Хорват в 1859 году. Тисское влияние можно подитожить следующим образом: После того как была построена балатонская железная дорога и доставляла нужную для солки, соль и делала дешевым и быстрым транспорт рыбного товара создался рыбный промысл свежей и сушеной рыбы: Огромные неводы величиною в 300 ёль которые были принесены тисскими рыболовами удерживались на поверхности воды не тростником, а корой красной ивы (ракитника) на двух крыловых концах которой был поплавок и для употребления которой нужны были лодки из досок (дощаники) которые можно было употреблять как летом так и зимой по всему берегу Балатона. Огороженное и процеженное водное пространство называется — *садком* но старые названия употребляются и дальше повсюду.

Если в старые времена происходила ловля рыбы летними, малыми сетями, которые тянули на берег к ноге, а в более глубоких водах большими корковыми сетями к которым приделывались крепкие блоки, то позже употребляли железные лебедки или вороты для свертывания и развертывания каната. После массового улова лещей и чехомей (саблюх), после их очистки, солки, сушки которыми рыбный товар консервировался его доставляли на арадский, темешварский и др. рынки. Процедуре консервирования рыбного товара научили сентешские женщины-рыболовы и родственники балатонских рыбаков. Самый большой спрос был на благородную рыбу, главным образом — на судака. Большая часть улова судаков посылалась в Пешт и Вену. Из снастей мелкого рыболовства были распространены: двухкрыльная вёрша и закидной невод или закидная сеть, употребление этих снастей ввели тисские рыболовы. Большое количество тисских рыболовов в течении 10 лет (а не 4-х как говорит Янко) работали на Балатоне и очень хорошо

зарабатывали и только тогда вернулись на Тису, когда в трех балатонских комитатах ввели закон об охране рыбного контингента, по которому ловля рыб запрещалась на $2\frac{1}{2}$ месяца, что значительно понизило заработок рыболовов. Но вскоре некоторые из тисских мастеров рыболовного дела вернулись обратно, поселились (1878) на постоянное жительство в Шиофоке и верно хранят традиции тисского рыболовного мастерства.

L'influence des pêcheurs de la Tisza sur la pêche au lac Balaton

La littérature ethnographique hongroise ne fournit que bien peu de documents précis sur le mouvement migratoire commencé en 1862 parmi les pêcheurs de Szentes et de Mindszent et se dirigeant dans la région du Balaton. 4 à 5 lignes dans le grand ouvrage de O. *Herman* et à peine une page entière du chapitre consacré à la pêche au Balaton dans le livre de J. *Jankó*, voilà tout ce que nous avons possédé comme renseignements sur cette influence qui marque cependant un tournant remarquable dans la pêche du Balaton; et encore, même une partie de la documentation que contient ce dernier ouvrage est basée sur les récits de pêcheurs du Balaton plus jeunes seulement d'un âge d'homme, récits tantôt erronés, tantôt contradictoires. Avec des pêcheurs de la Tisza ou avec leurs descendants aucun de nos savants ne s'est entretenu à ce sujet. Dans sa critique élogieuse, Zs. *Bátky* indique avec raison un défaut de l'ouvrage de Jankó; c'est que celui-ci ne nous renseigne pas sur la question de savoir si la pêche au Balaton a été exercée comme occupation saisonnière ou bien comme occupation principale et, en outre, il ne fait mention ni du commerce des poissons, ni des conditions de transport. Il est vrai que nos ethnographes n'ont pas remarqué les relations de cause à effet et les rapports chronologiques que l'influence des pêcheurs de la Tisza avait d'un côté avec l'exploitation sous forme de bail petit-capitaliste, découlant du système de production du capitalisme agrarien, et avec la misère des pêcheurs de la Tisza engendrée par la régularisation de cette rivière, — et d'autre côté avec les conjonctures que le développement du réseau ferroviaire et la construction de l'écluse du canal Sió ont fait naître au profit de l'écoulement des poissons du Balaton, frais ou séchés.

Sur la base de documents contemporains, l'auteur esquisse le sort difficile qui fut naguère celui des pêcheurs-serfs du Balaton; il présente un tableau sur les pêches qui ne donnèrent de bons résultats qu'en hiver et au printemps et surtout pratiquées sous la glace; ses relations remontent jusqu'au début du XVIIIe siècle et s'ouvrent par les descriptions précises puisées dans les manuscrits de M. *Bél* (1701—1737). Il y a lieu de mentionner en outre la description donnée par Bálint *Horváth* de la pêche de „garda" (pélèque, sorte de brème) pratiquée à Tihany; cette description datant de 1843 fait preuve d'une connaissance précise du pays et du peuple. — C'est après l'affranchissement des serfs en 1848 que commence l'exploitation des pêcheries *par voie d'affermage*, introduite par les seigneurs propriétaires des eaux, pour augmenter leur revenu pécuniaire et pour assurer leur approvisionnement en poissons; des relations concernant ce sujet ainsi que l'écoulement des prises sont puisées à l'article de István *Pintér* (1857) et de M. Z. *Horváth* (1859).

L'influence des pêcheurs de la Tisza sur le développement de la pêche du Balaton peut être résumée dans ce qui suit:

La mise en exploitation du chemin de fer du Balaton ayant créé les conditions du transport rapide et peu coûteux des poissons crus ou conservés ainsi que du sel nécessité par la conservation, les pêcheurs de la Tisza apportèrent avec eux leurs grands filets à 300 toises qui assuraient des prises plus abondantes; ces filets étaient garnis à leur bordure de flotteurs en osier rouge au lieu de jonc; à l'extrémité des deux ailes, il y avait des barres de conduite appelées „apacs"; pour desservir le filet, on avait besoin de barques de planche longues de 7 à 8 mètres; l'utilisation de ces filets tant en été qu'en hiver s'est répandue tout d'un coup, sur tout le rivage du Balaton. Comme dénomination des pêcheries, — les nappes d'eau encerclées et sondées, — c'est le nom de *tanya* qui s'est partout divulgué, à côté des anciennes apellations („vető" et „vonyó"). Alors qu'auparavant les petites seines utilisées en été ne pouvaient être retirées qu'en se plaçant soit au rivage soit dans l'eau guéable, avec les grands filets garnis de flotteurs les eaux plus profondes pouvaient être également exploitées; à cet effet, on a employé des poulies bien

solides et plus tard des grues ou des crics de fer pour dévider et enrouler la corde attachée au filet.

Les brèmes, — notamment les deux variétés appelées „keszeg" et „garda", — pêchées en grandes masses ont été conservées par voie de tranchage, de salage et de séchage, et expédiées aux marchés de Arad, de Temesvár etc. Ce sont les femmes des pêcheurs de Szentes qui ont appris ces opérations aux membres de famille des pêcheurs du Balaton. Les prises en poissons de grande race, — surtout de „fogas" (sandre), — devenues plus copieuses, ont été transportées, en partie prépondérante, à Pest et à Vienne. Parmi les engins employés dans la petite pêche, la nasse à deux ailes ainsi que le filet à lancer, — sorte d'épervier, — ont été également vulgarisés par les pêcheurs de la Tisza. — Les pêcheurs de la Tisza ont travaillé en un nombre assez important pendant dix ans, chiffre rond, (et non 4 ans comme l'a noté Jankó); ils ont réalisé un gain intéressant et ne retournèrent à la Tisza qu'au moment où les décrets des trois comitats de la région du Balaton réglementant la pêche instituèrent un temps de fermeture de deux mois et demi en vue de sauvegarder la réserve poissonnière; cela eut pour effet de diminuer sensiblement le gain appréciable dont les pêcheurs de la Tisza ont joui antérieurement. Toutefois, quelques-uns des maîtres — pêcheurs de la Tisza revinrent bientôt au Balaton (1875), ils s'établirent définitivement à Siófok et continuèrent leur travail tout en conservant avec fidélité les traditions de leur métier tel qu'il l'avaient exercé sur la Tisza.

ADATKÖZLÉSEK

A kézi gyapjúkalap készítése
(Első rész)

Bevezetés

A Debreczeni Kalaposcéh iratait a Déri Múzeum őrzi. Nagy érdeklődéssel kezdtem hozzá az iratok áttanulmányozásához, s elsősorban magára a mesterségre vonatkozó adatokat igyekeztem kiemelni. A céhélet külön, zárt világa is érdekes, de a céh csak kerete egy iparágnak, s maga a munka menete fontosabb a keretnél, vagy legalább is vetekszik vele az egyenlő mértékért.

Írásos források

Három írásbeli adatát kell a céhnek felemlítenem, mint amelyek a mesterséggel szorosabb kapcsolatban vannak. Az első egy limitatió elleni panaszirat, melyet a céhirat Apologiának nevez. A következő a vármegyei rendelet, mely a limitatiónak érvényt szerez. Mindkettőnél fontosabb azonban a harmadik. Ez a Magyar Tudományos Akadémia felszólítására összeállított szójegyzéke a céhnek.

Mindhárom iratot függelékben közlöm, de részletesen is meg kell róluk emlékeznem.

Az Apologia címe:

A Debretzeni Kalaptsináló Mester Embereknek a Lemitatió eránt való Apologiája.

A céh birtokában maradt másolat nem mondja meg, hogy a panaszolt limitatiót ki adta ki, mikor adta ki. Magának a panasziratnak sincs keltezése. De ezeket a hiányokat könnyű pótolni. Az Apologia 15. punktumában azt mondja: ... a gyapju kalap, mely a Tettes Ns. vármegyétől van lemitálva 1 Rhfrtra ...; majd tovább: Egy közönséges parasztnak való kalap, illendő nagyságú karimával, mely a Tettes Ns. Vármegye Uraitól van lemitálva ...

Miután pedig Debrecen 1876-ig Bihar vármegyéhez tartozott, kétségtelen, hogy magát a „lemitatiót" Bihar vármegye adta ki.

De mikor?

Erre megint megfelel a céh iratai közt elfekvő s a limitatiót fenntartó rendelete Bihar vármegyének. A rendelet felzete:

Protocolli Particuláns Congregationis Bihariensis die 2° Mrty 1793 in Oppido Várad Olaszi Celebrator, Nr 403.

Ez a rendelet egy limitatió megerősítése, s a mesterekkel a városi tanács közli.

Ezt bizonyítják záró sorai:

Ezen Végzése Tetts Nemes Bihar vármegyének a' Bts Kalapos Céhnek oly véggel, hogy tudja magát ahhoz tartani párban kiadatik. 20 Április 1793 Per Jur. Primo N. G. Komáromy. (Vagyis Debrecen város első jegyzője adja azt ki a céhnek.)

Miután ez a limitatiónak érvényt szerző rendelet 1793-ban kelt, kétségtelen, hogy az eredeti limitatió elleni panaszirat 1792-ben íródott. E mellett szól az a körülmény is, hogy a debreceni kalaposok 1792 *Böjt elő havának* 20. napján kaptak engedélyt a várostól „Társaság" felállítására. 1792 előtt tehát a kalaposcéhhez — mivelhogy nem is hívták még életre — rendeletet a város nem továbbíthatott. Az Apologiát névszerint senki sem írja alá a mesterek közül, de punktumokba foglalják feltételeiket, melyeknek a „vármegye részéről leendő telyesítése esetén engedelemmel és örömmel submittálják magukat". Alá kanyarítva: Debreczeni Kalapos Társaság. Így pedig csak a városi céhengedély birtokában írhatták alá Apologiájukat.

A szójegyzék

1833-ban a Magyar Tudományos Akadémia felszólítására a városi tanács rendeletben hívja fel a céhet a mesterségükben használt németnyelvű kifejezések helyett magyar szakkifejezések összeállítására és bevezetésére.

Egy merített ív felzetén megadva a tárgy és évszám:

Az Kalapos Mesterségben előforduló Műveknek és Műszereknek nevei. 1833.

Az első oldalt kitölti a tanácsi leirat, az Akadémia felszólításával. A két belső oldalon áll a mesterek összeállította igen szegényes szójegyzék. Ez huszonkét sorszám alatt negyvennégy német műszóra negyvennyolc magyar fordítást ad meg. A fordítások gyatrák, semmiképp sem mondhatók tőrőlmetszetten magyarnak. Se a mesterek, sem az ellenőrzéssel megbízott „Senator Urak" nem törték magukat a nyelvészeti kérdések megoldásával. Figyelmük még arra sem terjedt ki, hogy a céhiratok közt megőrzött másolaton a munkálatokkal megbízott mesterek nevét feltüntessék. A Szójegyzék rávall arra, hogy a debreceni mesterek németül nem tudtak, nem is tudhattak, s a torzított német kifejezéseket úgy adják vissza, mint később a debreceni baka a német katonai vezényszavakat.

I-ző nyelvjárásuk a *tipőszék, tipni* az lapokat, *szíllap* (széllap) — kifejezésekben is megérzik.

Egyéb írásbeli források

Magáról a mesterségről tehát a céhiratokból keveset tudtam meg. Utánanéztem a szakirodalomban, nincs-e már feldolgozva a kézi gyapjúkalap munkamenete.

Frecskay a Mesterségek Szótárában a kalaposipar szókincsét nagyjából megadja.

Az Ipari Tanfolyamok Országos vezetősége pedig 1939-ben az Ipari Szakkönyvtárban kiadta a Kalaposipar című szakkönyvét. Ez azonban fő-

ként a kalapok gyáriparával, a félkészáru feldolgozásával foglalkozik, s röviden tekint vissza a gyapjúkalap kézműipari korára.

Az írásbeli források meggyőztek arról, hogy könyvből a gyapjú kézi kalap előállítását meg nem tudhatom, marad tehát az élőszóbani átadás, illetve átvétel.

Szóbeli források

Ez iránt semmi aggályom nem volt, gondoltam, annyi ma is a kalapos, akármelyiknél megfigyelhetem a munkamenetet. És itt ért a meglepetés. A mai kalaposok csak félkészáru feldolgozásával foglalkoznak, és sem a debreceni, sem a budapesti ipartestület nem akart tudni kézműiparszerűleg dolgozó kalaposról.

Hová lettek, tűnődtem magamban. Hiszen a debreceni céhiratokból tudom, hogy az 1792-ben felállott városi kalaposcéhnek kilenc tagja volt, s azokból csak kettő volt kalapos, a többi süveges. 1817-ben királyi engedélyt nyertek s huszonkét kalapost vettek fel ebbe a királyi céhbe. 1871-ben megszűnt a céhrendszer, de amikor 1874-ben „Új Korszak"-ba lépnek, a debreceni ipartestületnek akkor is tizennégy kalaposa volt. Lehetetlen, hogy ily rövid idő alatt kihalt légyen ez az iparág. Hiszen a XX. század elején magában Nagykárolyban tizenhat kalapos készítette a gyapjúkalapot. S Újpest mellett Nagykároly volt a század elején a kalaposipar egyik centruma. Kelet-Magyarországon kell utódaiknak lenni, de hol. Így jártam végig nyomukban Hajdú, Szabolcs és Szatmár vármegyében Balmazújváros, Nyíregyháza, Kisvárda, Nyírbátor és Mátészalkát, és beszéltem itt azokkal a mesterekkel, akik a gyapjú kézi kalap készítését még tudják, vagy legalább emlékezetét fenntartják. Sőt végül még Debrecenben is sikerült a régi szerszámok kezelésében jártas két mestert és egy öreg segédet találnom. Miután tanulmányomban gyakran fogok a mesterekre hivatkozni, személyi adataikat röviden megadom:

Beliczay Lajos 1876-ban született Debrecenben. A legidősebb az általam ismert mesterek között. Életrajzi adatait külön is feldolgoztam. Első tájékozásomat tőle szereztem. Ma se rendes műhelye, se régi szerszáma nincs.

Özv. Bodnár Györgyné, sz. Nagy Eleonóra 1868-ban született és ma is él fiánál Mátészalkán. Férje Nagykárolyból kiszármazott kalaposmester volt. Régi vásárokról, régmúlt időkről sok érdekes, színes emlékét jegyezhettem le.

Csiki Ernő Kisvárdán szinte csak javításokkal foglalkozik. Inaséveiről és vásárjárásokról mondott korjellemző adatokat.

Nyírbátorban Falusi Margit, az 1869-ben alapított Falusi Kalapos Cég utolsó tagja. A szakmában nevelték. Tízéves korában kis kalaposvasalót kapott ajándékba, csakhogy korán megszeresse a mesterséget. Meg is maradt a szakmában.

Leleszi József 1897-ben született Fényeslitkén. Ma mátészalkai mester. Jártas a fehérmunkában, de ma már csak félkészáru feldolgozásával foglalkozik, no meg javítással, alakítással. A kilencvenes években még megyeszerte hozzá járt vásárolni minden Kossuth-kalapot viselő férfi.

Lengyel Lajosnak Nyírbátorban saját szép portáján van ipartelepe is. Nem hagyott fel a kalapok kézi termelésével, de e mellett kész árut is dolgoz fel segédjével, Nagy Sándorral együtt.

Nagy Sándor első kalaposa volt valamikor Mátészalkának. Annyira gavallér volt — mondja róla Csiki Ernő, — hogy abba ment tönkre. Szép sátort állított ki mindig a vásárokon, sert hozatott, minden vevőjét megkínálta.

Másoktól azt hallottam, hogy egyszer ott hagyta a sátrát a kocsma kedvéért, a hirtelen támadt zivatar felborította sátrát, áruját szétszórta. Persze ilyesmibe könnyű tönkremenni.

Balmazújvároson a Mihalko-család már harmadik nemzedéken kalaposmester. Virágos, kedves, barátságos portájukon a két fiatal mestertől, s ma is munkás, dolgos életet élő édesanyjuktól is szíves vendéglátás keretében kaptam a legalaposabb kiképzést a mesterségből. Családtörténetüket külön is feljegyeztem.

Mikolai Mihály nyírbátori mester. Szerinte Nyíregyházán még vannak régimódon dolgozó mesterek, ilyenek Kelemen János, Suták Sámuel, Barta Lajos. Utána is jártam. Bizony nem dolgozza már a mesterséget egyik sem.

Pap Gyula kisvárdai, villanyerőre, vízvezetékkel berendezett műhelyében a régi szerszámok a modern gépek mellett ma is használatban vannak.

Sarkadi Júliának Debrecenben a Bádogos-utcában van kalaposüzlete. Az öregek vásárkörzetéről, a kalapviseletről általában sok érdekes emléket mondott el. Büszkesége, hogy Móricz Zsigmond is felkereste műhelyüket.

Az 1890-ben született Schuler Antal a nagykárolyi kalaposok egyik kirajzott tagja, s az egyetlen Budapesten a fehérmunka végzésében. Nagyfuvaros-utcai műhelyében régi szerszámok és modern gépek szépen megférnek egymás mellett.

A szabolcsmegyei Kéken, 1884-ben született, Veres József nyíregyházi mester, az egész mesterség pusztuló irányzatára jellemző pár szót mond:

— Mint felszabadult tanuló kerültem olyan mesterhez, aki fehérmunkát kívánt. Hat hónapig, amíg azt meg nem tanultam, addig fizetést se kaptam. Az az öreg legény vette fel a pénzt, aki tanított. Pedig én 1901-ben szabadultam. Soha az első mesterem után nem kellett nekem fehérmunkát végezni.

Tehát a XX. század elején az inas már nem tanulta meg a kézműipari munkát, s csak egyes mesterek kívánták meg a fehérmunkában való jártasságát a legénynek.

A felsorolt mesterek közül különösen Mihalko Gyulának, Leleszi Józsefnek és Schuler Antalnak a magyarázataiból tanultam sokat. Mihalkónál és Schulernél megkönnyítette munkámat a közvetlen megfigyelés. Munkamenetüket elejétől végig figyelemmel kísérhettem. Köszönettel emlékezem meg minden mesterről; öreg mesterekről, ifjúkori élményeikről, a régi világról, a vásározásról, minden mesterségükbe vágó kérdésről szíves készséggel adtak felvilágosítást. Pedig el tudom gondolni, mennyire alkalmatlan lehetett számukra egy mesterségükben tudatlan-járatlan idegent munkamenetük ezer fortélyával megismertetni. Nem egyszer tettem próbára türelmüket, de mestersgébeli tudásuk megbecsülése, munkájuk értékelése mindenkor őszinte, barátságos alapja volt megbeszéléseinknek. Fogadják ezúttal is szíves köszönetemet.

* *

(Tanulmányomban a gyapjúkalap kézműipari feldolgozásának munkameneténél a felsorolt írásbeli és szóbeli forrásokra hivatkozom. A limitatio elleni panasziratot röviden mint Apologiát említem, a kalaposok által összeállított szójegyzéket Szójegyzéknek rövidítem. A Mesterségek Szótárának címe helyett egyszerűen Frecskay nevét adom meg minden hivatkozásnál, és az Ipari Szakkönyvtárban megjelent könyvet Kalapos-szakkönyvnek jelzem.)

Néhány szó a gyapjúkalap nyersanyagáról

A juh egyes fajtáinak finom szőrszerű takaróját nevezik gyapjúnak. A gyapjú minősége a juh fajtája, a termelő ország éghajlata, a jószág tartása szerint változik. A kalaposipar szempontjából legjobb a spanyol merinói bárány gyapja. A báránygyapjú csaknem egyenletes vastagságú, nyírásánál szinte szálanként széthulló. A kifejlődött állatról nyírt bunda nem esik szét, a szálakat a gyapjúzsír összetapasztja. Ez az anyagyapjú az állat testrészei szerint is különböző minőségű.

A gyapjúszálak mikroszkóp alatt fűrészfogas pikkelyréteget mutatnak. Ha nagyobb tömegű gyapjúszálat összekuszálnak, az egyes szőrök fűrészfogas pikkelyes szerkezetükből kifolyóan egymásba akadnak, s mozgatás, rázás, gőz, meleg vízben végzett gyúrás hatására mindig tömörebb egésszé forrnak össze. Ez a nemezelődés folyamata. Az így összeállt, szinte eltéphetetlen anyag neve nemez.

A nemez tehát nem tévesztendő össze a gyapjúfonálból szőtt anyagokkal, pl. a posztóval vagy a gubavászonnal. Ezek fonallá sodort gyapjúból szövődnek, s csak felületükön megy végbe a gyapjúszálak nemezelődése.

Milyen gyapjút használtak a gyapjúkalaphoz?

A XVIII. század végén, a XIX. század elején a kalap felülkerekedik a süvegen. Vagyis a süveg divatja lejárt, és helyébe lépett a kalap. A XIX. század elején is Kelet-Magyarországon a fogyasztóközönség java földmíves, gazdálkodó, pásztor. Számukra erős, tartós kalapot kellett csinálni. Állani kellett annak a kalapnak az időjárás minden viszontagságát, akár ma a pásztorkalapnak, s bizony ez ma is durvább gyapjúanyagból készül a mesterek kezén. Így tehát kevés lehetett a kalaposok fogyasztása fínom báránygyapjúban, a durvább anyagyapjúval szemben. Erre vallanak az írásbeli feljegyzések is. Az Apologia 1°-ja így szól:

A kalapnak való gyapjút venni kell szemetestül, porostul.

2°-ja:

Egy posztós legényt csak azért kell tartani, hogy az legények keze alá a gyapjút porától, gazzától, ganéjjától tisztogassa, válogassa, gyarassa.

A céh Szójegyzéke (1833) első sorszám alatt a gyapjú válogatását és annak három fele való hányását említi. A 22. sorszám alatt pedig a „kifőtt" kifejezést használja. A durvább magyar gyapjút kellett a munkamenet egy pontján kifőzni. Erre a kellő pontnál visszatérek.

Ezek az adatok megerősítenek abban a feltevésben, hogy a XIX. sz. első felében a kalaposok nem bárány, hanem zsírban nyírt anyagyapjút dolgoztak fel.

A 81 éves Bodnár Györgyné azt mondta:

— Az én uram Pestről hozatta a fínom fehér gyapjút. Selyembirkáról nyírták azt. Olyan is volt, mint a hó. Még a harmatnak sem volt szabad azt érni.

Mihalko Gyula szerint:

— Aki spanyol gyapjúval dolgozott, annak anyagyapjú már nem is kellett. Csupáncsak pasztorkalaphoz használhatta. De az apám még pásztorkalaphoz is kevert spanyol gyapjút. Legjobb volt a merinói bárány gyapjúja. A racka szőre durva hozzá, hosszú is, vastag is. A racka szőre csak szőrcsizmához való, meg gubának.

Arra a kérdésre, hogy hol vették hát a gyapjút, azt feleli, hogy — Hozatta az apám Pestről is, de meg vettük debreceni, nyíregyházi vásárokon is. Gyakran megesett, hogy házhoz hozták. Kisebb juhász, akinek csak öt-hat kiló gyapjúja volt eladó, meg ha jó ismerős is volt, bejött az apámhoz kalapot cserélni. Házhoz hozta így a gyapjút. Ha többet hozott, még pénzt is kapott rá. Természetes, hogy zsírosan vettük a gyapjút. A juhásznak nem volt érdeke, hogy keverje a bárónygyapjút, hisz az anyagyapjú mindíg is drágább volt. De bizony vásárba, meg idegen eladó azt is megpróbálta, hogy azt is rásózza a kalaposra, amit a trágya összekalamolt. De azt le is fogta a hozzáértő a súlyból. A piszkos gyapjú sokat veszít súlyából. Még a közepes tisztaságú is ötven százalékkal könnyebb mosás után, mire kiszárad. Hát még a piszkos. Eleven jószágról nyírt gyapjú kell hozzá. A dögről nyírott gyapjút a kalapos meg se vette. Nem használhatta. Először, mert annak szaga van, azután meg nem is nemezelhető.

— Eleven gyapjú volt jó nekünk — mondja a debreceni Nagy Mihály. Döggyapjút is használtunk, ha az bárónygyapjú volt, de az elevengyapjú jobban tart össze, jobb dolgozni, sőt marhaszőrrel is kevertük, ha kellett. —

A nyírbátori Lengyel Lajos pásztorkalaphoz tehénszőrt is szokott keverni. Durvább lesz tőle a kalap, de olcsóbban lehet adni. Jól megmunkálva nem rosszabb az ilyen kalap a gyapjúkalapnál. — Ő legalább ezt tapasztalta.

Természetesen nem késtem adandó alkalommal ezt a véleményét Mihalkoval közölni. Azt felelte:

— Olyan is a! Rossz anyagból jó kalapot nem lehet csinálni. Marhaszőrt pásztorkalaphoz nem használunk soha. Nem köt annyira össze, mint a gyapjú, meg átalereszti a vizet. Amellett durva, vastagot mutat. A fogása is taplószerű. A pásztor ismeri is az anyagot, de meg nem is szereti a vastag kalapot. Tudja jól, hogy ha vastag, akkor vagy nincs jól kidolgozva, vagy valami idegen anyag van benne. Szóval nem lehet tökéletes az olyan kalap.

Mihalko véleményét megint Lengyelnél tettem szóvá. Azt mondta rá, hogy:

— Vót olyan mester, hogy aranygyapjúból sem tudott jót, vót olyan is, hogy selejtes anyagból is jó kalapot csinált. Mesterétől függött.

Leleszi József úgy vélekedik, hogy a tehénszőrrel kevert anyagot nem lehet prődre (magyarul szíjasra) kigyúrni. Ezért bizony jobb, ha a kalap anyaga tiszta gyapjú. Maradjunk ennél.

Kétségtelen, hogy ha a legerősebb anyagból előállított pásztorkalaphoz is tisztán gyapjú kell, hogy akkor a fínomabb, vékonyabb kalapokhoz is csak azt lehet használni.

Hogy egy kalapos mennyi gyapjút dolgozott fel egy esztendőben, arra pontos adatokat kapni nem tudtam, mert a kalaposok egyike sem vezetett a jelenben, a multban meg éppen nem könyvet. Így tisztán emlékezetükre vannak utalva. Mihalko azt mondja, hogy az apja műhelyében két mázsától öt mázsáig változott a vásárolt évi gyapjúmennyiség. Leleszi József úgy emlékszik, hogy Demján Péter Kisvárdán a 900-as évek elején egy-egy tavaszra 700—800 kalapot csinált készre. Mind Kossuth-kalap volt. Ez a mennyiség három-négy mázsa gyapjúnak felelne meg. De ez csak a tavaszi évadra készült. Elvégre nyári és őszi vásárokra is jártak a kalaposok a tavaszi főidényen kívül.

A gyapjúkalap készítésének munkamenete

I. A nyers munka

A gyapjú válogatása. Mosása, tisztítása. Kártolása, gyaratása.

II. A kazánmunka

Mondják üstmunkának is, fehérmunkának is. Fehérmunkának azért, mert e szakasz folyamán az anyag fehér színét megtartja.

Ide tartozik:

A fakolás. Gőzölés. Pácolás. Gyúrás. Előformázás.

Ez a nemezelődés folyamata.

III. A feketén való megmunkálás

A festés.

IV. Kikészítés (Zuricht)

Keményítés. Gőzölés. Formázás. Vasalás, körülvágás. (Ranflizás, strekkolás, plattírozás.)

V. A staffírozás

VI. A bizsonírozás

Enyhe átgőzölés, vasalás (azelőtt téglázásnak mondták), áttörlés.

A munkamenet három első szakasza

A nyers munka, a kazánmunka, s az anyagnak feketén való megmunkálása, vagyis a festés, különös érdeklődésünkre tarthat számot. Nemcsak azért, mert ez a három szakasza a munkának kihaló ága a kalaposiparnak, ma ezt a munkát a gyáripar látja el, míg virágzó kézműipar korában a mester maga végezte el a munkának ezt a három szakaszát is egyszerű szerszámokkal, a saját műhelyében. Mondom, nem ez a lényeg benne, hanem az, hogy a süveggyártóknak — ennek a régi magyar kézműiparnak — a munkájával ez a három szakasza a kalaposmunkának teljesen azonos. Hiszen a süveg is ugyanazon gyapjúanyagból, ugyanazzal a nemezeléssel és festéssel készült. Ennek a kalaposok munkájával rokon régi magyar kézműiparnak a szókincséből a kalaposság nem mentett át semmit. Szókincsüknek nyomára se találni. Egyetlen kalapost sem találtam, aki süve-

gesekről közelebbi adatot tudott volna mondani. Mintha süveget soha nem is viseltünk volna. Pedig 1813-ban a kalaposcéh, a kalmárok kalapárulási jogának korlátozását kérve maga mondja: hogy „1792-ben a céh felállásakor 8 úgynevezettt kalaposmester találtatott ugyan itt Debreczenben, de a kik közül csak 2 volt igazi kalapos mester, hatan pedig süvegkészítők voltak, a' kik kalapos legények által készítettek kalapokat." (A nyolc mesteren kívül volt egy özvegy is.)

Debrecenből a süvegesek, és nyomukban a kézi kalaposok úgy eltűntek, mint a tavalyi hó. Ezért kellett a gyapjú kézi kalap készítését Hajdú, Szabolcs és Szatmár vármegye kalaposaitól lejegyeznem, hiszen ma nyersanyag hiányában ezek sem dolgozhatják már a mesterséget.

I. A nyers munka

A gyapjú válogatása

A debreceni kalaposcéh Szójegyzékében az első pont a: Gyapjú válogatás, az az a gyapjút 3 fele hánni.

Válogatni csak az anyagyapjút lehet. Ez a bunda szinte egy darabban válik le a birkáról. Külön választották a lábszár, a has alatti és a hátgyapjút. Kalapnak ez volt a legalkalmasabb. A válogatás kifejezése a Szójegyzékben arra vall, hogy a finomabb kalapokhoz hátgyapjút használtak, — a durvább anyagú erősebb kalapokhoz pedig a minőségeket keverték.

A télen vagy kora tavasszal ellett és augusztus táján nyírt bárány gyapja apró, széthull, azt háromfele válogatni nem is lehet. A legöregebb kalapos, a debreceni Beliczay azt mondja:

— Válogatás után kézzel gondosan megtisztítottuk a gyapjút minden beleragadt moszattól, bogáncs, meg egyéb növényi lomtól, mert azt a víz ki nem viszi, s feldolgozás, raibolás közben esik ki a posztóból. Lyukat hagy maga után. Knipszes lesz a kalap.

A többi mester szavaiból már azt következtetem, hogy ők már legínkább báránygyapjúval dolgoztak, s az átválogatáson nem osztályozását értették a gyapjúnak, csak megtisztítását mindenféle lomtól.

Nagy Lajos szerint: Az átválogatásnak az volt a célja, hogy a gyapjúból a szemetet eltávolítsa. Ganéjhulladék, bogáncs, kullancs benne ne maradhasson.

Veres József is úgy mondja, hogy: a farkasnyila, bojtorján, kullancsfejet kiválogattuk az első nyírású báránygyapjúból.

— A zsíros gyapjút átválogattuk, mondja Papp Dénes, de nem osztályozva, hanem hogy a szemét kihulljon belőle. Tehát nem válogatás, hanem csak tisztítás az, ganéjhulladék, bogáncs, kullancs, egyéb lom benne ne maradjon.

Mihalko Gyula mosás után végzi el a válogatást, mert mint mondja, a juhganéjt, kullancsot azt ugyan a víz kiviszi, de a bogáncsot, egyéb beleragadt lomot kézzel kell kiválogatni.

A gyapjú mosása, tisztítása

A gyapjú mosásához jó víz, lágy víz kellett. Debrecennek pedig mindaddig, míg kútakat nem fúrtak, jó vize nem volt. Ezért mondja az Apológia 7. punktumában, hogy: Jó víz a mejet pénzen hozatunk meg kívántatik . . .

A debreceni kalmárok szőrkalap árulási joguk védelmében 1813-ban kelt beadványuk 3. pontjában azt mondják, hogy a debreceni kalaposok „nem csak, hogy az szükséghez képest elegendő kalapot nem készíthetnek, de fojó víz nem lévén, ollyanokat sem tudnak még készíteni, mint másutt . . ."

A mai mesterek szerint az öregek még a folyóvízben is válogattak, ha lehetett. Nem volt jó a fekete földű iszapos víz. A homok jobban zsírtalanított, és nem tapadt rá annyira a gyapjúra. Jó lágy vizű, homokos fenekű folyóvíz volt jó a mosáshoz.

Beliczay Kiss Gábornál inaskodott. Inasévei tehát a mult század nyolcvanas éveire estek. A mosásról így emlékszik meg:

— Nagy dolog volt. Este megmondták nekünk, inasoknak, hogy holnap gyapjúmosás. Készüljetek rá. Meghordtuk akkor azonnal a lúgoshordót szitált fahamuval, öntöttünk rá hideg kútvizet. Reggel háromkor már a hordó mellett álltunk. *Tapogattuk* a vizet! Elég ereje van? Nem erős ez a víz? Egy rész lúgot kimertünk, félretettük. A megmaradt két rész lúghoz egy rész vizet adtunk. Ötven liter lúgos vízbe hatvan kiló gyapjút bele lehetett nyomni. Egy huszonnégy óráig hozzá se kellett nyúlni. Akkor azután jól felkavartuk az egészet. Kézzel emeltük ki a gyapjút, két marok közt óvatosan ki is nyomogattuk egy kicsit. Most azután a félretett egy rész lúghoz két rész vizet vettünk, s abba is ázott a gyapjú huszonnégy órát. Utána újra kinyomogattuk, kétszer-háromszor tiszta kútvízbe átöblítettük. Szép időbe napra teregettük, gyékényekre. Szikkadt. Esős időbe mehetett a padlásra. Ott bizony őszidőbe meg is kelletett forgatni, hogy alaposan kiszáradjon. Ilyen ceremóniával csináltuk ezt.

Mihalko Gyuláéknál a gyapjúmosás rendje módosult, amióta nem a Tiszára, hanem a szoboszlói melegforrásra járnak gyapjút mosni. Így mondja el:

— Azelőtt, amíg a Tiszára jártunk mosni, hajnalba elindultunk szekérrel, napi élelemmel. Vittünk magunkkal katlant, üstöt, egy kétszáz literes dézsát. A katlant a Tisza partján leástuk földbe. Fát nem vittünk, van a Tisza partján elég vízvette fa, azzal tüzeltünk az üst alá, mert meleg víz kellett a gyapjú pácolásához. A víz ne legyen ehhez forró, meleg se nagyon, a kezem állja, ez volt a próbája. A pácolás szódás vízben történik. A szóda oldja ki a zsírt a gyapjúból. Száz liter vízre másfélkiló jégszódát, vagy félkiló zsírszódát vettünk. Kevesebb is elég esetleg. Az a fontos, hogy a víz *sikamlós* legyen. Fokmérő nélkül csinálom a keverést. Megérzem az ujjamon, hogy elég zsíros-e. Gyenge a lúg? Akkor zsíros marad a gyapjú. Túl erős? Akkor *megeszi* a gyapjút. *Elégeti*. Megsárgítja. Ezt a kártolásnál látja meg az ember. Apró és törékeny lesz a gyapjú. Azt lehet mondani, porrá válik. A pácolás hamarmunka. Egynegyed óra alatt megmegyen. Az üstből laposfenekű kosarakban a Tiszára hordtuk a gyapjút.

Lábszárközépig érő vízben mozgattuk a vízben a kosarakat, míg csak meg nem tisztult a gyapjú. Ponyván szárítottuk.

— Ma — folytatja Mihalko — sokkal könnyebb a helyzet. Itt van Hajdúszoboszló a melegforrásával. Szekérrel megyünk oda is. De nem kell se katlan, se üst. Még inkább hűteni kell a forrás vizét, hogy használhassuk. A csónakház alatti lefolyásnál rakodunk le, ott mán hidegebb a víz, lehűlt. Viszünk magunkkal egy kétszáz literes dézsát, azt meghordjuk forró forrásvízzel. Olyan forró a forrás vize, hogy a tojás megfőne benne. Lehűtjük hát hidegebb vízzel langyosra. A dézsába úgy százhetven liternyi víz van, s abba belenyomkodjuk a gyapjút. Megissza a gyapjú a vizet. Annyi gyapjút nyomhatunk bele, hogy csak akkor jöjjön fel a dézsába a víz, ha a legfelső gyapjúréteget lenyomom. Egynegyed órát pihentetem ebben a páclében a gyapjút, akkor oszt kézzel kiemelem. De Isten ments kicsavarni. Egyszerre csak annyit veszek ki, amennyi a két markomba fér. Le is csurgatom róla a vizet. Átteszem így a javát a kisebb dézsába, hogy levihessem a vízhez, mert a nagy dézsát nem bírná el két ember sem. A víz mellett marokkal dobom a gyapjút a laposfenekű kosárba. Ezt egy ember belemeríti a vízbe úgy, hogy a kosárnak csak kétujjnyi széle áll ki a vízből, meg is kell kavarni ebben a kosárban a gyapjút. Az ember a kosarat magát is meghintázza, meglóbálja a lábszárközépig érő vizben. Ha aztán egyszer-kétszer átkütyültük így a gyapjút, kiemeljük a kaskát a vízből, — persze akkorára már olyan tisztának kell lenni a kaskában a víznek is, mint amiben állunk, — s kivetjük a tiszta gyapjút a ponyvára.

Mihalko hozzáfűzi, hogy mossák esetleg a gyapjút a kanálisban is. Körülményes. Üstöt kell vinni, tüzelőt, dézsát, katlant. Meg szaporátlan is. Haladatlan munka állóvízben a gyapjúmosás. Hiába mossa benne, a zsíros víz ott marad a dézsában, nem folyhat el, mint a folyóvíznél. Hogy tisztuljon meg akkor a gyapjú.

Kisvárdán Pap Gyulának Mihalko pácolására az az észrevétele, hogy a zsírszóda pácolásra nem jó, mert a gyapjúszálakat elgyengíti, kimereviti és a selymességét is elveszti a gyapjú. Pap Gyula otthon mossa a gyapjút. Százliter vízre ötven-hetvenöt deka mosószódát elégnek tart. Az első öblítő lé langyos legyen, a második öblítő lé már lehet hideg. Utána lehetőleg napon szárít.

Schuler Antal szerint Nagykárolyban a régi mesterek kristályszódával és kenőszappannal mosták a gyapjút. (Nagykárolynak se volt folyóvize.) Az 1900-as években egyedül az öreg Szendrey János mosta már csak maga a gyapjút a károlyi mesterek közül, a többi nem vesződött vele. Hozatta tisztán.

A házilag mosott gyapjú, a mesterek szerint, ötven százalékot veszít súlyából, mégsem olyan tiszta, mint a mosógéppel mosott gyapjú. Ez viszont hetven százalékot is lead a súlyából.

Mosás után a gyapjút napon, esős időben padláson szárították. A további megmunkálás előtt pedig gondosan átválogatták. Mert a juhganéjt, a kullancstojást a víz ugyan kiveszi, de egyéb moszat, bogáncs, ilyesmi — mint már említettem is — benne maradt. Attól meg kell szabadítani. Ez a gyapjú tisztítása.

A további megmunkáláshoz, vagyis a kártoláshoz a gyapjúnak teljesen tisztának és száraznak kellett lennie.

A gyapjú kártolása, gyaratása

Beliczay azt mondja:

— A kártolás lassú és nehéz munka volt, de felelősségteljesen végezték el.

Meghiszem azt, hogy nehéz munka volt. Már az Apologia panaszba teszi 2-ik punktumában, hogy:

Egy posztós legényt csak azért kell tartani; hogy a legények keze alá a gyapjut porától, gazzától, ganéjjától tisztogassa, válogassa, gyarassa. Egy mása gyapjúnak kitisztogatása, gyaratása meg tart 16 nap... Egy mása gyapjúnak el készítéssén a gyapjú készítő legény egy pár kordátsot elnyő...

A Szójegyzék természetesen csak az eszközök nevét adja meg 2, 3, és 4 sorszám alatt:

Kárt szék v. Típő szék, melyen az gyapjú megfüsülődik.

Gyapjú füsü vagy körömpöly.

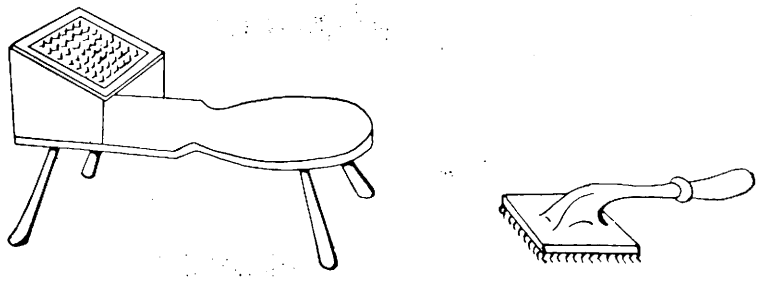
Füsü vagy körömpöly deszka.

Frecskay: *fésülő, gyaratónak* ismeri ezeket a szerszámokat.

A Kalapos-szakkönyv *kézi kártoló padnak, csikónak*, s a kordácsot *kártolókefének* tudja.

Az élő nyelv *csikó* és *kartácsnak* tudja.

Bár ma már egy kalapos sem használja ezeket a szerszámokat, mindegyik ismeri a csikót, s a hozzávaló táblát mint kartácsot. Mihalko Gyula és Veres József az öregektől a kartácsot *mózestáblának* hallotta emlegetni. Ma is használja a csikót a kartáccsal együtt minden kárpitos.

A csikó és a kartács

A csikóra szerelt tábla és a feltépésre szolgáló kartács alapja egy-egy fatábla. A táblára feszített vastag bőrlapba sűrűn beágyazott horgas vékony szegek a két táblán egymással ellentétes irányúak. Ezzel végezték el azelőtt a gyapjú feltépését. A munkás mint a lovas ülte meg a csikó padját. Kismennyiségű, legfeljebb öt dekányi gyapjút vetett a csikó táblájára, és ezt a jobbjába vett nyeles kartáccsal maga felé húzva feltépte.

A kártolás célja nemcsak az volt, hogy a gyapjút fellazítsa, hanem az is, hogy az egyes szálakat egyenesre tépdesse. A nemezeléshez a szálak feltépése okvetlen szükséges, csak így akadhatnak össze a szőrszálak fűrészfogai.

Az eddigi munkát Schuler Antal így összegezi:

Egy mázsa gyapjút kiválogattak, kimosták, maradt belőle ötven kiló. Kikártolták, lett belőle negyven kiló. Majd elválik a továbbiaknál, hogy ebből hány kalap lesz.

Az Apológia első punktumában ezt mondja:

— ha egy mása gyapjű kitisztítódik, nem marad több szín gyapjú 80 fontnál...

A kártolással a nyers munka befejeződött, következik a második szakasza, a fehérmunka.

Mennyi anyag kell egy gyapjúkalaphoz?

Az Apológia két pontjában tesz erről említést.

1° Libériás tselédnek való leg jobb leg nagyobb karimájú tiszta gyapjú kalap a mílyenről a Lemitatioban van emlékezet egy telik egy font gyapjúból.

15° Ennél kissebb 24 latos kalap... Egy közönséges parasztnak való kalap illendő nagyságú karimával (ennek súlyát nem adja meg)... Egy leg kisebb mej 8 latból készül...

A kalaposok maradi emberek. Latban számol ma is minden kézműiparral dolgozó kalaposmester.

Mihalko a gulyáskalaphoz húsz-huszonhat lat, a kisebb szélű juhászkalaphoz tizenhat lat anyagot dolgoz fel. A Kossuth-kalaphoz nyolc és fél latot. De ha spanyol gyapjúval kevertem — mondja a mester —, akkor nyolc lat spanyol és hat lat bárónygyapjú kell csak egy juhászkalaphoz.

Schuler Antal sokallja a huszonhat latot egy pásztorkalaphoz. Tizennyolc szerinte a legnagyobb szélű pásztorkalaphoz is elegendő.

Lengyel Lajos tíz lat tiszta gyapjúból hozza ki a hat cm. szélű juhászkalapot.

De hiszen éppen azért kézműipari munka ez, hogy minden mester máskép járjon el, és más úton, módon állítsa elő ugyanazt a kalapot. Általában egy gyermekkalaphoz három, három és fél lat, emberkalaphoz öt, öt és fél lat, esetleg hét lat anyag kell. Függ ez részben a fejbőségtől is. A gyermekkalap fejbősége ötventől ötvenháromig, az emberkalapoké ötvenkettőtől ötvenhét cm-ig változó. Ennél nagyobb fejbőségű kalap csak rendelésre készült azelőtt is, ma is.

Mennyi kalap lesz hát egy kiló gyapjúból. Mihalko egy kiló gyapjúból kihoz 4 nagy pásztorkalapot Schuler ezt helyben is hagyja. Egy kiló tiszta gyapjúból ki lehet hozni négy pásztorkalapot, vagy hat rendes méretű férfikalapot. Ezek szerint egy mázsa nyers, tisztítatlan gyapjúból 240 férfikalapot lehetett előállítani, míg egy mázsa tiszta gyapjúból átlag 600 átlagos méretű kalapot termelt a kalapos.

A mesterek fehívják itt figyelmemet arra, hogy a kézműipar abban is felette áll a gyáriparnak, hogy már az anyag kiválasztásánál, mennyiség, minőség és formában is alkalmazkodik minden egyes kalap rendeltetéséhez, a gyáripar ugyanakkor tömegcikket gyárt, s a félkész áruval dolgozó kalapos az egyforma minőségű tompból kénytelen kihozni a különböző fajtájú és nagyságú kalapokat.

Hány részből áll egy gyapjúkalap?

Minden gyapjúkalap négy nemezlapból tevődik össze. S hívják ezt a négy nemezlapot a kalaposok közös néven *faknak* (Fach.) A két nagyobb a *hercfak*, a két kisebb a *randfak*, sőt van még egy harmadik fajta is, a *bandfak*, erről megfelelő helyen külön is meg kell majd emlékeznem.

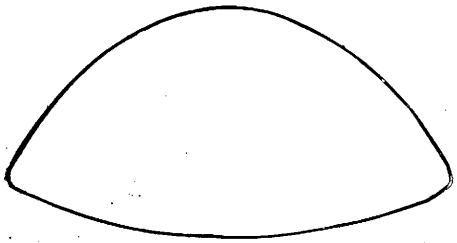
Megpróbálkozott vele a Szójegyzék, Frecskay, a Kalapos-szakkönyv, hogy magyar elnevezést kapjanak a fakok, de a gyakorlat eddig mereven elutasító álláspontra helyezkedett, s mire ellenállása megtörik, akkorára valószínűleg nem lesz kalapos kézműipar oly értelemben, hogy a nemezelés munkáját is maga végezze, s ne csak tompok formálásával, díszítésével foglalkozzék.

Ha most az írásbeli források szókincsét és a mai nyelvhasználatot vetjük egybe, a következő képet kapjuk:

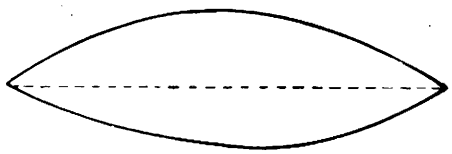
Deb. Szój.	Frecskay	Kalapos szk.	Élő nyelv
----------	Szilállvány, levél, Szőrlevél. szak	Nemezréteg	Fak
Szív lap	Fészekszak	Szívréteg	Hercfak
Szíl lap	Karimaszak	Karimaréteg	Randfak
----------	Kötőszak	----------	Bandfak

Próbálkoztam a mestereknél magam is a *fak* helyett a Frecskaytól is közölt — *szak* — elnevezés bevezetésével, de mint ismeretlen, sőt „alkalmatlan" kifejezést elutasítják. Maradjunk meg a faknál — mondják —, az helyes. A Kalapos-könyv nemezréteg, szívréteg, karimaréteg kifejezését is elvetik.

Minden egyes kalaphoz két főfak, és két karimafak kell. Mihalko mester nyomán bemutatom ezek formáját:

Főfak

A karima vagy randfak

Hány kalapot készít el egy munkás egy nap alatt?

Erre nézve a céhiratok legrégibb adatát az 1792-i céhengedélyben találni. A legények kötelességeit felsoroló szakasz 14. pontjában. Így:

A' Legénynek egy rendi nap számja a'mellyet tartozik meg csinálni: hat apróbb; öt nagyobb közönséges; négy jobb féle, három leg nagyobb, vagy pedig fél nyúl szőrös: Két egészen fain. Fizetést pedig egyformán, minden Napi számra öt garas. Ha pedig Napi Számján fellyül dolgozik minden darabért különös fizetést várhat.

Az Apológia is megemlékszik röviden a teljesített munkamennyiségről 1. és 2. punktumában: Libériás tselédnek való leg jobb leg nagyobb karimájú tiszta gyapjú kalapot amilyenről a Lemitatioban van emlékezet... egy legény fejéren egy nap számban hármat tsinál.

A két adat egyező. Sajnos az Apológia további adatot a munkateljesítményről nem ad meg.

Az 1817-es céhengedélyben nincs említés téve a legények kötelességei között sem a teljesítendő munka mértékéről.

Beliczay azt mondja, hogy a tanoncnak a második esztendőben öt gyermekkalapot el kellett készítenie egy nap. Természetesen mindig csak fehérmunkát értve.

Leleszi szerint:

— Kezdetben csak három gyermekkalapot kellett napjába elkészítenem. Csak a harmadik esztendőtől kezdve követelte tőlem a mester napi öt kalapnak a fejérmunkáját. Az én tanuló-koromban kiadták a napi munkát a tanulónak, annak azt azon a napon el kellett végeznie. A legény hét-nyolc kalapot megcsinált egy nap, ha nem is lett kész, záráskor abbahagyta a munkát, de a tanulónak be kellett fejeznie a reá kirótt munkát mindenkép, még aznap. Abba nem hagyhatta. Amíg fiatalabb voltam, öt-nyolc kalap fejérmunkáját megcsináltam egy nap. Ma már csak hetet bírnék. Átlagban öt kalapot lehet egy legényre számítani. De Nyírbátorban Demjánnál volt egy Petri nevű legény. Reggel hozzáfogott nyolc kalaphoz, s délután négyre-ötre már feierabendot csinált. Jó munkás volt. Én is csináltam Demjánnál hetet egy nap, de nem nyolcórai idő alatt, hanem estig dolgozva.

Mihalko hat rendes vagy öt pásztorkalapot számit egy napi munkára.

A fakpógna

Mielőtt a fakpógna leírásába fognék, röviden meg kell mondanom, hogy a kalapos annyi súlyú gyapjút mér le napi munkájához, amennyi kalapot aznap fehéren el akar készíteni. Vagyis, ha hat kalapot akar aznap fehéren megmunkálni, hat kalapnak az anyagát méri le.

A kimért gyapjúcsomó tömött, összetapadó. Első feladat tehát annak fellazítása, s azt követően a fakok, az egyes szakok elkészítése, amit kalaposnyelven *fakbaeresztés*nek mondanak.

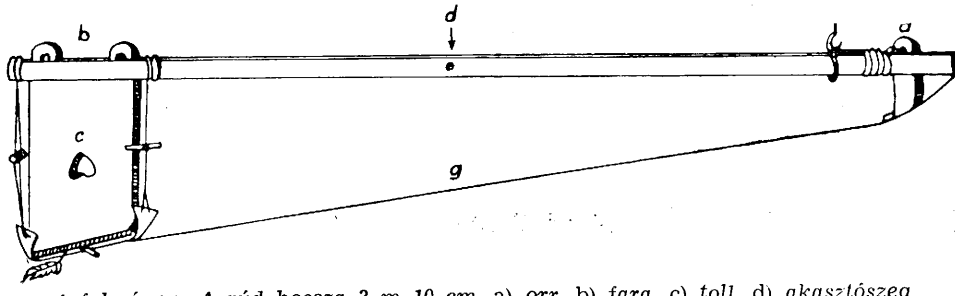
Nem érthetnők meg ezeket a munkálatokat, ha nem ismerkednénk meg előbb a fehérmunka egyik legfontosabb szerszámával, a *fakpógnával* és a hozzávaló *slakholccal*.

A Debreczeni Szójegyzék a „*Facchpont*" (Fachbogen) *csapófának* fordítja. A csapófát a magyar mesteremberek, gubacsapók, szűrcsapók, süvegesek és kalaposok évszázadok óta ismerik. Bartha Károly a Debreczeni Gubacsapó Céh-ről írt kitűnő munkájában közli a debreceni csapócéhnek 1529-ben használt pecsétjét, melynek közepén nyílszerű csapókészülék látható.

Rajzát adja annak a csapókészüléknek is, melyet 1939-ben Rozsnyón Jedlovszky Márton öreg mesternél talált. Adatai szerint a csapófa neve Rozsnyón ilfa, s a fára juhbélből készült ideg feszül. Ennek az idegnek a megcsapására szolgál a „szlahors", melyet a Debreczeni Szójegyzékünk *sinórverő fának* nevez.

Bartha Károly írja, hogy: ennek a csapókészüléknek nyomára Debrecenben sem az élő hagyományban, sem az iratokban, sem az idevonatkozó leírásokban nem akadtunk.

A gubásoknál, megengedem, emléke sem él, de annál inkább ismerik a ma még kézműiparral dolgozó kalaposok. Náluk ez nemcsak élő hagyo-

A fakpógna. A rúd hossza 2 m 10 cm, a) *orr,* b) *fara,* c) *toll,* d) *akasztószeg,* g) *húr. A toll mérete: 36—33 cm. Az orr hossza 12 cm.*

mány, de ma is használt szerszám. Debrecenben Beliczay a híres Kiss Gábornál még ennek a kezelésében lett legénnyé 1893-ban. Padlásán, mint mondja, ma is hányódik valahol egy ilyen szerszám. Ugyancsak Debrecenben a jónevű Sarkadi kalapos-család utolsó kalapos-sarja, Sarkadi Júlia jól emlékszik apja műhelyéből a csapófára. Sőt Kósa Lajosnál és Weinbergerné kalaposműhelyében ma is van egy-egy fakpógna Debrecenben is.

Nyiregyházán Veres József mester 1901-ben lett legénnyé. Nem tanult fehérmunkát. Felszabadulása után olyan mesterhez került, aki fehérmunkát is követelt. Hat hónapig — mondja a mester — amíg meg nem tanultam, fizetést se kaptam. Az az öregebb legény kapta a fizetésemet, aki tanított. De ma már én se csinálok fehérmunkát.

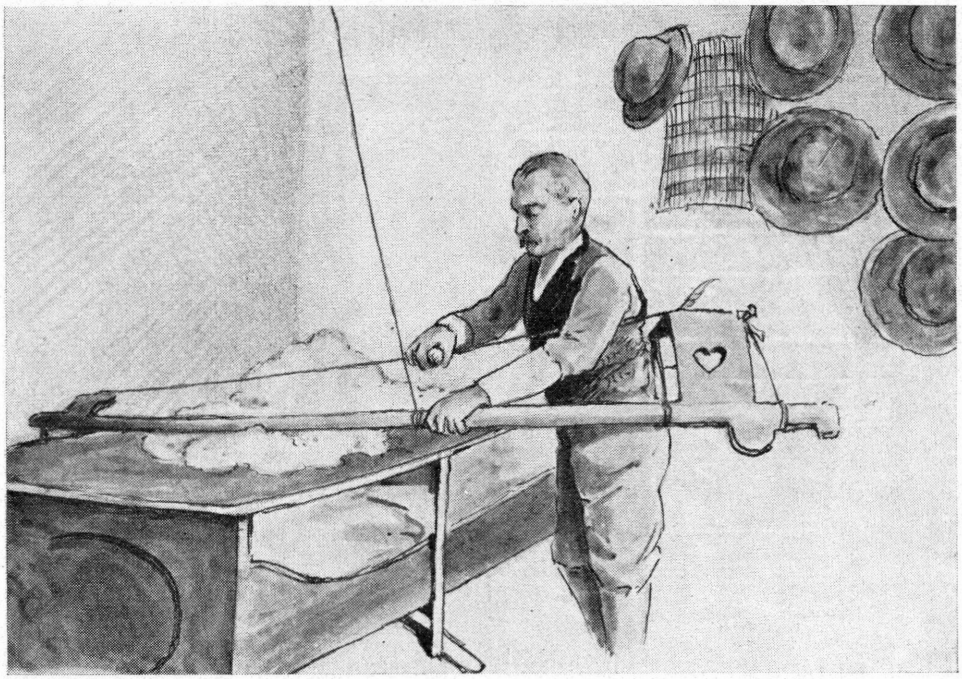
Használja ma is a csapófát Mihalko Gyula (Balmazújváros), Lengyel Lajos (Nyírbátor), Pap Gyula (Kisvárda), Schuler Antal nagykárolyi származású budapesti kalaposmester. Debrecenben Kósa Lajos és Weinbergerné műhelyében Strébely Antal öreg segéd tud vele bánni. De rajtuk kívül is, nem találtam Hajdú, Szabolcs és Szatmár megyében kalaposmes-

tert, aki ezt a szerszámot ne ismerte volna. Kiveszem természetesen Debrecen városát, mert ott a négy említett kalaposon kívül éppannyit tudnak a kalaposok a csapófáról, mint a gubások.

Természetesen a szerszám neve az élő nyelvben nem csapófa, hanem fakpógna, fakpóna, pógna vagy röviden csak póna. Használni leginkább a két első kifejezést szokás, de bármelyik néven is említettem, minden mester tudta, miről is van szó. A mesterek a szerszám német nevének eredetével tisztában vannak. (Figyelmeztetnek is rá, hogyha ők fakpógnát mondanak is k-val, én ch-val írjam a német helyesírásnak megfelelően. A hangzást véve figyelembe, mindenütt k-val írom.)

Egyébként a mesterek más nevét nem is fogadják el ennek a szerszámnak. Csapófának véletlenül se mondanám — mondja Mihalko. Nem fogadják el a Frecskay által közölt *sziláló íj, sziláló rúd* kifejezést sem. S egyenesen elutasítják a Kalapos Szakkönyv *ziláló húrfa,* vagy *húrziláló fa* kitételét. Ebben igazuk is van, mert hiszen nem a húrt, hanem annak rezgésével a gyapjút zilálják széjjel.

A fakpógnának van rúdja, annak feje vagy hegye és fara. A rúd hossza 180—210 cm közt változó. Átmérője derékban, a markolatnál 5—6 cm. Férfimarok jól átfoghatja. A hegyén van az orr vagy felső szárny, alja bőrrel bevonva. A fara felől a vitorlája, tolla vagy alsó szárnya. Csak

Balmazújvároson Öreg Mihalko János mester a fakpógnával. A munkaasztal alatt látható a műhelyasztal alól elmaradhatatlan faágy. A falra akasztva pedig a síber kalapok között. Gönyey Sándor felvétele után rajzolta: R. Istvánffy Gabriella.

az öreg Bodnárné mondta fardeszkának. A tollon többnyire szívalakú vagy ovális formájú kis kivágás van. Ennek rendeltetésére később visszatérek. A toll alsó széle be van „nutolva", vagyis keret erősíti. A keret alá 3—4 mm vastagságú és mintegy három ujj széles deszkalapocskát szegeznek. Ez a fedődeszka. A fedődeszkára — hogy a húr jobban csússzon — kicsontozott nyers marhafarkat feszítenek szőrével kifelé. A húr idővel lekoszpitolja a bőrről a szőrt a folytonos súrlódással. A marhabőrt a vitorla elején szeggel rögzítik, míg a vitorla mögött három-négy lyukat ütnek rá és kikötik a rúdhoz.

A deszkalapocska és a bőr közé fapecket dugnak, mely ide-oda húzható. A bőr és a húr közé pedig libatoll feszül. A fapecek és libatoll másmás beállításával, idébb vagy odább tolásával a húr feszességét lehet szabályozni. A húrt az orr előtt kötik a rúdhoz és a vitorla alatt vezetve karikára erősítik. Ezt a karikát kötik ki aztán a rúd farához.

Leleszi azt mondja:

— A fapecek ide vagy oda tolásával a zsinór játékát beállítottuk. Minél nagyobb volt a zsinór játéka, annál könnyebben és annál messzebbre hordta a gyapjúszálakat, és annál tisztább volt a húr hangja, vagyis élesebb volt, vagy tompább. Az éles hang jobban hajtja a gyapjút.

Említettem, hogy a vitorla közepén egy kivágás van. A Kalapos Szakkönyv azt mondja, azért, hogy a rúd könnyebb legyen. Nem valószínű, hogy a kétméteres rúd súlyán a vitorlán levő pár centiméteres kivágás lényegeset könnyítsen. A mesterek megadják ennek a kivágásnak a rendeltetését:

Pap Gyula:

— Ha a vitorla egy tábla lenne, akkor munkaközben a tábla fordulásánál a légnyomás mind levinné az asztalról a gyapjút. Így pedig nem vágja a levegőt, átszalad a levegő a nyíláson, s nem szórja szerte a gyapjút.

Leleszi:

— A kivágás azért kell, hogyha fordulok is a pógnával, a levegő átszaladhasson a nyíláson. Ha az a deszkalap — a toll — tömör lenne, mind szétvágná az asztalról a gyapjút a levegő nyomása.

Munkában a fakpókna a mestergerendáról lelógó s a rúd súlypontjába eső erős zsinegen függ. Akasztószege a rúd belső oldalába van ütve. Így a rudat vízszintes helyzetben lehet tartani.

A zsinór

Az Apologia *gyapjú tsapó bél húr*nak, a Szójegyzék *bélhúr*nak vagy *sinór*nak mondja azt a húrt, mely a fakpógna orrától a vitorla alatt a rúd farára van kikötve. Neve ennek ma is *húr, zsinór*. De Mihalko már csapózsinórnak, Nagy Sándor fakzsinórnak ismeri.

Lengyel Lajos szerint jó csapózsinór a téli juhbélből van. Mert télen a jószág száraz takarmányt eszik, attól a belek vastagabbak, nyári legelőn a fű elvékonyítja a beleket.

Schuler Antal úgy mondja, hogy kosnak a beliből volt a legjobb a húr. Annak a bele a legerősebb.

Készítésmódját Lengyel Lajos mondja el:

A juh vékonybelit kihúrolják, kimossák, négyszeresen összehajtják, hogy hat méter hosszú legyen az egész. Nedvesen sodorják össze. Fokhagymával lekenik, hogy légy ne szállja. Kifeszítik, megszárad. Azután összetekerhető, mint a hegedűhúr. Használat előtt átdörzsölik méhviasszal, nehogy borzas szálain fennakadjon a gyapjúszál.

Mihalko hozzáfűzi, hogy használat közben is le kell kenni néha méhviasszal, mert ahogy ütik, kirojtolódik, és a méhviasz lefogja a borzasságát.

Kósa Lajos debreceni kalapos a zsinórról:

A bélt kihúzatja az ember, összesodorva a levegőn szárítja pár napig. Fokhagymával zsírtalanították egyesek, én sose tettem. Friss húrból (bélhúrból) jó dolgozni, mert az *sózatlan*, a sózott húr hamar szakad. Maga a só gyengíti. Aki értékesíteni akarta, az sózta, ha nem vették meg rögtön, mert ez mentesíti a rothadástól. A sózatlan húr hamar nyálkás lett, romlásnak indult. Azt tartani nem is lehet. A kész húrt finom raibpapírral lecsiszoltam, hogy a kis bajuszait, szálait leszedjem róla, mert ezek a szőrt megfogják, és rátapadnak a húrra a szőrök. Bekentem viasszal, filcdarabbal ledörzsöltem, öszegöngyölítve eltettem. Használatban időközönként — mivel a pengetéssel kiszőrösödik — újra viaszkolni kell, s filccel is átdörzsölni.

Szerszám a sodráshoz nem kellett, egy fadarabbal sodorja az ember a többszörösre fogott, kihúzott húrt.

Ma már csak egy-két vidéki mester sodorja maga a húrt. Egyesek szerint hat-nyolcszorosan, mások szerint még gyapjúnak is csak négy-öt szálat sodortak össze. Nyúlszőrnek meg éppen elég a három szálból sodort húr is. Az elkopott csapózsinórt a cigány bőgőhúrnak szívesen megvette.

Azelőtt volt kisipari meg gyári zsinór. A kisipari tartósabb volt. Ma a legtöbb mester hangszerüzletben veszi a bőgőhúrt és azt használja. Ebben is csak a multbéli szokáshoz ragaszkodik, mert az Apologia azt is felsorolja, hogy: A fehéren való elkészítéshez az 80 nagy kalapnak megkívántatik három szál gyapjú tsapó bél húr à Nr 24. 1.12. — A Nr 24 arra vall, hogy hegedűhúrt vettek s nem házilag készítették a mesterek.

A zsinórnak a fakpógnára úgy kell ráfeszítve lennie, hogy játéka legyen. Ez a szabály. Túlfeszíteni nem szabad és használat után a fakpógnát meglazított húrral kell félretenni.

Könnyű kikövetkeztetni, hogy a fakpógnát a húr teszi meg. Szerepe fontos. Megcsapva rezgésbe jön, s a rezgő húr végzi el a gyapjú fellazítását, majd a fellazított gyapjúszálaknak a fakbaeresztését.

A slakholc

A Szójegyzék *sinór verő fá*-nak mondja. Frecskay *ütőfa, csapófa* néven jegyzi fel. A Kalaposszakkönyv ráhúzza szintén a *csapófa* elnevezést, holott ez a Szójegyzék szerint a fakpógnát illetné. Nem tudom, megnyugvással vegyem-e tudomásul, hogy csak két mester mondta a *sinór verő fát* csapófának, a többi mester egyöntetűen *slagholc, slakholc*nak mondja. Csak Beliczay hallotta, hogy mondták ezt *ütőfá*nak is.

Mintegy huszonöt cm hosszú, derekán pohosabb, két végén karikával zárt s keményfából esztergályozott orsószerű szerszám a húr megcsapására

szolgáló slakholc. Berovátkolt markolata biztosabb fogást ad, így nem csaphatja ki oly könnyen a munkás kezéből a húr. A két végére szerelt karika közül az egyik kisebb. Ezzel csapják a húrt, ha nyúlszőrrel dolgoznak s a nagyobbal akkor, ha gyapjút munkálnak meg vele.

A slakholc. Hossza 24 cm.

Munka közben a megcsapott húr pattogó, egyáltalában nem zenei hangot ad. Bodnárné így jellemezte:

— Sprengolták a csapófával a húrt, pattogott. Zajjal járt. A sprengoló fával irányították a szálló gyapjút.

A csapófát háromfélekép, de mindig csak derekán, illetve markolatán foghatom meg.

1. Nyúlszőrnél a hüvelyk- és behajlított mutatóujjam közt tartom lazán, semmikép sem szoríthatom marokra.

2. Spanyol merino-gyapjúnál erősen marokra fogom, s a mutatóujjamat végigfektetem rajta.

3. Durvább gyapjúnál erősen marokra fogom, a behajlított mutató- és középsőujjam közt.

Valahány csapófát ajándékba kaptam, annak mindnek hiányzott egyik gombja. Nem is hagytam szó nélkül, s így tanulhattam meg, hogy a rezgő húr elkoptatja a gomb tövénél a fát. Mert erővel vág a húr. Azért is kell a durvább gyapjúnál erősen megfognom, mert kicsapja a kézből a fát, csak úgy repül.

Pap Gyula mester némi dicsekvéssel mondja, hogy csapófának legjobb az ébenfa! De én ilyet egyet se láttam. — Ha az nincs — mondja a mester, akkor a száraz akáctő. Mert annak a fának keménységének kell lenni. Olyan legyen, mint a csont.

Schuler Antal az akácfánál is jobbnak találja erre a bükkfát.

Szakszerű megállapítás szerint a csapófa anyaga esztergályozott keményfa legyen.

A fakoló asztal

Kalaposműhely *fakoló asztal* nélkül el sem képzelhető. Ez a munkaasztal kb. két méter hosszú és egy méter húsz cm széles, a normális asztalnál valamivel magasabb. Ha több munkás dolgozik fakpógnával, akkor az asztal ennek megfelelően nagyobb. Anyaga tapasztalatom szerint gyalult fenyőfa. A Kalaposszakkönyv szerint: símára gyalult, de nem fényezett hárs- vagy juharfából készült. Ilyet azonban egyetlen mesternél sem találtam, sőt maguk a mesterek sem hallottak arról, hogy a fakoló asztal hárs- vagy juharfából lenne.

Kisipari műhelyekre egyenesen jellemző, hogy ez a fakoló asztal felhajtható lapú és alatta ágy van. Itt alszik a segéd vagy a tanuló. Így lát-

tam ezt Balmazújvároson, Nyírbátorban, s más mesterektől is tudom, hogy a térkihasználásnak ezt a módját rendszeresen gyakorolták. Beliczay inas és segéd korában is másodmagával hált egy ilyen ágyban.

Ezzel a fakoláshoz szükséges szerszámok egy részét megismertük.

II. A kazánmunka, üstmunka vagy fehérmunka

1. A fakolás

Most, hogy a fakpógna és a slagholc leírását megadtam, csak most térhetek vissza oda, hogy a mester az egynapi feldolgozásra kikészített hat kalapra való nyersanyagból elkülöníti az egy-egy kalapra szükséges szőrmennyiséget. Leméri belőle egy férfikalap anyagát, hogy azt megmunkálja. Ha átlagos méretű kalapot akar csinálni: hat lat; ha juhászkalapot: tizenhat; gulyáskalaphoz esetleg huszonhat lat anyagot mér le. Ez a Mihalko által megadott szőrmennyiség. De már rámutattam arra, hogy minden mester máskép számol az anyaggal, és ennél többet, pásztorkalapnál ennél kevesebb anyagot használ fel egy kalaphoz. Az bizonyos, hogy akár mérlegen lemérve, akár szemmérték után, gyakorlatára támaszkodva, egy kalap anyagát teszi a fakoló asztalra, hogy azt feldolgozhassa.

A fakolásnak három szakasza van:

a) Átlajterozni kis mértékben, vagyis a gyapjút fellazítani.

b) Az átcsapás, átverés.

c) A fakbaeresztés.

A három művelet közös neve: fakolás. Ennek a három szakasznak a nevét minden mester egyformán adja meg. Vegyük tehát sorba.

a) *A fellazítás*

A mennyezetről zsinegen csípőmagasságig leérő fakpógna rúdját súlypontjánál fogja át a munkás bal kezével. Szinte vízszintesen tartja a rudat és a megfeszített húrt belemeríti az egy halomba kikészített gyapjúcsomóba. Jobbjában az ütőfa, amellyel a húrt csapja, s annak rezgése szemmel láthatóan nagyobb térfogatúvá lazítja fel a szőrcsomót. Ez a lajterozás — leicht — könnyű. Tehát könnyebbé teszi a gyapjút.

b) *Az átverés, átcsapás*

Az így fellazított szőrt most át kell verni fakpógnával a balkéz felől a jobbkéz irányában. Ezt a munkát a húr rezgése végzi el. Most azonban nem merítik el a húrt a gyapjúcsomóban, hanem balkeze felé tolja el a munkás a gyapjút. A csomó jobb oldala felé emeli a fakpógna rúdját és úgy csapja meg a húrt. Átverés után a gyapjúcsomó laza, lágy, szálakra bomlott, mintha csak egy csomó pehely dombosodna előttünk az asztalon.

Ez a gyapjúcsomó már csak laza halmazt alkot, hiszen fellazítását az imént elvégezték, s amint a csomó jobboldala felé emelt fakpógna húrját megcsapják, a szőrszálak táncra perdülnek, s a fakpógna húrja felett átrepülnek, áttelepednek a munkás jobbkeze felé eső térségbe. A húr pattog,

a csapások szabályos gyors ütemben érik, a szőrök megirígylik a hóhullást, versenyre kelnek vele, oly könnyű pihékké válnak, hogy a legkisebb szellő is elsodorná őket.

Ennél az első átverésnél (mert a lazítás nem volt átverés) nem is törekszik a mester arra, hogy formát adjon a röpködő szőrszálaknak, elég, ha azok megtisztulva minden portól, piszoktól, tisztátalanságtól, átverődnek a fakpógna felett az ellenkező oldalra. Én csak tiszta gyapjú megmunkálását láttam, és így csak hallomásból tudom, hogy az átcsapást, átverést többször is meg kellett ismételni, ha a szőr piszkos volt, hogy portól, piszoktól megtisztuljon.

Bodnárné az ura műhelyére emlékezve, azt mondja:

— A szomszédok már hajnalba látták, meg hallották, hogy az én uram pengette a nagy húrt, szállt a gyapjú.

c) *A fakbaeresztés*

A Kalaposszakkönyv *alakzilásának* mondja. S igaza is van, mert itt a fakbaeresztésnél a gyapjú már határozott formára, alakra verődik át, amelynél még arra is tekintettel kell lenni, hogy milyen kalap készítésébe fogtak.

Nagy Sándor inas korában így csinálta:

— Megmondta a mester, hogy mihez fakolunk. Kossuthhoz, Agárdihoz vagy pásztorkalaphoz. Akkor megnedvesítettük a táblát úgy körülbelül arra a formára, amilyen fak ahhoz kellett. Azért kellett nedvesíteni, hogy a gyapjú ne szaladjon szét a táblán. Tapad a gyapjúszál a nedves felületre.

Ugyanezt mondja más mester is, de viszont sem Schulernál, sem Mihalkonál nem láttam, hogy a táblát megnedvesítették volna, csak letörölték gondosan tisztára az egész táblát.

El sem lehet azt gondolni, hogy mi mindenre kell kiterjedni a figyelemnek a fakolásnál. A műhely hőmérsékletétől (sőt a külső hőmérsékletétől is), a levegő páratartalmától kezdve, a húrnak a szőrcsomótól való távolságáig, mindent figyelembe kell venni.

Egy alkalommal meleg, párás levegőjű műhelyben alkalmam volt megfigyelni, mennyire érzékeny a gyapjú a nedvességre. Hiába csapta a mester szabályszerűen a fakpógna húrját, a gyapjú *„nem engedett"*. Nem volt kedve a levegőben kavarogni, helyet cserélve, a mester jobbjára áttelepedni. Makacsul tapadtak a szálak a húrra, valósággal csapzott fürtökben lógot fürt-fürt hátán. A mester kinyitotta az ajtót. Egyszerre kiverte a friss téli hideg levegő a párás meleget a műhelyből, s a húrról letépdesett gyapjúcsomók az újabb csapásokra engedelmesen szállongtak és keresték új helyüket. Tehát sem gőzös, sem túlmeleg levegőben a gyapjú nem száll. A mesterek ezt tudják is, mondják is:

Mihalko:

— Meleg, párás levegőben a zsinór megvonul, a gyapjú nem száll. Meleg, száraz levegőben is nehezebben repül, mint hidegben.

Leleszi:

— A báránygyapjú zsíros volt, és felmelegedett benne a zsír, ha fakolásnál meleg volt a műhely. Ezért télen sem raktak tüzet fakoláskor a műhelyben. Fázott biz az ember, de hiába, ezen segíteni nem lehetett.

Nem véletlen tehát, hogy a fehérmunka javát a mesterek lehetőleg télen végezték, s tavasszal kezdték csak a feldolgozott anyag festését, vagyis a feketén való megmunkálást.

Az átverésnél és a fakbaeresztésnél nem szabad a húrt nagyon közel vinni a gyapjúhoz, még kevésbbé belevágni a csomóba a húrt. A csomóba belevágott húr a gyapjút is csomóba vágja ki a jobboldalra, és darabossá teszi a filcet. Ha pedig hosszabb gyapjúszállal dolgoznak, az rácsavarodik a húrra. Azt le kell aztán csapni a slagholccal. Többletmunkát is okoz, de meg ilyenkor könnyen el is szakad a húr. Úgy van, hogy a fakbaeresztés a próbája a fehérmunkának. Ha nem egyenletesen verettek át a szálak, akkor görcsös, darabos lesz a filc. Egyik helyen túl vékony, másutt kelleténél vastagabb. Pedig azt mondhatom, hogy gyakorlott kézben könnyűnek látszik a pónarúd kezelése.

Személyes tapasztalatom a fakpógna kezeléséről

Balmazújvároson Mihalko Gyula mesternek a műhelyében láttam először fakpógnát munkában. A mestergerendába vert szegről erős zsinegen mintegy csípőmagasságig ér le a fakpógna. A vízszintesen tartott rúd súlypontjában van a zsineg kötése, akasztószegje. A rudat a mester baloldala mellett baljával magától eltartva derékban fogta át, és jobbjában a slagholccal megcsapta a húrt. A csapások sűrűn, szabályos ütemben egymást követték. A húr pengett, pattogott, s a kimért gyapjúcsomó szőrszálai engedelmesen szállongtak balról jobbra.

Nem is olyan nagy dolog, gondoltam magamban, könnyű lehet ennek a kezelése. Át is vettem a mester szívességéből a pógnát és megkaptam az első leckét.

— A súlypontjánál fogjam a rudat — mondta a mester.

Igen, de nemcsak súlypontja, hanem súlya is van annak — gondoltam, de azért engedelmesen igyekeztem magamtól illő távolságban egyensúlyozni a rudat.

— Úgy irányítsam a húrt, hogy felső része megmerüljön a gyapjúcsomóban, mert hiszen lajteroznánk, vagy mi.

Ezt is megpróbáltam, megmerítettem a húrt a szőrcsomóba, és vártam a további utasítást.

— Na most csapja!

Csaptam — persze nem volt jó.

— Úgy csapjam, szólt az utasítás, hogy a rúd fara felől húzzam a zsinóron végig a slagholcot, és amikor előttem van, akkor rántsam el kissé magamfelé a gombbal a húrt. Mert a far felől a fej felé kell azt húzni. Úgy kap a húr rezgést, amitől peng és búg a húr. Gyors ütemben jöjjön egyik csapás a másik után. Jól rántsam meg, mert különben rácsavarodik a gyapjúszál a húrra. Nem fognak nekem engedelmeskedni a gyapjúszálak.

Hát bizony be kell ismernem, hogy még a húr sem engedelmeskedett, nemhogy a gyapjúszálak. A húr nem pengett, nem rezgett, nem búgott, nem pattogott. A gyapjú meg csökönyösen egy csomóban maradt. Azzal vígasztaltak, hogy a tanulók is sokáig próbálgatják, amíg kezükhöz áll a szerszám. Nagy gyakorlat kell ahhoz.

Legszemléletesebben Leleszi József beszélt a fakpógnáról:

— Mikor én inas lettem, az öreg legénynek minden mozgását utánoztam. Csak úgy lehet a fogásokat hamar kitanulni.

— Minden szerszámnak más a járása — mondja. — Jött egyszer egy öreg legény Károlyba. Végignézte a fakpógnákat. Azt kérdi:

— Nincs más?

— Van a padláson néhány öregebb.

Felment az öreg legény, lehozott egyet. Még az volt csakugyan a legjobb, a legalkalmasabban az ember kezihez álló. Úgy van a műhelyben, hogy egy legény se szereti, ha a másik az ő bevált szerszámjához nyúl. Annak a pónának a súlyelosztása, járása, mindene az ő kezire áll. Mert van olyan fakpóna, hogy annak nincs játéka. Nem könnyű a rúdja. Ez az öregebb legény azokból választott ki egyet, améknek jó hordása volt. Hosszabban hordott. Úgy kell azt érteni, hogy a zsinór teljes hosszában hordta a gyapjút. Nagy gyakorlatú munkás legyen az, aki meg tudja mondani, hogy mért rosszabb vagy mért jobb az egyik fakpógna, mint a másik. Az egyiknek nincs kellő rezgése. A másiknak rossz a súlyelosztása. A jó szerszámon a húr a legkisebb érintésre is rezeg. S úgy hozzászokik egy-egy legény a maga fakpógnájához, mint a cigány a hegedűjéhez. A másiknak nem is adja oda. Félti.

Így szól Leleszi dícsérete a pógnáról. A legtakarosabb fakpógnát Lengyel nyírbátori műhelyében láttam. Meg is szerettem volna azt szerezni a Néprajzi Múzeum számára.

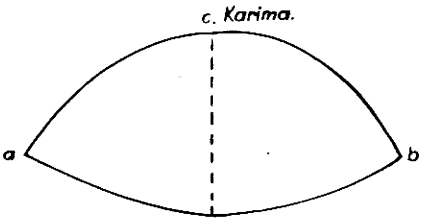
— Egy bevált szerszámot nem ad ki az ember — volt a mester válasza.

Tökéletesen igaza is van A fakpógnát nem mérnök szerkeszti, hanem falusi asztalos eszkábálja. Igazán csak véletlen dolga, hogy az egyik jónak sikerül, a másik meg egy és más okból nehézkes a kezelésben.

A hercfak, főfak

Amíg az átverésnél egy kalap anyagához szükséges szőrmennyiséget vernek át egyszerre, amint fakolásra kerül a sor, külön kell választani az egyes fakokhoz szükséges szőrmennyiséget. Egy-egy főfak, vagyis hercfak, és két randfakra való anyag osztódik tehát szét. Ügyelve természetesen az arányra, mert hiszen egy-egy főfaknak (hercfaknak) lényegesen nagyobbnak kell lennie, mint a randfaknak.

Egy főfaknak megfelelő mennyiségű szőrcsomót készítenek tehát a fakoló asztalra. Ezt a szőrcsomót most is a csomó jobboldalán csapja a húr, s a gyakorlott szakember kezejárása nyomán oda telepednek át a fakpógna felett, ahová irányította őket a mesterük.

A szívlap, főfak vagy szívréteg (hercfak).

Nemcsak a fenti formára rakódnak le összezilálva, összekeveredve a szőrszálak, hanem még azt is szabályozni kell, hogy annak a dombformára átvert csomónak a mester felé eső kevésbbé ívelt oldalán vékonyabb rétegben rakódjék le a szőr. Ez lesz a kalap feje. Ezért a mester még arra is ügyelettel van, hogy a legfínomabb pelyheket a fejhez irányítsa. Annak éppen nem szabad darabosnak lennie. Az irányítás olyan pontos, hogyha valahová kelleténél több gyapjú szállt, azt is szét lehet oszlatni a felibe emelt s megcsapott húr rezgésével.

Az erősebb ívelésű oldal lesz a karimarész, és ennek vastagabb rétegűnek kell lennie a fejnél. A fejrész viszont laposabb ívelésű és fínomabb szálakból álljon. A középen dombosodó rész lesz a kötőszak. Ez a fej és karima közé eső része a kalapnak. Itt kell a kalapnak a legerősebbnek, legellenállóbbnak lennie. Itt szenvedi a kalap a legtöbb strapát, itt lesz tehát az anyag zöme. A gyapjúszálak nagyobb tömege erősíti a kalap kötőszakját.

Meghökkentő nagy szőrhalmazt ad ki tíz lat fakbaeresztett gyapjú. Ennyit dolgozott fel Mihalko egy pásztorkalap főfakjához. Az a—b távolság 120—160, c—d távolság 60—70 cm közt váltakozhat, a szőr minősége, nemezelő képessége, továbbá a készítendő kalap mérete szerint. Dombosodó közepén ez a szőrhalmaz kb. 30 cm magas.

Ha egy főfak fakbaeresztése megtörtént, azt azonnal össze kell húzni, hisz a gyapjúszálak oly lengék, hogy a legkisebb szellő is szétrepítené őket. Ehhez az összehúzáshoz veszik elő a síbert, az összehúzót.

Újabb szerszámok

A síber. Összehúzó.

A Szójegyzék szerint ez az *öszve húzó*. Frecskay *hárogató*nak mondja. A Kalaposkönyv csak *vesszőrácsnak*. Az élőnyelvben ma is csak *síber* a neve.

Minden egyes fakbaeresztés után félre kell tenni a fakpógnát és a fakot a síberrel összehúzni. S mert a kézműiparban egy szőrszálnak sem szabad veszendőbe mennie, ezért a gondos mester az asztallapról a szökésben lévő egyes szőrszálakat maga elől egyszerűen aláfújja a faknak. Az ellenkező oldalon tenyere élével húzza őket a fakhoz. Csak ezután kerül sor az új eszközre — a síberre.

Ez kb. ötven cm magas és ennél valamivel keskenyebb drót vagy vesszőrács, szilárd, homorított keretre feszítve.

A síbernek domború oldalával a karima felőli részt összehúzzák szorosabbra, a zilált alak formájának megfelelően. Azután a rácsot maga előtt hátára fordítva, a domború oldalával a fejrészt is összébb tolják, meglapogatják. Végül a rács domború oldalával az egész fakot is meglapogatják, lelapítják.

Ez voltaképp a nemezelés kezdete.

Nagy Sándor a síberről:

— Jobb szerettem mindig a drótsíbert. A vesszőből valónak játéka volt. Hajlott, többször kellett vele babrálni. Azért kell a síber, mert ha

a gyapjúra egyenesen ráereszteném a fakszitát, annak a nyomására a gyapjú mind szétszaladna. Már pedig a faknak meg kell tartani a formáját.

Nagy Sándor ezzel át is vezet a következő munkaszakaszba és annak új szerszámához, a fakszitához, vagyis a nyomószitához.

A fakszita és annak alkalmazása

A Szójegyzék és Frecskay egyformán *nyomószitának* ismerik ezt a szerszámot. A Kalaposkönyvnek nem jó ez az egyébként találó kifejezés, ő *nemezelőszitának* írja. Az élőnyelv inkább hajlanék a nyomószita név használatára, kiejtésre is könnyebb, hangzásra is jobb. De gyakorlatban alig hallani egyik vagy másik kitételt is, maradnak a *fakszitánál.*

Ennek a szitának átmérője 80 cm. Kávája egyik felén színel háncsszövetével, másik oldala is alig tenyérnyi magas. Formára szita, de nem szitálnak azon a kerek világon semmit, hanem az összehúzás után ráborítják kávátlan lapjával a szívlapra és két tenyérrel mindenütt alaposan lenyomkodják vele a leborított szívlapot, vagy ha az kerül sorra, akkor a karimaszakot. Kalaposnyelven a hercfakot, meg a randfakot. De nem olyan egyszerű annak a kezelése. Mihalko így magyarázza:

— Két kézzel nyomom, de az egyik kezemmel kissé mozgatom, *rezegtetem.* (Vagyis rögzített, de mégis mozgó nyomást kap a fak.)

Ezt a műveletet a többi mester ringatásnak mondja. Pl. Lengyel:

— Két kézzel egyformán kell lenyomni, akkor aztán *ringatni* kell az egészet.

Schuler:

— Két kézzel egyformán kell azt *riszálni,* az a helyes. Ezzel a fak sűrűsödik.

A riszálásnak, ringatásnak az a célja, hogy a szőrszálak egymásba akadjanak, kössenek. Alapos nyomkodás, szaknyelven ringatás után a fak lelapul, és annyira összetartóvá lesz anyaga, hogy egy darabban felemelhető, s felibe hajtva félre is teszik. Értetlen ember kezében természetesen ez még könnyen szétszakadna, de a szőrök nemezelődése már megkezdődött, s némi összetartás már van a gyapjúszálakban.

A főfaknak felibe hajtása az előző ábrán c—d vonalon történik.

Általában azt mondhatni, hogy az eredeti kalap nagyságának négyszerese a főfak. Aki nagy fakot csinált, az átlag jobb kalapot tudott csinálni, mert a vékonyabb, nagyobb réteg sűrűbb filcet adott. Aki kicsire fakolta, annak a filce ritkább lett, és ennek következtében runclis. Erre a hibára a filc hibáinál visszatérek.

A ruffolás

A ruffolásra a Szójegyzék jó magyar, sőt jó nyelvjárási készséggel: *az lapokat körül tipni* — kifejezést adja meg. Fercskay *letépdelésnek,* a Kalaposkönyv *mellesztés, fölösleget letépdelni, körülcsipkedés* kifejezést használja. A mellesztés a nyúlszőr megmunkálásánál helyes, de nem felel meg a gyapjúnál. A mesterek nem is használják egyik kifejezést sem, maradnak a ruffolásnál. Az öreg Bodnárné szép magyarsággal kiszöszö-

lésnek mondta. De bizony a mesterek ez ellen komoly ellenérveket hoznak fel. Leleszi így indokol:

— A kiszöszölés kifejezés nem helyénvaló, mert az kihúzását jelentené a szálaknak, már pedig mit csinálnak? Egy kalapnak két főfakját, majd két randfakját egymásra kell helyezni és szélét egyformára tépni. Ez természetes, hiszen a két-két fak egy kalapnak lesz a része, egyformának kell tehát lenniök. Most a bal tenyerem élivel szorosan lenyomom az egymásra helyezett két főfak szélét. A jobb kezem két körmivel — hüvelyk- és mutatóujjam körmével — meg szinte nyírni kell a tenyeremen kívül eső szőröket. Le kell őket valósággal csípni.

Nagy Sándor is tiltakozik a kiszöszölés ellen:

— Kihúzni a szálakat nem is szabad. A ruffolás akkor volt jó, ha a lapok széle egyenes, tömör maradt. A kezdő munkásra rá is szigorított a mestere: aztán jól ruffold meg!

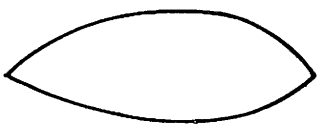
Mihalkonál a fenti magyarázatokat igazoló gyakorlását láttam a ruffolásnak. Kiterítve egymásra fektette a két főfakot. Bal tenyere élével lenyomta a lapok szélét, s jobbkeze hüvelyk- és mutatóujjának körmével a kilátszó szőrszálakat egyformára tépte. Mert, oktat a mester:

— Azt mondanom sem kell, hogy sem késsel, sem ollóval nem lehet a nemezelés alatt álló anyaghoz nyúlni. Az elvágott szálak nem kötnének össze.

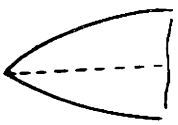
Ruffolás után a mester felébe hajtotta az egymáshoz illő fakokat, és élére állítva kitépdesett élüket az asztal lapjához simította párszor. Ezzel a megtépett, felborzolt szőrszálak a nemezhez visszasimultak.

A randfak

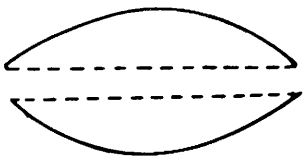
A főfakok ruffolása után sor kerül a randfak átverésére. A fakbaeresztésnél említettem, hogy az átverés után elosztja arányosan a mester az anyagot. Külön az egy-egy főfakra való szőrmennyiséget, és külön egy csomóban hagyva a randfaknak az anyagát. Most előveszik ezt az erre a célra visszatartott szőrcsomót, hozzáadják a főfakról letépdesett, lecsípdesett szőröket (tehát a leruffolt szőrt), és *egy darabban* átalverik a randfakot a fakpógnán. Formáját Mihalko is, Leleszi is oválisnak adják meg,

A randfak formája az átverés után

A felibe hajtott fak a tépésvonal szaggatott jelzésével

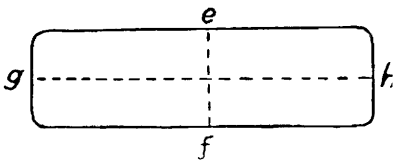
A tenyérnyomással kétfelé tépett fak kiterítve

Az első ábra adja a randfak formáját az átverés után.

A második ábra mutatja annak összehajtási módját a fakszitával történt megmunkálás után.

A harmadik ábra adja a kétfelé tépett fak formáját.

Schuler Antal a Kalaposkönyvvel egyformán téglalap alakban veri át a randfakot. Megadott rajzuk erről a következő:

A Kalaposkönyv nyomán a karimaréteg

g—h irányában a réteg körülbelül 90—100 cm. Az *e—f* irányban 50—60 cm. A szokásos megmunkálás, síber, fakszita, összehajtás, ruffolás után a *g—h* vonalban osztódik.

A bandfak

Sok bajlódásom volt ezzel a bandfakkal. Már a Debreczeni Szójegyzék 10. pontjában megakasztott.

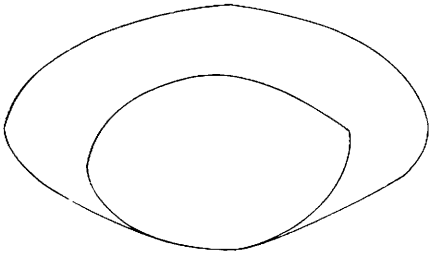
Szj. 10. pont: Minek utánna az gyapjú keresztül verődik és egy kalap 4 részre osztódik, ú. m. kettő kissebb, kettő nagyobb, nevezzük az nagyobbat *szív lap*, a kissebbet *szíl lap* — Hercfaoch, Bandfaoch v, rantfaoch. Tehát három német kifejezésre csak két magyar fordítást ad meg.

Frecskay becsületesen három szak nevét adja meg: *fészekszak, kötőszak, karimaszak*. A Kalaposkönyv megint nem tud csak a *szívrétegről*, meg a *karimarétegről*.

Mihalkotól úgy jegyeztem fel, hogy *pásztorkalapra bandfak jár*. De Schuler Antal tudomása szerint pásztorkalapra is csak karimaszak járt azelőtt is, ma is. Nincs róla tudomása, hogy arra bandfak — kötőszak járna.

Hová sikkad el tehát a Szójegyzék említette harmadik fak? Végre aztán Mihalkonál tanultam meg és győződtem meg róla két látó szemmel, hogy igenis bandfak van és az való a pásztorkalapra. Kisebb méretű kalapra pedig csakugyan csak randfak, karimaszak kell. Mihalko magyarázó szavait idézem:

— A bandfak először is nagyobb méretű a randfaknál. S amíg a randfakot egy darabban verem át, és azután tépem ketté, a pásztorkalapra járó

Mihalkó rajza egy pásztorkalap szívlapjáról és a reá terített bandfakról

randfakot két darabban kell átvernem, éppúgy, mint a főfakot. Ez tehát nem osztódik. A pásztorkalapnak erősnek kell lenni, és épp a kalap tövénél kell azt erősíteni. Azért is kívánja a nagyobb és erősebb bandfakot...

A munka eddigi eredményét összegezve:

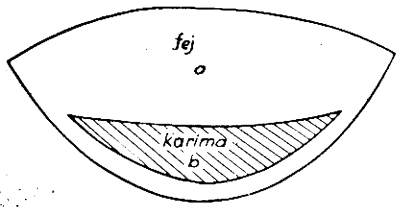
A gyapjúszálaknak laza összeállását, nemezelődsét értük el enyhe nyomással, mozgatással. Most a munka új fázisba lép, s a hat kalapra most már előkészített huszonnégy fakot gőzöléssel a fehérmunka keretében kell feldolgozni.

A gőzölés

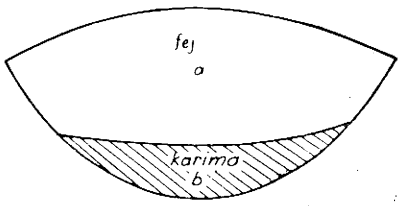
Az első gőzölés

A gőzölés feladata lesz egy kalap négy fakját eggyé forrasztani, összenemezelni. Mihalkonál így ment végbe az első gőzölés:

Kiterítettek egy cirka hatszemélyes abrosznak megfelelő nagyságú ponyvát. Ezt a ponyvát a Szójegyzék *állító lepedőnek*, Frecskay *nemezlepel, nemezburoknak*, a Kalapos könyv *filctoknak* ismeri. Ezen a néven használják a mesterek is. Leleszi József szerint *külső filckendőnek* legjobb volt a ritkaszövésű ponyva. Ezt a külső filckendő elnevezést igen találónak is mondhatni. Ennek a filctoknak a közepére tett a mester egy főfakot, úgy, hogy a faknak karimarésze esett feléje. Erre a főfakra fektette rá — mint mondta — a randfakot. Nyírbátorban Nagy Sándor ugyancsak így mondja el: a randfak állt az ember felé. Mátészalkán Leleszi is helyben hagyja, hogy: igenis a snitt (szél, karima, randfak) állt az ember felé. Tehát így:

Itt áll a mester:
1. Szegett (strekkolt) szélű kalapnál a randfakot beljebb kell venni a karima szélinél

Itt áll a mester:
2. Szegetlen szélű kalapnál a randfakot kiteszik a karima széléig

Kétféle formában kellett a karima elhelyezését bemutatnom, mert a kézműiparos — említettem is már — a munka kezdetén és folyamán is számol azzal, hogy milyen kivitelben készül a kalap. Tehát, ha szegett, visszahajtott szélű lesz a kalap, akkor a karima szélinek nem szabad vastagnak lennie, hisz maga a visszahajtás vastagítja. A randfakot tehát beljebb kell helyezni. Hogy azután mennyivel helyezi beljebb, az megint attól függ, hogy mekkora lesz a visszahajtása. Vagyis ennek megfelelően két vagy négy ujjnyival is beljebb veheti a randfakot a hercfak szélénél. Ez a beljebb való helyezése a randfaknak Mihalko szerint azért is szükséges, hogy a gőzölést követő újabb ruffolással, kitépéssel a randfakot ne gyengítsék.

Azt mondanom sem kell talán, hogy a fakok nemeze a gőzölés előtt még oly gyenge összetartású, hogy a randfakot csak óvatos széthúzással illesztik pontosan a főfak formájához. Utána óvatosan kézzel rálapítgatnak, hogy a két fak szorosabban simuljon egymáshoz.

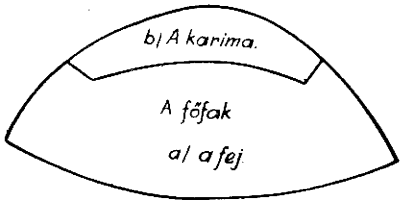
Mihalko magyarázattal kíséri a munkát:

— Ha egy főfakra így ráhelyeztem a randfakot, a fakot leborítom egy filckendővel. Erre a filckendőre terítem ki a következő főfakot és rá a randfakját, amint az elsőnél is csináltam, és erre is ráhelyezem a filckendőt. A filckendő szigetelő réteg. Ha nem szigetelném el egymástól a rétegeket, akkor bizony az egész összenemezelődne. Így pedig a nemezelődés csak az egymással érintkező fő- és randfak közt mehet végbe. Arra mindig ügyelnem kell, hogy a fakok pontosan egymás felé essenek. Fedjék egymást a fejrészek és karimarészek minden ponton. Na, most, hogy a hatodik kalap karimarétegét is leborítottam filckendővel, most az egész csomagot szorosan, de igen szorosan begöngyölöm a filctokba — folytatja Mihalko. — Olyan szorosan, hogy azok a fakok bent semmiképp el ne csúszhassanak, mert legkisebb elmozdulások következménye az lenne, hogy az összenemezelődés, összeforrás nem pontosan a megfelelő részeken következnék be.

Egy ilyen filccsomagot nevez Frecskay *rakolásnak*. De a mesterek sose is hallották ezt a kifejezést, és nem is hiányzik nekik erre a filccsomagra a megfelelő kifejezés. Hiszen Mihalko, meg a többi mester is a szigetelésre használt rongyot is csak akkor mondja filckendőnek, ha én is úgy mondom. Egyébként annak a neve: rongy! Mi is lehetne egyéb. Azt igazán nem lehetett várni, hogy a Szójegyzék nyomán azt mondják, hogy ezek: „*apró ruhák, melyekkel az letsapott gyapjuk az lepedőbe külön bé takaródnak, hogy az meleg pléhen öszve ne ragodjanak.*" Ez — enyhén szólva — igazán körülményes elnevezés lenne. Maradnak tehát a rongynál, annál is inkább, mert erre a célra csakugyan bármilyen síma szövésű rongydarab alkalmas. Mintás szövésű, pl. damaszt nem lehet, mert a minta belepréselődne a nemezbe magába is. A rongy híján meg akárhányszor papírral pótolják a rongyot. Erre ugyan Leleszi József azt mondja, hogy a papír azért nem jó, mert nem engedi át a gőzt, a rongy meg egyenletesen szűri. Legjobb szerinte is a használt angin, mert nem tapad hozzá a fakhoz.

A szorosan betakart fakok most a péckára, a filcelővasra kerülnek gőzölés céljából.

Mielőtt azonban a filccsomagot ráhelyeznők a péckára, rá kell mutatnom arra — amint már említettem is — a Kalaposkönyv nyomán, hogy egyes mesterek nem ovális, hanem téglalap alakra verik át a randfakot. Schuler azt állítja, hogy a nagykárolyi legöregebb mesterek is mindig téglalap alakú randfakot készítettek, s azt tépték kettőbe. Az első gőzöléshez pedig ép, mint a Kalaposkönyv mondja, fordítva helyezik maguk elé a fakokat, vagyis a fejrészt fordítják maguk felé, így:

c/

Itt áll a mester: a) *a fej;* b) *a karima;* c) *a mester.*
A főfak és a karimaszak az első gőzöléshez előkészítve a Kalaposszakkönyv nyomán

Mihalkoval az élen, egy vidéki mester sem helyesli a téglalap alakú randfak alkalmazását, sem pedig az első gőzöléshez a fejrész felőli hozzáállást.

Mihalko:

— Hiszen ebben az állásban nem is tudnám pontosan egymás felé helyezni a fakokat, messze esik tőlem. A legfelsőknél már valósággal gebbeszkedni kellene, hogy elérhessem.

Egyben azonban mindkét eljárást követő mesterek megegyeznek, s ez az, hogy a filctokba szorosan kell a fakokat begöngyölni, hogy el ne mozdulhassanak. Így kerülnek a péckára.

A pécka

Ezzel is úgy van, hogy még a Szójegyzék is csak *pléh*-nek írja, az öreg Bodnárnén és Leleszin kívül a mesterek *filcpléhnek, filcelőpléhnek, filcvasnak, filcplattnak* tisztelik, s a Kalaposkönyv *nemezelőbádog* kitételét elfogadni semmiképp sem akarják. S ebben tökéletesen igazuk is van, mert a vastag öntöttvas lemez sose is volt bádog.

Leleszi és az öreg Bodnárné péckának ismeri és említi.

— Nálunk a pécka, úgy is mondták filcelő platt — mondja az öreg Bodnárné — egy rakott spór teteje volt.

Ezen azt kell értenem, hogy vályogból rakott üstház volt a filcelő platt alá építve, s fiánál az egész kalaposmesterség apai emlékét ez a filcelő platt őrzi. Jobban mondva csak őrizte, mert szíves készséggel engedték azt át a Néprajzi múzeum részére. Ez hatvanhárom cm átmérőjű, egy cm vastagságú öntött vaslap.

De láttam igen vékony filcelő vasakat is, így négy kis négyszegletes vaslemezből valót is.

Pap Gyula Kisvárdán kétméteres filcelővasat szereltetett műhelyébe. Mert akkor nem kell felébe hajtani — Frecskay kifejezésével élek — a rakolást.

Általában jobb a vastagabb filcelővas, az egyenletesebb meleget ád. Ha vékony volt, hamarabb hült, igaz, hogy hamarabb is melegedett. Főhibája volt, hogy könnyen is perzselt. A vastag pécka is perzselt; ha túlhevítették, megégette a fakokat. Azt azután nem hívták semminek. Ha csak maga a *főponyva* perzselődött meg, az még nem volt baj, de ha megpirult a fak, akkor már nem kötött jól. A pécka hőfokának próbája

a megparáholás. Vagyis meghintették, megpermetezték vízzel. Ha a víz elgőzölgött, a pécka használható.

A katlan felett a filcelővason a fakok hamar átforrósodnak, s hogy a kéz állja, nyomózsákot lök rá Mihalko mester. A nyomózsák a tüzességet felfogja. Az egész filccsomagot kiterítve teszik rá a filcplattra. Rocskából megpermetezik vízzel, s főkép középen nyitott tenyérrel erősen nyomni, *rezegtetni* (Mihalko kifejezése) kell. Ha a gőz, s a rezegtetés hatására középen a nemezek valamennyire összeestek, akkor az egész rakolást megfordítják, s másik oldalát is erősen nyomkodva, rezegtetve átgőzölik. mindkét oldalán történt átgőzölés után a rakolást felébe hajtják, újra átgőzölik nyomással, rezegtetéssel.

Pap Gyula azt vitatja, hogy azért jó a nagy pléh, mert akkor nyomózsák helyett vékony deszkalapot lök rá az ember, s ez egyenletesebb nyomást közvetít a nemezelendő gyapjúhoz. Meg felébe sem kell hajtani a csomagot a nagy pléhen. Csak locsolni, nyomni, rezegtetni, ez a szabály.

Schuler Antal a deszkalap beiktatását helyesli. Ő is így csinálja, de a nagy péckának semmi értelmét nem látja. Annak a széle nem forrósodik át, s így nem egyenletes meleg a lapja. Az egészet pedig nem rezegtetni, hanem *ringatni, riszálni* kell. — Riszálom két kézzel erősen nyomva, mert ezáltal kötnek össze és egymásba a szálak. Főként középen kell erősen ringatni, egyenletesen átriszálni (Frecskay *döböcskölni* kifejezésével egy mester sem él), mert ott köt össze a szívlap a karimaszakkal. A filctokot meg azért kell átfordítani, majd összehajtani, hogy a gőz minden oldalról egyenletesen járja át a fakokat.

Minden mestertől azt jegyezhettem fel, hogy — az első gőzölésnél a karimától (széltől) a fej felé nyomom a fakot a ringatással, tehát nem csak úgy találomra dolgozzák meg az egyes pontokon. A ringatás pedig ugyanaz a mozgás, amelyet a fakszitával végeztem. — Tehát két kézzel kifejtett egyenletes, mozgó nyomás.

Az első gőzölésre elég tizenöt, húsz perc. Ennyi idő alatt is már sokkal erősebb lett az anyag. Kibontják tehát a filctokot. A filckendőket, a mesterek szerint a rongyokat simára kiteregetik, megszáradva gyűröttségük meglátszanék a következő gőzölés fakjain. A még gőztől nedves és forró fakokat is kiterítik, egyenletesre húzogatják nagy óvatosan, nehogy *falcot kapjon,* vagyis ne maradhasson zsinórszerű kidudorodás a fakon. Most kell azt széthúzni, mert ha nagyon megkötött az anyag, akkor már nem lehet a falcot eloszlatni.

Az első gőzölés eredménye: minden főfak megtalálta a maga karimafakját, és összeforrtak. Vagyis most már egy kalap anyaga nem négy, hanem csak két részből áll. A következő feladat tehát ennek a két résznek az egyesítése, kalaposnyelven: slíszolása lesz.

Luby Margit

A befejező közlemény az Ethnographia következő számában fog megjelenni. (Szerkesztőség.)

Шляпное валяльное ремесло

Ручная заготовка войлочных шляп со времени разрастания заводской промышленности исчезла совсем. Современные шляпочники работают с материалом наполовину готовым.

Расцвет ручного шляпочного мастерства начался со второй половины XVIII века, а в конце прошлого столетия приходит в упадок. Ныне, в восточной части Венгрии живут еще 10—12 мастеров понимающих валяльное мастерство, но и они работают не с сырым материалом, а с очищенной шерстью.

Второй этап в процессе работы шляпочников относится к кустарной промышленности. В первый же день начала работы берут шерсть в таком количестве, которое нужно для заготовки 6 шляп. Эту шерсть прорабатывают. Потом эту шерсть разрыхляют и этот материал разделяют на такие части, которые нужны для выделки одной шляпы. Эту шерсть опять разделяют на четыре части потому, что каждая шлапа состоит из четырех отдельных пластинок войлока. Вымеренную таким образом шерсть начинают очень сложным в ляльным способом заготовлять в нужные формы, последние состоят: из обработки шерсти паром и сжимом до тех пор пока шерсть не превратится в компактную массу. После этого в огромном котле травят его в витриоловом растворе и потом кладут под пресс. После вынимки из пресса мелкопромышленник тотчас же начинает формировать шляпу, но перед формированием окрашивает в нужный цвет. Эти три этапа заготовок шляп тождественны со способом заготовки шапок. Заготовка последних относится к давно вымерцему промыслу имевше у историческое значение.

Этапы заготовок шляп как то (закаливание, обделка паром, подбивка) и теперь происходят по испробованным способам мелко-промышленников. Такой мелкопромышленник сам продавал свой товар на рынках выключая таким образом посредничество коммерсантов. Вопрос о ходе рыночной продажи требует отдельной научной разработки.

Der handgearbeitete Filzhut

Die Herstellung von Filzhüten durch Handarbeit ist heute ein wegen der Fabriksindustrie aussterbender Industriezweig. Die Arbeit der heutigen Hutmacher beschränkt sich nur mehr auf die Aufarbeitung der Tomps, also der halbfertigen Ware.

Das in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrunderts begonnene Aufblühen des Handhutes befindet sich am Ende des XIX. Jahrunderts bereits im Zeichen des Verfalles, und heute verstehen in Ostungarn kaum 10—12 Meister die Verfilzung der Wolle. Ihr Rohmaterial ist nicht mehr die fett geschorene Schafswolle, sondern die fabriksmässig gereinigte Lammwolle.

Der zweite Abschnitt des Arbeitsvorganges ist die *Kessel-* oder *Weissarbeit.* Am Morgen des Arbeitstages wurde soviel Wolle ausgemessen, soviel Hüte die Werkstätte davon während des Tages weiss bearbeiten konnte. Dies war für einen Mann durchschnittlich 6 Hüte. Die ganze ausgemessene Menge hat man zuerst in einem Haufen *aufgelockert.* Dann folgte die Auseinanderscheidung des Materials von je einem Hut. Erst nachher wurde das Material eines Hutes auf vier Teile geteilt, da jeder einzelne Hut aus vier Filzplatten vereint wird. Die Platten werden nach einer zugeschnittener Form zubereitet und durch ein kompliziertes Verfahren (Druck, Dampfen) zusammengefügt. Dann wird der Filz in Vitriolwasser gebeitzt und nach dem Kneten formt der Kleinindustrielle sofort einen Hut aus dem Material.

Diese drei Abschnitte des Arbeitsvorganges sind identisch mit der Arbeit eines der ältesten und bereits verschwundenen ungarischen Industriezweigen, der Mützenmacherei.

Das Zurichten des Hutes, woran die Härtung, das Dämpfen, Formen, Bügeln, Herumschneiden zu verstehen sind, weiters das Straffmachen, Füttern des Hutes, Einnähen des Schweissleders, die Verzierung und endlich die letzte Zurichtung des Hutes lebt noch in der heutigen Hutmacherei.

Der Kleinindustrielle verwertete seinen Handhut selbts, mit Ausschluss des Vermittlerhandels. Die Beschreibung ihrer Marktgänge beansprucht ein besonderes Studium.

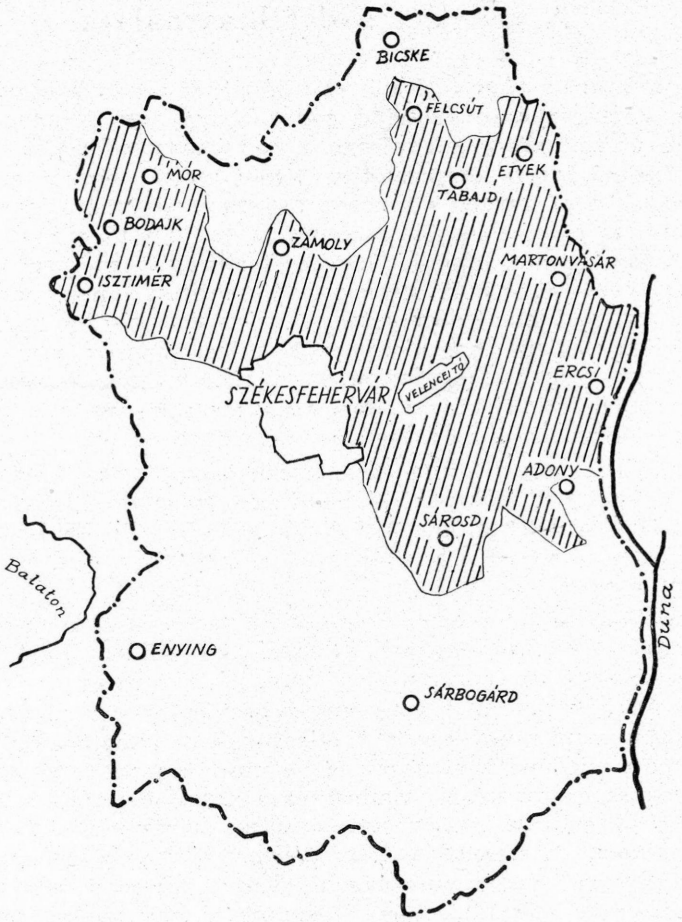
A velencei nád felhasználása

Dolgozatunkban azon a területen vizsgáljuk a nád alkalmazását, ahol zömmel a Velencei-tóból kikerülő nádat használtak (1. ábra). Még ezen a területen is volt némi jelentősége a helyi termésű nádnak, különösen a körzet szélén fekvő községekben. Fejér megye egész területén igen jelentős volt a nád szerepe s nincsen egyetlen olyan falu sem, ahol legalább a multban nem lett volna általános a nád használata. A felhasználás módja azonban némileg eltér a vizsgált területétől, melyen kívüli összehasonlításra nem térünk ki, csak annyit említünk meg, hogy a sárréti s egyéb belvízi nád jelentősége semmivel sem volt kisebb, mint a velencei nádé. Egészen meglepő, hogy ma, jóval a lecsapolások után, milyen sok falu határában maradt meg foltokban a nád, mint a lecsapolások előtti mocsárvilág egyetlen reliktuma. Más vonatkozásban ugyanis ennek semmi nyoma nem fogható már meg, legfeljebb halvány emléke.

A nádat elsősorban tetőfedésre használták. Egész Fejér megyében jóformán a legutóbbi időkig náddal fedték a házakat, illetve a régi nádfedeles házakat ma is ezzel javítják. A nádtető eltart 50—60 évig, de 10—15 évenként javítani kell. Ha a lakóházról le is kerül a nádtető, megmarad a melléképületeken.

A feudálkapitalista viszonyok között a nádat részébe, felesbe vágták. (V. ö. Barabás Jenő: Nádvágás a Velencei-tavon. Ethn. 1950.) Azok a tóparti lakosok, akiknek tórészük volt — főleg a sukoróiak — a saját nádjukat tudták felhasználni. Itt marad meg legelevenebben a nádfedés. A többség, a tórésszel nem rendelkezők, a felesvágáskor kapott nádat használták. Ebből legtöbbször került eladásra is. A mult század folyamán a tóparti községek lakossága tavasszal kocsira rakta a nádat s vitte a környékbeli falvakba, uradalmakba, majorokba, s vagy terményért — főleg borért vagy kukoricáért — elcserélte, vagy pénzért eladta. Megesett az is, hogy a Baracskára elvitt nádat nem sikerült eladni. Ilyenkor sem hozták haza, hanem otthagyták, várva a vevőre. Pázmánd, Gyuró, Csákberény, Zámoly, Pátka, Vereb felé volt a legélénkebb a kapcsolat. Ugyanúgy jöttek is a tóparti községekbe nádért ezekből a falvakból. Annak ellenére, hogy a mult században nagyobb volt a nádasterület, mégis messzebb eljutott a Velencei-tó nádja, mint napjainkban. Ez természetesen csak a nem üzemi feldolgozású nádra vonatkozik. Azzal is magyarázható ez, hogy a velencei nádnak nagyon jó híre volt, igen sokra értékelték az itt termő vöröstövű, vékonyszálú nádat s míg általában a rangosabb lakóépület tetejére szívesebben használták a jobb minőségűt, addig ma a melléképületekhez és a javításokhoz a gyengébb minőségű helyi nád is megfelel.

Bizonyára nagymértékben befolyásolta az elterjedés területét az értékesítés egyéb lehetősége is. A század első évtizedében megalakult a nádfeldolgozó üzem, előbb Agárdon és Pákozdon, majd 1908-ban Dinnyésen, ahol korlátlanul átvették a nádat. Fel is szökött az ára, mert a mult század kilencvenes éveiben 5—6 fillérért, a század legelején 10—15 fillérért, a világháború előtt már 50—70 fillérért vették meg kévéjét. Az ár a minőség szerint is változott, legdrágább volt a szegőnád. Cserénél 0,5—1 liter bort adtak kévénként.

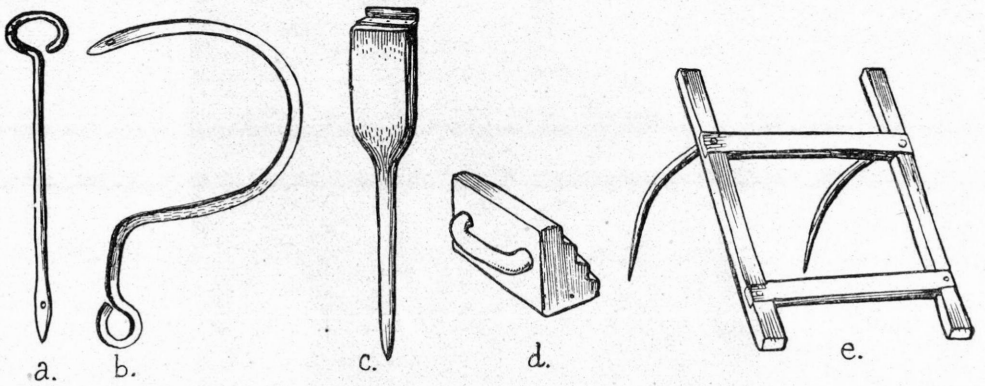

1. ábra. A velencei nád házfedésre való felhasználásának területe

A nádtető készítésénél legelőször az állást csinálják meg. Két vendégoldalt támasztanak a ház falához, egymástól két ölnyire. A feltámasztott vendégoldalra két vízszintesen elhelyezett vendégoldalt kötnek istránggal. Az alsóra áll a nádazó mester, a felső tartja a legalsó nádsort, a tornácot. Ez tehát oda kerül, ahol az eresz kezdődik s feladata a felrakott, de még le nem kötözött nád lecsúszásának megakadályozása. Amit egy állásról

elérnek, az egy fogás. A fogásokat mindig felviszik a tetőn s csak ha az egész oldalrész elkészült, fognak hozzá új állás készítéséhez és új fogáshoz.

Természetesen csak akkor kezdenek hozzá a nádazáshoz, ha már az egész tetőszerkezet készen van s a léceket is felszegelték. Általában 4—6 sor lécet szoktak a tető egyik oldalára rakni. Nádtetőnél legelőször a tornácot kell elkészíteni. Az eresz fölött, a háztető alsó részén végigraknak egy sor nádat 20—40 cm vastagságban egy fogásnyi területen. Ez a tulajdonképpeni alap, amelyet csaptatóval erősítenek a második léchez. A csaptató olyan vastag mint az ostornyél s orgona-, mogyoró- vagy bodzafából készült. A mult háború előtt a fehérvári vásáron árusítani is szokták a mogyorófacsaptatót, mert ez volt a legjobb. A csaptatót aztán dróttal lekötik a léchez. Régebben a drót helyett fűzfagúzst is használtak, azonban még a legöregebb nádazó sem készített így már tetőt. Arra emlékszik a 70 éves sukorói Németh Imre, hogy 1937-ben, amikor Puszta-

2. ábra. *A nádtető készítésének szerszámai:* a) *egyenes cuca;* b) *görbe cuca;* c) *sulyok;* d) *kefe;* e) *macska*

szabolcson lebontottak egy régi cselédlakást, az fűzfagúzzsal volt kötözve. A dróttal való kötözés fűzőtű, cuca segítségével történik. Az egyenes cuca fából vagy vasból van. A facucát azok használják, akik csak a maguk épületét javítják s nincs rendes szerszámuk. Jó vastag nádtetőn át sem lehet szúrni. Aki már másnak is dolgozik, az csak vasból való cucát használ. A háztetőn kívül dolgozó nádazó átszúrja a cucát a nádon s a padláson álló segítség fűzi be. Ilyenkor kívülről kötik meg a drótot. Történhet azonban fordítva is, amikor a segítő kötöz belülről. Ez falunként változik, Kajászón kívülről kötöznek, a szomszéd Tordason meg belülről. A szegés felkötésekor görbecucát használnak, melynél nincs szükség segítségre, egy átfordítással mindjárt ki is lehet húzni a drótot (2. ábra).

A tető két-két végére a toromba kerül, amire a tóparti községekben gicákat is szoktak kötni. A toromba egy szokásos vastagságú nádkéve, amit a szalufához kötnek s a tető szélét védi. A gicák a torombán lépcsőzetesen elhelyezkedő kis nádcsomók, melyek díszül szolgálnak. A tótól távolabbi területen nem mindig kötnek gicákat a torombára. Szorosan

a toromba mellé kerül — alul kezdve — az első sor. Ez ugyanolyan vastag, mint a tornác, a vége is ott van, ezt is a második vendégoldal védi a lecsúszástól s így az alsó sor ekkor még dupla vastagságú. Az első sort a felrakás után levendégelik, erősen lenyomtatják egy léccel, amelyet a belső léchez kötnek jó szorosan. Eddig a nyomtató vendégoldalig verik fel az első sort és innen kezdődik majd a második sor.

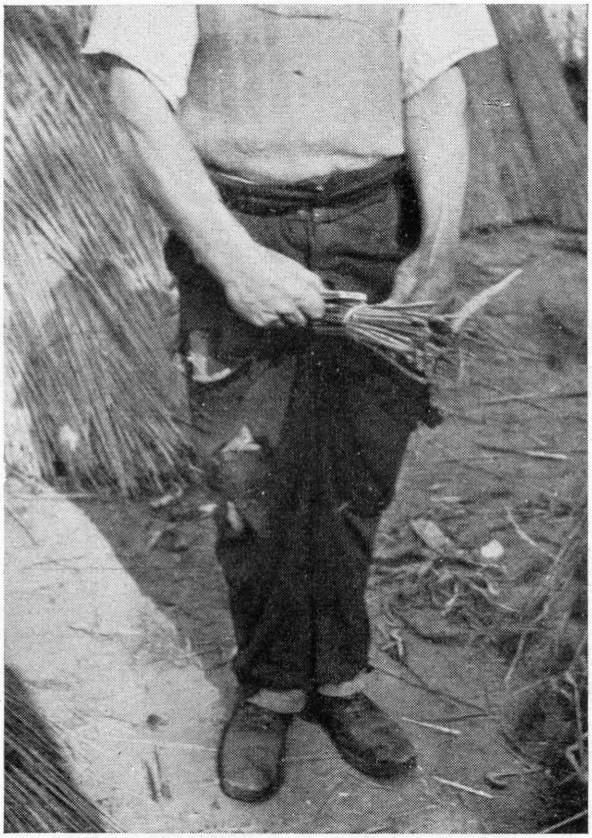

3. ábra. A toromba és gica felrakása. Pákozd

A felverés nádverővel, sulyokkal és kefével történik (2. ábra). A tornácot nem verik fel, hanem csak az első sort, olyan módon, hogy a nádverővel a nádszálak alsó részét felfelé ütögetik addig, míg a tető egyenlő simaságú lesz. Így a tetőből nem a nádszálak, hanem a nádvégek látszanak ki s ezek a felületen egyenletesen oszlanak el. Aki cifrázni akarja a tetőt, az úgy készíti el az alsó sor verését, hogy legalul egy-egy tenyérnyi távolságra apró lépcső maradjon egy vagy két sorban. Ezt főleg a pákozdiak alkalmazzák. Az ereszfölötti részen jóformán csak a tornác nádja marad meg. Az első sor fölfelé természetesen vastagodik, hisz onnan már keveseb-

bet vertek föl. Itt viszont már a tornác vékonyodik a nádszálak vékonyodása miatt s a különbség kiegyenlítődik. Végeredményként a tető mindenütt egyforma vastag. A felverést úgy kell végezni, hogy a tornác csaptatója, az örökkötés ki ne látszódjék.

A tető vastagsága attól függ, hogy kinek mennyi nádja van. A kévéket a segítség kibontja és olyan vastag babákat köt a földön, amilyen vastagra akarják a tetőt. Egy fogás — vagy rúdalja — felrakása után

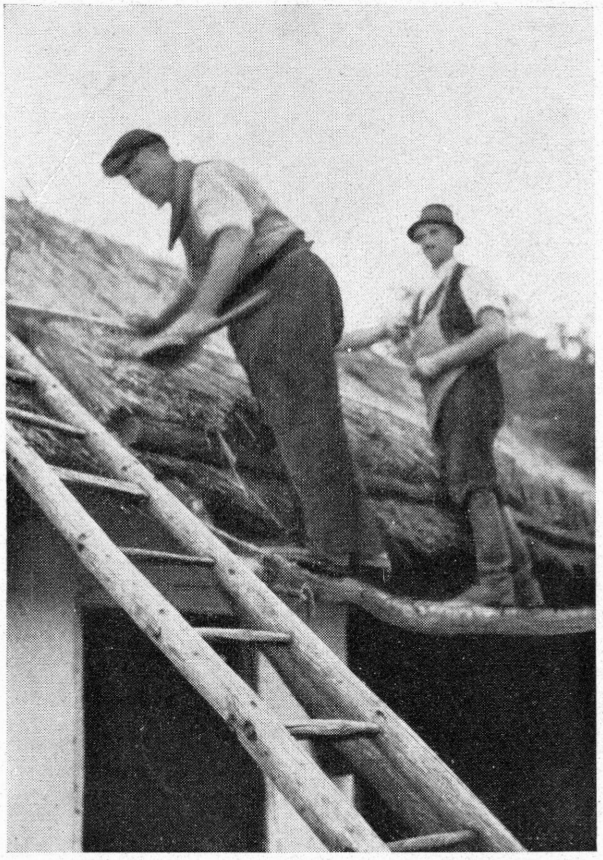

4. ábra. A gica megkötése. Pákozd

a babákat a tetőn felbontják, eligazítják és lecsapatják. Egy rúdalját egy ember egy nap elkészít, még akkor is, ha abba hat sor megy. Egy fogásba általában kb. 70 kéve megy bele, százból már vastag tető készül.

Ha az első sort fölverték, erre is ráteszik az örökkötést. A szélén a csaptatót a toromba alá szorítják s végig hozzákötik a léchez. Amikor az örökkötés rajta van, akkor kezdik a második sor felrakását, amelyik ugyanúgy történik, mint az elsőé, tehát a fogást végig lerakják, rúddal levendégelik, felverik és lecsaptatják. A felverésnél ügyelni kell arra, hogy a tető egyenletes legyen. Ugyanígy készül a többi sor is. Az utolsó

sor vége a ház gerince fölé ér kb. egy méternyire s ezt áttörik a másik oldalra. Ugyanez történik a ház másik oldalán is. Azon az oldalon, ahol a tetőt készíteni kezdték, a nád címere kívül kerül. Az előző oldalon az áttörés megelőzte a nád felrakását, így a címeres rész a padláson belül van. A gondos nádfedő igyekszik arra, hogy belül a padláson minél kevesebb nádcímer látszódjék ki. Ezért az új sor terítését még akkor megcsinálja, amikor az alatta lévő sor nincs lecsaptatva s a terítés nádszálait a padláson látszó címeres rész alá dugja s így az belülről nem látszik. Az így készített

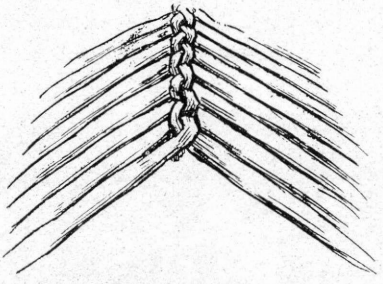
5. ábra. Tetőjavítás. Az alsó sor felverése. Pákozd

tetőnél csak az első oldal utolsó sorának másik oldalra áttört címere látszik a padláson, egyebütt a címeres rész takarva van. Amikor a tető ilyenformán elkészült, nádverő kefével (2. ábra) lesimítják az egészet.

A kétfajta nádverő, a kefe és a sulyok használata a nád- és szalmatechnika alkalmazásával függhet össze. A kizárólagosan náddal fedő területen, közvetlenül a tó környékén felverésre inkább a sulyok, simításra inkább a kefe használatos. Az északibb részen a Váli-völgyben, Gyurón és

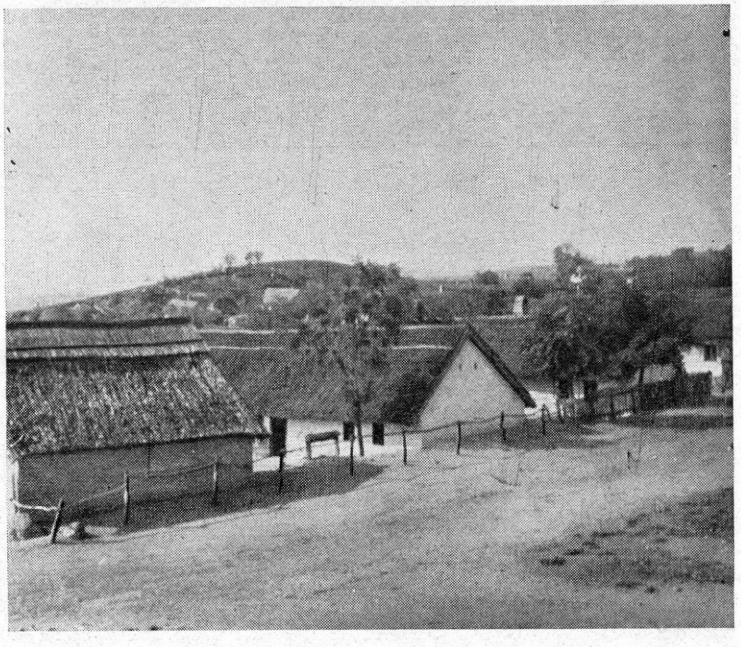
környékén, ahol fedésre a nádat már zsúppal keverve is használják, a kefe a használatos felverőszerszám. Ismerik ugyan a sulykot is, azonban ez csak a tornác és az alsó sor kiegyenlítésére használják, jelentősége tehát csekély. Ebből azt következtetjük, hogy a kefe inkább a zsupptechnika szerszáma.

Hátra van még a szegés felrakása, mely letakarja egyrészt az utolsó

6. ábra. A szegés megfonása

örökkötést, a kilátszó címert s a gerincet védi a beázás ellen. A szegésnél nádazó macskával dolgoznak (2. ábra). A nádazó macska kétfokú létra, melyből 50—60 cm hosszú vaskampó áll ki. Ezt a vaskampót beleütik a tetőbe s a létra a nádra simulva, biztosan áll. Rendszerint kettőt használnak, főleg a szegésnél, toromba felrakásnál és a javításnál. Míg a nádazó egyiken áll, addig a másikat maga elé rakja s arra rá tud lépni. Így a tetőn könnyen tud mozogni akkor is, ha a vendégoldalakat már leszedték.

7. ábra. Nádtetős házak. Sukoró

A szegésnél felhasználásra kerülő nádat előző este vízbe áztatják, hogy megpuhuljon s a fonásnál ne törjön. A mester ráül a gerincre s vele szemben ugyanigy helyezkedik a segítség is. Egy csomó nádat vesz a markába, kb. annyit, amennyi belefér, megfonja s tövével lefelé úgy helyezi el, hogy a gerinctől 80—100 cm-re kezdődjék. Ugyanígy a másik oldalra is lefektet egy csomót, majd az első oldalra ismét egyet. Az első csomó kiálló végét a saját oldalára visszahajtja úgy, hogy az kapcsolódik a második és harmadik csomó hurkába is, s a visszahajtott címeres részt a harmadik csomó

8. ábra. Kerítés nádból. Gárdony

alá dugja. A másik csomót is a saját oldalára kell visszahajtania s ugyanúgy eldugják a címeres részt. Ez hurkolódik az első és harmadik csomóba. Ha ez megtörtént, a második csomó oldalára helyezik el a negyediket, ez belekapcsolódik a harmadikba és az ötödikbe (6. ábra). Így végigrakják a szegést, ügyelve arra, hogy a címeres visszahajtott részt szorosan eldugják. A szegést nem szokták felverni. Ha elkészültek vele, akkor lécet fektetnek végig rajta a gerinccel párhuzamosan, azt ledrótozzák s így a szegés biztosan áll.

A szegés felrakása előtt készítik el a búbot, papot vagy csúcsot, mely a háztető elejére és rendszerint a végére is kerül. A búb egy nádkéve vastagságú nádcsomó. Fejszével vágják le a végét, hogy szép egyenes legyen s nyakravalója egy marék nád, hogy kifelé ne dőljön. A kötés alatt háromfelé ágazik s egyik lábát a gerinchez s a két oldalsót meg a torombához erősítik. Ha a szegés már elkészült, befejezésként rákerül a korc, mely

nem egyéb, mint a tető gerincén végigfektetett nádcsomó, melyet a felső lécekhez drótoznak. A szegést rendszerint a kéményig eresztik le. A kémény alsó részéhez külön kis szegést szoktak csinálni, amelyet léccel nyomtatnak és kötnek a tetőhöz. A szellőzőlyuk készítése fedés közben történik. Előbb a rámát fából, vagy elhasznált kereksínből kiformálják s ez biztosítja a szép domború formát.

A régi tető javítása, a borítás ugyanúgy történik, mint az új tető készítése, azzal a különbséggel, hogy ennek nem raknak tornácot. Leggyakrabban a szegést kell újítani.

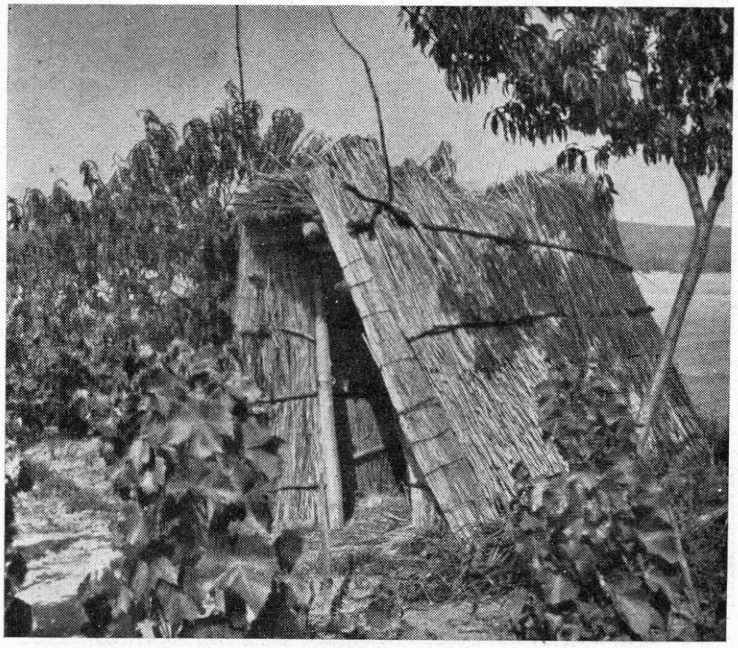

9. ábra. Nádrolló. Gárdony

A nádfedő munkának külön mesterembere van. A Velencei-tó környékén lévő falvakban mindenütt van 3—4 ember, aki alkalomszerűen végzi a nádfedést. Nem tanult mesterség, hanem gyakorlattal sajátították el ismereteiket. Apróbb javítási munkához a férfiak nagyobb része ért, de ház és nagyobb melléképület fedését mégis nádazóra bízzák. A nádfödő munkát kölcsönmunkában is végzik, fuvarért vagy más napszámosmunkáért, de leginkább pénzes napszámba vagy átaljába kötik a tetőt. A munkához egy segítség mindig szükséges, akinek a nád adogatása és a drót húzogatása a feladata.

A melléképületek még sokkal inkább nádtetővel készülnek ma is, mint a lakóházak. A munkában nincsen semmi különbség. A kisebb építményeknél, ólaknál, színeknél, fészereknél lehet némi változás. Itt a búbot rendszerint elhagyják, de elmarad néha a szegés is.

A kerítések készítésénél is használnak nádat, a telkek és udvarok felé eső résznél gyakran, az utcai oldalon ritkábban. Az oszlopokat a szokásos módon felállítják s középre és felülre vékony ágból, újabban drótból hevedert feszítenek ki. A nád címerét levágják úgy, hogy a nádszálak 120—140 cm hosszúak legyenek. Ha a heveder fából van, akkor egyik oldalához a nádat csomókban sűrűn hozzákötözik. Dróthevedernél az egyik csomót a felső hevederen kívül, az alsó hevederen belül bújtatják át s a következő csomónál fordítva járnak el. A nádkerítés nem hosszú életű, pár év mulva javítani kell.

10. Szőlőkunyhó. Velence

A ház csúcsfalához is használnak nádat. Általában vályogból készítik, s főleg az udvarfelőli rész lehet nádból. Besározni nem szokták. Újabb eredetű a nádból készült rolló, amely drótra van felfűzve s használata szórványos. Kémény, épületfa, padlás, mennyezet nem készült az emlékezet szerint sohasem nádból. (Délebbre, Előszálláson, Sárszentágotán, Sárbogárdon az ólak, istállók oldalára is felhasználták besározva, dohánypajtánál sározatlanul, de itt már sárréti náddal dolgoztak.) A jégvermek, a határbeli építmények, csőszkunyhó, pásztorkunyhó és főleg szőlőkunyhó viszont ma is nádból készül (10. ábra). Náddal veszik körül a fiatal fákat az udvarban, hogy az állatok meg ne sértsék s a határban télen, hogy a nyulak meg ne rágják. Melegágyakat náddal védenek a fagytól. A fiatal szőlőhajtás mellé is oda lehet tűzni egy nádvesszőt, hogy megtartsa. A szegényebb emberek télen összegyüjtik a hulladéknádat és azzal tüzelnek. Általánosan használják a kemencébe való tüzeléskor, kenyérsütésre,

de tűzhelyen is égetik. A zöld nád címeréből söprűt lehet kötni. A gyönge nádat zölden lekaszálva, nagyon szeretik az állatok.

A gyerekek a nádból nyílvesszőt csinálnak. A nyílvessző hegyére bodzafát, vagy éleslövészet után összeszedett ólmot tesznek. A kukoricaszárból készült tehén lába nádból van. Leginkább nádveréskor csinálják a nádsípot. Le kell vágni a nádszál egyik oldalát úgy, hogy a hártyája ne sérüljön meg és berregjen. A hordóból bor felszívására 30—40 cm hosszú nádcsévét, nádlopót használnak alkalmilag.

Az utóbbi két-három évtizedben a nád túlnyomó részét a nádfeldolgozó üzemek használták fel. Ezek stukatúrnádat és lemeznádat készítettek és készítenek. Jelenleg a kitermelt nád majdnem teljes egésze a velencei üzemben kerül feldolgozásra, ahonnan az ország legkülönbözőbb helyeire elszállítják.

Barabás Jenő

Использование камыша растущего на озере Веленце

В местности около озера Веленце, но даже и во всем комитате Фейер использование камыша происходит для различных целей и различными способами. Во-первых спрос на камыш имеется со стороны кровельщиков. Несколько десятков лет тому назад большая часть домов строилась с камышовыми крышами, теперь же только крыши побочных пристроек кроются камышом, но старые дома починяют крыши тоже камышом. Автор знакомит нас с техникой заготовки камышовых крыш и знакомит нас с нужными к этому приборами и инструментами. Из его описаний оказывается, что при заготовках последних практичность проявлялась вместе с эстетическим чувством, особенно при выработке различных украшений. Кроме употребления камыша в целях покрытия крыш, камыш употребляется при постройке капитальных стен домов, для покрытия деревенских земляных ледников, дла постройки пограничных сторожек. Из него строят заборы, им обматывают на зиму фруктовые деревья и покрывают тепличные грядки с культурами растений. Он служит топливом. Из него делают игрушки, а свежий зеленый камыш служит кормом для скота.

Die Verwendung des Rohres von Velence

In der Umgebung des Teiches von Velence, aber auch im ganzen Komitate Fejér ist die Verwendung des Schilfrohres sehr vielseitig. Seine Bedeutung ragt in erster Linie aus dem Gesichtspunkte der Abdeckung von Gebäuden hervor. Vor einigen Jahrzehnten deckte man den überwiegenden Teil der Häuser mit Rohr ab, neuerdings nur die Nebengebäuden und mit demsebenlben repariert man noch heute die alten Dächer. Der Verfasser bespricht die Technik der Verfertigung von Rohrdächern, die zur Arbeit gebräuchlichen Werkzeuge. Aus der Beschreibung geht hervor, dass neben den Gesichtspunkten der Zwecksmässigkeit auch ästhetische Grundsätze bei der Anwendung von verschiedenen Verzierungen (Ornamenten) zur Geltung kommen. Ausser der Dachdeckung verwendet man das Rohr zur Anfertigung von Feuermauern, zur Abdeckung von Eisgruben, zum Bau von Feldhütten, zu Umzäumungen, als Brennmaterial, zum Schutze von Obstbäumen und Gemüse-Pflanzenbeete und zu Kinderspielzeugen. Das grüne Schilfrohr wird auch zur Fütterung verwendet.

Jegyzet egy néprajzi gyüjtés margójára

Néprajzi munkamódszerünk a falu életének kutatásánál különös jelentőséget tulajdonít a társadalmi rétegek szerepének. Olyan néprajzi kutatásokból, ahol mind a gyüjtés, mind pedig a feldolgozás közben következetesen érvényre jutott ez a társadalmi szempontú vizsgálat, kitűnik,

hogy ugyanazon szükséglet kielégítésére társadalmi rétegek szerint minőségi, de főleg mennyiségi különbségek adódnak.

Utóbbi múzeumi tárgygyüjtő utunkon azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy egy kisebb földrajzi egységnek, az északtolnai Hegyhátnak népi táplálkozására vonatkozó tárgyi anyagát a társadalmi szempontok különös szem előtt való tartásával fogjuk az Országos Néprajzi Múzeumba begyüjteni. Kutatásunk során azt kellett látnunk, hogy elsősorban a mennyiségi különbség a döntő. A saját birtokán gazdálkodó parasztság, de különösen ennek a kulák rétege, a távolabbi és a közelmultban egyaránt ellátta konyháját szükségletei és a kor kívánta felszereléssel. Módja volt ahhoz, hogy ugyanarra a célra esetleg több tárgyat (többféle főzőedényt, tálat, tányért stb.) is beszerezzen. A használati tárgyak minőségében aránylag csekély különbséget találunk, viszont nagyon is szembetűnő a mennyiségi különbség. Például Pálfán (Tolna megye) 1950-ben két egyforma létszámú (5) családban csak a gazdasági helyzet következtében ilyen mennyiségi különbségek mutatkoznak néhány konyhai tárgyban:

16 holdon gazdálkodik a családfő:	1.5 holdon gazdálkodik a családfő:
5 zománcos fazék,	2 zománcos fazék,
4 zománcos lábos,	2 zománcos lábos,
5 cseréplábos,	2 cseréplábos,
14 köcsög a köcsögfán,	5 köcsög a köcsögfán,
8 fakanál,	3 fakanál,
12 bögre,	6 bögre.

De különösen szépen mutatkozott meg a minőségi egyezés mellett ez a mennyiségi különbség a famozsarak használatában. Míg a 16 holdas gazda háztartásában nyolc különböző nagyságú és rendeltetésű famozsár szolgált külön-külön a só, bors, paprika, cukor, dió, mák, hagyma és fokhagyma összetörésére, addig a 1,5 holdas parasztgazdaságban csak két mozsár töltötte be ugyanezt a funkciót (a cukrot, diót, mákot törték az egyikben, a többit a másikban). Mondták, hogy 15—20 évvel ezelőtt a családoknak még csak egy famozsaruk volt, s abban az egyben törtek mindenféle fűszert, amire szükségük volt. De az egy-két mozsár és a nyolc mozsár használata között is számos átmenet van, amit a használó társadalmi helyzete nagyrészben magyaráz. Egy 13 holdon gazdálkodó paraszt háztartásában hat mozsarat találtunk (cukornak és diónak egyet használ, sótörésre nincs mozsara). Egy hétholdas gazda háztartásában pedig három mozsár szolgál törésre (külön a hagymáknak, külön a cukor, dió és mák, és ismét külön a só, bors, valamint paprika számára).

Szolnoky Lajos

Заметки об одной этнографической коллекции

Автор статистическими данными доказывает, что количество и доброкачественность посуды владельцев из крестьян; бедняков, середняков и богачей указывает на строгое подразделение этого класса на слои по их имущественному благосостоянию.

Ramarqes à propos d'un recueil ethnographique

Au moyen de documents statistiques, l'auteur démontre que les services de vaisselle que possèdent les paysans pauvres, les paysans moyens et les paysans riches indiquent, tant par le nombre que par la qualité des pièces, avec une stricte régularité, la stratification du monde paysan suivant l'état de fortune.

Székely faeke a XV. századból

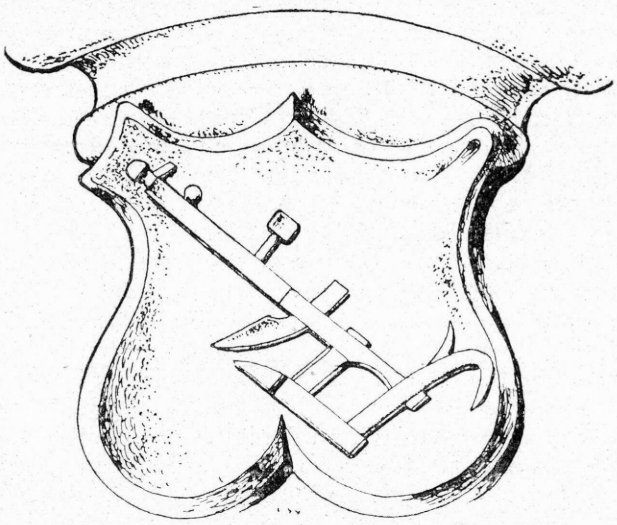
A Szent László legenda falfestményeinek feldolgozása során 1947-ben a székelyderzsi (Udvarhely m.) vártemplomot is megnéztem. Itt még a mai napig is megőrződött a Székelyföldön és a Szászföldön régi időben volt szokás: a családok értékeiket a vártemplom falgyűrűjének belső, nyitott folyosóján őrzik szuszékekben és ládákban. A ruhaneműt, gabonát — és emlékezetem szerint szalonnát, füstölthúst — a családok a nekik járó helyen tartják. A kapu kulcsát mai napig sem a tiszteletes őrzi, hanem az egyik presbiter, aki csak a pap jelenlétében nyithatja ki a kaput; a falu vagyona tehát a falu közösségének ellenőrzése alatt áll.

Elöljáróban még annyit, hogy Derzs, mint ragozatlan személynevű község feltehetőleg a legkorábbi magyar települések egyike Erdélyben (Derzs névre v. ö. EtSz. címszavát), területét talán már a X. században megszállották honfoglalóink, ugyanis egy sejthetőleg honfoglaláskori lovassírt találtak Derzsen 1929-ben (Vö. Ferenczi Sándor: *A székelyderzsi honfoglaláskori sír.* Székelység, Udvarhely III. 1933:100—105.). Temploma a XIV. században épülhetett (Vö. Jakubovich Emil: *A székelyderzsi rovásírásos tégla.* Kny. MNy. XXVIII. 9.), de mindenesetre 1419 előttről való, mert ekkor festette a falfestményeket Pál mester, Ungi István fia. (Huszka József: *Székely festőiskola a XV. században.* AÉ. 1887:331—332.). 1419 után átépítették a templomot, akkor épült hozzá a szentély is. Mind a hajót, mind pedig a szentélyt hálóboltozattal fedték. A boltozatok bordáinak alja és záróköve átmetszi a korábbi falfestményeket. Huszka József: *A derzsi (Udvarhely m.) falképek* c. dolgozatában (AÉ. 1888.50—53.) azt írja, hogy ez a bővítés a XVI. században történt. Ezzel szemben Entz Géza, aki az erdélyi gotikus emlékek kitűnő ismerője, a hálóboltozatot a közelben lévő székelykeresztúri templomával egyezteti (1458. vö. Gerecze Péter: *Magyarország műemlékei:* 951. l.) és barátilag közölt véleménye szerint a derzsi templom átépítése Mátyás királyságának elején történhetett, tehát az 1460-as évek táján. Szakkörökben köztudomású, hogy a templomnak 1929-ben történt javításakor egy rovásírásos téglát találtak az egyik — éppen a fentemlített átépítéskor befalazott — gotikus ablakban. (Vö. Jakubovich fentebb idézett és Paizs Dezső u. o. megjelent: *Derzs apa-pap* című dolgozatát.)

A szentély mennyezetének bordái címer-alakú zárókövekbe torkollanak. Ezek egyikére egy eke-csoroszlyát faragtak (erről való jegyzetem elkallódott), másikára pedig az első képen bemutatott faekét. Ez az ekekép tehát nagyjából egykorú azzal, amelyet Zenthei Mátyásnak V. László királytól 1456-ban kapott címeréből ismerünk. (Képe: Domanovszky: *Magyar Művelődéstörténelem* II:155. lapon Sinkovics István dolgozatában). Úgy látszik, hogy a két egyidejű címer hasonlósága nem véletlen, hanem az ezidőtájt nagyobb számban nemességet nyert parasztságunk emlékét őrzi. Sok ilyen címer tűnik fel az erdélyi fejedelmek korában, erről a Kolozsvár-Házsongárdi temető e korbeli sírkövei vallanak (vö. az Erdélyi Nemzeti Múzeum gyüjteményét). Orbán Balázs is észrevette a derzsi címereket *(Székelyföld leírása* I. Pest, 1868:178—81), de adata feledésbe merült. Első pillantásra mesterjegynek gondoltam a derzsi szentély címerét, mert vastag vakolat és mészréteg fedte. Amikor bicskámmal óvatosan

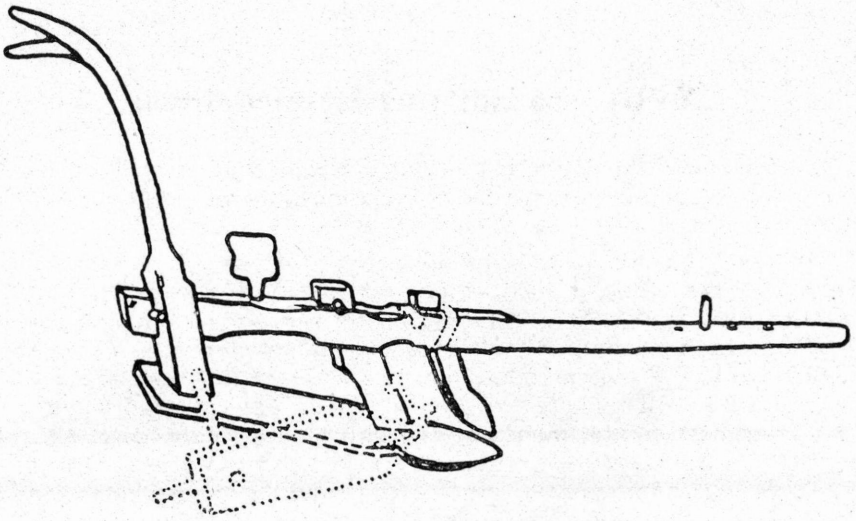
leszedtem a fedő réteget, akkor tűnt elém a faeke kitűnően megőrzött képe. Rövid leírásán és az épen kezemügyében levő összehasonlító anyagon túlmenően nem lehet feladatom e becses emlék értékelése. Annyit mindenesetre látok, hogy értékes gyarapodást jelent középkori magyar népünk mindennapi munkájának és eszközeinek kutatásában.

A címer alakját *(1. kép)* a kőfaragó az ekéhez igazította, ahol több hely kellett az eke szarvának és talpának faragásához, ott nagyobb karéjt kanyarított a paizsnak. Az eke szabályos építésű négyrészű faeke (vö. Kovács László: *A Néprajzi Múzeum magyar ekéi.* Ért. XXIX:1—44; ifj. Kós Károly: *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Néprajz Tárának faekéi.* Erd. Tud. Füzetek. 207. Kolozsvár, 1947:1—16), olyanfajta, mint amilyent még a közelmultban is használtak Erdélyben. Szarva egytövű ágasfából volt és

az eke szemmel láthatólag taligás szerkezetű volt. Feltűnő, hogy kormánydeszkája nincsen és köldökén hiányoznak az ekevas állítását szolgáló lyukak. Vasa — már amennyire megítélhető — nem féloldalas alakú volt, hanem egyenlőszárú. Tálasi István mondotta nekem, hogy kormánydeszka nélküli ekével ma is szántanak balkánszerte. Az ábrázoláson egyetlen vitatható részlet van, ez pedig a gerendelyen a csoroszlya elé faragott bunkó. Gondoltam arra, hogy ez támasztéka lehetett volna a rá és a köldökre ívelő szorítónak, amely a csoroszlya állásának változtatására, illetőleg a csoroszlya merevítésére szolgált volna. Ilyenfajta szerkezetet éppen Erdélyből ismerünk bőséggel (pl. Magyarvalkóról, Kovács: i. m. 31. kép, Siklódról uo. 33. kép, Csíkszenttamásról, Domokos Péter Pál: *Székely faeke.* Ért. 1932:87—88. és Kovács: i. m. 32. kép; Dánpatakáról, Kós: i. m. 2. és Szentábrahámról uo. 3. kép) és a bunkóhoz nagyjából hasonló szeget is találunk éppen a gerendelynek azon a helyén (Kós: i. m. 3. kép). Ámde az ilyenfajta csoroszlyaszorító mellett a köldök magasan a gerendely fölé nyúlik, hogy a rúgózó ág le ne pattanhasson róla. Úgy látszik tehát, hogy nem erre szolgált a derzsi ekén lévő bunkó. Ugyanilyen formát (fabot)

láthatunk a csíkszenttamási ekén (Ért. 1932:87. és Ért. 1937:33. kép), amely egybekben is — ha a kormánydeszkát nem tekintjük — pontos párja a székelyderzsinek (2. kép). Ez a bunkó, vagy fabot a faeke meglazult ékeinek, különösen pedig a csoroszlya ékeinek beverésére szolgált és a gerendelybe fúrt lyukba tűzték, hogy mindig kéznél legyen.

Tekintve, hogy a címert igen gondosan faragták, nem hinném, hogy a kormánydeszkát azért hagyta volna el a kőfaragó mester, mert rövidülésben látott ábrázolását nem tudta volna kifaragni. Úgy gondolom, hogy a székelyderzsi mátyáskori ekét úgy kell vennünk, amint van: kormánydeszka nélkül s a vele való szántást is eszerint kell elképzelnünk. Ám ennek további magyarázata azok dolga, akik jobban értenek hozzá, mint jómagam.

László Gyula

Изображение одного деревянного секлерского плуга XV века

Древнейшее изображение плуга с переменной стрелкой; резьба на каменной патронажной таблице церкви в с. Секейдерж (Трансильвания) с XV. века.

La représentation d'une charrue de bois sicule du XVe siècle.

Une des plus précoces représentations de la charrue est le simulacre d'une charrue-balance figurant sur la console sculptée de l'église de Székelyderzs (Transylvanie), du XVe siècle.

XVIII. századi méhész-hiedelmek

Szentmártonkátán (Pest m.) a Batta-család[1] hátramaradt iratanyagában van egy méhészeti tanácsokat tartalmazó füzet. Beszámolónk ezt a kéziratot ismerteti.

Méhészetünk és méhész-hiedelmeink történetét nyomozva, nagy figyelmet érdemelnek a méhészkönyvek, kéziratosak és nyomtatottak egyaránt.[2] Ezek nemcsak megőrzői, rögzítői régi szokásoknak, hanem sokszor rámutatnak eredetükre, elterjedésük történetére is, mivel ezeknek a méhész-szabályoknak annakidején terjesztői és egyben fenntartói voltak. Az eddig közölt méhészkéziratok általában egy-két alapszöveg variánsai.[3] A szentmártonkátai méhészkönyv épp azért értékes, mert egy eltérő, alapjában új típust iktat közéjük. Az alább bemutatott méhészeti tanácsoknak csak néhány pontja lelhető föl az eddig ismert kéziratokban és ezek is lényegtelen, országosan ismert egyszerű előírások (mint a méhcsípés elleni szerek, vagy a só és pálinka használata). Azok a hiedelmek, amelyek kéziratunk főbb mondanivalóját teszik (így a kieresztés és télire elrakás ráolvasásszerű formulái), eddigi ismereteink alapján eléggé elszigetelten állanak.

Maga a kézirat hét lapból áll. Az üres fedőlap után különálló levél van beillesztve „Méh tsipés ellen való orvosság" címmel, ezt „Observationes non nulla circa Apes" címmel egy 17 §-ra beosztott, összefüggő méhészeti előírás követi. Az utolsó oldalak „Lovak betegséginek orvoslásárul való observatiók"-at tartalmaznak. Az írásmód és a megtalálás körülményei azt bizonyítják, hogy a kézirat a XVIII. század vége felé íródott.

*

Legelőször a Batta-család méhészetéről föllelhető adatokat közöljük. Ezek megmutatják azt a méhészeti gyakorlatot, amelyhez kapcsolódhatott annakidején a kéziratban foglalt szokások élete — vagy talán csak a felé-

[1] A községre és családra vonatkozóan: Dr. Kovács Isván: A szentmártonkátai református egyház története, 1943, Galgóczy: Pest megye monográphiája III. 187—190.

[2] V. ö. Gunda Béla: A magyar gyüjtögető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása.

[3] Az ismert kéziratok legnagyobb csoportja a hét különböző napjainak jelentőségét ismerteti a kieresztés szempontjából és az ugyanekkor végzendő röplyukvarázslást, a rajzásra vonatkozóan pedig a kas-dugó babonáját írja le, stb. Több idetartozó kézirat, mint ös-szöveget, megnevezi a Horhi-féle méhészkönyvet (Rodiczky Jenő: Elméleti és gyakorlati méhészet I:123—129, Kertész Gazda 1866:507—512, Ethn. 1891:18—21, Méhészeti Közlöny 1889:85—86, v. ö. Nyr. 1912:330—33, Erdélyi Múzeum 1946:27—129. Ezektől eltér és új adatokat tartalmaz: Erdély 1906:125—127, és Gazdaságtörténeti Szemle 1900:223—24).

jük forduló érdeklődés. Időpontmeghatározó értékük is van, mert a Batta-család gondosan vezetett és a XVIII. század elejétől folyamatosan ránkmaradt gazdasági feljegyzései csak a 18. század utolsó évtizedeiben említenek méhészt és mézeladást.

A cselédek bérét és szolgálatát évek rendjében soroló könyv az 1780. évnél utal először méhész alkalmazására: „1780dik Esztbéli fizetése, vagyis Conventiója lészen Rósa János Méhészemnek 12 for. 4 Kila Buza, vetésig egy Kila, egy Pár Csizma, Asztala".[4] Később változott a bér, voltaképpen az ellátás váltódott át különböző természetbeni juttatásokra. „1782dik Esztbéli fizetése, vagyis Conventiója a 1° Janv. kezdődvén Esztendeje, Rósa János Méhészemnek 's egyszersmind Kertészemnek lészen

kész pénz	f. 12	
Búza	12	Kila
Jószág ételnek való	2	„
Székbéli Hus	50	Font (?)
Só	25	„
Vaj	2	Icze

Egy esztendős Sűdő"

Ha ezeket a béreket összevetjük a Batta-birtokon[5] ugyanekkor szolgáló többi cseléd kommenciójával, azt látjuk, hogy értékükben még a béresek fizetségét is alig érik el, s messze alatta maradnak az öregbéresek, belső kocsisok, juhászok bérének, csupán a csőszök, szolgálók fizetését előzik meg. A méhésznek, szemben a béresekkel, kocsisokkal, nincs bérében kikötve kukorica- vagy kenderföld, őszi vagy tavaszi vetés, se jószágteleltetés, se borjú vagy üsző juttatása. Ehelyett közvetlenül fölhasználható élelmiszerek (hús, vaj, stb.), illetve az első szerződésben ellátás van biztosítva. A méhész bére, s minden bizonnyal helyzete is, leginkább az úri portához legszorosabban hozzákapcsolt inasok, szolgálók, belső kocsisok szerződéséhez, helyzetéhez hasonlít. Talán viseletbeli különállást fejez ki az, hogy míg a többi cseléd bérében szinte minden esetben ruha is szerepel,[6] addig a méhésznél ezt nagyobbarányú pénzfizetés helyettesíti.

A méhészre vonatkozó adatokon kívül 1788-tól 1795-ig évről évre föl van jegyezve a „Takács György Erdő Kállai[7] Mézzel Kereskedő Lakosnak"

[4] Vagyis étkezése az uraság konyháján.

[5] Három és fél telken 11 jobbágy és 23 zsellér (XIX. szd. eleje).

[6] Béreseknél: Szűr (Szőr), helyette néha Bunda, Kankó, néha ködmön, nadrág, fejér ruha, süveg (söveg), bakkants, botskor (tserzett botskor), néha csizma, egy esetben sarkantyú.

Kocsisoknak: köpönyeg, ujas és ujatlan Lajbli, mente, nadrág, fejér ruha, kalap, csizma.

Szolgálóknak: mente, ködmön, pruszlik, (szőr pruszlik), lajbli, vászony, ruha, alsó vászony ing, gyócs vagy vászony feling és ingvál, szoknya (habos szoknya), kötény (kék-, finyes-, vastag kötény, konyhakötő), kendő, pártára 4 garas, pántlikára 4 garas, Csipke 10 garason, paputs, csizma.

A méhész viseletére utal még, hogy 1780-ban bérének kifizetési tételei közt föl van jegyezve: Kalapot vettem (v. ö. a béresek süveg viseletével) 14 garason. Zsinórt és Ránczra valót 8 garason.

[7] Valószínűleg a Nógrád megyei Kállóról van szó (Sziráki járás), ahova régebben Erdőkürt is tartozott (v. ö. Borovszky: Nógrád megye, 60).

eladott méz mennyisége. Az eladás „Pár számra", „Köpük"-ben[8] történt. Egy-egy évben 4—8—12—16 köpű került eladásra, páronként 8 forintért. Megtudjuk a köpűkben levő méz mennyiségét is, pl.: „Ao. 1792. 13° 7bris[9] Takács György Erdő Kállai Mézzel Kereskedő Lakosnak adtam 8 Köpü Méhet, Párját a ft. 8 Mellyből kevés hijjával lett öszve törve 4. Akó". Ebből elég tekintélyes, köpünként 27 literes, hozzávetőleg 35 kg-os átlag adódik az egyes kasokból kikerülő méz- és viaszmennyiségre vonatkozóan. (Bár valószínű, hogy itt kimagaslóan gazdag méhcsaládokról volt szó.) Kitűnik az is, hogy lefojtott méhkasokat adtak el és hogy a vevő a kimetszett lépeket összetörve szállította. Az említett kereskedelmi kapcsolat rendszeres volt, biztosítására évről-évre 10 forint előleg maradt fenn.

A Batta-birtok méhészete ezek szerint a XVIII. század vége felé rozsszalma kasokban, állandó méhész keze alatt folyhatott s mézszüretnél a méhcsaládokat lefojtotta, az átdobolást még nem alkalmazta.

A méhészet termékeinek egykorú értékét megvilágítja, hogy míg egy pár lefojtásra szánt méhcsalád 8 forint, ugyanakkor egy „Tavalyi Bornyú" 6 forint, „Bunda" vagy „Szür" szintén 6 forint s egy „öregszolgáló" évi bére 8 forint (amihez — az ellátáson kívül — egy pár csizma, egy fejelés és egy főre való kendő járult csupán).

*

A kéziratot betű szerinti hűséggel adjuk (kivéve az „s" írásában mutatkozó kétféle betűhasználatot). Néhány lényegtelen részletet kivonatosan közlünk.

„Méh tsipés ellen való orvosság."

A méhcsípés megelőzésére szolgáló szerek: herék szétmorzsolása és velük az arc bekenése, az arc és a haj megmosása sós vízben vagy vizeletben, vagy „méh . . . (?) és uti fü" porával való kéz- és arcbehintés. A megtörtént csípés kezelésére javasolja a csípés borecettel való bedörzsölését, vagy a fulánk kihúzása után a méh szétdörzsölését a csípés helyén (Lásd még § 11. és 12). Az itt közölt eljárások valamennyien országszerte ismertek és racionális alapjuk van.[10]

„Ha a' Raj le nem akar szállani a' helyrül a' hova szállott Leves Tikszem Levelét tégyél reá, le száll."[11]

„Observationes non nulla circa Apes"

[8] A „köpü" szó a jelenlegi szentmártonkátai szóhasználatban fűzvesszővel levarrt rozsszalmafonatú kast jelent (Néprajzi Múzeum 50.06.10. sz. tárgy, EA. 2254). Ilyen értelemben használják mult század végi falubeli följegyzések és minden bizonnyal kéziratunk is.

[9] A többi följegyzésben a mézeladás időpontja szept. 6, 10, 11, 13, vagyis mindig Kisasszonynap (szept. 8) közvetlen közelébe esik. Ez azzal az alföldi méhészhiedelemmel függhet össze, hogy a méh csak Kisasszonynapig gyüjt. Például Komádiban azt tartják: „. . . . a dongó Kisasszonynapnál tovább nem dolgozik. Aztán csak annyit szed, amit maga megeszik. Azér van akkor a dongóvágás." (EA. 2303, v. ö. Kertész Gazda 1866:510—11, Erdélyi Múzeum 1946:129.) Ez a hiedelem eszerint az egész Alföldet behálózó méz- és viaszkereskedelem időbeli megszervezését is befolyásolta.

[10] Ethn. 1891:20, Gazd. tört. Sz. 1895:57, 59, Erdély 1906:126, Nyr. 1912:332, Magy. Népr.[1] II:26 stb.

[11] A rajbefogásra vonatkozóan még található egy, kéziratunkkal hozzávetőleg egykorú, de más kéztől származó bejegyzés a Batta-kéziratok közt: NB. Fejér Liliommal igen jó az új méh Kast meg füstölni.

„Paragraphus 1us A' Méhek Téli qvártályra való el rakásárul. Sz: Mártony napja el jövén a' földi férgekkel nyugodalomra kell botsájtani, el kell tenni tilalom alá illyen módon. Imé a' Ti nyugovástoknak idej el jött, azért néktek azt parantsolom, hogy a' ti nyári keresményteкkel ne éllyetek, hanem azzal az eledellel a' mivel a' többi férgek élnek a' lehelettel."

„§ 2ndus A' Méhek el altatásának módja ez: Szakasszon az Ember a' Méhesben, vagy a' hol a' Méhek vagynak hét féle Füvet, morsollya meg az ujjai között, tégye egy Tálban, töltsön reá elegendő Pálinkát, tégyen a' Pálinkában lágy Sót Proportionate a' Kasok számához képpest a' mennyit elégnek gondol, ezekben tégyen egy darab lépes Mézetis a' mellyik Kasbul tettczik, mikor ezt igy el készitette, minek előtte meg hintené, mind együl egyik az első Kasban háromszor lehellyen belé, a' többibe pedig ne, az után el kezdvén az elsőn, hincse meg sorral azoknak a szóknak el mondása után, a' mellyek az első Paragraphus alatt meg irattattak. Mikor pedig a' középső Kas következik, hogy ő is meg hintessék, illyen parantsolatot adjon a' Középsőnek. Hallod e' Te választottál a' te néped között biróságra, ha pedig e' Tisztséget viseled, akár féreg, akár roszsz Ember bántsa az alattad való népet, a' te Zengéseddel hir adással légy. Már most a' tilalom fajodra parantsoltatik, hogy mindenféle Parantsolatot tégy, hogy az alattad valók az ő nyári keresleményeket ne bántsák, hanem azzal éllyenek a' mivel a' földi férgek élnek, mind addig, míg a' földi férgek az ő jukaikbul ki nem jőnek, az az Jósef Napjáig, ezt elmondván a' középsőnek hincse meg háromszor mint a' többitis, ezt tselekedvén a' hátra lévő Kasokkal is tsak hogy minden Kas felett mondja el azokat a' mellyek ad §-phum 1um vagynak. Ezt az el altatást ha rossz idők vagynak Sz: Mártony nap előttis meg lehet tselekedni akár mikor, ha pedig a' Méhek el rakása el mehet Sz: Mártony napig akkor vigye véghez, vagy ha azután jó idők szolgálnának el lehet húzni Karátsonyig."

A 3. és 4. § a méhek teleltetésére ad tanácsokat. Javasolja, hogy télire is maradjanak ott, ahol nyáron álltak, a röplyukak csak könnyen, valami kis gazzal legyenek bezárva s akik „a' méhekkel dajkálkodnak", télen is gyakran vizsgálják fölül a méhest, nehogy „Egerek, Gözük, Pókok" kárt tegyenek.

„§ 5tus Tavaszszal miképpen kell fel költeni, és mikor. Sz: Jósef napján el kell botsájtani Istenessen, nem gonosz uton módon. Strása Mesternek vagy Kalauznak kell tenni a' Fiatalabbikat és a' Parantsolatot, vagy az Istenes el botsájtásának mógyát arra kell Parantsolni ezt mondván: Hallode tolvajságra ne vetemegyetek, hanem ugy vezéreld az alattad valókat, hogy a másét ne bántsátok, az alattad valókat minden Szerencsétlenségtől oltalmazd. A' Mezőnek édes virágaival éllyetek, hanem tsak ugyan öt virágnak neme tilalmas tőletek, 1ször Két nemes virág a' Búzáé és a' Szőllőjé. 2or Három nemtelen a' Komótsinyé, Kákájé, Nádé."

Régi gyökerű az a szokás, hogy kibocsátáskor a méheket feladataikra, kötelességeikre emlékeztető, sokszor áldás- vagy imaszerű formulával serkentik egész évi jó munkára. Ilyen formulák találhatók a középkortól

végig követhető méháldások közt is,[12] ámbár csak kevésről lehet biztosan megállapítani, hogy a tavaszi kieresztésnél használták. Újkori népi gyakorlatból is jegyeztek föl hasonló, töredékesebb szövegeket.[13] Magyar adatunk Kalotaszegről van,[14] kieresztéskor mondott áldásformulák egyébként ismeretesek az erdélyi szászoknál is.[15] Ezeket a szász változatokat szövegegyezések kapcsolják német variánsokhoz[16] s bizonyítják egyben régiségüket. A most idézett formulák közt nincs olyan, ami közelebbről, szövegében egyezne a szentmártonkátai kézirattal.

Az előző szakaszban szereplő búza- és szőlővirágnak, mint „két nemes virág"-nak szimbólikáját kutatásunk a „Virágok vetélkedése"-vel kapcsolatban vizsgálta,[17] és középkori egyházi eredetű elemnek ítélte. A három nemtelen virág kiválasztását is kézenfekvő hasonló szimbólikából származtatni.

„§ 6. Hogy a' Méh mikor ereszt el ne mehessen, módja ez: Mikor Tavaszszal Jósef napkor ki ereszted az utolsót nyird fel, keritts magadnak az utolsótúl fogva az elsőig várat a' nyirő késsel a' melly várkerités mógya ez, böködd föl a' földet a' nyirő Késsel igy — — — — — Ettől az utolsó Kastúl az elsőig keritett várbúl és a' Méhesbűl ki ne meny nap le mentig, mikor a nap le megy, a' Méhes környül, tsinálly egy circulust lépéssel a' meddig akarod, hogy a' Méhed mennyen; ha eszt tselekeszed abban az Esztendőben eresztendő Méhed azontúl nem megy; ha a' Szél tovább nyomnáis, de tsak ugyan meg találod a' Circulus körül. Minden ki eresztésen ezt miveld, igy a' rajod el nem megy."

Régóta ismert és szélesen elterjedt méhészelőírás, hogy a gazdának, a méhésznek a tavaszi kibocsátás napján nem szabad a házból kimennie, esetleg kifejezetten a méhesben kell tartózkodnia, ott kell aludnia, s hogy ilyenkor az egész évi szerencse elvesztését jelenti, ha bármit is kiadnak a háztól.[18] A fenti szöveg is ennek a szokásnak a feljegyzése. A várkerítés és a körüljárás mozzanata — ami a többi adalékban nincs említve — még jobban kidomborítja az alapjukat tevő analógiás gondolatot. Bizonyos fokig a várkerítés párja az a Komádiból (Bihar m.) ismert szokás, hogy a tavaszi kibocsátás és kitakarítás alkalmával az elhullott méhekből kört formálnak a méhes köré a rajok elszállásának megakadályozására.[19]

„§ 7. Ha valahová útazol, és a' Pusztában vagy akárhol rajt lácz repülni mondjad hétszer: Szájj le a' hitemre, le száll és meg foghadd."

[12] A. Franz: Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter II:135—137, A. Maltzew: Bitt-, Dank-, und Weihe-Gottesdienste der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes. 794, O. Ebermann: Bienensegen. Festschrift für Ed. Hahn 334.

[13] Am Urquell 1895:20, Frischbier: Hexenspruch und Zauberbann. Ein Beitrag zur Geschichte des Aberglaubens in der Provinz Preussen, 132, A. Kuhn: Sagen, Gebräuche und Märchen aus Westfalen, II:65, Mansikka: Litauische Zaubersprüche. FFC 87:108.

[14] Wlislocki: Aus dem Volksleben der Magyaren, 150.

[15] Wlislocki három szöveget közöl: Volksglaube und Volksbrauch der Siebenbürgen Sachsen, 121—122; Schuster: Siebenbürgische Sprichwörter, 288, idézi Ebermann: i. m. 335.

[16] Ebermann: i. m. 335, 337.

[17] Ortutay: Székely népballadák[3] 199—200, Eckhardt Sándor: Az utolsó virágénekek, Minerva Kvtár 27:11.

[18] Ethn. 1891:21, 1948:127, Nyr. 1876:115, Gazd. tört. Sz. 1900:224, Gönczi: Göcsej 241—42. Nagy Cirok László kiskúnhalasi hiedelmeket tartalmazó kézirata 28.

[19] EA. 2303.

Már hivatkoztunk a „méháldások" (Bienensegen, Benedictio ad Apes, Carmen ad apes, Adiuratio apum stb.) középkorig visszanyúló és talán antik gyökerű hagyományára.[20] A szakirodalom által a méháldás fogalmába összefoglalt ráolvasó formulák javarésze arra szolgált, hogy az elszálló rajokat megállítsa, leszállásra bírja. Már a IX. századból maradtak fenn latin szövegek, ezekhez később közvetlen csatlakoznak német, francia stb. variánsok. Közös bennük a felszólítás: szálljon meg a raj, gyüjtsön mézet, viaszt. Általában egyházi színezetűek és a legtöbb a viasz templomi használatára hivatkozik, bár az egyház hivatalosan egy méháldást sem ismert el. Néhány töredékes szöveg[21] emlékeztet a szentmártonkátai formulára, bár közvetlen összefüggésre nem gondolhatunk. Magyar rajleszállító méháldást eddig csupán egy Etéden talált XVIII. szd-i kéziratból ismerünk.[22] A szokást megtaláljuk még az erdélyi szászoknál is.[23]

„§ 8. A' Méhek fel nyiréséről ezt tartsd meg. A' Száraz, vagy meg hólt Sajtyát egyenessen nyird le, ugy a' jobbiknak, mint a' rosszabbiknak, Sóval elegyitett Pálinkával gyengén parához meg, az eleven lépet, igy elő meneteles lészen a' Méhed."

Főként a bor,[24] de a pálinka is[25] gyakran szerepel régi méhészkönyveinkben, mint szűk időkben eledel, méhbetegségek gyógyszere, vagy ellankadt, rossz gyüjtő, esetleg frissen kieresztett családok serkentője. Az utóbbi célra modern kaptáros méhészetünk is alkalmazza.[26] Sós borról, sózott pálinkáról is vannak följegyzések.[27] Sokoldalú és elterjedt használatát bizonyítja, hogy jelen kéziratban is egyaránt szerepel ínség idejére eledelként, gyógyszer és frissítő gyanánt (2., 8., 9. és 10. §).

„§ 9. Ha szük idő van, hogy el ne vesszen igy orvosold minden héten, egy Kalán lágy Sót tégy a Kas alá, és egy pénz árunyi pálinkát hints a' Sóra, igy a' Méhed el nem vész."

A só maga is ismert méhészeti óvó, gyógyító szer s a kas alá hintve főleg az élősdiek, kártevők távoltartását szolgálja.[28]

„§ 10. A' Rühes Méh meg esmértető jele az, hogy öszve rutittya a' Kassát, ugy, hogy büdös tőlle, ezt igy orvosold. Három reggel egy más után egy kis Sós Pálinkával meg kell lotsolni, a' Pálinkában pedig tejendő Sót a' Szita visszáján kell meg szitálni."

„§ 11. Hogy meg ne tsipjen a' Méh mikor ki ereszted tehát a' magad Kaptzájából való füsttel tsaposd kezedet és orczádat Sós vizzel mosd meg mikor rajt fogszis eszt tselekedd, igy a' Méh nem bánt."

„§ 12. Ha megtsip a' Méh háromféle füvet szakaszsz, dörgöld meg vélle, nem dagad meg."

[20] O. Ebermann: i. m. 332—344, A. Franz: i. m. II:135—37, Ohrt: Bienensegen. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens I:1253—55, P. Sébillot: Le Folk-Lore de France III:317, 319 stb.

[21] Ebermann: i. m. 335, 338, Rolland: Faune populaire de la France III:267, XIII:32.

[22] Erdély 1906:125—27.

[23] Ebermann: i. m. 335, 337, Schuster: i. h.

[24] Ethn. 1932:83, 1933:63, Nyr. 1912:331, 332, Kertész Gazda 1866:511—12, Gazd. tört. Sz. 1895:59—60, 1900:224, Erdélyi Múzeum 1946:128, Magyar Népr.[1] II:24, Széki Vesmás Márton: Erdéllyi méhes kert 48, stb.

[25] Erdély 1906:126, Erdélyi Múzeum 1946:128.

[26] Ambrózy Béla: A méh[3] 370.

[27] Erdély 1906:126, Gazd. tört. Sz. 1895:57—58, Kertész Gazda 1866:510.

[28] Magy. Népr.[1] II:24, Széki Vesmás: i. m. 38.

„§ 13. Ha meg lopják a' Méhedet, hogy sinlődvén el ne vesszen utánna: valami bokorra ganéjlott Marha ganéjjal füstöld meg semmi baja nem lész."

A méheknek trágya füstjével való lecsillapítása az alföldi méhészetben ma is élő gyakorlat.[29] A bokron talált marhatrágya azért volt erre a célra kiváltkép alkalmas, mert tökéletesebben kiszáradt, tisztább maradt, mint a földről szedhető. Egyébként arról is van híradás, hogy például a palócoknál már előre az istálló falára kentek marhaganét, hogy majd később, jól kiszáradtan, a füstöléshez rendelkezésre álljon.[30]

„§ 14. Hogy meg ne penészegyen az el rakás után a' Sajtya a' Méhnek, mindenik Kasban egy fél tenyérnyi vásznat tégy, a' mellyet a' szövés után még soha viz nem ért, igy a' penész miatt a' méhed el nem vész."

„§ 15. Ha a' más Méhe reá tsap a' Méhedre vagy a' magadéi egymás között meg háborodván valamellyiket pusztitani akarják, igy orvosold: végy Mókus vagy Medve hájját egyelitsd fel fenyő mag olajjal, kend meg a' kas jukát és környékét vélle, igy mind a' Tolvaj Méhek mind a' magad pusztitására igyekező Méheid eltávoznak az ostromolni kezdett Kastól."

Ez a szokás is mutatja — példázva sok méhész-babonánkat — hogyan keverednek racionális eljárások és megfigyelések hiedelmekkel. Az racionális eljárás, hogy rablás esetén a megtámadott kas röplyukát valami erősszagú anyaggal kenik be.[31] Ezt ajánlják méhészkönyvek,[32] s jelenleg is népi gyakorlat.[33] Ugyanezt a racionális célt szolgálhatja a medvezsír is, mint föltehetően szagos anyag,[34] az erős illatú fenyőmagolajjal együtt.

Másfelől a medvezsír és mókusháj jólismert varázsszer, rontás elleni óvószer.[35] Ebből a másik szempontból ez a tanács is csatlakozik a farkasgégével, csukafoggal, kakasvérrel való röplyukvarázsláshoz. Sok esetben ezek az eljárások szintén nem a méhek rablóvá, hanem épp rablásnak ellenállóvá tételét szolgálják, sőt kifejezetten a rablás megállítását.[36] A rablást megakasztó állati gége ismét párhuzamot ad a modern rablást gátló, röplyukszűkítő, szöktető csövekkel.[37] A medve szereplését egyébként ragadozó mivoltán kívül a méhészettel való kapcsolata is indokolja (lásd a medve szó etimológiáját). Ez a kapcsolat különösen az északkeleteurópai erdős területek méhészetében szoros, ahol a méhészek egyik legnagyobb fáradsága a méhcsaládok medveelleni biztosítása. Ugyanezeken a vidékeken a medve a hiedelmekben is sokszor felbukkan, példaként utalunk a varázslattal más méhesébe való medveküldésre.[38]

[29] EA. 2303.
[30] Istvánffy, Ethn. 1895:111.
[31] H. v. Buttel-Reepen: Leben und Wesen der Bienen 179.
[32] Már egy 1747-ben írt méhészeti kézirat is, Erdély 1906:127, v. ö. Mitt. d. Ver. für sächsische Volkskunde 1903:140, Handw. d. d. Abergl. I:1239, de pl. Ambrózy Béla is, i. m. 369.
[33] EA. 2303.
[34] Bár ennek ellentmond, hogy rendes zsírozóként háztartási használatáról tudunk. Pethe Ferentz: Természet Historia 1815, I:227.
[35] Ethn. 1937 : 162, Handw. d. d. Abergl. I : 902 stb.
[36] Gönczi : i. m. 216.
[37] Ambrózy: i. m. 371—72.
[38] Сержпутовскій А. К., Бортничество въ Бѣлоруссіи. Матеріалы по Этнографіи Россіи, Томъ II : 32.

„§ 16. Péntek napon Semminémü dolgot a' Méhek körül nem kell tenni; sőt még az tartatik, hogy a' Pénteki Rajis nem igen jó."

„§ 17. Ha Köpüstül el adod Méhedet, Soha ujjal ki ne mutasd, hogy ez, vagy amaz el adó."

A régi méhészhit szerint a méheladás tilos, vagy legalább is igen veszélyes: az egész szerencse kiadásával járhat, másfelől az ilyen család a vevőnek sem szolgál hasznára.[39] Ezért az eladást sok óvatossági rendszabály kíséri,[40] közéjük tartozik ez a szakasz is. Az is általános, hogy a méheket rejteni kell rontás elleni védelemül, így pl. számukat sem szabad megmondani.[41] Ebbe a gondolatkörbe illeszkedik az ujjal való kimutatás tilalma.

*

Méhészetünk hiedelemanyaga különös figyelmet érdemel:[42] nemcsak azért, mert egy fontos termelési ág megismeréséhez segít, hanem úgy is, mint történeti forrás. A méhészhiedelmek ugyanis olyan korszakok és kapcsolatok emlékét hordozhatják és hordozzák, melveknek nyoma a méhészet eljárásaiban, eszközanyagában már korábban elmosódott.

Történetileg értékelő, összehasonlító vizsgálat eddig csupán a farkasgégén-eresztés szokása felé fordult. Ennek a méhész-hiedelemnek az összefüggéseit legutóbb Gunda Béla vizsgálta.[43] Berze Nagy János Észak- és Közép-Európába vezető összevetéseit és német eredeztetését[44] elveti, mivel összehasonlításainál a farkasgégének nem méhészeti, hanem vetőmagvarázsló használatára hivatkozik. Ezzel szemben ukrán[45] és románnak értelmezett adat[46] alapján a szokást keleteurópai összefüggésbe helyezi és hozzákapcsolja az ősi, még honfoglalás előtti farkas-tiszteletthez. Kiegészítésül megemlítjük a szokás északnémet lejegyzését.[47] Mivel a magyar anyagban a farkasgége mellett csukafog, rókagége stb. is szerepel, sokszor ugyanegy kéziratban, vagy adatközlőnél, ide sorolunk néhány, más ragadozó gégéjére vonatkozó adatot. Így Pomerániában nyest,[48] Brandenburgban róka[49] gégéjét teszik a röplyukba, egy híradás Németországból (?) általánosságban ragadozó gégéjét említi.[50] Lengyelországban azt hiszik, hogyha egy raj döglött farkas szájában száll meg, rablóvá lesz.[51] A délszlávoknál a méhekkel farkasfogat, farkasszőrt mászatnak meg.[52] Kifejezet-

[39] Magy. Népr. IV : 248, Jankó: A Balaton-melléki lakosság néprajza 419, Gönczi: i. m. 216, Ethn 1933:64. Nyr. 1878 : 36.

[40] Pl. Ethn. 1891 : 21, Kertész Gazda 1866 : 512.

[41] Kármán: A babonáról Kardos tanító és Mihály gazda 65, v. ö. Sébillot: i. m. III : 320, Linnus: i. m. 463 stb.

[42] Gunda Béla: i. m. 9—10.

[43] Erdélyi Múzeum 1945 : 101—104.

[44] Ethn. 1938 : 330—33.

[45] Zelenin: Russische Volkskunde, 83.

[46] Ért. 1913 : 296.

[47] A. Engelien und W. Lahn: Der Volksmund in der Mark Brandenburg, 373, idézi Haltrich-Wolf: Zur Volkskunde der Siebenbürgen Sachsen, 295.

[48] Handw. d. d. Abergl. I : 1243.

[49] Idézve u. o.

[50] Am Urquell 1895 : 72.

[51] Handw. d. d. Abergl. I : 1244.

[52] Szlavonia—Bosznia, Am Urquell 1892 : 98, v. ö. Ethn. 1932 : 83, Erdélyi Múzeum 1945 : 101, Kertész Gazda 1866 : 509.

ten farkasgége használatát találjuk az erdélyi románoknál[53] és az erdélyi szászoknál.[54] — Az eddig vizsgált magyar adatokat egészíti ki Nagy Cirok László értékes kiskunhalasi leírása.[55] Ide vonható a rókagégére vonatkozó göcseji adat is[56]. Ezek a szokás jelenlegi ismeretének körét jelentősen kitágítják. Balassa Iván[57] és ifjabb Kós Károly[58] újabb közlése az erdélyi adatok dús sorát szaporítja Wlislocki eddig figyelembe nem vett, ráolvasó formulát tartalmazó kalotaszegi leírásával együtt.[59]

Az a Poroszországtól Ukrajnáig és a Balkánig terjedő összefüggés, amibe a magyar farkasgégén eresztés szokása beilleszkedik, sok más méhészhiedelmünk kapcsolódását is mutatja. Az elterjedés tényezői közül utalunk a viaszkereskedelem[60] eddig nem vizsgált fontos szerepére. A viaszkereskedelem teszi jelentőssé az előző jegyzetekben említett erdélyi szász adatokat. A szászok földje ugyanis mindig az egyik legintenzívebben méhészkedő erdélyi táj volt.[61] A középkorban Nagyszeben, Brassó a viaszfeldolgozás és viaszkereskedés egyik erdélyi centruma és a viaszkivitel szervezője. Már a XIV. században királyi oklevelek védték a két város jelével hitelesített viasz előjogait a belső vásárokon és biztosították egyedülálló szabadságát a kivitelben.[62] A viaszkereskedés-adta közvetlen és szervezett kapcsolat egész tájak méhészeivel szerepet játszhatott hatások közvetítésében, újítások elterjesztésében.

Érdemes rámutatni az egyház közvetítő szerepére is a méhészeti képzet- és szokásanyag vizsgálatánál. Az egyház azért vált sok, méhekkel kapcsolatos képzet terjesztőjévé, mert a méhészet termékei fontos helyet kaptak a liturgiában; a méz a keresztelésnél,[63] a viasz pedig, mint gyertya, a templomban.[64] A nagyszombati szertartások rendjében a gyertyaszenteléshez külön „viasz", illetve „méhek dícsérete" (Laus cerei, laus apum) tartozott.[65] Ez a formula, ami az egész középkort végigkísérte, a méhek kiválóságait sorolta fel és ezek közt sok antik képzetet, különösen a méhek parthenogenezisérőI.[66] Ez a „laus apum" alkalmat adott tovább-

[53] Gh. Pavelescu: Cercetări asupra magiei la românii din munţii apuseni, 54, Kovács Ágnes szíves közlése.

[54] Haltrich—Wolf: i. m. 295, Wlislocki: Volksglaube und Volksbrauch der Siebenbürgen Sachsen 122, 165, Handw. d. d. Abergl. I : 1239.

[55] i. kézirat 42. lap.

[56] Gönczi: i. h.

[57] Erdélyi Múzeum 1946 : 128.

[58] Ethn. 1949 : 161.

[59] Aus dem Volksleben der Magyaren, 150.

[60] V. ö. Gunda Béla: i. m.

[61] Enesei Dorner Béla: Az erdélyi szászok mezőgazdasága, 168—69.

[62] Zimmermann—Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen II : 402, 416, III : 552, Meltzl: Über Gewerbe und Handel der Sachsen in XIV. und XV. Jahrhundert, 26—27. 48, későbbiekre: Gunda: i. m. 9, 10.

[63] A. Franz: i. m. I : 594—95.

[64] Mühlbauer: Geschichte und Bedeutung der Wachslichter bei den kirchlichen Funktionen, Augsburg 1874, Baumer: Kirchenlexicon. Kerze. VII : 395—402, L. Schmidt: Zur Geschichte des Wachsopfers im Mittelalter. Öst. Z. für Volksk. N. S. I : 86—94.

[65] Thalhofer: Handbuch der katholischen Liturgik I : 645, Braun: Osterpräkonium und Osterkerzenweihe. Stimmen aus Maria-Laach 1899 : 273 skk.

[66] v. ö.: Polednik Gyula: A méhek szaporodásának antik kutatói és a *βουγονια* Klny: Archivum Philologicum 1936, Pauly—Wissowa: Real—Encyclopädie III:431—450 Suppl. B. IV : 210—14, Lenz: Zoologie der alten Griechen und Römern 562—594.

színezésre és már 378 tájáról ismeretes szent Jeromos egyik levele, amiben hadakozik a szónokok túlburjánzó méh-dícsérete ellen s különösen az ellen, hogy antik szerzők egész fejezeteit beszédükbe szőjjék.[67] — Ezenkívül a méhek jelkép gyanánt bekerültek a középkori egyház hasonlatkincsébe.[68] A magyar néphitben is ismert babona a méhkasba helyezett szent ostyáról szemléltető példája a középkori, egyházi eredetű méhészhiedelmeknek. Zalán Menyhért kutatása[69] a nálunk Bornemisszánál is feltűnő[70] hiedelmet XI. szd-i magyarországi latin egyházi szövegekkel kapcsolja egy akkoriban európaszerte ismert egyházi jellegű képzetkörhöz. Ezeknek az egyházi közvetítésű elemeknek a népi méhészetbe való behatolását megkönnyítette, hogy a középkorban a méhészek jórészt személy szerint is össze voltak kapcsolva az egyházzal. A kolostorok, egyházak méz- és viasz-szükséglete miatt már a korai adománylevelek sok méhészt csoportosítanak egy-egy kolostor köré és később is sok szolgáltatás fűzte őket az egyházhoz. A méhészeti termékek, különösen a viasz egyházi megbecsülésének mindenesetre nagy része lehetett annak a tiszteletnek kialakításában, ami sok vidékünkön a méh felé fordul.[71]

Azok a szokások, amelyek az előbb említett összefüggésekbe illenek, túlnyomó részükben — mint eddig ismert méhészhiedelmeink javarésze — kifejezetten a kasos, köpűs háziméhészethez kapcsolódnak. Meglétük enélkül el sem képzelhető (pl. a raj elszállását megelőző és meggátló, a rajt visszahívó babonák sora). De ezeknél régibb nyomok is lehetnek a méhészbabonák közt. Például F. Linnus megállapítja, hogy az általa vizsgált északkeleteurópai területen sok hiedelemszerű szokás és eljárás a régi erdei méhészetből szállt a mai háziméhészetre. Így az erdei méhészetből eredezteti a méhek megrontásának hitét, az ettől óvó lókoponya felfüggesztésének szokását, bizonyos jeles napok, holdállások, előjelek figyelembevételét, a nők távoltartását a méhestől, a méhek varázslattal való rabolni küldését.[72]

Azért fontos magyar méhészeti hiedelmeink legősibb rétegeinek elemzése, összefüggéseinek gondos végignyomozása, mert így útmutatást kaphatunk régi erdei méhészetünk[73] történetére. Ha így tartalommal tudnánk megtölteni ugorkori méh- és méz-szavunkat,[74] ez jelentősen segítene az életmód felidézésében ethnogenezisünk egyes szakaszait illetően. A méh és méz szó ugyanis önmagában még nem tételezi fel föltétlenül a méhészet valamilyen termelő formáját, sőt még az Apis mellifica L.-tól való méz-

[67] Epistola XVIII. De Cereo paschali. J. P. Migne: Patrologiae Cursus Completus Ser. lat. XXX : 188—190.

[68] Fr. Lauchert: Die Geschichte des Phisiologus, 182, A. Franz: i. m. II : 135, Globus 39 : 235.

[69] Ethn. 1927 : 200—201.

[70] Ethn. 1913 : 203.

[71] pl. Berze—Nagy: Baranyai magyar néphagyományok II : 612—13, Gönczi: i. m. 182—183.

[72] F. Linnus: Eesti vanem mesindus. I. Metsamesindus. (Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XII—XIII.) 465.

[73] Bátky: Ért. 1937 : 221, Tagányi: Magyar Erdészeti Oklevéltár. I : XV, 22 stb. Gunda: i. m. 9—10.

[74] R. Gauthiot: Les noms de l'abeille et de la ruche en indo-européenne et en finno-ougrienne. Mém. de la Soc. de Linguistique de Paris, XVI : 264—79, A. Hämäläinen: Beiträge zur Geschichte der primitiven Bienenzucht bei den finnisch-ugrischen Völkern. J. d. Soc. F-Ou., XLVII, 1 : 3—4.

rablást sem, vonatkozhat egyéb méhfajták (Bombinae, apinae stb.) ismeretére, fészkeik kifosztására is.[75]

Egyébként ethnogenezisünk ugor szakasza föltehető színterének, a Középső-Volga és Alsó-Káma vidékének, klímája és növényzete (gazdag hárserdők, tűlevelűek mellett) kiválóan kedvező az erdei méhészet számára.[76] A kutatók ezen a területen igen ősinek tartják az erdei méhészetet és a mézrablásból való kifejlődését az állandó települések megszilárdulásával, a földművelés kialakulásával kötik össze s a neolitikum végére, a finn-permi szakaszba, datálást illetően az i. e. II. ezredbe helyezik.[77] F. Linnus véleménye szerint a magyarság elődei ebben a fejlődésben már nem vettek részt.[78]

Ezek a vizsgálatok az életmód megvilágítása mellett őstörténetünk idézett szakaszainak helyhezkötésére is adhatnak támpontot. Erdei méhészet ugyanis csak az Apis mellifica L. elterjedési körén belül lehetséges.[79] Így ismét megkapná méh- és méz-szavunk azt a térbeli rögzítő értéket, amit a nyelvészeti paleontológia Th. Köppen[80] óta neki tulajdonított. Bár meg kell állapítani, hogy az egész gondolatmenet kiinduló alapja, az a tétel, hogy az Apis mellifica L. eredeti elterjedési köre kelet felé csak az Uralig ért, egyáltalán nincs bebizonyítva, sőt nyomós ellenérvek hangzottak el vele szemben.[81]

Hofer Tamás

Верования пчеловодов XVIII века

Автор знакомит нас с недавно найденной рукописью пчеловодов конца XVIII века. Значительная часть указаний по пчеловодству находящихся в рукописи являются просто обычаями возникшими на основании различных верований и большую часть из них нельзя найти в современных подручниках для пчеловодов. Рукопись точно описывает весенний вылет пчел, порядок осенней „спячки" и дает образцы заклинаний и нашептываний на случай последних. Дает образцы молитв-благословений, которые имеют силу „крепостной стены" и препятствуют улету роев пчел. Кроме того здесь находим полезные указания против пчел-разбойников, о болезнях пчел, об ужалениях пчел. Примечания данные к некоторым главам показывают нам как в указаниях по пчеловодству рациональные методы переплетаются с различными верованиями. В конце автор указывает на источники и связи различных верований венгерских пчеловодов. Он выдвигает значение торговли воском и главную роль церкви в ней, распространяющей этот материал как необходимый для обычаев.

[75] Linnus: i. m. 241—42. v. ö.: Sladen: The Humble-Bee. Its life-history and how to domesticate it. London 1912. Ez a mézrablás egyébként jelenleg is ismert nálunk, Bödei: Ért. 1943 : 87—88. (V. ö.: Tálasi: Magyar néprajzi alapvetés, Bölcsészkari jegyzetosztály 1950. Méhészet : 1.)

[76] A. Hämäläinen: i. m. 34—35.

[77] Linnus: i. m. Referat: 51, Gunda: Ethn. 1938 : 254.

[78] i. m. Referat: 52. Ezzel v. ö. EthSz. II : 176—77, Bátky: i. h.: magyar *födém, *fëdém ~ votják podem „waldbienenstock".

[79] Hämäläinen: i. m. 16. Linnus: i. m. 437—38.

[80] Матеріалы къ вопросу о первоначальной родинѣ и первобытномъ родствѣ индо-европейскаго и финно-угорскаго племени. С. Петербургъ, 1886.

[81] L. Schröder: Sitz. Ber. d. Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1887 : 27—28, Hämäläinen: i. m. 33, Zichy István: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig, 33—34, stb. — Gerstäcker: Über die geographische Verbreitung und die Abänderungen der Honigbiene. Neu abgedruckt: Mitt a d. Zool. Mus in Berlin, 1906 : 135—36, v. ö.: H. v. Buttel—Reepen: i. m. 21, 27, u. ő: Apistica. Beiträge zur Systematik, Biologie sowie zur geschichtlichen und geographischen Verbreitung der Honigbiene. Mitt. a. d. Zool. Mus. in Berlin 1906 : 166.

Bienenzüchter-Aberglauben vom XVIII. Jahrhundert

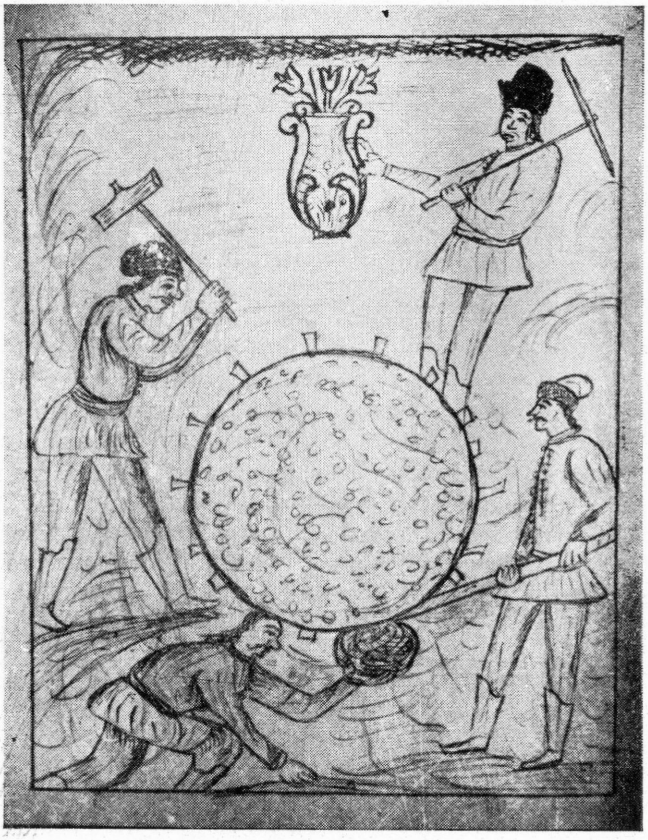
Der Verfasser bespricht ein neulich aufgetauchtes Bienenzucht-Manuscript vom Ende des XVIII. Jahrhunderts. Der grösste Teil der enthaltenen Regeln sind abergläubische Bräuche, ihre Mehrzahl ist in den bisher publizierten ungarischen Bienenzüchterbüchern unbekannt. Die Handschrift beschreibt genau die Ordnung der Loslassung der Bienen im Frühling und ihres „Einschläferns" im Herbste, die dazu gehörige Beschwörerformeln, die „Burg-Umzäunung" um das Bienenhaus zur Verhinderung des Entfliegens des Bienenschwarmes, den Bienensegen welche den Schwarm aufhält; ausserdem findet man in ihr Vorschriften bezüglich Raubbienen, Bienenkrankheiten, Bienenstiche. Die zu den einzelnen Paragraphen geknüpften Bemerkungen geben Vergleichungen und zeigen uns, wie in den Bienenzüchter-Vorschriften rationelle Verfahren sich mit Aberglauben mischen. Zum Schlusse weist der Verfasser auf die verschiedenen Zusammenhänge der ungarischen Bienenzüchter-Aberglauben und er hebt die Wichtigkeit des Wachshandels und der Kirche in der Verbreitung dieser Bräuche hervor.

Miscellanea Ethnographica et Oeconomica

(Néprajzi és gazdaságtörténeti vonatkozású adatok)

1. Adalék a sárospataki malomkőbányászok XVIII. századi munkájához és viseletéhez. A sárospataki malomkőbányászok 1768-ban *Pápai G. Ferenc* nótárius által „régi írásokból renováltatott" rendszabályokat kaptak. Ez a kéziratos könyvecske azért is értékes, mert egy egykorú rajz található benne. Ezt a rajzot érdemesnek tartjuk közölni, mert a magyar viselettörténethez hasznos adattal járulhat hozzá, ugyanakkor a XVIII. századi szerszámokról is képet ad, így gazdaságtörténeti vonatkozásokban is értékes adalék. A pataki malomkőipar, a pataki malomkőbányászok munkája a magyar gazdaságtörténelemben jelentős szerepet játszott. Már a XV. században híresek voltak a pataki malomkövek. A *Megyeri-bányában* készült malomköveket egy darabból faragták. A malomkövet az eleven sziklatömbbe körzővel körülrajzolták és éles csákányokkal körülfaragták, vasékekkel felfeszítették. A Pataki Bányász Céh 1804-ből fennmaradt Jegyzőkönyve számbaveszi a malomkőbányászok szerszámait is: *bunkó, csákány, hasítószeg, törőszeg, laposkapa, kosár, lánc, nagykötél és fúró.* A pataki malomköveket a vízi- és szélmalmok nagyon keresték. A kövekért sokszor természetben, azaz lisztben kapták meg az árat. Mint érdekességet említjük meg, hogy a Pataki Bányász Céhnek a kövekért adandó liszt mérésére joga van a szokásosnál *nagyobb vékát* használni. 1802-ből való feljegyzés szerint azért volt joga a pataki bányászoknak ezt a nagyobb vékát használni, mert ők ezt a jogot a Rákóczi-familiától és Thököly Imrétől kapták, ahogyan az írás mondja, hogy „ezen vékával is megajándékozták Patak várcsát és Patak városában mind adásban és mind vevésben ez és hasonló vékával éltenek és így a Becsületes Bányász Céhnek is ezzel kellett élni". Az eladott kő árából egyharmadot a Földes Uraság, egyharmadot a magányos és tulajdonos bányabirtokosok, egyharmadot pedig a dolgozó bányászlegények kaptak. Érdekes adat az 1830-as évekből az is, hogy amikor a pataki malomkövek ára megdrágult, a pataki malomkőbányászok azzal okolják ezt meg, hogy a malomkövekért kapott ár három részre való osztása miatt „minden kővágólegény oly szegény, hogy alig élhet, midőn itt a

Hegyalján, hol mind a szőlő, mind a földművelésre elegendő kézi munkás sem lévén, a munka igen betses és más munkások munkájuk után sokkal jobban boldogulnak". A Hazai és Kölföldi Tudósítások-ban (1821, 28. sz.) tudósítás jelent meg a sárospataki „jóféle malomkövekről". E tudósítás szerint „a sárospataki malomkő bányák sok századokon keresztül Felső Magyarországnak nagy részét a legjobb malomkövekkel tartották". Ez a

tudósítás a pataki malomköveket minőség szerint így osztályozza: *lágy, kemény, sűrű, ritka.* Igen értékesek voltak a pataki *Királyhegyen* készült *természetes élességű* malomkövek. A királyhegyi bánya területén ma is készítik ezeket a köveket. Patakon később *kovamalomkőgyár* is alakult, ebben eleinte franciaszármazású munkások kisebb darabokból összerakott malomköveket készítettek. Ezek a kövek a francia malomköveket is kiszorították Magyarországról, amint ezzel eldicsekszik *Láczai Szabó Károly,* a gyár irányítója a *Pesti Napló*ban (1869. 48. sz.): „A francia hírlapok jajgatnak is miatta és malomköveiknek árát annyira leszállították, miként oly nagyságú köveket, melyeknek párját én helyben 310 forintért adtam, Franciaországból Pestre szállítva, most 270 forintért árulják".

2. *Régi magyar folyóirataink tudósításaiban igen sok értékes néprajzi vonatkozás is van. A Hazai Tudóstások* (1806/15/123—127) Kassa vidékéről közli a következőket: „A kassai tájakon levő szokásokból megjegyzésre méltó a *Búzakoszorúnak hazavitele,* tudniillik, midőn az aratást elvégzik, búzából egy koszorút csinálnak az aratók, s azt különféle selyemkendőkkel és pántlikákkal felcifrázván, muzsikaszóval és énekkel a gazdájok házához viszik, s minden versnek végén egyet kurjantanak. A gazda házához érvén a koszorút vivő az ajtón beugrik, s utána becsapják az ajtót, a többi aratókat pedig az ablakokról kívül jól megöntözik. Ezután bemennek az udvarba, ott a koszorúvivő a házi gazdaasszonyt megköszönti, annak bő áldást kíván és a tisztességes tartást megköszöni. A beszéd után mindenik arató egy kalácsot kap és amellé egy meszely, vagy egy itze bort, ennek utána táncnak erednek és addig járják a *tót lejtőt,* míg csak egészen ki nem dőlnek belőle". Ugyanez a közlemény azt is megemlíti, hogy „midőn a béres az *első szántásról* hazajön, már ott várják egynéhány kupa vízzel és minekutánna jól megöntözték, jól tartják". A néprajzi érdeklődésű tudósító még azt is feljegyzi, hogy „Lőcsén, midőn a ganajt a szántóföldekre először kiviszik, a szekerek sorbaállnak, az elsőnek szekerét különféle virágokkal felékesítik, és úgy mennek ki a városból a cifra kocsisok a ganéjos szekerekkel".

A *Magyar Kurir* (1802. 234.) Borsod vármegyéből arról értesíti olvasóit, hogy Borsodban „még most is fennlévén az a régi helytelen szokás, mely szerint az *új házasok azalatt, míg a lakodalom tart, a padláson hálnak*". Ugyanez a lap ugyanabban a számában ugyancsak Borsodból közli, hogy „egy *gonosztevőnek seprüsztetésére Pellengért* faragott kőből építtetett a Tekintetes Vármegye, melynek a közepére egy *setétveres színű oszlopot emeltetett,* s abba *nyakvasat és kézbilincset veretett*".

Ugyancsak a *Magyar Kurir* (1794. 749.) Somogyból közli, hogy ott a kisdedeket „*kifőzik*". „Minden sovány, száraz és angliai nyavalyával küszködő csecsemőt *váltottnak* szokta a tudatlan község nevezni, és meg is szokták főzni, mely főzésben ezeket mívelik: Egy nagy cserépedényben *mezitelen* beléállítják a csecsemőt, s a tüz mellé helyheztetik, de csak távolyka (sic!), egy vénasszony egyik kezével a csecsemőt tartja, másik kezében főzőkalánat pedig szüntelen forgatja a fazéknak kisdedkörül való hézakjában, épen úgy, mint a szakács, vagy szakácsné szokta az edényben levő ételt kevergetni. Azonban a főzésben levő csecsemőnek esztelen anyja kívülről a házat megkerülvén, mikor a konyhaajtóhoz ér, bétekint a konyhára s azt kérdi az ajtó küszöbéről a gyermeket főző vénasszonytól: Mit főz kend? Melyre ez azt szokta felelni: *aggottat.* Erre ismét így szól az anya: *Ifjú váljon belőle!* És ez háromszor így megyen végbe, azután kivétetik a csecsemő a fazékból és vége van *főzettetésének.*"

3. A magyar népi gyermekjátékkutatás is igen sok adatot találhat régi magyar folyóirataink lapjain. Az 1800-as évek elején mind több és több játékleírás található a *Tudományos Gyűjtemény, A Regélő,* a *Hasznos Mulatságok* hasábjain. Ezeket össze is állítottam egy nagyobb munkámban. Most csak egyet emelek ki a sok közül. A *Hasznos Mulatságok* 1820-ban (401. l.) Gólyaköszöntés címmel közli az ismeretes gyermekverset:

„Gólya, gólya, gólyicza!
Mért véres a lábod?
Török gyerek vágta,
Magyar gyerek gyógyitotta
Sippal, dobbal, nádi hegedűvel.

Megjegyzi ezzel kapcsolatban, hogy „a csallóközi gyermekek így köszöntik tavasszal a gólyát, midőn először látják". Biztatja olvasóit, hogy „az ilyen apróságokból, ha feljegyeztetnének, más fontosabb vélekedésekre, vagy hagyományokra is jöhetnénk". Buzdít a gyűjtésre és a gyűjtés beküldésére. Felhívását az olvasók meg is fogadták, mert az 1800-as évektől kezdve mind több és több gyermekjáték-szöveget, versecskét küldenek be egykorú magyar lapokba. Csak a magyar nevelők nem akarták megérteni ezt a felhívást és továbbra is az idegen származású „tandalokkal" és idegenből fordított, kiagyalt mesterséges játékversikékkel akarták nevelni a magyar gyermekeket. Hogy a magyar népélettel foglalkozóknak általában nem kerülték el a figyelmét a gyermekjátékokkal kapcsolatos nevelési problémák, mint jellemző tényt emeljük ki, hogy *Geöcze* Sarolta *Tanulmányok a magyar társadalom életéből* című, 1896-ban megjelent kötetében a népdallal kapcsolatos megjegyzéseiben „értékeli" a gyermekek játszi dalocskáit is. Dallammal együtt lejegyzi a bodrogközi gyerekek szájáról a következő játékverset, illetőleg dallamot: (Érdemes a dallamra is figyelni!)

„Czakó-lakó bátya, Imitt-amott, Sötét kalodába!"
Hol a biró háza? A kert alatt,

Geöcze Sarolta, mint „társadalomtudós" a népdal keletkezését csak érzelmi okokra viszi vissza, egészen megfeledkezve, hogy még e játékdalokban is sok a társadalmi vonatkozás. A fentebb említett kis versecske kalodája és a bíró háza nem véletlenül került egymás mellé, és a sötét jelző sem a kaloda szóhoz. Hogy milyen komoly társadalmi vonatkozást tükröz egy-egy játékunk szövege, mutatja például a Mátyusföldön igen ismert és szeretett játék szövege:

„Kemény kutba tekintek
Asszonyomat látom,
Birsonyba bársonyba
Gyöngyös koszoruba...
Hajdu volnál, szeretnélek
Katonának nem szeretlek."

Eltekintve attól, hogy e versike mint régi vitézi ének is közöltetett Thaly Kálmán által (Thaly, Régi magyar vitézi énekek, Pest. 1864. I. 284.) nem véletlen, hogy a parasztgyerekek megszerették és átvették akkor, amikor a versben kifejezett szociális szemlélet még elevenen élt bennük. Tudniillik a parasztlány méltán énekli, „ha hajdú volnál szeretnélek", és

nem szeretlek, mert katona vagy, mert nagyon jól tudta, hogy a hozzá való parasztlegény lesz hajdú. Katonát a nemesség adott, mint egy 1740-ből való írásból is olvashatjuk. „Katonát ad a nemesség, hajdút a szegénység."

4. Amikor a mátyusföldi népi gyerekjátékokkal kapcsolatos kutatásaimat befejeztem, megállapíthattam, hogy a játékversek filológiájának igen sok problémája van. Egy-egy játékvers keletkezésének, kialakulásának az útját is fontos megismerni. A gyermek igen változatos forráshelyekről szedi játékverseinek szövegét. A mátyusföldi Naszvadon lejegyeztem egy a gyerekek által fonóban tanult játékot. A játéknak két szereplője van. Az egyik így kezdi a misét utánzó játékot:

„Marciháza, Kurtakeszi, Hetény,
Ott terem a tisztabuza kenyér,
Ott él a tótság, magyarság
Minden szűrnépével,
Él a szegénység izzadt kenyerével."

E játék kezdősoraiban a régi híres földrajzkönyvnek, a Hármas Kis Tükörnek Árva megyéről írt sorait ismerjük fel:

„Itt lakik a tótság, szűrös háznépével,
És a szegénységnek él zabkenyerével."

Hogyan történt az ismert Bábi, bábi táncos-játék szövegének a kialakulása? A játékvers így szól:

„Bábi, bábi de beteg,
Nem eheti a levest,
Vizet inna, vize nincs,
Kútra küldeni senki sincs.
Te se szólj, te ne szólj,
Néked nem illik a szó..."

Kis Géza „Ormányság" című munkájában teljesebb változatában közli, mint felnőttek táncát. A mi lejegyzésünkben a felnőttek tánca már gyermekjátékká egyszerűsödött. A játékversben, mint sok más gyermekjátékunk szövegében egy népballadának szövege bujkál. A népballadából először népdal lett, illetőleg a ballada megrövidült. A Magyar Népköltési Gyűjtemény első kötetében szereplő (210. lap). Sári-Mári balladáról van szó, Schön Arnold Palóc népdalok (Bpest, 1911) című gyűjteményében Sári-Mári cím alatt közli. A játékversben a gyermekek száján a Te se szólj, te ne szólj verssor előtti ballada rész elmaradt. A ballada tudniillik a következőképpen szól:

„Ez a kislány de beteg,
Nem eheti a levest,
Vizet inna, vize nincs,
Kutra küldeni senki sincs.
Mig az anyja kuton jár,
Szeretője véle hál,
Édes lányom, ki volt itt?
Ki kalapja maradt itt?

Kalaposok voltak itt,
Talán azok hagyták itt.
Hát a szobát mi lelte?
Hogy igy füsttel van telve?
Inzsellérek voltak itt,
Azok szivaroztak itt,
Hát az ágyat mi lelte?
Hogy igy le van heverve?
Cica játszott egérrel,
Én meg a szeretőmmel."

Így teljes a szöveg, mert most már van értelme a befejező soroknak, „Te se szólj, te ne szólj". E balladának 1861-ből való kéziratos formáját is megtaláltam a pataki főiskolai könyvtár kéziratában. Ez a változat is mutatja, hogy a gyermekjáték-vers a ballada történéseit elhagyta, s csak a ballada első felét és az utolsó részét használta fel.

A magyar népi gyerekjátékkutatás még számtalan ilyen kérdést vet fel. E kérdések megoldását kíséreltem meg „A mátyusföldi népi gyerekjátékok világa" című munkámban.

Bakos József

Этнографические и экономическо-исторические данные

В первой части данных приводимых автором, он обсуждает добывание камней для мельничных жерновов и обработку последних в XVIII– XIX столетии в местности Шарошпатак.

Во второй части описывая детские игрушки в области Бодрогкэз он проводит параллель сходства между ними и другими венгерскими игрушками.

Data Concerning Ethnography and Economic History

The first part deals with millstone quarrying and industry at Sárospatak from the 17th to the 19th centuries. The second part deals with children's games from the region of Bodrogköz comparing them with similar games from other parts of the country.

ADATOK A NÉPRAJZ TÖRTÉNETÉHEZ

Egy mesekötet hivatalos bírálata 1937-ből.*

Másolat.

Országos Közoktatási Tanács Ifjúsági Irod. Bizottsága
Budapest V, Báthory-utca 12., IV. em. 26. sz.

13/1937. szám
O. K. T./I. I. B.

Beadványára értesítem az Igazgatóságot, hogy az Országos Közoktatásügyi Tanács Ifjúsági Irodalmi Bizottsága a kiadásában megjelent Illyés—Ortutay: Magyar parasztmesék című művet *nem* találta alkalmasnak az ifjúsági könyvtárakba való felvételre.

A könyvben foglalt mesék „Az igazmondó góbé még igazibb kalandjai" és „Az aranyhajú két testvér" címűek kivételével, amelyekben pedagógiai szempontból kifogásolható részletek vannak — megütik a kívánt mértéket, azonban a szerzők szokatlan népmesemagyarázata „Amit a felnőttek a gyermekek könyvéből tanulhatnak" címen közölt bevezető részben félreértésre ad alkalmat.

A felnőttek ugyanis a gyermekek könyvéből a következőket tanulhatják:

„A mese azonban nemcsak a régmúlt idők felidézője: kifejezi a *jelen helyzet súlya alatt roskadozó parasztságnak* vágyait és törekvéseit is. A magyar parasztság sorsa küzdelmekkel, megaláztatásokkal terhes, élete nehéz és kemény élet. A mesehős életét eleinte ugyancsak beárnyékolják a keserves és kilátástalan küzdelmek. Azt kell hinnünk, hogy a kis kanász sohasem tudja legyőzni a szörnyű tizenkétfejű sárkányt. S íme, mégis az igazság s a tiszta bátorság győzedelmeskedik s a legkisebb fiú, a család és *a nemzet legmellőzöttebb fia*, aggódó szívünk ujjongására levágja a sárkány tizenkét fejét. Ez az ujjongó győzelem, mely felé a mesehős tör: *az a parasztság bizodalma.* Ezzel a reménnyel viseli *sorsának terhét.*"

Az utána való bekezdésben a nemzetközi testvériség és a mese összefüggéséről beszélnek a szerzők.

Ebből a részből tehát a szerzők szerint a felnőtteknek meg kell tanulniok, hogy „parasztságunk a jelen helyzet súlya alatt roskadozik". Hogy a magyar „parasztság megaláztatásokkal terhes élet", mert elnyomja a tizenkétfejű szörnyű sárkány, ami a sorok közötti olvasás szerint nem más, mint a nemzetnek egy másik rétege. Ebből a könyvből meg kell

* Érdemesnek tartjuk minden kommentár nélküli közreadását. — *Szerkesztőség.*

tanulnia a felnőtteknek, hogy a „parasztság a nemzetnek legmellőzöttebb fia, amely ha győzedelmeskedik, levágja a sárkánynak mind a tizenkét fejét" s ezzel a reménnyel viseli „sorsának terhét".

Bármilyen tiszteletreméltó legyen is a szerzők elgondolása, de ezeket a szerintünk hamis gondolatokat nem vihetjük be a népiskolába. Mi a népiskolában azt tanítjuk, hogy a jelen helyzet súlya alatt a nemzet minden rétege egyenlően roskadozik. A parasztságnak ugyanazok a vágyai és törekvései vannak, mint a többi társadalmi rétegnek. A parasztság ugyanolyan jogú tagja a nemzetnek, mint a többi társadalmi réteg, azért neki sem terhes megaláztatásokkal az élete... A parasztság nem is tör a hétfejű sárkány ellen. *Ennek a résznek nem nevelő, hanem romboló hatása lehet.* A mai módszeres eljárások mellett a gyermek már a sorok között is tanul olvasni, tehát a könyv alapján nemcsak a felnőtt, hanem a parasztgyermek is felfedezi, hogy ő a nemzetnek legmellőzöttebb s legelnyomottabb fia. S vajjon hova vezetne ennek a gondolatnak évről-évre, ezer meg ezer falusi parasztgyermek lelkében való meggyökereztetése? S mi lenne, ha ebből a könyvből ezer meg ezer felnőtt ezt tanulná?

Budapest, 1937. március hó 18-án.

Kemenes Illés
az O. K. T. Ifj. Irod. Bizottságának
tankerületi kir. főigazgató
elnöke.

Franklin Társulat
tekintetes igazgatóságának
Budapest.

Néprajztörténeti adatok Kálmány Lajos levelezésében

Négy érdekes tudománytörténeti dokumentumot adunk közre a szegedi Kálmány-hagyatékból. Az első levél Abafi-Aigner Lajos Kálmányhoz írott egyik — a hagyatékban lévő levelei közt időrendben az utolsó — levele, mely arról tudósít, hogy Aigner népmesegyüjteményét Kálmányra bízta rendezés és kiadás céljából. Kálmány más leveleiből tudjuk, hogy teljesítette is ezt a megbízást- földolgozta Abafi gyűjtését — melyet egyébként a MNGy megjelent köteteinél értékesebbnek tartott! — s jegyzetekkel ellátva, sajtóra készen vissza is küldte a 90-es évek elején Abafinak. Itt elveszett, de Kálmány megőrizte az általa elkészített másolatot. Ez bizonyára elő fog kerülni az Etnológiai Adattárban földolgozás alatt lévő Kálmány-hagyatékból.

A második levél Limbeck Ferenc levele Kálmányhoz, melyben Kálmány bíráló soraira válaszként megmagyarázza a Limbay Elemér írói néven kiadott Magyar Daltár megjelenési körülményeit, szükségességét, sőt: helyét a magyar népzenetudományban. Ez az adat bizonyára hasznosan egészíti ki zenefolklorisztikánk történetére vonatkozó ismereteinket.

A harmadik levél az Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn c. nagyjelentőségű magyar kezdeményezést világítja meg közelebbről, a magyar

néprajzot európai jelentőségűvé emelni akaró kezdeményező, a szerkesztő Herrmann Antal levele révén. Ugyancsak tőle származik a negyedik is, melyben a két néprajztudós érdekes kapcsolatára, s Herrmann jellegzetes cselekvőkészségére találunk példát: Herrmann Kálmányt arra kéri, hogy társuljon vele egy falusi nyomda megalapítására.

I.

(Levél. Nyomtatott fejléc: középen AIGNER LAJOS fölírással, baloldalt KÖNYVKERESKEDÉS, jobboldalt KIADÓHIVATAL jelzésekkel. A kelet egyrésze [BUDAPEST, Váci-utca 1. sz. 1882] szintén nyomtatott.)

Budapest, Váci-utca 1. sz. 1882. szept. 27.

Igentisztelt Uram!

Csak most e percben kaphattam meg valahára a Népköltészet gy. III. kötetét. Küldöm rögtön a kivánt hirlap számokkal együtt. Szeretném, ha a Figyelőben nem tulságos terjedelemben, de behatóan ismertetni szíveskednék, mert magam már nem foglalkozom a népköltészettel. Ennél fogva, ha be lesz fejezve Szeged népe azt az ajánlatot fogom kegyednek tenni, hogy újabb gyűjtéseit a nálam felhalmozottakkal szerkessze össze *kegyed* egykötetté a Kisf. Társ. számára.

Addig is vagyok szives üdvözlettel

igaz tisztelője

Abafi Lajos

II.

(Levél. Nagy ív papíron, minden nyomtatott rész nélkül.)

Tekintetes Kálmány Lajos Úrnak, Török-Becsén!

Győr, 1881. Ápr hó 2án.

Mult hó 29ről kelt becses sorait megkaptam, melyekre sietek azonnal válaszolni, valamint a „Szeged Népe" című népköltési gyüjteményért járó 1 frt előfizetési díjat postautalvánnyal megküldeni.

Nagy sajnálattal olvastam becses levelében azt, hogy alföldi dallamokat nem kaphatok Uraságodtól, holott azoknak már előre örültem.

Uraságod becses soraiban azt is felemlíti, hogy sajtó alatti müvében rosszalja az íly irányú gyüjteményeket, mint a Daltár, mert ezek jobbára a népköltési gyüjteményekben már megjelent dalokat tartalmazzák.

Legyen szabad becses megjegyzésére az én észrevételeimet is elmondani.

A „Magyar Daltár" nem is tekintendő önálló műnek, hanem mint kiegészítése a „Dalalbum"-nak.

A „Magyar Dalalbum" főleg a külföld részére adatott ki, azért jelent meg szöveg nélkül. Célom volt ebben a külföldnek bemutatni legszebb és legkedveltebb népdalainkat, a czélt elértem annyiban, amennyiben a Dalalbum külföldön roppant pártolásban részesült és pedig olyannyira, hogy a kiadó felkért engem e mü folytatására. Tehát a külföld rendkívüli pár-

tolásának köszönhetjük, hogy dallamaink egyetemes gyüjteménye napvilágot láthat, melyet a magyar akademia és Kisfaludy-társaság már közel 40 év óta igérnek. Az igaz, hogy indittatott is meg két vállalat dallamokkal, de oly magas árral, mintha csak azt akarták volna elérni, hogy azok mihamarább beszünjenek.

Igaza van Szini Károlynak „A magyar nép dalai és dallamai" című művének előszavában:

... mondjuk ki — mindaz, ami eddig e téren történt, csak félig volt téve; a népdalok ügye, e kegyeletre és nagy gondra érdemes ügy, csak félig felfogva, az e részbeni teendőknek csak felét végezték, a másik és *fontosabb* része még hátra van s nem részesült sem egy tudományos testület, sem a nemzet felkarolásában. Mindeddig a népdaloknak *csak szövegét* gyüjtötték, *csak verseire* volt gond; de hogy *dallamaik* meglegyenek, azok a jó és tősgyökeres magyar dallamok, arra nézve még testületileg és nemzetileg semmit sem tettek ...

Végre akadt egy kiadó (sajnos, hogy nem hazai), ki felismerte a hazai népdalok értékét és felvette azokat klassikai kiadványai közé. Ezen kiadó Litolff Henrik braunschweigi kiadó és Párisban tartózkodó zeneművész. Az eredmény, mint említém, rendkivüli volt. A műnek olcsóságánál fogva hazánkban is nagy kelete volt és van. A Dalalbumból (I. kötet) már az 5-ik kiadás volt sajtó alatt és hazánkban több mint ötezer példány kelt el, midőn Litolff úr figyelmeztetett arra, hogy több százra menő felszólítást kapott hazánkból egy hozzávaló szövegkönyv kiadása végett. Én a szövegkönyvet összeállítottam és egyesség folytán Hennicke R. helybeli kiadó tulajdonába ment át.

A „Daltár" tehát csupán a hazai zongorázók részére készült szövegkönyvül a már megvett Dalalbumhoz, — tehát nem fölösleges mű. Ha ezt egybe nem gyüjtöm, akkor a Dalalbum vevői összevásárolhatnának minden eddig kiadott népköltészeti műveket, hogy azokból az illető dallamok szövegeit kikeressék — ha ugyan már *mind* megjelentek! (?) De ha igy is állna a dolog, mit tehetek arról, ha a legszebb dallamoknak szövegei már megjelentek egyébb gyüjteményekben, de a szövegek dallamai nagyrésze még sehol sem jelent meg? Ha egyiket beveszem, be kell venni a másikat is!

Pedig igy lesz a harmadik, negyedik, ötödik stb. kötetekkel is, mert az eddig nyomtatásban megjelent mintegy 6000 szöveghez alig nyomatták ki dallamát többnek mint 4—500ét, holott dallam is van legalább 3000. Képes volnék egy kötet Dalalbumot 200 dallammal egybeállítani és pedig mind olyannal, melyek még *sehol sem* jelentek meg, de szövegei *egytől-egyig* feltalálhatók az eddigi gyüjteményekben. Kérdés: Felesleges-e ezen kötet Dalalbumhoz szövegkönyvet készíteni???

Nagyobbítja-e ezen kötet a már ugy is elég nagy zűrzavart az adatok felkeresésénél???

Lehet-e ily irányu gyüjtemény ellen felszólalni???

Részemről azt hiszem, hogy nem, mert ha a Dalalbum nem fölösleges munka (melynek első kötete több mint ötvenezer példányban forog a világ külömböző részeiben közkézen) ugy annak szövegkönyve sem lesz tán az.

Uraságodnak teljes igazat hagynék, ha a Daltár nem mint kiegészítő része jelent volna meg a Dalalbum dallamaihoz, hanem csakis mint dal-

gyüjtemény. Igy valóban nem lett volna rá szükség, sőt magam is azt állítom, hogy fölösleges valami lett volna.

Kérem tehát e két művet mint egymásnak kiegészítő részeit tekinteni, mely azért jelent meg külön-külön, hogy azok mindegyike különkülön is megszerezhető legyen, mert míg a külföldi csupán a dallamkönyvet kívánja, a hazai zenét-nemértő közönség pedig csupán a szövegkönyvet, addig a hazai zeneértő közönség mindkettőt együtt is veheti — ha ugy tetszik.

Végre bocsánatot kérek a hosszadalmas levélért, de amit tudtam, felsoroltam mentségül gyüjteményem igazolására.

Maradok Uraságodnak

kész szolgája
Limbeck Ferencz

III.

Budapest, 1887. III. 28
I. Lónyay utcza, 1. sz.

Tisztelendő Uram.

Tisztelettel és bizalommal fordulok Tisztelendőségedhez oly ügyben, mely iránt kétség kivül szintén érdeklődni méltóztatik. Bátorkodom pedig Főtisztelendőségedhez azon az alapon folyamodni, mert ismerem irodalmi működését, s mert Aigner Lajos úr szives volt bennem alapos reményt kelteni az iránt, hogy Tisztelendőségednél hathatós támogatásra fogok találni, s mert Hunfalvy Pál úr is biztosítani méltóztatott eziránt.

Tisztelettel jelentem, hogy május elsején havi folyóiratot indítok meg az *összes hazai népfajok* néprajza, kivált *népköltészeti* és *néphagyományai* közlönyéül, főképen a külföldi tudósoknak szánva s ezért természetesen német nyelven szerkesztve. Közleményei lesznek: kiadatlan jellemző népköltési termékek, népdal (lehetőleg dallammal), ballada s eff., mese, monda, találós mese, közmondás, rigmus, ráolvasás stbstb. eredeti nyelven német fordítással együtt; továbbá babonák, népszokások s egyéb néphagyományok, aztán mindezeket egymás közt és más népek folklorejával összehasonlítva fejtegető dolgozatok s hazai tárgyú egyébb ethnologikus cikkek, hazai ethnol. szemle és bibliogr. s hazai folkloreisták életrajzi vázlata. — Függelékül magyarul általános ethnológiai szemle és e szakban tájékoztató s rövid közlemények.

A folyóirat havi 3—4 ívnyi füzetekben jelenik meg (a nagy vakácziót kivéve) s rendesen meg fogom küldeni a külföld összes kiváló ethnológusainak, *ingyen is,* előfizetőkül kivált egypár külföldi nagy könyvtárra és bibliophilre s itthon pár érdeklődőre számítok, a mi a költségek felét födözi, a többit a magaméből (illetve egyéb tudományos munkálkodásom díjából) pótlom.

Nekem ugyan nincs még nevem e téren, és szivesen átengedtem volna az initiativát valamely elismert autoritásnak, de akkor úgy látszik még soká kellene várnunk a kezdeményezésre. Pedig épen most volna ideje. A külföldön nagyon érdeklődnek a folklore iránt, de épen hazánkról igen keveset tudnak, s dolgoznak fel, pedig itt is apadni és silányodni kezd a

productio. Rászántam tehát magam e vállalatra, hiszen az ilyeneknél a személy ugy is mellékes, az anyag majd érvényesíti maga magát, hisz hazánk a népköltészetnek, páratlanul gazdag és annyi népfaj tanulságos egymásrahatása folytán fölötte érdekes talaja. S támaszkodom munkakedvemre és áldozatkészségemre, s eddigi igen jelentékeny gyüjteményeimre (a nyáron is a Kisfaludy-társaság megbízásából beutaztam Erdélyt népköltési termékek, kivált czigánydallamok gyüjtése czéljából) végre bízom abban, hogy mindenki, a ki nálunk folklorral foglalkozik, hathatós közreműködésével támogatni fogja hazafias vállalatomat, a melynek főczélja a hazai folkloret bemutatni a külföld szakköreinek.

Számítok főképen Tisztelendőségednek nagybecsű közreműködésére is. Alázatosan kérem, méltóztassék folyóiratomat nagyértékű gyüjteményei kincstárából és folkloristikus, kiváltképen mythologiai tanulmányaival kegyesen támogatni és t. ösmerőseit is ilynemű pártolásra bírni.

Hunfalvy Pál úr tisztelendőségednek a holdról és a Demiurgról szóló nagybecsű dolgozatát, a melyekből legközelebb olvastat az akadémiában, s a melyeket Tisztelendőséged egy folyóiratban kívánt közöltetni, kegyes volt nekem átnézés és azután lapomban, mint legalkalmasabb és legilletékesebb helyen való felhasználás czéljából nekem (ez a szó áthúzva — P. L.) átengedni. Kérem eziránt direkt is Tisztelendőségednek kegyes beleegyezését.

Mindjárt két kérdést is bátorkodom koczkáztatni. A közkézen forgó gyüjteményeken *kívül* nem ismeri-e Tisztelendőséged az Aspis kigyó cz. ballada (Arany Gyulay, I. köt. 189. l.) és „Égön menyi csillag, ha mind diák volna" (Kriza, Vadrózsák, 10. l.) vagy: „Sej Tisza, Duna tinta volna" (Erdélyi III. 173. sz.) dal variánsait?

Ha Tisztelendőséged engem becses válaszával megtisztelni méltóztatik, bátor leszek majd behatóbban szólni folyóiratom programmjáról és azon támogatásról, a melyre Tisztelendőséged részéről számítok s melyért most is nagyon szépen esedezem. Ha a mutatvány füzet számára (a melyet igen nagy számban küldök szét a külföld összes e szakbeli folyóiratainak és szakköreinek s a hazai érdeklődőknek is) talán valami kiválóan értékes kiadatlan népköltési terméket juttatna nekem, igen megörvendeztetne vele.

Azon biztató reményben, hogy e levelem köztünk állandó (s a hazai nép költészet ügyére nézve bizonyára előnyös) levelezés kezdeményezése, kitűnő tisztelettel maradtam Tisztelendőségednek előre is lekötelezett és minden viszont szolgálatra kész

alázatos szolgája
Dr. Herrmann Antal
a budai állami Paedagogiumban
a német nyelv és irodalom r. tanára.

IV.

Kedves barátom. Rögtön felelek levelező lapodra. Valami félreértés lehet, mert én nem vagyok beteg, *soha nem voltam*, s remélem, nem is leszek, mert olyan erőteljes és üde vagyok, mint 30 évvel ezelőtt. Ha meglesz a vasuti jegyem, Aradra megyek, hogy meglátogassalak és megbeszél-

jük dolgainkat. Fonográf árjegyzékeket küldetek neked. Vikárral még nem beszélhettem, de ő talán nem is ismeri elég jól a legujabb rendszerű gépeket. Van egy tervem. A váci nyomda ügye megakadt kissé. Én nem akarok tovább várni, mert nagyon sok megrendelésem van nagy munkákra, a magam dolgain kívül. Csináljunk együtt nyomdát Csanádpalotán. A plébánián elférne. Nekem pénzem nincs, de évenkint törleszthetnék 2000 koronát. Te vedd meg a nyomdát a magad pénzén, illetőleg kontójára. Nagyobb gépet nem kell egészen újat venni, hanem egy kevésbé használt jót. Betűt azonban érdemes egészen ujat venni, még pedig a legjobbat és legszebbet. 10000 koronáért lehetne a mi igényeinknek megfelelő nyomdát felszerelni. Az én fiam, aki tanító volt s most 2½ évig Amerikában munkában volt és nyomdász, oda menne és egyelőre csupán az ellátásért vezetné a nyomdát. 1—2 év mulva én is oda mennék penzióba, és akkor világra szóló dolgokat csinálnánk ott együtt! Ujból megindítanám folyóirataimat és kiadnók rengeteg gyüjteményeinket. Azonkívül az ismerősöktől kapnánk munkát eleget.

A nyomda fönntartása nem kerülne nagyon sokba. Gépmester maga volna a fiam. Mellette két szedő, havonkint 60—70 forintjával, 2—3 tanuló kosztért. Amig hazamész, rendbe hoznók a dolgot. Ugy tudom, hogy megvan a tanyád, s az a te személyes tulajdonod. Te még elég fiatal vagy. Ha felgyógyulsz, még sokáig dolgozhatsz és birhatod a hivatalod jövedelmeit. Közben pedig annyira megerősödik a nyomda, hogy eltartja ön magát. Ezt a tervet gondold meg és szándd magad reá. Ha pedig nem tartod helyesnek, akkor légy velem társ a váci (vagy esetleg budapesti) nyomdában. A legszivesebb üdvözlettel igaz híved

Herrmann.

Budapest, 1910. II. 5. I. Lágymányosi-ut 4.

A dolog sürgős. Én nem várhatok soká. Ha nem sikerül a dolgot a váci nyomdával megcsinálni, akkor más után kell néznem.

Jegyzetek.

A szegedi Kálmány-hagyatékot *H. g. 684.* katalógusszám alatt őrzi a Somogyi-Könyvtár. Ismertetését l. *Péter László:* Kálmány Lajos hagyatéka (Tiszatáj, 1947. 8—9. sz. 71—82.). Egy részét publikáltam: *Péter László:* Löw Immánuel és Kálmány Lajos barátsága, (Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw, Löw Immanuel-Emlékkönyv, Bp. 1947. 349—356.). — Az Abafi levelében kért ismertetés — ha Kálmány egyáltalán megírta — nem jelent meg, nem tudni, miért. — Limbay-Limbeckről s művéről l. *Szinnyey:* Magyar írók, VII. (1900): 1227. hasáb. — Kálmány roszszalása a nem-gyüjtő, másodkézből kiadókra vonatkozik, l. Szeged népe, I. (Arad, 1881), 169. l. — Kálmány az utolsó levélből is kitetszően Aradon tartózkodott ebben az időben, itt kezeltette egy ideig magát. Nyugdíjba csak 1911 nyarán ment, addig helyettesítették Csanádpalotán. Herrmann váci nyomdája nyomta Hagyományok cimü gyüjteményének I. kötetét, amely az 1914 elején megjelent II. kötet *után*, az év végén jelent meg, akkor is sok sajtóhibával. Kálmány nagyon haragudott Herrmannra emiatt, pörrel fenyegette, amiért szerződésükben meghatározott időre nem készítette el könyvét, majd mikor végre megjelent, egy levélfogalmazványban ezt írta: „Herrmannal nem akarok az életben találkozni; oly hibás könyvet, mint az I. kötet, amelyet az ő sajtója ütött agyon, még nem nyomattam..."

Péter László

Egy ismeretlen Herman Ottó-levél

Herman Ottó, a magyar néprajztudomány nagyérdemű úttörője köztudomás szerint élénken résztvett korának politikai mozgalmaiban is. A 90-es évek egyik legradikálisabb 48-as politikusa volt, aki haláláig nem tudott megbékülni a kiegyezés gondolatával. Nézeteit tükrözi az itt közölt levél, amelyet hasonló felfogású képviselőtársához, Luby Gézához írt. A levél eredetije tulajdonomban van.

Budapesten 1896 június 23.

Kedves, jó Gézám!

Nagyon sajnálom, de nem követhetem meghívásodat, noha ebben Izsák Dezső, Uray Imre támogatott s tegnap megtörtént, hogy Kossuth Ferencz maga is felszólított.

Én avval a nyiltsággal, a melyet magamra nézve mindenkor kötelezőnek tartottam, azt mondtam Kossuthnak, hogy nem megyek, mert teljesen átengedem n e k i a tért, én nem tudok alkalmazkodni s most is csak az ő édesatyja szellemében tudnék beszélni. Kossuth Ferencz sajnálatát fejezte ki.

A dolog valójában úgy áll, hogy én nem voltam soha opportunista; de a radicalis eszmékért sem folytathatom a harczot a szóbeli propaganda terén, mert süketségem sulyosbodott s igy a rögtön való visszavágás lehetetlen: ez oly kényszerhelyzet, a mely ellen nem tehetek semmit.

Az (igy! L. M.) különben is röstellném, hogy esetleg éppen én kössek belé annak az embernek a fiába, a kit legnagyobbra tartottam.

Ezek azok az okok, a melyek miatt nem megyek, noha most már tehettem volna, mert az anthropologusok nem jönnek.

Mi ketten — ez megingathatatlan hitem — halálig azok maradunk, a kik voltunk: a föltétlen függetlenség katonái, a mely eszmében gyökerezik igaz barátságunk is.

Testvéri indulattal
ölel

Herman Ottó

Luby Géza népképviselőnek
Nagy-Ar.

Közli: *Luby Margit*

NÉPRAJZI MUZEOLÓGIA

Első néprajzi kiállításunk és Xántus János

A kiállítás 80. évfordulójára

A magyar közönség számára a néprajz tárgykörét és kutatási feladatait az a káprázatos színgazdagságú „népismei" anyag bontotta ki elsőnek, amelyet Xántus János gyüjtött Eötvös József közoktatási miniszter megbízásából az 1869—1870. években országos költségen — Kelet-Ázsiában. Xántus gyüjteményének kiállítása 1871 pünkösdje után, valószínűleg június havában nyílt meg a Magyar Nemzeti Múzeumban s kétségkívül nagy feltűnést keltett.[1] Gyüjtőjének regényes egyénisége éppúgy, mint a „titokzatos Kelet" egykorú romantikája eleve kiemelkedő sikert biztosított a vállalkozásnak a magyar közönség körében. Valóban, a kiállítás helyes értelmezése mai távlatainkban alig képzelhető el Xántus muzeológusi pályájának és keletázsiai gyüjtőmunkájának futó áttekintése nélkül.

1. Xántus, a muzeológus

Az emigrációba kényszerült egykori negyvennyolcas honvéd, Xántus János, a Néprajzi Múzeum alapvetője és első őre nem készült néprajzi kutatónak. Életének első negyven esztendejében aligha gondolta volna róla valaki, hogy a magyar tudomány történetének a néprajzzal kapcsolatos első fejezetét nevéhez fogja kapcsolni az utókor. Fiatal éveinek az a néhány mozzanata, amely néprajzi érdeklődését látszik bizonyítani, korántsem cáfolja ezt a tényt: merő előkészületei, bizonytalan előzményei mindezek később kibontakozó korszakának. Ilyen mindjárt első irodalmi kísérlete is, amely még a szabadságharc előtt látott napvilágot a Hon és Külföld című kolozsvári folyóiratban[2] s a cigányság néprajzi szakirodalmának kritikai összefoglalását nyujtja Domeny de Rienzi nyomán, kiegészítve a képet egyéni megfigyeléseivel.[3] „A ' Dráva Somogyba nyuló vég-

[1] Gelléri Mór: A kiállítások története, fejlődése és jövendőbeli rendszeresítése. Bp. 1885. 116. és 126. l. (Elszórt korábbi nyomok.)

[2] Hon és Külföld 1848 45—47, 49—50, 53—55 l. Kéziratos változata az Országos Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában EA 1023. és 1024. sz. alatt. Mocsáry Sándor: Emlékbeszéd Xántus János levelező tagról. Bp. 1899. (Ak. emlékbeszédek. IX. k. 9. sz.) 25. l. és nyomában Szinnyei a nyomtatott szöveget nem ismeri s így a két kéziratot két külön tanulmánynak véli. Xántus a cikket eredetileg a Társalkodó c. folyóiratnak szánta s még 1845. áprilisában írta Csokonyán.

[3] Domeny de Rienzi a XIX. sz. derekának egyik legkedveltebb etnográfiai-földrajzi-természettudományi írója. Öt keleti útjának összefoglalását v. ö. Oceanien oder der fünfte Welttheil c. háromkötetes művében C. A. Mebold német fordításában a Welt-Gemälde-Gallerie c. kiadványsorozatban. A tanulmány forrása az I. k. 276—

telen rengetegjeiben folyt le ifjabb korom nagy része, 's igy valóban csak csuda leende, ha a' borzasztó vadon egyetlen lakóinak, az itt ide 's tova elszórt oláh czigány telepeknek figyelme nem ötlendett vala szemembe" — olvassuk a jellemző sorokat. Gyermekéveiről egykori pécsi iskolatársa jegyezte fel, hogy korán felébredt benne a vágy: útnak indulni új népek és tájak megismerésére: „az alig 10 éves gyermek Robinsont olvasá, s már ekkor élénk vágy ébredett fogékony keblében Amerikát egykor meglátnatni".[4] A néprajz felé fordulásának e szerény első nyomaihoz csatlakoznak utóbb, másfél évtizedet meghaladó újvilági tartózkodásának idején érdeklődésének további, tanulmányról tanulmányra, könyvről könyvre kísérhető jelei.[5] De ugyanezek a könyvek és tanulmányok bizonyítják, hogy a népkutató hajlandóság ekkor még csupán egyetlen hangot jelent egyetemes érdeklődésének polifoniájában. Műszaki ismeretek és meteorológia, földrajz és oceanografia, ásvány-, növény- és állattan, nyelvtudomány és régészet, szépirodalom, jog, társadalmi ismeretek és gyakorlati készségek hosszú sora találkoznak össze és hatnak együtt Xántus ezeroldalú tehetségében. Így csak az okok különös összejátszása magyarázhatja meg, mint lendült át a néprajz munkaterületére s kapcsolódott múzeumunk szervezésének munkálataiba.

Fejlődésének útját sokban magyarázza muzeológusi multja, vadászó és gyüjtő szenvedélye. Xántusnak muzeológussá kellett fejlődnie, hogy utóbb etnográfussá lehessen. Amerikai esztendei alatt éppen az Új- és részben az Ó-világ múzeumaival szövődött kapcsolatai adtak alapot kutatói pályájának. Kalandos útjai az 1850-es évek derekától kezdve Amerika feltáratlan tájain a természetnek annyi új, sohasem látott, tudományosan ismeretlen jelenségével állítják szembe, hogy úgyszólván lehetetlen arra a gyüjtő, megőrző, bemutató és feldolgozó szervre, a múzeumra nem gondolnia, amelynek közvetítésével mindez a művelt világ elé vetíthető és a kutatás részére hozzáférhetővé tehető. „Szeretném, ha az egész világ vélem utazna s mindent látna, mit én látok" — olvassuk a vérbeli muzeológusra való sorokat. Ez a közlő hajlandóság, gyüjtő, megőrző, bemutató törekvés, a múzeum tudományos és nevelő hivatásának mély átélése egész életét végigkíséri.

Levelezéséből tudjuk, hogy már 1853 tavaszán, 28 éves korában kapcsolatban állt a párizsi Tudományos Akadémiával, a British Museummal, a newyorki Természettudományi Társulattal s ezeknek expedíciói számos meghívással keresték fel — „a természettudomány minden ágából nevezetes gyüjteményeket szerezni s tér- és földképeket rajzolni".[6] A washingtoni Smithsonian Institution, az újvilági tudományos élet e központi szervezete jelentéseiben évről évre elismerő nyilatkozatok jeles sorával mél-

283. l. A könyv színgazdag etnográfiai, helyesebben enciklopedikus áttekintést nyujt Oceánia, a Malájföld és India, valamint Mikronézia, Melanézia és Polinézia viszonyairól. Enciklopedikus szemlélete Xántus egész tudományos pályáján érezteti hatását.

[4] Saly Ákos Sándor: Xántus Nep. János. Képes Ujság 1859. 218. l.

[5] V. ö. főként Amerikáról szóló könyveit: 1. Xántus János levelei Éjszakamerikából. Közli Prépost István. Pest, 1857. *(Lev. É. A.)* 2. Utazás Kalifornia déli részeiben. Pest, 1860. *(Ut. Kal.)*

[6] Lev. É. A. 21. l.

tatja expedícióinak teljesítményeit.[7] Természettudományos gyűjtőtevékenységének arányai mai szemmel valóban minden képzeletet felülmúlnak. Az Arkanzas-folyó forrásvidékéről 1856-ban 26 ládányi természettudományi anyagot, Fort Tejon környékéről 1857-ben és 1858-ban 35, a Szent Lukács-fok vidékéről 1859-ben és 1860-ban több mint 60 ládányi tárgyat gyüjtött, konzervált, dolgozott fel tudományosan és küldött a Smithsonian Institutionnak. Nem marad el a fentiektől 1862-ben és 1863-ban Mexikóban, Manzanillo környékén gyüjtött kollekciója sem. Gyüjteményeinek tudományos értékét hadd érzékeltesse az intézet jelentése Xántus tejoni kollekciójáról. E gyüjteménynek, olvassuk, „aligha akad párja földrészünkön, ha megfontoljuk, hogy tizenhat hónapi munka árán egyetlen személy alkotta meg, aki még hozzá majdnem állandóan el volt foglalva hivatali kötelességeivel s a legkülönbözőbb veszedelmek környékezték. Mr. Xántus gyüjteménye közel 2000 madarat, 200 emlőst, sok száz madárfészket a benne levő tojásokkal, nagyszámú reptiliát, halat, rovart, növényt, koponyát, csontvázat stb. tartalmaz. Valamennyi a preparáció és prezerváció legtökéletesebb állapotában a lehető legrészletesebb felvilágositást adja Fort Tejon zoológiájáról és botanikájáról, úgy hogy hasonlóval Észak-Amerikának kevés más pontjáról rendelkezünk."

Az emigráns számkivetett magányosságából így alakítja ki Xántus János a maga sajátos élethivatását — tudományos kutatómunkájával, ötletes vállalkozó kedvével, bátorságával és hozzáértésével expedíciókkal szolgálni a muzeológiát.

„Kedves hazámnak is némi szolgálatot tehetnék, ha Nemzeti Múzeumunk gyüjteményeit öregbiteném, mit el nem mulaszthatnék" — Xántusnak ez ifjan, 1853-ban sajgó honvággyal papírra vetett terve sem maradt azonban megvalósitatlan.[8] A Smithsonian Institution közvetítésével újabb meg újabb gyüjteményeket juttatott hazájának, összesen nem kevesebb, mint húsz alkalommal.[9] A Nemzeti Múzeumnak adta át Xántus ajándékkollekcióját a Természettudományi Társulat is, minthogy a gyüjtést nem tartotta saját feladatának. Végül 1861 őszén hazalátogatva, országos hírre tett szert Xántusnak 500 darabot számláló madárgyüjteménye is, elsősorban „Xántus kolibrijei", amelyeket hasonlóképpen a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott. „Összesen tehát mostanáig Xántus János páratlan tevékenysége által 72 emlős, 1267 madár, 294 madártojás, 105 madárfészek, 116 hüllő, 3783 csiga s kagyló, 23 sugárállat, 28 habarcz, 1608 példány rovar és számos becses könyv jutott nemzeti intézetünknek" — állapítja meg összefoglaló jelentésében Frivaldszky János, a természettudományi osztály őre s az anyag muzeológiai értékelése során hozzáteszi: „Xántus János küldeménye nemzeti intézetünkre nézve kétszeres nyereménynek tekint-

[7] V. ö. Report of the Board of Regents of the Smiths. Inst. 1859. 65. l.; 1860, 67—68. l.; 1861. 39. l.; 1861. 58—59. l. E négy jelentést Xántus külön röpiratban foglalja össze 1862. december 1-én, Varga Ferenccel vitázva: Xántus, John: Dear Countrymen in the United States. Washington 1862. 4. l. V. ö. még Lev. É. A. 97. l: és Út. Kal. 189. l. A Report további Xántussal foglalkozó közleményei 1858. 51. l.; 1862. 40., 55., 99. l.; 1863. 36., 39., 53. l. stb. A tejoni gyüjtemény idézett ismertetése 1858. 51. l.

[8] Lev. É. A. 22. l.

[9] Frivaldszky János jelentését Xántus küldeményeiről v. ö. a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók X. nagygyűlésének évkönyve. Pest 1865. c. kiadványában. Különlenyomatban is!

hető; mert nemcsak hogy sok fajjal gazdagítá gyüjteményeinket, de egyszersmind azoknak a rendszerbeli rokonságát s e szerinti összeállitását tetemesen elősegité.“[9] E szavak akkor hangzanak el, amikor a nyugalomra vágyó Kubinyi Ágoston javaslatára a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójául a helytartóság Xántus Jánost terjesztette fel „felsőbb helyre” kinevezés végett.[10] Az önkényuralom fekete évtizedeiben a terv sorsa meg volt pecsételve: Xántus tudományos teljesítményeivel világtekintélyre tehetett ugyan szert, de a reakció szemében merőben rebellis, szökött osztrák katona, emigráns magyar maradt — semmi egyéb. A lényegen mindez keveset változtat: Xántus gyüjteményeivel belekapcsolódott a Magyar Nemzeti Múzeum életébe, muzeológiánk fejlődésének egyik fontos láncszeme lett.

A gyüjteményeket ismertető hazai és külföldi jelentésekben egyre viszatérő részletek dícsérik Xántus konzervátori munkáját, „a preparálás, csomagolás tökéletes módját“, úgyszintén a hozzájuk társuló számos rajzot, mérést, növény- és állatbiográfiát és jegyzetanyagot. Hogy nagyszabású gyüjtőtevékenységéhez konzervátori gyakorlata mennyire méltónak bizonyult, idevágó jeles szakirata is sejtetheti. 1860 tavaszán Revilla Gigedo szigetén megírta „Utasítás a természetrajzi tárgyak gyüjtésére, elkészítésére, megtartására és tovaszállítására“ című művét, értékes összefoglalást nyujtva a jelzett kérdésekről.[11] Az élő és élettelen természet tárgyainak teljes területére messzemenően kiterjeszkedve világos áttekintésben sorakoztatja fel itt Xántus azokat az eszközöket és eljárásokat, amelyekkel a természettudományi muzeológia dolgozik.[12] Néprajzi szempontból mindössze egyetlen utasítása figyelemreméltó: „A gyüjtő mindig szíveskedjék feljegyezni az állatok népszerű és tájnevét; s minden az általa gyüjtött állat életmódjára, különösen tovaszaporodására vonatkozó jegyzeteket gyüjtsön össze, még akkor is, ha mindez népmondán látszik egyedül alapulva s félig-meddig hihetlennek látszik. Vadászok, erdőszök, s más emberek értesítése soha se maradjanak ki a jegyzetekből, mert minden ily értesülés összpontosított szövege soha sem egész haszontalan.“[13] De bár ekképen könyvének szorosan természettudományos célkitűzése kétségbevonhatatlan, a könyv bizonyos értelemben mégis túlmutat önmagán.

Az ásvány-, növény- és állatvilág tárgyainak gyüjtéséről és kezeléséről szólva ugyanis Xántus közel jár a muzeológus sajátos hivatásbeli szenvedélyének ahhoz a fokához, ahol a *hogyan* már-már fontosabbnak tetszik a *mit*-nél, az eljárás, a módszer, a tennivaló a gyüjtött objektumoknál. Ezrével, sőt tízezrével felmarkolt tárgytömkelegen elégíti ki ezt a kutatói szenvedélyét egész tudományos pályája alatt. „1854-ben egy setét nyári éjszakán, s mikor egész éjjel dörgött és villámlott (de nem esett), e sorok írója Új-Orleansban 35.000 rovart fogott ily módon — estvéli 9 és éjféli 2 óra közt, egy kertté alakitott temetőben“ — olvassuk a jellemző sorokat.[14] Négy kollekcióját, melyet a Smithsonian Institutionnak szállít, többszázezres darabszámra rúgó terjedelmében már-már több is, mint

[9] Hazánk s a külföld 1865. 286. l.
[10] Pest 1862. K. Magyar Természettudományi Társulat 50. l. *(Utasítás.)*
[11] Utasítás 3. l.
[12] Utasítás 15. l.
[13] Utasítás 33. l.

néhány táj tárgyainak szemléltetője — önálló múzeum lehetne az intézmény hatalmas kereteiben. „Utazási jegyzeteim közel száz írott kötetet foglalnak el, legalább ezer rajzzal", írja 1857 végén Prépost Istvánnak, északamerikai levelei kiadójának, aki egyébként külön Xántus-folyóirat létesítésére gondolt, amely kizárólag Xántus közleményeit hozta volna.[15] Maga Xántus is egyre szövögeti ábrándos terveit megírandó óriás munkáiról, amelyeknek anyaga kézében van. Így Kaliforniáról szóló monográfiáját 60—80 negyedrétű nyomtatott ívnek álmodta — 60 műmellékkel s utóbb keleti expedíciójáról nem kisebb beszámolót tervezett. A terv terv maradt: Xántusnak főerőssége az anyag összegyüjtése, az aprólékos írásos feldolgozáshoz kevés a türelme. Az arányok azonban jellemzőek s eleve sejtetik, hogy Xántus gyüjtőszenvedélye — párosulva egyetemes érdeklődésével — aligha férhet meg a természettudományi muzeológia határai között.

Így magyarázható, hogy az 1873. évi bécsi világkiállításon Xántus, mint magángyüjtő 314 Magyarországon megjelenő politikai és szaklap és folyóirat bemutatásával, mintegy külön magyar sajtókiállítás összehozójaként szerepel.[16] Így érthető, hogy 1878-ban a Fővárosi Lapok hasábjain „A levélbélyegek gyüjtéséről" ír a maga nemében kezdeményező jelentőségű s művelődéstörténeti szempontból is értékes közléseket tartalmazó dolgozatot. Könyvtárosi működése külön tanulmányt igényel: az állattári könyvtárat 12 esztendőn át mellékfoglalkozásként Xántus vezette.[17] Egyik méltatója találóan figyeli meg a legkülönfélébb tárgyak gyüjtésének működvelő divatját: „Annyira népszerű lett az országban, hogy minden úri családban róla beszéltek s minden gimnazista néprajzi tárgyakat és kuriozitásokat gyüjtött s múzeumokat rendezett be. Nagy kelete volt a kínai betűkkel és tarka kínai képekkel díszített teás-zacskóknak, japáni limlomnak, idegen bélyegeknek, képeknek stb. Xántus példáján felbuzdulva sok fiatal vadász csapott fel ornitológusnak s rosszul kitömött madáralakok ékesítették az úri házak portáit."[18] Ebben a háttérben szemlélve kérdésünket, a gyüjtői hajlandóság túlcsordulásának leglényegesebb mozzanatául kell tekintenünk Xántus határozott bekapcsolódását a néprajzi muzeológia munkakörébe.

2. A keletázsiai út

A fordulatot Xántus keletázsiai útja hozta meg, amelynek során 1869. január elsejétől 1870. november 5-ig teljes céltudatossággal terjeszkedik ki programmja „népismei gyüjtemények szerzésére". Útjának vázlatos áttekintését saját előadásában Borneoról szóló tanulmányában olvashatjuk: „Előbb egyedül utaztam be Egyptom, Arábia, Ceylon, Elő- és Hátsó-India, aztán a Malakka félsziget különféle részeit, később a keletázsiai expeditióhoz csatlakozva, Sziámot, Kosinsinát, Sinát és Japánt látogattam

[15] Prépost István: Válasz Hunfalvy Jánosnak a köztem és a Xántus-család közt fennforgó irodalmi ügyben. Bp. 1859. 4. l. (Röpirat.)

[16] Ungarn auf der Wiener Weltausstellung. 1873. Bp. 1873. II. 248 p.

[17] Az Állattár Xántus kialakította szakkatalógusának kötetei jelenleg az Országos Természettudományi Múzeum tudománytörténeti gyüjteményében találhatók.

[18] Cholnoky Jenő: Xántus János emlékezete. Földr. Közl. 1925. 212. l.

meg — s aztán ismét egyedül Luzont, Formozát, Sina más részeit, Szumatra, Jáva, Báli a Banka és egyéb maláji szigeteket, legeslegutoljára hagyva Borneót."[19] Ez az utazás avatja etnográfussá Xántus Jánost. Jóllehet Amerikáról szóló korábbi irataiban az indián kultúrákról is bőséges feljegyzéseket tesz, néprajzi tárgyak rendszeres gyüjtésére ekkor még nem vállalkozott. A gondolat pusztán megvillant benne: 1856-ban, Elk-patak mellől, Kanzasból néhány indián fegyver másolatát küldi anyjának ezzel a megjegyzéssel: „az eredeti példányok mind birtokomban vannak s a Magyar Nemzeti Múzeumnak szánvák".[20] A terv azonban csak terv maradt s amerikai gyüjtése csak két évtized múltán került a néprajzi tár gyüjteményébe, a legrégibb katalógus tanúsága szerint mindössze 44 darabnyi terjedelemben. A Néprajzi Múzeum alapjait nem amerikai, hanem keletázsiai és délkeletázsiai gyüjtésével vetette meg.

A vállalkozás az ország történetében annak az új korszaknak küszöbére esik, amikor a gazdasági vezetés a feudális nagyurak kezéből mind rohamosabban a hirtelen kialakuló nagypolgárságra háramlik át. Az agrárjellegű Magyarország ekkor ismeri fel az iparosodásban rejlő gazdasági lehetőségeket, de forgalmi hálózatának kiépülésével feltárulnak előtte a kereskedelem modern világtávlatai is. A természeti népek kultúráival közvetlen ütközéseink nincsenek. Tengerparttal nem rendelkezünk. Jellemző, hogy a kapitalizmus kereskedelmét forradalmasító legnagyobbszerű vállalkozást, a szuezi földszoros átvágását is inkább bizonyos elméleti kíváncsisággal tárgyalja az egykorú magyar sajtó, mintsem a közvetlen érdekeltség szenvedélyével. Az expedícióhoz a gazdasági indítást a szuezi csatornához fűződő remények adják; mégis a Pesti Napló egyik cikkírója fanyar hűvösséggel állapítja meg, hogy a szuezi csatorna még hazánk átmenő forgalmát is aligha fogja növelni s legfeljebb csak közvetve érezteti jótékony hatását azáltal, hogy szomszédaink gazdasági állapotát emeli, akik számára a magyar föld éléskamrát jelent.[21] De függetlenül e gazdaságföldrajzi adottságoktól — hogy vehetett volna részt a világimperializmus gyarmatosító akcióiban az a nép, amely az önkényuralom évtizedein át maga is gyarmati sorba kényszerült? Hogy a keletázsiai expedícióban mégis részt követel s nem jelentéktelen politikai előcsatározások árán részt is kap Magyarország, azt éppen hátrányos gazdasági helyzetünk felismerése magyarázza. Az önkényuralom nyomása alól kiszabadulva, éreznünk kell, hogy saját gazdasági életünk felépítése nem mehet végbe a világgazdaság új formáinak átvétele nélkül. Így lesz hazánkban is országos feladattá a kereskedelem közvetlen keletázsiai kapcsolatainak kiépítése — már amennyire az Magyarország és Ausztria kényszerű kiegyezésének akkori fokán elképzelhető. Érthető, hogy a keletázsiai expedíció

[19] Borneo szigetén 1870-ben tett utazásomról. Földr. Közl. 1880. 153 s köv l. *(Borneo.)*

[20] Lev. É. A. 63. l.

[21] A Suez-csatorna jelentősége Magyarországra. Pesti Napló 1869. nov. 10. V. ö. még e tárgykörben: Pongrátz Emil: Suezig és vissza. Bp. 1870; Kemény Zsigmond vezércikke. Pesti Napló 1869. okt. 31; Kirándulás a szuezi-csatornán. Hazánk s a külföld. 1869. 298. l.; Ó- és újabbkori csatornázások a suezi földszoroson. Ugyanott 1872. 146. l.; A szuezi csatorna első félévi forgalma. Ugyanott 1871. 163. l. stb. Ponyván: Medve Imre: A király keleti utazása (1869. október 25-től deczember 5-ig). Pest 1870. Bartalits 67. l. (versben!)

célkitűzéseinek sorában az etnográfiai szempontok csak másodlagosan kaphatnak helyet.

Scherzer, az expedíció vezetője terjedelmes beszámoló művében nem is terjeszkedik ki a közgazdasági eredményeket meghaladó további, tudományos érdekű közlésekre.[22] Ausztria — Trieszt és az Adriai tengerpart birtokosa — már az 1850-es évek óta latolgatja e kereskedelmi felderítő és szervező út tervét s gondos előkészítés után az összes kínálkozó üzleti lehetőség azonnali megragadását tekinti az expedíció főfeladatának. Ám lehetséges-e ilyen arányú vállalkozás Kelet népeinek ismerete, életviszonyaik felmérése nélkül? Hogy a néprajzkutató tervek hogyan illeszkedhettek bele a vállalkozás általános célkitűzéseinek rendszerébe, arra vonatkozóan a Xántus-gyüjtemény első kiállításáról szóló beszámolók tájékoztatnak. Eszerint Xántus valóban hozzáértéssel gyüjtötte össze és mutatta be „ama távol földek gazdag ipari és természeti tárgyait, amelyekről hazánkban eddigelé igen kevés fogalom volt; oly kevés, hogy a kelet-ázsiai expedició alkalmával olyféle ipartermékeket küldtünk ki bemutatásra, melyeknél a ‚khinézerek' és szomszédaik hasonlíthatatlanul kitűnőbbeket képesek előállítani. Szóval tanítani vállalkoztunk ott, ahol ízlés, forma, kézügyesség és anyagfölhasználás tekintetében magunk is igen sokat tanulhatunk. Jobban mondva: tanulhatnánk, ha módunkban állna ily messze földekre utazni; de éppen azért, mivel ezt csak igen kevés ember teheti: állítják föl az oly múzeumokat, gyüjteményeket, melyek kivonatát és tükrét adják a távol élő népek ipari és művészeti tevékenységének."[23] A Xántus-expedíció nemzetgazdasági hátttereként így körvonalazódnak előttünk a fejlődő kapitalizmus korszakának ipari és merkantilista szempontjai.

Xántus maga mindenesetre korszakának más problémáit éli át nagy szenvedélyességgel hosszú keleti útja során. Küzdelmei a „Lajtán-túli" kultúrpolitikával, amely a magyar és osztrák közös vállalkozásként szervezett expedíció tudományos lehetőségeit egyoldalúan Ausztria javára óhajtotta biztosítani — külön tanulmányt igényelnek. A feszültség, mely az osztrák és magyar katonai, kereskedelmi és tudományos törekvések között már az előmunkálatok alatt kialakult, Xántus szerencséjére, Eötvös József közoktatásügyi miniszter figyelmét is felkelti.[24] Eötvös az ő feladatkörét teljesen elkülöníti az expedíció teendőitől: „A küldetés czélja a Magyar Nemzeti Múzeum, M. T. Akadémia s a m. kir. tudomány-egyetem természetrajzi, népismei és könyvészeti gyüjteményeinek gyarapitása, gyüjtése, vétel és csere útján, tehát tisztán tudományos s az expeditio állami és kereskedelmi teendőire ki nem terjed", — olvassuk a Xántussal kötött szerződés szövegében. Ugyancsak Eötvös előrelátását dícséri, hogy hozzájárul Xántus kikötéséhez s megengedi, hogy „ha jónak látja, az expeditiót elhagyhassa és gyüjthessen ott és úgy, a hol és a hogyan jónak látja". Az egykori kommentátor mindenképpen helyesen ítélte meg helyzetünket: „Ha a kelet-ázsiai expedició alkalmával nincs magyar kormá-

[22] Scherzer, Karl: Fachmannische Berichte über die österreichisch-ungarische Expedition nach Siam, China und Japan 1868—1871. Stuttgart 1872.

[23] (Y.): Xántus: néprajzi gyüjteménye. Fővárosi Lapok. 1871. 514. l. *(FL. 1871.)*

[24] Mocsáry id. m. 13—14. l. Mocsáry emlékbeszéde az egyetlen komoly kísérlet Xántus pályájának áttekintésére és értékelésére.

nyunk (s abban egy Eötvös báró), s ha ezenkívül nincs Xántusunk, akkor bizonyára még maig is Berlinbe vagy Münchenbe kellene utaznunk, hogy Kelet-Ázsia műtárgyait megismerhessük."[25]

Nem terjeszkedhetünk ki a csatározások történetére, amelyek Xántus útját végigkísérik. Tény, hogy az expedíció vezetője nyíltan felszólítja, hogy az ásványokat, ipari cikkeket a bécsi múzeumnak, a ritka állatokat Schönbrunnak gyüjtse, kereskedelmi és egyéb megbízásokkal halmozta el s általában alárendeltjeként kezelte. Egyik fennmaradt kéziratában Xántus pontos feljegyzéseket tesz arról, milyen megbízatásokat ad neki Scherzer 1869. április 26-án.[26] E „Xántus úr feladata Siámban" c. jegyzet értelmében a magyar közoktatásügyi miniszter szerződéses alkalmazottjának legelső teendői közé a következők tartoznának: „1. ásványok, hegyképzetek, meteoritek és kövülések gyüjtése a Cs. udvari ásvány Cabinet számára. Kisérletek csereviszonyok megkötésére. — 2. Szerzemények a Cs. ipar és művészeti Museum s a földmivelési Ministerium gazdászati Múzeuma számára. — 3. Inditványok ritka állatok megszerzése végett a Cs. K. Schönbrunni állatsereglet számára." Úgy véljük, ilyen és hasonló rendelkezések magyarázzák, hogy nem sokkal útitársa, Kaas Ivor után Xántus is kiválik az expedíció együtteséből. Az egykori negyvennyolcas honvéd önérzetében sértve vonja felelősségre a singaporei konzult is, mivel „nem irja ki, hogy hivatala osztrák és magyar konzulátus" és pusztán osztrák hatóságként szerepel. További sérelme, „hogy az expeditio mindenütt az ausztriai lobogó alatt és csak Ausztria nevében utazott"; „hogy censura nélkül semmit sem lehetett irnia, azt is csak német nyelven".[27] Így történik, hogy 1869. október 29-én Yokohamában búcsút mond az expedíciónak s önálló munkába kezd.[28] Gyüjteményének néprajzi szempontból hasonlíthatatlanul értékesebb hányadát éppen magányos gyüjtőútjának, egyéni vállalkozó bátorságának köszöni a tudomány.

Szorosan muzeológiai szempontból elsősorban azt a tervszerűséget kell kiemelnünk ,amellyel Xántus utazását, annak minden szakaszát előkészítette. Borneóról szóló dolgozatában előadja, hogy arra törekedett, hogy „oda érkeztemig a szigetre vonatkozó minden adatot megszerezhessek, elégséges ajánlólevelekkel elláthassam magamat — s minthogy hosszú ideig volt szándékom ott tartózkodni, a maláji nyelvet is elsajátíthassam".[29] A teljes Borneora vonatkozó irodalom ismerete, hozzávetőleges maláji nyelvismeret és a személyi összeköttetések kialakítása mellé a felszerelések előkészítése következik. „Elfogyván a lajstromai, miket innen vitt, Chinában kényszerült azokat utána készíteni" — jegyezte fel róla Jókai Mór.[30] Minthogy a gyüjtött anyag kikészítésében és csomagolásában szakszerű segítségre alig számíthatott, megtanulja az asztalos- és bádogosmesterséget és Szaravak városa közelében, az őserdő szegélyén,

[25] FL. 1871. 514. l.

[26] Az Országos Néprajzi Múzeum birtokában.

[27] Cholnoky id. mű. 212. l. Hazánk s a külföld 1869. 35. sz. számozatlan belső borítéklap; 1870. 4. sz. számozatlan belső borítéklap.

[28] „Október 29. Yokohama. Expeditióból kilépésem." A „Keletázsiai Expeditzio. Levelezés" c. füzet. 3. l. adata. Az Országos Néprajzi Múzeum birtokában Mocsáry id mű 15. l. közlésétől eltérően tehát nem „okt. hó elején" hagyta el az expediciót.

[29] Borneó. 153. l.

[30] A hon. 1870. nov. 15. sz.

a Borneo Company egyik elhagyott szinét kitatarozva, teremt műhelyt magának: „itten rendeztem a gyüjteményeket, ez volt fő laboratóriumom az országban tartózkodásom alatt."[31] Munkája természetesen nem csekély feltűnést kelt, borneoi gyüjteményének első látogatói maguk a bennszülöttek: „Szaravakban tartózkodásom alatt sokszor megtörtént, hogy egész pangerán családok meglátogattak, nagy hírre kapott gyüjteményeim megtekinthetése végett."[32] Végül nem csekély mértékben rászorult gyüjtőtevékenységében természettudományi ismereteire is. Gondolkodás nélkül mond le például hivatalból kijelölt lakóhelyéről, amelyben az „Ázsia pestisének" számító, mindent felőrlő termeszhangyák fészkelnek. „Múzeumunk ugyan gratulálhatott volna magának, ha ezen fehér hangya fészekbe szállásoltam volna."[33]

Gyüjtőmunkájának legfőbb segítője azonban emberismerete. Meleg közvetlenségével szerzett magának barátokat a nagyvilág minden táján, míg gőg, erőszak, kegyetlenkedés távol áll egyéniségétől. A természeti népekhez való viszonyát mindennél jobban jellemezheti ifjúkori élménye, amelyben az amerikai szeminol-indiánoknál volt része, akiket a terjeszkedő civilizáció akkortájt űzött ki ősi lakhelyükről. Xántus maga számol be az eseményről északamerikai leveleinek első lapjain: „Mikor tolmácsunk bemutatott s megmondá a főnöknek, hogy én a nagyvízen túlról jöttem ide, azt kérdé: miért? — mire a tolmács ezt válaszolá: mert országából elkergették. Ekkor a főnök pipáját kivevé szájából s topánját jobb lábáról leveté, s átnyujtá nekem, mint a barátságnak legnagyobb jelét, mondván: te igazi nekám vagy (jóbarát), mert téged is, épen úgy, mint minket kikergettek országodból, fogadd el barátságom e zálogait, s tarts velünk, mi hatalmasak vagyunk stb. Aztán pipát cseréltünk s még ezen pipázás közben uj barátom felajánlá leányait, hogy közülük egyet feleségül válasszak magamnak — mit természetesen megköszöntem, igérvén, hogy majd meggondolom e fontos dolgot."[34] Ez a messzemenően emberséges megértés szembeötlő kivétel abban a korban, amikor a művelt világ a „primitívek" életét csak a véres rémromantikában tobzódó irodalmi alkotásokból ismeri s ehhez méri velük szemben elfoglalt álláspontját. Xántus Kelet-Ázsia népeinél jártában sem tér le a megértő emberségnek jól bevált és egyedül járható ösvényéről.

Gyüjtői sikerei ebből a magatartásból adódnak. Gyakorlatát hadd szemléltesse keletázsiai útjának néhány epizódja. A Múzeumnak gyüjtött anyagban a maláji szigettengeren gyüjtött tárgyak csoportjában helyet kapott egy díszkalap, melyet a katalógus szerint „a Delhii Sultánné saját fejéről ajándékozott a nemzeti Múzeumnak" (1858. sz.), éspedig a Fővárosi Lapok kiállítási beszámolója szerint „egy körmenet alkalmával".[35]

[31] Xántus János: A Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának története s egy indítvány jövőjét illetőleg. Ethn. 1892. 299 l.: „hogy szükség esetén magam készíthessek szükségelt bútorokat és ládákat, a ládákat magam húzhassam be bádoggal s magam czinezhessem be"; továbbá: Borneo 168. l.

[32] Borneo 180. l.

[33] Borneo 167. l.

[34] Lev. ÉA. 10. l.

[35] Xántus János: A közoktatási minister megbízásából 1869/70-ben Keletázsiában országos költségen gyüjtött s a M. N. Múzeumban ideiglenesen kiállított népismei tárgyak leíró sorozata. Pest 1871. 44. l. *(Leir. Sor.)*

A borneoi szerzemények közül mindmáig sokat emlegetik a két füstölt emberfejet, melyek, mint a kiállítás mutatója írja, „mint hadi diadalemlékek a nemzetségek egyedül e czélra emelt középületeiben lóggnak, és igen nagy becsben tartatnak" (2529, 2530). A katalógus feljegyzi, hogy e fejek „két falu közt perlekedés tárgyát képezték, s az uralkodó — mint legfelsőbb biró —, hogy igazságos véget vessen a pernek, a fejeket a magyar nemzeti muzeumnak itélte oda".[36] Nyilvánvaló, hogy a fenti közlésekben a megajándékozott „múzeumot" Xántus János személyesíti meg s mindkét esetben az ő gyüjtői remeklésével állunk szemben. Érthető, hogy hazatérve, nem egy diplomata-készségét dícsérő mendemondát magának kellett szétoszlatnia. A borneoi fejekkel kapcsolatban meg kell állapítani: „hamis állitás, mintha a jávai szultán (az ujságíró elírása) e fejeket egy Ferencz József rendért ajándékozta volna a magyar múzeumnak, mint a lapok irták."[37] Gyüjtésének egyik ismertetője a gyüjtemény bálványdarabjaihoz fűzi a megjegyzést: „Eredeti merészség volt Xántustól chinai és japáni papokat rávenni, hogy adják el neki az oltárról az isteneiket." Xántus a másik újságíró tolla alá adja magyarázkodását: a bálványokat „franczia tisztektől szerezte meg" — hiszen „csak nem képzelhető a chinaiakról, hogy eladják isteneiket".[38] A dolgok csattanója, hogy a katalógus a japáni gyüjtemény ötszázadik darabjaként Leja istenasszony szobrát említi, „igen szépen faragva fából, fekete mázu ezüstözött állványon" — azzal a megjegyzéssel, hogy „egy Yokohamai templomból szereztetett meg".[39] Jávai rhinocerosz-vadászatával kapcsolatban sok derültséget kelt, mint keverte bele az eseményekbe „gr. Festetich rendjel osztogató miniszterünket". Jávában ugyanis idegenek nagyobb vadakra csak a fejedelem engedélyével vadászhatnak; márpedig a fejedelem határozottan megtiltotta, hogy Xántus a múzeum számára vadásszon. „Erre Xántus azt a kecsegtető igéretet tette, hogy kieszközli, miképp a felség domboru mellét csztrák-magyar rendjel ékesítse. Úgylátszik, a messze keleten is nagy híre van rendjeleinknek, mert Jáva nagy ura erre örvendezni kezdett s nemcsak megengedte a rhinocerosz vadászatot, hanem nagy tömeg hajtókat is rendelt ki."[40] Valóságos Xántus-anekdótakör rajzolódik ki így előttünk a gyüjtői készségeit dícsérő, megtörtént és meg nem történt eseményekből.

Természetesen nem hunyhatunk szemet néprajzi szempontból gyüjtői módszertelenségei felett sem. Ezeknek forrása elsősorban józan razionalizmusa, amely eleve komolyan akadályozza, hogy a természeti népek gondolatvilágában mélyebbre merülhessen s múlhatatlanul gátolja a természeti kultúrák egy-egy szelvényének megismerésében. „Egyszer éppen el akartam indulni ladikon", olvassuk borneoi monográfiájában, „amint egy pár sötétszinü papagály rikácsolva a folyó fölött átrepült. Embereim a ladikba dobták az evezőket, s ‚Antu! Antu' kiáltás közt partra szálltak, kijelentve, hogy ma nem lehet indulni, mert az Antu tiltakozott az utazás ellen azon fekete burong képében." Vérbeli gyüjtőnél ma e jelenetre

[36] Ugyanott 62. l.
[37] A hon, 1870. nov. 15.
[38] A hon, 1871. máj. 25.
[39] Leir. Sor. 11. l.
[40] Xántus és a jávai fejedelem. Hazánk s a külföld. 1870. 46. sz. belső boríték-lapján.

szükségszerűen az Antu kérdésének tisztázása következnék. Xántus e helyett egyoldalúan, csak a kérdés nevelői oldalát ismeri fel: „megmagyaráztam, mennyire bolondos hitök, s mennyire tévednek, ha azt hiszik, hogy Antu volt a madár".[41] A Szimunyon-tó partján a Xántus tiszteletére rendezett ünnepélynek termékenység-varázsló rítusát hasonló prózaisággal szakítja meg: „mikor a kolompokat szaporitani akarták s a sétát végnélkül folytatni, kijelentettem Gasszangnak, hogy most már ebből elég lesz, mert nagyon éhes vagyok s jó volna a vacsorára is gondolni".[42] Ismételjük, a nevelő, civilizáló magatartás racionalizmusa esetről-esetre ütközik Xántusban a mélyebb gyüjtő emberi megértésével. Természettudományos képzettsége, gyakorlatiassága általában sokkal alkalmasabbá teszi a tárgyi anyag, mint a hitvilág vagy folklór-jelenségek gyüjtésére. Kétségtelen viszont, hogy a gyüjtött tárgyak értelmezése sem lehetséges a mögöttük rejlő hagyományok feltárása nélkül. Ezek ismeretéhez csak a természeti népekkel való tartósabb együttlét s a mélyebb együttérzés segítheti hozzá a kutatót. E tény felismerésére Xántusnak ideje sem volt elegendő.

Viszont éppen e higgadt, józan számító készség magyarázza gyüjtésének rendkívüli gazdaságosságát. A huszonkét hónapos utazás az államnak 38.000 forintjába került. Csupán a gyüjtemény kétszáz ládájának hazaszállítása és biztosítási költségei 13.000 forintra rúgtak. Xántus útiköltsége és fenntartási költségei kereken 5000 forintra tehetők. Így a 2690 néprajzi, 96.050 állattani, 65.000 növénytani, 428 ásványtani, 976 éremtani tárgy, 300 kézirat és könyv, együttesen 165.444 objektum megszerzésére 20.000 forint állt rendelkezésére, azaz egy objektum ára átlagszámítással 0,12 forintra tehető. Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy a hazaszállított 9 orangutan, a banteng-tehén és a rhinocerosz egymagukban több mint 10.000 forintot képviselnek, úgy a jelzett átlagösszeget a gyüjtemény többi darabjára további 50%-kal kell leszállítanunk.[43] Áll tehát a kitűnő Mocsáry Sándor összefoglaló megállapítása: „Az expedició anyagilag is fényesen bevált." Hozzátehetjük ehhez, hogy Xántus még csak nem is tartotta magát szorosan Eötvös utasításához, amelyre a keletázsiai anyag kiállításának katalógusa utal: „A gyüjtés czélja lévén: mérsékelt költségen lehető legnagyobb mérvben beszerezni a keletázsiai népek összes iparát, nem annyira költséges és nagyszerű egyes darabok, mint olcsóbb, de sokféle példányok szereztettek be mindenből, és sok esetben csak mustrák."[44] Gyüjtésének nagyszámú darabja nemcsak művészileg, hanem nyersanyagában is igen jelentős értéket képvisel.

Az expedíció lappangó hivatalos iratai Xántus gazdálkodásáról sok további részletközlést nyujthatnának. Jelenlegi ismereteink arra a néhány adatra korlátozódnak, amelyet a gyüjtemény első ismertetője ítélt feljegyzésre méltónak. „Minő mesés olcsóságuak e tárgyak!" — kiált fel az író, Jókai. — „Egy mestermű váza tickfából, állványból és födéllel: 50 frank; egy gyönyörü áttört faragványu szekrény ritka fanemekből, 247 frank. Egy másik pompás lack festményű szekrény, mely arany-ezüsttel látszik

[41] Borneo. 215. l.
[42] Borneo. 199. l.
[43] Mocsáry id. mű. 15. l. és FL. 1871. 515. l.
[44] Leir. Sor. 2. l.

kirakva lenni, 26 frank. Egy aranyozott szekrényke, belül pompásan cizelirozott czinkfödéllel, 13 frank. Egy szekrény olyan fából, melynek rostjai csillámlanak, mint a pávafark, s haliongo-gyöngyházzal kirakva, 30 frank. Egy virágtartó billikom elefántcsontból a mikroskopikus finomságig tökéletesen áttört faragással, valami tündéri mű, 21 frank. Aki készítette, legalább 42 napot forditott rá. Nálunk a favágó keres annyit egy hét alatt."[45] A mondottakból következik, hogy Xántus elszámolásával a közvélemény előtt megnyerte a csatát, sajtónk felháborodva utasítja rendre az akadékoskodókat. Akadt ugyanis „egypár copfos képviselő, kik a pénzügyi bizottságban sokalták a pénzt". Ezeknek azt ajánlja a kiállítás ismertetője: „menjenek el megnézni a gyüjteményeket s bizonyára röstelkedve fognak bocsánatot kérni Xántustól, ki az egész ország köszönetére tette érdemessé nevét".[46]

3. A Xántus-gyüjtemény kiállítása

A gyüjtés munkájának befejeztével új fejezet veszi kezdetét: a „népismei kiállítás" elkészitése. Xántus mindent elkövetett, hogy gyüjteményét különleges értékében ismerhesse meg a közönség. Levelezésének iktatókönyve bizonyítja, hogy gyüjtése során már a helyszínen részletes jegyzéket készített s tájékoztató jelentések kíséretében küldte meg őket Eötvösnek, nem kevesebb, mint 53 alkalommal.[47] Alig érkezett meg utolsó rakománya s volt együtt — az elsüllyedt hat ládányi kokinkínai anyagot leszámítva[48] — a hatalmas gyüjtemény, még a kicsomagolás napjaiban megtekinti és színes riportban ismerteti a gazdag anyagot a Hon című ellenzéki lap szerkesztője, legünnepeltebb irónk — Jókai Mór.[49] Maga Xántus is haladéktalanul nekigyürkőzik a néprajzi anyag rendezésének. 2533 darabnyi terjedelmében kiállításra készíti elő s ezzel kapcsolatban magyarázó jegyzékben ismerteti. 1871. május 15-én az Akadémia mathematikai-természettudományi osztálya előtt beszámolót tart gyüjteményéről, amely ekkorra már „fel van állitva és sorozva".[50] Előadásával kapcsolatban a következő napokban sajtópolémiája is kerekedik a Pester Lloyd egyik osztrák érzelmű cikkírójával s a vita minden bizonnyal méginkább felcsigázza a közérdeklődést.[51] A kiállítás megnyitásának küszöbén sajtóbemutatón tájékoztatja az újságírás képviselőit anyagának minden figyelemreméltó részletéről.[52] Valóban mindent elkövet tehát, hogy biztosítsa a gyüjtemény méltó fogadtatását és helyes szempontú értékelését. Fáradozása nem hiábavaló. Van lapunk, amely a kiállítást nem kevesebb,

[45] A hon. 1870. nov. 15. sz.

[46] FL. 1871. 515. l.

[47] Id. kézirat 5—11. l.

[48] Leir. Sor. 62. l.

[49] Id. tanulmány: A hon 1870. nov. 15. sz.

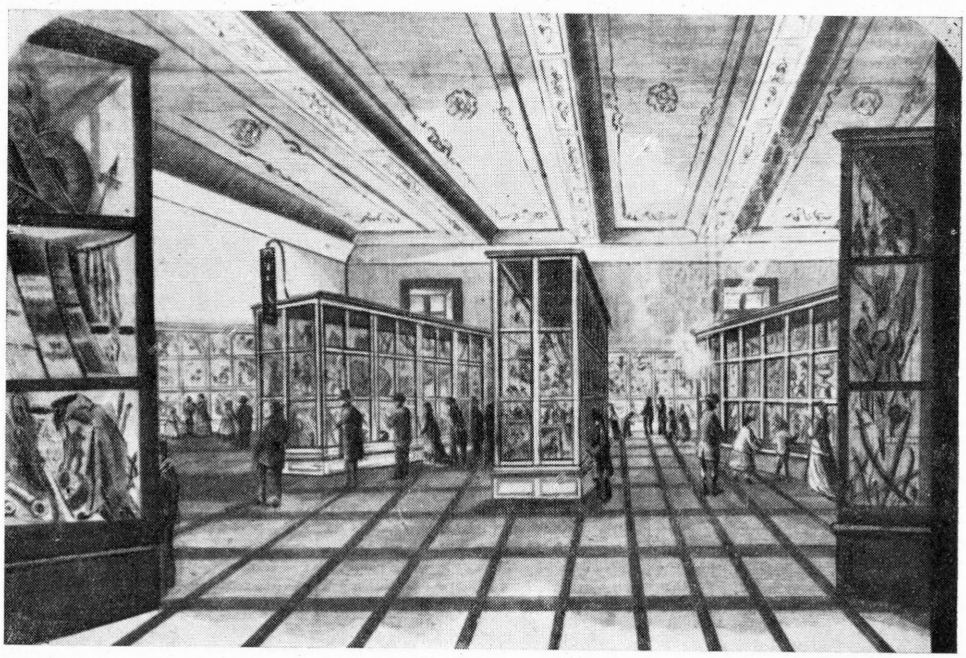
[50] Előleges jelentés a keletázsiai kiküldetése alkalmával gyüjtött természeti és népismei tárgyakról. M. Akad. Értes. 1871. 147. l.

[51] Pester Lloyd 1871. május 24. és 25. sz.

[52] A bemutató visszhangjai: FL. 1871; Törs Kálmán: Egy új világ.. A hon 1871. május 20. és köv. sz.; Népismei gyüjtemény a nemzeti múzeumban. Hazánk s a külföld. 1871. 190. l.; Vasárnapi Újság 1871. május 28.

mint öt folytatásban ismerteti s a sajtóbeszámolók nyomán a késői kutató is kísérletet tehet e kiállítás muzeológiai jellemzésére.

A beszámoló szerint már ezen a legelső kiállításon jelentkezik a hazai néprajzi muzeológiának alapvető problémája, amely fejlődését két évtizedre elakasztotta: a helyiséghiány. A kiállítás túlzsúfolt, állapítja meg a kritika, s bár ebben a hibában a kezdő kiállítónak bemutatói mohóságát is el kell marasztalnunk, a zsúfoltságot elsősorban a felállítási tér szűk terjedelme magyarázza. Minthogy az egykorú megemlékezés szerint „a ter-

mészeti tár egy tágas termében tizenkét nagy üvegszekrény" szolgált a kiállítás céljaira, így az egyetlen helyiségben kiállított 2533 tárgyból, vagy éppen tárgycsoportból egy-egy szekrényre 211 esik. Hangsúlyoznunk kell ugyan a kiállítás javára, hogy a Hazánk s a Külföld c. folyóirat illusztrációja szerint — amely a kiállítás képét legalább nagy vázlatosan, az összbenyomás rögzítésével fenntartotta — Xántus különösen nagy, mintegy négy méter magas üvegszekrényeket alkalmazott. Ám még így sem lehet szó a terjedelmes anyag plasztikus bemutatásáról. Mindennél világosabban jellemzi a helyzetet a zsúfoltság lélektani hatását rögzítő kritika: „az ipar, tudomány, művészet, mindenféle műszer, fegyver, gazdasági szerek, anyagok stb. oly roppant bősége és választéka található itt, hogy az embernek feje szédül bele, mire végignézte". Xántus kiállítástechnikai feladatának megoldásában tehát igen szűk lehetőségekkel küzd.

Anyagának elrendezésében a táji, tárgyi, fejlődési és politikai rendező-elveket érvényesíti, már amennyire az az adott helyzetben lehet-

séges. Legkövetkezetesebben a táji rendszer bontakozik ki. A katalógus leírása és a sajtóbeszámolók szerint Japán, Kína, Kokinkína, Sziám, Ceylon és körzete, Jáva, a Molukkák, Szumátra és Borneo kultúrái tisztán határolódnak el, önálló egységekként érvényesülnek a kiállításon. Az elrendezésnek kizárólag ilyen rendje felel meg Xántus földrajzi-természettudományi alapműveltségének s tanulmányai szerint is legfőbb törekvése a táji adottságok kereteiben szemlélni és szemléltetni a tájak életét.

Bonyolultabb az anyag tárgyi csoportosítása az egyes tájakon belül. A térhiánnyal és a kiállítási szekrények méreteivel való küzdelmében Xántusnak alul kell maradnia. Az arányok kényszerűsége folytán ezen a kiállításon inkább a tárgyak parancsolnak a muzeológusnak, mintsem a muzeológus a tárgyaknak. Zárt tárgyi csoportok csak akkor és ott alakulhatnak ki, ahol és amikor ezt a rendelkezésre álló kiállítóeszközök — a tájilag rendezett roppant anyaghoz képest — megengedik. A kiállítás alapján az a benyomásunk, hogy a vegyes, teljes sokféleségben kavargó objektumok árjából inkább alkalmilag, mintegy a kiállítástechnika csúcspontjaiként emelkedik ki egy-egy összefüggő tárgycsoport szigete, ahol a kultúra egy zártabb egységéről mélyebb benyomásokat kaphatott a látogató. Így a japáni gyüjteményben a papirosok (1—152), könyvek (153—186), kosarak (187—235) csoportja után mintegy hetven darabnyi vegyes anyag vezet át a hangszerek apró egységéig (305—308). Ezután ismét mintegy huszonöt darabnyi vegyes anyag következik, s ezt követőleg a porcelánok (334—415), szerszámok (416—445), selymek (446—451), ötvösművészeti tárgyak (452—499) kerülnek sorra. Majd ismét a papirosok egy csoportjával állunk szemben (504—537), ahonnan bizonyos vegyes anyagot magunk mögött hagyva (538—606) a női piperecikkek csoportja várja a szemlélőt (607—652). A gyüjtemény utolsó, kerek egysége a négy tételszám alá foglalt 110 db. pénz, amelyeket azonban ismét vegyes tárgyak közé iktatva mutat be a kiállítás. A törekvés a táji gyüjtemények tárgyi csoportosítására nem vitatható, e téren azonban Xántusnak félmegoldással kellett beérnie.

Kétségkívül ott lebegett szeme előtt az a cél is, hogy — mint a katalógus tömör bevezetése írja — tájékoztatást nyujtson „a keletázsiai műipar mindenféle változékonyságáról, s egész fokozat- és sorozatszerü fejlődéséről". Sőt hozzáfűzi: „ily szempontból kérjük a gyüjteményt megbirálni".[53] A fokozat- és sorozatszerűség, s főként a fejlődés fogalma a kiállítás tükrében, sajnos, messzemenően problematikus maradt. Az a körülmény, hogy a gyüjtemények rendjében Japán áll az első helyen s Borneo fejezi be a sort, mutatja, hogy Xántus e kiállítás keretében a magas kultúrák köréből a természeti népek kultúrája irányában „visszafelé" kalauzolja a látogatót. Szemlélete szerint tehát — amellyel korában korántsem áll egyedül — a kultúrák lépcsőzetes egymásutánba sorakoznának az európai kultúra színvonaláig; ehhez pedig legközelebb áll Japán, legtávolabb Borneo. Fejlődésen tehát Xántus teljesen mechanikus elképzelése szerint az európai műveltség megközelítése volna értendő s a tájak egymásutánja jelentené a kultúrák sorozatszerűségét.

[53] Leir. Sor. 2. l.

A kiállítás egyes részletei alapján viszont arra is következtethetünk, hogy fejlődésen egyszerűen az embernek az anyaggal való küzdelmében mutatkozó növekvő technikai, célszerűségi és művészi diadalait érti Xántus s ezért halad az egyes tájak emlékein belül az egyszerűbb, könnyen kezelhető nyersanyagokból készült eszközöktől, a fonott kosarak, kalapok, pajzsok, növényi készítmények felől a magasabbrendű, bonyolultabb előállítású tárgyak, porcelán- és ötvösművészeti cikkek felé. Amíg ugyanis a táji kultúrák rendje a kiállításon a magas műveltség felől a természeti kultúrák felé halad, azaz regresszív, addig az egyes táji gyüjteményeken belül körvonalozódó tárgycsoportok egymásutánja az emberi készségek fejlődését szemlélteti, azaz progresszív.

Kétségtelen az is, hogy Xántus gondolatvilágában egyes tárgytípusok fejlődésének bemutatása is jelentkezik. Erre elsősorban a tárgyak közé iktatott „mintákból", azaz modellekből következtethetünk. A kiállítás katalógusa például az 1831. tételszám alatt egy kétszemélyes sziámi szandolint s az 1956. tételszám alatt egy különös szerkezetű ceyloni ladikot említ; a többi tájkultúra vízi járműveit eredeti tárgyak hiányában nem volna módjában szemléltetni, ezért egész sor mintát mutat be e tárgytípus köréből. A japáni tárgyak között egy ladik, egy tengeri kereskedőhajó és egy halászbárka (278—280), a kínaiak között egy kantoni virághajó (1158), a molukkai objektumok sorában egy, „az egész Archipelagusban előforduló" vitorlás tengeri prahu (2236) és egy tengerparti prahu (2270), végül a borneoi gyüjteményben két ladik (2441—2442) mintája kapott helyet. Hasonló esetekben a minták nyilván a teljesség kedvéért gyarapítják az amúgyis zsúfolt anyagot, a teljesség viszont elsősorban az összehasonlítás anyagának teljességét jelenti. Azonos tárgyak tájankénti változatainak a kiállításával tehát nyilván a tárgy fejlődéstörténetének ábrázolására vállalkozott a kiállító.

A fejlődés elvével birkózó Xántus eljárásának egyenetlenségeit sokban magyarázza, hogy a néprajzi kutatás ekkor még csak az első lépéseket teszi meg a fejlődés elméletének tisztázására. A fejlődés fogalmát és mértékét, a jelenségek összefüggéseit nem látja világosan a közvélemény, bár Bachofen, Fustel de Coulanges, Tylor, Lyell, Lubbock, Morgan első művei éppen ezidőtájt vetik fel teljes részletgazdagságában a problémát. Mi több, az 1867. évi párizsi nemzetközi kiállítás keretében komoly muzeológiai kísérlet történik a fejlődés elvének megvalósítására legalább egyetlen osztály keretében. Valóban újszerű gondolat: „az első kezdetleges kőszerszámtól kezdve a legkomplikáltabb gőzgépig — mely utóbbi különben szintén csak az emberi kéznek segédszerszáma — láncolatos sorozatban együtt látni a munka által igénybe vett eszközöket és ezekhez mérni a haladás arányait".[54] Xántus műve csak laza szálakkal kapcsolódhatik ezekhez a tudományos és muzeológiai törekvésekhez s ha a nálunk adott kiállítási keretek szűkösségét is fontolóra vesszük, tisztelettel kell értékelnünk, hogy így is vállalkozik az elv valamelyes érzékeltetésére, amely oly elhatározóan uralkodóvá lesz a következő idők gondolkodásán.

Szólnunk kell azokról a politikai szempontokról is, amelyek a kiállítás rendezésében megnyilatkoztak. Az 1867-et követő közjogi kompromisz-

[54] Gelléri id. mű. 39. l.

szum éveiben az ország függetlenségéért küzdő tábor számára, amelyhez Xántus, az egykori szabadságharcos és emigráns is tartozik, a meg nem szűnő osztrák elsőbbségi igények ellensúlyozása a legfőbb teendő. Xántus is e célok szolgálatában került szembe a keletázsiai expedíció osztrák érdekeltségű vezetőségével. Csak e politikai háttér ismeretében kapja meg a magyarázatot a kiállítás mai tanulmányozója arra a kérdésre, miért jelentkezik egyes táji gyüjtemények élén oly szembetűnő arányokban a keletázsiai papiros? Csak magából Japánból 220, Kínából 290 tételnyi papír, papírkészítmény, könyv és kép kap helyet a kiállításon, jeléül a különös figyelemnek, amelyben ezt a tárgykört a gyüjtő részesíti. Utóbb egyik tanulmányában a japán papiros néprajzának részletes összefoglalását is megírta Xántus. A probléma éles felvetése a kiállításon nem tudományos, hanem politikai megfontolásokból történt. Jellemző erről az egykorú kritika állásfoglalása: „Van ott kemény, préselt, szinezett papir aranyporral behintve, papir, melyet vékonyan levágott márványlapnak hinnél, ha nem hajlanék, szines boritó, bronz, ólom, ezüst, arany-szin papir, könyvboritó papir, másfél négyszögöles csomagolópapir, oly erős, hogy ember nem képes ketté szakitani, nyomdapapir, kárpitpapir csodálatos festményekkel, s ez mind bambuszból. Rizsből, kukoricából, pálmalevelekből szinte ennyi papirt készitenek. A selyempapirnak pedig annyi neme van, hogy számát sem tudni. Festett kárpitpapir nyersselyemből, oly élénk szinekkel, amilyenekről nekünk fogalmunk sincs, üvegselyem-papir és olyan papir, mely tökéletes levegőszin, alighogy meglátni, s nem hinnéd, hogy ott van, ha meg nem tapintanád. Van papir, hogy pókháló nem lehet finomabb s bőr nem lehet erősebb annál, van átlátszó festett kárpitpapir, melyet zöld alapu falra ragasztva, a szoba olyan lesz tőle, mintha zöld napfény világitana benne stb. *Ide akartunk mi exportba vinni papirt.*" Xántus tehát a muzeológus sajátos eszközeivel küzd és védekezik a kor nagy politikai küzdőterén.

A tudományos és politikai rendező elvek mellett természetesen meg kell nyilatkoznia a rendezésben Xántus művészi szemléletének, ízlésének, sajátos muzeológiai bemutató készségének is. Mint természettudós, Xántus erősen vizuális beállítottságú egyéniség, a dolgok lényegét optikai úton méri fel és ragadja meg. Rajzfüzeteiben jelentős, nem egyszer művészi színvonalú grafikus készségét s lényegkereső előadásmódjának finom, mármár a karikatúra felé hajló szűkszavúságát állapíthatjuk meg; aquarelljei eleven, de nem nagyon széles színfantáziáját mutatják. Hogyan birkózott a kiállítás belső felépítése alkalmával ez a művészi készség a bemutatandó tárgy sokaságával s a tér szűkösségével, részletesebb közlés hiányában csak néhány futó megjegyzés sejteti. Tudjuk például, hogy a kiállítási teremben „üveges közfalakat" alkalmazott s ezekről csüngtek alá a japáni boltcégérek: vörösalapú papírdeszkák, felülről lefelé olvasandó, kuszált, „feketemadárfészek" feliratokkal. Kiemelik az ismertetések, hogy a viselet életszerű bemutatása végett Xántus „egészen felöltöztetett mintákat" alkalmazott. A katalógus is megemlékezik „egy egészen felöltözött japáni uri nő" és „egy egészen felöltözött japáni ur" mintájáról (625—626). A borneoi női kar- és lábszárpereceket ugyancsak modelleken mutatja be, „ugy illesztve mintára, amint Borneóban viselik a nők" (2421—2423). Egyes tárgyak művészi kivitelezésére nemcsak a katalógus utalásaiban figyel-

meztet, hanem az összehasonlítás ingerével is, odaállítva a művészi objektum mellé a feldolgozandó nyersanyagot. Így kerül a színes szalmával kirakott japáni dísztárgyak (626—652) mellé az „áztatott szalma, melyből a fentebbi számok alatti tárgyak készittetnek". Egyes borneói öltönykék (2400—2401) kivitelezésének helyes értékelése végett bemutatja „a finomra kikészitett fehér és barna upafa-kérgeket", amelyekből amazokat varrták (2431—2432) stb. Xántus kiállító művészetének további ötleteit nem követhetjük nyomon. Ügyeskedése nem szüntethette meg a zsúfoltság uralkodó benyomását. De az egykorú beszámoló szerint „a rendező kéz és értelem különös ügyességét tanúsítja, hogy még igy is oly helyesen van a tömérdek tárgy összeállítva, hogy egy sem vész el közülök, s mindenik a saját jelentősége szerint válik ki a csoportozatokból".[55]

Mi a jelentősége a keletázsiai kiállításnak? — a kérdést az egykorú sajtó sok szempontból mérlegeli. Érdeklődése elsősorban Kelet egzotikumának szól, amelynek titkairól ekkorra lehullóban a fátyol. „Ma délelőtt Keletázsiában voltam", kezdi beszámolóját egyik hírlapunk. „Csudaszerü, ismeretlen egy világ az, amelybe egy európai ajtón keresztül kell jutni." Másfelől az anyag roppant változatossága kapja meg a szemlélőt: — annyi táj a maga sokszínű, formájú és hivatású tárgyaival most egyszerre jelenik meg közvéleményünk előtt s „a művész, az iparos, a tudós, a mezei gazda nagyon sok ismeretet szerezhet ez üvegszekrények előtt". Van kritika, amely a bemutatott gyüjteményt, mint az emberi haladás nagyértékű dokumentumát értékeli. Mikor 1874-ben Xántus a kiállítást átrendezi s ismét megnyílik a közönség előtt, most már mint a Nemzeti Múzeum Népismei Gyüjteménye, Xántus is ehhez az elvhez csatlakozik: „az ember — minden közlekedés és másokkali érintkezés hiányának dacára is — már ösztönszerűleg jött kezdetben azon gondolatra, hogy a földet szántani kell, és ekéje (noha egészen fából) mégis olyanformán van szerkesztve, mint minden más népek kezdetleges ekéje" s egyéb cikkek is „meggyőznek bennünket arról, hogy az ember kezdetben mindenütt egy irányban indult".[56] A kiállítás tehát a kultúra értelmezésének problémakörében nemcsak látogatóinak, hanem rendezőjének is indításokat adott.

De az eseménynek számító gyüjtemény igazi jelentősége mégsem csendül ki a sajtó beszámolóiból. Nem ismerünk ugyanis olyan nyilatkozatot, amely kellő hangsúllyal gombolyítaná ki a tényt, hogy Xántus gyüjteményének ez a bemutatója volt az első hazai néprajzi kiállítás, az etnográfia tudományterületének első feltárulása a magyarság előtt. Pedig ehhez képest minden további szempont másodlagos jelentőségű. Xántus keletázsiai gyüjtőútjának eredményeiben való bemutatásával nemcsak egy sajátos új muzeológiai feladatkört hódított meg tudományos életünk számára, hanem magát a néprajztudományt kapcsolta be kultúránk életébe. Kiállítási anyagával szilárd és időálló alapot adott egy tudományszak fejlődésének, amely nálunk koráig csak elszigetelt kezdeményezésekre korlátozódott. Gyüjtése a maga roppant arányaival izgató, serkentő energiák forrásául kínálkozott, olyan tudományos feladatok megoldására késztetett, amelyek előtte — vizsgálati anyag hiányában — fel sem merülhettek a magyar

[55] FL. 1871. 516. l.

[56] Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum népismei gyüjteményében. Második átdolgozott kiadás. Bp. 1874. 2. l.

tudomány művelői előtt. A néprajz az előkészítés korszakából a szerves fejlődés periódusába jutott. A Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára ez időtől fogva világviszonylatban is az etnográfiai kutatás legszebb lehetőségeivel kecsegtető néprajzi gyüjtemények egyikének számít. „Nekünk alkalmunk volt látni Németország több híres ethnographiai múzeumát, de japáni, kínai, borneoi, jávai tárgyakból sehol sem láttunk érdekesebb és tervszerűbben összeszedett gyüjteményt," — állapítja meg az ismeretlen egykorú kritikus.[57] Egyes gyüjteményei évtizedeken keresztül úgyszólván versenyen kívül állanak az európai múzeumokban. „Múzeumunk éppen a borneoi tárgyakra nézve nemcsak európai hírű, hanem egész Európában a leideni múzeum mögött a második helyet foglalja el, „írja még 1892-ben is Jankó János.[58]

A kiállítás logikus következményeként nevezik ki Xántus Jánost a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának őrévé 1872. március 5-én.[59] Ez a nap a Néprajzi Múzeum születésnapja.

Sándor István

Наша первая этнографическая выставка и Янош Ксантус

Выставка этнографической коллекции Яноша Ксантуса была открыта в июне месяце 1871 года в Венгерском Национальном Музее. Янош Ксантус — бывший боец 1848 года принужден был эмигрировать. С молодых лет его страстно интересует этнография, но как истинно-многостороннего ученого его увлекает и техническая наука и метеорология, география и океанография, минералогия, ботаника, зоология, филология и археология, литература, юристика, социология. Он принимал участье в американских экспедициях и его имя связано с именами музеев, в первую очередь с вашингтонским музеем — Smithsonian Institution где он работал и где стало известно его имя в истории музеологии. Он собрал чрезвычайно богатый материал по естественным наукам для Венгерского Национального Музея. После возвращения домой было предложено избрать его директором Венгерского Национального Музея, но дело было безрезультатным. Его коллекции отличались такими огромными размерами, что некоторые из них достаточны были бы для основания одного отдельного музея. Но не только по количеству были замечательны его коллекции, они отличались своей тщательной препаровкой и совершенством об'яснительных приложений к материалу и т. д. Достойна внимания его спецработа по консервации венгерского языка. Но главным и любимейшим делом его было собирать материал, к научной переработке этого материала у него было меньше терпения. С 1-го января 1869 года по 5 ноября 1870 года он по поручению венгерского правительства отправился в восточно-азиатское путешествие, в которое он считался членом австрийской восточно-азиатской экспедиции. Он посетил Цейлон, Малакку, Сиям, Нижнюю и Верхнюю Индию, Кочин Китай Японию, Луган, Формозу, Суматру, Яву, Бали и другие острова, но главным образом — остров Борнео. Эта экспедиция сделала его этнографом. Экономическая сторона этой экспедиции была покрыта в надежде на открытие Суэцкого канала. Восточно-азиатскую экспедицию он покинул по политическим причинам, но следуя указаниям венгерского правительства он самостоятельно продолжал начатую работу. В собирании коллекций большую помощь ему оказывало его гуманизм и знание людей подобно тому как и во время экспедиции в Северной Америке. Он изучал трудную жизнь туземцев, полный участья человека к человеку, с презрением к угнетателям колонизаторам. Он изучил эту жизнь в действительности, а не по ужасающим своей кровавой романтикой литературе.

[57] FL. 1871. 515. l.

[58] A. R. Hein: Die bildenden Künste bei den Dayak's auf Borneo. Wien 1890. c. művének ismertetésében. Ethn. 1891. 367. l.

[59] Mocsáry id. mű 16. l.

После его возвращения домой создался вокруг его имени целый цикл различных анеккотов в похвалу его страсти к коллекционерству. Он имеет значение и принес большую пользу скорее как собиратель редкостей для музея, коллекций, чем как собиратель фольклористических явлений и явлений различных народных верований, что можно об'яснить его естественно-научным рационализмом.

Его коллекция впервые раскрыла перед Венгрией жизнь туземных народов Востока. Он составил всего 2533 экспоната, вернее группы экспонатов.

Вследствии тесноты помещения, выставки экспонаты были страшно сгущены. На выставке все же он стремился провести группировки экспонатов по краям из которых они происходили, но удалось ему только в некоторых случаях осуществить связные целые, которые указывали на культуру края. Каталог выпущенный по поводу выставки и отзывы прессы доказывают, что он придерживался принципа дальнейшего развития, повышения темпов работы и принципа систематизации. В первую очередь: культура некоторых местностей означала для него степень человеческого развития, но некоторые подробности выставки удостоверяют, что ничто не ушло его внимания, что он продолжал совершенствовать некоторые типы экспонатов. На выставке можно заметить и следы австрийской политики, но выставку он устроил с большим вкусом и разнообразием. Благодаря его графическим способностям собранный материал восхищает посетителя своим красочным богатством цветов. Эта выставка впервые открывает перед венгерским народом этнографическую научную область. Коллекцию, для того времени, можно считать значительной и в международном отношении. Долгое время своей разнообразностью коллекции привезенных из Борнео экспонатов ее можно было сравнить, разве, что только с лейденским музеем. Результатом выставки было то, что в 1872 году, 5-го марта Ксантуса избрали хранителем Этнографического Отдела Национального Музея. День этот помечен как день рождения Этнографического Музея.

Our first ethnographical exhibition and John Xántus

The exhibition of the ethnographical collection of J. *Xántus* was opened in the building of the National Museum in June 1871. Having taken an active part in the Revolution of 1848—49, he had to leave the country after its failure. From his earliest youth on he showed great interest in ethnography but as a true polyhistor he was keenly interested in meteorology, geography, oceanography, mineralogy, botany, zoology, linguistics, archeology, literature, law and social sciences. In the course of his American expeditions he came closely connected with the museums, especially with the Smithsonian Institution in Washington, and it was as a member of this Institution that J. *Xántus* made a name for himself in the history of museology. He brought together a remarkably rich collection for the Hungarian National Museum. Having returned home he was put up for the directoship of the National Museum but without any success. His varied collections are so rich in exhibits that they might fill several smaller museums. They are outstanding in the skill of the preparations and the scientific explanations added to exhibits. His methods of conservations published in Hungarian, deservedly aroused a great deal of attention. His strong point, however, was more in collecting material than in patience to elaborate them.

From January 1, 1869 to November 5, 1870, he made a long voyage to Eastern Asia financed by the Hungarian Government as a member of the Austrian expedition to Eastern Asia. He travelled through Ceylon, India and South East Asia, the peninsula of Molucca, Siam, Indochina, China and Japan and then he proceeded to Luzon, Formosa, Sumatra, Java, Bali, Banka and other islands and spent considerable time in Borneo. It was during this voyage that he became an ethnographer. His voyages were made possible due to economic considerations connected with the Suez-canal. For political reasons he left the East Asia expedition but the support received from the Hungarian government enabled him to continue his travels independently. As in North America so also here, it was his insight into human character and his humanism that was effectively helping him in his field work. He did not view the primitive peoples from the angle of romantic horrors but with hatred towards colonial oppression in the spirit of human understanding. After his return home a number of anecdotes began to be woven round him with an admiration for his skill as a collector. He was more at home in collecting ethnographical mate-

rial than in dealing with the phenomena of primitive religion or folklore, a fact which may be due to his rationalistic bias that guided him in his work.

The life of the primitive peoples of the East was first seen in Hungary when *Xántus'* collection came to be exhibited. His exhibition contained 2533 items and groups of items respectively, and thus it was very crowded due to lack of suitable space. He attempted to group his exhibits in regional units. He was, however, only occasionally able to present a consistent and complete group of objects in his desire to show a coherent picture of a closer cultural unit. The catalogues written at the exhibition and the press reports prove that he was interested in the problems of development and in the principles of gradual and serial progress. Single regional cultures were to him stages in human development but as can be seen from some details connected with the exhibition, his attention was also directed to growing technical skills and the gradual perfection of several types of objects. His inimical attitude towards Austria was also clear from the exhibition. His artistic skill enabled him to group the collected material so as to bring out the rich colours of his exhibits. This was the first exhibition in Hungary that made her public aware of the scope and range of ethnography. *Xántus'* exhibition compares very favourably with the contemporary collections of his days elsewhere. For a very long time it was only the Museum of Leyden that was able to compete in the great variety of objects deriving from Borneo. As a result of his exhibitions *Xántus* was appointed a keeper of the ethnographical section at the Hungarian National Museum. His appointment eventually brought about the establishment of the Ethnographical Museum in Budapest.

A székesfehérvári, szombathelyi és veszprémi múzeum néprajzi kiállításai

Mindhárom múzeum 1950. év decemberében nyitotta meg állandó kiállítását a dolgozó nép számára. Mindhárom kiállítás tanúbizonysága a szocializmust építő országunk nagyfokú támogatásának, mely a kultúrális fejlődés lehetőségeit a legmesszebbmenőkig biztosítja. A rendezés munkáját a Múzeumi Központ brigádjai végezték a helyi múzeum szakembereinek bevonásával.

A *székesfehérvári* kiállítás a régészeti anyag bemutatásával kezdődik, mellyel itt nem foglalkozunk. Ez jelenti a kiállítás nagyobb részét. A néprajzi és természettudományi részleg beépített terelőfalakkal tagolt hatalmasméretű teremben helyezkedik el s lényegében nálunk egy egészen újszerű kísérletet jelentett, amennyiben a természettudományi és néprajzi anyagot együtt kívánta bemutatni. A lehetőség itt önként kínálkozott, a Velencei-tó életének bemutatásával, hol mindkét tudományág anyaga egyaránt képviseltethető. A kísérlet természetszerűen sok csapdát rejtett magában és a rendezőket számos nehézség elé állította.

A bejáratnál a tó nagyméretű térképe után a tóparti növényzetet, a tó apró élőlényeit, a környéken élő rovarok típusait látjuk, majd a különböző halakkal, azok szervezetével, táplálkozásával, szaporodásával halellenségekkel ismerkedünk meg. A halászeszközök kerülnek ezután sorra. Vakolt tégla-posztamensen helyezkedik el a két legjellegzetesebb varsa: a kosárvarsa és a szárnyasvarsa. Mögöttük a falon finomvonalú rajzok mutatják a használatmódot. A különböző cérnahálók következnek: a pótás cérna, mely a Balatonról a mult század végén pontyfogásra került ide; a tükrös cérna, melyet a „szakadtak" bekerítésére használnak. Itt újabb eredetű

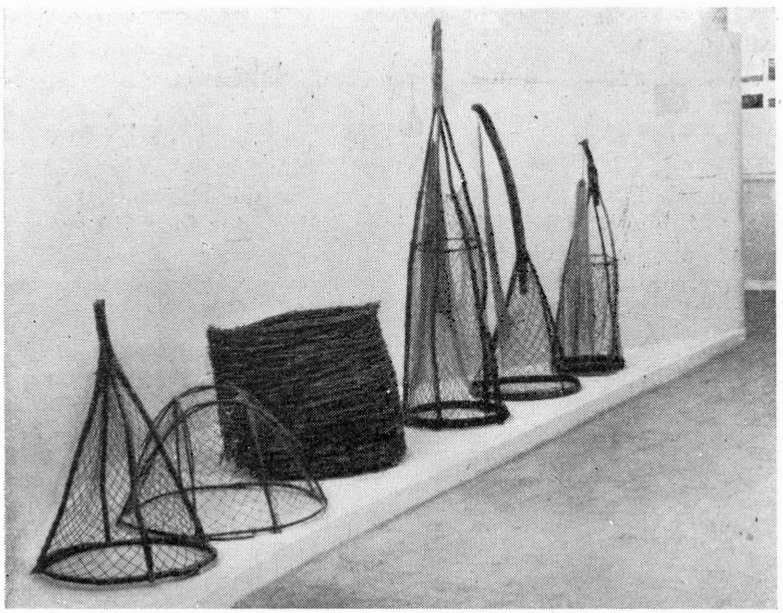
s főleg harcsafogásra használatos. A karikás cérnaháló a Drávaszögből jött. Hálókötőtük és magyarázó rajzok illusztrálják a hálókötés módját s ugyancsak rajzok mutatják a nagyháló használatát.

Egy dioráma a Velencei-tó hajnali madárvilágát mutatja be, majd a hal értékesítésével, a kifogott hal mennyiségével ismerkedünk meg. A Velencei-tó halászai ma már mind szövetkezetben dolgoznak s a kifogott hal mennyisége a tervszerű halnevelés és a munkamódok javítása következtében egyre emelkedik. 1949-ben 1257 mázsát fogtak.

A következő falrészen a horgászást látjuk, a horgok különböző fajait s a teszihálót, mellyel főleg csalinak való kishalakat fognak. A kétéltűek, hüllők, továbbá a délben röpülő madarak diorámája után a szigonyos és különböző borítós halászat eszközeit szemlélhetjük.

A szigony első világháború előtti eltiltása után a nyélnélküli kis borítót használták, mely az általánosan ismertnél kisebb volt és nyelét leszerelték. Ez később úgy módosult, hogy a falát léhés helyett drótból készítették. A húszas évek közepétől a magas vízállás időszakában a vesszőből készült nagyborítót használták. Az alacsony vízállás bekövetkeztével használata megszűnt. 1912 körül alakul ki a Velencei-tó legjellegzetesebb szerszáma, a zsákos tapogató. A kiállítás végigkíséri alakulásának menetét (erre itt nem térünk ki, lásd: Diószegi Vilmos: A zsákos tapogató kialakulása a Velencei-tavon. Ethn. 1950.), bemutatja a ma használatos három típust, mely falunként alakult ki. Majd két dioráma következik, egyikben a naplemente, a másikban a szürkület madarai és emlősállatok láthatók.

Egy további részleg a náddal foglalkozik. Kezdi ennek természetrajzával, folytatja a nádvágás módjával, eszközeivel és a felhasználással. Előbb a paraszti használatot mutatja be, mely közül legjelentősebb a tetőfedési

Székesfehérvári kiállítás egyik részlege.

alkalmazása. Láthatjuk a nádtető készítésének módját és szerszámait, majd az egyéb felhasználását, végül az üzemi feldolgozását.

A téli madarak diorámájával fejeződik be a kiállítás, amely körül az elhelyezett rajzok a jégi halászattal ismertetnek meg.

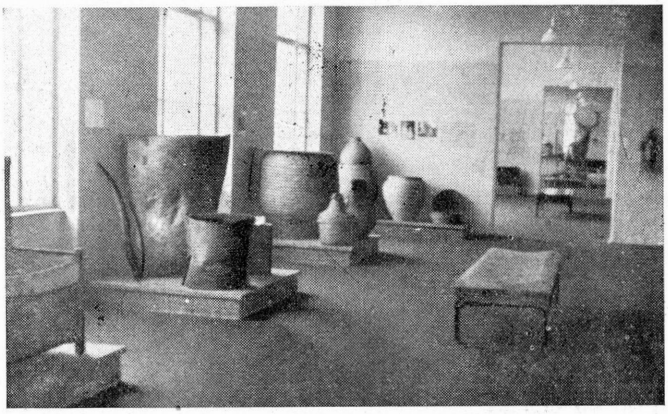
A kiállítás ízléses technikai megoldással készült, tudományos felépítése alapjában véve előrevivő, de kivitelezésében több hiba is belecsúszott, aminek oka elsősorban a két tudományág együttes kiállításának kísérleti voltából fakad. A természettudományi anyag részben napszakonként és évszakonként csoportosul. Ehhez a csoportosításhoz igazodott a halászati anyag is, amely viszont nem illeszkedik bele ebbe a keretbe, tekintve, hogy itt az évszaki szempontok mellett a halfajták és a vízállás magassága is befolyásoló tényező. Ennek következtében a halászati anyag nagyon, és nem is lényegszerűen tagolt, szétfolyó. A kelleténél jobban érvényesülő esztétizáló szempontok miatt több eszköz kimaradt s a tárgyi anyag kevés. Feltétlenül pozitív vonása a kiállításnak az, hogy bebizonyította két múzeológiai szak együttes bemutatásának lehetségességét. A Velencei-tóról ugyan teljes képet nyerhetünk, de mégis az ilyen jellegű kiállítások elindítójának, de nem mintájának kell tartanunk a székesfehérvárit. Erre egy első kísérlet feltétlenül nem is hivatott.

A *szombathelyi* kiállítás első három terme Vas megye geológiai viszonyait, növényvilágát, állatvilágát mutatja be. Ezt követi a néprajzi rész 4 teremben és egy folyosón.

Az első teremben a megye mult századi feudális viszonyok közötti gazdálkodását szemlélhetjük. A bevezető részben a földesúri hatalom falusi hivatali képviselőjének jelképeit, a bírói pálcát és a kalodát látjuk. Elnyomás. szolgasors: „Batthány Ádám Ur eő Excellentiája Tömlöczözésének erejével nyakunkba vetette mind nyári, mind téli, egész heti robotolásunk terhét és minden Gazdát tulajdon erejével elől állíttatta" olvashatjuk 1767-ből való jobbágyi panaszlevélből. Ez mindjárt a feudális rendszer fejlődésképtelenségének magyarázatául szolgál, amit a gazdálkodás szerszámanyagának maradi jellege is bizonyít. A jobbágy még faekével szántott, amikor urának már gyári eszközök állottak rendelkezésére. A téglaposztamensen és falon elhelyezett tárgyak végigvezetik a látogatót a szántóföldi művelés folyamatán, a trágyázáson, szántáson, igázáson, aratáson át a cséplésig. A jórészt fából készült igen jellegzetes formájú szerszámanyag fényt vet a gazdasági fejlettség fokára, amit grafikonok és statisztikai adatok is illusztrálnak. Befejezésként a füves vetésforgó ismertetése és a kombájn modellje vetíti elénk a jövő képét.

A második és harmadik terem az Őrség népi táplálkozását mutatja be. Ez a közlekedéstől elzárt vidék szinte a legutóbbi időkig híven őrizte meg a paraszti autarchia jellemvonásait. A kérdést hármas tagozódásban szemlélhetjük: a nyersanyag feldolgozása, tárolása, az étel készítése és fogyasztása során. Végigmegy a legfontosabb őrségi táplálékokon, bemutatja a vízszerzés, tejfeldolgozás, gyümölcsszedés, pálinkafőzés, borkészítés, törés és őrlés eszközeit. Mindegyik csoport igen gazdag tárgyi anyagával, sajátos példányainak bőséges változatával szemléltető módon ismerteti meg a látogatót a kérdéssel. A terem másik oldalán a hatalmas méretű vessző, bödön, kéreg, szalma és agyag tárolóedények tanúskodnak a készletgazdálkodás régi módszeréről. Ugyancsak itt láthatjuk a kenyér-, hús-, szalonna-, háj-

tartó őrségi formáit. A másik terem egyik sarkában a füstöskonyha tűzhelye van felépítve, körülötte és rajta a főzéshez használt szerszámokkal. A következő sarokban a kenyérsütés és az étkezés eszközei, kanalak, villák foglalnak helyet. Kalóriatáblázat mutatja be egy szegényparaszt család heti étrendjének alapján a különböző táplálóanyagokban való ellátottságot, illetve ellátatlanságot. A negyedik sarokban az ünnepi étkezés színhelyét láthatjuk, interieurszerű megoldásban. A befejező rész rávilágít arra, hogy a jobbágyvilágban, sőt még a kapitalizmus korszakában is a paraszti táplálkozás teljesen rendszertelen volt. Az időszakonként bőséges étkezést jelentő lakodalmak, keresztelők, búcsúk a hétköznapi étkezés elégtelenségéből következő túlhajtások. Ahogy a mindennapi táplálkozás napjainkban fokozatosan javul, úgy csökken ezeknek az alkalmaknak a jelentősége.

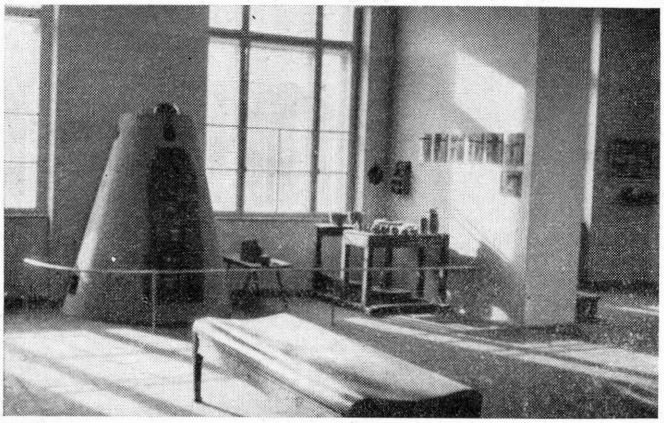
A szombathelyi kiállítás táplálkozási terem egyik fala.

A negyedik terem Vas megye kerámiáját mutatja be. Megismerkedünk először a készítés technikájával, a korongolással, majd az égetés módjáról világosít fel egy magyarszombatfai kezdetleges boglyaalakú égetőkemence. Egy falrészleten a céhkorsókat láthatjuk s ezt a régi és új anyag bemutatása követi. Különösen gazdag a ma is gyártott edények sora, hol a sárvári, szentgotthárdi, jáki és magyarszombatfai gerencsérek szebbnél-szebb készítményei láthatók. Az utolsó terem, illetve folyosórészlet Vas megye népművészetét — különböző faragványokat és textilanyagot — mutatja be.

A kiállítás eszmei felépítése és vonalvezetése jó irányú, logikus elgondolásra épül. A lényeget általában helyesen emeli ki, a fejlődés gondolata központi kérdés s következetesen történikus szemléletű. Ebből a szempontból hiányosságot csak a gazdálkodást tárgyaló teremben tapasztalhatunk, ahol nincsenek időhöz kötve még azok a fontosabb eszközök sem, amelyek használati ideje ismert és megfogható. Így a látogatóban téves benyomások keletkeznek. Nagy érdeme a kiállításnak, hogy gazdag tárgyi anyagot mutat be. A különben jó technikai megoldás hibája, hogy az anyag tagolása, főleg a nyersanyagok feldolgozását bemutató résznél nem sike-

rült — bár ezt még a tematika is kívánatossá tette volna — s így ez a rész a zsúfoltság benyomását kelti. Hiányolható itt-ott a tárgyak használatának megértetése, amit majd egy kalauz elkészítése kiküszöbölhet. A kiállítás néprajzi és technikai rendezői lényegében jó munkát végeztek.

A *veszprémi* kiállítás a föld történetének bemutatásával kezdődik s az egymást követő geológiai korokon keresztül vezet bennünket az ember megjelenéséig, majd az ősközösségi társadalom kialakulásától a katonai demokráciákig végigmegy Veszprém megye őstörténetén. Ebből az anyagból jelentősége miatt ki kell emelnünk a balácai római villa falfreskókészletét, amely világviszonylatban is számottevő művészi értékű emlék. Izelítőt kapunk a honfoglalást követő századok veszprémi történeti emlékeiből.

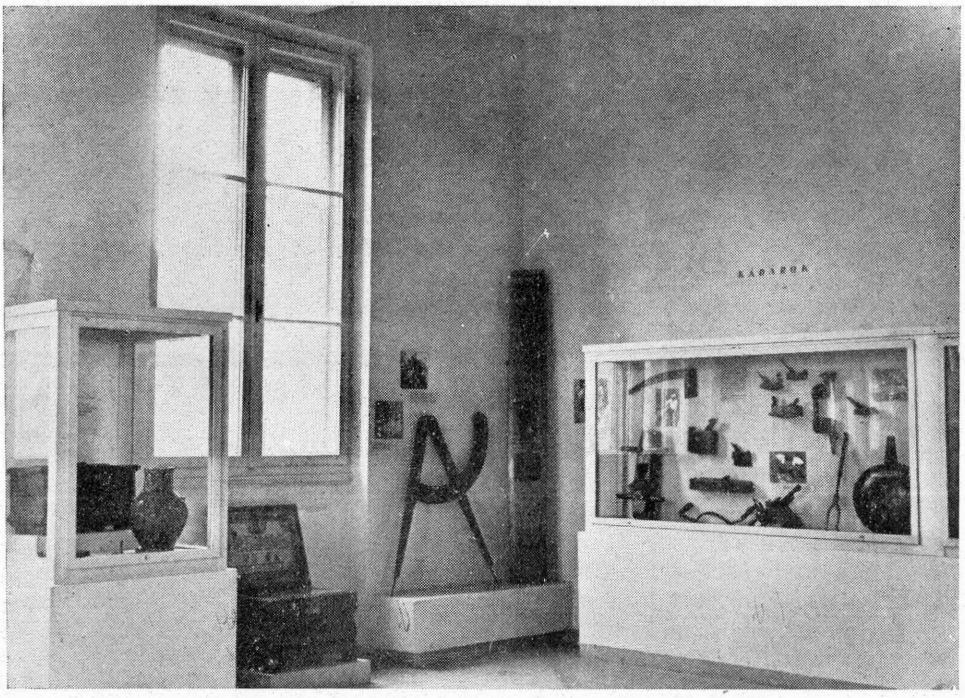
A veszprémi kiállítás kismesterségi részlete.

A néprajzi részleg egy nagyméretű teremben a XVIII—XIX. század történeti emlékei után következik. A vadászati rész vezeti be s egy vitrinben láthatjuk a csapdák különböző fajait, lőportartókat, vadászkürtöket. Ezután az erdei pásztorkodás kerül sorra, bemutatva az állattartás eszközeit, a pásztorok használati tárgyait s a birkagyógyítás módját. Gazdagon díszített faragások bizonyítják, hogy a népművészet mennyire az osztályharc kifejezője, az elnyomottak tiltakozása az elnyomás ellen. A fellázadt, és betyárrá vált szegényparaszt állandó tárgya a népművészeti ábrázolásoknak s Milfaitnak és Sobrinak, valamint a többi betyároknak a képeit a spanyolozott pásztorfaragásoktól a mézeskalácsokig nyomon kísérhetjük. A népművészet formája és tartalma változik párhuzamosan a társadalom kialakulásával. A gyufa elterjedésével a pásztorfaragások között megjelenik a gyufatartó. A mult század pásztorviseletét két veszprémi szűr és kalap jelképezi.

Egy vitrinben a veszprémi fazekasság néhány szép remeklését láthatjuk s ezt követően a céhrendszerrel és emlékeivel ismerkedünk meg. Okmányok, képek, tárgyak bizonyítják a XIX. század első felében még virágzó céhek lassú pusztulását. Remekmintájú korsók és ládák sokasága világítja meg a veszprémi céhek jelentőségét és számát. A befejező rész-

ben két fontos veszprémi mesterség: a kádárok és csutorások munkájával ismerkedünk meg. A jól válogatott fényképek és gazdag eszközanyag világos képet nyujt a látogatók számára a munka teljes menetéről.

A kiállítás áttekinthető, jól válogatott anyagot mutat be ízléses tárlókban és vitrinekben. Az általános jó benyomás után — melyet csak a terem üresnek ható érzése zavar — a további elemzésnél szembeötlik az egyes részletek mozaikszerű jellege. A kiállítás több részlege a problémát csak felveti, de ki nem bontja, sokfélét érint, de teljességre nem törek-

A szombathelyi kiállítás fazekas termének egyik részlege.

szik. Ezt nyilván a múzeumi anyag hiányos volta szabta meg. Ebből következhetett a kiállítás túlzott népművészeti hangsúlyozottsága is, ami abban nyilvánul meg, hogy még az olyan használati tárgyak is díszítettek, faragottak, amelyek általában véve nem azok s amelyeknél a mondanivaló lényege egyáltalán nem ezen van. Ez téves következtetésre vezethet. A folyamatba indokolatlanul illeszkedik be minden magyarázat nélkül, éppen ebből a művészieskedő elvből kifolyóan egynéhány darab. A népművészet problémáját dialektikusan fogja meg s így alapjában helyes irányba viszi a látogatót, annál is inkább, mert sok apró szellemes ötlettel az egyes részleteket elevenné tudja tenni. A kismesterségi részleg mintaszerű.

Barabás Jenő

A Békési Múzeum

Békés lakossága már régen szeretett volna múzeumot létesíteni.

1936-ban a békési ref. gimn. tanári kara határozatot hozott, melyben dr. Durkó Antal kartársukat megbízták egy helyi múzeum számára való gyüjtés megszervezésével.

Mostmár nagyobb erővel indulhatott meg a munka a gyüjtésben. Rövidesen mintegy 900 drb. tárgy gyűlt össze. 1940. november-decemberében a gimnázium dísztermében kiállítást rendeztünk, amely nagy sikerrel járt. 1943 őszén a gyüjtött tárgyak elhelyezésének kérdése is dűlőre jutott, a község kibérelte a múzeum céljaira a református egyháztól a régi presbiteri termet. Itt azután 1945. március 15-én hivatalosan is megnyílt a múzeum. Ezidőszerint mintegy 3500 tárgy — főleg néprajzi — van a múzeumban.

1949 telén fordulat állott be a múzeum ügyében. Megalakult a Dolgozók Kultúrotthona és ebben a Népkönyvtár és az olvasóterem mellett három elég nagy termet kapott a múzeum is.

Remélhető, hogy az ötéves terv keretében a további fejlődésre is meglesz a lehetőség. *d. a.*

Orvostörténeti kiállítás Szombathelyen

1950. november 26-án a szombathelyi múzeum két kiállítótermében orvostörténeti kiállítás nyílt meg, melyet a kiállítás megnyitása körüli időkben a bejárati csarnokban elhelyezett népegészségügyi kiállítás anyaga is kísért. A bejárati terem anyaga az orvoslás fejlődését mutatta be vázlatosan és hézagosan, a második teremben pedig négy dunántúli öreg patika (Kőszeg 1671, Szombathely 1753, Pápa 1757, Zalaszentgrót 1825) gyógyszerészeti emlékeit, valamint fürdőtörténeti érdekességet láthattunk.

A kiállítást a szombathelyi orvos-egészségügyi szakszervezet rendezte az ismeretek közlését megkövetelő kultúrszomj megnyilvánulásainak kielégítésére, a babonák elleni küzdelemben való harcos részvétel jegyében.

A kiállítás népszerűsítésére a főrendező, Bencze József dr. tollából ügyes ismertető füzet is jelent meg, melynek anyaga értékes néprajzi adalékokat is közöl. A primitív magyar gyógyászatot ismertető részben rámutat a szemmelverés, a kézzel való gyógyítás pogány és keresztény kapcsolataira, fennmaradásuk eredeti, anyagi gyökereire. Érdekes apróságokat olvashatunk a szülőbabákkal kapcsolatos néphitről, az offerek használatáról, a kuruzslásról, a nemes vármegye törvénykezéséről, a boszorkányokról, a járványokról, a füstferedőről, a receptek vándorlásáról és anyagáról.

Reméljük, hogy a kiállítás anyaga, mint önálló gyüjtemény együtt marad és alapja lesz a szombathelyi múzeum orvostörténeti gyüjteményének.

D. S.

Kolhozmúzeum és falutörténet Örményországban*

(Szovj. Etn. 1950. 2. 208—210.)

A kolhozépítés eredményeképpen az Örmény Köztársaság Lori-i körzetében megjelentek az újtípusú, gazdasági, társadalmi és kultúrális tekintetben teljesen új minőséget képviselő falvak, melyeket *kolhozfalunak* neveznek. Mindegyik falu kis városkává alakult át, melyben gépesítve vannak a mezőgazdasági munkák, cserép fedi a másfél-kétemeletes középületeket, gazdasági épületeket és lakóházakat, utcái rendezettek, a termelésben és az életben nagy szerepe van a villamosságnak, megvan a saját értelmisége stb. A lorii falvak sajátságos és néprajzi szempontból is igen érdekes fejlődésen mentek keresztül, melynek egyik kifejezője a települések területi áthelyeződése. Korábban a lorii falvak gazdasági és védelmi okokból leginkább a síkság és meredek határvonalára, egyenesen sziklákra épültek. A szovjetrendszer bevezetésével és a kolhozrendszer győzelmével megszűntek azok az okok, melyek a falvakat a sziklákhoz kötötték. A 30-as évek elejétől a lorii falvak lassanként elszakadtak szűk sziklafészküktől s kezdtek a széles völgyekbe kitelepülni.

Ma minden lorii falu világosan két részre oszlik: a régebbi rész rendszerint lakatlan és elhanyagolt, vagy oly gyökeresen átalakították, hogy a multra csupán a templom és az egyes megmaradt félveremházak emlékeztetnek. Az új falu a régi településhez legközelebb eső alkalmas és tágas térségen foglal helyet. Az új falu központjában helyezkednek el a közigazgatási, kulturális, népművelő és egyéb intézmények, körben pedig a kolhoz gazdasági része: az állattenyésztő farmok, csűrök, műhelyek, kertek, zöldségesek, mezők stb.

Minden lorii faluban van még két-három megmaradt régies félveremház. Ezek a „glhatun"-ok (fő-ház) a régi Lori tipikus épületei. E „glhatun"-okat ma már nem lakják, sőt semmi gyakorlati célra nem használják. Bennük nagyrészt változatlan formában maradtak fenn mindazok a holmik és mezőgazdasági eszközök, melyeket annakidején a ház gazdái használtak s melyek a falu gazdasági és kultúrális felemelkedése következtében ma már nincsenek használatban.

A lorii falusi szervezetek saját kezdeményezésből magukra vállalták e kész ház-múzeumok megőrzését. A ház-múzeum felügyeletét és karbantartását rendszerint az illető „glhatun" egyik öregére bízzák, akit ezért vagy munkanapokban, vagy bizonyos pénzösszeggel fizetnek. Az öregek azonban általában minden kárpótlás nélkül is készségesen vállalják magukra ezt a feladatot.

E ház-múzeumok közt például szolgálhat a Kirovokanszki körzet Vaagni falvában Mehak Ajvazjan „glhatun"-ja. A „glhatun" őrzését és gondozását a faluszovjet megbízásából volt gazdája végezte, halála után 1943-ban 75 éves özvegye vette magára.

A „glhatun" „szrah"-jának (pitvarának) egyik végén van a „csarh" (primitív famegmunkáló iparos felszerelés), másik végében van a „buhari" (tűzhely), melyen „kiszkarenke"-n (háromlábon) áll a réz-

* D. Sz. Vardumjan beszámolójának anyagát 1948 július—augusztusában és 1949 októberében, az Örmény Tudományos Akadémia Állami Történeti Múzeumának megbízásából végzett lorii kiszállása alkalmával gyüjtötte.

serpenyő („pginda"), a falon pedig növényi olajjal égő primitív mécs függ (dzeti dzsrak). A „buhari" mellett a falban van a kenyérsütőkemence, mely Loriban a mult század 70-es éveitől került használatba. A „glhatun"-nak egy külső és egy belső része, illetve szobája van. A külső szobából egy ajtó a kamrába („maran") nyílik, melyben szárított gyümölcsöt, italokat és egyéb élelmiszereket tartottak (az őrzésükre szolgáló edények ma is változatlan formában ott állnak). A külső szobában durva faágyak és egyéb holmi található. A belső szoba közepén van a „toron", vagy „tonir", a földbe beékelt agyagkemence, mely fölött a tetőn füstkivezető nyílás — „erdik" található. A „glhatun" telkén van a csűr is, melyben gabonát, földműves-, állattenyésztő-, iparos-, vadász-, méhészeszközöket, egyéb különböző szerszámokat és tárgyakat őriztek nagy számban. A „glhatun"-tól harminc méternyire volt az istálló és a szénapajta. Az istálló több részből állt, az egyikben („oda") kizárólag a férfiak tartózkodtak, a többiben fajta és kor szerint a különböző állatok. A „glhatun"-t, istállót és szénapajtát kőkerítés vette körül.

A lorii ház-múzeumok napról-napra gazdagodnak a kolhozgazdálkodásban feleslegessé vált, vagy kiselejtezett tárgyakkal. Az örmény miniszteranács mellett működő Kultúrális és Népművelő Intézmények Ügyeinek Bizottsága, megértve a kolhozmunkások kezdeményezésének jelentőségét, magára vállalta e ház-múzeumok védelmét.

A kezdeményezők egyéb módokhoz is folyamodtak, hogy falujuk régi és új életét minél több oldalról megvilágítsák. Az egyik ilyen módszert a Sztyepanavani körzet Kurtan falvának iskolájában alkalmazták. A szovjet rendszer előtt a kurtaniak naivságáról sok anekdóta keringett, ma Kurtan kolhozát rekordterméseiről ismerik. Az itteni középiskola vezetősége a tanulókkal képeket rajzoltatott falujuk hajdani és mai életéről s ezeket az iskola folyosóján állította ki. Az egyik rajz azt mutatja be, hogyan gyógyítottak régen az orvosok („ekim") különböző amulettek segítségével, vagy hogyan gyógyították betegeiket maguk a parasztok „karabagnisz"-szal — kőfürdővel: a beteget nyakig beleültették egy hideg vízzel telt hordóba, a vízbe tüzes köveket dobtak, a hordót több szőnyeggel letakarták s 5—6 erős férfi ráült a szőnyegekre, hogy a beteg kiizzadjon és meggyógyuljon. A rajz megmutatja, hogy a beteg gyógyulás helyett meghal. A rajz mellett ott van a mai rendelő és gyógyszertár fényképe. Egy másik rajzon szegény paraszt szántja ekekapával kis földjét, a mesgyén pedig ott áll az uzsorás és adóssága megfizetését követeli. Vele szemben egy másik kép a traktort, kombájnt, cséplőgépet alkalmazó kolhozmunkát s a vidám és büszke parasztokat ábrázolja.

A lorii kolhozokban a mult és jelen bemutatására igen elterjedtek a fényképalbumok. Mintaszerű az ugyanezen körzetben lévő, hajdan igen elmaradott Katnagbjur falu albuma, mely a gazdag állattenyésztő kolhoz valamennyi mechanizált állattenyésztési munkáját bemutatja.

A lorii kolhozok azonban azt is szeretnék, ha — saját kifejezésük szerint — „volna a falujuknak, kolhozuknak írott története, hogy szabad idejükben olvashassák és emlékezzenek vissza, milyen utat jártak be a mécsestől Iljics lámpáiig". Az Alaverdi körzetben fekvő Catyer falu történetének megírásában a beszámoló szerzője, Vardumjan is résztvett.

A kolhoz történetének alapját az a bőséges anyag képezte, melyet a kolhoz húszéves jubileumi ünnepségeinek megszervezésére választott háromtagú bizottság gyüjtött, ezt a szaktudós csupán kiegészítette és összefoglalta. A multban a catyerieket vízhiány, sőt ivóvízhiány sanyargatta. A szomszédos falvak nem adták férjhez leányaikat a „víztelen catyeriekhez", a falu pedig annyira kicsiny volt, hogy minden lakója rokonságban állt egymással. A pópa a rokonoknak hetediziglen megtiltotta a házasságralépést. Ennek következtében a catyeriak közül sokan, különösen a szegénység, 30—35 éves korukig nem házasodhattak, míg elég nagy összeget nem kerestek a pópa megvesztegetésére és engedélyt nem kaptak a falubelivel való házasságra. Többször elhatározták, hogy az egész község más helyre települ át, de ezt maguk nem tudták megtenni, segítséget pedig sehonnan sem kaptak. Csupán egyes családok szállingóztak át más községekbe.

A szovjethatalom alatt Catyer megkapta az ivóvizet. Ma hat forrása van, melyek egyike a Nagy Honvédő Háború hőseinek emlékét őrzi, ezenkívül a mezőgazdasági munkákat, az új dohány-, cukorrépa-, kukorica-, napraforgókultúrákat, kerteket, mezőket öntözővízzel a lorii csatorna látja el. Ma nemcsak nem ellenkeznek, hanem egyenesen boldogok azok a szülők, akiknek leányai a gazdag Catyer kolhozba mennek férjhez. A szovjetrendszer előtt itt a gazdaságok száma 20—30 közt ingadozott, ma a „füstök" száma eléri a 145-öt.

A lorii kolhozokban tehát ösztönszerűen indult meg a néprajzi munka, ami az etnográfus számára nagymértékben megkönnyíti e kolhozok tanulmányozását, de egyben kötelességévé teszi, hogy tudományos irányba terelje e szép kezdeményezést. A mai kolhozfalu szocialista életét úgy ismerheti meg s vizsgálhatja a legeredményesebben, ha maga is részt vesz a falu szocialista átalakításában.

L. Vehovszky Erzsébet.

NÉPRAJZI HÍREK

PALOTAY GERTRUD
1901—1951

Palotay Gertrud munkásságának derekán, hősiesen viselt szenvedések után eltávozott tőlünk. Egy teljesen a néprajznak szentelt élet, — és egy tervekkel, munkával teli élet szakadt meg szörnyű hirtelenséggel.

Mit tanulhatunk életművéből? Palotay Gertrud maga egyszer egy szóval foglalta össze: „engedelmesség"-et. Amikor húszegynéhány évvel ezelőtt, 1928-ban mint érdeklődő laikus először jött a Néprajzi Múzeumba, és önkéntes munkára jelentkezett itt, a „nagy hármas", Bátky—Györffy—Viski korszakában, e tudósok kijelölték számára a kutatás tárgyát: népi textilia. És azóta mintaszerű céltudatossággal, önmegtartóztatással művelte a néprajznak ezt az ágát. Ezt értette „engedelmesség" alatt. Teljes mestere lett ennek a területnek, példája a néprajzi szaktudósnak. Mindent ennek a feladatnak rendelt alá. Ha más vonatkozású tanulmányt olvasott, tanulságait saját területére alkalmazta. Módszerét az évek során egyre fejlesztette, a folyton gazdagodó és mélyülő szemlélet tükröződik műveinek összességéből.

Első dolgozata terepgyüjtés: Egy nógrádmegyei palóc falu ruházata (1930), ez egy falu viseletének első leíró tanulmánya. Ugyanakkor hozzáfogott a Néprajzi Múzeum teljes textilgyüjteményének átnézéséhez, ami által az egész magyarországi anyagról áttekintést kapott. Tudomány és gyakorlat számára egyik leghasznosabb munkája a Ferencz Kornéliával együtt írt „Hímzőmesterség" (1932), a népi hímzés nélkülözhetetlen kézikönyve, amihez nagy türelemmel kellett áttanulmányoznia a Néprajzi Múzeum valamennyi hímzését, és kielemeznie az öltéstechnikákat. Feldolgozta a női ingeket a Múzeum gyüjteményében, és az egyik ingtípust összehasonlította az európai megfelelőkkel. (A magyarországi női ingek egy szabástípusa, 1931.) Néhány év mulva, amikor már történeti tanulmányokba mélyedt el, újra hozzászólt ehhez a kérdéshez és most már történeti ismeretei alapján világította meg, hogyan kerülhetett népünkhöz ez az ingtípus. (1938.) Egy-egy felvetett problémát sohasem tekintett lezártnak és amint nézeteit újabb adatokkal, elmélettel gyarapíthatta, helyesbítette, kibővítette korábbi megállapításait.

A múzeumi gyüjtemény megismerése után kutatását történeti irányban mélyítette ki. Az 1934-es Országos Református Kiállítás alkalmával Viski Károly hívta fel a figyelmet az úri hímzések és ennek nyomán népi hímzéseink rokonságára az oszmán-török hímzésekkel. Palotay Gertrud ennek a problémának megoldásához fogott hozzá. Hat évi munkával megírta nagy művét: „Oszmán-török elemek a magyar hímzésben" (1940), megbízható, terjedelmes feleletet adva e kérdésre. A hímzések vizsgálatát a magyar és török kulturális kölcsönhatások kérdésének egészébe helyezte bele. Művéhez minden fellelhető úri hímzést megvizsgált. Ennek kielemzése kisebb részlettanulmányokban történt, amelyek során apránként gyüjtötte össze

anyagát művéhez. (Török hagyaték a kalotaszegi hímzésben, 1932; A győri református egyház régi török kendője s némely tanulsága, 1935; A debreceni református egyház régi terítői, 1936; A miskolci református egyház régi hímzései, 1937; Árva Bethlen Kata fonalas munkái, 1940, 1942, 1946; Régi erdélyi hímzésminta rajzok, 1941; A magyar református templomok úrasztali terítői, 1942.) Kutatásai során alaposan belemerült a magyar hímzés történetébe és nemcsak az oszmán-török hatásokat elemezte ki, hanem a nyugati történeti stílusok hatását is. Sajnos, hatalmas hímzéstörténeti tudását nem foglalta nagyobb műbe, és így ránk a kérdésnek e részéről csak szétszórt megjegyzések maradtak, és egy rövidebb, de nagyjelentőségű összefoglaló cikke. (Die historische Schichtung der ungarischen Volksstickerei, 1938.)

Palotay Gertrudra nem gondolhatunk anélkül, hogy egyben Viski Károlyra ne gondolnánk. Rokonlelkek voltak, világnézetük, gondolkodásuk kesernyés humoruk, a történelem, a művészet szeretete sokban hasonlóvá tette őket. Néprajzi és művelődéstörténeti vizsgálódás mindkettőjüknél elválaszthatatlan. Viskitől sokat tanult Palotay Gertrud. (Lásd Palotay értékelését Viskiről „Magyar népművészet kutatása" című füzetben.) Viskitől tanulta meg Erdély gazdagmultú művészetének szeretetét is. Erdély volt a másik nagy tárgykör, ami köré Palotay hímzéstanulmányai csoportosultak; az erdélyi hímzések voltak legalkalmasabbak arra, hogy népi anyagon folytassa történeti tanulmányait. Először a Néprajzi Múzeum gyüjteményének erdélyi vászonhímzés anyagát ismertette (Haáz—Palotay—Szabó: A Néprajzi Múzeum erdélyi vászonhímzés anyaga, 1940; Palotay—Szabó: Ismeretlenebb erdélvi magyar hímzéstípusok, 1940); majd a többi fellelhető anyag alapján dolgozta fel Erdély több hímzéscsoportját. (Palotay—Szabó: Mezőségi magyar hímzések, 1943; Dajaszászyné—Palotay: Kalotaszegi keresztöltéses gallér- és kézelőminták, 1942 és Keresztöltéses székelyhímzések, 1943; Tót csipke, tót hímzés a XVIII. századi Erdélyben. 1947.) Egyik legszebb tanulmánya egy erdélyi magyar falu, a mezőségi Szék élő hímző gyakorlatáról szól, amelyben, egyre szűkítve tanulmányozásának körét, megszólaltatja a muzeális anyagot és monográfiaszerű feldolgozását adja egy falu fonalas művészetének. (A szolnokdobokai Szék magyar hímzései, 1944.)

Palotay történeti tanulmányai a legjobb cáfolata minden olyan ahistorikus nézetnek, amely konkrét összehasonlítás nélkül, romantikus narodnyikséggal, ősmagyarnak tünteti fel népművészetünket. Élesen, szenvedélyesen védte a tudományos igazságot, mikor ez a nézet a harmincas évek végén újra felütötte a fejét. (Észrevételek Lükő Gábor elméletéhez, 1940.) Álláspontja szerint a művészet nemzeti jellegét nem a díszítmény eredetének helye, hanem a történetileg kialakult ízlés, a kivitelezés módja határozza meg. Éppen, mert ismerte mindazokat a nyugati és oszmán-török hatásokat, amelyek hímzőművészetünket az uralkodó osztályok közvetítésével érték. Különös gondot fordított a nemzeti jelleg és a népi jelleg vizsgálatára. A nemzeti jelleget pedig véleménye szerint legjobban az átvételnél történt hasonulás elemzésével lehet vizsgálni. Ezt tanulmányozta, amikor a kalotaszegi magyarok és románok hímzésének egymásra hatását kutatta, ahol még élő formában, frissen figyelhette meg az átvétel fokozatait. (Magyar hatások a románok ruházatában, 1947.) Hasonló céllal vizsgálta az újnak az átvételét és idomulását a népi ízléshez. (Ízlésnyilvánítás a nép ruházatában, 1940; lásd még A díszítmények zsúfolása kérdéséhez, 1939.) Élete végén első gyüjtőhelyén, a palócoknál, vizsgálta a népviseletet ilyen szempontból: hogyan alkalmazza a nép saját ízlése szerint a gyári anyagokat. Mindig tekintettel volt arra, hogy a nemzeti jellegnek

változatos megnyilvánulási formái, helyi eltérései vannak. Különösen az erdélyi hímzéstípusok vizsgálatánál részletezte, mely jegyek érvényesek az egész mezőségi magyarság hímzőgyakorlatára, és melyek ezen belül azok a sajátságok, amelyek egy-egy kisebb falucsoport, egy falu, végső soron egy egyén stílusára jellegzetesek. (Lásd még: Változatok a hímzésben, 1944.) Vizsgálódásainak az ad nagy hitelességet, hogy minden állítását gondosan indokolta érvekkel, példákkal. Esztétikai értékeléseit is mindig a díszítmények alapos elemzésével támasztotta alá. Hasonló gondossággal járt el történeti vizsgálódásainál és okleveles forrásokkal is bizonyította a hímzés körülményeit. Tudományos eredményei ezért mind szilárdan helytállók.

Palotay Gertrud elsősorban muzeális és történeti anyaggal dolgozott. Vizsgálata a tárgyból indult ki, ezért — az anyag természeténél fogva — sok tanulmányából hiányzik maga az ember. Mégis, Palotay Gertrud, ahol tehette, az alkotó embert kereste. A két helyszíni gyüjtés alapján készült nagyobb tanulmánya mutatja, milyen sokoldalúan vizsgálta a hímzést készítő asszonyok és leányok viszonyát művészi munkájukhoz, a társadalomban élő ember viszonyát öltözetéhez. „Erdély népművészete" (1944) című kis könyvében is arra tanított, hogy a népművészetet teljes környezetével, az alkotó emberrel együtt kell nézni: „Nem szerethetjük a szépet anélkül, hogy ne szeretnők azt, aki létrehozta s meg ne ismernők, meg ne értenők a környezetet, aminek életét köszöni."

Amennyire sokra értékeljük teljes életével a tudományt szolgáló munkásságát, úgyannyira látnunk kell világnézetéből fakadó hiányosságait. Szemlélete sokban dialektikus volt — a népi hímzés alakulását mindig folyamatnak tekintette, amely bizonyos szükségességekből, kezdetlegességekből indul ki, virágzik, majd szétesik, elpusztul, — de hajlamos volt ezt a folyamatot az élettől elvonatkoztatva nézni. Történeti kutatásaiban a fejlődésnek egy ilyen relatív kronológiáját tételezte fel, és arra kevésbbé volt tekintettel, hogy a valóságban mikor, milyen körülmények között mentek végbe a változások. Módszere meggátolta abban, hogy a gazdasági és társadalmi változások és a hímzésben, viseletben történt változások közötti összefüggést meglássa, hogy rátapintson a változások okaira. Idealista módon túlzott jelentőséget tulajdonított az elgondolás, szándék, ízlés, „bizonyos öröklött lelki eszménykép" formáló erejének és — ezzel szemben — az anyagiak hatását és az osztályhelyzetet csak egy tényezőként — mindenesetre figyelembe veendő tényezőként — ismerte el. Fájt neki a kapitalizmus romboló hatása a kultúrára, a népi művészetre, de ezt a káros hatást a „civilizáció" terjedésének, nem pedig a kapitalizmusnak tulajdonította. Palotay Gertrudnak a magyar tudomány nagyon sokat köszönhet és éppen ezért sajnálatos marad, hogy nem tudott eljutni a történelmi materializmus felismeréséig.

Erős, szenvedélyes lelkében sok keserűség rakódott le. Évekig dolgozott önkéntesként a Néprajzi Múzeumban, fizetés nélkül, belső munkatársnak számított, mégsem volt soha hely számára a Múzeumban. Egészen a felszabadulásig néprajzi álláshoz nem is jutott. Doktorátust is csupán a felszabadulás után tehetett. Számos ország múzeumait ismerte, élénk elképzelései voltak a múzeumi munkáról, kiállításrendezői tevékenységet azonban csak 1945-től fejthetett ki, amikor a Közgyüjtemények Országos Főfelügyelőségére nevezték ki mint szakelőadót. (Keszthelyi, balassagyarmati, pécsi múzeumok kiállításai.) Innen került 1949-ben az Országos Iparművészeti Múzeumba, a textilosztály vezetőjének. Élete utolsó műve az Iparművészeti Múzeum textiltechnológiai kiállítása, de ennek megnyitását már nem érte meg.

Palotay Gertrud mindig hálával emlékezett meg mestereiről, akik őt a néprajzba bevezették. Bár nem tanított sehol, módját lelte, hogy önzetlenül továbbítsa tudását, tapasztalatait a fiatalabb nemzedéknek. Mi, akik hallgattuk őt, nagyon sokat köszönhetünk neki. Munkásságával komoly alapozottságot adott a magyar hímzéskutatásnak, felvetett számos kérdést, eredményeivel sok kérdést meg is oldott. *Kresz Mária*

Гертруд Палотаи

Гертруд Палотаи (1901—1951) занимавшаяся вышивками венгерских народных мотивов была известной и в международном масштабе. Она была этнографом достигшим значительных передовых успехов.

Gertrud Palotay

Gertrude Palotay (1901—1951) fut une ethnographe de haute classe, excellente spécialiste des broderies populaires hongroises. Connue et estimée aussi dans le monde international, elle a produit des résultats très appréciables.

Biró Lajos[1] (1856—1931). (Halálának huszadik évfordulójára.)

A Magyar Tudományos Akadémia 1895. évi emlékülésén *Herman* Ottó emlékezett meg az Új-Guineában elhúnyt fiatal természettudós, *Fenichel* Sámuel haláláról. Ez az emlékülés érlelte meg végleg *Biró* Lajos elhatározását, hogy fiatalon elhúnyt tudóstársa nyomába lép és befejezi, tökéletesíti annak megkezdett munkáját. A szükséges anyagi feltételek kínoskeserves megteremtése után 1895. november 18-án ült hajóra és Új-Guineában, a mai Madang kikötőjében 1896 január elsején szállt partra. Ezzel az évvel új korszak kezdődik életében is. Hét éven keresztül dolgozik szakadatlanul, küldözgeti haza egyre-másra nagyértékű gyüjteményeit. Munkásságát idehaza élénk figyelemmel kísérik és a Magyar Nemzeti Múzeum különböző táraiban nagy lendülettel végzik gyüjteményei feldolgozását. 1892-ben hazatérésekor olyan üdvözléssel fogadják, mely ma-

[1] Biró Lajos 1856. aug. 29-én született vidéki iparoscsaládból. Kezdetben teológiai tanulmányokat végez nevelősködik, majd a budapesti tudományegyetemre iratkozik be, tanárnak készül. Tanári diplomát azonban nem szerez, helyettes tanárként s magánvállalatoknál dolgozik. Hajlamai már diákkorától kezdve a természettudományok felé fordítják figyelmét, a Magyar Nemzeti Múzeum Állattárában dolgozik tanulmányai s munkája mellett; megtakarított pénzén vidéken tanulmány- s gyüjtőutakat folytat. A 90-es években már ismert zoológus. 1895-ben indul Új-Guineába, itt Aitape (Berlinhafen), Astrolabe-öböl, Huon-golf vidékén, majd az Új-Irland környéki szigeteken és a French szigetcsoport területén dolgozott. 1902-ben tér haza, itthon 1903-tól kezdve a Magyar Nemzeti Múzeum Állattárának tb. őre lesz. 1911-ben a debreceni egyetemre hívják tanárnak, de a meghivást nem fogadja el. 1926-ban tb. doktorrá avatják. Tanulmányutakat tett Tuniszba, Görögországba, Kréta-szigetére, Kis-Ázsiába, végül Bulgáriába. Rövid betegeskedés után 1931. szeptember 2-án halt meg.

Munkái közül néprajzi szempontból fontosabbak: Biró Lajos német-újguineai (berlinhafeni) néprajzi gyüjteseinek leíró jegyzéke. (Jankó János) Budapest 1899.

Biró Lajos német-új-guineai (Astrolabe-öböl) néprajzi gyüjteseinek leíró jegyzéke. (Semayer Willibald), Budapest 1901.

Adalékok a Bismarck-szigetek lakóinak hajózásához és halászatához. Ért, 1905. VI. (I.)

Hét év Új-Guineában. Budapest, 1923.

Újguineai levelek. Természettudományi Közlöny, XXVIII—XXXIV.

Újguineai utazásom emlékei. Budapest 1932.

Az általa gyüjtött anyag feldolgozását kezdi el *Bodrogi* Tibor: Yabim Drums in the Biró Collection. Folia Ethnographica, 1949 I, 2—4.

gyar tudósnak a felszabadulásig ritkán jutott osztályrészül. Utána a Magyar Nemzeti Múzeum tb. őre lesz s ezzel véget is ér ünnepeltetése; dolgozik csendben, elfeledve, közelebbről csak szakköreink által ismerten, 1931-ben bekövetkezett haláláig.

Birót elsősorban zoológusnak, kitűnő gyüjtőnek ismerték. Néprajzi tevékenységét főleg külföldön értékelték, a magyar néprajztudománynak szorosan csak hazai problémák felé fordulása s szakemberek hiánya gyüjteményeinek további feldolgozását nem tették lehetségessé. S ezzel párhuzamosan elsikkadtak magatartásának, tapasztalatainak azok a részei is, amelyekben *Biró* haladó állásfoglalása, mély emberszeretete, őszinte humanizmusa tükröződik vissza. A gyarmati népek kérdéseivel foglalkozó szakembereink feladata, hogy *Biró* életművének ezeket a vonásait felfedjék és méltatlanul elfeledett személyét haladó hagyományaink képviselőinek sorába iktassák.

Biró Lajos Új-Guineában lett etnográfussá. Bár zoológus volt, élesszemű megfigyelő lévén, megismerte annak a népnek a problémáit is, amelynek körében élt s melynek tagjaival mindennap érintkezett. Ezt a hirtelen feltámadt érdeklődést a gyarmati népek kipusztulásának közeli veszélyével magyarázza s kötelességének tartja, hogy a megsemmisülés utolsóelőtti fázisában életüket, szokásaikat, társadalmukat megismerje. „Lelkiismereti kérdésnek tolul fel, hogy idejöttömmel én is részese leszek annak a majdani sok rossznak, mely az itteni természeti népeket is fogja pusztítani. Régi tapasztalat, hogy a civilizáció öl, népeket pusztít ki. Akaratlanul is. Ez lesz ennek a népnek is a sorsa. Nemcsak az én érzésem ez, hanem ösztönszerűleg érzi ezt minden itt megforduló európai társam . . . Tanulmányaim egyik legfőbb része lesz nekem is a néprajz. Az igaz, hogy zoológusnak indultam, azzal a céllal jöttem ide is, de hát itten a legérdekesebb élő lény az ember."[2]

Európai társaitól azonban megkülönbözteti, hogy Új-Guineába már eleve nem a gyarmatosító fölényével ment s nem egy alacsonyrendű faj képviselőit látta a bennszülöttekben. Megszívlelte *Herman* Ottónak, mesterének szavait: „Aztán sohse felejtse el — mondta *Herman* —, hogy azok a vad pápuák is emberek, tulajdonságaik is mindig emberiek, s amit náluk vademberi furcsaságnak tartanak, meglehet, hogy az sem esetleges, hanem az ottani viszonyokból áll elő. Az embereket csak környezetük és életviszonyaik megértése után lehet igazán megérteni."[3] Ez a jogosult előfeltevés, a vizsgálati módszernek ez a fajtája és a *Mikluho-Maklái* munkatechnikájával megegyező ú. n. állomásozó terepmunka tette lehetővé, hogy *Biró* a bennszülöttek életének alapos megismerése után kora haladó tudósaihoz méltóan tudjon választ adni a felsőbb- és alacsonyabbrendű fajok kérdése körül fennálló vitában. Korának polgári közvéleménye Melanézia bennszülötteiben az emberietlen vadság képviselőit látta, akiket mérhetetlen távolság választ el a fehér fajtól. Ez a kor az imperializmus korszaka, a világ felosztásának ideje, amikor az uralkodó osztály a vérengző és emberevő bennszülöttek meséjével igyekezett erkölcsileg alátámasztani a gyarmati elnyomást. *Biró* szava elvész az ellenkező irányú propaganda zajában, de emberi értéke, hogy állásfoglalása világos, félreérthetetlen s az alacsonyabb- és magasabbrendű fajok tanának szószólóinál nézeteik alapját kimutatja: „. . . röviden vázolva e természeti nép egyéni, családi és társadalmi életét — írja —, ismételten csak arra az állításomra térek vissza, hogy nincsenek már mainapság vademberek, még kevésbbé vadnépek. Ezek a kifejezések csak nemtudásunkat és előítéleteinket igyekeznek tetszetős kifejezésekbe burkolni. Igenis lehet szó másféle műveltségről, állíthatunk fel benne fokozatokat, de nem humánus és nem

[2] Új-guineai utazásom emlékei. 56.

[3] u. ott. 194.

helyes tőlünk. hogy ha az európait csak azért igyekeznénk magasabb polcra állítani, hogy az alantabbvalókat meg se lássuk."[4]

S mindennek célja világos: „a kultúrnépek kormányzói már meg is osztozkodtak e szép, nagy szigeten... pedig az ott élő emberek közül századik se hallotta még hírét se, hogy mi is vagyunk a világon... a kultúrnépek... elhíresztelték róluk, hogy emberevő vademberek, piszkos, meztelen népek, teljesen műveletlenek, közelebb állók az állathoz, mint az emberhez!"[5]

Biró ismeri e „kőkorszakbeli", ősközösségi társadalmat s saját korának társadalmától nosztalgiával fordul bennszülötteinek életmódja, társadalmi viszonyai felé. „Kicsiny társadalmuk minden elméletet megcsúfol, mert van köztük erkölcs és szeretet vallás nélkül, rend és béke törvények és rendőrség nélkül, szabadság őrök nélkül. Az emberiség tragikuma, hogy a kőkorszakbeli ember bír mindazzal és sejtelme sincs róla, a mi társadalmunk pedig ismeri annak mivoltát a legkisebb részletekig, mikor már csak a neve maradt meg belőle."[6]

Kora útleírásainak legtöbbje a bennszülöttet visszataszító, emberiességéből kivetkőzött vadnak írja le. *Biró* sem furcsának, sem exotikusnak nem látja őket. A bennszülöttet úgy mutatja be, amilyennek megismerte — egy más fejlődési fokon élő, más életformák által kialakított embernek, aki különbözik ugyan mitőlünk, de emberi mivoltában velünk egyenértékű. „A pápua külső megjelenésében sem tesz ránk olyan hatást, hogy vadember áll előttünk. Mintha egy bizalmaskodó, nyájasképű falusi ember állana ott, alacsony termettel, sötétbarna színben, a lágyékkötőn kívül ruha nélkül, felborzolt parókaforma göndör hajjal, karjain, mellén, nyakán csigákból készült, sajátszerű ékszerekkel."[7]

Munkamódszere lehetővé tette, hogy mélyen behatoljon a bennszülöttek gondolatvilágába. Látszólag logikátlan magatartásuk mögött megtalálja a valósagos indítóokokat s ezt a magatartást a hagyományok által kialakított életforma következményének látja. *Biró* túljut azon az akadályon, mely az európai tudós előtt a bennszülöttekkel való kapcsolat terén emelkedik; elsősorban nem a különbséget, hanem a hasonlóságot nézi és az az idegenszerűség, mely őket tőlünk annyira különbözőnek láttatja, az ő számára rossz vizsgálati módszereink és helytelen álláspontunk, előítéleteink szomorú következménye. A vadember teljesen relatív fogalom, „a pápua... másféle műveltségű társadalomnak tagja, melyben ő az otthonos, sőt az ő körükben az ott megjelenő európai tűnik fel vadembernek, aminthogy annak tartanak ők is bármilyen művelt európait, mert nem ismeri az ő társadalmi érintkezésünknek még legelemibb szabályait sem annál kevésbbé az ő világnézetüket."[8]

Biró nem volt szakképzett etnográfus, nem ismerte korának elméleteit sem. Alapos megfigyelései és természettudományos gondolkodása vezették arra, hogy az újguineai társadalmat az emberiség egész fejlődésmenetébe beágyazva nézze. Helyesen jegyzi meg, hogy a bennszülöttek lebecsülésével sajátmagunk történelmét, saját fejlődésünket becsüljük le s ezért a bennszülöttben nem másféle embert, hanem egy alacsonyabb fejlődési fokon élő társadalom velünk egyenértékű képviselőjét kell látnunk. „Az igazság az — írja —, hogy a fejlődés törvénye nemcsak a mi társadalmunkra nézve érvényes, hanem a föld bármely félreeső részében levő emberekre is, az általános emberi jó és rossz tulajdonságok ugyanazon hatásokat váltják ki a föld kerekség minden népében."[9] Másutt

[4] u. ott. 205.
[5] u. ott. 179.
[6] Természettudományi Közlöny. 1899. 205.
[7] Újguineai utazásom emlékei. 196.
[8] u. ott. 194.
[9] u. ott. 205.

ezeket írja: „Az ethnográfus... tudja, hogy ezek (a társadalmi élet külsőségei B. T.) egyformán az emberi testi és szellemi élet produktumai, egyenlők, hasonlók, csak a fejlődés különböző foka választja el őket. Ugy viszonylanak egymáshoz, mint a csírázó mag, a fejlődő palánta, a virágzó és termő fa, végül ismét az érett mag. Az ethnográfus megbecsüli az európai kultúrában a virágzó és hasznos gyümölcsöt termő fát, meghatározza az újguineai kezdetleges kultúrában az őseredetű páfrányt."[10]

Biró az újguineai társadalomban a kőkorszak megszemélyesítőjét látja. Gondolkodásának világosságára azonban jellemző, hogy óva int a felületes és meggondolatlan azonosításoktól. Ha fejlődési fokuk meg is egyezik, a hasonlóság csak lényegbeli lehet és nem terjeszthető ki az élet minden területére, különösen nem a szellemi élet egyes jelenségeire. Ezt mutatja a szellemi felfogóképességnek az az intenzitása és magas foka, mellyel e „kőkorszakbeli" társadalom egyedei rendelkeznek. Értelmileg semmiben sem maradnak el mögöttünk: „tanulásban való fogékonyságukat az itt-ott fennálló hittérítő iskolák tanítói nem győzik eléggé dicsérni és sokszor hallottam őket megelégedve emlegetni, hogy boldog volna ez az európai tanító, akinek oly kedvvel tanuló, fogékony és jóviseletű tanítványai volnának."[11]

*

Biró Lajos újguineai munkaterülete megegyezik a mult századi orosz tudomány nagy munkásának, *Mikluho-Maklájnak* kutatásterületével. *Biró* örök érdeme, hogy nemcsak tevékenységének színhelye volt azonos *Mikluho-Maklájéval*, hanem mentalitása, egész társadalmi és tudományos állásfoglalása is. Helyesen állapítja meg *Ortutay* Gyula a szovjet és a magyar néprajztudomány kapcsolatairól szólván, hogy „szinte jelképes előzménynek is nevezhetjük, hogy a nagy orosz gyarmati kutató, *Mikluho-Makláj*, aki Új-Guineában dolgozott, mennyi szellemi kapcsolatot mutat a mi nagy Új-Guinea-kutatónkkal, Biró Lajossal. Mind a ketten természettudományi kutató céllal indultak el, természettudományi munkát is végeztek. Mind a ketten: *Mikluho-Makláj* és a mi *Biró* Lajosunk, aki szintén megérdemli a nagy jelzőt, mélységes felháborodással szemlélték a nyugati gyarmatosító módszereket s mind a ketten rámutattak arra, hogy igazságtalan, elvetendő az a fajelméleti megkülönböztetés, amely népek és népek, nemzetek és nemzetek között szokásos. Mindkettőjük munkásságán átsugárzik ugyanannak a humánus megértésnek alapprincipiuma, amely az elnyomott törzsek értékeit felismeri és a civilizatorikus külsőségek mögött is meglátja a brutális elnyomást."[12] Nem állíthatunk magunk elé magasztosabb feladatot, mint azt, hogy a szovjet és magyar néprajztudomány szellemi rokonságának e „jelképes előzményét" termékeny valósággá változtassuk.[13]

Bodrogi Tibor

[10] u. ott. 181.
[11] u. ott. 200 k.

[12] *Ortutay* Gyula: A magyar néprajztudomány elvi kérdései. Ethnographia 1949. 1—4. 16.

[13] E feladat megvalósítása s a magyar néprajztudomány haladó hagyományai ápolásának szolgálatában áll az Országos Néprajzi Múzeum „Európánkívüli Népek Osztálya" által rendezett s f. évi május 5-én megnyitott „Biró Lajos emlékkiállítás", — „A Csendes Óceán Szigetvilága" c. kiállítások is. Ismertetésükre folyóiratunk legközelebbi számában visszatérünk.

К 20 годовщине со дня смерти Лайоша Биро

Со дня смерти великого, венгерского естествоведа и этнографа-коллекционера прошло 20 лет. Он умер 2 сентября 1931 года. Его деятельность была известна и оценена только в отрасли его специальности, но ничего не было известно о его поведении, о прогрессивных чертах его личности. Теперь же с пробуждением к новой жизни наших прогрессивных традиций мы считаем нашей обязанностью подчеркнуть

из его жизненного произведения все те части в которых явно проявляется его резкое занятие позиции против колонизаций и расового различия. Так мы видим, что вся деятельность Лайоша Биро протекает в том же направлении, что и деятельность великого русского ученого Н. Н. Миклухо-Миклая. Такая идентичность обоих этих трудовых деятельностей может послужить образцом нашим этнографам в их стремлении включится в советскую передовую этнографическую науку.

On the Twentieth Anniversary of the Death of Lewis Biró

The well-known Hungarian naturalist and ethnographical collector, Lewis *Biró*, died 20 years ago on September 2, 1931. His work was highly appreciated but was known mainly in professional circles. The advanced political features of his outlook and character have so far been unknown to the general public. In our days when we revive the progressive traditions in the history of our country, it is incumbent on us to stress those features of Lewis *Biró's* work that severely condemn colonisation and racial discrimination. Viewing his contributions from this angle it becomes obvious that L. *Biró* proceeds on similar lines to that of the great Russian scholar *N. N. Micluho—Maclay*. The common points in both their work may serve as an example to our ethnographers in their relation to the leading Soviet ethnography.

Néprajzi gyüjtések 1950. évben. Az 1950. évi néprajzi tevékenység egyik súlypontja a gyüjtőmunkára esett. Szükség volt erre több szempontból is. A gyüjtés az az eleven kapocs, mely a kutatót a mindennapi élet kérdéseivel összeköti s a problémameglátás, megoldás nélkülözhetetlen kelléke. A gyüjtés sohasem lehet elegendő, mert új anyag és új szempontok felvetése elsősorban innen várható. Nem utolsó sorban fokozni kellett a gyüjtőmunkát amiatt is, mert a régi anyag a történelmi materializmus igényeit nem elégíti ki s már a gyüjtési munkában érvényesíteni kellett azokat a szempontokat — ahogy 1950-ben is már többé-kevésbbé történt —, melyek a néprajz történeti tudomány voltából következtek. A gyüjtőmunka néprajzi szempontból ismeretlen, vagy kevésbbé ismert területek felkutatását is célozta.

A feladatoknak megfelelően a gyüjtőmunka arányai a szokásos évi mértéket messze felülmúlták. Ennek lehetőségét népi demokratikus államunk teremtette meg a Tudományos Akadémia nagymértékű támogatásán keresztül, s eddig még soha nem tapasztalt anyagi lehetőséget biztosított a néprajzi munka számára.

A gyüjtőmunkában mintegy 90-en vettek részt, jóformán a teljes néprajzi káderállomány, s kevés híján 2000 munkanapot töltöttek el csak külső munkával. A gyüjtések jegyzetanyagának eredményeként 5000 ívoldalas feljegyzés és 30.000 drb. cédula gyült össze. Ezenkívül 8000 drb. néprajzi fényképfelvétel és 750 méter tudományos célzatú keskenyfilmfelvétel készült. A múzeumi gyüjtések össze voltak kapcsolva tárgygyüjtéssel is s ez 13.500 darabból álló növekedést eredményezett. Gyarapodott a népzenei, néptáncanyag is, továbbá számos rajz, térkép, kotta, színes diapozitív, fonográf és magnetofonfelvétel készült.

A munka minden intézményben előre megszabott terv szerint folyt s a gyüjtések anyagát mindenütt legépelve, archiválisan kezelik. Röviden sorravéve a gyüjteséket, csak a jelentősebbek felsorolására szorítkozunk, megemlítve azt, hogy ezeken kívül még számos kisebbméretű gyüjtés történt, melyeknek főleg tájékozódó, felderítő és tárgygyüjtő jellege volt.

Néprajzi Múzeum.

A Múzeum legfontosabb és méreteiben is jelentős gyüjtőmunkáját a tiszaigari munkaközösség végezte. A munkaközösség feladata az volt, hogy vizsgálja Tiszaigar életének átalakulását az újratelepítéstől napjainkig. A munkaközösség tagjai végigkísérték az átalakulás folyamatát a gazdálkodás, építkezés, tele-

pülés, társadalom, viselet, táplálkozás, házberendezés, mesterkedés, hitvilág, népköltészet és szokásanyag vonatkozásában egyaránt s nemcsak a fejlődés pontos menetét állapították meg, hanem az alakulást kiváltó okokat is felfedték. Ezzel egy olyan falumonográfia anyagát gyüjtötték össze, amely pontos képet ad egy jellegzetes „proletárfalu" életéről. A munkaközösség az előző évben megkezdett gyüjtőmunkáját befejezte s már hozzá is fogott a feldolgozáshoz. (V. ö. a munka részletesebb ismertetése. Ethn. 1950. 125. o. Vincze István beszámolója.)

A tiszaigari munka mellett még néhány szintén számottevő gyüjtés történt. Ezek elsősorban a néprajzi szempontból feldolgozatlannak tekinthető területek felkutatását célozták. Molnár Balázs és Hofer Tamás Bihar megyében Komádin és környékén vizsgálták a népi gazdálkodás néhány kérdését s munkájuk elsősorban a méhészettel kapcsolatban hozott szép eredményt. A Nyírség népi gazdálkodásának egyes változásjelenségeit vizsgálták Szabolcs megyében Balassa Iván, Boros Marietta, Csermák Géza, Erdész Sándor, Kardos László és Szolnoky Lajos. Hódmezővásárhely és környékének népi bútorzatát kutatta Király Péterné. Tolna megyében Regöly és Várong környékén Szolnoky Lajos, Sz. Morvay Judit és Takács Lajos főleg a táplálkozás kérdéseivel kapcsolatban végeztek gyüjtést. Baja környékének viseletanyagát vizsgálta Fél Edit. Diószegi Vilmos és Solymos Ede a Velencei-tó halászatát, Király Péterné a szuhahutai fémmunkát, Bakó Ferenc a Bükkhegység mészégetését dolgozta fel. A népzenei gyüjtések három területre irányultak: a tolna-baranyai székelyek és csángók között a históriás énektípus emlékei. Nógrád megyében a cigányzenekarok táncanyaga, Zala megyében pedig a regösénekek tárgyában végzett gyüjtőmunkát Lajtha László és Rajeczky Benjamin. Ezeken kívül még több kisebb-nagyobb gyüjtést végeztek a Múzeum dolgozói, egy-egy ad hoc felmerülő probléma kapcsán.

Vidéki múzeumok

A balassagyarmati Múzeum (Manga János, Varga Marianne) a palóc népviselet változását vizsgálta. Feldolgozta egy helységnek, Hollókőnek teljes viseletanyagát s Kazár községét részben. Teljesnek mondható a kutatásuk a főkötő és kékfestőanyag forma- és anyagváltozása kapcsán. Itt kell megemlíteni a Múzeum egy 18. századi temetőásatását, mely a viseletproblémához értékes adalékokat hozott.

A debreceni Múzeum (Balogh István, Béres András, Janó Ákos, Bereczki Imre, Kollár Márta, Papp József) a Hortobágy gazdasági átalakulását vizsgálta. Gyüjtőmunkát végeztek a pásztorépítmények, juhászat, sertéstartás, aprójószág, a pásztorok társadalmi helyzetével kapcsolatban. Főleg a juhászat vonatkozásában számottevő az anyag, de igen jelentős levéltári anyagot is összegyüjtöttek.

A gyulai Múzeum (Lükő Gábor) a a Békés- és Hajdú-megyei románok anyagi kultúráját, elsősorban a szövés-fonás és a tejfeldolgozás munkáját vizsgálta. A kecskeméti Múzeum (Gaál Károly, Gaál Dezső, Gémes Anikó) a város és környékének szőlő- és gyümölcstermelésének kutatásával foglalkozott. A keszthelyi Múzeum (Némethy Endre) a szigonyos halászattal és a sümegi fazekassággal kapcsolatban végzett gyüjtést.

A mohácsi Múzeum (Palotay Gertrúd és Gáborján Alice) a sokac népviselet kérdéseit vizsgálta. A nyíregyházi Múzeum (Nyárády Mihály) a szabolcsi burgonya- és dohánytermelés tárgyában folytatott gyüjtőmunkát.

A pécsi Múzeum (ifj. Kodolányi János) a szigetvári járás állattartásával és az ormánsági lentermeléssel foglalkozott. A munka súlypontja a marhatartás tanulmányozására esett s vizsgálta a legelőviszonyok változá-

sát, a marhatartás módját, az értékesítést és a kérdés történeti alakulását.

A soproni Múzeum (Csatkai Endre) a megye kisiparának alakulását vizsgálta a fontosabb kisipari gócokon. A szegedi Múzeum (Péczely Attila és Császtvai István) a kihalófélben lévő kismerterségekkel: ötvösökkel, kötélverőkkel, fésűsökkel, gyékényszövőkkel, papucsosokkal és késesekkel foglalkozott s népzenei gyűjtést is végzett.

A szombathelyi Múzeum (Dömötör Sándor) az őrségi szeres település gazdasági változásjelenségeit vizsgálta, elsősorban a hajdinatermeléssel és erdőgazdasággal kapcsolatban. Gyűjtőmunkát végzett a vasmegyei fazekas gócpontokon: Sárvárott, Magyarszombatfán, Szentgotthárdon és Jákon. A zalaegerszegi Múzeum (Szentmihályi Imre) a Zala völgyének gyümölcstermelését vizsgálta.

A felsoroltakon kívül a többi vidéki múzeum nagy részében is folyt gyűjtőmunka, elsősorban tárgygyűjtéssel kapcsolatosan.

Budapesti Egyetemi Néprajzi Intézet

Az Intézet mostoha körülményei ellenére is tevékeny gyűjtőmunkát végzett. Különösen kiemelkedő jelentőségű a néprajzi keskenyfilmek készítésével kapcsolatos tevékenység, melyet a Néprajzi Társaság támogatásával végeztek. K. Kovács László és Solymos Ede a Velencei-tavon a nagyhálóval való halászatról, K. Kovács László a Kisbalatonon a szigonyozásról, a nagy emelőhálóval és turbukhálóval való halászatról, Tiszaigaron cigánytáncról, Sióagárdon népi táncokról, valamint juh- és malacherélésről készített filmfelvételt. A felvételekkel együtt a témával kapcsolatos gyűjtőmunkát is elvégezték. K. Kovács László és Csermák Géza a Kisbalatonon és a Zala alsó folyásán a halászatot, vízi közlekedést, vízgazdálkodást a nád-, gyékény- és szénamunkát vizsgálta. Csermák Géza a bukovinai telepes székelyek állatorvoslását, juhtartását és jogszokásait tanulmányozta.

Katona Imre résztvett a tiszaigari munkaközösség munkájában, továbbá Csongrád, Mindszent, Szegvár kubikosainak történeti néprajzát és folklórját vizsgálta. Foglalkozott Orosházán és Békéscsabán az 1891. évi első május elsejei tüntetéssel és az agrármozgalom kezdeteivel Csongrádon gyűjtötte az építkezéssel kapcsolatos népi sárművesség munkáját. Dégh Linda és K. Kovács László Kakasdon magnetofonnal végeztek mesegyűjtést s vizsgálták egyrészről a társadalmi tagozódást, másrészről a közlekedés, gazdálkodás, szénamunka és erdőlés anyagát. Dégh Linda kutatta Sára község társadalmi és gazdasági viszonyait, a község történetét és hitvilágát.

Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet

Az Intézet elsősorban a volt Szatmár megye területén folytatott gyűjtőmunkát s Hermánszegen csoportos gyűjtést, több faluban (Rozsály, Tiszaberek, Botpalád, Tyukod, Csegénydányád stb.) egyéni gyűjtést végeztek. Ebben a munkában Gunda Béla irányítása mellett résztvettek az Intézet tagjai: Béres András, Janó Ákos, Kónyáné Szathmáry Judit, Lemhényi Kollár Márta, Papp József és Vargha Gyula, valamint külső munkatársak: Babus Jolán és Tölcsér Endre. A gyűjtött anyagból kiemelkedik Béres András rozsályi és Tölcsér Endre hermánszegi mesegyűjtése, Babus Jolán kendermunkára és Vargha Gyula földművelésre vonatkozó anyaga. Az Intézet munkájának keretében N. Bartha Károly tanulmányozta a debreceni gombkötő és paszomántos mesterséget, Bereczki Imre a békési tanyák társaséletét, Nagy Benjamin a palóc hadak befolyását az építkezésre, Szabadfalvi József pedig megkezdte a debreceni mézeskalácsos mesterség anyagának összegyűjtését. Vargha Gyula a Megyei Tanács Kultúrcsoportja részére Hajdu és Bihar megyében táncgyűjtést végzett.

Barabás Jenő

Néprajzi ankét Siófokon. A Múzeumi Központ és a Néprajzi Társaság 1950. október 30, 31, november 1, 2-án ankétet rendezett Siófokon, melyen a néprajztudomány legfontosabb elvi kérdéseit vitatták meg. Az ankét résztvevői a mindennapi munkából kikapcsolódva, teljes erejüket a felvetett problémák megtárgyalásának szentelhették. Az előadók az egyes referátumokat előzetesen elkészítették, s minden résztvevőnek módja nyílott annak idejében való áttanulmányozására. Előadásokkal így az időt nem is vesztegették s a vitára, illetve megbeszélésre bővebb lehetőség nyílott.

Az *első napon* Tálasi István referátumára került sor, aki a felszabadulás utáni néprajzi munka kritikáját adta. Sorravette az egyes intézmények munkáját, állandó és időszakos tevékenységét, az együttműködés problémáit. Szólt a gyüjtési munkáról, a kiadványokról, ismertette a káderképzést és az egyetemi reformot. Kidomborította az ideológiai képzés szükségességét s beszélt a munka tervszerűségéről, annak hiányosságairól. Végül összegezte a munka eredményeit, illetve hiányosságait, a szocialista néprajztudomány fejlesztésének szakmai feladatait. Az előadáshoz kapcsolódó hozzászólások részben kiegészítették azt, részben élesebben világítottak rá egyes részletekre, amelyeket az előadás nem húzott alá kellőképpen.

A *második napon* Ortutay Gyula: A néprajz és a kulturális forradalom c. előadása, illetve annak problematikája került megvitatásra. Elemezte azokat a feladatokat, melyek az új társadalom és kultúra építése kapcsán a néprajztudományra hárulnak. Mindenekelőtt kiemelte a tudomány pártosságának szükségességét, mely élesen szembenáll az elvtelen polgári „objektivizmussal". Sorravette azokat a feladatokat, melyek a közeli jövőben a néprajztudományra hárulnak. Az ideológiai kérdések tisztázása előfeltétel s ezen a téren még kevés történt, bár sokszor megállapítást nyert ennek fontossága. A kritikai megnyilvánulások sem eléggé élénkek s haladó hagyományaink feltárása terén keveset tettünk. Igen lényeges feladatunk a falusi osztályharc kérdéseinek történeti és jelenkori vizsgálata, az eredmények feltárása s a politikai harc számára való hasznossá tétele. A mai falu vizsgálata, a termelőszövetkezetek alakulásával, a falusi osztályharc fokozódásával előállott új helyzet, komoly feladatot ró kutatóinkra. Ugyanakkor a munkásság és dolgozó parasztság közötti szövetség is új helyzetet teremt. Népköltési gyüjteséink, népzenei és néptáncanyagunk publikálásával nemcsak haladó hagyományainkat ápoljuk, hanem a nemzeti forma kialakításához is hozzájárulunk. Ugyanez vonatkozik a népi díszítőművészetre, bár itt nehézségeink nagyobbak, jobban a munka kezdetén vagyunk. Ki kell használnunk a múzeumokban rejlő tömegnevelési lehetőségeket. Befejezésül kitért a szervezeti és a személyi nehézségekre is. Élénk hozzászólások követték a felvetett problémákat, amelyek az elmondottakkal legtöbb lényegi kérdésben egyetértettek.

Balassa Iván előadása azt elemezte, hogy a néprajztudománynak milyen feladatai lehetnek a munkásosztály vizsgálatával kapcsolatban. Végigtekintette az eddigi kísérleteket s szólt a lehetőségekről, melyek elsősorban a folklorisztika vonalán kézenfekvőek, amit a szovjet példamutatás is bizonyít. A néprajz egyéb területeivel kapcsolatosan is lehetségesek munkálatok, itt azonban néhány burzsoá próbálkozástól eltekintve, teljesen töretlen az út. A hozzászólások egyrészt a kérdés elvi elemzését adták, mely szerint nemcsak a parasztsággal, hanem a munkásosztállyal kapcsolatban is vannak néprajzi feladatok, másrészt a gyakorlati módozatokat vitatták meg.

Vajda László: Az egyetemes néprajz Magyarországon c. referátuma vizsgálta az egyetemes néprajz helyzetét, felvetette a szükségesség kér-

dését. a munka méreteit, az eddigi hibákat és ezek kiküszöbölésének módozatait. A vita során egyhangúan állapították meg a hozzászólók, hogy az egyetemes néprajz művelése nálunk nemcsak szükséges, hanem fontos is, annak lehetőségét a múzeumi anyag is biztosítja. A munka méreteit illetően a hozzászólók kisebb lehetőségek megvalósítását látták biztosíthatónak, mint az előadó. Itt vetődött fel az európai, elsősorban a szomszéd népekkel való foglalkozás kérdése is, mely ugyan főleg a magyar néprajz művelése szempontjából jelentős. Megállapítást nyert, hogy főleg szláv és román specialisták nevelése fontos volna.

Barabás Jenő a néprajztudomány ötéves tervéről szólt. Megállapította, hogy a mostani terv a változott viszonyok miatt alapos revizióra szorul s érintette azokat a szempontokat, amelyekre az átdolgozásnál ügyelni kell. Javaslatának lényege az, hogy ki kell választani a legfontosabb súlyponti problémákat s azok megoldására munkaközösségeket kell alakítani. A javasolt súlypontokat az értekezlet magáévá tette, hozzátéve azt, hogy a munkásfolklór vizsgálatára önálló munkaközösséget kell létrehozni. Néhány munkaközösség feladatát illetően a hozzászólók változtatásokat tartottak szükségesnek.

Utolsó tárgysorozati pontként Vajda László a néprajzi káderképzést vette vizsgálat alá. Tárgyalta a budapesti és vidéki egyetemek n folyó néprajzi oktatást s a gyakorlati képzést illetően javaslatokkal élt. Ismertette a hallgatóság szociális viszonyait, melyek egyáltalán nem megnyugtatók s felvetett néhány szervezeti kérdést, foglalkozott a káderkerettel. A hozzászólások kiegészítették a referátumot, kidolgozták a fejlesztési tervet, rámutattak a képzés néhány hiányosságára. Befejezésként az értekezlet résztvevői tárgysorozaton kívül megvitatták a múzeumok profilkérdését.

Az ankéten az említett előadókon kívül résztvettek: Dégh Linda, Fülep Ferenc, Kardos László, Kresz Mária, Marót Károly és Vargyas Lajos. A vitákat az első perctől az utolsóig jellemezte a bátor kritikai hang s a hibák nyílt feltárása. A tárgyalt jelentős és döntő kérdések igen aktív hozzászólásokat eredményeztek, amelyek általában pozitív módon vitték előre a felvetett problémát. Az ankét célja az volt, hogy a legfontosabb elvi és gyakorlati kérdésekben közelebb vigyen a tisztázódás felé, segítsen felmérni a hibákat s éljen javaslattal ezek kiküszöbölésére. Ezt a célt az eddigiek szerint el is érte, eredményeinek valójában azonban a munka megjavulásában kell jelentkeznie. *B. J.*

Beszámoló a harmadik múzeumvezetői értekezletről

A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja egyéves fennállása óta harmadszor hívta össze az ország összes múzeumvezetőit 1951. január 25—27 között háromnapos értekezletre, hogy megbeszéljék a muzeológia területén egy év alatt elért eredményeket, föltárják a hibákat és megbeszéljék a szükséges tennivalókat.

Az első napon Ortutay Gyula, a Központ vezetője áttekintette a Központ és a múzeumok egyévi munkáját. Beszéde nyomán többórás vita indult meg, mely jobban aláhúzta a fejlődés eredményeit s rámutatott a munkát gátló körülményekre is. Megállapította, hogy a múzeumügy sokat fejlődött a 13/1949. törvényerejű rendelet megteremtése óta. Megszűnt a régi anarchisztikus széttagoltság, szervezetlenség, a múzeumi munka is tervszerűen folyik. A Központ ma már az ország valamennyi múzeumát irányítja nemcsak a tudományos munka vonalán, hanem szervezeti és költségvetési szempontból is.

Az egyéves munka eredményei közé tartozik az is, hogy igen komoly méreteket öltött a muzeológia területén a szakmai és ideológiai fejlődés. Eddig a nagyobb múzeumokban levő szakemberek apolitikus szemléletmódja és főleg a vidéki múzeumok

szakmailag gyenge ellátottsága akadályozta a munkát. A múzeumok az államosítással és a Központ támogatásával ebből az elmaradott állapotból kiemelkedtek. Az ideológiai képzés tekintetében a haladás különösen jelentősnek mondható. Az utánpótlás, szakkáderek nevelése terén igen jelentős előrehaladás történt. Csak a természettudományi vonalon megoldatlan még a káderkérdés. Itt a helyzet nagyon nehéz.

A múzeumi és magángyüjteményi anyag nyilvántartásba vételén keresztül hatalmas tudományos anyag válik egyre inkább hozzáférhetővé a katológusok, kartoncédulák segítségével az egész tudományosság számára. Számos eredményt mutathatunk fel a raktárak korszerű berendezése, a restaurátori és kontervátori munka vonatkozásában. A tudományos feldolgozás, az anyag publikálása is előre haladt.

A kiállítások mindjobban megvalósítják a rájuk bízott feladatokat. A Sztálin-díjas Kiszeljov professzor a hibák megmutatásával kiállításaink komoly tudományos és politikai értékét hangsúlyozta. A hibák közül a lenini-sztálini kritika és önkritika elve megvalósításának hiánya emelkedik ki. A pártszerű kritika egyik legfőbb mozgatója a fejlődésnek. Hiba volt a Központ és a hozzátartozó múzeumok munkájában az agitáció teljes hiánya. Nem elég a kiállításokat jól megrendezni, meg kell azokat ismertetni a dolgozókkal. Fegyvernek és tanító-eszköznek kell lennie a dolgozó nép nevelésében. Ezt úgy lehet elérni, ha a múzeumok a tanácsokkal és a tömegszervezetekkel szoros kapcsolatokat tartanak.

Az értekezlet második napján a Központ szakelőadóinak referátumaira került sor. Ennek során *Móczár László* a Természettudományi Múzeum végzett munkájáról számolt be. Természettudományos dolgozóink tudományos kutatásban, a múzeológusi munkában, továbbá a tudomány népszerűsítő, (kiállításrendezés), oktató nevelő munkában értek el figyelemreméltó eredményeket.

Radnóti Aladár beszámolt az 1950. évi ásatások tapasztalatairól. Ismertette, hogy mimódon használták fel a Szovjet Tudományos Akadémia munkatervét és tapasztalatait, amelyek segítségével sikerült a régészeti tudományos kutatásnak a felszabadulás utáni tétovázás után határozott irányban fejlődnie.

Barabás Jenő a néprajzi gyüjtés elmúlt évi munkájával foglalkozott. Számszerű eredmények ismertetése mellett a gyüjtőmunka elvi szempontjaira, a kutatás eredményeire és hibáira tért ki.

Zádor Anna a képzőművészeti kiállítások kapcsán szerzett tapasztalatokról számolt be. A kiállítások festészetünk haladó hagyományainak fontosságát és megbecsülését mutatták. A Központnak e téren folyó munkája jelentős sikerekhez vezetett. Legszámottevőbb munkát a külföldi anyag feltárásában a Szépművészeti Múzeum, hazai vonatkozásban pedig a Fővárosi Képtár végzett, amelyek itt szerzett tapasztalataikat átadták a vidéki múzeumoknak is.

A kongresszus harmadik napja a vidéki múzeumok problémáinak megbeszélésével és az új költségvetési rendszer ismertetésével telt el.

Összegezve a háromnapos értekezlet eredményei, megállapítható, hogy múzeumaink és muzeológusaink megtalálták a helyes utat, amely a Szovjetunió útmutatása alapján a szocialista muzeológiai munka megvalósításához vezet.

Lakatos László

Munkaközösségek és munkacsoportok. A Magyar Tudományos Akadémia Állandó Néprajzi Bizottsága elfogadva a Siófokon tartott értekezlet javaslatait, néprajztudományunk munkájának eredményesebbé tételére 10 munkaközösséget és 9 munkacsoportot hozott létre. A néprajztudomány ötéves tervének célja az, hogy lerakja a szocialista néprajztudomány alapjait: pártszerű, az osztályharcban eredményesen beállítható tudomány legyen. E cél

elérésére szükségesnek látszott a megfelelő témaválasztásokon túl az is, hogy kellőszámú munkaközösséget és munkacsoportot létesítsen. Ezen az úton tudja tervszerűen vizsgálat alá venni a dolgozók életének teljes területét és a néprajzi részletproblémákban kutató szakemberek munkájának maximumát tudja a terv szolgálatába állítani.

A munkaközösségek feladata egyrészt az eddigi kutatások eredményeinek átértékelése, másrészt a legidőszerűbb néprajzi problémák feldolgozása, mindkét esetben a következetesen érvényesített marxista szempontok alkalmazásával. Ennek a munkának csak egyik részét lehet elvégezni az ötéves terv folyamán, s befejezése a második ötéves terv végére várható, mely formájában új, összefoglaló munkában (egy új Magyarság Néprajzában) nyerhet kifejezést.

A kutatási tervben 10 munkaközösség és 9 munkacsoport dolgozik. Az alapvető és legaktuálisabb témákat a munkaközösségek fogják megoldani, éppen ezért a súlypont ezek munkájára jut.

Munkaközösségek:

1. A földművelés és állattartás a feudalizmus és kapitalizmus időszakában. A munkaközösség vezetője Tálasi István.

A munkaközösség feladata az, hogy a 18. század második felétől a felszabadulásig a két termelőágra vonatkozólag minél több anyagot, adatot összegyüjtsön, ezt rendszerezze, feldolgozásra előkészítse, a gazdálkodásnak ezt a részét marxista elemzés alá vegye, a fejlődés törvényszerűségeit megállapítsa.

A munkaközösség munkáját úgy kell felbontani, hogy az ötéves terv alatt vizsgálatra kerüljön, illetve feldolgozásra készen álljon minden lényegesebb, eddig kimunkálatlan részkérdés. A terv szükségesnek találja azt, hogy a leglényegesebb részeredmények már munka közben is feldolgoztassanak és publikáltassanak.

A munkaközösség munkájában való részvételre 40 néprajzi kutató jelentkezett. A munka eredményeként 1952-ben egy, 1953-ban két, 1954-ben három részletanulmány készül el.

2. A magyar népművészet kialakulásának története. A munkaközösség vezetője Kresz Mária.

Legfontosabb feladat a népművészet szemléletéről a narodnyik és nacionalista nézetek lefejtése. A feladat megoldásának módja egyrészt a népművészet dialektikus-történeti elemzése, másrészt a parasztság osztályhelyzet szerinti vizsgálata, hogy a fejlődés különböző szakaszain kitűnjék ezek szerepe a népművészet kialakításában. Mivel nincs átfogó képünk az ország népművészetéről, az első esztendő feladata a felderítő kutatások elvégzése. A történeti kiértékelés súlypontja a második szakaszra esik.

A munkaközösségbe 22 kutató jelentkezett, akik a téma természete szerint szakcsoportokban végzik kutatásaikat.

3. A magyar paraszttársadalom osztályainak kialakulása és fejlődése a feudalizmus felbomlásától a felszabadulásig. A munkaközösség vezetője Kardos László.

A téma kitűzését indokolja az a tény, hogy a magyar parasztság fenti időben tett alakulásának útja részletesen nincs kidolgozva, azaz hiányzik az agrártársadalom kapitalista osztályainak pontos gazdasági, társadalomtörténeti és — tudományunk szempontjából fontos — történeti néprajzi analízise, különösen a 19. sz. második felétől napjainkig. A kutatás központi kérdése a kulák kizsákmányolás rendszerének és formáinak felderítése.

A munka eredményeként 1953-ra elkészül a kulák kizsákmányolás formái című dolgozat.

4. Rokonsági intézmények. A munkaközösség vezetője Fél Edit.

A problémák a megfelelő anyag összegyüjtése után magából az anyagból kell, hogy adódjanak. Most ténymegállapításokra, tényfelvételekre kell szorítkozni, illetve azon kell kezdeni. Meg kell állapítani, hogy a különböző rokonsági intézményekből,

szervezetekből hol, mi, milyen alakban és milyen viszonyulásokban fordul elő, valamint mindezek hogyan, miből lettek és milyen módon. Az ismeretlenek feltárása legalább olyan fontos feladat, mint az ismertek egybehordása.

1953-ban elkészül egy kalauz a rokonsági intézmények gyüjtéséhez és feldolgozásához, 1954-ben pedig egy részletmonográfia.

5. Munkásfolklór munkaközösség. Vezetője Dégh Linda.

A kutatásnak kettős célja van: *a)* a munkásosztály kialakulásának, a paraszt ipari munkássá válásának vizsgálatát és *b)* a szocialista munkásság tudatosodásának tükröződését megvizsgálni a folklór anyagában. A kutatást egy nagy üzemben (Rákosi Mátyás Művek), az építőmunkásoknál és a bányászoknál fogják elkezdeni. A gyüjtésnél különös tekintettel kell lenni a munkásosztály történeti hagyományaira, valamint a társadalmi élet, szokások, világnézet, költészet kérdéseire. 1952-től évenkint egy publikáció készül el.

6. Folklorisztikai munkaközösség. Vezetője Ortutay Gyula.

A folklorisztikai munkaközösségnek öt súlypontja, illetve feladata van:

a) a keleteurópai összehasonlító folklór elvi és gyakorlati kérdéseinek vizsgálata; *b)* Lenin és Sztálin alakja a szovjet népek folklórjában; *c)* a falusi szájhagyományozott népköltészet gyüjtése; *d)* történeti népköltészeti kiadványok megindítása; *e)* a magyar folklór történeti anyagának összegyüjtése, feldolgozása.

1951 végére Mátyás király a keleteurópai hagyományokban, a kubikosság folklórja. Kálmány Lajos kiadatlan hagyatéka című munkák; 1952-től kezdve évenként három publikáció jelenik meg. Elkészül a magyar népmesék típuskatalógusa, amely nagy hiányt fog pótolni.

7. Magyar néphitkutató munkaközösség. Vezetője Szendrey Ákos.

A kutatóterület két súlypontja az ősi magyar néphit nyomainak feltárása és lehető rekonstruálása, valamint a kereszténység harca a kereszténység előtti néphit elemeivel s harc a fejlődő racionalista ismeretekkel. E két nagy csomópont köré épült óriási munkaterületnek kidolgozandó konkrét kérdéseként tekinthetjük a következőket: *a)* a magyar néphit, babonák és népi szokások lexikona; *b)* az animisztikus hit alapján kialakult ember és természetfeletti lények alakulása és nyomainak feltárása; *c)* a gazdasági élet babonás, rituális és szokásbeli anyaga; *d)* keresztény vallási élet.

1951 végére elkészül a magyar néphit babonái és népi szokások lexikona, továbbá két részlettanulmány. 1952-től évenként 4—5 részlettanulmány készül el.

8. Matyó munkaközösség. Vezetője Barabás Jenő.

A munkaközösség egy meghatározott etnikai csoportnak vizsgálatát tűzi ki feladatául, abból a célból, hogy megállapítsa azokat a kultúrális jegyeket, melyek megszabják egy etnikai egységnek arculatát. A kutatás kiterjed egyrészt a három matyónak tartott helységre (Szentistván, Tard, Mezőkövesd), másrészt a környező falvakra. Megállapítja a domináns jelenségek jelenlétét, illetve hiányát, ezeknek egymáshoz való viszonyulását s ezeket összevetik a szomszédos területek ugyanilyen anyagával.

A munka eredményeképpen 1954-re összefoglaló tanulmány készül el.

9. Néprajzi lexikon munkaközösség. Vezetője Gunda Béla.

Hiányt pótol egy néprajzi lexikon összeállítása, melynek munkába vett első kötete tartalmazza a teljes néprajzi tárgyi anyagot, ezek leírását és irodalmi anyagát.

1953-ban jelenik meg a tárgylexikon, s megindul a folklór-lexikon előkészítése.

10. Egyetemes néprajzi munkaközösség. Vezetője Vajda László.

A felvett témakörök a következők: *a)* a nemzetségi társadalom anyagának rendszeres feldolgozása; *b)* az imperializmus és a gyarmati szabadságmozgalmak elméleti irodalmának, valamint a gyarmatosítás-történet irodalmának rendszeres feldolgozása;

c) gyarmati archivum szervezése; *d)* a Szovjetunió történeti, földrajzi és néprajzi szempontból való alapos megismerése, a szovjet néprajzi irodalomnak a magyar tudományosság felé való közvetítése és ismertetése.

1951-ben két, 1952-ben öt, 1953-ban három, 1954-ben egy összefoglaló tanulmány készül el.

Munkacsoportok:

1. Népzenei munkacsoport. Vezetője Vargyas Lajos. Súlypont a magyar és nemzetiségi anyag további gyüjtése.

2. Tánckutató munkacsoport. Vezetője Morvay Péter. Tisztázza a táncfajok és táncdialektusok kérdését. 1952-re a magyar tánckutatás olvasókönyve, 1954-re a magyar táncszótár készül el.

3. Építkezési munkacsoport. Vezetője Vargha László. Építkezési központokat vizsgál a matyó területen, a Balaton vidékén, az Őrségben és a Tiszamelléken.

4. Települési munkacsoport. Vezetője Barabás Jenő. Évente 4—5 helységben a legfontosabb települési típusok kialakulását és változását kutatja, különös tekintettel a telkeknek a település kialakulásában észlelt jelentőségére. Az ötéves terv folyamán elkészül egy újonnan alakult tanyaközpontnak a települése, annak társadalmi hátterével s feldolgozza a tanyarendszer kialakulásának kérdését.

5. Népi technikák munkacsoportja. Vezetője Szolnoky Lajos. A munkacsoport kutatásának két főiránya: *a)* a népi mesterkedések gazdaságtörténeti alakulása; *b)* az egyes technikák szerszámkészletének alakulása, mely alapja volt a helyi fejlődésnek.

6. Halászati munkacsoport. Vezetője K. Kovács László. Vizsgálja Magyarország minden vízrendszerének halászati módjait. Kiterjed ez a szerszámanyag vizsgálatára és ennek alkalmazására, a halász társadalmi helyzetére és a történeti anyag összeállítására. 1952-ben a Kis-Balaton halászatáról, a vízi-közlekedésről, a tihanyi halászatról. 1953-ban a Velencei-tavi halászatról, a dunamorotvák halászatáról és a Rába halászatáról készül tanulmány.

7. Táplálkozási munkacsoport. Vezetője Sz. Morvay Judit. A táplálkozásban két fontos szerepet játszó alapanyag: a hús és a tej részletes vizsgálata, és ennek kapcsolata az állattartással, a kutatás súlypontja. Évenként egy-egy részlettanulmány jelenik meg.

8. Népszokásokat vizsgáló munkacsoport. Vezetője Manga János. Vizsgálja a naptári év ünnepeit, a jeles napokat, a családi élethez kapcsolódó hagyományokat és szokásokat, amelyek a hozzájuk fűződő babonás hiedelmeken kívül egyéb hagyományos elemeket is tartalmaznak. 1952-ben a palóc ünnepi szokások és szlovák kapcsolatai című tanulmány, 1954-ben két további részlettanulmány készül el.

9. Bibliográfai munkacsoport. Vezetője Sándor István. Feladata egyrészt a kurrens néprajzi anyag évenkénti összeállítása, másrészt a néprajzi bibliográfia elkészítése. 1952-től folyamatosan készül az évi anyag összeállítása s ezzel párhuzamosan 1945-től kezdve a bibliográfiai anyag is. A néprajzi bibliográfia elvi kérdéseit is tisztázza a kutatás.

*

A munkacsoportok vezetői szoros kapcsolatot tartanak a többi kutatókkal. Személy szerint beszélik meg mindenkivel az alapvető kérdéseket és a személyszerinti részletproblémákat. Gyüjtésre csak akkor lehet kiutazni, ha a munkaközösség vezetője a gyüjtőmunka tervét jóváhagyta. 1951 első negyedévében minden munkaközösség vezetője megindította csoportjának munkáját.

Érdeklődéssel várjuk a munkaközösségek munkájának eredményeit, melyek remélhetőleg megoldják kitűzött feladataikat és nagy lépést tesznek előre tudományunk művelése területén.

Sz. Morvay Judit

Tudományos munka az Albán Népköztársaságban [1]

Az Albán Népköztársaságban a rendszeres tudományos tevékenység viszonylag nemrég indult meg. A háború előtt az ország tudományos tanulmányozását külföldi tudósok végezték, akiknek tevékenysége nem felelt meg a nép érdekeinek, nem segítette elő az ország gazdasági és kultúrális fejlődését. Az albán tudomány csak akkor kapott lehetőséget a dolgozó tömegek érdekében való önálló fejlődésre, midőn a dolgozó nép hatalomra jutott.

A hazai albán tudományt, különösen a történettudományt új alapokra kellett helyezni. Az albán történelem és néprajz kérdéseinek igen terjedelmes irodalma van, de telítve van polgári szerzők nacionalista elméleteivel, akik saját imperialista országaik érdekeinek megfelelően adták elő Albánia történetét és az ország területét darabokra igyekeztek szakítani. Ma Albániában a történettudomány éppen úgy, mint bármely más tudomány, a marxizmus-leninizmus elveire épül. Minden albán tudós elsőrendűen szükséges feladatává vált a marxista-leninista tudomány tanulmányozása és a szovjet tudomány eredményeivel való megismerkedés.[2] A tudományos intézmények a népköztársaság kormánya és az Albán Munkapárt részéről megkapják a legmesszebbmenő támogatást és politikai irányítást.

Albánia tudományos munkálatait az 1946-ban alapított Tudományos Intézet vezeti. Az Intézet valamennyi tudomány művelőjét egyesíti: történészeket, etnográfusokat, régészeket, irodalomtörténészeket, folkloristákat. Van saját időszaki sajtószerve, a „Tudományos Intézet Bulletin"-je, melyben a legkülönbözőbb tudományágak kutatásai jelennek meg. A Munkapárt első kongresszusának utasításai segítették az Intézetet abban, hogy működését helyes útra terelje s figyelme központjába fontos gyakorlati és politikai jelentőségű aktuális kérdéseket állítson.

A háború előtt Albániában lényegében nem volt múzeum. Most az országban széles keretek között bontakozott ki a muzeális munka.

A Munkapárt első kongresszusa alkalmából, 1948. november 7-én Tiranában megnyitották a Régészeti és Néprajzi Múzeumot. Ez az első múzeum, amelyben a tudományos munka kellő jelentőségre jut. A háború előtt az értékes leleteket külföldre vitték; folyt a népi vagyon formális elrablása;[3] sőt Zogu király egyenesen „odaajándékozta" Mussolininek a régi Appoloniában rendezett ásatások folyamán előkerült legszebb antik emlékeket.

A perifériákon is kibontakozik a muzeális munka.

Shkoderban a háború előtt volt egy néprajzi múzeum, melynek anyagát katolikus szerzetesek gyüjtötték. A Vatikán, amely egészen Albániáig terjesztette politikai intrikája szálait, erősítette a shkoderi katolikus papság különböző „kulturális" tevékenységét: a szerzetesek, befolyásuk körébe akarván vonni a helyi értelmiséget, tanintézeteket, működvelő színházat s végül néprajzi múzeumot létesítettek. Most a shkoderi néprajzi múzeum állami tudományos intézménnyé lett, új épületet kapott és megnyílt a tömeges látogatás előtt. Elbasanban, Korçaban és Durrësban,

[1] E beszámoló az Albán Népköztársaság Tudományos Intézetének Bulletin-je, a „Novaja Albanija" című folyóirat és a „Bashkimi" (Szövetség) című napilap 1948—1950-es évfolyamainak anyaga alapján készült. Megjelent: Szovjetszkaja Etnografija 1950. 3. 199—202.

[2] A marxista-leninista tudománnyal való minél alaposabb megismerkedés érdekében az Albán Munkapárt első kongresszusa minden tagjának ajánlotta az orosz nyelv tanulását.

[3] A háború alatt a megszállók rablók módjára elvitték az ország kulturális kincseit és anyagi értékeit. A történelmi emlékek terén a németek által okozott kárt 13.625.000 dollárra becsülik. Az olaszok által okozott károk felbecsülhetetlenek.

stb. helykutató, történeti és régészeti múzeumok vannak.

1948-ban Tiranában még egy történeti és politikai szempontból fontos múzeum nyílt meg, a Nemzeti Szabadságért vívott küzdelem múzeuma, amelyben a hatalmas okmány-, fénykép-, fegyvergyüjtemény és az ellenségtől zsákmányolt haditrófeák a termekben időrendben elhelyezve arról a hősies küzdelemről beszélnek, melyet az albán nép szabadságáért az olasz és német fasiszták, valamint a belső reakció ellen vívott. A múzeumra a nagy népi háború és győzelem elbeszélése nyomta rá bélyegét. A nép szentként tiszteli a haza szabadságáért életüket adó hősök emlékét.

1949 novemberében nyílt meg az Albán Munkapárt múzeumháza abban az épületben, melyben 1941. november 8-án az Albán Kommunistapártot megszervezték.

Mielőtt befejeznénk Albánia múzeumainak felsorolását, meg kell említenünk az 1948-ban Tiranában megalapított Természettörténeti Múzeumot.

A tudományos munka szempontjából igen nagy jelentőségű a Nemzeti Könyvtár megalapítása Tiranában.

A felszabadulás előtt az egész országban csupán öt könyvtár működött. Ezeket a háború előtt megnyomorította a Zogu-klikk cenzúrájának nyomása, a háború alatt pedig éppen úgy szenvedtek a megszállóktól, mint az ország egyéb kulturális értékei. A régi könyveket, értékes történeti okmányokat elrabolták az olaszok. A könyvtárat újból meg kellett szervezni. Ma Albániában (a falvakban és munkástelepeken lévő kisebb könyvtárakon kívül) 11 állami könyvtár van.[4] A tiranai Nemzeti Könyvtárban megszervezték az albanológiai és balkanológiai osztályt. Ezekben az Albánia és a Balkán-félsziget történetével és néprajzával foglalkozó könyveket gyüjtötték össze. A nemzeti könyvtár könyvcserét folytat a moszkvai Állami Lenin-Könyvtárral, Szófia, Bukarest, Prága és Lodz könytáraival.

*

A néprajzi munka Albániában a tiranai Régészeti és Néprajzi Múzeumban összpontosul, mely a Tudományos Intézet közvetlen irányítása alatt áll. A múzeum néprajzi osztályán különböző vidékekről származó nemzeti viseleteket, házi készítésű faeszközöket, gazdasági fogatokat és utasszállító kocsikat, mezőgazdasági eszközöket, régi fegyvergyüjteményeket őriznek. 1949 folyamán rendszerezték az anyagot és javítást eszközöltek a kiállításon. Az osztály munkáját azonban főképpen újabb néprajzi kollekciók gyüjtése alkotta. A múzeumi állományt különböző kiállítási tárgyakkal és makettekkel egészítették ki. Különös figyelmet szenteltek a déli országrész néprajzi tanulmányozásának, mert a déli vidékekre vonatkozó irodalom lényegesen szegényebb, mint az Észak-Albániával foglalkozó publikáció. Ezenkívül a régi nemzeti szokások, szertartások és az anyagi kultúra elemei délen gyorsabban eltűnnek, mint északon.

Két néprajzi expedíciót küldtek ki, az egyiket a Shkumbini folyó, a másikat a Devolli folyó medencéjébe. Az expedíciók a nép társadalmi életére, szokásaira, anyagi kultúrájára és a népművészetre vonatkozólag gyüjtöttek anyagot. Arra vonatkozólag is végeztek adatgyüjtést, hogy a lakosság az ország más vidékeiről költözött-e át az illető területre. Kiderült, hogy a régi, nemzetiségi elveken felépülő szociális szervezet Albánia déli részén már régen eltűnt. Gyüjtöttek anyagot a patriarchális családra vonatkozólag is. Tanulmányozták a települési és épülettípusokat. A belső alaprajz szerint két kulla-[5] típus külön-

[4] A háborúelőtti könyvtárak 25.600-as kötetszámával szemben 1949-ben összesen 190.000 kötet könyv volt az állami könyvtárakban (ebből a Nemzeti Könyvtár anyaga 130.800 kötetet tett ki). 1950-ben a könyvbeszerzési alapot az 1949. évinek kétszeresére emelték.

[5] A kulla megerősített lakóház, mely háborús összecsapások idején erődítmény szerepét játszotta.

böztethető meg. Az egyik típus a Shkumbini folyó medencéjében, a másik a Devolli-folyó mentén elterjedt. A viseletkutatások folyamán kiderült, hogy e helyek nemzeti viseletének prototípusa a „xhoka",[6] melynek egész sereg helyi variánsa van. A Tudományos Intézet 1950. évi tervében további expedíciós munkák szerepelnek.

A néprajztudomány szempontjából igen jelentős a számos ikonográfiai tárgy. (A keményfára festett ikonok jól megmaradtak.) Az ikonok tárgyai ó- és újtestamentumból vett jelenetek, valamint egyes folklorisztikai motívumok. Sok közülük népi jellegű, a művészek a szenteket gyakran albán nemzeti viseletben ábrázolták. Albániában széltében el volt terjedve a fafaragás művészete. Ennek egyik legérdekesebb példája a Berat városban lévő (1780-ban épült) bektasita mecset mennyezetét borító faragás; Albániában sok keresztény templomban találhatunk fából faragott és faszobrokkal díszített ikonosztázionokat. Sajnos, semmit sem tudunk arról, hogy az albán nép magánéletében tanulmányozták volna e művészet alkotásait, pedig a lakóházak belsejét, a bútorokat, eszközöket is fafaragással díszítik.

A múzeum régészeti osztályán őstörténeti, ókori, középkori emlékeket gyüjtöttek össze. A Malik-tó kiszárításakor sok paleolit és neolit anyag került elő. (Kalapáccsal közös nyélre erősített kőfejsze, agancsok, kalapácsok, csonttűk, kerámiatöredékek, stb.); kiderült, hogy a Malik-tó fenekévé lett helyet egészen a bronzkorig lakták.

A régészeti osztály 1948—1949-ben több expedíciót szervezett. Különös figyelmet szenteltek az illyr-korszak emlékeinek, melyek az autochton lakosság kultúráját tükrözik s hozzájárulnak az albán ethnogenezis kérdésének megvilágításához. Ezzel szemben korábban a külföldi régészek és művészettörténészek az ókori tárgyakat hajszolták és nem törődtek azzal, hogy felfedezéseiknek tudományos alapot adjanak.

Illyr korszakból való erődöket tártak fel Mallakaster területén, Mali i zi hegyén,[7] Kalibaçban (Tepelena közelében), Shelci i Poshtem faluban, stb. Matohasanaj faluban (Tepelena) feltártak egy erődöt, melyet feltételesen i. e. V. századra datálnak. Ez az erőd az epirusi építőtechnika emléke. Helyi illyr-epirusi hagyomány fedezhető fel a Libovo e Krijuçi (Libohov) faluban feltárt erőd építkezésében is. Az illyr erődépítészet sajátsága abban áll, hogy az erődöt meredek szakadék fölé építik, a természeti viszonyokat használva fel ilymódon a védelem érdekében. Az epirusi technika azt jelenti, hogy a falakat terméskövekből, szárazon rakják fel. Így készült a falak belső része, míg külső részét a hellén technikának megfelelően parallelepipedon alakú nagy faragott kövekből építették. Elbasan vidékén, Belsi falu környékén megvizsgáltak egy illyr korból származó i. e. III. századra datált gorodiscsét, valamint a Kodra e Malit magaslaton, a Shkumbini folyó balpartján egy ugyanazon korból származó megerősített települést.[8] Ez az erőd uralkodott a folyó felett azon a ponton, ahol az a Peqin síkságra kilép. Ploçanban a Tudományos Intézet expedíciója hosszas ásatásokat folytatott, mert ezt eddig a külföldi kutatók kevéssé tanulmányozták. A gorodiscse falainak felrakási technikája Kljos hellén falaihoz hasonlít, s az i. e. V. századra datálható. (A datálás mellett szól az egyik sírból előkerült feketelakos vázalelet.) Ploç északi fala, mely 15 méter hosszúságban pillérekkel van megerősítve, Petrela (Tirana) falához hasonlít. A városfalakon kívül kisebb parallelepipedon formájú temetkezési építmények romjai kerültek elő. A várostól keletebbre stadion nyomait találták meg.

[6] A xhoka ujjatlan felsőruha, a férfi és női viselethez egyaránt hozzátartozik.

[7] Ezt az erődöt az i. e. IV. századból datálják.

[8] Datálása a kerámia és az erődfal felrakási technikájának elemzése alapján történt.

A görög-római korszak emlékei között különösen érdekesek a régi Apollónia helyén, Fieri közelében folytatott ásatások. 1949-ben a régészek helyi kőből készült sírkövet találtak, mely férfit és nőt ábrázol a mai nemzeti viselethez (fustanelle) hasonló ruházatban. 1949-ben feltártak egy hengeralakú obeliszk-talapzatot, mely Apollónia egyik attribuluma volt (a városban vert pénzeken is ábrázolták). Feltártak egy épületet is, melyben bronzfiguraöntő műhely foglalt helyet. Az épület falai téglából készültek s a római korra datálhatók.

A Durres város közelében feltárt nekropolisz a hellénisztikus korból való. Eddig ismeretlen antik bas-reliefeket találtak Kureny templomaiban. Ugyanitt sok templomban középkori bas-reliefek kerültek elő. A középkorból, midőn Albánia tekintélyes szerepet játszott a Balkán-félszigeten és civilizációja magas szintet ért el, általában igen kevés számban maradtak fenn történeti emlékek, mert ezeket a külföldi „tudósok" és „művészetbarátok" könyörtelenül elrabolták. A múzeum főként templomi tárgyak felett rendelkezik, ezek adnak képet a kor kultúrájáról és festészetéről.

A Tudományos Intézet expedíciói sok albániai építészeti emléket, főként erődöket, templomokat és mecseteket vizsgáltak meg. Ezek között van a Shkoder erőd, melynek falait különböző időben építették: az illyrkorban, a középkorban és a törökhódítás idején. Bizánci hatásnak kitett területeken keresztény templomok vannak Butrintoban, Voskopojban, Vlonaban, Beratban, Korçeban, stb. A XV. században a törökuralom idején a templomépítészet lehanyatlott (a templomok egy részét felégették, más részüket mecsetekké alakították át (s csak a XVIII., XIX. században, Oroszország balkáni befolyásának megerősödésével éledt újjá. Igen érdekes Berat város építészeti komplexusa: az i. e. készült erőd török-hódítás előtt bizánci stílusban épített és bizánci stílusú falfestményekkel díszített számos temploma. Berat építészete a XVIII. század második felében és a XIX. század elején virágzott fel. A múzeum expedíciója, mely Lushja, Fier, Berat és Elbasan városok környékét látogatta meg, a számos templom építkezésének, festményeinek, faragványainak vizsgálatán kívül arra is kiterjesztette figyelmét, hogy majdnem valamennyi muzekjé-i (Nyugat-Albánia) templom építésénél a pojan-i (a hajdani Apollonia) építészet anyagát és szoborműveit használták fel. A múzeum expedíciói még számos más építészeti és történelmi emléket is megvizsgáltak.

A Tudományos Intézet feladatai közé tartozik az emlékek restaurálása is. 1949-ben a kruj-i erőd és torony restaurálásán dolgoztak, mely Albánia legrégibb politikai központja, restaurálták a shkoderi erődöt stb. 1948 májusában a népgyűlés törvényt fogadott el a műemlékek védelméről.

*

Az albán nép szóbeli népköltészetét a Tudományos Intézet folklórbizottsága tanulmányozta. 1949-ben a bizottság sajtó alá rendezett egy 450 oldalra terjedő lírai népdalantológiát. Az énekeket pontosan eredeti formájukban közlik, amit a korábbi kiadások nem tartottak szem előtt. A könyv hét fejezetének mindegyike után tudományos magyarázatok következnek. Albánia szóbeli népköltészete rendkívül sokoldalú. Abban az országban, mely öt századon keresztül meg volt fosztva önállóságától, ahol csupán a XIX. század végén jelent meg az időszaki sajtó, ahol a legutóbbi évekig a lakosság 85%-a volt írástudatlan, ebben az országban a nép a folklór és zenefolklór figyelemreméltó alkotásait hozta létre és őrizte emlékezetében. Bennük a nép szabadságszeretete, büszke lelke, hazája iránti szeretete, tüzes temperamntuma és lírai gyengédsége tükröződik. Ezért igen nagy értéket jelent a népdalok összegyűjtése és tudományos kiadása, amit most a Tudományos Intézet magára vállalt.

A folklórbizottság anyaggyüjtés céljából kiszállásokat rendezett. Tanulmányozták az arbresek körében Skander Bégről ma is élő legendákat.[9] Az albán folkloristák ma a megszállók elleni küzdelem korszakából származó szóbeli népköltészet, a parasztmozgalmakat tükröző folklór és a Skander Bégről szóló dalok vizsgálatával foglalkoznak. Tervbe vették a népi eposz kiadását is.

1949 szeptemberében fesztivált rendeztek, amelyen az ország minden részéből 42 önálló együttes jelent meg. A résztvevők nemzeti viseletben falvaik dalait, táncait és zeneszámait adták elő. Albániában rendkívül sokoldalú a népművészet. Minden vidéknek megvannak a saját eredeti dalai és táncai, közülük egyeseket a közönség csupán a fesztivál útján ismert meg. Elhatározták, hogy évenként fognak hasonló fesztivált rendezni, mert ezek nem csupán a népművészet további fejlesztése szempontjából, hanem a tudományos tanulmányozás szempontjából is jelentősek. A fesztivál idején a művészek lerajzolták a népi viseleteket, többszáz népdal szövegét és dallamát jegyezték fel, fénykép- és filmfelvételeket készítettek.

*

1950 márciusában az Albán Tudományos Intézet Tiranában ülést tartott, melyen összegezték az 1950. évi munkák eredményeit és elkészítették az 1950. évi tervet. Az Intézet meglehetős sikeresen dolgozott a matematika, fizika, kémia, biológia hydrometeorológia terén. A nyelvészet terén hatalmas munkát végeztek az albán nyelv magyarázó szótára, az orosz-albán szótár, az albán helyesírás összeállításának munkálataival stb. A nyelvi és irodalmi szekció az orosz és szovjet irodalom legjobb alkotásainak albán nyelvre való lefordítását vállalta. Az Albánia történetét 1878-tól 1939-ig tárgyaló monográfikus munka számára a kor sajtóirodalmából, történelmi okmányokból, diplomáciai iratokból stb. anyagot gyüjtöttek. A történelmi és szociológiai szekció munkája kiszélesül a jogtudományi bizottság felállításával, mely részt vállal Albánia történetének megírásában s az albán nép szokásjogát tanulmányozza. Megszervezték az Állami Levéltári Igazgatóságot is.

A tudományos eredményeknek a széles dolgozó néptömegek körében való népszerűsítése céljából a Tudományos Intézet munkatársai történeti, néprajzi, nyelvészeti, folklorisztikai, régészeti, természettudományos kérdésekről konferenciákat rendeznek.

Az albán tudósok sikeresen elsajátítják a marxista-leninista világnézet elveit. Az Intézet fordításokat készít a marxizmus klasszikusai — Engels, Lenin, Sztálin — műveiből, állandóan tanulmányozzák a szovjet tudomány eredményeit.

Az Albán Munkapárt titkára, Tuk Jakova elvtárs a tiránai Tudományos Intézet ülésének megnyitóján a következőket mondta:

„Tudományunknak ugyanabban az irányban kell fejlődnie, amelyben a dolgozó tömegeknek szolgáló, a boldog élet felépítését s az ország további felvirágoztatását elősegítő, a háborús gyujtogatók ellenében a béke szolgálatában álló nagy szovjet tudomány is halad. Tudományunk népünk tudományos és gazdasági életének békés fejlődését szolgálja."

A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának néprajzi előadásai 1950/51. tanév II. felében.

Ortutay Gyula: Népköltészetünk műfajai II. Heti 2 óra. — *Ortutay Gyula:* Néprajzi gyakorlat. Heti 1 óra. — *Ortutay Gyula:* Magyar folklór (népmese és népdal). Heti 1 óra. — *Tálasi István:* Magyar népi gazdálkodás II. Heti 2 óra. — *Tálasi István:* Néprajzi gyakorlat. Heti 1 óra. — *Tálasi István:* Néprajzi szakirodalmunk kezdetei. Heti 2 óra. — *Vajda László:* Néprajzi alapismeretek. Heti 4 óra. — *Vajda László:*

[9] Az arbesek, Olaszországban élő albánok.

Mágia és vallás. Heti 3 óra. — *Vajda László:* L. H. Morgan és a materialista őstörténet. Heti 1 óra. — *Vajda László:* Szovjet néprajzi művek elemzése. Heti 1 óra. — *László Gyula:* Magyar entogenezis a nemzetségi szervezet felbomlásáig. Heti 3 óra. — *László Gyula:* Magyar ősköltészet. Heti 1 óra. — *Szendrey Ákos:* Katonaélet a magyar népköltészetben. Heti 1 óra. — *Szendrey Ákos:* Népszokások tárgyi anyaga. Heti 2 óra. — *Szolnoky Lajos:* Múzeológiai gyakorlat. Heti 2 óra. — *Dégh Linda:* Ünnepi szokások a paraszttársadalomban. Heti 2 óra. — *Vargyas Lajos:* A magyar népzene története. Heti 2 óra. — *Vargyas Lajos:* Lejegyzési gyakorlat. Heti 1 óra. — *Malán Mihály:* Válogatott fejezetek az antropológia köréből. Heti 2 óra. — *Malán Mihály:* Világrészek antropológiája II. Heti 2 óra. — *Bodrogi Tibor:* Egyetemes néprajzi múzeológiai gyakorlat. Heti 1 óra. — *Bodrogi Tibor:* Egyetemes néprajzi gyakorlat. Heti 2 óra. — *Bodrogi Tibor:* Múzeológiai gyakorlat. Heti 2 óra.

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának néprajzi előadásai 1950/51. tanév II. felében.

Bálint Sándor: A magyar nép hagyományos gazdasági formái (földművelés). Heti 4 óra. — *Bálint Sándor:* Az etnológiai kutatás története különös tekintettel a szovjet iskolára. Heti 1 óra. — *Bálint Sándor:* Magyar folklór. Heti 1 óra. — *Bálint Sándor:* Néprajzi gyakorlatok. Heti 1 óra. — *Klemm Imre:* A magyar nyelvjárások. Heti 1 óra.

Néprajzi jellegű előadások a debreceni egyetemen az 1950/51. tanév II. felében.

Gunda Béla: Magyar folklór (népmese, népdal). Heti 1 óra. — *Gunda Béla:* A magyarság és Kelet-Európa összehasonlító néprajza. Heti 2 óra. — *Gunda Béla:* Általános néprajz (gyarmati népek). Heti 2 óra. — *Gunda Béla:* Néprajzi gyakorlatok. Heti 2 óra. — *N. Bartha Károly:* A gyermekjátékok néprajzi jelentősége. Heti 2 óra.

KÖNYVSZEMLE

V. K. Nyikolszkij : A vallás keletkezése. II. kiadás, Budapest, Szikra, 1950. 144. l.

Nyikolszkij könyve méltó minden öntudatos dolgozó, és nem utolsósorban a néprajz területén dolgozók figyelmére. Jelentős olvasmány egyrészt műfaja, másrészt tárgya miatt. *Népszerű tudományos könyv elsőrendű fontosságú témáról.* Közérthető előadásmódjával beszédes példát mutat tudósainknak: ilyen népszerű és színvonalas könyvek írása minden tudósunknak (etnográfusainknak is) egyik igen fontos feladata, aminek teljesítésében nagyon elmaradtunk. Ugyanakkor ez a könyv olyan kérdést tárgyal, melyet sok tudós vagy nem tudós olvasó még nem lát tisztán.

Hogyan keletkezett a vallás? Mi a vallások eredete? *Nyikolszkij* a kérdést harcosan, pártosan veti fel. Könyvének tendenciája az ellenség, a burzsoázia „tudományának" két alapvető állítása ellen irányul. Ezek ellen harcolva fejti ki a dialektikus materialista tudomány igazságait. A burzsoá tudósok azt állítják, hogy vallás azóta van, mióta ember él a Földön: hogy az embernek eredendő vallásos érzéke van, mely „örök lényegéhez" tartozik. A szovjet tudós ezzel szemben bebizonyítja, rámutat, hogy őseink már termelési eszközöket készítettek, már értelmes tevékenységet végző lények, emberek voltak, de még nem volt vallásuk (17. o.). A burzsoázia tudományok szóvivői továbbá szeretnék sokszor úgy beállítani a dolgot, mintha minden vallás lényegéhez tartoznék az egy istenben való hit. *Nyikolszkij* gazdag anyaggal bizonyítja, hogy az egyistenhit csak meglehetősen kifejlett vallások jellegzetessége.

A burzsoá tudomány hazugságaival szemben az író felvázolja a vallás keletkezésének és történetének valódi menetét: a vallás akkor keletkezett, amikor a társadalom már bizonyos fejlődési fokot ért el, mikor már valamennyire hatni tudott az őt körülvevő természetre, azonban ez a tevékeny beavatkozása a természeti erők folyamatába még erőtlen volt, lépten-nyomon tehetelenségének gyakorlati bizonyítékaival szolgált. Az ősi vallás tükre volt annak a társadalomnak, amelyben megszületett; az osztálynélküli társadalom egyenlőségen, rokoni kapcsolatokon alapuló viszonyai tükröződtek benne. Ezért központi sajátsága a primitív vallásnak az egyenlőség, a rokonság isteni lény és isteni lény, valamint istenek és emberek között. Az osztálytársadalom kialakulásával az istenek is különböző „osztályokra" válnak szét (felsőbb és alsóbb, jó és rossz istenek), az istenek világának, csakúgy mint az emberi világnak, a függőség, az alárendeltség lesz az uralkodó, a jellegzetes viszonya. Egyidejűleg megjelenik a különböző osztálytársadalmak vallásaiban a legfőbb isten, az egyisten alakjának csírája.

Nyikolszkij alapvető szempontja a tárgyalt kérdéssel kapcsolatban nemcsak teljesen helyes, hanem nagyon világos is. Egy lenini megjegy-

zésre támaszkodva, azt általánosítva (52. o.) mindenféle vallást, a primitív hitet is „mérges, meddő virághoz" hasonlítja, amely „mégis: a megismerésben gyökeredzett. Az emberi megismerés első, fiatal, eleven és terméshozó hajtásain nőtt ki, amely első és legnehezebb lépéseit tette meg." Vagyis: az ember értelmes, célszerű tevékenységéből kezdettől fogva konkrét gyakorlati, biztos tapasztalatok fakadtak s ez volt a tudomány csírája. Fejlődésük jelentette a tudomány fejlődését. Csakhogy ezeknek a kezdetleges ismereteknek a köre igen szűk volt, ezért segítségükkel az ember nem tudott a világban teljesen tájékozódni. A „tudományos" ismeretek melléktermékeként létrejöttek a vallásos képzetek, melyek, bár a valódi, tapasztalati ismeretekben gyökereztek, mintegy azokat toldották meg, mégis torzképet adtak a világról. A gyakorlati ismeretekből fakadtak, de létrejöttüktől kezdve koloncot jelentettek amazok fejlődése számára. *Az emberi tudomány fejlődése már kezdettől fogva csak a vallás elleni harc árán volt lehetséges.* — Minderre azért kell különösen felhívni a figyelmet, mert ez a kérdés nálunk talán egyike a legkevésbbé helyesen látott mozzanatoknak. Egyrészt találkozunk olyan véleményekkel, melyek a primitív vallást az ember első tudományos világképének, mintegy a tudomány csírájának tartják.* Másrészt fennforog az a veszély, hogy egyesek az ősember vallását egyszerűen babonának tartsák, megtagadva tőle minden összefüggést a valóságos ismeretekkel, ami nyilvánvalóan vulgáris, szimplista álláspont lenne.

Alapvető szempontjánál nem kevésbbé kiváló a *Nyikolszkij* által feldolgozott anyag: általában jellemző rá, hogy kiválasztása nem elvont nézőpontból történt; anyagának népszerű bizonyító, leleplező ereje van. Példaképpen utalhatunk itt azoknak az írásos forrásoknak és archeológiai leleteknek a felsorolására (121—122. o.), melyek rendkívül plasztikus bizonyítékai annak, hogy a papok már régtől fogva foglalkoznak különböző csodákat produkáló titkos szerkezetek kiagyalásával.

Nagyon tanulságos a könyv általános ideológiai tisztasága is, még a mellékes vagy alig érintett kérdésekben is. Figyelemreméltóak *Nyikolszkij* megjegyzései pl. az ú. n. elmaradt népekkel kapcsolatban. Nálunk még gyakran kapnak hangot az olyan nézetek, hogy csak „az európai népek sajátja a megszakításnélküli társadalmi fejlődés, hogy a «gyarmati népek» társadalmi életére a pangás jellemző és sokszor éppen a hódító kapitalizmus ad olyan lökést ezeknek a népeknek, mely kilendíti őket a holtpontról". — *Nyikolszkij* megjegyzései ezzel kapcsolatban a való helyzetre utalnak: igaz, hogy vannak elmaradt népek, azonban elmaradottságuk a mostoha természeti, sőt igen gyakran *kedvezőtlen történelmi körülmények következménye.* És az ilyen népek sem álltak meg fejlődésükben, „bár igen lassan, de állandóan fejlődnek". S mi több: elmaradottságuk gyakran éppen annak a következménye, hogy a gyarmatosító tőke elpusztította tár-

* Ugyancsak rendkívül tanulságosan bírálja *Nyikolszkij* azt a nézetet, mintha a primitív vallás keletkezésének oka az ősember *elméleti* (nem pedig gyakorlati) tehetetlensége lenne a természettel szemben: mintha a vallás azért keletkezett volna, mert „a vadember filozófus volt és a jelenségek okán törte a fejét..." (46. l.); ennek a *Nyikolszkij* által bírált idealista álláspontnak nyomai megtalálhatók a magyar irodalomban is.

sadalmi rendszerüket és önálló kultúrájukat. Az említett téves nézetek leleplezése szintén fontos funkciója *Nyikolszkij* könyvének.

Hogyan oldotta meg feladatát az értékes, hasznos mű magyarnyelvű fordításának kiadója? A fordítás általában véve sikerült, de itt-ott hibás. Vannak fogyatékosságai a szerkesztésnek is. A magyar szöveg 25. oldalán pl. ezt olvassuk: „Az állatokon beléjük szúrt dárdától származó sebek fedezhetők fel, *melyek ettől a szerszámtól származnak.* (Kiemelés tőlem K. T.) Az eredeti szöveg ezt mondja: „... (rajzok ... állatokról), melyeken beléjük szúrt dárdáktól származó sebek nyomai észlelhetők, *valamint husángok láthatók, amint az említett állatokra lesujtanak.* (Kiemelés tőlem K. T.) A szerkesztő tévedése pl. az „anthropomorph" szó magyarázata a görög „anthropos"-ból és „morphos"-ból (holott a görögben csak a morphé szó létezik). Hermész anyja Maia volt, akit nem szabad összekeverni a mayaval. Következetlenek az átírások is. Ha Zeüsz-t, Hádész-t írunk, akkor Poszeidón-t kell írnunk, nem pedig Pozeidon-t.

*

Nyikolszkij könyvének olvasója megismerkedik az élenjáró szovjet tudomány álláspontjával a vallás eredetének kérdésében. A könyv számos burzsoá hazugságot leplez le, sok kapitalista ideológiai csökevényt állít pellengérre. Komoly segítség fejlődésünkben és mindennapi harcainkban.

Köves Teofil

Okladnyikov A. P.: XVII. századi orosz sarki hajósok a Tajmir-félsziget partjain.

А. П. Окладников: Русские полярные мореходы XVII. века у берегов Таймыра. Москва-Ленинград 1948, Изд. Главсевморпути. 160 l.

Szovjet tengerészek és hidrográfusok az 1940. esztendőben, egy hidrográfiai kutatóút alkalmával jelentős történeti-régészeti leletre bukkantak, a Tajmir-félsziget keleti partvidékén levő Szimsza-öbölben és az ettől még keletebbre fekvő Faddeja-szigeteken. A leletek körülményeit B. O. *Dolgih* a könyv végén levő függelékben írja le.

Laptyev, a nagy orosz XVIII. századi tengerjáró azt írta erről a vidékről, hogy arrafelé nemcsak hogy oroszok, de még a szamojédok sem jutottak el. Laptyev után 100 év múlva *Middendorff* expedíciója hatolt be először a Tajmir-félsziget keleti részeire — eddigi tudomásunk szerint.

A Szimsza-öböl és a Faddeja-sziget leletei viszont arról beszélnek, hogy ezen a helyen már a XVII. században emberek fordultak meg. Az Arktikus Intézet ezért 1945-ben expedíciót szervezett a lelőhely feltárása és tudományos feldolgozása végett.

A két lelőhely datálását az ott talált nagyszámú pénz és érem tette lehetővé. Ezeknek nagyrésze XVI. századi, kisebb része XVII. századeleji moszkvai és novgorodi, valamint pszkovi és jaroszlavszki érem. A legrégebbiek Ivan Vasziljevics kenéz és később cár korából (1533—1584), a legújabbak Mihail Fjodorovics cár idejéből (1613—) származnak. *Szpasszkij I. G.* numizmatikus megállapítása szerint a kb. 500 rubel 1882. évi értékű[1] pénz, amit itt találtak, a XVII. század első negyedében került ide.

[1] 1882-ben egy pud kenyér ára 90 kopek volt.

A leletek vizsgálata azt is megmutatta, hogy a tengerjárók oroszok voltak, s nem valamilyen idegen nyugati nép hajósai, vagy bennszülöttei.

A szerző külön fejezetben tárgyalja azt a kérdést, hogy miért és honnan jöttek a Tajmir-félszigetre ezek az emberek. Valószínűleg nem cobolyprémeket jöttek beszerezni és nem kereskedelmi célok hajtották őket ide, hiszen ez a hely arra teljesen alkalmatlan. Az expedíció történetét a leletek alapján sikerült rekonstruálni. A Szimsza-öbölbe tengeri úton, nyugat felől érkezett egy kb. 10 főből álló tengerészcsoport, akiknek célja felderítő jellegű volt: az Északi Jeges-Óceánon való hajózható átjárást kereshették kelet felé. Útjukat ezen a ponton kénytelenek voltak megszakítani, s itt kellett áttelelniük. Az akkor még kellő energiával rendelkező utazók téli szállást építettek maguknak, berendezkedtek, szánokat készítettek. Sorsuk azonban hamarosan válságosra fordulhatott: az éhséggel kellett megküzdeniük. Az öböl leleteiből következtethetőleg vadászzsákmányuk nem volt bőséges. Hogy az éhenhalástól megmeneküljenek, új helyet kellett keresniük, s ezért a jég elvonulása után csónakon a szomszédos Faddeja-szigetre települtek át. Valószínűleg azért mentek eredeti szálláshelyüktől kelet felé, mert a tenger átvágásával közelebbinek vélték menekülésüket, mint a csipkésszegélyű partvonulat mellett, s azonkívül a keleti irány eredeti célkitűzéseiknek is megfelelhetett. Az életükért vívott kemény harc azután a Faddeja-szigeten való megtelepülés után véget ért: vagy éhenhaltak itten, vagy egy menekülési kísérletük alkalmával a tengerbe vesztek.

Az orosz tengerészek szerepe a Sarkvidék és az északkeleti átjáró kutatásának történetében általánosan ismert. A nyugati sarki hajósok a XVI. századtól kezdve nagyrabecsülték az orosz tengerészek sarkvidéki tapasztalatait és tudását, s ezt kutatóútjaikon fel is használták. A legkülönbözőbb nyugati hatalmak által rendezett expedíciók résztvevői között majdnem mindig találunk oroszokat is. A Novaja Zemlja és a Jamal-félsziget vidékét a XVI—XVII. században már a nyugati hajósok is ismerték, de ettől keletebbre csak az oroszok jutottak el (az Ob, Taz, Jenyiszej, sőt a Jana, Lena, Indigirka és Kolima torkolatáig.) Tudomásunk van arról, hogy az 1610-es évek körül expedíciók indultak a Pjaszina, illetve a Jenyiszej torkolatától kelet felé. Ezek közé a próbálkozások közé állítható be az 1617. év körül végrehajtott vállalkozás, amely a Tajmir-félsziget keleti partjain tragikus módon elpusztult. A leletek azt is megmutatják, hogy az orosz hajósok tisztában voltak a feladat nehézségével. Felszerelésük korukhoz képest tökéletes volt, s fel voltak készülve a hosszú sarki áttelelésre is.

A leletanyagot a szerző abból a szempontból is kiértékeli, hogy mennyiben volt az orosz népnek progresszív szerepe az északi vidékeken. Több jel mutat arra, hogy egyes leletek észak bizonyos helyi kultúráival kapcsolatokat mutatnak. Ezek a cserekereskedelemmel együtt indultak meg, s azt is bizonyítják, hogy az oroszok nem zárkóztak el Szibéria lakosai elől, hanem ellenkezőleg, megvolt közöttük a baráti kapcsolat, s ennek következtében a helyi kultúra és az orosz kultúra elemei cserélődtek. Az ilyen megállapításait a szerző történeti adatokkal is alátámasztja.

Okladnyikov könyve nemcsak azért tanulságos, mert egy, a sarki hajózás és Szibéria története szempontjából eddig ismeretlen eseményt tár fel, hanem azért is, mert művében sok új, előttünk eddig ismeretlen történeti adalékot is közöl.

Hajdú Péter

N. N. Mikluho-Makláj: Összes művei I. Utinapló 1870—1872. Н. Н. Миклухо-Маклай: Собрание сочинений. Том. I. Дневники путешествий 1870—1872. Москва—Ленинград. 1950. Академия Наук. СССР. 415.

A szovjet etnográfia az elmúlt években egyre intenzívebb érdeklődéssel fordult tudománytörténeti problémák felé és e munkájának keretében fokozott mértékben eleveníti fel az orosz etnográfia haladó munkásainak életműveit. Elég, ha *Koszven* magyarul is megjelent munkájára (Matriarchátus. Budapest, 1950) gondolunk, amelyben a szerző egy őstörténeti-etnográfiai problémakör tudománytörténetének tárgyalása során ássa elő a feledés ködéből és méltatja érdemük szerint a matriarchátus-patriarchátus tudományos és világnézeti harcában állástfoglaló haladó orosz tudósokat, akiket koruk tudományos világa éppen haladó nézeteik miatt mellőzött. Az érdeklődésnek ez az iránya nem csupán néhány szakember speciális érdeklődésének a következménye, hanem világnézeti-politikai elméletek és állásfoglalások szakadatlan harcában alakult ki. Az imperializmus kozmopolita ideológiájával szemben az élenjáró szovjet néprajztudomány a következetes szocialista hazafiság egyedül helyes álláspontját képviseli és a nyugati „szaktekintélyekkel" a maga haladó hagyományait s jelenlegi fejlődése során elért eredményeit állítja szembe.

Ennek a harcnak szolgálatában jelent meg többek között a Szovjet Tudományos Akadémia N. N. *Mikluho-Makláj* nevét viselő Néprajzi Intézete munkatervének keretében N. N. *Mikluho-Makláj* öt kötetre tervezett Összes műveinek első kötete. Ez a kötet *Mikluho-Makláj* 1870—1872 között megtett utazásainak naplójegyzeteit adja, mellékleteiben pedig az erre az utazási időszakra vonatkozó más adatokat mutat be.

A fiatal, mindössze 24 éves tudós 1870. november 18-án hagyta el a „Vityiaz" korvett fedélzetén Kronstadtot. Utazását a Földrajzi Társaság, különösen pedig *Szemenov-Tyan-Sanszkij*, a híres orosz utazó támogatása tette lehetségessé. Rio de Janeiro, a Magellán-szoros, Punta Arenas és Valparaiso érintésével a hajó Polinézia szigeteit kereste fel és Rapa-Nui (Húsvét-sziget), Pitcairn, Mangareva, Tahiti, majd a Szamoa-szigetcsoport meglátogatása után, a 346 napi, szinte szakadatlan hajónléttől kimerülve, *Makláj* 1871. szeptember 19-én érkezett meg Észak-Új-Guineába, az akkor még csak nevéről ismert Astrolabe-öbölbe. Az öbölt 1852. december 22-én hagyta el egy orosz hadihajó, a felkutatására indult „Ozoumroud" fedélzetén. A partraszállása és elutazása közötti időszakról írt naplója és tudományos leírásai (ezeket 1873., 1875., 1876-ban megjelent batáviai folyóiratokból ismerjük, eredetiben valószínűleg a második vagy harmadik kötet fogja közölni őket), nemcsak az érintetlen ősközösségi társadalom képének hű rajzai, hanem egyúttal megmutatják *Mikluho-Makláj* magatartásának, állásfoglalásának haladó jellegét is. Lehet, hogy hatással volt rá a hatvanas évek orosz forradalmi demokráciájának szószólója, *Csernisevszkij*, aki a faji előítéletekről a következőket írta: „Az elfogultságok körében nagyon jelentős helyet foglal el az az előítélet, mintha a szervezet sajátságából kiinduló különös faji sajátságok nagy szerepet játszanának a népek sorsában; mintha egy nép született természeténél, saját fajánál fogva nem lenne képes arra, amire egy másik nép ugyancsak saját fajánál fogva képes." Akár ismerte *Makláj Csernisevszkij* megállapításait, akár nem, minden-

esetre magatartása az ott lefektetett gondolatoknak felelt meg. Az elsők közé tartozott, aki az újguineai bennszülöttek pontos antropológiai leírásával megcáfolta azt az abban az időben szélesen elterjedt nézetet, hogy pl. a pápuák antropológiailag is jellegzetes, mitőlünk alapjában eltérő specifikumokkal rendelkeznének. Egyes feljegyzései, de egész életmunkája az ilyen poligenista elképzelések hiteles, tudományos cáfolata s szilárdan síkra szállt az egész emberiség közös eredetének ténye mellett.

Az Astrolabe-öböl bennszülötteinek életét a közöttük töltött idő alatt módjában volt igen alaposan megismerni. Bár nyelvismereteinek szűkös volta miatt társadalmi és szellemi életük részleteibe nem sikerült behatolnia, feljegyzései az anyagi kultúra részletes vizsgálatával segítséget nyujtanak e társadalom fejlődési fokának megállapításához és az öböl társadalomtörténetének megírásához.

Mikluho-Makláj a tudomány területén véghezvitt alkotómunkája mellett azonban nem feledkezett meg arról sem, hogy a tudományos megismerés a társadalmi haladás területén is állásfoglalást követel. Ez az állásfoglalása a kezdődő gyarmati imperializmussal szemben mutatkozott meg s emlékezetes 1879-es levelében, melyet az ausztráliai brit főmegbízotthoz, Sir Arthur Gordonhoz intézett, felemelte szavát bennszülött barátai érdekében. E levelében felhívta Gordon figyelmét „azokra a veszélyekre, amelyek azzal fenyegetnek, hogy örökre lerombolják emberek ezreinek jólétét, akiknek csupán annyi a bűnük, hogy más rasszhoz tartoznak, mint mi és hogy nálunk gyengébbek". Előre látta, hogy a „fehér faj újguineai benyomulása könnyen vagy szinte bizonyosan igen siralmas, katasztrofális következményekhez fog vezetni". Az igazság érveire appellált és úgy vélte, hogy „néhány hathatós és illetékes kéz által idejében aláírt sor megelőzhetne egy sor igazságtalan gyilkosságot, megmenthetné a jövőben a civilizációt attól a szégyentől, hogy a ‚megérdemelt büntetés' címén asszonyokat és gyermekeket gyilkoljanak le". A brit főmegbízottat *Mikluho-Makláj* érvei természetesen nem indították meg s tizenkét évvel később Új-Guinea gyarmatosítása formálisan is végbement. Az orosz kutató ekkor még utoljára felemelte szavát bennszülöttei érdekében s Bismarckhoz intézett táviratában megírta, hogy „a Makláj-part bennszülöttei tiltakoznak földjük Németországhoz való csatolása ellen".

Küzdelme eredménytelen maradt, hiszen magára hagyatva, csak kevesek által támogatva, ellenséges légkörben dolgozott. Még tevékenységének, a bennszülöttek iránti magatartásának gyümölcseit is a gyarmatosítók aratták le. Az első partraszállók, az angol *Romilly*, majd utána a német birodalmi kormányzat megbízottja, *Finsch*, az általa megadott jelszavak segítségével vették fel az érintkezést a bennszülöttekkel; az általa írt munkák adták az első támpontot e nép közelebbi megismeréséhez, majd — igába töréséhez. Nem véletlen, hogy a volt Német-Új-Guinea területén az első kereskedelmi állomást éppen az Astrolabe-öbölben állították fel.

Munkásságának azonban van valami jelképes jelentősége. Nevét és alakját a bennszülöttek nem feledték el. Idő múltával mítosz szövődött köré s ez a mítosz arról a jóról számol be, amit az „orosz embernek" (tamo russz), Maklájnak köszönhettek. „Jött Makláj s azt mondta elődeinknek: a kőbalták nem élesek, a kőbalták tompák. Dobjátok a kőbaltákat az erdőbe, mert azok nem jók, életlenek. Makláj vaskést és vasbaltát adott elődeink-

nek." Ettől az időtől kezdve „orosz" a neve mindazoknak a dolgoknak, melyeket Makláj hozott s melyek a bennszülöttek életét tették jobbá, javították meg. S ma, amikor a gyarmati elnyomás elleni harc Melanézia szigetein s bizonyára az Astrolabe-öbölben is kiszélesedik, a bennszülöttek ismét az „orosz ember" hazája felé tekintenek. *Bodrogi Tibor*

Mair, L. P.: Australia in New Guinea. LONDON 1948. 8°. 238.

Az angolszász gyarmatosítás és a nyugati antropológia szoros kapcsolata különösen I. Potyehin kitűnő tanulmányainak megjelenése óta egyre inkább közismert. A szoros kapcsolat egyik nyilvánvaló bizonyítéka, hogy az angolszász gyarmati közigazgatás hivatásos tisztviselői között egyre sűrűbben szerepelnek neves antropológusok, akik ismereteiket, tudományos felkészültségüket a gyarmati elnyomás szolgálatába állítják. Bizonyítja ezt az is, hogy különösen az elmúlt évtized folyamán megszaporodott az olyan könyveknek, részlettanulmányoknak a száma, amelyeket antropológusok a gyarmati közigazgatás kérdéseiről írtak. A nyugati antropológusok körében csekély kivétellel ma már általánosan elismert az a tétel, hogy az antropológiát fel lehet és fel is kell használni a civilizált nemzetek és a „primitívek" közötti viszony szabályozására.

Ez az irányzat nemcsak Európában és Amerikában, hanem az anyaországtól távolabb fekvő s a fejlődés során gyarmatból gyarmattartóvá lett országok antropológusainál, így az ausztráliaiaknál is, tért hódított. Az *Australian National Research Council* folyóiratának, az *Oceaniá*nak hasábjain (A Journal devoted to the study of the native peoples of Australia, New Guinea and the islands of the Pacific Ocean, Sydney, 1930-tól) már megjelenésétől kezdve állandóan találkozunk olyan tanulmányokkal, amelyek az antropológiának és a gyarmati közigazgatásnak a kapcsolatát nemcsak elméleti síkon tárgyalják, hanem részletkutatások alapján konkrét igazgatási problémákra is választ adnak. Ennek az irányzatnak egy ismert követője, *A. P. Elkin* világosn kifejti, hogy „az antropológia, más tudományokhoz hasonlóan, többé már nem csupán az akadémikus érdeklődés céljait szolgálja. Nemcsak azzal foglalkozik, hogy ismereteinket bővítse és hipotézisek felállítását segítse elő. Alkalmazni is lehet. Tudásunk és elméleteink, ha megalapozottak, gyakorlati értéket jelentenek a nem-bennszülött és a bennszülött kapcsolatában — más szavakkal: a közigazgatásban, a missziós munkában és a gazdasági fejlődésben." (Anthropology and the Peoples of the South-West Pacific. Oceania 1943, XIV, No. 1. 3.) Ezt a véleményt már korábban megalapozta Papua egyik kormányzója, Hubert *Murray*, aki kitárva a kapukat az antropológusok előtt, megállapította, hogy „a bennszülöttek igazgatásában bőséges tere nyílik az antropológiának" mivel „időről-időre számos összeütközés keletkezik, amelyeknél az antropológiának nagy a gyakorlati haszna." (Papua of To-Day, 242.)

Ugyancsak erre a szoros kapcsolatra mutatnak rá H. I. *Hogbin* különböző gyakorlati tanulmányai is, mint pl. a „Notes and Instructions to native administrations in the British Solomon Islands," (Oceania 1944, XIV.) F. E. *Williams* cikkei és könyvei, igen világosan azonban *Elkin* fent említett írása. *Elkin* ebben a tanulmányában az elméleti megalapozás mellett pontokba foglalja össze az antropológusok feladatait a japánok kiűzése utáni időszakban és e pontok között jelentős számban szerepelnek

olyanok, amelyek a gyarmati közigazgatásban szükséges változások tudományos előkészítését hangsúlyozzák. Különösen a negyedik pont az, amely az antropológiának a feladatát kiemeli, elsősorban a bennszülött munkásosztály erősödésével kapcsolatban. „Ez mindenekelőtt a fehér ültetvényeseket, bányatulajdonosokat és kereskedőket érdekli. Vajjon nem esik-e a felfordulás (japán invázió) következtében sok bennszülött abba a kísértésbe, hogy pusztán földnélküli munkások osztályává legyen — s ez olyasmi, amit sohasem pártoltak a Mandated Territory (a volt Német-Új-Guinea, a Bismarck szigetcsoport, északi Salamon szigetek) és Papua közigazgatási tényezői. *Ha ez így van, akkor el kell határoznunk, hogy és mint kell eljárni ezzel szemben s ennek megfelelően kell cselekednünk.*

Másrészről sokaknak nincs kedvük, hogy a jövőben akár szerződéses, akár alkalmi munkásként a fehér vállakozó részére dolgozzanak. Ez a magatartás abból a véleményből vagy érzésből eredhet, hogy némely esetben (!) a fehér bányatulajdonos vagy ültetvényes az egyedüli, aki valóban hasznot húz a bennszülött munkájából.

A bennszülötteknek ezeket a reakcióit jól ismerjük. Csupán ezek ismeretében tudjuk a nehézségeket elhárítani és politikánkat a Territoriumban a nem — bennszülöttek érdekeinek védelmére megvalósítani." (*Elkin*, i. m. 11.)

Az *Elkin, Hogbin* és mások nevével jelzett elméleti és gyakorlati tanulmányok sorába tartozik L. P. *Mair* alapos, részletes munkája is. A könyv előadásokból jött létre, amelyeket a szerző, egyébként a londoni egyetemen a gyarmati közigazgatás előadója, 1945 során Canberrában (Ausztrália) az Australian School of Pacific Administration hallgatói részére tartott. (Az iskola tisztviselőket képez ki az ausztráliai gyarmatok közigazgatása számára.) A munka a gyarmati közigazgatás valamennyi területét felöleli és a gyarmati elnyomás eszközeinek, módszereinek alapos történeti elemzését adja.

Ausztrália első térhódítása a nagy gyarmati versenyfutás kezdeti szakaszára esik. 1884-ben a bismarcki Németország Új-Guinea északi felét, a Bismarck-szigetcsoportot és a Salamon-szigetek északi részét gyarmatosítja s Ausztrália nemcsak üzleti érdekei miatt érzi magát veszélyben, hanem stratégiai okokból is. Ezért gyakorol nyomást a brit anyaországra, hogy foglalja el azokat a területeket, amelyeket a német terjeszkedés még szabadon hagyott. Így jut angol kézre Új-Guinea déli, Ausztrália felé eső része, a déli Salamon szigetek, így jön létre az Új-Hebridáknak a franciákkal közös, kondominiumos igazgatása.

A századforduló táján azonban nagyobb önállósághoz jutva a korábbi gyarmat maga is gyarmattartó szeretne lenni. Az ausztráliai ipar fejlődése, a kapitalizmus virágzásának egy világméretekben elkésett, de itt igen jelentős korszaka Új-Guineában már nemcsak stratégiai támaszpontot lát hanem kiaknázható, kizsákmányolható területet is. Így jut 1906-ban Új-Guinea déli része Ausztrália birtokába; a korábbi Brit-Új-Guinea ekkor veszi fel lakói után a Pápua nevet.

Az első nagy imperialista háború újabb gyarmatokat juttatott Ausztráliának. 1914-ben ausztráliai csapatok támadják meg a melanéziai német területeket és rövid idő alatt birtokukba veszik azokat. A hódítást 1920-ban a Népszövetség is megerősítette s a korábbi német területeket ú. n. C-mandátum formájában Ausztráliának adta át. Ezek a területek ma Mandated

Territory of New Guinea néven szerepelnek, magukba foglalva a Bismarck-szigetcsoportot és a Salamon- szigeteket is.

Az ausztráliai gyarmatövezet így két, történeti alakulásában különböző részre tagolódik, Pápuára és a mandátumos területekre. Mindkét területen már kezdettől fogva eltérő gyarmatosítási módszereket alkalmaztak s ez a kettéválás az egységes ausztráliai uralom alatt is megmaradt. A kettéválás azonban csupán formai szempontból jelentett eltérést, a munkaviszonyok szabályozását szolgáló rendeletekben, a kereskedelem, bányászat, munkástoborzás, stb. ellenőrzésének módozataiban; lényegét tekintve mindkét területen azonos fokú gyarmati elnyomással, a néptömegek azonos kizsákmányolásával állunk szemben.

A gyarmati kormányzat első gondja természetesen az volt, hogy az uralma alatt lévő területek gazdasági kihasználását a lehető legteljesebb mértékben biztosítsa. Első feladatként a széttagolt törzsi keretekben élő lakosság pacifikálása és munkába állítása szerepelt s ezt a feladatot lépésről-lépésre, a földrajzi kutatással és a gazdasági haladással egyidejűleg hajtották végre. A század elején még csak keskeny parti sávok állottak tényleges ellenőrzés alatt. Lépésről lépésre, faluról falura haladtak előre a sziget belsejébe, fokozatosan törték meg a törzsek ellenállását és toborozták a bennszülötteket az ültetvénymunkások soraiba.

A húszas évek táján, amikor a sziget belsejének tulajdonképpeni feltárása megkezdődött, a gyarmati igazgatásnak háromféle módozata volt ismeretes. Ez a három módozat durván elhatárolódó három területet is jelentett. A partvidék mentén mindenütt már pacifikált falvakkal találkozunk, melyek élén egy-egy bennszülött falufőnök áll. A falufőnökök a körzeti tisztviselőnek felelősek, akinek hatalmát bennszülöttekből toborzott, katonailag kiképzett rendőrség támasztja alá. A magashegység első nyúlványaiig terjedő, dombos, erdős vidék minden egyes faluját évente meghatározott időben járőrök keresik fel, amelyek megtorolják a falvak egymás elleni, különösen pedig a fehérek elleni támadásait, igazságot szolgáltatnak, a bennszülötteket némi egészségügyi és gazdasági tanácsban részesítik, elsősorban pedig beszedik a mindenkire kötelező fejadót stb. A harmadik övezet a hegyvidék, vad, ellenséges törzseivel, ahová térképezés, felderítés, nyersanyaglelőhelyek kutatása céljából rendszertelen időközökben megerősített járőrök mennek. A járőrök kutatási céljaik mellett a gyarmatosítók hatalmát ismertetik meg a bennszülöttekkel és fokozatosan előkészítik a már feltérképezett, néprajzilag is megismert területeket arra, hogy a második övezet módszerei alkalmazhatók legyenek. Évről-évre fokozatosan így hatol előre a gyarmati ellenőrzés és ez a módszeres behatolás (műszavukkal: penetration) mindig békés hátországot biztosít a járőrök számára.

E módszer alól természetesen gyakran van kivétel. Így pl. amikor a 30-as években Közép-Új-Guineában, a Bismarck-hegység környékén gazdag aranyleletet fedeztek fel, a közbeeső terület pacifikálásának elmulasztásával közvetlenül erre a vidékre terjesztették ki a gyarmati közigazgatást. (Miután az első repülőtér megépült, a partvidékkel való szárazföldi összeköttetés is megszűnt, a bányák összes felszerelési anyagát repülőgépekkel szállították ide.)

A munkaviszonyok fejlődése a gazdasági fejlődéssel haladt párhuzamosan. A századfordulóig a gyarmat meglehetősen elhanyagolt volt, csupán néhány kisebb kókuszültetvény húzódott meg a bennszülöttek falvai mellett; a gyarmat ekkor inkább tehertétel volt és csak keveset jövedelmezett. A pacifikálás előrehaladása azonban egyre több és több bennszülött munkáskezet biztosított, és az első aranyleletek felfedezése és bányászásának megkezdése az ausztráliai tőkéseket fokozottabb tőkebefektetésekre ösztönözte. További bányák sorozatos megnyitása és az ültetvények kiterjesztése, ezzel párhuzamosan bizonyos kereskedelmi piac kialakulása az újguineai gyarmatot prosperálóvá tette. A bányák és ültetvények megmunkálása az eddiginél nagyobb mértékű munkáskezet igényelt; a gyarmati közigazgatás ezt az igényt egyre szigorúbb munkaügyi rendeletek kibocsátásával elégítette ki s ezek végrehajtását hatósági közegeivel ellenőriztette. 1892-ben a legmagasabb munkaidő még csak 12 hónap és büntetést sem szabnak ki arra az esetre, ha a szerződést kötő bennszülött nem kezdi meg a munkát. 1893-ban azonban a bennszülöttet a szerződés megszegése miatt egy hónapnyi börtönre (kényszermunkára) lehet ítélni s a büntetés letöltése után teljes munkaidejét le kell dolgoznia. 1900-ban a szerződés legmagasabb időtartamát 2 évre emelik fel, s a szerződés már kikötötte, hogy a bennszülöttet munkaidejének lejárta után csak akkor szabad újra leszerződtetni, ha egy hónapnyi szabadságát otthon letöltötte. (E rendeletben természetesen nem szabad munkásvédelmet látnunk. Mint *Mair* is írja, a rendeletnek nem az volt a célja, hogy „megóvja a falukat a fiatal férfiak távolmaradásának következményeitől, hanem a bennszülöttek számára demonstrálni kívánta azt, hogy azok, akik elmentek dolgozni, ténylegesen visszatérnek és magukkal hozzák munkabérüket is európai áruk formájában.")

Az 1924 után kiadott rendeletek már speciális utasításokat tartalmaznak a bányászatban és a szállításban foglalkoztatott bennszülöttek munkaviszonyára vonatkozóan. A maximális munkaidőt ekkor két évben rögzítették, a teherhordókra eső maximális súlyt pedig 45 lb-ről 50 lb-re emelték fel.

1932-ben a maximális munkaidőt három évre emelték fel. Ez a bányaművelés intenzitásának fokozódásával és a bennszülöttek rohamos számbeli fogyásával, depopulációjával állott összefüggésben. (Ezzel a rendelettel kapcsolatban vita is zajlott le az International Labour Office és a Permanent Mandated Commission között. Az előbbi a három évet magasnak tartotta, tekintettel arra, hogy a bányákban a munkások halálozási arányszáma igen magas és a Morobe-környéki bányákban 1932-ben az évi 43%-ot (!) is elérte. A Permanent Mandated Commission, mely az ausztráliai tőkések érdekeit védelmezte, továbbra is a hároméves szolgálati időt védelmezte. Érvelése az volt, hogy „mivel a halálozás főokai, a tüdőgyulladás és a vérhas a nem akklimatizálódott munkások között végzik a legnagyobb pusztítást, a két- és hárcméves szerződés közötti különbség ebből a szempontból lényegtelen.")

A maximális szolgálati idő természetesen nem jelentette azt, hogy a bennszülött ezután már nem volt köteles munkát végezni a bányákban vagy az ültetvényeken. Egyetlen egy körzetben a rendelkezésünkre álló statisztikák szerint 3032 munkás 44%-a hat évig maradt szolgálatban,

37%-a kilenc évig és 7%-a 12—18 évig. Ez elsősorban a fiatal férfiak szakadatlan távolléte miatt a depopulációt segítette elő és a született gyermekek számának rohamos csökkenését.

A munkásokat kezdetben a vállalatok külön ügynökei toborozták. Átlagosan 1 fontot fizettek egy munkás szerződtetése után, munkáshiány esetén ez másfél-két fontra is felemelkedett. A bennszülött munkás bére ugyanakkor legfeljebb évi 10 fontra mehetett fel. A toborzók természetesen, főleg kezdetben, gyakran erőszakhoz is folyamodtak, hogy a bányák és ültetvények számára elegendő munkást szállíthassanak. Később már erre sem volt szükség. A bennszülött önként ment a toborzóhoz és jelentkezett a hároméves munkára, ahonnan igen gyakran többé nem volt visszatérés.

Az újguineai munkaviszonyok egyik, *Mair*-hoz viszonyítva elfogulatlanabb ismerője, a német *Keysser*, ennek okát is megmondja. „Ezeknek a munkásoknak legtöbbje minden bizonnyal ‚önként' lép az európaiak szolgálatába. Még akkor is gyakran eltávoznak lakóhelyükről, ha nem kényszeríti őket erre a munkástoborzó. A fejadó az, ami őket az idegenbe űzi." (Die Papua in New Guinea als Arbeiter... Kol. Rundschau, 1941. XXXII. 103.)

A falvakban élő bennszülött ugyanis az évi 10 shillingnyi fejadót, melyet pénzben kell kifizetnie, az esetek legnagyobb részében képtelen előteremteni. Ha a termés jó is, több napi járóföld távolságban nincsen ember, akinek ezt pénzért el is adhatná. A fejadó így állandó réммé lesz és az évi adófizetés elől a bennszülött a munkástoborzóhoz menekül. A leszerződött munkásoknak ugyanis nem kell adót fizetniök. *Keysser* világosan le is szögezi: „Igazságtalanság, hogy egy gyarmati kormányzat ilyen körülmények között adófizetést kíván, ugyanakkor pedig semmit sem tesz, hogy az embereken segítsen. Éppen azért nem cselekszenek, hogy a férfiakat az aranybányákba kényszerítsék." (U. o.)

A gyarmati kizsákmányolás és a szükséges munkaerő biztosítása természetesen kiépített, szilárd erőszakszervezetet is szükségessé tesz. A feladat itt abban áll, hogy lehetőleg minimumra csökkentett igazgatási költségvetéssel minél nagyobb területeken biztosítsák a békét és a rendet. Ezért az utóbbi három évtizedben egyre több helyen alkalmazzák a gyarmati igazgatásnak úgynevezett közvetett módszerét, amely kisszámú körzeti tisztviselő alá kinevezett falufőnököket rendel. A falufőnök munkáját a falu tanácsa, bírósága és írnoka támasztja alá, segíti elő. Ezek tagjai, elsősorban pedig a falufőnök, a bennszülött rendőrség leszerelt tagjaiból kerülnek ki, akik szolgálati idejük alatt némi iskoláztatásban is részesülnek. A módszer célravezető, mivel a falufőnök kivételével valamennyi tisztségviselő ingyen végzi el munkáját; a körzeti tisztviselő általában csak a falufőnökkel érintkezik és azt teszi felelőssé a gyarmati közigazgatás által kiadott rendeletek végrehajtásáért s ő maga elsősorban irányít és ellenőriz. E kinevezett tisztségviselők így a gyarmati elnyomás komoly bázisaivá lesznek. A rendeletek végrehajtása révén u. i. szembekerülnek saját tömegeikkel, népszerűtlenekké válnak s tekintélyüket csak a gyarmatosító fegyveres hatalmára támaszkodva tudják megtartani. Fokozatosan kialakul így a bennszülött „munkásarisztokrácia", mely egyes területeken már maga is megkezdi törzstagjainak kizsákmányolását.

Ezzel a rendszerrel kapcsolatban a bennszülöttek véleményére és magatartására kitűnően rávilágít egy Salamon-szigeti bennszülött kifakadása. „A fehér ember törvénye a ti számotokra megfelelő — mondotta — arról a helyről származik, ahol születtetek és ahhoz tartozik. De a mi számunkra ez a törvény idegen. Azelőtt mi úgy cselekedtünk, ahogyan apáink cselekedtek mi előttünk... Ma mindez megváltozott. A fehér ember jött és közölte velünk, hogy el kell felejtenünk apáinkat és ehelyett az ő apjához hasonlóan kell cselekednünk." Másutt a tanács és a bíróság tagjaival kapcsolatban: „Miért választották ki ezt az embert, hogy több legyen nálunk? Most mögötte áll a kormányzat, de ha mi rendelkeznénk felette, közölnénk róla a véleményünket..." Az egyik férfi tárgyalása során így szólt az egyik vezetőhöz: „Azt gondolod, hogy most vezetőnk vagy, mert a körzeti tiszt téged azzá tett? Emlékezz csak rá: ő választott téged, nem mi. Ki vagy te egyáltalán? Különb vagy valamiben is, mint én? Természetesen nem. Szemét ember vagy." (*Hogbin*, H. I.: Native councils and native courts in the Salamon Islands. Oceania, 1944. XIV. 4.) S ezeket a példákat még folytathatnánk.

A gyarmatosítás ugyanakkor kitermeli a maga sírásóit is. A területek pacifizálódása a korábbi törzsi és nyelvi határokat megszüntette és nagy területeket tett egységessé. Egyre gyakoribb, hogy a bennszülöttek kilépnek régi törzsi kereteik közül s nagyobb, olykor politikai feladatok elvégzésére egyesülnek. A bányákban és ültetvényeken dolgozó bennszülöttekből fokozatosan bennszülött munkásosztály alakul ki s ez a munkásosztály éppen a gyarmatosítás hatásaként lassanként néppé, majd nemzetté formálódik.

A társadalmi nyugtalanság, a helyzetükkel való elégedetlenség már nem csupán vallási mozgalmakban jelentkezik, hanem megkezdődnek a sztrájkmozgalmak is. Ezekkel szemben a gyarmati hatóságok a kíméletlen elnyomás módszerét alkalmazzák.

Mindez a gyarmati közigazgatás módszereinek változását is szükségessé teszi. *Mair* a fiatal tisztviselők nézetét teszi magáévá, amikor kifejti, hogy e mozgalmakkal szemben nem lehet elavult módszerekkel harcolni. Javaslata szerint e mozgalmak gazdasági alapját kellene megszüntetni s a bennszülötteknek jobb anyagi létfeltételeket biztosítani. Javaslata azonban nem veszi figyelembe, hogy a mozgalmak éppen a gyarmatosítás következtében születtek meg s ezen időleges reformokkal nem lehet segíteni.

Mair munkája természetesen még nagyobb területre is kiterjed. Az elmondottak igen részletes kifejtésén kívül foglalkozik a bennszülöttnevelés, az egészségügyi szolgálat stb. kérdéseivel, minden esetben a fentebb már említett kettős felosztást — Pápua, mandátumos területek — tartva szem előtt.

Összefoglalva: *Mair* az ausztráliai gyarmatokon alkalmazott gyarmatosítási módszerek mélyreható elemzését adja. Munkájában megmutatkozik, hogy az angolszász antropológusok a gyarmatosítás érdekében fejtik ki tevékenységüket s munkájukra a gyarmati hatóságok rászorulnak. Láthattuk, hogy a gyarmati közigazgatás érdeklődésének középpontjában a munkaerőszükséglet kielégítése áll s hogy a bennszülöttek elnyomása a

gyarmat gazdasági fejlődésével párhuzamosan növekszik. Megmutatja, hogy a gyarmati hatóságok előtt közvetlen veszélyként áll az egységes bennszülött munkásosztály kialakulása s hogy ezt a veszélyt a maguk módján felismerték. Nem tér ki — természetesen — olyan részletekre, melyek a bennszülöttek kizsákmányolását közvetlenül megvilágítják, általában a felületen marad s a való helyzet helyett inkább csak a rendeletekről beszél. Munkája azonban így is alkalmas arra, hogy a gyarmati népekkel foglalkozó etnográfus képet alkothasson magának azokról a tényezőkről, amelyek a bennszülöttek életét ma megszabják; kutatásaink e gyarmati népek kultúrájának alakulásáról így nem légüres térben mozognak, hanem oda tudjuk vetíteni mögéjük a gyarmati elnyomás riasztó hátterét.

Bodrogi Tibor

Az embertani és néprajzi múzeum gyüjteménye. X., XI., XII. (Moszkva—Leningrád, 1949). Szovjet Tudományos Akadémia N. N. Mikluho-Maklájról elnevezett Néprajzi Intézet.

Сборник Музея антропологии и этнографии. X. XI., XII. (Москва-Ленинград, 1949.) Академия Наук СССР, Институт этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая.

Ez a gyüjtemény-sorozat 1900-ban indult meg; először csak különálló füzetekben, 1903-tól kezdve pedig már kötetekben. Utolsó IX. kötete 1930-ban jelent meg, amikor az embertani és néprajzi múzeum alapján létrejött a Szovjet Tudományos Akadémia néprajzi intézete. 1949-ben újból megindult a gyüjteménysorozat, egyszerre három kötettel.

A X. kötet néprajzi és embertani dolgozatokat tartalmaz.

A szerkesztőség előszava (5—6) után Csernyecov, A khantyk és manszik élete a XIX. századi rajzok alapján (10—33) című tanulmányában vogul és osztják pannókon bemutatja e népek XVIII. század végi és XIX. század eleji életének különböző mozzanatait.

K. A. Bol'ševa poszthumusz dolgozatában N. Šakhov pannó műalkotásainak stílusalapjait vizsgálja a MAE (embertani és néprajzi múzeum) gyüjteményének alapján (34—8).

N. F. Prytkov az ugorok fémből készült kultuszedényeit vizsgálja (39—46).

V. V. Antropova, Régi kamcsadál szánok (47—92) című dolgozatának a MAE egyedülálló ilyen jellegű szánjai és a különböző irodalmi források adják alapját. Gazdag képanyag közzétételével vizsgálja a szánok szerkezetét, egyes részleteit, különböző kötésmódjait, befogását, a kutyák helyét a szán előtt, a szánok díszítőelemeit, stb. Dolgozata végén gazdag idevágó bibliográfiát ad.

G. M. Vasilevič, A Sym-menti evenkik teknő-alakú szánja (93—7) című kis adatközlésében egy archaikus tungúz szántípust mutat be. A Sym-menti evenkik már hosszabb idő óta izolálódtak a többi tungúzoktól, s így a mandzsu-tungúz kultúra számos archaikus elemét megőrizték. Ezek egyikét találta meg a szerző a teknő-alakú szánban.

A. A. Popov, Régi jakut nyírkéreg jurta (98—106) című tanulmányában a jakut *urasa* jellemző építési technikáját és fejlett díszítő eljárását

mutatja be. A szerző alaprajzot, több kötés-módot és számos díszítő motívumot — ez utóbbiakat színes táblákon — közöl.

N. P. Dyrenkova, Anyagok a teleutok samánizmusához (107—190) című dolgozat az elhúnyt szerző 1931-ben végzett hatalmas teleut gyűjtését közli.

Megismerjük a samándobot használat közben, valamint különböző díszített formáit. A samándobok ábrázolásait alaposan összegyüjtötte szerzőnk. Több a dobhoz és a dobról szóló éneket közöl. Nagymennyiségű samándalt ad; teleut nyelven és orosz fordításban. Több színes samándob fénykép és samándob-szerkezetrajz teszi még értékesebbé azt a gazdag anyagközlést.

Ehhez a dolgozathoz csatlakozik L. A. Potapov, A teleut samánnő dobja és annak rajzai (191—200) c. dolgozata. Részletesen vizsgálja — teleut elnevezéseit is feljegyezve — a samándob egyes részeit és ábráit.

V. V. Jekimova a MAE gyüjteménye alapján a középázsiai növényolaj-tartó korsókat (201—6), D. A. Olderogge a bari nép őseinek szobrait vizsgálja (207—12).

A X. szám embertani dolgozatai a következők:

V. V. Ginzburg és Je. V. Žirov, Embertani anyag a kentoli katakombasírboltból a kirgiz SzSzR Talasz-folyója völgyében (213—65). Je. V. Žirov, Koponyák a középázsiai zoroasztrián temetőkből. (266—72). V. V. Ginzburg, Koponyák a frinkenti XIII. századi zoroasztrián temetőből (273—5). Je. V. Žirov, Csontvázak Krim kőládáiból (276—84). V. V. Ginzburg, embertani anyag a Manyč-folyó menti ásatásokból (285—92). M. G. Levin, Az eszkimók és a csukcsok kraniológiai típusai (Északkelet-Ázsia etnogenezisével kapcsolatban (293—302). A. N. Juzefovič, Régi koponyák a Lob-nor-tó környékéről (303—11). A. N. Juzefovič, A dolgánok kraniológiájához (312—22).

A XI. kötet néprajzi és régészeti cikkeket tartalmaz.

L. P. Potapov elemzi az ősközösségi rendszert az északi altajiak vadászatában (5—41). Röviden ismerteti az északi Altajban élő népek gazdálkodását, majd a munka ős-kollektív formájának maradványait és a közösségi törzsi birtok nyomait vizsgálja. Végül a közös birtok nyomait kutatja a vadászat termékeire vonatkozólag.

G. M. Vasilevič, A tungúz mellkendő Szibéria népeinél (42—61) című dolgozatban részletesen leírja e — történeti és néprajzi kapcsolatai miatt fontos — tungúz ruhadarabot és kinyomozza elterjedését a tungúz népek hatalmas lakóterületén. Ezen túlmenve, a szerző anyaga alapján vizsgálja egyrészt a ruha történetének általános kérdését, másrészt a tungúzok etnogenezisét.

M. V. Stepanova a MAE gyüjteményének két eszkimó övét vizsgálja (62—72).

A. P. Okladnikov, Az Alsó-Léna történeti elbeszélései és legendái (73—19) című dolgozatában 62 legendát közöl tungúz és jakut adatközlőktől — sajnos csak orosz fordításban.

N. P. Dyrenkova a kumandinok 16 vadászlegendáját közli, szintén csak oroszul (110—132).

S. V. Ivanov, A mammut Szibéria népeinek művészetében (133—53) című dolgozatában evenki samánruhák és khanty, manysi, jukigar, valamint a régészeti emlékek mammut-ábrázolásait vizsgálja.

G. M. Vasilevič, Nyelvi adatok a *khel* ~ *kel* terminusokhoz (154—6) című tanulmányában a mammut nevét etimologizálja a török, mongol, mandzsu-tungúz, finnugor, szamojéd, paleoszibériai nyelvekből — marrista módon. V. V. Senkevič Gudkova a kázymi khatyk folklórjában és képzőművészetében (156—9), Je. D. Prokof'eva pedig a szel'kupok elképzeléseiben (159) vizsgálja a mammutot. Ezt a témát A. I. Novikov zárja le az altáji anyagból bemutatott néhány analógiájával (160—1).

S. V. Ivanov az amerikai eszkimók két nőszobrának jelentőségét vizsgálja (162—170).

V. V. Senkevič-Gudkova, a kazymi khantyk piktografikus leveleinek kérdéséhez fűz megjegyzéseket (171—4).

B. G. Kudrjavcev, valamint D. A. Olderogge, egy-egy tanulmányban vizsgálják a Húsvét-szigetek feliratait (175—221, illetve 222—36).

V. G. Bogaraz észak kis népeinek játékait mutatja be (237—54).

A. A. Popov, Adatok a Viljujszkij körzet jakutjainak vallásához (255—323) c. dolgozatában hatalmas anyaga adatokat nyujt a világ szerkezetéről, az égitestekről, a jó és rossz istenségről és jó és rossz szellemekről, a felső és alsó világ lakóiról, a felhőkön és a földön lakókról stb. Adatokat közöl a jakutok régi kultuszáról; különböző babonákat és szokásokat, álommagyarázatokat, stb. mutat be. A szerző rajzai jól egészítik ki hatalmas gyüjtését.

V. A. Avrorin és I. I. Kozminskij az orocsoknak a világegyetemről, a lélek átköltözéséről és a samánok utazásáról alkotott elképzeléseit mutatja be, egy orocs által készített rajzon és az ahhoz fűzött magyarázatokkal (324—34).

Je. D. Prokof'eva a szel'kup (osztják szamojéd) samán öltözetét (335—75), N. F. Prytkova pedig a kazymi khantyk áldozati leplét (376—79) vizsgálja.

V. V. Antropova Kamcsatka régészeti tanulmányozásának történetéhez közöl adatokat (380—94).

A XII. kötet néprajzi, embertani és régészeti dolgozatokat tartalmaz.

N. P. Grinkova az Orosz Tanácsköztársaság délnyugati körzeteinek orosz kötényeit tanulmányozza (5—42). Vizsgálja — miután áttekintette anyagát — típusait, anyagát, díszítését és felöltési módját.

L. P. Potapov, A kazakok anyagi kultúrájának sajátosságai, mint a nomadizáló életmód előfeltételei (43—70). Az állattenyésztő kazakok anyagi kultúrájának elemeit vizsgálja, főleg a MAE néprajzi gyüjteménye alapján, ami elsősorban a dolgozó népre vonatkozik. A tárgyi anyaghoz hozzákapcsolja szerzőnk a folklór, az irott források (kínai évkönyvek) és a régészet adatait is. Potapov meggyőzően mutat rá arra a szoros kapcsolatra, ami megmutatkozik a kazakok sajátos anyagi kultúrájának, az alapvető termelési ágak (ló- és szarvasmarha-tenyésztés) elemei és a steppei állattenyésztők nomád életformája között.

L. B. Panek a grúz nyelv rokonsági terminusait vizsgálja (71—7).

S. M. Abramzon, A kirgiz gyermek születése és gyermekkora (78—138).

T. A. Krjukova, P. Sz. Pallasz volga-vidéki népektől való gyüjteménye (139—59). A szerző a XVII. századi gyüjtemény alapján bemutatja a mordvin, cseremisz, csuvas és baskir viseletet.

A. L. Anisimov, Az evenkik elképzelései a *šingkenek*ről és az ősvallás eredetének kérdéséről (160—94).

S. V. Ivanov, Ülő emberi alakok az aleutiak szobrásztában (195—212).

N. A. Butinov, N. N. Mikluho-Makláj rajzai (213—31). A szerző közli pl. egy mikronéziai leány; Leunev-szigeti bennszülött, Makláj-öböli „barla", Admiralitás-szigeti vitorlás, melanéziai tetoválások, Makláj-öböli „mandjuri", „gambor", „lelija" és Salamon-szigeti „tumbana", stb. rajzát; ezekhez bő magyarázatokat fűzve.

L. N. Gumilev, Harcosok szobrai Tujuk-Mazarból (232—53).

Ju. M. Lichtenberg Rog-sziget rokonsági rendszerét és a melanéziai gerontokrácia kérdését vizsgálja (254—76).

V. V. Ginzburg a tádzsikoknál végzett embertani vizsgálódásairól számol be (277—332).

A többi antropológiai cikkek:

G. F. Debec, A középkori krími városok lakóinak embertani összetétele (333—86). P. F. Taratorkin, Pápua koponyák Mikluho-Makláj gyüjteményéből (387—401). V. V. Ginzburg, a MAE kraniológia gyüjteménye (402—16).

Végül két régészeti dolgozat: K. V. Vjatkin a salabolini (teszin) kőbevésett ábrázolásokat mutatja be (417—84),

S. N. Zamjatnin pedig kubán alsó paleolitikumáról közöl néhány adatot (484—98).

Diószegi Vilmos

Folia Ethnographica. Ab Instituto Ethnographico Universitats de Petro Pázmány nominatae edita a Professore Universitatis Ortutay Gyula redacta.

Budapest, 1949. I. 1., 2—4.; 1950. II. 1.

A felszabadulás előtti idők kultúrpolitikája alig tette lehetővé, hogy a magyar néprajztudomány külföld felé is megmutassa eredményeit. *Herrmann* Antal folyóirata, az Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn (1887—1911), a kolozsvári Acta Comparationis Litterarum Universarum (1877—1886) és a Néprajzi Múzem kiadásában megjelent Anzeiger (1902—1909) voltak hosszú időn keresztül az egyedüliek, amelyeken keresztül kapcsolatainkat az egyetemes néprajztudománnyal felvettük. Ez a helyzet is egyik oka volt annak, hogy a magyar néprajztudomány jelentős részben befelé fordult eredményei csak egy szűk magyar közönség részére szóltak és elmaradt az egyetemes néprajztudomány eredményeitől, nem tudott — egyes kiváló képviselőktől eltekintve — érdemlegesen résztvenni a néprajztudomány egyetemes eredményeinek kialakításában. A felszabadulás ezen a téren is jelentős változást hozott: nemcsak formális lehetőséget adott arra, hogy a külföld előtt ismertté tegyük eredményeinket, hanem kutatóinkban is igényt ébresztett arra, hogy munkáikat szélesebb tömegek számára alkossák meg és maguk is lépést tartsanak az egyetemes néprajztudomány fejlődésével. A folyóirat tehát

régi hiányt pótol. Mindezen kívül indokolttá tette egy idegennyelvű néprajzi folyóirat megindítását az a körülmény is, hogy a felszabadulás óta eltelt évek során az összehasonlító néprajz és az európánkívüli népek néprajzának tanulmányozása terén is dolgozni kezdtünk; az ebben a tárgykörben megjelenő munkák — természetüknél fogva — elsősorban külföld felé szóltak.

Ezeknek az elveknek megfelelően a folyóirat megjelent két évfolyama mind a magyar, mind a legtágabban értelmezett összehasonlító néprajz területéről (beleértve a régészetet is) jelentős tanulmányokat eredményezett és külföldi visszhangja megmutatta, hogy a folyóirat egyetemes hiányt pótolt.

1949. I. 1.

Manga J.: A palóc kiszehajtás európai kapcsolatai. 5—43. (Oroszul.)

Marót K.: Történelem és néprajztudomány. 24—33. (Angolul.)

Szendrey Á.: A „kotyolás" (lucanapi népszokás). 34—40. (Oroszul.)

Tálasi I.: A magyar népi gazdálkodás kutatása. 44—71. (Angolul).

Dégh L.: A magyar folklór története. 72—98. (Angolul.)

Scheiber S.: Szamárlétra. 99—101. (Angolul.)

1949. I. 2—4.

Balassa I.: A magyar temetők. 103—126. (Oroszul.)

Harmatta J.: A szarmaták Magyarországon. 127—154. (Angolul.)

Csalog J.: Neolithikus és kora-bronzkori olajlámpák a Kárpát-medencéből. 156—161. (Angolul.)

Vajda L.: A ház középoszlopának kultikus szerepéhez. 162—175. (Franciául.)

Diószegi V.: Egy gold óvó-amulett fejlődése. 176—204. (Oroszul.)

Bodrogi T.: A Biró-gyüjtemény jabim dobjai. 205—222. (Angolul.)

Borzsák I.: A korják Christophoros. 223—228. (Angolul.)

1950. II. 1.

Manga J.: A magyar duda. 1—18. (Oroszul.)

Fél E.: A női viselet a Sárközben. 19—54. (Angolul.)

Benedek A.: Magyar karácsonyi játékok. 55—94. (Franciául.)

Vargyas L.: A magyar karácsonyi játékok dallamai. 95—112. (Franciául.)

Vakarelszki G.: Bulgár kézi guzsalyok. 113—119. (Oroszul.)

Takáts Z.: Egy kínai bronzedény és kínai-hun kabócák a Hopp Ferenc Múzeumban. 120—124. (Németül.)

A *Folia Ethnographica* megjelent két évfolyama gazdag és változatos hangjával — úgy véljük — megvalósította azt a célt, amit *Ortutay* Gyula főszerkesztő tűzött ki az első számhoz írt „Bevezetőjében"; „a nemzetközi tudományos kapcsolatok megszilárdulását és az összehasonlító néprajzi kutatások jobb és pontosabb kimunkálását" biztató kezdettel megvalósítottuk. A folyóirat jellegét az is meghatározta, hogy néprajzi kutatóink mind megérezték fontosságát; kiemelendőnek tartjuk a szerkesztői munkában jelentős részt vállaló *Vajda* László munkásságát.

Éppen ezek az eredmények azonban azok, amelyek szükségessé teszik, hogy a magyar néprajztudománynak újabb idegennyelvű folyóirata induljon meg. Szükséges, de helyes is, hogy ez a folyóirat az Egyetemi Néprajzi Intézetnél magasabb, átfogóbb szervezetnek, a Magyar Tudomá-

nyos Akadémiának legyen az orgánuma. A tervezett új idegennyelvű néprajzi szemle, az *Acta Ethnographica*, az Akadémia kiadásában az eddigi eredményekből kiindulva a magyar és összehasonlító néprajztudomány alapvető tekintélyű orgánumává kell hogy legyen, amely a külföld, elsősorban a Szovjetunió és a népi demokráciák felé a magyar tudományosság elmélyült, alapos, marxista-leninista kutatásairól számol be. Így ezen a módon tud a magyar néprajztudomány a világ haladó tudományosságának valóban részesévé válni. *G. Nagy Piroska*

Leicht, Hermann: Indianische Kunst und Kultur. Ein Jahrtausend im Reiche der Chimu. 352 oldal. 36 szövegkép, 116 táblakép, három térkép. Orell Füssli kiadása. Zürich, 1944.

Leicht munkája az amerikai civilizációk történetének olyan fejezetével foglalkozik, melyről eddig még nem jelent meg összefoglaló munka.

Egyetemes kultúrtörténeti szempontoktól függetlenül a Chimu-birodalom vizsgálata azért is fontos, mert a történelmi „átadások" forrásai itt igen világosak és a leletek is egységesek. Ezen keresztül az egész perui partvidék kultúrája felkutatható és elemezhető.

A szerző részletesen, tizenöt fejezetben tárgyalja magát a birodalmat, a népet, eszközeit, vallását, társadalmi organizációját és művészetét.

Egy népet uralkodóiról elnevezni meglehetősen arisztokratikus megoldás. A *chimu* szó voltaképpen csak a fejedelmet jelenti, akárcsak az *inka*. Azokat az első uralkodókat, akik a lokális uralkodásból kitörtek és nagyobb területet hajtottak uralmuk alá, hívták chimunak; szerepük *Leicht* szerint némileg hasonló az egyiptomi fáraókéhoz.

Az első fejezetekben magának a területnek, a bevándorlásnak az ismertetését kapjuk. Jóval az inkák előtt a perui partvidéken 1000 éven keresztül élt és virágzott a chimu kultúra. A birodalom legnagyobb területi kiterjedésekor (1100-tól 1400-ig) a déli szélesség 3. és 11. foka között, kereken 1000 km hosszú, 50—150 km széles sávot alkotott.

A chimuk a 2. vagy 3. század körül jöhettek északról, részben a Panama-szoroson, részben tengeren, először elfoglalva a hegyvidéket, majd később a völgyeket és a folyópartokat. Az északi bevándorlást bizonyítja a legrégibb leletek hasonlósága a középamerikai anyaghoz. A kultúra autochton keletkezésének lehetőségét a szerző kizártnak tekinti, hiszen a legalsó rétegek is már magas kultúrát mutatnak".

A polgári tudós jellegzetes dialektikátlanságán nem csodálkozhatunk. Az önálló kialakulás lehetőségét még fel sem tételezi. Pedig már *Tello* is határozottan leszögezte (*Cachot, R. M.:* Julio C. Tello y la arqueologia peruana. Rev. del Museo Nac. de Antr. y Arqueologia. Lima, 1948, vol. II. nr. 1. 7—35 lap) és kutatásaival részben bizonyította is, hogy a perui civilizációk autochton keletkezésűek; *Tello* a *Chavin* kultúrát tekintette a legrégebbinek, e mellé a *Pukara, Paracas* stb. kultúrákat állította, és ezekből kifejlődöttnek tekintette a *Chimu, Muchik* stb. kultúrákat. *Tello* a fennsík őslakóit nomád-vadászokban kereste, és ha nem is így fogalmazta meg, egy hirtelen minőségi változásnak tekintette a civilizációk keletkezését. Természetesen, *Tello* felvetette a külső befolyás lehetőségét is (középamerikai civilizációk), de ezek szerinte az önálló perui civilizációk fejlődé-

sében legfeljebb motiváló szerepet játszottak (kerámia bizonyos formai elemei stb.). Hogy mik lehettek ennek a minőségi változásnak konkrét okai, arra pontos választ *Tello* sem tudott adni. Ezt a problémát csak a következetesen materialista szemléletű kutatás fogja tudni megoldani.

*Leicht*nek az a véleménye, hogy „az északi bevándorlást bizonyítja a legrégibb leletek hasonlósága a közép-amerikai anyaghoz". Itt megint a polgári tudós korlátozottságával állunk szemben. Szembeállít két mítoszt és azokból metafizikusan kiragad két hasonló jelenséget, nem törődve azzal, hogy szerkezetükben és lényegükben gyökeresen különböznek egymástól. Mítoszokban szereplő alakok ábrázolásának hasonlatosságában látja az északi bevándorlás bizonyítását!

A könyv következő fejezetei a természeti körülményeket, a földművelést, házberendezést, ruházatot stb. tárgyalják.

Kellemes klimatikus körülményeket teremtett a part mentén elvonuló Humboldt-áramlat. Folyókban gazdag, nedves, jól megmunkálható, termékeny földjük volt. Mezőgazdasági eszközeik egyszerűek voltak, egy kapaszerű botot és lapátot ismertek. Legfőképpen a Dél-Amerikában általánosan elterjedt mandiokát termesztették, ezenkívül a kukoricát is. Számtalan gyümölcsfajtát és fűszert ismertek. Fagyapot termelésével is foglalkoztak, házberendezésnél is felhasználták, pl. matracba és párnába azt rakták. Halászattal és vadászattal is foglalkoztak. Azon kevés amerikai nép közé tartoztak, amelyik ismerte a kutyát mint háziállatot.

Vallásukról a szerző megállapítja, hogy a holdkultusz volt az a „lelki kapocs", mely a chimukat a déli parti kultúrákhoz kapcsolja. A hold a halottaknak is istene volt, és szerző szerint ez adott indítást az ősök tiszteletére (?). Ezt a holdkultuszt felváltja a XV. század eleje körül a napkultusz, miután a chimuk behódoltak az inkáknak.

Totemizmusuk bő tárgyalása után tér rá a társadalmi és gazdasági berendezkedésre, mely pl. az inkáknál is majdnem pontról-pontra megtalálható. Ennek az organizációnak az alapja a római gens-hez hasonló berendezkedés; amint a római tribus tíz curiára és ez megint tíz gensre vagy centuriára oszlott, ugyanígy a régi Peruban minden néptörzs tíz nagycsaládra és ez megint tíz alcsaládra oszlott. Volt egy felosztás családközösségekre és territoriális kötelékekre, család-előljárókkal és hadvezérekkel. Igen érdekes az *ayllu:* ez voltaképpen családok közössége volt, melyet területi és származási kapcsok fűztek össze; gazdaságilag falukommunát alkotott, amely a földterület egy részét tulajdonában tartotta. Egy ilyen területet hívtak *marca*nak. Több területi kötelék alkotott egy törzset *(runa-runa).*

A társadalom tárgyalása után foglalkozik a szerző szorosabb szakterületével, a művészettel. Részletesen felsorakoztatja a lelőhelyeket, műemlékeket, dísztárgyakat stb. Három stílus-periódust állapít meg és behatóan elemzi azokat. Kétségtelen, hogy a chimu művészet, legfőképpen a plasztikus kerámia, a legpazarabb amerikai alkotásokhoz tartozik. „Szinte hihetetlen — írja Leicht — hogy ennyire primitív technikai eszközökkel hogyan tudták a műalkotások materiális alkatát, valamint egy hatalmas államapparátus munkáját elvégezni. A kerék ismerete nélkül, igavonó állatok nélkül, hatalmas terheket tudtak szállítani; korong nélkül pazarul

megformált edényeket készítettek, és szokatlanul egyszerű szövőszékeken olyan szöveteket tudtak készíteni, melyek semmiféle összehasonlításnál nem maradnak alul". Részletes stílus-kritikájában szemlélete jellegzetesen fogyatékos. Kétségtelen, ha egy stílust mint egy társadalom vetületét elemzünk, sok mindenre deríthetünk fényt, *Leicht* azonban (bár elismeri, hogy ideológiák között s alépítmény és ideológia között van összefüggés), azt állítja, hogy mégis a „stílust önállóan kell felfogni"; a „stílus"-nak így mintegy önálló létet akarván adni, szubjektív idealizmusba esik.

Külön fejezetet szentel a kronológiának és történeti áttekintést ad. „Amennyiben a chimuk északról jöttek be az országba, akkor világos, hogy ezek a bevándorlók naptár-előtti mayák vagy más közép-amerikaiak lehettek, akik a hieroglifákat még nem ismerték vagy valamilyen oknál fogva ezeket teljesen elfelejtették vagy elvesztették." „A holdkultusz létezése a későbbi napvallás előtt önmagában is oly döntő körülmény, hogy a mérlegnek határozottan arra kell hajlania, hogy a perui kultúrákat teljes egészükben nézve valamivel korábbra és ezzel szemben a maya népeket valamivel későbbre feltételezzük, mint ahogy ez eddig történt." Maga a bevándorlás a II. század körül történhetett. Három periódus állapítható meg a chimuk történetében, mind a dinasztiák szempontjából, mind a művészet stílusaiban. A birodalom körülbelül a XV. században véget is ér, Chimo-Capaccal, aki behódolt a X. Inkának.

Befejezésül a szerző egyenként tárgyalja a birodalom öt részre felosztott területét, majd a közép-partvidéken a *Cuismancu*-birodalmat, a déli partvidéken *Nazca* világát, *Chuquimancu* és a *Chinchák* területét.

Leicht könyve a polgári „szépelkeknek" íródott; súlyos elméleti tévedéseivel és jellegzetesen idealista „stíluskritikájával" tipikus képviselőjévé válik a csődbejutott polgári tudományosságnak. A szerző egyedüli érdeme a — bár helytelenül rendszerezett és értelmezett — tárgyi anyag összegyüjtése és a kitűnő képanyag, amelyet olvasói rendelkezésére bocsát.

Boglár Lajos

Dajaszászyné, Dietz Vilma: Keresztöltéses párnavég hímzések. A Dél-Dunántúlra telepített bukovinai székelyek varrásai. Magyar Népművészet XV. (Bp. 1951.) 8 + XXVII.

A madéfalvai veszedelem után Moldvába, majd onnan Bukovinába telepedett erdélyi székelyek párnavég-hímzéseit gyüjtötte össze a szerző a magyarországi bukovinai telepesektől. Ma mind az öt bukovinai székely község — teljes lélekszámmal — Magyarországra (Baranya és Tolna vm.) települt.

A bemutatott párnavégekhez hasonló keresztöltéses díszítést varrnak lepedővégeikre, kendőikre és abroszaikra is. A párnavég-hímzések mintái — kivéve a színezést és a technikát, minden bukovinai székely faluban egyformák. Kidolgozásuk aprólékos, szerkezetük jól áttekinthető: az erdélyiekével összevetve: mustráik sűrűbbek, részletekben gazdagabbak. A minták — szélességszerkezetük alapján — két csoportba tartoznak: a széles közép mintacsíkot a „mesterke" fejezi be — ez a gyakoribb —, vagy a középtengelytől részarányosan fel- és lefelé épül ki a minta.

A régibb mintakészlet mértanias, az újabb — bár szerkezete megmarad mértaniasnak — növényi jellegű.

Szerzőnk bemutatja — fényképekben is — a párnák mustráit, majd a párnák használati módját, az ágyvetést.

A tizenhat egyszínű (piros) és tizenhat kétszínű (piros-kék, piros-fekete) rajzot kísérő szöveg elmondja mindazt, amit a közölt mintákról tudni kell azoknak, akik akár tudományos feldolgozás, akár felújítás szempontjából foglalkoznak velük. Közli az alap- és hímzőanyagot, a varrástechnikát, valamint a hímzőfonal színét. A „Táblák jegyzéke" az egyes mustrák népi neveiről is tudósít.

A Magyar Népművészet-sorozatnak méltó folytatása e kiadvány jól megválasztott hímzéseivel, a rajzok ügyes, szép kidolgozásával és sikerült kliséivel. *Dajaszászyné* páratlan gonddal és szakértelemmel dolgozta fel az anyagot. A tárgykör kiválasztása is szerencsés volt, mert a Magyarországra telepített bukovinai székelyek gazdag népművészetéről eddig nem volt semmiféle ismertetés. Hímzéseik hasonlók az erdélyi székelyek munkáihoz, mégis sajátos csoportot képeznek. Különös jelentősége van e füzet kiadásának ma, amikor nemcsak a tömegek érdeklődése nőtt meg a népművészet iránt, hanem maguk a bukovinai székelyek is felújítani kezdik régi művészetüket.

Külön ki kell emelnünk a *Közoktatásügyi Kiadóvállalat* különlegesen szép munkáját, amely költséget nem kímélve, hazánkban elsőízben hozott ki olyan jellegű kiadványt, mely az eredeti színezésnek teljesen megfelelően mutatja be a népművészet termékeit.

D. V.

Kedves Olvasóink!

Az ETHNOGRAPHIA c. folyóirat megjelenésének időpontja technikai okok következtében — nem egy esetben — változott. Ez a folyóirat küldésében zökkenőt okozott, mert vállalatunknak nem áll módjában minden alkalommal értesítést küldenie előfizetőinek a megjelenésről. A folyóirat zavartalan megküldése érdekében kérjük tehát, hogy az előfizetési díjat (½ évre 12,— Ft) rendszeresen és előre a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszámlánkra (Közoktatásügyi Kiadóvállalat 936 540. sz.) Befizetni szíveskedjék.

Folyóiratunkat csak azon előfizetőinknek küldhetjük meg, akik az előfizetési díjat átutalták vállalatunk részére.

Megjegyezzük azt is, hogy az elmúlt évtől eltérően — a folyó évben csak egyfajta előfizetési ár van. A példányonkénti vásárlási ár pedig magasabb, mint az előfizetési ár.

Közoktatásügyi Kiadóvállalat
Terjesztési Osztály.

Kiadóhivatal: Közoktatásügyi Kiadóvállalat.
Budapest, V., Szalay-u. 10—14. Telefon: 128-580.
Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 936—540.
Felelős kiadó: a Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatója.

54 525. — Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Erdős László.)

ETHNOGRAPHIA

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ГЛАВНИЙ РЕДАКТОР: — Rédacteur en chef:

ORTUTAY GYULA

РЕДАКЦИОННАЯ КОМИССИЯ: — Membres de la rédaction:

DÉGH LINDA, GUNDA BÉLA, TÁLASI ISTVÁN, VAJDA LÁSZLÓ

РЕДАКТОР: — Rédacteur:

KATONA IMRE

A folyóirat célja a néprajztudomány elvi kérdéseinek tárgyalása; a magyar, a szomszédos és a magyarral rokon népek néprajzára vonatkozó kutatások és eredmények közlése. Az Ethnographiában megjelenő cikkekhez orosz, francia, angol, német nyelvű tartalmi kivonatot csatolunk.

Kéziratok, ismertetési példányok és minden a szerkesztőséggel kapcsolatos levelezés a szerkesztőség címére (Bp. VIII, Könyves Kálmán-krt. 40. Néprajzi Múzeum) küldendők Minden egyéb, a Magyar Néprajzi Társaságot érdeklő levelezés a Társaság titkári hivatalához (ugyanott) címzendő.

A folyóirat megrendelhető a Közoktatásügyi Kiadóvállalatnál (Bp., V. Szalay-u. 10—14). Előfizetési díj az 1951. évre 24 forint.

*

Цель журнала — обсуждение принципиальных вопросов этнографии и сообщение о результатах и исследованиях относящихся к этнографии венгерцев, соседних и родственных с венгерцами народов. К появившимся статьям в этнографии приключены касающиеся содержания выписки на русском, французском, английском и немецком языках.

Рукописи, осведомляющие эксемпляры, переписка связанная с редакцией, могут быть посылаемы на адрес редакции (Будапешт, VIII., Кеньвеш Кальман керут 40, Этнографический Музей [Непрайзи Музеум]). Все другое, а также интересующая Этнографическое Общество переписка, могут быть адресованы в секретарское учр ждение Общества (там же).

На журнал можно подписаться в Издательстве Научного журнала (национальное предприятие, Будапешт, V., Салаи ул. 10—14). Плата за подписку на 1951 год — 24 форинтов.

*

Le programme de notre périodique est la discussion des questions principielles de l'ethnographie; la communication des recherches ethnographiques concernant le peuple hongrois et les peuples voisins ou apparantés. Les articles édités dans notre Revue apparaissent avec un extrait en langue russe, française, anglaise ou allemande.

On est prié d'adresser tous les manuscripts, ouvrages pour comptes-rendus et tout le courrier concernant la rédaction directement au rédacteur: Könyves Kálmán-körút 40. Budapest, VIII, Musée D'Ethnographie. Le courrier de la Société D'Ethnographie Hongroise, réclamations et ouvrages d'échange sont à adresser au secrétariat de la Société (même adresse).

Le périodique doit être commandé au Közoktatásügyi Kiadóvállalat (Szalay-u. 10—14, Budapest V). L'abonnement pour l'année 1951 : 24 Ft.

*

The aim of the review is to deal with the chief problems of ethnology, to publish researches on the folk-civilization of the Hungarian and kindred people, including the neighbouring peoples. The published articles contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters concerning the edition are to be sent to the address of the editor: Könyves Kálmán-körút 40. Budapest VIII, Ethnographical Museum. Letters concerning the Hungarian Ethnographical Society, reclamations, exchange-copies are to be sent to the secretary of the Society (same address).

The review can be ordered from Közoktatásügyi Kiadóvállalat (Szalay-u. 10—14, Budapest V). Price for the year 1951 : 24 Ft.

Ára: 15,— Ft
Előfizetés ½ évre 12,— Ft

ETHNOGRAPHIA

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА
REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
Könyves Kálmán-körút 40. Budapest, VIII.
VOL: LXII. 1951. 1—2.

СОДЕРЖАНИЕ — SOMMAIRE

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ — ETUDES

Takács Lajos: Народные стихотворцы и стихописатели на злобу дня. Bauerndichter ungarischer Nachrichtenreime ..... 1— 49
Vajda László: Научные очерки о ритуалах. Ritus-Studien ..... 50— 72
Morvay Péter: О народном обычае: играх и танце на поминках, на кладбище и при церкви Zur Volkssitte des Tanzes im Kirchengarten, im Friedhof und bei dem Totenmahle, und des Leichenspiels ..... 73— 82
Lukács Károly Влияние Тисы на рыболовство озера Балатон. L'influence des pecheurs de la Tisza sur la peche au lac Balaton ..... 83—112

СООБЩЕНИЕ ДАННЫХ — DOCUMENTATION

Luby Margit: Шляпное валяльное ремесло. Der handgearbeitete Filzhut ..... 113—143
Barabás Jenő: Использование камыша растущего на озере Веленце Die Verwendung des Rohres von Velence ..... 145—155
Szolnoky Lajos: Заметки об одной этнографической коллекции Remarques a propos d'un recueil ethnographique 156
László Gyula: Изображение одного древнего секлерского плуга XV века. La représentation d'une charrue de bois sicule du XVe siècle ..... 157—159
Hofer Tamás: Верования пчеловодов XVIII века Bienenzüchter-Aberglauben vom XVIII. Jahrhundert .... 160—170
Bakos József: Этнографические и экономическо-исторические данные Data Concerning Ethnography and Economic History .... 171—176

К ИСТОРИИ ЭТНОГРАФИИ — CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DE L'ETHNOGRAPHIE

— — Официальная критика книги сказок изданной в 1937 г. ..... 177—178
Péter László: Данные по истории этнографии в переписке Лайоша Кальмана ..... 178—183
Luby Margit: Неизвестное письмо Отто Германа 184

МУЗЕОЛОГИЯ — MUSEOLOGIE

Sándor István: Наша первая этнографическая выставка и Янош Ксантус Our first ethnographical exhibition and John Xántus .... 185—204
Barabás Jenő: Этнографические выставки в музеях гг. Секешфехервар, Сомбатхель и Вспрем ..... 240—209
d. a. Музей в г. Бекеш 210
D. S. Выставка по истории медицины в г. Сомбатхель 210
L. Vehovszky Erzsébet: Колхозный музей и история деревень в Армении ..... 211—213

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗВЕСТИЯ — NOUVELLES ETHNOGRAPHIQUES

Kresz Mária: Гертруд Палотаи (Некролог) — Gertrud Palotay 214—217
Bodrogi Tibor: К 20 годовщине со ня смерти Лайоша Биро. On the Twentieth Anniversary of the Death of Lewis Biró 217—221
Barabás Jenő: Полевые исследования в 1950 г. ..... 221—223
B. J. Съезд этнографов в Шиофок ..... 224—225
Lakatos László: Отчет о третьем съезде руководящих музейных работников ..... 225—226
Sz. Morvay Judit: Работные коллективы и группы ..... 226—229
Ju Ivanova: Научная работа в народной республике Албании ..... 230—234
Рецензии — REVUE LITTERAIRE: ..... 237—256

F. k.: Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatója 54 525 — Egyetemi Nyomda, Budapest (F.: Erdős L.)

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

BUDAPEST, 1951
LXII. ÉVFOLYAM
3—4. SZÁM

KIADJA A KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓVÁLLALAT

Főszerkesztő:
ORTUTAY GYULA
Szerkesztőbizottság tagjai:
DÉGH LINDA, GUNDA BÉLA, TÁLASI ISTVÁN
Szerkesztő:
BALASSA IVÁN
Felelős kiadó: Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Tokarjev Sz. A.: A forradalomelőtti orosz és a szovjet néprajz fejlődésének fő szakaszai. (A periodizáció problémája.) .. 257—276
Mészöly Gedeon: Az ugorkori vadászélet magyar szókincsbeli emlékei ..... 277—290
Fokos Dávid: Népmese-motívum egy vogul medveénekben .. 291—293
Román János: A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése .. 294—350
Lodrogi Tibor: A gyarmati népek kipusztulásának kérdéséhez. Tasmania ..... 351—369

Adatközlések

K. Kovács Péter: A járó-, vonó- és fejősjószág betanítása Tiszacsegén. (Adatok a Hortobágy-széle kezestartásához.) .... 370—395
Takács Lajos: Munkábanevelés, tapasztalatátadás a várongi kepésaratóknál ..... 396—402
Szücs Sándor: Időért viaskodó táltosok ..... 403—409
Luby Margit: A kézi gyapjúkalap készítése. II. ..... 410—425
Dömötör Sándor: Enyvfőzés fagyöngyből Kőszeghegyalján .... 426—431
Scheiber Sándor: Az Ibykus darvai-féle típus magyarnyelvű feldolgozásához 432

Adatok a néprajz történetéhez

Balassa Iván: A Néprajzi Múzeum története a Magyar Tanácsköztársaság alatt ..... 433—444

Néprajzi múzeológia

Péter László: Az ország első termelőszövetkezeti múzeuma... 445—449
G. Nagy Piroska: A „Biró Lajos emlékkiállítás és a Csendes-óceán szigetvilága (Melanezia népei a gyarmatosítás előtt és ma)" c. kiállítás a Néprajzi Múzeumban ..... 449—451
Hofer Tamás: India-kiállítás ..... 452—453
Potapov L. P.: A néprajzi kiállítás alapvető kérdései a szovjet múzeumokban ..... 453—459

Néprajzi hírek

Csilléry Klára: Iparművészeti és képzőművészeti főiskolás hallgatók nyári gyűjtése ..... 460—462
Cs. Sebestyén Károly: Hogyan készüljenek a néprajzi illusztrációk ..... 463—464
A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Néprajzi Intézetében a szövetséges és autonóm köztársaságok képviselőinek részvételével 1951. január 23. és február 3. között tartott értekezlet határozatai ..... 465—469
Kusnyer P. I.: A kultúra és életmód tanulmányozásának programmja a szovjet Pribaltikum kolhozaiban ..... 470—474

Könyvszemle ..... 475—506
Társasági ügyek ..... 507—512

ETHNOGRAPHIA
A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
XLII. ÉVFOLYAM * BUDAPEST 1951 * 3—4 SZÁM

TANULMÁNYOK

A forradalom előtti orosz és a szovjet néprajz fejlődésének fő szakaszai*

(A periodizáció problémája)

1.

A szovjet etnográfusok időszerű fontos feladatainak egyike hatalmas örökségüknek, a több évszázados fejlődés során országunkban felhalmozott néprajzi ismereteknek komoly tanulmányozása.

Több évszázados fejlődésről beszélek, mert a néprajztudomány története nem akkor kezdődött, amikor a „néprajz" szó először bukkant fel, és amikor a néprajzi kutatások elveit először fogalmazták meg, vagyis nem a XIX. században, hanem már sokkal korábban. Oroszországban a művelt emberek irodalmi- és könyvműveltségünk megindulása óta kezdtek érdeklődni a nép életmódja és eredete iránt, — ha ugyan nem korábban, — és már az orosz irodalom első emlékei értékes tudósításokat tartalmaznak országunk és más országok népeiről. Ettől az időtől kezdve csaknem napjainkig tart a néprajzi anyag, majd pedig a néprajzi kutatások, felfogások, elméletek szakadatlan áramlása, hatalmas értéket halmozva fel tudományunk kincseskamrájában.

Hogy megrajzolhassuk az oroszországi és a szovjetunióbeli néprajztudomány részletes történetét, ahhoz nem elegendő egyetlen kutató ereje, hanem nagyarányú kollektív munka szükséges. Ezt a munkát most a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete végzi, mely e célra komoly szakemberek közösségét állította munkába. Ennek a hatalmas történetírói munkának feladatai közé tartozik: szemléltető és konkrét tényeken megmutatni, milyen nagyjelentőségű adalékokkal járul hozzá a haladó orosz tudomány a világ néprajzi ismereteinek készletéhez; megmutatni az orosz tudósok elsőbbségét a néprajztudomány — az ember és kultúrája tudománya — főkérdéseinek felvetésében és eldöntésében.

Az orosz néprajztörténet megírásának egyik elengedhetetlen feltétele — és tulajdonképpen az első lépés e cél felé, hogy megkezdjük a *periodizáció* általános sémájának kidolgozását. Hiszen a helyes periodizáció elengedhetetlen alkotórésze mindenféle történeti folyamat megértésének, beleértve valamennyi tudomány fejlődésének történetét is. A periodizáció a folyamatnak

* Ezt a tanulmányt a szerző Moszkvában az 1951. január 24-én tartott néprajzi értekezleten olvasta fel.

nem egyszerű kronológiai körökre való beosztása az előadás kényelmesebbé tétele végett. A periodizáció a történeti folyamat azon sajátságos szakaszainak minőségi megállapítása, amelyek idők folyamán kifejlődtek. A helyes periodizáció elvégzése nélkül semilyen jelenség történetének megismerése, így a néprajztudomány történetéé sem lehetséges.

2.

Tudományos életünk és egész kultúránk általános fejlődésfolyamatának egy része, a néprajz története, más tudományokhoz hasonlóan, nem vizsgálható Oroszország és a Szovjetunió társadalmi, gazdasági és politikai fejlődésének teljes folyamatából kiszakítva. Végeredményben az orosz néprajz története ennek a fejlődésnek függvénye. Éppen ezért periodizációja alapjában az általános történeti fejlődés csomópontjai szerint alakult ki.

Azonban aligha várhatjuk azt, hogy a néprajz fejlődésének periódusai pontosan egybeessenek (mint a tudomány bármely más ágánál) országunk gazdasági és politikai fejlődésének periódusaival, mert az eszmék történetében saját törvényszerűségeik működnek. Azok általános fejlődését mindenkor az emberi tudás növekedése irányítja. A tudomány történetének minden egymást követő periódusa, amely a közélet alapvető rendjében bizonyos célra alakul ki az országban, ugyanabban az időben, azoknak az eszméknek a folytatását és fejlődését mutatja, amelyek a megelőző korszakban felhalmozódtak. Innen származnak a társadalmi fejlődés ütemétől való elmaradások, vagy ellenkezőleg az elébevágások, ha a társadalmi életben azokat csupán tervbe veszik.

A forradalom előtti Oroszországban a néprajz fejlődésének történetét 8 periódusra lehet felosztani: 1. XI—XVI. század; 2. XVI. század vége—XVII. század; 3. XVIII. század; 4. 1770—1790-es évek; 5. 1801—1830-as évek; 6. 1840—1860-as évek; 7. 1870—1890-es évek; 8. 1890—1917-es évek.

3.

Az orosz néprajz történetének első, legrégibb periódusa az orosz írásbeliséggel kezdődik.[1] Végének pedig a XVI. század második felét lehet számítani; ez megközelítőleg *Rettegett Iván* kora.

A polgári történelemben ez a széttagoltság periódusa volt, amelyet a XV—XVI. században a központosított orosz nemzeti állam kialakulása váltott fel. A gazdasági, politikai és kulturális élet aránylag szűk keretek között mozgott, általában nem lépte túl az egyfajta etnikai környezet — az orosz nép — határát.

A néprajzi ismeretek történetében ez a korszak is aránylag szűk látókört jelent. A XI—XV. századi emlékekben előfordulnak ugyan egyes népekre vonatkozó tudósítások, de aránylag ritkán, epizódikusan, és ezeknek a népeknek a köre aránylag szűk határok közé korlátozott: a keleteurópai síkság s a vele szomszédos országok egy része csupán.

[1] Természetesen figyelmen kívül hagyjuk most azokat az országunk népeire vonatkozó sokkal régebbi értesítéseket, amelyek a régi keleti, antik, koraközépkori, kínai forrásokban találhatók; ezek az értesítések igen érdekesek a Szovjetunió népeire vonatkozó ismereteink története szempontjából, azonban nem tartoznak az *orosz néprajz* történetébe.

Ez azonban nemcsak Oroszországban volt így ebben az időben. Mint ismeretes, az egész nyugateurópai középkori irodalmat, egészen a nagy felfedezések koráig, a földrajzi ismeretek igen szűk láthatára jellemzi. Mindaz, ami kívül esett az európai országok aránylag nem nagy körén, csaknem teljesen terra incognita volt. Az Európán kívüli területekről mesébe illő elbeszélések keringtek, amelyekben azok lakóit kutyafejű, fejetlen, egylábú stb. emberekként ábrázolták. Európa országaiban a tudományos gondolatot a feudális elzárkózás keretei közé szorították és elnyomták a keresztény egyház tekintélye által.

Mindez azonban teljesen érthető és törvényszerű volt. De meglepő — ezt a tényt el kell ismernünk, — hogy még a korai középkor e sötét korszakában is lüktetett Oroszországban a tudásvágy ütőere, és ez a tudásvágy a néprajzi tényeket is érintette. E korszak európai irodalmának szürke tónusából világos foltként emelkedik ki például „Az átmeneti évek elbeszélése", a kijevi őskrónika. Ennek úgyszólván a legelején találunk egy — a világosság és pontosság szempontjából — a maga korában egyenesen meglepő — rövid néprajzi leírást Európa lakosságára vonatkozóan. A krónika szerzője nemcsak felsorolja azokat a népeket, amelyek a Balti-tenger, a Fekete-tenger és a Volga közt laknak, hanem tökéletesen osztályozza is azokat pontos nyelvészeti kritériumok szerint, nevezetesen szlávokra és nemszlávokra. A szláv népekre vonatkozólag, amelyek érdeklődéséhez közelebb álltak, a krónika szerzője felveti származásuk kérdését, s el is dönti azt az akkor uralkodó világnézet szellemében, azonban olyan érdekes történeti fejtegetések alapján, amelyek realitását csak most bizonyítja be a szovjet tudomány. Az őskrónika néprajzi leírását a különálló keleti-szláv törzsek életmódjának és szokásainak rövid, de tartalmas jellemzésével fejezi be.

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy e kor egész nyugateurópai irodalma — krónika- és másfajta irodalma — sem tartalmaz országunk ezen első néprajzi leírásához foghatót.

Az orosz krónikák — a kijevi, a novgorodi stb — megemlítenek más népeket is, amelyekkel így, vagy úgy érintkeztek az oroszok, ezek azonban epizódikusak és romlott szövegűek. Ilyen érdekes említést találunk a „Слова о полку Игореве" (Igor ének) c. munkában is, amelyben megmutatkozik e kitűnő régi orosz emlék szerzőjének aránylag széles látóköre. Távolabb fekvő országok népeiről szóló tudósítások csak az ú. n. „Hozsenijá"-kon — utazások, éspedig legnagyobbrészt „szentföldi" (Palesztína) utazások leírásán keresztül hatoltak be a kor orosz irodalmába. Ezek azonban keveset nyújtanak a néprajz számára. Éles kivétel Afanaszij Nyikityin tveri kereskedő híres „Utazás három tengerhez" c. munkája, akinek módjában állt 1466 és 1472 között beutazni Kelet országait. Ezeket az országokat, különösen Indiát, Nyikityin részletesen leírta. India — ahová Nyikityin 30 évvel Vasco de Gama előtt jutott el, — népei életmódjának és kultúrájának rövid leírása egészen kivételes értéket képvisel teljességével, a leírás pontosságával, valamint a fantasztikumok és koholmányok csaknem teljes mellőzésével.

Ez az emlék azonban egyedülálló. Általában a földrajzi látókör kb. a XVI. század közepéig elég szűk maradt az oroszoknál. Ennek a szűk látókörnek jellemző fokmérője a híres „Monda a keleti ország ismeretlen embereiről" (XV. század második fele), amelyben akad ugyan országunk Urálon túli

népeiről, a „szamojéd" törzsekről stb. néhány reális ismertetés is, de ezeket mesébe illő kitalálások vastag rétege burkolja, melyet nem könnyű lehámozni.

4.

Az orosz néprajz történetének második korszaka több évszázadot fog át — a XVI. század végétől a XVII. század elejéig tart. Akkor alakult át az orosz nemzeti állam több nemzetiségű állammá. A kazáni és az asztraháni kánság Oroszországhoz való csatolása, Jermák kozákjainak bátor hadjárata az Uráion túlra továbbá Észak-Ázsia hatalmas területének az oroszok által való meglepően gyors meghódítása, — mindez rövid idő alatt, másfél évszázad alatt — az orosz állam határait eltolta az ázsiai kontinens északkeleti határainak vidékéig. Az Urál-vidéki Szibéria Oroszországhoz való csatolása szembe állította az oroszokat az odacsatolt területek különböző fajtájú lakóival. Új politikai feladatok merültek fel, — a területek lakóinak kormányzása, engedelmességre való késztetése.

Ez volt az egyenes és közvetlen indítóoka annak, hogy ebben a korszakban országunk népeire, különösen éppen az északi és keleti vidékek népeire vonatkozó néprajzi ismereteink hatalmasan megnövekedtek. Ezt a néprajzi anyagot természetesen nem szakszerű tudományos fejtegetések, hanem hivatalos jellegű okiratok tartalmazzák: helyi szibériai elöljáróságok és a szolgálatukban állo emberek különböző hivatalos levelezései a központtal, válaszlevelek, cikkjegyzékek, okmányok, emlékiratok stb., valamint kérvényezőknek és iparosoknak vagy maguknak a bennszülötteknek az ügyiratai. Ezeket az okiratokat igen nagy mennyiségben őrizték meg levéltáraink, kivált a központiak; azonban ezeket mindezideig csak igen kis mértékben használták fel kutatóink, és még kisebb mértékben adták ki. Ezek között az okiratok között valóságos kincsek is akadnak. Ilyenek pl. az Amur-vidék népeiről szóló tudósítások Vaszilij Pojarkov és Jarofej Habarov (1640—1650) jelentéseiben, az Indigirka-, Kolima- és a Csukotka-menti népekről szóló tudósítások Sztadukhin, Gyezsnev és mások (1640) közleményeiben, kitűnő továbbá a kamcsadálok és korjákok életmódjáról szóló leírás Vladimir Atlaszov nevezetes „meséi"-ben (1700 körül). Alighanem még értékesebbek azok a panaszkérvények, amelyeknek tízezrei maradtak fenn pl. a jakucki kormányzósági irodában, ezek a jakutok gazdálkodásáról és életmódjáról tartalmaznak értesítéseket. Az elmondottak nem idegen megfigyelőktől, hanem maguktól a jakutoktól származnak. Ezekben a jakut gazdálkodás és életmód belülről mutatkozott meg

Ilymódon Szibéria Oroszországhoz való csatolása a XVII. század folyamán éppen úgy, ahogy ez Nyugat-Európában a „nagy felfedezések"-kel kapcsolatban történt, — amelyek ugyanerre az időre esnek, — az oroszok néprajzi látókörének nagymértékű kiszélesedéséhez vezetett. A régebbi „ismeretlen emberekről szóló mondák" átadták helyüket a keleti országrészek népeinek letelepedéséről, számáról, törzsi felosztásáról, életmódjáról, szokásairól szóló pontos tudósításoknak. Ezekhez a tudósításokhoz azonban csak kevesen fértek hozzá, mert ezeket okiratokban kizárólag hivatalos célból őrizték. Mégis hatalmas potencionális forrás volt ez országunk néprajzi megismerése szempontjából.

A XVII. század közepétől kezdve az orosz állam területeinek és népeinek különálló leírásai jelennek meg. Ezek néhány egykori képzett ember tollából származnak, s értékes néprajzi anyagot tartalmaznak. Ilyenek pl. Grigorij Kotosihin műve: „Oroszország Alexej Mihajlovics uralkodása alatt" (bár elfogultan rajzolja meg az orosz kedély borús képét), valamint az orosz szolgálatban álló Jurij Krizsanics „Historia de Sibiria" c. munkája, Nyikoláj Szpafarij kínai orosz nagykövet szibériai utazásának leírása, ugyancsak tőle, Kína leírása. Mindezek a művek 1660—1670 között jelentek meg.

A korszak lezárójának tekinthető az a Szibériára vonatkozó munka, amely a XVIII. század utolsó éveiben a korszak írásos és kartográfiai eredményeit összegezi. Ez az erőteljes tudományos munka a szibériai kormányszékben készült, Péter egyik munkatársa, Andrej Viniusz íródeák vezetése alatt, és főleg Szemjon Remezov munkájában valósult meg. Remezov állította össze „Szibéria rajzkönyvé"-t és a csupán töredékekben fennmaradt „Szibéria népeinek leírásá"-t. Ezek már a péteri idő áramlatai, az új korszak előjelei.

5.

Az orosz néprajz harmadik korszaka a XVIII. század utolsó három évtizedéig tart. Ez I. Péter és utódai „nemesi impériumá"-nak kora. Péter uralkodása új idők kezdetét jelenti Oroszország történetében politikai, gazdasági és kulturális téren egyaránt. Az ország előtt hatalmas, új feladatok álltak: — a nélkülözhetetlen határok kivívása, az egyesített területek megerősítése, számos reform végrehajtása. Az új feladatok új eszközöket követeltek: a kultúra erőltetett emelése, a fiatal nemesek kiképzése, a tudományos akadémia megteremtése, — mindezek az intézkedések a kül- és belpolitika által teremtett feladatokkal álltak kapcsolatban. Az új viszonyok közvetlenül tükröződtek vissza országunk néprajzi ismereteinek fejlődésében.

A néprajztudomány történetében, mint a többi oroszországi tudományéban is, a XVIII. század a „nagy expediciók" korát jelentette. Egyetlen országban sem végeztek sem akkor, sem azóta olyan tervszerű és olyan hatalmas méretű expedíciós kutatásokat, olyan sokféle és komoly céllal, mint éppen a XVIII. századi Oroszországban. Kezdetben az I. Péter halála előtti parancs (1725) az Északkelet-Ázsiából Amerikába vezető út kikutatását írta elő. Mégis már a nagy expedíciók előtt, még Péter életében sor került a néprajz számára egyéb nagyjelentőségű és jellemző vállalkozásokra is.

Ide tartozik pl. Grigorij Novickij néprajzi monográfiája, „Rövid leírás az osztják népről" (1715), amely alighanem első a világon. Ebben a műben világosan érezhető a péteri felvilágosodás korszakának szelleme. Ide tartozik az archiválís anyag összefoglalása révén egy Szibéria népeiről szóló aprólékos munka is, amelyet Péter megbízásából Messerschmidt doktor készített (1719—1772).

E korszak jelenségeihez tartozik V. N. Tatyisev tudományos tevékenysége is. Ennek a széles képzettségű orosz tudósnak sokoldalú érdeklődése kiterjedt a népek tanulmányozására is.[2] Tatyisev nevéhez fűződik annak a komolyan átgondolt programmnak az összeállítása, amely földrajzi, történelmi s néprajzi tudósítások gyűjtésére vonatkozik, s amelyet 1734-ben különböző

[2] Vö. N. N. Sztyepanov, V. N. Tatyisev és az orosz néprajz Szovjetszkája Etnografija, 1951. No. 1.

városokba küldött szét, s amelyre kapott is néhány választ. Ez a tatyisevi ankét hihetőleg a legkorábbi néprajzi programm a néprajztudományban.

Maga a nagyarányú tudományos kutatás Oroszországban (főleg Szibériában) a Nagy Északi Expedíció (1733—1743) munkájával kapcsolatosan bontakozott ki. Célkitűzései rendkívül sokoldalúak voltak, helyet talált köztük a szibériai népek életmódjának és történetének tanulmányozása is. Az expedícióban résztvevő tudósok (Miller és mások), levéltári okiratokat gyűjtöttek össze, hagyományokat jegyeztek fel, különböző megfigyeléseket végeztek a népek életmódjáról. Az expedíció néprajzi anyagából különösen érdekes leírásokat szolgáltattak Jakob Lindenau, Steller és mindenekelőtt természetesen Sz. P. Krasenyinyikov — Kamcsatkára vonatkozó kitűnő kutatásaival. „Kamcsatka földjének leírása" (1755) c. klasszikus munkájában a gyűjtött anyag teljessége és pontossága, valamint értelmezésének mélysége és komolysága révén, a szerző páratlanul áll a világ néprajzi irodalmában, nemcsak abban a korban, hanem a későbbiekben is. Hatalmas néprajzi anyagot gyűjtött a sokkal nagyobb akadémiai expedició (1768—1774). Résztvevői — Pallas Péter, Falk, Zujev, Ozereckovszkij, Georgi, Lepehin stb. akadémikusok és tudósok — beutazták és megvizsgálták az ország hatalmas területét a Fehér-tengertől a Bajkálig, és Észak-Kaukázustól az Ob torkolatáig.

Így az orosz néprajz történetének harmadik korszaka országunk különböző népei — elsősorban a nemrégen odacsatolt és kevéssé tanulmányozott keleti területek népei — tanulmányozásának széles és szorosan tudományos megszervezésével tűnik ki. A nagy expedíciók elsősorban ezeknek a területeknek gazdasági meghódítását és fejlesztését célozták, azonban emellett egységes vezetés alatt végzett tervszerű, rendszeres tudományos kutatásokat is nyújtottak. Annak az Oroszország népeire vonatkozó néprajzi anyagnak a méreteit, amely a harmadik korszak folyamán felhalmozódott, egyetlen tény is érzékeltetheti: 1776-ban jelent meg az a háromkötetes (a második kiadásban négykötetes) mű: „Az orosz államban lakó valamennyi nép leírása" címmel, amelyet Pallas expedíciójának egyik résztvevője, a természettudós Georgi állított össze. Ez volt az első tisztán néprajzi munka Oroszország népeiről, amelyet egyben nagyszámú illusztráció egészített ki. Ebben összegeződtek országunk néprajzi tanulmányozásának eredményei. Sok hiányossága ellenére ez a munka szélességénél fogva később is utólérhetetlen maradt.

Az orosz néprajz fejlődésének fenti és a következő negyedik periódusa között összekötő láncszemül a zseniális orosz tudós M. V. Lomonoszov alakja szolgál. Kronológiailag élete és tevékenysége a harmadik periódus keretei közé tartozik (1765-ben halt meg), de eszméivel megelőzte századát, s ezeket nem lehet azoktól az új jelenségektől elszakítva felfognunk, amelyek az orosz néprajz történetének negyedik korszakában jutottak előtérbe.

6.

Ez a negyedik periódus a XVII. század mintegy utolsó három évtizedét öleli fel (1770—1790). Ez a Pál rövid korszaka után trónralépő II. Katalin uralkodásának második felére esik. Oroszország gazdasági és politikai életében ez a korszak a feudális-jobbágyrendszer kríziséről nevezetes. A nagy parasztháború (a Pugacsev felkelés) 1773—1775 között, s az ezt követő nemesi jobbágy-reakció szembeötlő a politikai, gazdasági és kulturális élet

minden területén, — mindezek csupán különféle megnyilvánulásai az általános krízisnek.

Milyen módon tükröződtek az orosz élet ezen új jelenségei a néprajztudomány fejlődésében?

A megelőző korszakban, amikor a hatalmas állam területeinek különböző fajú népeire vonatkozó néprajzi anyag gyűjtése történt, az a legfőbb feladat, hogy ezeket a népeket etnikai és nemzeti vonatkozásban egységes szervezetbe fogják össze. Ebben az időben ennek az államnak igazi magva — az orosz nép, — mintha nem jelentene sajátos, önálló problémát. Ekkor még minden egyszerűnek látszik; de éppen a jobbágygazdaság ellentmondásainak fokozatos kiéleződése, amely különösen a Pugacsev-felkelésben nyilatkozott meg, s amelyet kisebb-nagyobb paraszthábórúk már előbb is sejtetnek, szükségszerűen a parasztságra irányítja a figyelmet.

Nem volt véletlen 1765-ben a „Szabad Gazdasági Társaság" megalakítása, amely előtt hivatalosan főproblémaként a falusi gazdálkodás kérdéseinek és a parasztság helyzetének a tanulmányozása állott.

Az orosz nép, a parasztság iránt szükségszerűen jelentkező érdeklődésnek, amely hirtelen jutott előtérbe, s rázni kezdte a parasztság összekovácsolt láncát, meg kellett nyilvánulnia tudományunk területén is. A XVIII. század utolsó évtizedei az orosz néprajz történetében arról nevezetesek, hogy ebben a korszakban kerül előtérbe első ízben — természetesen más népek tanulmányozásával egyidejűleg — az orosz nép iránti érdeklődés.

A néprajz területén ennek az érdeklődésnek előhírnöke és felidézője M. V. Lomonoszov. Ennek a nagy tudósnak és kulturális szervezőnek sokoldalú érdeklődési körében a néprajzi téma is helyet kapott, természetesen nagyon szerény területen. „Orosz nyelvtana" elsőnek tereli a figyelmet az orosz nyelv három nyelvjárására: a „moszkvaira", az „északira" és az „ukránra", lefektetve így az orosz nyelvjáráskutatás és a keleti szlávok etnikai csoportjai tanulmányozásának alapjait. Suvalovhoz írott nevezetes levelében („Az orosz nép szaporodásáról és megőrzéséről") Lomonoszov érinti a népi és az egyházi szokások egész sorát, és aláhúzza azok káros szerepét a nép számára. „Régi orosz történet"-ében az elsők között veti fel az orosz és más szláv népek etnogenezisének kérdését. Általában Lomonoszov szerepe az orosz néprajz történetében még kevéssé ismert, s úgy látszik, jelentősebb, mint eddig gondolták.

Az érdeklődés felébredése az orosz nép, annak életmódja, kultúrája, művészete iránt 1770 körül kezdett mutatkozni. Ekkor jelennek meg az első orosz folklórkiadványok. 1770-ben jelent meg M. D. Csulkov „Különböző dalok gyűjteménye" c. munkája, amelynek egy része népdalokból áll. 1780-ban ugyanez a szerző mesegyűjteményt publikált. 1782-ben pedig kiadta az „Orosz babonák szótárá"-t. Megindult az érdeklődés az orosz népzene iránt is. Vaszilij Trutovszkij 1776-ban kezdte kiadni az „Egyszerű orosz dalok gyűjteménye kottákkal" c. művét, 1790-ben pedig Ivan Pracs gyűjteménye jelent meg: „Orosz népdalok gyűjteménye hangjeggyel", amely a dalok szövegén és dallamán kívül bevezető tanulmányt is tartalmazott az orosz nép zenekultúrájáról. 1804-ben adták ki Kirs Danilov mesegyűjteményét.

Egyidejűleg az ukrán néprajzra vonatkozó munkák is napvilágot láttak. Még 1777-ben megjelent Kalinovszkij kis könyvecskéje: „Népies ukrán

lakodalmi szokások leírása". 1798-ban adták ki Jakob Markovics könyvecskéjét: „Jegyzetek Kis-Oroszországról, lakóiról és alkotásaikról".

Hallatlanul megnövekedett az érdeklődés ezekben az években az orosz és szláv régiségek, a régi hiedelmek maradványai iránt is. Megindulnak a „szláv mitológiá"-val foglalkozó kutatások.[3]

Ki kell emelnünk egyúttal, hogy már ebben a korszakban megtörténik a régi orosz irodalom leghatalmasabb emlékének a „Слова о полку Игореве" felfedezése és kiadása (1795—1800).

Mindezeket a publikációkat és munkákat az orosz nép kultúrája, művészete, világnézete iránti érdeklődés és megértés szelleme hatotta át. E művek alapjellege azonban apolitikus, mentes a világos társadalmi-ideológiai tendenciától.

Azonban már ezekben az években felfedezték az orosz irodalomban annak az irányzatnak a forrásait, amely a *forradalmi-demokratikus* jelzőre igényt tart. Ennek forrásai megvannak már az első orosz forradalmár: A. N. Radiscsev műveben. Radiscsevnek nincs speciális néprajzi munkája, de műveiben (különösen természetesen az „Utazás Pétervárról Moszkvába" címűben) olyan világos képet ad az orosz jobbágy-parasztság életmódjáról, amelynek feltétlenül nagy hatása volt akkor is, később is, az orosz nép iránti általános érdeklődés felkeltésére.

7.

A XIX. század első éveivel Oroszország történetében új korszak bontakozik ki. Ennek a századnak első három évtizede, I. Sándor uralkodásának évei és a Miklós-korszak első fele képviseli azt a kort, amikor fokozatosan mélyült az államban a feudális jobbágyrendszer válsága. I. Sándor kormányzásának első éveiben megkísérelte félénk reformokkal elhárítani, vagy enyhíteni a válságot, de ezeket hamarosan elutasították, s ő pedig a továbbiakban a jobbágyreakció meredek útjára lépett. Ugyanebben az időben kiszélesedtek a belpolitika feladatai. Az 1812-es honvédő háború viharos eseményei, a hazafias fellendülés, a haladó és forradalmi erők megjelenése az orosz nemesség vezetői között, azok harca az abszolutizmus és a jobbágyság ellen, a dekabristák, pusztulásuk és a kegyetlen miklósi reakció új időszaka — ez az alapvető tartalma egészében ennek a korszaknak.

Hogyan tükröződnek mindezek a jelenségek az orosz néprajztudományban?

Az orosz néprajz történetének ötödik korszaka, amely a XIX. század három első évtizedét öleli fel, eltekintve az akkor lezajló események sokféleségétől — eléggé határozott egységet mutat. A külpolitika tevékenységre serkentése, az ország belső helyzetének erőszakos stabilizációja, — a korszaknak e két jellemvonása elég pontos összhangba jutott a néprajztudomány területén annak ötödik korszakában.

Egyrészt a XIX. század eleje az az idő, amikor az orosz néprajz megjelent a világszínpadon. Az 1803—1829 közötti orosz világkörüli expedíciók nemcsak az oroszokat ismertették meg a világ valamennyi népének országaival és

[3] Popov, A szláv meseirodalom rövid leírása 1763 (második kiadása 1772); Grig. Glinka, A szlávok régi vallása. 1804; G. Kajszarov, Szláv és orosz mitológia. 1804 (második kiadása 1810).

népeivel, hanem a világtudomány is megismerte a kiemelkedő orosz tengerészek és tudósok kutatásait.

Tulajdonképpen ezek az expedíciók az orosz külpolitika expanziójával álltottak közvetlen kapcsolatban. Még mielőtt Északnyugat-Amerikát orosz tengerészek felfedezték és birtokba vették, már kijutottak az oroszok a Csendes-Óceán szabad térségére. Az orosz iparosok hajóútjai az Aleuti-szigetekre és Alaszka partjaihoz még a XVIII. században sok értékes néprajzi adalékot nyújtottak a tudománynak.[4] Oroszország amerikai gyarmataival való rendszeres kapcsolatai kiépítése végett nagy világkörüli hajóutazásokra kezdtek vállalkozni. Ezek igen sokféle feladatot, többek között tudományos feladatokat is megoldáshoz segítettek.

Kruzenstern és Liszjanszkij („Remény" és „Néva" 1803—1806), Golobin („Diana" 1807—1809, „Kamcsatka" 1817—1819), Kotzebue („Rurik" 1815—1817, „Vállalkozás" 1823—1826), Bellingshausen és Lazarev („Kelet" és „Békés" 1819—1821), Litke („Szenjavin" 1826—1829) expedíciói és más kevésbbé jelentős expedíciók fontos földrajzi felfedezéseiken kívül sok értékes anyagot gyűjtöttek az orosz és a világtudomány számára Óceánia, Dél- és Észak-Amerika, Délkelet-Ázsia és egyéb tájak népeinek életmódjára vonatkozólag. Óceánia egyes területeinek lakóit (pl. a mikronéziaiakat) ezek az orosz expedíciók tanulmányozták első ízben behatóbban: első ízben határozták meg tudományosan Óceánia szigetlakóinak nyelvi és etnikai kapcsolatát Indonézia lakóival (a nyelvek maláj-polinéziai családja). Egyszóval az orosz tengerészek és tudósok eredményeit a Csendes-Óceán vidékeinek kutatása terén aligha lehet túlbecsülni.

Nem kevésbbé jelentősek azok az adalékok sem, amelyeket az oroszok Északnyugat-Amerika népei, különösen a tlingitek, eszkimók és az aleuták tanulmányozása során nyújtottak. Elég, ha Veniaminov munkáit említjük meg, aki tizenöt évet töltött ezen a vidéken. „Jegyzetek az Unalaskinszkij-csoport szigeteiről", c. munkája (1840) egyike a világirodalom legjobb néprajzi műveinek. Sajnos, nem emlékezhetünk most meg más, kevésbbé jelentős kutatásokról.

Erre a korszakra esik a határon túli szláv népek tanulmányozásának kezdete is. A XIX. század elejéig ezek aligha voltak ismertebbek a művelt oroszok előtt, mint Délamerika indián törzsei. A délszlávok közötti felszabadító mozgalmak és a napoleoni háborúk révén kerültek először kapcsolatba a nyelvük és eredetük szerint rokon népekkel. Bár az első szláv országokba való utazások, pl. Bantis Kamenszkijé (Szerbia, 1808), Vlagyimir Bronyevszkijé (Az Adriai-tenger és Ausztria országai 1805—1810) úgyszintén az orosz csapatok hadjáratai Közép-Európa országaiban egyelőre merő véletlenek, — mégis ezek adták az orosz társadalomnak az első elképzeléseket a határon túli szlávokról. Létrejön a tudományos szlavisztika, bár egyelőre csak az összehasonlító nyelvtudomány területére korlátozottan. 1820-ban Alexander Vosztokov, az orosz szlavisztika úttörője kiadja „Értekezés a szláv nyelvről" c. alapvető munkáját.

A nagy külső sikerek, az orosz néprajzkutatás hatalmas növekedése ellenére az országon belül e tudomány fejlődése sokkal lassabb iramban haladt. Ez különösen akkor szembeötlő, ha összehasonlítjuk akár a megelőző, akár a

[4] Baszov, Andrejan Tolsztoj, Glotov és Ponomarev, Cserepanov, Korovin, Krenyicün és Ljevasev, Seljehov, Szaricsev és mások hajóutazásai.

következő korszakokkal. Az orosz politikai és kultúrális életben uralkodó reakció rányomta bélyegét a néprajzi kutatásokra is, fékezve azok szabad fejlődését. Ebben a korszakban néprajzi szempontból a legjelentősebb esemény talán Szibéria népi szokásjogi anyagának összegyűjtése volt. Összeírása szervezetten és széles körökben történt M. M. Szperanszkij, Szibéria akkori főkormányzója (1819—1822) rendelkezése szerint. Ennek a munkának teljesen gyakorlati céljai voltak: a szibériai területi reform előkészítése, az „Alapszabályzat a bennszülöttek kormányzásáról" c. munka anyagának összegyűjtése és feldolgozása. A gyűjtött adatok tudományos jelentősége az egyes népek szokásjogára vonatkozóan rendkívüli. (Később ezt az anyagot részben közzétették.)

Az orosz népnek és Oroszország többi népének néprajzi tanulmányozásában fokozatosan két szellemi irányzat alakult ki: a reakciós romantikus és a forradalmi demokratikus irányzat. Az első a jobbágyrendszer híveinek felfogását fejezte ki, akik falun igyekeztek örökéletűvé tenni a jobbágyviszonyokat. E szellemi irányzat hívei eszményítették a régi patriarhális életmódot, dicsőítették a régi pravoszláv, Péter előtti Oroszországot. E felfogás tipikus képviselője I. P. Szaharov volt, aki 1836-ban adta ki „Az orosz hősmondák hőseinek családi életéről" szóló munkáját. Ezt más terjedelmes kiadványok is követték. Szaharov, a régi orosz irodalom kitűnő ismerője meglehetősen sokat tett annak tanulmányozásáért és népszerűsítéséért, de a népköltészet műveinek lejegyzésében felületes dilettánsnak, sőt hamisítónak bizonyult. Ezekben az években azonban Szaharovot vaskalapos hazafisága és nyílt reakciós felfogása miatt nagy tekintélynek tartották a néprajz területén; ez a tény kora tudományának alacsony színvonaláról tanúskodik. Az irányzat más képviselőinek felfogása — ezekhez lehet számítani Sznyegirevet, Daljt stb. — eltért a ködös-romantikus zavarosságtól, részben a nyílt reakció irányzatától is, de nem lehet néhányuk tudományos érdemét tagadni. Ilyen volt pl. Dalj, később az orosz közmondások tekintélyes gyűjtője és az „Élő nagyorosz nyelv magyarázó szótárá"-nak szerzője.

Ezzel szemben a haladó irányzatot, melyet részben forradalminak lehet nevezni, mindenekelőtt a dekabristák és a hozzájuk közelálló szerzők képviselték. Ez az irányzat egyesítette a nép életmódja és művészete iránti érdeklődését a nép maradiságának, lanyhaságának és mindenekelőtt a jobbágyi jogállapotának kritikai megvitatásával.

Ez az irányzat, sajnos, mind a mai napig kikutatatlan. Egyes töredékes tényekből tudjuk, hogy a dekabristák érdeklődtek az orosz népköltészet iránt, szövegeket is jegyeztek le. A mozgalom elbukása után Szibériába való száműzetésük során, közülük néhányan érdeklődéssel figyelték a helyi lakosság életét (a Besztuzsev testvérek a Bajkálvidéken, Besztuzsev-Marlinszkij Jakutiában, Zavalisin Kelet-Szibériában stb.).

A két főirányzat között ebben a korszakban még nem alakult ki éles határvonal. Még nem határozták meg a néprajztudomány alapvető elveit, még nem voltak világosak feladataik. Az anyag kontármódra dolgozó műkedvelők kezén gyűlt össze, és mindenki a maga felfogása szerint értékelte függetlenül attól, hogy ki és miért végezte a gyűjtést. Valószínűleg éppen ez magyarázza azt a különös körülményt, hogy Bjelinszkij az orosz forradalmi gondolat vezető egyénisége szerfölött pozitív módon értékelte a reakciós Szaharov folklórgyűjtő tevékenységét.

8.

Jelentős, csaknem éles fordulat áll be a néprajztudomány történetében az 1840-es évek küszöbén. Ez jellemzi az új, hatodik periódus kezdetét, amely az 1840-es, 50-es, 60-as éveket fogja át.

Oroszország politikai életében ez a polgárosodás gyors fejlődésének, a feudális jobbágyrendszer felidézte válság kiélesedésének és elmélyülésének a kora; az 1840-es évek forradalmi mozgalmának, az 1848—49-es európai forradalmi események viszhangzásának, Miklós uralkodásának utolsó éveihez kapcsolódó reakciónak, a Krími-háborúban elszenvedett vereségnek, az új társadalmi felemelkedésnek, a forradalmi narodnyik-mozgalomnak, a parasztreform és a 60-as években megvalósult egyéb reformok előkészítésének és végrehajtásának ideje volt.

A történeti fejlődés iramának általános élénksége, a társadalmi élet érverésének gyorsulása szükségszerűen meglátszik a néprajztudományban is. A néprajz történetében a hatodik korszak a legfontosabbak egyike.

A néprajz fejlődésében az új szakasz beálltát azok a társadalmi áramlatok és eszmék készítették elő és szolgálták közvetlenül előfeltételekként, amelyekkel az 1830-as, különösen pedig az 1840-es években telítve volt az orosz levegő. Ezek az áramlatok és eszmék a nép élményvilágának a mélyén gyökereztek. Ezek jegyében fejlődött ki a szépirodalom és kritika, ezekről beszélt az újságírás. Lényegében mindezek a művelt orosz társadalomnak abból a szükségletéből fakadtak, hogy megértse a sokmilliós orosz népet, pontosabban a parasztságot, amelyik nyilvánvalóan nem maradhatott továbbra is a jobbágyi elnyomás alatt, de amely előtt fejlődésének további útja nem volt világos. Ez az alapvető kérdés, a parasztság kérdése volt az alapja a szlávofilok és a nyugatbarátok között kialakult vitának, ugyanez szolgáltatta az egész liberális, földbirtokos-polgári tábor és a fiatal forradalmi-demokratikus nemnemesi társadalmi rétegekből származó burzsoá értelmiségi rétegek közötti vita alapját is.

Nemcsak az újságírói polémia, hanem a klasszikus szépirodalom is hozzájárul a nép tanulmányozása iránti érdeklődés felélénkítéséhez. Az utóbbiak hatása természetesen már korábban megfigyelhető. Zsukovszkij költeményei, Krilov állatmeséi, Kolcov dalai, de különösen Puskin és Gogoly hatalmas művei már a 40-es évek előtt felhívták az olvasó társadalom figyelmét az orosz népre. Fokozódik a hatás a klasszikus irodalom, a „természetes iskola" írói korában az 1840-es évektől kezdve. E korszak jelenségei, Puskin rendkívüli népszerűségének kibontakozása halála után (művei teljes gyűjteményének kiadása 1841-ben fejeződik be), Gogoly legfontosabb műveinek megjelenése, a „természetes iskola" teljes győzelme a korábbi „szónoki" felett, a haladó újságok — a „Hazai jegyzetek" (1839-től) és a „Kortárs" (újjászervezve 1847-ben) — eszmei uralma, Bjelinszkij átpártolása a forradalmi demokratizmus frontjára (1840—1841) és cikkeinek hatalmas befolyása a vezető orosz társadalomra.

Magában a néprajztudományban az új szakasz beálltát sokkal világosabban jelzi egy nagyfontosságú esemény: létrejön az Orosz Földrajzi Társaság (O. F. T.) s annak néprajzi osztálya (1845). Ez a társaság tömöríti magába vagy maga köré a társadalmi erőket és erőteljes tevékenységet fejt ki. A néprajzi osztály vezetői részéről szétküldött „körlevelek" a néprajzi vizsgálódás programmjai és felhívásai néprajzi anyag gyűjtése tárgyában — nem maradtak

kellő visszhang nélkül. Néhány év alatt az osztály vezetősége több mint kétezer kéziratot kapott, amelyek nagyobb részben egyes helyek néprajzi leírásait nyújtották. Ez magában véve is tanúskodik a néprajzi érdeklődés fokozódásáról és arról, hogy az ország társadalmának jelentős része megérti e tanulmányok szükségességét.

Az átvett anyag tömegének elemzése és feldolgozása, annak közlése („Néprajzi Gyűjtemények" 1853—1864), expediciós tevékenység az O. F. T. részvételével (a társaság tagjainak utazásai a Pribaltikumban 1846-ban, az Észak-Uralban 1847-ben, az „Irodalmi expedíció" az 1850-es évek közepén stb.) — mindezek az O. F. T. vezetésével a munka ütemének jelentős meggyorsulását és a néprajzi kutatások színvonalának emelkedését jelentik.

Magában az O. F. T. néprajzi osztályának vezetőségében már kezdetben megindult a harc a konzervatív „német" irány — amelynek élén Behr akadémikus állott — és a haladó irány között, melyet fiatal orosz tudósok — Nagyezsgyin, Kavjelin és mások — csoportja képviselt. Az utóbbi irányzat győzött (1848-tól Nagyezsgyin lett a néprajzi osztály elnöke) és ettől fogva a néprajzi osztály érdeklődési körében a főhelyet az orosz nép tanulmányozása foglalja el. Ennek az érdeklődésnek általános társadalmi indítóokára már fentebb rámutattunk. Ez tükröződik az orosz nép tanulmányozásának széles programmjában is, amelyet Nagyezsgyin állított össze, úgyszintén az orosz népköltészet iránti komoly érdeklődésben (Afanaszjev orosz mesegyűjteménye az O. F. T. irattárának anyaga alapján stb.) és a szokásjog széles tanulmányozásában (Kalacsov tevékenysége, aki 1860-tól néprajzi osztály elnöke s kinek programmja: jogszokások gyűjtése. 1864). Könnyen érthető, hogy éppen az orosz nép szokásjoga iránt mutatkozik ekkor különös érdeklődés, amikor a parasztreform előkészítésének és végrehajtásának éveiben járunk.

Természetesen nem egyedül az orosz nép vonja magára a néprajzkutatók érdeklődését. Körülbelül ezekre az évekre esnek az állam északi és keleti vidékeit kutató jelentős expedíciók is, amelyek hatalmas anyagot tártak fel: Castrén, Middendorff, L. Schrenk, Maak utazása, valamint Hanyikov belsőázsiai, Csubinszkij délnyugati útja stb.

A 40-es évek elejével nyert szilárd alapot az orosz szlavisztika is. A szláv katedrák megalakítása a négy egyetemen, az orosz szlavisztika első nemzedékének (Bodjanszkij, Szreznyevszkij, Grigorovics) tevékenysége, utazásaik a határon túli szláv országokban — mindezek nem maradtak hatás nélkül az élő szláv népek tanulmányozására.

De nem csupán az összegyűjtött néprajzi anyag terjedelmének növekedéséről nevezetes az orosz néprajz fejlődésének ez a korszaka. Ezeknél sokkal fontosabb, hogy éppen e periódusban történt — nemcsak az orosz, hanem a világnéprajz történetében is — a néprajz tudományos feladatainak és elveinek első világos megfogalmazása. Az utóbbi azt jelenti, hogy éppen ebben az időben és éppen Oroszországban áll saját lábára *a néprajz mint önálló tudomány* a maga sajátos területén.

Elvi sajátosságainak első ilyen megfogalmazásai az O. F. T. vezetőinek tanulmányaiban hangzottak el már az első üléseken: K. M. Behr „A néprajzi kutatásokról általában és különösen Oroszországban" (1846) és N. I. Nagyezsgyin „Az orosz nép néprajzi tanulmányozásáról" (1846) c. dolgozatában. Ugyanebben az évben fogalmazta meg a néprajztudomány főfeladatait K. D. Kavelin az O. F. T. egyik vezető tényezője is. E tudósok elgondolásai,

főleg az utóbbi kettőé, meglepnek a néprajztudomány elveinek és módszereinek korukhoz képest (természetesen a polgári világnézet kereteihez mért) mély történeti értelmezésével, — olyan értelmezéssel, amilyet csak jóval később és nem is hasonló mértékben ért el a külföldi tudomány.[5]

Egyébként az orosz néprajzban hamarosan (1850—1860) kialakult egy új eszmei áramlat, az ú. n. „mitológiai iskola", amelynek gyökerei nyugateurópai tanításokba nyúlnak vissza. Ez azonban nem hozott hasznot a hazai tudománynak.

Rendkívül fontos volt végül az orosz forradalmi-demokratikus gondolat vezetőegyéniségeinek fellépése a néprajzzal kapcsolatos kérdésekben. Bjelinszkij kijelentései az orosz népművészet tanulmányozása kérdésében, később Dobroljubov felszólalása ugyanebben a kérdésben és főleg Csernyisevszkij zseniális eszméi a néprajznak, mint tudománynak jelentőségéről és az emberi tudás rendszerében elfoglalt helyéről, — az O. F. T. tevékenységét jellemző burzsoá korlátozottság leleplezése, — mindezek súlyos elvi jelentőségű tények voltak Oroszországban a néprajztudomány számára.[6] A forradalmi demokraták úgy néztek a néprajzra és a folklórra, mint arra az eszközre, amelynek segítségével meg lehet ismerni a népet, ennek életmódját és szükségleteit; ezek megismerésében pedig a népi életmód minden sötét oldala megváltoztatásának és eltávolításának feltételét látták. Ezekben a felfogásokban az elnyomott néptömegek iránti érdeklődés közvetlen mutatkozik meg. Lenin szavai szerint, „Bjelinszkij hangulata a jobbágyparasztok hangulatától függött".

A hatodik korszak befejeződésének feltételezett időpontjául az 1867. évi összoroszországi néprajzi kiállítást lehet tekinteni. Ez a kiállítás, amely az orosz tudományos társadalom erejéből létesült, mintegy a hazai néprajz fejlődésének összegezését mutatta be. Ugyanakkor, mivel össze volt kapcsolva a szláv kongresszussal, lökést adott a néprajztudomány további fejlődésének, jellemezve annak hetedik periódusát.

9.

A hetedik korszak a XIX. század hatvanas éveinek végétől a kilencvenes évekig tartó időt fogja át.

Oroszország történetében az 1860. évi reformot követő reakció évei a forradalmi narodnyik mozgalom válságának és a marxizmus megjelenésének az évei voltak. Külpolitikai viszonylatban a nemzetközi ellentétek kiélesedése és a Kelet országainak Oroszországhoz való kapcsolásáért folyó harc jellemzik.

Mivel vált nevezetessé ez a korszak a néprajz történetében? — Új jelenségek egész sorával.

Elsősorban is az országon belül fokozatosan megváltozik a néprajzi kutatások sajátos típusa. A korábbi expedíciók, az ismeretlen területeken végzett szakszerű tudományos utazások helyett fokozatosan előtérbe kerültek a helyhez kötött kutatások, helyi megfigyelők anyaggyűjtései. Ez az áttérés az expedíciós anyaggyűjtő eljárásról a helybenvaló gyűjtő-eljárásra semmiképpen sem volt véletlen. A megreformált Oroszországban sok új, főleg demo-

[5] Részletesebben lásd Sz. A. Tokarjev. Mit adtak az orosz tudósok a néprajztudománynak? Szovjetszkaja Etnografija, 1948. No. 2.

[6] Sajnos, még nagyon kevéssé ismeretes az orosz néprajzban A. I. Hercen szerepe a forradalmi-demokratikus irányzat fejlődésében.

kratikus társadalmi erő lép fel, nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is. Sok új sajtókiadvány, újság, folyóirat jelent meg. A társadalmi élet (helyi önkormányzat, ipar) új szükségletei általános kérdésekkel foglalkozó helyi levelezések és cikkek nagy tömegét hozzák létre. E cikkek és levelezések között nagy számmal akadtak olyanok is, amelyekben komoly néprajzi érdeklődés nyilatkozik meg a helyi lakosság helyzetéről, gazdasági rendszeréről, életmódjáról, szokásairól stb. Egyidejűleg fejlődött a helyi tudományos társaságok tevékenysége is, főleg a helyi (kazáni, novorossziji) egyetemek és az O. F. T. helyi osztályai révén. Ezeknek a társaságoknak a kiadványaiban szintén sok értékes néprajzi anyag jelent meg.

A néprajzkutatás helyhez kötött típusai között különleges helyet foglal el ebben a korszakban a politikai száműzetésben élő kutatók munkássága. Éppen a 70-es évek végén a forradalmárok száma — akiket a cári kormány Szibériába, különösen annak távoleső vidékeire száműzött — erősen megszaporodott. Közülük soknak alkalma nyílt a száműzetés nehéz viszonyai között arra, hogy tudományos, többek között néprajzi megfigyeléseket végezzen.[7] Bár a közigazgatás különféle akadályt gördített eléjük, a politikai száműzöttek közül mégis sokan néprajzkutatókká lettek és gyönyörű néprajzi anyagot gyűjtöttek. Különösen gazdag a Jakutiára (Hugyakov, Szjerosevszkij, Ionov, Vitasevszkij, Majnov és mások), az északkeleti vidékekre (Bogoraz, Johelson), az Amur-Szahalin vidékére (Sternberg), a Minuszinszki vidékre (Klemenc, Félix Kohn, Jakovlev és mások) vonatkozó anyag. A politikai száműzöttek néprajzi munkái nemcsak mennyiségileg képeztek ebben a korszakban jelentékeny tömeget, hanem minőségileg is átlag sokkal magasabban állnak a többieknél, bennük a demokratikus szellem érvényesül; később a politikai száműzöttek közül kiemelkedik a marxisták csoportja.

Látszatra ehhez a típushoz tartoznak, de a néprajz állandó kutatásainak céljával és szellemével éppen ellentétes irányúak azok a kutatók, akik az uralkodó osztályok, a kormányzat és a közigazgatás érdekeit és törekvéseit tükrözik. Az az irány különösen Észak-Kaukázus és Közép-Ázsia nem sokkal előbb idecsatolt területein mutatkozott meg. Ezeket a területeket sajátos kultúrájú népek lakták, akik saját társadalmi és politikai hagyományokkal rendelkeztek; e népekre új közigazgatási és bírósági szervezetet akartak alkalmazni. Így jött létre annak szükségessége, hogy komolyan tanulmányozzák életmódjukat, szokásjogukat, gazdasági viszonyaikat, kultúrájukat. És így éppen a leírt korszakban, sőt valamivel korábban is: nagyszámú néprajzi leírás jelent meg például Közép-Ázsia népeiről, amelyet orosz katonai hivatalnokok, adminisztrátorok készítettek, akik hosszabb ideig kapcsolatban voltak a helyi lakossággal. Ilyenek például Blarenberg, Galkin ezredes, Venjukov alezredes, Maksejev altábornagy, Kauljbarsz és Kuropatkin ezredes, Grodekov szír-darjai kormányzó és mások munkái. A későbbi években (1890—1900) régi orosz lakosok, helyi alkalmazottak, újságírók kutatásai és emlékezései csatlakoztak ezekhez: Arandarenko, Lomahin, Likosin, Nalivkin, Osztroumov könyvei, amelyeket a középázsiai népek életének szenteltek. Hasonló helyzet mutatkozott például a Kaukázusban is. Így jelentek meg olyan munkák,

[7] A kutatók e csoportjának előharnókéül A. P. Scsapovot lehet tekinteni, aki 1864-ben Szibériába száműztek, s aki ott az orosz parasztok s a burjátok életmódjának komoly tanulmányozásával foglalkozott.

amelyeket orosz tisztek, tisztviselők és más személyek írtak, akik hosszabb ideig a Kaukázusban éltek vagy itt katonáskodtak. Ide tartoznak Ljulja, Sztálj, valamint Venjukov, Przsevalszkij, Dubrovin és mások könyvei és cikkei.

Végül meg kell említeni a parasztlakosság statisztikai-gazdasági vizsgálatainak sorát, amelyeket ezekben az időkben készítettek az állami szervek, pl. az állami tulajdonok minisztériuma, különösen Szibériában.

Míg az országban mindinkább a helyhezkötött néprajzi kutatások jutottak túlsúlyba, addig ebben a korszakban a nagy expedíciók a külföldi államok felé irányultak, elsősorban Belső-Ázsiába, amely az orosz-angol versengések egyik fészke volt. Przsevalszkij, Potanin, Pozdnejev, később Pevcov, Roborovszkij nagy utazásai, hatalmas és sokféle tudományos anyagot nyújtottak Belső-Ázsia kevéssé ismert területeire vonatkozólag; ezek egy része néprajzi jellegű. De ezekben az években különböző más országokba is útra keltek orosz tudósok. Az utazások között, amelyek bőséges néprajzi anyagot is nyújtottak, a kelet-ázsiai (Venjukov és mások), az indiai (Minajev), a délamerikai (Ionin) és az afrikai (Junker) utazás nevezetesebb. A 80-as és 90-es években az expedíciók egész sora kelt útra Abesszíniába (Maskov, Leontyev, Jeliszejev, Bulatovics és mások).

Bár nem nagy terjedelmű, teljesen kivételes értékű az a tudományos anyag, amelyet a legkiválóbb utazók és tudósok egyike N. N. Mikluho-Maklaj gyűjtött, aki éppen ezekben az években (1871—1887) tanulmányozta Óceánia és Délkelet-Ázsia igen távoleső és nehezen elérhető területeit. Mikluho-Maklaj össze tudta kapcsolni a szigorúan tudományos megfigyeléseket a Csendes- és az Indiai-óceán gyarmatosítóinak elnyomatásában élő népek jogaiért folytatott heves harccal.

A külföldi európai országokban, így a szláv országokban is, szintén szélesen kiterjedtek az orosz tudósok kutatásai és ezek ismét a politikai érdeklődéssel álltak kapcsolatban. E kor orosz szlavisztikájában két irányzat küzdött: a nagyhatalmi pánszlávizmus és egy sokkal demokratikusabb irányzat, amely a haladó társadalmi körökkel függött össze. A néprajz számára különösen nagyjelentőségűek azoknak az oroszoknak közvetlen kutatásai, akik hosszú évek során letelepedtek a határon túli szlávok között és tanulmányozták életmódjukat, gazdálkodásukat, folklórjukat. Ilyenek Rovinszkij kutatásai a montenegróiak, Berezinnek a horvátok, Jasztrebovnak és Rosztovszkijnak a makedónok, Mosninnak pedig a bolgárok között.

Ez a korszak a néprajz területén az elméleti állásfoglalásban bekövetkezett változások miatt nevezetes. A reakciós, mitológiai iskola túlereje már a 70-es években megszűnt, viszont a reakció éveiben gyengült a forradalmi népművelők (Csernyisevszkij, Dobroljubov és mások) eszméinek befolyása is. Az evolucionizmus vált uralkodó irányzattá — ez a polgári tudomány irányzatai közel a leghaladóbb a pozitivizmus testéből. Ez az irányzat éppen ezekben az években — a 70-es évektől — győz a külföldi tudományban (Taylor, Lubbock, Spencer, MacLennan Angliában; Lipper és Gerland Németországban, Morgan Amerikában). Oroszországban Mihail Kuliser, Szeráfin Saskov és I. N. Szmirnov és mások az irányzat képviselői. Ebben a korszakban, amikor Nyugat polgári néprajztudományában e haladó irányzat megerősödik, izmosodik meg az orosz és a külföldi tudomány között a kapcsolat. Ez azonban legkevésbbé sem jelentette az új eszméknek külföldről való „kölcsönzését".

Nem lehet fenntartás nélkül az evolucionistákhoz számítani e kor orosz néprajzának legkiemelkedőbb képviselőjét, D. N. Anucsint, akinek tevékenysége korára messzemenően jellemző volt. Bár csatlakozott a pozitivizmus világnézetéhez, mégis az evolucionizmus valamennyi képviselőjénél magasabban állott. Teljesen önálló iskolát létesített, s így sikerült szervesen összekapcsolnia a három tudományt: az embertant, a régészetet és a néprajzot. A tudománynak ezt a sajátos hármasságát, amely az „anucsini iskola" hagyománya, később természettudományos alapra helyezték, de magánál Anucsinnál mély történeti szemlélettel párosult.

Végül, de nem utolsó sorban a legfontosabb, a legjellemzőbb mozzanatok egyike volt a hetedik korszakban a marxizmus hatásának jelentkezése a néprajz területén. Ez két csatornán át szivárgott be: egyrészt a marxizmus megalapítóinak a munkáiból, akik nemcsak általánosságban érdeklődtek az orosz tematika iránt, hanem részletekben is, s így közelről érintkeztek a néprajz területeivel. Ezek közül kiemelkedik Marx érdeklődése az orosz obscsina (nagycsalád) kérdése iránt (e jelenség vizsgálata ekkor kezdődik a néprajzi kutatások történetében). Ezzel foglalkozik Marx például Vera Zaszulicshoz írt híres levelében (1881), különösen a levél fogalmazványaiban, ahol az obscsina történeti értelmezésének legfontosabb irányelveit találjuk meg. Vannak Marxnak és Engelsnek más megnyilatkozásai is az orosz nép életmódjának kérdéseire vonatkozólag.

A marxizmus behatolásának másik csatornája azoknak az orosz marxistáknak és tudósoknak munkássága volt, akik e világnézet hatása alatt álltak. Ezek között a legnevezetesebbek N. I. Ziber a — mind a mai napig el nem avult „Az ősgazdasági kultúrára vonatkozó kisebb dolgozatok" c. kitűnő könyv szerzője (1883). Marx és Engels kétségtelen hatása alá került a korszak legtekintélyesebb szociológusai és néprajzosai közül M. M. Kovalevszkij. Maga nem volt marxista, s eltekintve Marxszal és Engelsszel való személyes baráti kapcsolatától, akik magasra értékelték munkáit, kitartott a polgári pozitivizmus mellett. Végül e korszak végére esik Plehanov munkásságának kezdete, aki műveiben néprajzi anyagot is felhasznál („A monista világnézet fejlődése a történelemben" 1894).

10.

A forradalom előtti orosz néprajz fejlődésének utolsó, nyolcadik szakasza 1890-től 1917-ig tart. A polgári történelemben ez az imperializmus és a forradalmi munkásmozgalom korszaka. Mi jellemzi az orosz néprajz történetében ezt a korszakot? Első tekintetre nehéz felismerni a kapcsolatot ezekben az években a kort alapvetően jellemző politikai viszonyok és tudományunk történetének tipikus jelenségei között. Alaposabb vizsgálat útján azonban ez a kapcsolat is felderíthető.

Az 1890-es évek munkásmozgalmának fellendülése a marxizmus megerősödésének és a narodnyik mozgalommal vívott harc kiélesedésének jegyében történt; az utóbbira megsemmisítő csapást is mért. A marxisták polémiája a narodnyikokkal, — melyet előbb Plehanov, majd V. I. Lenin, még később I. V. Sztálin vezetett, és amely marxista művekkel szétzúzta a narodnyik ideológiát — főleg a következő kérdések körül forgott: az orosz parasztság sorsa a kapitalizmus fejlődésével kapcsolatban, az obscsinák sorsa és szerepe,

a jobbágyság maradványainak felszámolása falun. Ez a probléma, amely legális kiadványokban és illegális brosúrákban és körökben folyt, túlnőtt a szűk pártkereteken, a művelt orosz társadalom széles köreit érintette, különösen a vezetőrétegeket, bár azok pártonkívüliek voltak. Ilymódon a „nép" problémája mindinkább az érdeklődés középpontjába került. Ebben, mint korábban, most is közreműködött a szépirodalom: a „nép" témája mindinkább fontos helyet foglal el Tolsztoj, Csehov, Bunin, Gorkij és mások munkásságában.

Íme, nem véletlenül jellemző a nyolcadik periódusra, hogy a néprajzi kutatások területén mindinkább uralkodóvá lesz a nép életmódjának és kultúrájának módszeres, elmélyedt tanulmányozását biztosító, helyhezkötött vagy tájkutató módszer. Zelenin Vjatszkij vidékről, Romanov Fehéroroszországról, Jevszejev, Kuznyecov, Nyikolszkij a Volga-vidékről stb. való folklorisztikus-néprajzi tájkutató leírásai világosan tükrözik ezt a népi életmód iránti legmagasabb rendű érdeklődést.

A népi életmód iránt való érdeklődés nyilatkozik meg az olyan jellemző mozzanatokban is, amilyen Tenyiszov herceg magánjellegű „Néprajzi irodá"-jának megszervezése (1897), aki szerencsésen rendezett ankét-rendszer segítségével az ország minden részéből terjedelmes anyagot tudott összegyűjteni a szokásokra, hiedelmekre, a népi tudásra stb. vonatkozóan, amelyet később jól feldolgoztak és kiadtak; továbbá a néprajzi múzeumok tevékenységének megélénkülésében, a pétervári Orosz Múzeum Néprajzi Osztályának felállításában (1901—1902), ahová szakszerű expedíciók segítségével Oroszország legkülönbözőbb részeiből gyűjtöttek nagymennyiségű anyagot; és szakszerű néprajzi folyóiratok („Этнографическое обозрение" 1889-től, „Живая старина" 1890-től), sorozatos néprajzi gyűjtemények („Сборник музея антропологии и этнографии" 1900-tól, „Материалы по этнографии России", 1910-től) kiadásaiban.

A korszak másik jellemző vonása az eszmei harc, harc a néprajztudomány haladó és reakciós irányzatai között. Az imperializmus korának külföldi tudományában a polgári kultúra jellemző rothadásának hatását a teljesen reakciós koncepciók sorának megjelenésével szemlélteti (diffuzionizmus, westermarkianizmus, biologizmus stb.). Elgondolásaik tükörképe megmutatkozik az orosz néprajzban is, de becsületükre legyen mondva — sokkal gyengébben. Tudományunkban felismerhető a „kölcsönzött elméletek" iránt időnként jelentkező rajongás, a család fejlődéséről való tanítás westermarki bírálata és más divatos polgári elméletek hatása, de uralkodó irányzat továbbra is az evolucionizmus maradt. Az orosz néprajz kiválóbb képviselői, mint pl. Anucsin, a Haruzin-család, Sternberg és mások megőrizték az orosz néprajztudomány vezető hagyományait, nem kerültek az új divatos iskolák befolyása alá.

A marxizmus teljesen érthető okokból nem tudott uralkodó irányzattá válni és nem hathatott közvetlenül a kor hivatalos akadémiai vagy egyetemi tudományára. Azonban hiba lenne tagadni a marxizmus lényeges szerepét ez évek néprajztudományában. Fentebb említettük, lehetetlen, hogy a marxizmus és a narodnyik elmélet közötti harc ne hatott volna a néprajztudományra. Ennyi azonban kevés. A kérdések marxista szerzőknél jelentkező felfogása behatolt a néprajz és rokontudományai körébe és közvetlenül visszatükröződött a néprajz általános állapotában.

Meg kell jegyezni például, hogy Plehanov késői munkáiban (pl. „A marxizmus alapvető kérdései" 1908) nagy mértékben használt fel néprajzi anyagot a főbb marxista tételek igazolására. De különösen fontos az a tény, hogy ez a korszak összeesik a marxizmus fejlődésének lenini—sztálini szakaszával. Lenin munkáiban közvetlenül érint egyes néprajzi szempontból jelentőségteljes kérdéseket („A kapitalizmus fejlődése Oroszországban"). Összefügg a néprajz tárgykörével a parasztság sorsának, a falusi obscsinának a problémája is („Az agrárkérdés a XIX. század végén"). E lenini munkáknak, amelyeket legálisan adtak ki, már a maguk korában fontos szerepet kellett játszaniok a néprajztudományban. Ugyanezt kell elmondanunk a forradalom előtti években Leninnek és Sztálinnak a nemzetiségi kérdést tárgyaló munkáiról is. Bár ezeknek a kitűnő munkáknak rendkívüli jelentősége csak később a szovjet korszakban mutatkozott meg, mégis már ezekben az években is ismertek voltak mégpedig nemcsak szűk pártkörökben, hanem sokkal szélesebb területen, és a néprajztudományra nem lehettek hatás nélkül.

* * *

Ha még egyszer végigpillantunk a néprajztudomány fejlődésének az Októberi Forradalmat megelőző folyamatán, a következő főbb jelenségeket állapíthatjuk meg:

1. A néprajzi ismeretek fokozatos felhalmozódása országunk és más országok népeiről.

2. Ennek hajtóerői jelentékeny mértékben politikai vagy gazdasági motívumok voltak, amelyek országunk történeti fejlődésének általános folyamatával függtek össze.

3. A néprajztudomány történetének korszakai alapjában Oroszország köztörténeti folyamatának szakaszaival együtt alakultak ki, bár azzal nem estek pontosan egybe; ez a tudomány saját belső törvényszerűségére utal.

4. A néprajztudomány fejlődése a forradalom előtti Oroszországban nemcsak nem „visszhangja" vagy „ismétlése" annak, ami Nyugaton végbement, hanem éppen ellenkezőleg: az esetek többségében túlszárnyalta a külföldi néprajztudományt; az utóbbival való kapcsolata ugyan vitathatatlanul fennáll, és idővel nagymértékben erősödik; az orosz néprajz fejlődésének hajtóerői azonban magában az orosz valóságban gyökereztek.

Az orosz néprajztudomány elsőbbségének ténye bizonyos kérdések egész sorában és nem egy korszak folyamán vitathatatlan. Ez a tény természetesen magyarázatra szorul. Tekintettel arra, hogy a kérdés még kikutatlan, egyelőre csak feltevésként említhetjük, hogy az oroszországi néprajztudomány gyorsabb fejlődésének egyik főoka, — összehasonlítva a nyugati országokkal — kiterjedt államunk soknemzetiségű összetétele volt, amely már korán szükségessé tette egyes oroszországi népek etnikai különbségeinek és sajátosságainak komolyabb és konkrétebb tanulmányozását. Később ehhez az is hozzájárult, hogy magának az orosz életnek fejlődése állított egy sor olyan feladatot a társadalom és az állam elé, amelyek megoldása szükségessé tette a nép életmódjának, kultúrájának és lelki világának mélyreható tanulmányozását. Ezek a feladatok, amelyek magából az orosz valóságból eredtek, fejlesztették tovább az orosz néprajztudományt.

11.

Az 1917. évi Októberi Forradalom után országunkban a néprajztudomány fejlődésének teljesen új feltételei jöttek létre. A szovjet hatalom győzelme, a kizsákmányolók ellenállásának elfojtása, a szocializmus alapvetése, később pedig diadalmas építése, a Nagy Honvédő Háború, — mindezek a körülmények a néprajz fejlődésében egy minden eddigi periódusától minőségileg különböző korszak beálltát jelentették. Ezt a korszakot jellemzi: *a)* a néprajzi kutatások hatalmas mennyiségi növekedése, *b)* a néprajz elméleti színvonalának felmérhetetlen emelkedése és *c)* a néprajzi kutatások szoros kapcsolata az általános tudományos kérdésekkel és az új élet építésének időszerű feladataival.

A néprajz fejlődésének szovjet korszaka négy szakaszra oszlik: 1. 1917—1928; 2. 1929—1934; 3. 1934—1941; 4. 1941—mostanáig.

12.

Az első szakaszt a néprajzi kutatások nagy mennyiségi növekedése jellemzi, mind az expediciós, mind a helyi gyűjtők által végzett kutatások körében, különösen a nemzetiségi köztársaságokban és területeken. Ebben a lenini—sztálini nemzetiségi politikának közvetlen hatása nyilatkozik meg, amelynek célkitűzései megkövetelték, hogy a Szovjetunió népeinek különböző életmódbeli és kultúrális sajátosságait konkréten tanulmányozzák. A nemzetiségi káderek, a szovjet pártmunkások kiképzése (a Szverdlovról elnevezett kommunista egyetemen a KTV, a Kelet Népeinek Intézete keretében stb.), a tudományos és kultúrális intézetek hálózatának megteremtése a nemzetiségi köztársaságokban és területeken, mindez a legszorosabban összefonódott a népek életmódjának és kultúrájának mélyreható tanulmányozásával. Különösen nagy jelentősége volt néprajzi szempontból a párt-, a gazdasági és kulturális rendszabályoknak Távol-Észak elmaradott népei között. A néprajzi kutatások szoros kapcsolatban állottak többek között a nemzeti írás és irodalom megalkotásának feladataival. Elméleti területen azonban tovább hatottak még a nyílt vagy kendőzött polgári felfogások. A nemzetiségi köztársaságokban és területeken felütötte fejét a polgári nacionalizmus (mindenfajta „nemzeti demokrata irány), jóllehet szovjet formában álcázva.

13.

A második szakaszt (amelynek kezdetét feltételesen az 1929. évi néprajzi értekezlettől számítjuk) a néprajzban és a rokon tudományokban fennmaradt polgári örökség éles bírálata jellemzi. Ez a kritika az ország politikai életében megjelenő új szakasz visszaverődése, az erőteljes kolhozmozgalom kezdete, amely a kiélesedett osztályharc kíséretében folyt le; de ezzel kezdődik egyebek között az éles elvi elkülönülés is az ideológia és a tudomány területén. A polgári ideológia kritikájának zászlója alatt azonban felütötte fejét a vulgárszociológiai irány, ami Pokrovszkij „iskolájával" függ össze. Túlzottan megerősödött a marrizmus, amely negatív módon tükröződik vissza a néprajzban is. Ugyanebben az időben a legfontosabb pozitív jelenség a marxista káderek megerősödése a néprajz területén. Ez szívósan tart még a tudománytalanul leegyszerűsített szociológiai sémák által legerősebben befolyásolt években is.

14.

A harmadik szakasz összefügg a szocializmusnak országunkban történt végleges győzelmével. Ez a kultúrális életben a Pártnak a történelem kérdéseire vonatkozó legfontosabb döntéseiről nevezetes; ezzel függ össze a történeti fakultások újjáépítése, Pokrovszkij „iskolájának" kritikája, Sztálin, Kirov és Zsdánov elvtárs megjegyzései a történelem-tankönyvek fogalmazványáról. Ezek a döntések minden társadalomtudomány fejlődésében fontos szakaszt jelentettek. A néprajztudomány terén is hozzájárultak a tudományos légkör megjavításához. Lerakták a tudományos néprajzi káderek rendszeres képzésének alapjait (néprajzi katedrák a Moszkvai Állami Egyetemen és a Leningrádi Állami Egyetemen), megjelentek az első néprajzi monográfiák, amelyeket marxista szempontból írtak.

15.

A negyedik szakasz a Nagy Honvédő Háború kitörésével kezdődik, de átnyúlik a háború utáni évekre. A hitleri Németország áruló támadása a Szovjetunió ellen megszakította országunk kultúrális életének normális menetét. Megszakadt egy ideig a munka a néprajz területén is. Sok néprajzkutató esett el a fronton vagy a leningrádi ostromzár alkalmával. A néprajzkutatók polgártársaikkal együtt védelmezték az országot. Rövidesen azonban a néprajzi tudományos munkát is a védelem szolgálatába állították. Olyan problémák kerültek felszínre, amelyek az európai és más országok háborús és háború utáni rendszerével függtek össze; a rasszizmus-fasizmus bírálata, azon szláv népek életmódjának és kultúrájának tanulmányozása, amelyek a fasizmus ellen harcoltak. A háború utáni években ezeken kívül más problémák is kirajzolódtak az ország általános kultúrális és politikai életével, valamint a kommunizmusba való fokozatos átmenetek feladataival kapcsolatban; a nemzeti megszilárdulás tanulmányozásának problémája (az etnogenezis eddig tanulmányozott problémájának e kiszélesítése), a kolhoz életmódjának, a munkásság életmódjának néprajzi tanulmányozása. Külön feladat a velünk baráti országok, a népi demokráciák népeinek tanulmányozása és eszmei segítésük tudományunk területén. Az imperializmus és nemzetközi reakció tábora, valamint a szocializmus és a demokrácia tábora között kiélesedett ideológia harccal kapcsolatbn a néprajzkutatók előtt jelentős feladatok állnak: a nemzeti mozgalmak és a világ minden országában folyó nemzeti felszabadító háborúk formáinak tanulmányozása, a külföldi, főleg az angolszász néprajz áltudományos imperialista eszméinek bírálata és leleplezése. Az utóbbi időben a nyelvészeti vitával és különösen I. V. Sztálinnak a nyelvtudomány kérdéseire vonatkozó kitűnő felszólalásaival kapcsolatban az őstörténeti periodizáció kidolgozása, az etnogonikus folyamatoknak a nyelv fejlődéssel való kapcsolatos vizsgálata került fontos feladatként előtérbe.

Megjelent a Szovjetszkaja Etnografija 1951. 2. számában.

Tokarjev Sz. A.

Az ugorkori vadászélet magyar szókincsbeli emlékei

I.

Üldöz

Szenczi Molnár Albert Dictionáriumában (1644) ezeket olvashatjuk: „*öldözés:* p e r s e c u t i o, caedes" és „*öldözöm:* p e r s e q u o r, item occido". Ugyanabban az „öldöklés": csak „strages, caedes, o c c i s i o" és az „*üldözés*" nemcsak „persecutio", hanem: „o c c i s i o" is — egyszersmind az „*üldözés*" címszó alatt utal a szerző az „*öldözés*"-re is: „vide *öldözés*".

Szenczi Molnár Albert nemcsak kitűnő stílusú író, hanem a magyar nyelv sajátságait jól megfigyelő grammatikus is. Biztosan építhetünk tehát ezekre az ő szótári adataira, ezek világosan megmondják, hogy az ‚*öldöz*' valamikor nemcsak azt jelentette, hogy ‚öldös', hanem azt is, hogy ‚üldöz', viszont az *üldöz* egykor nemcsak azt jelentette, amit a mai *üldöz*, hanem azt is, amit a mai *öldös*. Az *üldöz* és *öldöz* tehát Szenczi Molnár Albert nyelvében egymás alakváltozata. Az *öldöz* az *öldös*-nek olyan másképzős párja volt, mint a *fogdoz* a *fogdos*-nak; az *öldös* pedig nyilván az *öl* ige származéka.

Tehát már Budenz helyesen gyanította azt, hogy az *üldöz*~*öldöz* az *öl* ige származéka. Ezt olvassuk a MUSZ-ban: „... a magy. *öl*-höz tartozónak látszik a frequ. alakú *üld-*, *üldöz-* »persequi« ige, amennyiben a frequ. képzést »de conatu« érthetjük: »tödten wollen«; hiszen rendesen csakugyan »ölés« az »üldözés« célja. Molnár Albert az *öldöz* alakot is adja «persequi« fordítással."

Fölösleges is volna Budenz e sorai után az *üldöz* szó eredetén törnünk a fejünket, mégis szükségesnek tartom, hogy újra elővegyük ezt a kérdést, mert Bárczi Szófejtő Szótára elveti Budenz helyes szófejtését: „*üldöz* ... ennek eredete ismeretlen. Az *öl* igéből való származtatás elfogadhatatlan..."

Ezért — de még azért is érdemes tárgyalnunk az *üldöz* szót és ehhez fűződőleg majd a kihalt *távész* szavunkat is meg a *kereskëdik*-et, mert így — mint látni fogjuk — megint megállapíthatunk időbeli és okbeli összefüggést társadalomtörténet és nyelvtörténet között.

Azon kezdem, hogy a XVI-ik és XVII-ik századi írásokban, könyvekben közönséges az *üldöz* szónak *öldöz* alakja. Szenczi Molnár Albertnek is nemcsak szótári, hanem egyéb műveiben is látjuk az *üldöz* szó *öldöz* változatát. „Incze Gábor: A Reformáció és Ellenreformáció Korának Evangéliumi Keresztyén (Ref. és Ev.) Egyházi Írói" XII. számú füzetéből valók a következő Szenczi Molnár-idézetek: „Hogy ezt a pomerániai püspök megtudta Caminban, menten *öldöznie* kezdte őket, melyek elszaladnak" (149). — „Az Úr Isten az első anyaszentegyházban az ő kemény haragját, ítéletét bocsátta a híveinek *öldözőire*, úgyannyira, hogy az *öldöző* kegyetlenek többire mind véres aggyal mentenek halálos ágyokra" (163). — Az első Franciscus király ... meghagyta az ő fiának, Henricusnak, hogy a János barátot, amely őtet az *öldözésre* izgatta, megnyakaztatná" (164). — „Ittegyen szólnom kellene a hittől elszakadtakról, pribékekről, némely jámbor híveknek az *öldözésben* erőtlenségekről" (165). — „... örvendetes éneken, amelyet régenten az istenfélő hívek Tyrus városában éneklettenek az Istennek dícsiretire, midőn az *öldözőknek* tíz esztendeig tartott kegyetlenségekből megszabadíttattak volna" (180). — „Tebenned való keresztyéni igaz hitünkért *öldöznek* és ostromolnak" (251). — „Általlövi a Barát

Kálmáncsehi Márton prédikátort Berekszászban, de az Isten igéjének folyását semmi *öldözés* nem akadályozhatja meg és magva az anyaszentegyháznak a martyrok kiontott vére" (257).

Ez az utóbbi idézet szinte érzékelteti, mennyire rokon fogalom volt az *üldözés* meg az *öldösés* a vallási villongások idején, mikor — Madáchként — „isten dicsére embert áldozának". Azonban az *öl* származékának ‚üldöz' értelmű jelentésváltozata, mely még — mint láttuk — a XVII-ik századból is kimutatható, sokkal régebben keletkezett, sokkal primitívebb társadalomban, életmódban.

Ha a magyar nyelv ősi, primitív állapotát akarjuk vizsgálni, első sorban a vogul, másodsorban az osztják nyelvjárásokhoz fordulunk tanulságért. Ezekben vizsgáljuk most is az *öl* ige származásbeli megfelelőinek alakját és jelentéskörét.

Az olyan vogul nyelvjárásban, mely megtartotta az első hangrendű (palatális) szavak eredeti hangrendjét, az *öl* ige megfelelője *äl-*, az olyan nyelvjárásban pedig, melyben több első hangrendű szó hátsó hangrendűvé (velárissá) lett, a magyar *öl* megfelelője az azonos jelentésű vogul *al-*. Ugyanez az igető az osztjákban *u̯èl-*. Nyilvánvaló, hogy a magyar *öl* az itt említett azonos jelentésű vogul és osztják igetövek közös származású alakváltozata. A vogul és osztják alakok jelentésköréről pedig tudnunk kell azt, hogy ezt is jelentik: ‚vadászik' és ‚halászik'. Föl van ez jegyezve Szilasi vogul szójegyzékében épúgy, mint Paasonen osztják szótárában és Karjalainen—Toivonen-ében; de be is mutatom *öl* igénk vogul és osztják megfelelőinek ezt a jelentésbeli sajátságát vogul és osztják szövegekből, melyeket a gyűjtők elláttak lehetőleg szószerinti magyar fordítással.

Munkácsi vogul gyűjtéséből való: „Hogy erdei állatot *foghasson (vör-uj alunkwə)*, csapdafát vágott, csapdát készített, hölgymenyét-járó útra helyezte. Hosszú, vagy rövid ideig tartott (volt): a hölgymenyét ím meg van ejtve. Ismét örvendő kézzel, örvendő lábbal megy ángyához: »Az első erdei állatot *fogtam (aläsəm)* ím!« — mondja. Ángya kérdezi: »Mit *fogtál!*« *(aläsən.)* Ő felel: »Egy nőstény hölgymenyétet *fogtam.*« *(aläsəm.)* Ángya ismét összeszidja, megveri." (VNGy. IV, I, 294.) — „Azután az erdei állatot *vadászó* ember *(vör-uj alnə χum)* íjjat készít, nyilat készít." (VNGy. I, 153.) — „Ezen négy kezeddel, lábaddal *vadásszanak (aläwən)* téged!" (VNGy. IV, I, 310.) — „Akár *vadászgatok*, akár nem *vadászgatok (alisleγim)* mindenkor csak én magam vagyok." (VNGy. IV, I, 326.) — Pápay József osztják gyűjtéséből valók: „Vadludas sok falka sokja szállt le (ott), erdei rénbika sok falkájának sokja érkezett (oda), majd mikor ez a föld megfagy, akkor menjünk oda *vadászni (u̯èlda)*. Most a lármás sziget lármáját ne csináljátok (é. ne verjétek föl a sziget csendjét)!" (Északi-osztják Nyelvtanulmányok 141.) — „... erdei vadat *vadásznak*." *(ōr-u̯aį̈ u̯èllət.)* (Id. m. 13.) — „A megölt *(u̯èləm)* erdei vadat ölő *(u̯èldi)* sok fejedelemhős *vadászni (u̯èlda)* jár, fehér tollú sok foglyot *fognak (u̯èllət)*." (Id. m. 137.) — „Ember *vadászta (u̯èləm)* erdei vad után járó nagyságúvá lett, *fogott (u̯èləm)* vízi halát fogni *(u̯èlăa)* kezdte." (Id. m. 143—44.) — „Két ember vadászni *(u̯èlwəsləda)* ment, jávorszarvast találtak.) (Id. m. 166.) — „Én *halászva-vadászva (u̯èlwəsləman)* messzi földet, közel földet bejárogatok, semmit sem találtam." (Id. m. 81.) — „(a gyermek) *madár-, erdei vad- és halfogó (siski, u̯aį̈-χul u̯èldi)*" nagyságnyira növekedett." (Id. m. 7—8.)

Ime, az obi-ugor nyelvekben a magyar *öl* megfelelői azt is jelentik, hogy 'vadat, halat, madarat fog', azt is, hogy 'vadászik, halászik', az illető ige gyakorító képző, 'öldös' jelentésű származékai pedig azt, hogy 'vadászgat, halászgat'. Ebből következik, hogy ezek a nyelvek a 'vadat, halat, madarat *fogó*' alkotmányokat és a 'vadászzsákmány'-t is az említett *'öl'* és 'öldös' jelentésű igék származékaival fejezik ki: „Erdőbe készített erdei *vadászszerszámomhoz (vōr alśəmnə)*" (Munk. VNGy. IV, I, 239). — „Vízbe készített *vízi fogószerszámomhoz (vit alśəmnə)*" (uo.). — »Öcsike, menjünk foglyot fogni *(u̯èlda)!*« Fogolyhurkot *(soga-u̯èlwəs)* állítanak." (Pápay: É. O. Nyelvtanulmányok 32.) — „Egy keresztrúdú keresztrudas cégécskét készítek vala én férfi: vízbe helyezett *vízi fogó szerszámot (vit-alə̆ś)* készítek vala én férfi." (Munk. VNGy. IV, I, 237.) — „Az a *halászati zsákmány (alə̆ślə̆p)* halászódik *(alə̆ś-*

lawə) folyton." (Id. m. I, 237.) — „Az én *vadász zsákmányomat (alilən-utəm)* sok orosz, sok vogul eszi. (Id. m. IV, I, 140.) Az „osztják ember *vadászati idejé*-"t „*öldöső* idejé"-nek *(u̯èlwəsləɔi pɔraiəl)* mondja az osztják (PÁPAY id. m. 3).

Egy vogul mithikus mesében ezt olvassuk: *äm älasləsəm, ńoulam kän al.*" (MUNK. VNGy. IV, I, 359.) MUNKÁCSI értelem szerinti fordításában: „Én *vadásztam*, sok húsom van." Szószerintibb fordításban: "én *öldöstem*, húsom sok van." Az első vogul mondat kifejezi azt, hogy a vadászat voltaképpen ölés, a második pedig azt, hogy a régi primitív vogul társadalomban a vadászó azért ölt, hogy húsra tegyen szert, éhségtől megmentő húsra, élhetést biztosító húsra. Akár primitív a társadalom, akár nem, a vadászat mivolta mindig *ölés*. De hogy a gazdagokra és szegényekre osztott társadalomban az urak nem éhségükben, nem hússzerzés végett öldösik a vadat maguk kezével, maguk fáradságával, testük törődésével, azt bölcsen elbeszéli *Eötvös Károly* a Balaton körül való Utazásában (I. 21—24). A jóízű magyar beszédet szeretők megbocsátják nekem azt, ha EÖTVÖS szavait tán kelleténél terjedelmesebben is idefoglalom. Hiszen okfejtésemhez is szükségem van erre.

„A fő erdőmester kijelölte az állást. Puskát a karra, kezet eltakarva, meg kellett állani mereven. — A hajnali szél azonban beleavatkozott a mulatságba. — Tizennégy fok volt a hideg. Észak felől jött a szél. Nem nagy szél, de téli szél es mégis csak szel. Senkise volt köztünk eszkimó-ruhában. És azután az eszkimó se áli mozdulatlanul órákon át az északi sarkvidéken. Nekünk pedig két egész órán át kellett állanunk mozdulatlanul. Tizennégy fok hideg mellett északi szélben! — De rövid a téli nap mulatságra! Hejh de hosszú az a téli nap csikorgó hidegben, fent a hegy ormán északi szél süvítése mellett. Mikor az erdő nem zúg, hanem zörög! Mikor a lomb nem zöld, hanem száraz! Mikor a kandalló, édes szó, meleg falat olyan messze van! — Eszembe jutott Kane, a sarkutazó, a ki elbeszéli, minő télen a hideg a Hudson-öböl és a Parry-fok táján. Hajh, derék Kane, kár volt neked Franklin után olyan messze járnod, hogy megismernéd a hideget s elbeszélnéd, miként fáznak matrózaid! Jöttél volna ide mihozzánk s nézted volna meg, miként fázik Veszprém vármegye főispánja s miként dideregnek a Bakony vármegyéjének oszlopos kormányzói! Matróz fázhatik, hiszen az csak matróz. De hogy merészel olyan idő lenni, hogy még a bakonyi főszolgabíró is fázzék? S aztán pandúr se volt közel, hogy vele rá lehetett volna ijeszteni a hidegre. — Embernek, állatnak haldoklása kínos látvány és szomorú. De minden gyilkosnak élvezete van abban, ha áldozatát elejtette s azt haldokolni látja. Vajjon nem ebben gyökeredzik-e a vadászat szenvedélye? — Beszél-e valahol Shakespeare a vadászat szenvedélyéről? Kíváncsi volnék az ő felfogását ismerni. — Nem is király, aki háborút nem folytat. Nem is uraság, a ki nem hatalmaskodhatik. Nem is nemes ember, a ki nem vadász. — Miben állott az ősi nemesség? — Agyonütni az ellenséget. — De hátha nem volt ellenség se közelben, se távolban? — Akkor agyonütni a bölényt, a szarvast, a dúvadat. Vagy ha alkalom jött s föllobbant a szilaj harag: agyonütni a jobbágyot s fizetni érte negyven forint vérdíjat, vagy ha másé volt a jobbágy, adni urának érte kárpótlásul tizenkét tinóborjút. — Ez volt a középkor. — Intézményei elmúltak már, de az ős ember szenvedélyei ma is élnek. Ezek közé tartozik a vadászat. Eszterházy hercegnek van százmilliója, de azért elmegy horgászni a patak partjára, leül a meztelen földre, meghül bele s harmadnapra meghal. — Mindegy. Uraság volt, mert nem fojtotta el az ős ember szenvedélyét. — Az ölés és gyilkolás is az ős ember szenvedélye. És egyuttal uraságának módja és bizonysága. Kezdte Kain s folytatta Nimród. Nemes lélek nem öl már embert, de nemes ember még mindig öl állatot. Hatalom nélkül nincs uraság, erőszak nélkül nincs hatalom s vérontás nélkül nincs igazi erőszak. A persa trónörököst öt-hat éves korától arra szoktatják, hogy néhány eleven galambnak tekerje ki a nyakát naponként. Kérdezik a fő tanítómestertől, mire való ez a kegyetlenkedés? — Hát hogyan lehetne uralkodó, ha nem lenne kemény szive? — Ezért kell vadászni." EÖTVÖS KÁROLY: Utazás a Balaton körül I, 21—24.)

EÖTVÖS nemcsak anekdotázni, mulattatni tud, hanem sokszor ugyancsak eltalálja a kérdés „vagy"-ját[1], most is abban, hogy a vadászat igazában: ölés. Ott véti csak el, hogy az „ősemberek" vadászkodását is a vérontásban való gyönyörködésből magyarázza. Ne hercegek meg főispánok között kereskedjünk, ne az urak között, ha primitívebb társadalombeliek vadászásának okát, célját kutatjuk, hanem

[1] 'Mivoltát', 'lényegét'; ez a *vagy* a *val-* igető alakváltozata (vö.'kivette a *vaggyát*' = = jól megértette azt, amit nehéz megérteni).

a mult századi, a MUNKÁCSI BERNÁT idejebeli vogulok meg osztjákok között. Ezek szokásaiból láthatjuk, hogy a jóval régebbi, zsákmányoló életmódú korszakban, társadalomban a vadászás, halászás, madarászás bizony nem sport, nem mulatságból lehetett ölés, hanem komoly munka. Fő munkájuk az embereknek. A többféle ölés között, amilyen a bosszúból ölés, haragból ölés, ellenséget ölés, a mai finnugor népek zsákmányoló életmódú őseinek a vadászás, halászás, madarászás volt az az ölés, az a gyakori megszokott ölés, ami nélkül élniük nem lehetett, mert hiszen élniük hús nélkül nem lehetett, húst szerezni meg más módjuk nem volt.

Nagy csapás volt még nemrég is a voguloknál, ha szűk volt a vadászat, halászat. Panaszkodtak isteneiknek, hogy „az *erdő szerencséje* elmult, a *víz szerencséje* elmult." (VNGy. II, I, 370.) Olyan veszedelem volt ez nekik, mint földmívelő népeknek az aszály. Nem is bő termésért imádkoztak, hanem „vízi szerencsé"-ért. „erdei szerencsé"-ért: „Ezüst férfi atya (t. i. isten), miért jutottam *erdei szerencsétlenség*re? Vízi szerencsét keresek, *vízi szerencsét*, *erdei szerencsét* kérek." (Uo. 412—13.) Egy mithikus vogul regében olvassuk: „Egy öreg asszony és egy öreg ember élnek. Egy fiok van. A fiok megnőtt; erdei állatot kezdett *fogni vōr-uj alunkwɔ patɔs* ; tkp. 'erdő-állat-*ölni* kezdett'), vízi halat kezdett *fogni (vitχul alunkwɔ patɔs* : tkp. 'víz-hal-*ölni* kezdett'). Tárëm szerzette sok napon át fog (*ali*: tkp. öl) erdei vadat, *fog* (*ali*: tkp. öl)vízi halat; erdős vidéknek sok *éléskamráját* megtölti, réti vidéknek sok *éléskamráját* megtölti." (VNGy. II, I, 294).

Ime ez volt a mult századi vogulok és osztjákok vadat ölésének oka. Az, hogy húsuk legyen. Legyen ne csak aznapra, hanem eltartani való is maradjon. Ezért öltek, ez volt az eszükben legtöbbet járó ölés, az éléskamrát is megtöltő ölés. Ha azt mondták, hogy: 'ölnek', máris az erdei állatra, madárra, vagy az „ennivalós Ob" *(tēpiŋ As)* halára gondoltak: így jelenthette az *äl-*~*ųèl-* egymagában is azt, hogy 'vadat fog vagy lő' vagy 'halat fog', így jelenthette több nyelvi magyarázat nélkül is, a tárgy kitétele nélkül, a vadászónak, halászónak azt a munkáját, amely az éléskamrát ellátta olyan hússal, kövérivel, sóványjával, amire rá lehet járni.

De hát a magyarban az *öl* ige egyéb nyelvi magyarázat nélkül is (a tárgy kitétele nélkül) nem jelentheti-e azt a munkát, mely az éléskamrát újtól-újig ellátja eltartható hússal, zsírral?

De igenis jelentheti.

Ha András napja után vagy karácsony tájban azt mondta a szomszédasszony, hogy: „No, mink is *öltünk*", akkor én nem borzadtam el, nem jelentettem föl a jámbor lelket gyilkosságért. Tudtam, hogy nem embert ölt, sőt még azt is tudtam, hogy nem baromfi volt, nem gőböly, nem borjú, nem birka volt az, amit a szomszédban öltek, hanem disznó, csakis disznó. A magyar falusi életben a disznó ölésével szerezték be a tartani való húst meg zsírt. Az ölés nemei között a disznó ölése volt a legfőbb, az volt az az ölés, ami nélkül egy-egy falusi család élete egy-egy esztendőre tisztességesen nem igen volt biztosítva — a nem régóta virágzó falusi szövetkezetek ideje előtt. Falun az ölésről tél beálltával — Ki mikor öl? Ki mikor ölt? Ki hányat öl? Ki hányat ölt? — folyt a szó hónapokig a falu bennszorult népe közt; nem a tyúknak, nem a birkának ölése, hanem a disznónak, csakis a diszónak ölése foglalkoztatta mindenek fölött az elméket. Elég volt ennyit mondani: „Ma reggel kettőt *öltünk*" — már tudta mindenki, hogy nem akasztófa vár az illetőre meg a háza népire, hanem négy sonka, négy sódar meg ötven liter zsír, nem is szólva kolbászról, szalonnáról. Hogy az *öl* ige eredeti jelentése mennyire elhalványodott a disznó ölésre értve, legjobban mutatja az a kijelentés, amit egy szegedi hivatalnokné az inflációs huszas években gondterhelte arccal tett előttem — szóról-szóra így: „Én az idén *felet* öltem."

Ahogyan az obi-ugorság alkalmazza az *äl-*, *al-*, *ųèl-*igét, mikor azzal fejezi ki a vadászást is, éppen úgy tesz a magyar, mikor az egy szál *öl* igével kifejezi a disznóölés megtevését. E két jelentéstani folyamatban csak annyi a különbség, amennyi különbség van az Ob-vidéki vadász-halász életmód meg egy Duna-Tisza-táji falusi magángazdálkodást folytató társadalom életmódja közt.

Most azután — az *üldöz* (régiesen: *öldöz*) eredetét kutatván — előhozok olyan adatokat is, melyek azt láttatják, hogy a magyar *öl-* vogul megfelelőjének, az *al-* igetőnek gyakorító képzős származékai azt is jelentik, hogy: 'üldöz'. „Lúdvadászó két férfi, selyemmentét öltött két fejedelem, bársonymentét öltött két fejedelem, észrevette (t. i. a medvét). Két oldalról eveztek feléje. A selyemmentét öltött két fejedelem bármilyen nyillal *üldözi* is (*älilâu-*; *älil-*: tulajdonképpen *'öldös'*): nincs módjukban őt megölni (*jål-älnə; älnə* ugyanaz az alak, mint a magyar *ölni*, a *jål-* igekötő pedig azt jelenti, hogy 'le'.)" (VNGy. IV, I, 251; vö. még VNGy. II, I. 13.) — „A selyemmentét öltött két fejedelem elkezdték ismét *üldözni* (*älkhätoχ-* ez is az *äl-* gyakorító képzős származékának igeneve.) A szamojéd férfi öreg (t. i. a medve) magát megölni engedi *(äləptâχtəs)*." (VNGy. IV, I, 252.) Ime, az egyik idézetben az *äl-* azt jelenti, hogy 'öl', de a belőle képzett ige azt jelenti, hogy 'üldöz'; a másik idézetben az *äl-* egyik származéka megint azt jelenti, hogy *öl*, másik származéka megint azt, hogy 'üldöz'. Ezek a vogul adatok aztán csakugyan véget vethetnek az *üldöz* eredete felől való minden bizonytalanságnak, hogy az *öl* igéből lett-e, vagy nem.

Ha Szenczi Molnár Albert nekem azt mondja, hogy a latin *persecutio* magyarul *üldözés* és *öldözés*, és hogy az *öldözés* még azt is jelenti, hogy caedes, én elhiszem neki. Ha Munkácsi Bernát meg azt mondja nekem, hogy a vogul *älil-* és *älkhät-* magyarul nemcsak 'öl, öldös', hanem *üldöz* is, annak is elhiszem ezt. Aki pedig ezek után nem hiszi el velem együtt azt, hogy az *üldöz* az *öl* ige egyik alakváltozatából származott, akkor az nem az én okoskodásom helyességében, hanem Szenczi Molnár Albertnek magyar és latin tudásában kételkedik és Munkácsi Bernátnak vogul nyelvismeretében. Annál világosabban láthatjuk az *öl, öldös, öldöz, üldöz* egy tőről sarjadtát, mert hiszen az *öl*-nek is megvan *ül-* változata: t. i. az *ölöd* igealak az Ó-magyar Mária-siralom nyelvében így hangzott: *ülüd*.

Teljesség kedvéért megjegyzem, hogy a XVI-ik és XVII-ik századi nyelvemlékeinkben megvan az *öl* igének, illetőleg származékainak *el-* alakja, sőt *il-* alakja is. Az *üldöz -döz* képzője összetett képző, a *-d* és *-z* képző összetétele: az *üldöz üld*-ből lett, mint a *küldöz küld*-ből, a *toldoz told*-ból. Annak az egykori *üld*-nek *ild-* változata van — mint tudjuk — a Halotti Beszéd *ildetü-* ('üldözés, üldözet') szavában. Az *il-*∼*ël* ∼*ül-*∼*öl-* olyan alakváltozatok, mint *kiz*∼*këz*∼*küz*∼*köz*.

A vogul nép mult századi nyelvének és életmódjának figyelemre méltatása vezet rá bennünket végül arra a nyelv- és társadalomtörténeti megállapításra, hogy az *üldöz* szónak, szabatosabban mondva: *öl* igénk gyakorító képzős származékának 'üldöz' jelentése már az „ugor együttélés" kezdeti korszakában megvolt a főképen vadászatból élő társadalom nyelvében. Az 'occidere, tőten' és 'persequi, jagen' két jelentésű *üldöz* és *öldöz* alakok közt a jelentésmegoszlás az egész magyar nyelvterületen csak a XVII-ik század folyamán történt meg úgy, hogy az *öldöz* kapta az occidere, 'tőten' jelentést és az *öldöz* alakot csakhamar mindenütt kiszorította az *öldös* alak, az *üldöz* pedig kapta a 'persequi, jagen' jelentést.

II.

Távész

A vadászás az ölésen kívül egyébből is állott. Hogy a világteremtő isten tanítása szerint miképen kezdtek vadászni az első emberek, azt a vogul hitrege így beszéli el: „Azután az erdei állatot vadászó ember *(vōr-uj alnə χum)* íjjat készít, nyilat készít. *Elmegy az erdőbe (vōrnə mini)*, megtalálja az erdei vad útját; üldözi, közel érkezik hozzá, nyíllal lövi, ott meg is *öli (alitä)*, bőrét lenyúzza, megszárítja, húsát haza viszi: a leányos ember leányának éhe csillapul, a fias ember fiának hasa megtelik." (Munk. VNGy. I. 153.) Azzal indult el tehát a vadászás, hogy az ember „elmegy az erdőbe" és csak egyik későbbi része a vadászásnak az, hogy a vadat „meg is öli". Mint láttuk, ennek a vadászás utóbbi részének nyelvi kifejezése a vogulban és osztjákban elég arra is, hogy a vadászás teljes fogalmát kifejezze s láttuk a magyar

üldöz szó történetéből és a magyar *öl* ige 'disznót öl' jelentéséből azt, hogy a magyarban is a nyelvtörténeti korszak előtt az *öl* azt is jelenthette, hogy 'vadászik'.

Mármost visszatérve a vadászásnak arra a kezdeti részére, hogy a vadászó ember „erdőbe megy", azt is észlelhetjük a vogulban, hogy a vadászás ezen egy mozzanatának nyelvi kifejezését is elégnek tartja az elbeszélő olyankor is, mikor az éléspajtát megtöltő egész vadászást akarja kifejezni: „*Tari-pēs-ńimālä-sâw* most az *erdőbe megy (vōrnə ti mini)*. Hegyi vidékbeli sok éléspajtát megtölt, erdei vidékbeli sok éléspajtát megtölt". (VNGy. I, 4.) Ilyen gondolkodásmód és beszédmód emléke az, hogy több finnugor nyelvben az 'erdő' jelentésű szóból származott ige azt jelenti, hogy: 'vadászik'. Finn *metsä* 'erdő'; *metsästää* 'vadászni'; *metsästäjä* 'vadász'; *metsästys* 'vadászat'. ERWAST 1888-i finn-német szótárában a *metsästää* 'auf die Jagd gehen' jelentését megelőzi az 'in den Wald gehen' jelentés. A lappban *meähcie* 'Wald'; *meähciäte* 'auf die Jagd gehen' (LAGERCRANTZ).

Mulatságos vadászkalandjait mesélve a vogul egyszer azt mondja: „előbb vadászatból éltem, most hát ismét az erdőbe mentem" (VNGy. IV, I, 240); másszor meg azt tartja érdemesnek kijelenteni, hogy vadászás közben *messze ment:* „Tél lett, ekkor vadászni mentem. Télen *messzire elmentem.*" (*χåsän minəsəm* = 'hosszan mentem' VNGy. IV, I, 241.) Tehát a „messze" elbarangolás, „távol" vidékeket bejárás is a vadászat fogalmának jegyei közül egy. Ezért 'távol' és 'távoli hely' jelentésű szóból is származott 'vadászni' jelentésű ige a finnugor nyelvekben. Finn *eris:* 'távol'; *erä:* 'távoleső puszta hely'; *erästää* ‚távol eső helyeken vadászattal foglalkozni'. Lapp *wijriäs:* 'weit'; *wijrat:* 'auf die Jagd gehen'; *wijrijä:* 'Jager' (LAGERCRANTZ).

Így aztán meg tudjuk fejteni egy 'vadászni' jelentésű kiveszett szavunkat: ez a *távészni*. Láttuk, hogy a finnben és lappban 'vadászni' jelentésű ige lett 'távol' jelentésű szóból; nyilvánvaló tehát, hogy *távol* szavunkkal közös tőből lett a XV—XVI-ik századi, 'vadászni' jelentésű *távészni* szavunk, melynek *-ó* képzős igeneve, a *távészó*, azt jelentette, hogy 'vadászó' azaz 'vadász'.

A *távészó* szó helyes jelentését SZILÁDY ÁRON (MNy. III, 428) állapította meg két, egy forrásra visszamenő adatból. Ezek a Budapesti Glosszákban „venatores *tauezokh*", a Németujvári Glosszákban „venatores *tauezok*". Tévesen származtatta ugyan SZILÁDY a *távészó*-t a „latin Cave! jelszóból", (nem is fogadta el KOVÁCS MÁRTON sem — igazi nevén SIMONYI ZSIGMOND — Nyr. 42 : 294), de SZILÁDY a „baksálást, böngészést" jelentő báranyai *kávészni* szó alapján helyesen állapította meg a tárgyalt szó kiejtését nem *tavészó*, annál inkább nem *tevészó*, hanem *távészó* alakban. *Tevészó* kiejtést SZILÁDY előtt MELICH JÁNOS ajánlott a XVI-ik századi Gyöngyösi Szótártöredék megfelelő adatai alapján. Abban a nyelvemlékben olvashatjuk: „Auigerulus: qui auem gerit a[d] venandum: Ma[dar] hordoszo (olv. madárhordozó M. G.): *Thaweszny;* madaraszny" 2580. Továbbá: „Captator Venator: *Thewezo:* vel: vadazo: fogho" (olv. vadászó, fogó M. G.). „Captacio: venacio: Vadazas: Fogas" (ol. vadászás, fogás M. G.) 3802—3. Ezeknek az adatoknak miképen való olvasásáról MELICH az ő kiadta GyöngySzt. bevezetésében (XXXI.) következőképen okoskodott: „Aligha tévedek, ha az első adatot tollhibának jelentem ki: *Theweszny* helyett. Mindkét adatot *tevész*-ni, *tevésző*-nek olvasom s kapcsolatba hozom a NySz. és SÁNDOR ISTVÁN: *teve* madár-ával (strutzteve: struthio-camelus MISK.: Vkert, NySz.)" Melichnek ezt a véleményét nemcsak SZILÁDY ÁRON, hanem KOVÁCS MÁRTON (SIMONYI ZSIGMOND) sem fogadta el. Helyesen jegyezte meg SIMONYI (id. h.), hogy: „ez a *structeve* ... Miskolci Gáspár csinálmánya" és hogy „azonfölül: mikor vadásztak volna magyar eleink ... strucmadarakat?" Jobban mondva — ezt már én teszem hozzá — *tevészni* szó csak úgy keletkezhetett volna a magyar nyelvben, ha *tevére* vadásztak volna valaha is a magyarok — s ha lett volna is *tevészni* szavunk, az csak úgy lehetett volna 'madarászni' jelentésű is, ha a magyarok a tevét *madárnak* tartották volna.

MELICH, SZILÁDY ÁRON és SIMONYI fejtegetéseinél később hívta fel a figyelmet SÁGI ISTVÁN (MNy. X. 35) az Érdy K.-nek olyan adatára, mely megint a *távészó*

alakot és 'vadászó' jelentést mutatja. *Ságí* az idézett helyen ezt írja: „Szent Egyed legendájában .... azt olvassuk, hogy a szentet a pusztában egy nőstény szarvas táplálta tejével: a tartománybeli király szolgái vadászat közben »talalaak meg az zarwast leghelween és wtanna valtanak (olv. utánna váltának M. G.), az nyawalyas zarwas kedeeg nagy zellel leelekkel (olv. nagy szellel-lélëkkel M. G.) chak alyg zalada be az barlangban zent egyedhöz. Elameelkodeek raytta a zent Iambor es mykoron meg latta az taweszokat (olv. távészókat M. G.) ottan ymadaa az wr istent hogy ez ew eelte[t]lőyeet oltalmaznaa meg vez[e]ldelemtewl« (Érdy K. 527. l. Nyelvemléktár V. 296. l.) Jelentése tehát a *távészó*-nak itt is, mint az előbb említett forrásokban: „vadász."

Kétségtelen tehát, hogy az itt tárgyalt régi igénknek alakja *távész* volt s az ebből keletkezett igenévé *távészó*. Hogy pedig a *távészni* igének nemcsak 'vadászni' jelentése volt, hanem 'madarászni' is, ezt is megmagyarázza az, hogy a *távészni* eredeti jelentése bizonyára 'távol járni' volt, amint a finn *erästää* eredeti jelentése is 'távol járni' s a lapp *wijrat* ige eredeti jelentése is 'távolra elmenni' lehetett. A háztól távol járás kellett nemcsak a vadak fogásához, hanem a madarakéhoz is.

Simonyi (id. h.) nem tartja hiteles adatnak a 'böngészni' jelentésű *kávészni* adatot s jelentéstani nehézséget is lát a *távészni* ⌒ *kávészni* egyeztetésben; azonban a 'háztól távol járás' benne van a 'böngészés' fogalmában is: tehát jelentéstani szempontból *távészni*nak valóban lehet későbbi alakváltozata a Szilády idézte *kávészni* tájszó, melynek jelentése 'szöllőt böngészni' (MTSz.) azaz szüret után kinn a szöllőhegyen — tehát a háztól távol járva — a tőkéken felejtett fürtöket vagy fürtöcskéket (böngöket, böngéket, billingeket) keresgélni, szedegetni. Hogy a *távész* és *kávész* igéket jelentésük felől bátran egyeredetűnek tarthatjuk, azt bizonyítja a *kórész* ige is, melynek jelentése szintén 'böngész' (MTSz.), de eredetileg a böngészésnek bizonyára csak azt a kellékét fejezte ki, hogy 'otthonától távol ide-oda jár', mutatja ezt az Alföld több vidékén élő *elkórészol* 'elcsavarog', 'mit *kórészolsz* itt?' 'mit csavarogsz itt' kifejezés, mellyel egy tőből való a 'kóborol' jelentésű *kóricál* és a 'böngész' jelentésű *kórizsál* (MTSz.). A *kávészni* szó följegyzése régebbi keletű, mint a *távészni*-nak a nyelvtudományi irodalomban ismertté válta: nem tudom tehát elképzelni, hogy valaki éppen 'böngészni' jelentéssel éppen *kávészni* alakú szót szopott volna az ujjából. Simonyinak ilyen gyanúja megokolatlan. Hogy hangtani szempontból is lehet egy régebbi *távész*nak *kávész* változata, azt mutatják az ilyen szópárok: *tukma* > *kukma*, *turkász* > *kurkász* stb. (MTSz.) Hogy a deák *cave!* (óvakodjál, vigyázz!) fölkiáltásból, vagy — mint Szilády mondja „jelszóból" lett volna a vadat, madarat fogók *kávészó* elnevezése, ez persze csak úgy lehetett volna, ha a vadat, madarat fogni akarók deákul tudtak volna, vadászás, madarászás közben deákul kurjongattak volna, főképen pedig éppen azt a *cavét* hajtogatták volna, szóval: ha a volna ott nem volna. Különösen a madarászók aligha noszogatták magukat vagy társaikat a „*cavé*"-val, tudván azt, hogy — a régiek mondtaként — „nem pengeti az íját, aki madarat akar lőni."

A lapp *wijrija*, a finn *erästää* szavak és a vogul *χasän minäsəm* kifejezés nélkül, melyek a 'távol járás' mozzanatának nyelvi megjelölésével fejezik ki a 'vadászás' teljes fogalmát, nem mertem volna azt állítani, hogy a magyar *távész* a *távol* szó tövéből eredt. Simonyi azonban a JordK.-féle bibliafordítás később másoláshibáknak bizonyult adataiból kikövetkeztetett egy *táva* főnevet s ebből származtatta a *távol* adverbiumot és *távész* verbumot. Igy okoskodott (id. m.): „Mivel a *távészó* vagyis a vadász a mezőn s erdőn jár, azt lehetne gondolni, hogy a *táva* általánosabb értelmű szó volt, nemcsak a mezőt, hanem általában a lakott helyeken kívül eső, *távolabb* eső vidéket jelenti (*távára* 'ki a szabadba'). S itt e szócsoportnak ma is élő tagjára bukkantunk, a *távol* szóra. Ez régi nyelvünk tanusága szerint azelőtt *távól*, *távúl* volt (ellentéte a *közél*, *közel* szónak) s eredetére nézve nem egyéb, mint ama *táva* főnévnek ablativusa." Hogy azonban óvatosabbak legyünk, meg kell jegyeznünk, hogy *táva* ragtalan adatunk nincsen.

Simonyi idézett fejtegetései előtt Büchler Sándor hívta föl a figyelmet ezekre az adatokra: „Gen. XXVII. 9 pergens ad *gregem* [affer mihi duos hoedos] ⌒

meeny el az *tawaara* [hoz' ennekem keth ghedeleet] Csemez Töredék 46a; Gen. XXXI, 4 vocavit [Rachel et Liam] *in agrum* [ubi pascebat *greges*] — Hywa ky az *thawara* [hw ket felesseegheeth Rachelth es Lyath] Csemez Tör. 56a; Gen. XXXI, 19: [eo tempore] ierat Laban ad *tondendas oves* [Az ydőben kedegh] meent wala kywe Laban az *thavara* hw yohayt nyznye (íráshiba nyrnye olv. nyírnie h.). Ezek után pedig igazat kell adnunk Pápai Józsefnek (l. MNy. IX. 439), hogy a *tawaara, thawara, thavara* a másolók íráshibája s hogy a bibliafordító az eredeti szövegbe bizonyára ezt írta — persze a maga írásmódján —, hogy: *tanyára*, lévén Otrokocsi Fóris Ferenc szerint (Orig. Hung. 1693) a *tanya* „hospitia *ovium in agris*." Olyan hely, ahol Izsák juhait, kecskéit legeltették s ahonnét a gödölyét lehetett hozni, meg olyan hely, ahol Jákob őrizte nyájait, meg olyan hely, ahová juhokat nyírni ment Lábán: olyan hely Otrokocsi Fóris Ferenc bizonysága szerint *tanya* volt, nem *táva*. *Táva* szóból tehát, mint Simonyi teszi, nem indulhatunk ki sem a *távol*, sem a *távészni* magyarázásában. Más utat kell választanunk.

Az eredetileg *távol*odó irányt jelölő finnugor *-*k* rag a legtöbb finnugor nyelvben eltűnt az irányhatározók végéről, még pedig, mint a vogul nyelvjárások illető ragváltozatai mutatják, az osztják, vogul és magyar nyelvjárásokban *-γ* alakon át tűnt el az a határozórag. A vogulban az 'ez' jelentésű *ti-*ből így lett a *tiγ, tīγ, tī* és *t'ī*: 'ide', az 'az' jelentésű *tu-* tőből pedig lett a **tuγ, tū* és *t'ū*: 'oda'. Az 'ide-oda' jelentésű, alsó-lozvai vogul *t'ī-t'ū* és kondai vogul *tī-tâu* határozóknak magyar megfelelője az eredetileg szintén 'ide-oda' jelentésű magyar *té-tova, tí-tova,* itt a *té-*~*tí-* olyan szerkezetű mint a vogul *tiγ ~ tī t'ī*. Ebből az következik, hogy a *té-tova*~*tí-tova tova* részének is olyan eredetibb alakja volt, mely a mai kéttagú alaknál közelebb állott hangzásban a vogul egytagú *tū*~*t'ū* alakhoz. A magyar *reá* hangtörténete mutatja, hogy a finnugor **-k* határozórag a hátsó hangrendű szavakon már nyelvemkékeink előtti időben *-á* lett némely nyelvjárásban, a magyar 'ide' jelentésű *té*~*tí* hátsó hangrendű párja tehát az 'oda' jelentésű **tá* volt. A magyar történeti alaktan meg arra is tanít, hogy a *fek-üvé-s* < *fek-övé-s* < *fek-ëvé-s* alaknál eredetibb a *fek-é-s*, az *al-uvá-s* < *al-ová-s* alakoknál eredetibb az *al-á-s* (vö. Mészöly: Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján 90—99). Ebből is az következik, hogy a *té-tova* összetételben a *t-ova* < **t-ová* tagot megelőzte egy **tá* alak (de nyelvjárási *tâ, tó* MTSz. a *tova* későbbi fejleménye: vö. *fartova! farta!*) A *té* hátsó hangrendű párjából, a távolodó irányba mutató **tá*-ból származott a *tá-vész* ige, melynek *tá-jész* változatára is rámutatott Ságí István (MNy. X, 36). E két alakon *tá-* a tő, *-ész* az igeképző, a *v*, illetőleg *j* pedig hangzóválasztó (hiatustöltő) hang. A mai *fá-vá* (pl. válik) határozóban is a *fá-* tő és az eredeti *-á* rag közé az a *v* eredet szerint hangzóválasztóul (hiatustöltőül) került s a XV-ik századi nyelvben *fává* helyett hangzóválasztó *j*-vel így is mondták: *fájá. (Fá+v+á, fá+j+á: tá+v+ész, tá+j+ész.)* Az említett **tá*-ból *-l* határozóraggal úgy lett a *távol*, mint a *mi*-ből *-n* határozóraggal a nyelvjárási *mivën mivön* (TMNy. 656). A *tá*-ból is a *távúl -úl* raggal és *v* hangzóválasztóval lett (vö. nyj. *csunyávú*).

Azonban a *távész, tájész* ige szerkezetéről ennél többet is mondhatunk. A magyar nyelv egyik sajátsága az, hogy helyhatározói adverbiumokból igéket alkot: *alá-aláz, elő-előz, ellen-ellenez, ellenkedik, ellenkezik, hátra-hátrál, közel-közelget, közelít, tétova-tétováz* stb. Ezek a sűrített tartalmú igék olyan állítmányi igéket helyettesítenek, melyeknek az illető adverbium határozó bővítményük volna, pl. *aláz* = *'alá*-helyez'; *ellenez* = *'ellen*-vet'; *közelget* = *'közel* érkezik'; *tétováz* = *'tétova* mozog' stb. — így: *távész*~*tájész* = **tá* (azaz *tova*) megy, jár. Az adverbiumból lett efféle igék olyan képzők segítségével keletkeznek, melyek által beleillenek egy-egy hasonló ritmusú igecsoportba, úgyhogy alakjuk előállásában a magyarul beszélők magyar ritmusvágyának is része van. Az *aláz* a *ruház*-félék hatására lett, a *közelget* az *emelget*-félékére stb. — így lehetett a *távész*~*tájész* a *fáész*~*fájész*-félék hatására, s beletermett abba az igecsoportba, melybe még az *ágész, rákész* is tartozik.

A *tájész*-t *Szinnyei* Nyelvhasonlításából (4. kiad. 76. l.) idézi Ságí (MNy. X, 36) ilyen jelentéssel: ' körülnéz a határban, a vidéken'. Ez összevág a *távész-kávész* ere-

detibb 'távol járni', 'távolra elmenni' jelentésével, mert hiszen — mint megjegyeztem — a háztól *távol* járás kellett a vadak, madarak fogásához s a növényi táplálékot gyüjtögető böngészést is háztól *távol* járást jelentő igékkel fejezi ki nyelvünk.

Fászész, ágész: 'fát, ágat szedeget az erdőn'; *rákész:* 'rákot fogdos', mindez a művelet a háztól, szállástól távol járást kíván, mint a *távészás* is. És mindez a gyűjtögető, halászó-vadászó életmód művelete. A magyarság őseinek ilyen életmódú korszakáról megállapította a tudomány, hogy „a finnugor őspép főleg halászattal, vadászattal foglalkozott, azaz lényegileg zsákmányoló, élősdi gazdasági élet (aneignende Wirtschaft) fokán állott" (LIGETI: A magyarság őstörténete 27, ZSIRAI) és hogy „az élelemszerzés igazi színteréül éppúgy a szabad természet, a halas víz és a vadas erdőség szolgált, mint a műveltség tekintetében legelmaradottabb, szinte az ősi állapotban megrekedt északi-vogulok és osztjákok esetében még manapság is látható." (Id. m. 28.) Én is a vogulok mult századi népi szövegeiből idéztem azokat a részeket, melyekben vadászó életmódjuk tükröződik s a vadászás fogalma nyelvi kifejezésének módjai magyarázatukat lelik. E végett azonban nem kell éppen a vogulokig mennünk: elég itt maradnunk az Ormányságban. Időben sem kell a finnugor vagy ugor korig visszamennünk: elég egy 1942-ben megjelent néprajzi cikket elolvasnunk, mely arról szól, hogyan-mikép vadássza a nyestet az ormánysági nép (GUNDA, Nép és Nyelv II, 143 — 148). Ez a cikk is a nyestvadászás fontos velejárójául emlegeti azt, hogy az után a vad után el kell *hosszan menni:* „Ha a nyestezők a havon észrevették a nyest nyomát, ... mindaddig mentek a nyomon utána, míg el nem érték azt az odvas fát, amelybe belement a nyest. A vadászok tudták, hogy a nyest *igen csúf állat, ha neki áll menni, elmén hosszan* (vö. vog. *χäsan mini* M. G.). Deák János mónosokori pógár a nyomát felvette a falusi erdő szélén egy hitvány szalmás pincében és elment a nyest után a cserdi(-i) hegyre. Berta József beszéli, hogy Mónosokorról Kórósig mentek a nyest nyomán. Úgy látszik tehát, hogy a vadászok nem igen sajnálták a fáradságot, mert Mónosokortól a cserdi(-i) hegy légvonalban 20 km, Kóros pedig 16 km." Ez a magyar néprajzi adat is bizonyítja azt, hogy a 'vadászni' jelentésű régi *távészni* szavunk eredeti jelentése az volt, hogy 'távolra menni', 'távol járni' és a *távész tá-* alapszavának jelentése: 'távolra, távol'.

Nemcsak „a műveltség tekintetében legelmaradottabb, szinte ősi állapotában megrekedt északi-vogulok és osztjákok esetében" volt megfigyelhető a közelmultban egy-egy foglalkozási ág ősi módon való gyakorlása, hanem a magyarság vagyoni és műveltségbeli nagy különbségeken alapuló, közelmult társadalmának sok tekintetben „legelmaradottabb, szinte ősi állapotban megrekedt" részénél is. Ma azonban már a vogulokról is azt olvassuk, hogy a szovjet-oroszok „rákapatták az őslakosságot a vadászat, halászat gazdaságosabb módjaira, célszerűbb eszközeire, a prémes vad és hal földolgozásának finomabb csínjaira-bínjaira" stb. (ZSIRAI, Nyr. 71 : 135) és minálunk is közvetlenül tapasztalhatjuk a falusi nép életének forradalmi átalakulását.

III.

Kereskëdik

A vadászás folyamatának egyes mozzanatai közül az erdőbe menésről, a messze menésről és a megölésről állapítottuk meg eddig azt, hogy azoknak a részmozzanatoknak nyelvi jele egyben a vadászás teljes fogalmának nyelvi kifejezése is több finnugor népnél. Ily nyelvtudományi eredményre való jutásunkban jó hasznát vettük annak is, hogy megfigyeltük, hogy milyen részletekre kiterjeszkedve írta le GUNDA BÉLA ormánysági népi nyestezők szavai után a népi nyestvadászást. Amit a nép közlő, illetőleg annak az előadása után szövegező etnográfus mond arról az ősi módon való vadászásról, az mind a nyestvadászásnak a népi nyestvadászok fölfogása szerint fontos mozzanata.

Ilyen értékeléssel figyeljünk tehát arra is, hogy a nyestezés említett leírásában azt is olvassuk, hogy k e r e s é s s e l jár a nyestezés. „A csapdákat általában

addig állították fel, míg le nem esett a hó. Havazás után inkább nyomon *keresték* a nyestet" (GUNDA: Nép és Nyelv II, 145). „Akkor biztosak voltak abban, hogy a nyestnek a fán van az odva, ha a friss hóban egy nyom oda, egy nyom el és egy ismét a fához vezetett. Amikor a vadászok a nyomon elértek ahhoz a fához, amelyikre felment a nyest, első dolguk volt a fát körülkeríteni, hogy az állat nem ment-e le a fáról. Megnézték a szomszéd fák környékét is, hogy esetleg ágról-ágra ugrálva nem hagyta-e el azokon keresztül odvát a nyest. Ha erről meggyőződtek, *megkeresték* a fán levő lyukat, amelyen a nyest bebújhatott odvába" (id. m. 144).

Vogul néphagyományi szövegek is emlegetik azt, hogy a prémes vad nyom után való vadászása k e r e s é s s e l jár. A rege üldözött hőse „vörös evet" alakjára változtatta magát. „Egy nyárfatuskó fölé mászott. A nyárfatuskón egy evetnek fekünni való üreg van. Az üreg belsejében fészek van ... evet alakjában oda bement, oda lefeküdt. [Az őt üldöző másik hős] népével im megérkezett; akárhogy *kerestek*, *kerestek (kisset, kisset)*, a nyomát elvesztették." (MUNKÁCSI: Vogul Népk. Gyűjt. II, I: 96). A másik vogul hitrege szerint „megmutatta Numi-Tårëm . . [az embernek], hogyan kell élnie, hogyan erdei vadat *vadásznia*, hogyan vízi halat halásznia" (MUNK. VNGy. II, I: 165). MUNKÁCSI azonban e helyhez megjegyzi, hogy amit ő így fordít: „erdei vadat *vadászni*", az az eredetiben szóról-szóra úgy van, hogy: „erdei vadat *keresni*" (*vōr-uj kinsunkwə*). Egy megtörtént eset elbeszélésekor azt mondja a vogul valakiről, hogy az „*vadászni* (erdőt *keresni*) ment" (MUNK. VNGy. IV, I: 412); tehát amit MUNKÁCSI „vadászni"-nak fordít, az az eredetiben így van: „erdőt (helyesebben: erdőben M. G.) *keresni* (*vuor kensoχ*) uo. Mikor Numi-Tårëm az emberek megélhetéséről akar gondoskodni, más rege szerint ezt a rendelést teszi: „Ha valami férfiak termettek elő: férfi termő férfias vidék járó-kelő dombos erdejébe, nő termő nős vidék járó kelő dombos erdejébe, oda menjenek ők *keresgélni*" *(kissəχtalət)* — s ez után MUNKÁCSI magyarázatul odateszi: „t. i. *vadakat*" (VNGy. I, 107—8), tehát itt a 'menjenek keresgélni' jelentésű igével a vogul azt fejezi ki, hogy: 'menjenek vadászgatni'. Az „Atom nevű öreg emberről és feleségéről" szóló vogul mondának MUNKÁCSI adta magyar fordításában sokszor előfordul ez, hogy „vadászni" s ha megnézzük a vogul szöveget, azt vesszük észre, hogy a 'vadászni' fogalom mindig 'keresni' jelentésű igével van kifejezve: „Az öreg kijár minden nap *vadászni (kensoχ)*... valahová elment *vadászni (kensoχ)*... Másnap az öreg ismét elment *vadászni kensoχ)*" (VNGy. I, 168). Panaszkodik a vogul: „Hová menjek?! Elfogyott az enni való. Előbb *vadászatból* éltem, most hát ismét az erdőbe mentem" (VNGy. IV, 243). Itt is a *'vadászatból* éltem' a vogul szövegben így van: *'kinsim ālsəm'*, ez pedig szóról-szóra: *'keresésből* v. *keresve* éltem'. Másik példa: "Ha van valami hótalppal járó dolgotok, ha van valami *vadászó (kisnə)* dolgotok, járjatok magatok hótalpakkal, *vadásszatok (kinsän)* magatok!" (VNGy. IV, 180). Itt megint azt látjuk, hogy a vogul, mikor azt akarja kifejezni, hogy 'vadásszatok', azt mondja, hogy 'keressetek', és mikor azt mondja, hogy *'kereső* dolog', azzal azt érti ezen, hogy *'vadászó* dolog'. Ha az egyik vogul azt mondja, hogy „azután többé nem *kerestem (kissəm)*", akkor azt a többi vogul is így érti: „azután többé nem *vadásztam*" VNGy.) IV, 241). De elég ennyi is látnunk azt, hogy a vogulban a 'keres' jelentésű *kens-*> *kes-*~*kins-*~*kis-* ige vagy gyakorító képzős származéka jelentheti azt is, hogy 'vadászik', akár prémes vadat, akár mást (vö. SZILASI: Vog. Szój.).

Ez az ige pedig nemcsak a vogulban van meg, hanem az osztjákban is *kəntš-*, *kəns-*, *kanš-* stb. alakban s jelentése ott is nemcsak 'keres', hanem 'vadászik' is; sőt magát a *vadászt* is nevezik több osztják nyelvjárásban olyan összetett szóval, melynek eredeti jelentése tulajdonképpen *'kereső* ember' (*kəntšə-χoi̯*, *kəntšə-χui̯*, *kəntšə-ko* KARJALAINEN—TOIVONEN: Ostjakisches Wörterbuch I, 41b).

A magyar *keres* ige hol transitív (átható, tárgyas), hol intransitív (átnemható, tárgyatlan): ez utóbbi minőségben a *keres* fölvette a *-këdik* képzőt s lett a *kereskëdik* szó. E szavunk eredeti jelentése — keletkezésének megfelelően — nem 'Handel treiben' volt, hanem mint azt intransitív alkalmazású *keres*-é: 'suchen'. A *kereskëdik*-nek nemcsak 'Handel treiben', hanem 'suchen' jelentése meg is van mind a régi

nyelvben, mind a mai népnyelvben (NySz., MTSz.). Föltehető tehát, hogy amint a 'suchen' jelentésű vogul *kins-* stb. és osztják *kəntš-* stb. igék ma is a *'keres'* jelentésen kívül még azt is jelentik, hogy 'vadászik', úgy a magyar *kereskëdik* ige valamikor a 'keres' jelentésen kívül még szintén jelentette azt is, hogy 'vadászik', a *'kereskëdő* ember' vagy *kereskedő* pedig jelentette azt, amit az osztják *kəntšə-χoi*, t. i.: *'vadászó*-ember', *vadász*, 'Jäger'. A *kereskëdő* valamikor nyelvemlékeink kora előtt azért jelenthette azt, hogy 'vadász', 'Jäger', mert a *kereskëdő* igenévnek még eredetibb jelentése ez volt: 'kereső', 'suchend'. Leginkább a prémes vadak vadászása járt sok kereséssel, ezért először a prémes vadak vadászásának elnevezésére keletkezhetett 'keres' jelentésű igének 'vadászik' jelentése. A kazymi osztják nyelvjárásban az idézett szótár szerint (412) „*kanši:* suchen, nach einem eichhorn spüren, aufspüren (eichhörnchen)" stb., a mi ormánysági nyelvjárásunkban pedig a *nyomászás* más vad *nyomozását* nem jelenti, csupán a nyestét (vö. Gunda id. m.). Calepinus ugyanazt a latin szót *(vestigo)* nemcsak azzal az eggyel magyarázza, hogy „*keresöm*", hanem azzal is, hogy „*nyomozom*" és „*vadászom*". A *nyomozom* az ormánysági népi nyestvadászok *nyomászom* szavával azonos gyökerű származék ige, a *vadászom* pedig — mint a *keresöm* egyértékese — a ‚vadász'-nak osztják *'kereső* ember' elnevezésével azonos szemantikai jelenség. Ugyanabban a szótárban a *vestigator* nemcsak azt jelenti, hogy „*kereső*", hanem azt is, hogy „*vadászó*". A régi oklevelek *Kereső* vezetékneve tehát azt jelenti, hogy 'Vadászó', aminthogy a már tárgyalt, 'vadászó' jelentésű *Távészó* is előfordul régi vezetéknévül (OklSz.). A régi magyar nyelv idézett szótári adatai világosan elénk tárják azt, hogy hajdanában a magyarok a *keres* igével ép úgy kifejezhették a 'vadászik', pontosabban 'prémes vadra vadászik' fogalmat, mint még ma is a vogul a magyar 'keres' jelentésű igével. Hogy necsak a Calepinusnál maradjunk, Szenczi Molnár Albert is egymás egyértékeséül sorolja föl egymás mellett ezt a három magyar igét: „*keresöm, vadászom, nyomozom*" (*vestigo* alatt), aminthogy az ormánysági nyestvadászó ma is ezt mondhatja: *'keresöm, vadászom, nyomászom* a nyestet'. A Calepinusban azt is olvashatjuk, hogy a latin 'scrutinium' fordítása „keresés", a 'scrutator' meg már nem puszta *kereső*, hanem tovább képzetten: „*kereskedő*", tehát e régi szótárban azt is tapasztalhatjuk, hogy a *keres* és *kereskëdik* ige s következésképen a *kereső* és *kereskëdő* igenév azonos jelentésű s így tapasztalhatjuk a mai *kereskedő* szónak a 'vadászó' jelentésű *kereső* szóval való eredeti azonosságát. A *kereskedő* szó *kereskëdé* alakban és 'negotiator' jelentésben megvan már a Serm. Dom.-ban, tehát már a XV. századi bibliai stílusban megvan a *kereskedő* mint mai értelmű foglalkozás-elnevezés.

Főképen céljában különbözött a prémes vad vadászása más vadakétól. Az ember megélhetését a prémes vad vadászása másképen szolgálta, mint pl. a szarvasé. Fontos volt az utóbbinak húsa mind rögtöni fogyasztásra, mind újtól-újig való tartogatásra, konzerválásra. A prémes vad bőre azonban nemcsak a vadász és családja ruházkodására kellett, hanem eltartható cseretárgynak, primitív társadalomban pénz helyettesítőjének, tehát *kereskedelmi* eszköznek kellett. A magyar mesemondó már abban látja a gazdagságot, hogy: egy zsák arany pénz, egy zsák ezüst pénz, egy zsák rézpénz; de a vogul hitrege elmondója még az aranyvár kincseit is úgy képzeli el, hogy az nem pénz, hanem prémes vadbőr volt: „nincs egy szeg sem benne, melyen nyusztbőr ne függne, nincs egy szeg sem benne, melyen medvebőr ne függne" (VNGy. I, 31). A sógorát csábító vogul menyecske is így kérkedik háza gazdagságával: „fekete állatban (nyusztban) gazdag házba, vörös állatban (hódban) gazdag házba, sógorkám, (jer) ide, ide!" (VNGy. IV, I: 292) Így lett a vogulban és más finnugor nyelvekben és több szláv nyelvben is eredetileg prémes vadat, illetőleg prémet jelentő szó a 'pénz' fogalmának elnevezése. Richard Andree "Ethnographische Parallelen und Vergleiche" c. könyvében (303) olvashatjuk: "Die *Wogulen* schätzen noch jetzt das Geld viel geringer als Tauschwaren... Eichhornfelle waren in früheren Zeiten bei ihnen das allgemeine Tauschmittel oder geradezu die gangbarste Scheidemünze und in ihrer Sprache bezeichnet man noch jetzt die Kopeken mit demselben Worte. Für Rubel haben sie die Bezeichnung hundert Eichhörnchen. Russ. Revue 1876. 8. Heft.

101." Ugyancsak ANDREE írja (id. m. 248): „Von den Wolgabulgaren berichtet Ibn Dasta, dass ihr Hauptreichtum in Marderfellen bestand, welche Ihnen die Münzen ersetzen, da sie geprägtes Geld nicht kannten. Jedes Fell war gleich 2½ *Dirgem* = = 45 *Kopeken* (Bestushew Rjumin, Geschichte Russlands, Mitau 1873. I. 58.); dass Pelzwerk das gewöhnliche Geld der Russen war, bemerkt schon Ruysbroek (Recueil de voyages et de mémoires publ. par la soc. de géogr. Tome IV. 329.). Bezeichnend ist auch das russische und polnische *Kuny* = Geld, weil daraus hervorgeht, dass man die Felle des Marders — *kuna* — als Geld verwendete (G. Krek, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. Graz 1874. 55.). Der Z o b e l ist noch heute Werthmesser bei den Jägernomaden Sibiriens." Azt is tudjuk, hogy a finn *raha* szó jelentései közül nem a 'pénz' az eredetibb, hanem a 'prém': „der Pelz, das Fell, die Münze" (Erwast), „peau d'un animal à fourrure, pièce de monnaie" (Koskinen). GYŐRFFY ISTVÁN írja (A Magyarság Néprajza II, 373): „Az értékmérő rendszerint a fölös (termelt) készletből alakul ki, mert a hiányzó szükségletek megszerzése a fölös értékek elcserélése cseréje útján történik. Obi-ugor rokonaink értékmérője azaz p é n z e a mókusprém volt. Egy rénszarvas bika 100, egy font puskapor 4, egy pud liszt 7 mókusprémbe került (a századforduló táján). A cseremiszeknél a félkopek neve *kakur*, a negyedkopeké: *ikur;* de a *kakur* jelentése igazában 'két mókus', az *ikur*-é pedig 'egy mókus'. Az ősmagyar leány hozománya is prém volt s őseink prémmel k e r e s k e d t e k azaz prémmel cseréltek."

Régen, mikor a foglalkozási ágak még nem különültek el annyira, mint ma, ugyanaz lehetett a könyv szerzője, nyomtatója és eladója; ugyanazon ember ácsolta a malmot és őrölte benne a lisztet; ugyanazon ember volt a posztónak ruha céljára kiszabója és kiszabva eladója; még a mult század hatvanas éveiben is a fenyvesmadarak felvidéki összefogdozói voltak azok, akik Pesten házaltak velük; ugyancsak a mult században csak egyetlen őszön 3000 pelét adtak el a zágrábi piacon azok a horvát parasztemberek, akik azokat az erdőkön összekeresgették (Brehm—Méhely: Állatok Világa II, 469); a csíkász a maga fogta csíkot szintén maga vitte piacra; a honfoglalás előtti kor magyarságában pedig a prémes vad vadászója, az osztják nyelv szerinti *'suchender* Mann' vagyis 'vadász' jelentésű *kereső* azaz *kereskëdő*, bizonyára a maga vadászta prém árusítója is volt, tehát 'Händler', 'Kaufmann' jelentésű *kereskëdő* is volt. A 'Kaufmann' fogalomnak *keres* ige származékával azaz *kereskëdő* szóval való megjelölése csak olyan életmódúak világában keletkezhetett, akiknek gazdasági és műveltségi körülményei között a 'vadász'-nak, *'kereső* ember' (*kəntšə-χoi*) is lehetett a neve és 'prém' jelentésű szavaknak 'pénz' lett a jelentésük. Hogy a prémkereskedés történetébe szorosan belekapcsolódik a magyarság őstörténete is, erre nézve utalhatok LIGETI LAJOSNAK „Az uráli magyar őshaza" című cikkére (LIGETI: A magyarság őstörténete 54—6). A magyar őstörténet kezdeti korszakában jelentkezik már a prémes vadak vadászása, k e r e s g e t é s e mellett a prémmel való k e r e s k e d é s is azon a területen, amelyen más népek közt a magyarság is élt: ennek a multnak nyelvi emléke a mai *kereskëdik* és *kereskëdő;* az előbbinek eredeti jelentése ez volt: 'prémes vadra vadászik', az utóbbié: 'prémes vadra vadászó'. GYŐRFFY ISTVÁN nem az én mostani szófejtésemre számítva írta le azokat az imént idéztem szavakat, hogy: „őseink prémmel *kereskedtek*..." s bizonyára nem hivatásos viszonteladókra gondolt, hanem olyan állapotra, amikor a prémvadász-foglalkozás még nem különült el a prémkereskedő-foglalkozástól. A „fölös (termelt) készlet" adott alkalmat — Győrffy idéztem sorai szerint — a cserélésre azaz kereskedésre; fölösen termelt készlete pedig prémből a prémvadásznak volt s így elsősorban a prémvadász lett egyben prémkereskedő is, és a távoli erdőkben prémes vad után *kereskëdők* (die [Marder] suchenden) megtartották foglalkozásuknak ezt az elnevezését akkor is, mikor a nekik ruhára már nem szükséges, fölös prémet cseréltek, árusítottak, 'verkaufen', 'handeln' értelemben *kereskëdtek* vele, sőt később már *kereskëdő*-nek nevezték a magyarok azt is, aki nem prémet adott el, hanem egyebet. A minapi Horvátországnak *kuna* volt a valutája; de ha arról beszéltek az emberek, hogy egy-egy zágrábi bankár páncélszekrényében sok a *kuna*, senki sem arra gondolt, hogy abban sok a n y e s t, pedig a *kuna* szó eredeti jelentése — láttuk —

nyest volt. Egy pesti váci-utcai kereskedőt ha *kereskëdő*-nek mondanak, senki sem gondol arra, hogy az 'nyestet keres nyomon' az erdőben pedig a honfoglalás előtti ősmagyar *kereső*-k vagy *kereskëdő*-k azt mívelték a magyar kereskedelem hajnalán, hiszen elsősorban ők voltak azok, akik — Győrffy szavaiként — „prémmel kereskedtek azaz cseréltek." Valamint nem puszta feltevés, hanem tudományos igazság az, hogy a páncélszekrényben vagy zsebben tartott, ércből vert *„kuna, kuny"* neve azonos a fákon szaladgáló, faoduba búvó szőrös nyest nevével, úgy az előhozott néprajzi és nyelvészeti bizonyítékok alapján nem puszta föltevésnek, hanem tudományos igazságnak számíthat az is, hogy a *kereskëdő* szó a *keres* igének olyan származéka, mely eredetileg 'prémvadász'-t jelentett. Ennek a tudományos eredménynek fontos ellenpróbája az a negatívum, hogy a 'Handel treiben' jelentésű magyar *kereskëdik* szót egyetlen más nyelv 'kereskëdik' jelentésű, vagy 'keres' jelentésű szavából meg nem magyarázhatjuk. Nem magyarázhatjuk meg sem a latin *mercari* családjába, sem az orosz *torgovaty* és *kupity* rokonságába tartozó szavakból, sőt nem magyarázhatjuk meg a latin *quaero* és *acquiro* szavakból vagy származékaikból, illetőleg azok fordításából sem. Az persze még nem magyarázat, ha nem megyünk tovább annál, hogy *„kereskedik*... a *keres* ige származéka" (Bárczi: Szóf. Szót.).

Keletkezett tehát a *kereskëdik* szó osztálynélküli őstársadalomban, tovább élt a legtagoltabb osztálytársadalomban. A *kereskëdő* szó egykor elnevezésük volt úgynevezett „zsákmányoló" életmódúaknak. Túlélt a *kereskëdik* és *kereskëdő* olyan gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti változásokat, aminőket túléltek a pénznek eredetileg prémes vadat, illetőleg prémet jelentő elnevezései is.

* * *

Olyan igék eredetét nyomoztuk, melyekkel finnugor nyelvű emberek egyik ősfoglalkozásnak, a vadászásnak fogalmát fejezik ki, vagy fejezték ki régebben. Ezeknek az igéknek az őstársadalomban fejlődött ki alkalmazásuk köre s jelentésfejlődésük megfigyelése révén beletekinthetünk az őstársadalmi korszak szóalkalmazásának folyamatába. A vadászás több, nem egyszerre érzékelhető mozzanatból állott. A primitív életmódú ember lelkében a különböző időben érzékelhető mozzanatokból hol egyik, hol másik mozzanat, jelenet képe villant föl egy-egy alkalommal s az illető elbeszélő ember csak az éppen fölvillant mozzanatbeli cselekvést jelölte meg nyelvi jellel arra a célra, hogy ő más emberekkel közölje a több mozzanatból álló vadászás teljes folyamatának fogalmát. Így ősi, primitív korszakban fogalom és elnevezése közt nem igen lehetett állandó, kizárólagos kapcsolat. Egy fogalomnak több szó is volt az elnevezése (pl. a vogulban a 'vadászik' fogalom elnevezése az *äl-, kins-* stb.) és egy szó több fogalomnak is volt az elnevezése (pl. a vogul *äl-* szó az 'öl' és 'vadá- szik', 'üldöz' fogalomnak elnevezése is). Az elnevezés pedig természetesen éppen nem volt meghatározás, éppen nem jelölték meg ilyenkor nyelvi eszközzel a fogalom minden meghatározó főbb jegyét, tulajdonságát, hanem tulajdonképpen, közvetlenül csak egy jegynek, egy tulajdonságnak volt nyelvi megjelölője az illető elnevezés, az illető szó, s az a szó csak ráértéssel válhatott a több, nyelvileg jelöletlen jegyet, tulajdonságot magában foglaló fogalomnak állandóbb elnevezésévé. A megértést lehetővé tette az, hogy nem szolgált a nyelv írásbeli érintkezésre, hanem a természettel közvetlen kapcsolatban álló emberek élőszóval úgy beszéltek egymással, hogy egymást és környező világukat is látták. Mivel végtelenül több a fogalom, a képzet, mint a nyelvi kifejező eszköz, ebből az következik, hogy egy-egy nyelvi kifejezésre még a fejlett nyelvekben is sokszor több fogalom kifejezésének a föladata jut s fejlett nyelvekben is sok emléke van még az ősi, primitív nyelvi rendszernek. Nyilvánvaló tehát, hogy ha nyelvünk eredeti anyagának történetét nyomozzuk, nagyon figyelmeznünk kell az alakváltozatokon és alaki változásokon kívül a jelentésváltozatokra és jelentésváltozásokra.

Idézem végül Sztálinnak következő fontos intelmét: „A nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével — annak a népnek történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója." (Szta-

LIN: Marxizmus és Nyelvtudomány 21. l.) Idézem továbbá VINOGRÁDOVnak Sztálin fejtegetéseivel kapcsolatban tett következő megállapítását: „A nyelv valóban történeti tanulmányozása során nem lehet megfigyelni robbanásszerű fordulatokat, hirtelen minőségi változásokat és eltolódásokat, nem látható a nyelv szakaszos mozgása." (Szovjet Kultúra 1950. aug. sz. 27. l.)

Mészöly Gedeon

Следы выражений и слов охотничьего значения угорских времен имеющиеся в венгерской сокровищнице слов

Эта статья исследует происхождение тех глаголов, посредством которых финно-угорские народы объяснялись между собой во время своего древнейшего занятия — охоты за пушниной. В древнем обществе эти глаголы образовали вокруг себя целую систему их употребления и посредством наблюдения за развитием значения посредней мы можем заглянуть и в самый процесс употребления слов в древнем обществе. Каждая охота состояла из нескольких не одновременно проходящих фаз. В мозгу первобытного человека из вышесказанных фаз, по временам, вставали то одна то другая фаза или образ какого либо действия вызванные каким-либо случаем и, говорящий человек только несколькими звуками отмечал действие промелькнувшей в его мозгу фазы с той целью, чтобы сообщить другим людям понятие о полном процессе охоты состоящей из нескольких таких фаз. Так на фин-угорских языках глаголы „öl", „erdőbe megy" (идёт в лес), „messze megy" (идет далеко), „keres" (ищет) обозначали и действие „vadászik" (охотиться). На языке остяков „kereső ember" (человек который ищет) означает тоже „vadász" (охотника), „prémvadász" (охотника на пушнину). Венгерское слово „kereskedő" (H ndler) имеет подлинное значение „kereső" (ищущего человека) — „prémvadász" (охотника за пушниной) это слово является документом того, что в древней первобытной жизненной форме венгерского народа торговля развилась из охоты за пушниной

Das Jägerleben der ugrischen Zeit im ungarischen Wortschatz

Dieser Artikel erforscht den Ursprung solcher Zeitwörter, mit denen der Begriff der Jagd — einer der Urbeschäftigungen Finno-Ugrier — ausgedrückt wird, oder früher ausgedrückt wurde. Der Gebrauchskreis dieser Zeitwörter entwickelte sich schon in der Urgesellschaft, und wenn wir ihre Bedeutungsentwicklung beobachten, gewinnen wir einen Einblick in den Prozess des Wortgebrauchs der Urgesellschaft.

Die Jagd besteht aus mehreren, gleichzeitig nicht erfassbaren Momenten. Im Geiste des primitiv denkenden Menschen dringt bei jeder Gelegenheit immer nur eines dieser Momente in den Vordergrund, und mit dem sprachlichen Zeichen dieses einzigen Moments drückt er den ganzen Prozess der Jagd aus. So bedeuten in mehreren finnisch-ugrischen Sprachen die Zeitwörter: „töten", „in den Wald gehen", „weit gehen", „suchen" gleichzeitig auch „jagen". Im Ostjakischen bedeutet das Wort „suchender Mann" auch „Jäger", „Pelzjäger". Das ungarische Wort „kereskedő" Händler hatte ursprünglich die Bedeutung: Sucher-Pelzjäger. Dieses Wort ist ein sprachlicher Beweis dafür, dass der Handel der ursprünglichen Lebensweise des ungarischen Volkes gemäss der Pelzjägerei hervorging.

Népmese-motívum egy vogul medveénekben

Egy vogul medveének (A kúszeng-falvi „Állat-öreg" éneke; l. Munkácsi, Vogul Népköltési Gyűjtemény III. 126—132) elbeszéli, hogy a medvének bűnhődnie kell azért, hogy — fogadkozása ellenére is — embert ölt. Az Égi Atya megátkozza gyilkos gyermekét, a medvét. Ez most bolyong az erdőben, de hiába menekül, mert „... amint visszatekint, atyjának f e k e t e lova jő ím hozzá. Ő erre onnan tova szökik, dombos földet sokat halad át, gödrös földet sokat halad át... Egyszer csak amint visszatekint, atyjának s á r g a lova jő ím hozzá. Onnan egy kissé amint tovább ment, atyjának s z ü r k e lova jő ím hozzá..." Egyelőre megmenekül (egy másik ének szerint olyan módon, hogy atyjához fordul könyörgésével és ez meghallgatja kérését), de végül is utóléri végzete: „két fiatal férfi ijjal-nyíllal lövő két fiatal férfi meglőtte őt."

A három ló szőrének színét az eredeti vogul szöveg így nevezi meg: *vârenkö* ('fekete'), *rêskö* ('sárga'), *śipkö lo* ('szürke ló'). Az első szóra könnyen ráismerünk; a másik kettő is biztosan megfejthető: valamennyi orosz átvétel (bár Gombocz tanulmányában[1] nem szerepelnek). Az első az orosz *воронко* (*вороный* 'fekete, hollófekete'), a második szó — amely másutt *ryśkä* ('vörös'; id. m. IV. 269), *reške* ('rókaszőrű'; uo. 105. l.) alakban fordul elő — az orosz *рыжко* 'sárga ló (Rotfuchs)' szóra megy vissza, a harmadik szónak az eredetije az orosz *сивка* 'sötétszürke'.[2]

Aligha tévedünk, ha ebben az elbeszélésben — természetesen nem a medveének jellegzetes alapmotívumában, de főleg a lovak elnevezésében, a *сивка* és *воронко* szerepeltetésében — egy o r o s z népmesének a hatását véljük felismerni. Abban a rendkívül elterjedt népmesében, melyet nemcsak a nagy orosz népmesegyűjteményekből, hanem sok kisebb gyűjteményből is ismerünk,[3] az elhúnyt apa legifjabb („Bolond", „*Дурень*"; „*Иван-дурак*" vagy ehhez hasonló nevű) fiának szolgálására utasítja táltoslovát v. -lovait, és az ifjú ezeknek (v. ennek) segítségével elnyeri a királyleány kezét.[4] Ebben a mesében ugyan nem büntetésről, hanem ellenkezőleg: jutalmazásról van szó, amelyre a fiú azzal válik érdemessé, hogy bátyjai helyett is ő virraszt apja sírjánál, de egyébként az elemek

[1] A vogul nyelv idegen elemei. Megjelent a Nyelvtudományi Közlemények XXVIII. kötetében.

[2] Olyan hangmegfeleléssel: *-vk-*, *-βk-* > *ɥ k* > *pk*. mint pl. a vogul *lapka* 'bolt' <or. *лавка* szóban (A reške szóról másképpen Toivonen, Affr. 196.)

[3] L. pl. A. N. Tolsztoj, *Русские народн. сказки* 81. l.; *Русские народные сказки* (*Москва*, 1949) 89. l.; Karnauchova, *Ненаглядная Красота* 10. l., stb.

[4] A népmeséhez vö. Mészáros Gyula összeállítását ennek a motívumnak az irodalmáról: Csuvas Népköltési Gyűjtemény II, 520. — L. még pl. Csubinszkij gyűjteményének (*Малорусск. сказки*) következő meséit: *Про трох братив що ходили до батька на могилу почувать* 269. l. *Про дурня Терешка* 276, *Елена царювна* 278.

(az apa három táltoslovat küld gyermekéhez) közeli rokonságot mutatnak. Így érthető, hogy erre az énekre, amely tkp. a medve életéről és haláláról, a medvevadászatról szól, hatással lehetett az orosz népmese. Az orosz népmesében a három (vagy gyakran csak egy) táltoslónak a neve: *сивка-бурка вещий каурка* 'sötétszürke-sötétpej, táltos sárga', vagy *сивко-бурко вещий воронко* 'sötétszürke-sötétpej táltos fekete (ráró)'. Jellemző idézőigéje: *„сивка-бурка, вещий каурка, стань передо мной, как лист перед травой!"*, melyet pl. Goldschmidt (Russ. Märchen 26. l.) így fordít le (szabadon): „Stell dich vor mir hin, wie's Blatt vor dem Wind, Grauschwarzes Ross: geschwinde, geschwind!"[5]

Erre az orosz népmesére mehet vissza az idézett medveénekbeli, együttesen szereplő *śipkö és vârenkö*.[6]

Az orosz népmese nagy kedveltségére és elterjedtségére vall az is, hogy népmesénk a Szovjetunió területén élő finnugor és török népek mesekincsében is sűrűn szerepel. Itt is — bár eredetileg a különféle színnevek tanúsága szerint három lóról lehetett szó —, gyakran mégis csak egyetlen lóról szól a mese.

A cseremiszek közt élő alakot (vagy talán helyesebben: egyik alakot) Beke Ödön jegyezte fel Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen c. könyvének 514—526. lapján. Ott a táltosló idézőigéje így hangzik: *„śiwkö wurkö* (vagy *śiwka-wurka) weštši kaurka, stań peredomnoj kak liśtik peretrawoj"* (és ugyanez a formula cseremisz fordításban) *'ś. w. w. k.*, erscheine vor mir, wie das Blatt auf dem Gras!' (A táltosló neve a cseremisz szövegben is változatlanul azonos az orosz névvel.)

Magam több zürjén változatot jegyeztem fel. Itt rendszerint szintén egyetlen lovat jelölnek a három névvel, de ez itt is három alkalommal jelenik meg, ill. háromszor segíti meg az ifjút. Itt azonban a ritkább *вещий* 'jósló; okos', vagyis 'táltosló' nevet nem értették meg és elferdítették a szót.[7]

Az egyik zürjén népmesében[8] Lusta Danit szolgálja a *śivko-burko, meštšanskoj voronko* a 'sötétszürke-sötétpej, táltos (szószerint: polgári) fekete ló'. Egy másik ugyancsak középvicsegdai változatban[9] Bolond Iványt segíti a *śivko-burko meštšannoj voronko* 'sötétszürke-sötétpej táltos (tkp. ?) ráró'. Egy letkai zürjén mesében[10] a Bolondos nyeri el egy sárkány legyőzésével egymás után három táltoslónak: a *śiṅko*-nak, a *burko*-nak és a *veššöj vörönko*-nak (vagyis a 'sötétszürkének', a 'sötétpejnek' és a 'táltos feketének') a segítségét és ily módon a királyleány kezét. Még kéziratos zürjén szövegeimben egy prupi mesében ismét csak egyetlen ló, a *śivko-burko öštšannej voronko*, egy vimi népmesében pedig *śivko-burko i ješšö vörönko* 'sötétszürke-sötétpej és még fekete' ennek a lónak a neve.

Egy csuvas népmesében, melyet Mészáros Gyula közölt (fent idézett gyűjteményének 327—340. lapján), Tar Iván nemcsak egy *śirkö-pürkö*

[5] L. az eredeti meséken kívül pl. Dal nagy szótárát (II. 99.), stb.

[6] Egyébként az orosz *бу ка* is átment a vogulba, mégpedig *purkä* alakban ('rókaszőrű'; l. pl. Munkácsi id. m. IV. 269.). — Más, ugyancsak orosz eredetű lószínnév pl. még vog. *päkenke* 'tarka' (uo. 397. l.) <or. *пе а к* 'tarka ló'.

[7] Erről az elnevezésről zürjén szövegeim jegyzeteiben szólok.

[8] Fokos, Zürjén népköltészeti mutatványok, 56—63.

[9] Fokos, Zürjén szövegek, 38—43.

[10] Nyelvtudományi Közlemények, XLV. 403—7.

nevű táltoslovat, hanem *śirkö-pürkö* tehenet és *śirkö-pürkö* disznót is kap jutalmul atyjától. A *śirkö-pürkö* névről, amely az eddigiek alapján teljesen világos, Mészáros azt jegyzi meg (334. l.), hogy „érthetetlen ikerszó".[11]

Abban az ugyanehhez a típushoz tartozó csuvas népmesében, melyet Paasonen hagyatékából Karahka és Räsänen adott ki,[12] a hősnek a neve csupán Kopaszfejű v. Tar (*Kukša*); a jólelkű fiú három „tüzes lova" (*urchamach 'Wildpferd'*) segítségével három királyleányt nyer el és testvériesen osztozkodik rajtuk bátyjaival.

Végül még meg kell jegyeznünk, hogy Munkácsi többi vogul medveénekében nem találjuk meg az orosz népmesék hatását. Így pl. a Vogul Népk. Gyűjtemény III. kötetében a 150—166. lapon közölt énekben a medvét az Égi Atyától küldött fekete lovas ember (*sêmel luwing chum*), majd vörös lovas, rőt lovas férfi (*kêlp luwing chum, vyghyr luwing chum*) üldözi, végül pedig a fehér lovas férfi (*jângk luwing chum*) teríti le a medvét. A következő énekben is (u. o. 167—187. l.) egy fekete lovas, egy vörös lovas és egy fehér lovas férfi üldözi a medvét, de ezeket már nem az Égi Atya küldi. Az uo. a 133—149. lapon közölt medveénekben egy „jégszínszőrű lovas férfi, hószínszőrű lovas férfi" üldözi a medvét.

Ezek a most említett medveénekek már teljesen függetlenek az idézett népmesétől. Ezt mutatja részben az eltérő helyzet, de főleg igazolják a mesénktől jellemző módon eltérő és eredeti vogul (tehát nem az oroszból kölcsönzött) színnevek. Itt különösen arra kell rámutatnunk, hogy a fekete színnek a neve itt *sêmel*,[13] míg a népmese hatását mutató medvének az orosz *воронко* névvel jelöli a fekete lovat.

Vizsgálódásunk eredménye tehát az, hogy az orosz népmesének nagy elterjedtsége feljogosít bennünket arra, hogy az említett egyező momentumok, nevezetesen az egyező *śipkö, vârenkö* kifejezések alapján ennek az orosz népmesének a hatását ismerjük fel a cikkünk elején idézett vogul medveénekben.

Fokos Dávid

Мотивы народной сказки найденные в одной из вогульских песен о медведе

Автор обсуждает происхождение с русского одного мотива вогульской народной сказки и проводит другие финно-угорские параллели: мотивов лошадей трех различных оттенков.

Volksmärchenmotiv in einem wogulischen Bärenliede

Der Verfasser behandelt den russischen Ursprung und andere finnisch-ugrische Parallelen eines wogulischen Volksmärchenmotivs: des Motivs der drei verschiedenfarbiken Pferde-

[11] A mese végén (332—3,340) *s.-p.* lovakról van ugyan szó, ami persze eredeti vonás is lehet, de ez a kifejezés úgy is értelmezhető, hogy jelentése *'s.-p. lóék'*, vagyis a lóra és a társaira, a másik két állatra is vonatkozik.

[12] Gebräuche und Volksdichtung der Tschuwassen 224—232.

[13] Ez a szó finnugor eredetű; l. pl. Paasonen s-Laute, 125. l.

A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése[1]

Ismertetni kívánom röviden, vázlatosan a sárospataki fazekasság történetét és mai állapotát. Történetének ismertetése során foglalkozom a sárospataki fazekasok és fazekas mesterség múltjával, mai állapotát pedig az egyetlen még meglévő fazekas család életének és munkájának leírásával ismertetem.

I.

1. *A sárospataki fazekasság a XIX. századig.* A sárospataki fazekasság multjára vonatkozó forrásanyag igen szegényes. Írásbeli emlékek, a céhleveleket leszámítva, jóformán csak a XIX. századból vannak. Az eddig ismert tárgyi anyag, némi földből előkerült cserépdaraboktól eltekintve, egy kivételével szintén csak a XIX. századból való. Elmondhatjuk, hogy a mesterség régisége, melyről alább szólunk, nem adatokat szolgáltat, hanem áthidalhatatlan hézagokat.

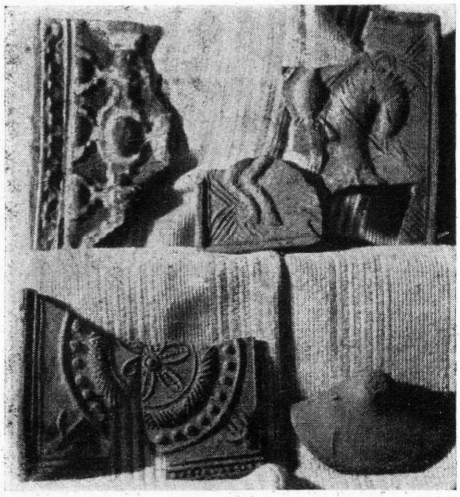
A sárospataki fazekas céh 1572-ben nyerte első szabadalmát,[2] a városban elsőnek, a megyében a harmadiknak. Igen tiszteletreméltó szám ez a magyarországi céhek történetében. Ez okmányszerű adat alapján egyik legrégibb magyar fazekas gócnak mondhatjuk a sárospatakit. Nem tudjuk, kik és hányan lehettek a céhbe tömörült mesterek, de kezük munkájából, sőt elődeikéből is, előkerült néhány darab a kollégium legutóbbi építkezésekor, valamint a várbeli ásatásoknál.[3] Az edényeknél épebben megmaradtak vastagságuknál és alakjuknál fogva a gótikus és renaissance kályhadarabok, bizonyságául annak, hogy a rokon mesterség is, melyet későbbi adatok szerint

[1] Ez a dolgozat egy sárospataki fazekasságról szóló, készülőben lévő monográfia vázlata csupán. Ez magyarázza sűrített voltát és sok részletkérdés hiányát.

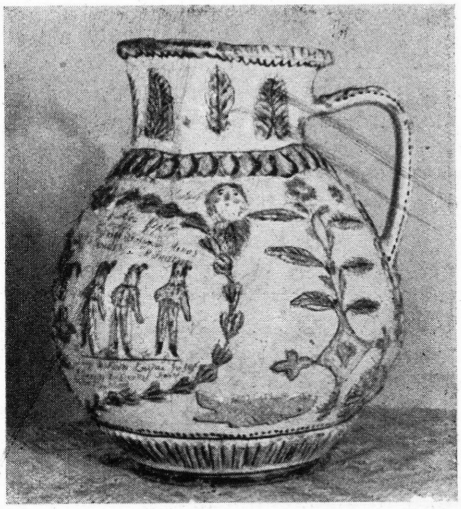
[2] Az irodalmi források: Gulyás—Kántor: Sárospatak és vidéke. 117. Bp. 1923; Harsányi István: Sárospataki kalauz. 94. Sárospatak, 1926; Bakos József: A pataki mult hétköznapjai. 26. Sárospatak, 1950.; Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város. (Magyarország vármegyéi és városai.) 436. Bp. é. n. 1572-es céhlevelet emlegetnek, de azt sem említik, hogy az hol található. Nyilvánvaló tévedésről van szó, mert ilyen céhlevél, minden valószínűség szerint, nem is volt. 1723-ban ugyanis a fazekasok a Miksa király által 1572-ben a városnak adott szabadalomlevélre való hivatkozással kérik a városi tanácstól szabályzatuk megerősítését. A szabadalomlevél hivatkozott része ez: Judex Primarius huius Civitatis Saros Patak omnibus Artificibus qualescunque Artes exercentibus et urgentibus Collegium sive Ceham et Legem praescribere et instituere potest. A szabadalomlevél eredetije és másolata a sárospataki kollégium levéltárában. V. ö. Visegrádi János: Zemplénvármegyei céhlevelek. Sátoraljaújhelyi róm. kath. főgimn. értesítője 1908—9., 12. is.

[3] 1941-ben a kollégium legújabb szárnyának építésekor 2—3 m mély alapárkokat ástak, s előkerültek a legrégibb épület alapjai is. Az ásatag darabok azonban túlnyomólag feltöltésből eredő rétegekből kerültek elő. Az 1950. nyarán végzett várásatás cserepei is feltöltésből származnak.

szintén a fazekasok, vagy volt fazekasok űztek,[4] már ebben a korban virágzó volt. (L. 1. kép.) Czeglédi Ferenc sárospataki pap kályháján, szemtanú feljegyzése szerint, nevének kezdőbetűi mellett az 1569-es évszám is rajta volt.[5]

1. kép. Kályhadarabok (az első XVIII. századi barokkos, habán színekkel festett, a másik kettő mázolatlan) és középkori fedődarab

2. kép. A sárospataki Fazekas Ifjú Társaság korsója 1839-ből

A céh alakulásától a *habánok* megjelenéséig nincsen adatunk.[6] Azt sem tudjuk pontosan, hogy a habán telepítés talált-e még itt a régi fazekasokból, s ha igen, hányat. A habánokat I. Rákóczi György telepítette ide Csejtéről 1645-ben.[7] A *Hécze* nevű városrészben, a mai *Fazekas soron* telepedtek le, hol *szabad kúriájuk*-ban házközösségben éltek. Különféle kézműipart űző mesterek voltak közöttük, így edénykészítők is. Róluk a kollégium legrégibb épületének Fazekas sorról nevezett épületszárnyát abban az időben *Anabaptisztikus sor*nak, vagy *Újkeresztény sor*nak is nevezték. Nem tudjuk, hányan lehettek közöttük fazekasok. Készítményeikből eddig egy darabot sem ismerünk, sőt olyat sem, amelyen a közvetlen habán hatás kimutatható volna. További sorsukat illetőleg is csak következtetésekre vagyunk utalva. Egy 1693-as összeírás, amely pedig név és mesterségek szerint sorolja fel a

[4] 1820-ban foglalkoztak kályhakészítéssel a fazekasok (L. Bakos József i. m. 27.), 1839-ből Schmidtko András kályhás és fazekas nevét ismerjük (L. a hercegi uradalom részére kiállított nyugtáit a vármúzeum kézirattárában. jelzet nélkül); 1860-ban Kontrák János (L. Sárospataki Kollégium Nagykönyvtára, Kézirattár: 1706/b), 1900 körül Csicseri József fazekas foglalkozott kályhakészítéssel, a század elejéről pedig négynek a nevét is ismerjük.

[5] Feljegyezte Szombathy János professzor. L. Sárospataki tanárok életrajza. Fordították többen. 34. Sárospatak, 1865.

[6] A tárgyi anyag ismertetését l. lentebb.

[7] L. Áldásy Antal: Anabaptisták Magyarországon a XVI. és XVII. században. Katholikus Szemle, 1893. 330.

szabad kúria lakóit, azok között már nem említ fazekasokat.[8] A habán nyomok viszont a XIX. század elejéig nyúlnak, csak a parasztedénystílus kialakulásának kezdete előtt tűnnek el. Szerencsi Mihály céhmester 1809-ben kezdett naplójában hétféle *Új Keresztény máz* készítési módját írta le a többi között.[9] Rajta is vannak egy általa 1838-ban készített céhkorsón a habán színek, a Fazekas Ifjú Társaság 1839-ből való korsóján is. (L. 2. kép.) Egy kis fehér bokály pedig, amely a mult század legelejéről való, egyetlen darab eddig abból a szempontból, hogy nemcsak színeiben, hanem egész ornamentikájában is habánosnak mondható. (L. 3. kép.) Ezek alapján lehetne úgy is magyarázni a szabad kúriáról 1693-ra való eltűnésüket, hogy ekkorra továbbvándoroltak, vagy kihaltak egy fél század alatt, miután az itteniek mesterségbeli titkaikat ellesték. Egy igen figyelemreméltó mozzanat azonban amellett szól, hogy valamilyen okból, talán mert terjedelmesebb műhelyüknek szűk volt a hely, kiváltak a többiek közül, s összeolvadtak az itteniekkel, vagy egyenesen ők lettek a mesterség újraalapítói. A habán kegyesség emléke sejthető ugyanis a mai s a régebbi öregeknek abból a sűrűn emlegetett megállapításából, hogy a régi öregek „igen kegyesek", „nagy reformátusok" voltak. A fazekasság „református ipar" jellege igazolható azzal, hogy a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről ismert nevek a református egyház anyakönyveiben nagyrészt megtalálhatók. A kegyességi hajlam pedig igen szembetűnő az itteni multszázadbeli fazekasságnál. A köztudatban is benne él máig, hogy a fazekasság „református ipar" volt és hogy életmódjukban, gondolkozásukban mindig volt valami különös. Mindezekből az sejthető, hogy az itteni habán fazekasok a jezsuita térítést megelőzőleg a reformátusságba olvadtak.[10]

Sajnos, éppen a fazekasság virágzásának korából, a XVIII. századból, melyben a habánok itteni szereplésére is több világosság derülne, alig van adatunk. 1723-ban kelt a fazekas céh levele, ennek van egy másolata 1760-ból,[11] mindkettő a céhes élet felélénkülésének bizonysága. Pedig nem sok műhely dolgozhatott ebben az időben. Egy 1759-es helyrajzi leírás[12] mindössze hat Héczén (Fazekas soron) lakó, fazekassággal foglalkozó családfő nevét sorolja fel: Ns Beszterczey János, Gaál János, Kerékjártó György, Lőkös Mihály, Lukács György, Varga Mihály. A nemes rendű Beszterczeyn kívül még háromnak a neve mellett szerepel az, hogy ezután fognak földbért (taksát) fizetni.[13] A Beszterczey és Lőkös nevekkel a mesterség öröklése révén a XIX. század elején is találkozunk. Készítményeikből alig ismerünk valamit. A földből előkerült anyagban túlnyomó az agyagmintás, zöldmázas kályhadarab. Ezek közül legérdekesebbek a kétfejűsasosak, amelyek a XVIII. század közepétől kezdve, legjobb esetben 1711. után készültek. Van

[8] L. Bakos József i. m. 26.

[9] Közli Wartha Vince: Az agyagipar technológiája c. könyvének függelékeként. Természettudományi Társulat kiad. 214—219. Bp. 1892. — Az értékes kézirat, valószínűleg Wartha kezén, elveszett.

[10] V. ö. Áldásy Antal i. m. 831.

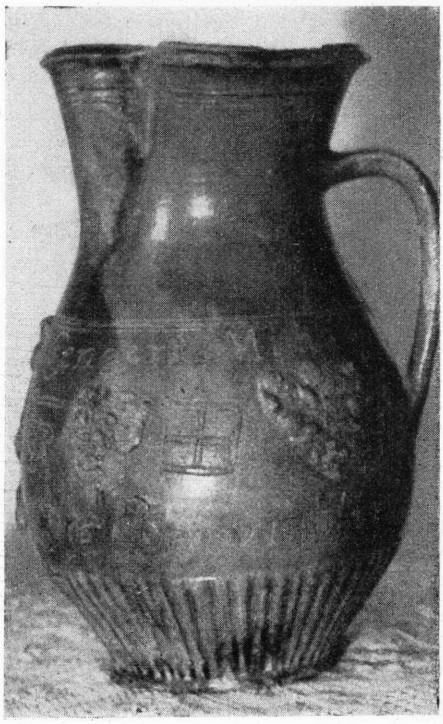
[11] A céhlevelek Zemplén megye levéltárában N 43. és N 44. sz. alatt őriztetnek. L. Visegrádi János i. m. 12. — Jelenleg hozzáférhetetlenek.

[12] L. Dongó Gy. Géza: Sárospatak várának és városának helyrajza 1759-ből. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. XVIII. k. 344. Sátoraljaújhely, 1913.

[13] Vagy a másik három is nemesember volt, vagy a mesterséggel kapcsolatos kiváltságuk alapján voltak addig adómentesek.

3. kép. Bokály a XIX. század elejéről.

4. kép. A sárospataki egyesült céhek korsója 1788-ból

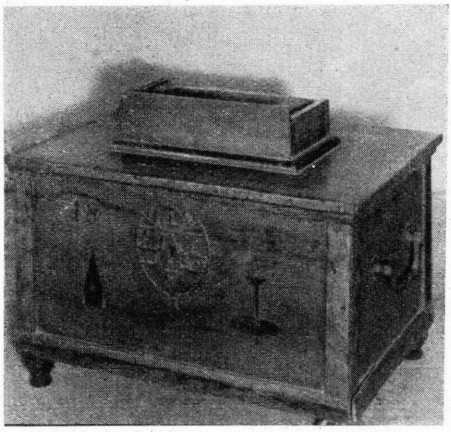
közöttük néhány, cserépanyaga után határozottan itteni készítésű, habán színekkel festett, barokkos kályhadarab is. (L. 1. kép.) Ismerünk a század végéről, 1788-ból egy igen szép, a későbbiektől elütő, nyúlánk formájú, domború agyagdíszes, karcolt felírású, zöldmázas céhkorsót is. (L. 4. kép.) Méreteivel, formájával és díszítésével fejlett ízlés és technikai készség bizonysága.

2. *A céhes világ a XIX. században.* A sárospataki fazekasság XIX. századi történetének áttekintéséhez, ha nem is bőséges, de elegendő adattal rendelkezünk. E századi történetük két korszakra oszlik. A két korszak között a határvonal nem a céh megszűnte, hanem körülbelül a század közepe. Ettől kezdve, bár a céhszervezet még megvolt, a mesterség a műhelyek számát tekintve fokozatosan hanyatlott, s a céhnek a kereteit is egyre jobban feszegették külső és belső tényezők. Ezzel a korszakkal, amely egészen máig tart, a következő fejezetben foglalkozunk, ebben a fejezetben csak a század első felének céhes életét tekintjük át.

A XIX. század első felében szembetűnő a műhelyek számának növekedése. Az említett 1759-es összeírás 6 önálló mestert jegyez fel, 1827-ben pedig a céhmester a földesuraság főfiskálisának küldött jelentésében 24 céhes mestert és 9 kontárt sorol fel névszerint.[14] Alig hetven esztendő alatt csak a

[14] L. a fazekasok 1825—29-es úriszék előtti perének aktái között. Vármúzeum kézirattárában, jelzet nélkül.

céhes mesterek száma négyszeresére emelkedett. A fent említett szám nagyjából állandó lehetett a század második negyedében, mert 1850-ben a kontárok megkülönböztetése nélkül ugyanannyi: 33 fazekasról tudunk.[15] Rohamosabb szaporodásuk kezdetét a XVIII. század végére tehetjük, mert addig az anyakönyvi feljegyzésekben elvétve találunk csak fazekasokat, a XIX. század elejétől kezdve pedig egyre sűrűbbek az anyakönyvekben és szórványos feljegyzésekben felbukkanó fazekas nevek. Egyre szaporodnak a fazekas

5. kép. A sárospataki fazekas céh ládája 1839-ből

legények nevei is. A Fazekas Ifjú Társaság, vagy Fazekas Ifjak Társasága 1809-ből való artikulusait 1812-ben erősítették meg újra a céh elöljárói.[16] 1839-ben díszes, minden akkori fazekas tudományt magán viselő korsót csináltatott a társaság. (L. 2. kép.) Ebben az évben készült a céh új ládája is.[17] (L. 5. kép.) A számban gyarapodó, eleven céhes életet élő fazekasságnak a készítményei is magasabb igényről, fejlettebb ízlésről tanúskodnak. Említettük, hogy a habán nyomok a század első felébe nyúlnak, s említettük ezzel kapcsolatban a céhkorsókat és a kis fehér bokályt. (L. 2. és 3. kép.) Ezeken kívül néhány konyhaedényt is ismerünk a korszak végéről, az 1850. előtti évekből. Jellemzésüket a következő korszak termékeivel való összehasonlításban az ornamentika tárgyalása során adjuk majd.

A fazekasság életének irányítója ebben az időben minden vonatkozásban a céh volt, amely, mint látni fogjuk, még magánéletébe is beleavatkozott.[18] A céh neve: Nemes Királyi Fazekas Céh. A céhes mesterekből álló testület mellett 1809-től a legényeknek, vagy segédeknek is volt külön szervezetük a céh felügyelete alatt.

[15] Céhes feljegyzések és anyakönyvi kivonatok alapján.

[16] A XXX artikulusból álló nyomtatvány a Sárospataki Kollégium Nagykönyvtára Kézirattárában: 3377. sz. alatt. A megerősítő határozatot kézírással vezették rá a céh elöljárói. Piros viaszpecsét nyoma látszik rajta.

[17] A céhláda és a céhkorsók 1881. körül kerültek a Kollégium Régiségtárába.

[18] A céhes életről l. a sárospataki fazekas céh számadási könyvét 1844—78-ból Sárospataki Kollégium Nagykönyvtára, Kézirattár: 2090. és a Régiségtárban lévő „jegyzékes könyv"-et 1863—65-ből, valamint v. ö. Ujlaki István: Mesterműszók. Nyr. XVII (1888), 528. Ezeken kívül felhasználtuk a szájhagyományt

A céh feje a *fő céh mester,* vagy rövidebben *céh mester.* Három évre választották az idősebb, tekintélyesebb fazekasok közül. Mintegy választása és beiktatása volt az úgynevezett *céh mester tétel,* mely alkalommal a céh ládáját a benne lévő írásokkal, számadásokkal, pénzzel, bemondó jelvénynyel, pecséttel a megválasztott új céhmesterhez vitték. Ez rendesen egy kis vendégeskedéssel, mulatozással járt együtt. Egy alkalommal például 10 forint 50 krajcárt tettek ki a céhmester tétel költségei. A céhmester szava döntő volt mindenben. A céh tagjai közül bárkit bármikor magához hivathatott. Ő állapította meg a kölcsönök, befizetések, büntetések összegét, a céhgyűlés csak jóváhagyta.

Az ú. n. *al céh mester* tisztsége csak a XIX. század negyvenes éveiig fordul elő, később nem található. Szerepe, megbízatása a feljegyzésekből nem derül ki.

A *kis céh mestert* egy évre választották. Ő volt a céhmester helyettese; ha a céhmester nem ért rá, ő intézte az ügyeket. A céhjegyzővel együtt vezették a számadást, s a kis-céhmester számolt el év végén.

A *céh jegyzőjét,* vagy *nótárusát* szintén évenként választották. Feladata volt a különféle jelentések, bejelentések felvétele, a céhmesternek az ügyekről való tájékoztatása, az írásbeli teendők végzése.

A *nagydékány* inditványokat tett a céhes élet különféle alkalmaival, megmozdulásaival kapcsolatban, s az ezekkel járó ügyeket intézte.

A *bejáró mester*nél volt a céhláda kulcsa, s a céh egybehívásakor ő járta be a fazekasokat a *táblával,* a céh bemondó jelvényével.

A *kisdékány,* vagy *céhszolga* szolgai teendőket végzett a céhben; őt küldözte a céhmester különféle üzenetekkel, vagy a céh jelentéktelenebb dolgainak elintézésére.

A Fazekas Ifjú Társaság élén az *atyamester* állt. Ő töltötte be a legények között azt a szerepet, amit a mestereknél a céhmester. Mellette az *öreg majszter*nak tanácsadó szerepe volt. Ez a tisztség körülbelül az al céh mesterével egyidőben, az 1840-es évek táján szünt meg. Az ifjak közül volt az *ifjú bejáró,* akinek ugyanaz volt a feladata, mint a céhes mesterek közt a bejárónak: a Társaság egybehívása.

A céhmester három évre, a többi tisztviselőt egy-egy évre választották. Az év elején volt mindig az új tisztikar választása, beiktatása. Ennek alkalmával az új tisztviselők megvendégelték a céh tagjait, illetve a céh ezzel kapcsolatos kiadásainak fedezésére befizettek a céh kasszájába bizonyos összeget.

A saját kebeléből választott vezetőségen felül volt a céhnek egy kívülálló felügyelője is, a *céh biztos,* vagy *komiszáros.* Alapos ságukról ismert, megbízható, tekintélyes embereket kértek fel erre a tisztségre mindig. Öt céhbiztos nevét ismerjük a múlt századból, egyik közülük éppen a város főbírája volt. Megbizatásuk lemondásukig szólt. Szavuk döntő volt mindenben. Ők vizsgálták felül, hagyták jóvá a céh minden döntését, számadását, írásbeli dolgát.

A céhes élet emlékeiből az írások is és a tárgyi emlékek is csak hiányosan maradtak meg. Az Ifjú Társaság dolgai közül a nyomtatott artikulusokon és a korsókon kívül semmi nem maradt. A céhnek megvan a ládája, (L. 5

kép.) üresen. Hiányzanak a jegyzőkönyvei, a számadások nagy része,[19] a céhkorsó, a bemondó jelvény, a pecsét.

Említettük már a céhes élet egy mozzanatát, a céhmester-tételt. Az új vezetők megválasztása és beiktatása után volt a *céh általadás:* a régiek elszámoltatása és az újak hivataloskodásának megkezdése. Legfontosabb része a számadási könyv, vagy *pentzeptum, pertzektom* átvizsgálása, a maradvány, vagy hiány megállapítása, a számadás jóváhagyása. A hiányt a kis céhmesternek be kellett fizetnie a céh kaszájába. A bevételek, illetve kiadások összege évente 15—150 forint között mozgott, leginkább 60—90 forint körül. A bevételek leginkább a céhtagok által különféle néven befizetett összegekből származtak, a kiadások a céh ügykezelésével kapcsolatos dolgokra (tinta, papiros, gyertya, spanyolviasz, céhláda javítása stb.), a céhbeliek segélyezésére, közös munkák kiadásaira, valamint a gyakori összejövetelekkel kapcsolatban „egy kis kollatziora" mentek.

A céh vezetősége minden fontosabb ügyben összehívta a *céh gyűlést.* A bejáró mester egybehívta a táblával a céhtagokat. Ha valaki a céhgyűlésről elkésett, 4 krajcárt, ha nem jelent meg, 1 forintot fizetett. Utóbbira vonatkozott az a határozat, hogy „a tábla egy egy új forintba jár". A céh fegyelmére minden más vonatkozásban is nagyon vigyáztak, s minden „rendetlenkedés"-ért büntettek. A sűrű büntetések közt ilyen esetek szerepelnek: „az Czéh határozatát által hágta", „a Czéh gyülést itt hatta", „az ns Czéhet illetlenül megkisebbítette", „ a Jegyzőt megkisebbítette", „hivatta a céh mester és azt felelte nem megyek el", „a társaság kulcsát törvénytelenül le csapta".[20]

A céh intézte a fazekas életnek minden fontosabb dolgát tanulóvételétől jóformán haláláig. A céh előtt történt a *tanuló* szegődése, az előtt állapodtak meg a szülők és a mester a feltételekben. A mesterség tanulása semmiféle iskolához nem volt kötve, mindössze két előfeltétele volt a szegődésnek: a tizenkettedik életév betöltése és az, hogy saját apjához nem szegődhetett.[21] Négy év volt a tanuló idő, ha csak kosztot adott a mester, ha lábbelit, ruhát is, akkor öt év. Előtte négy hét próbaidőt kellett tölteni a mesternél, s ha nem vált be a tanuló, elbocsáthatta. Az új tanulónak a céh *tanuló levelet* adott, amelyért a tanuló szülei 1 forintot fizettek be a céh kasszájába. A tanuló évek leteltével 2 forint volt az ú. n. *szabaduló taksa,* amelyből egy forintot a *szabadulásért,* egyet pedig *szegődségért,* vagyis a legényként való alkalmaztatásért kellett fizetni. A szegődséget különben később is minden mesterhez állás alkalmával fizetni kellett. Ha szegény volt a szülő, a mester fizette utána, végső esetben a céh elengedte. A legények 40 krajcárt fizettek a *könyv kiadásért,* vagyis a vándorló könyvért, melyet a céh állított ki. A mesterek minden náluk dolgozó legény után 40 krajcárt, a tanulók után 20—20 krajcárt fizettek évente a céhnek. A céh határozta meg a legények

[19] A céhes iratok java része 1881-ben Csicseri József tekintélyes fazekashoz került, aki halála előtt átadta Gergely Jánosnak, kinek nyomorúságra jutott özvegye pár évvel ezelőtt egy hideg télen eltüzelte.

[20] Tisztségéről haragból leköszönt.

[21] A második szabályt nem tartották meg szigorúan. Smidt József fazekas 1827-ben az úriszék előtt tett vallomásából kitűnik, hogy atyjánál inaskodott. (Atyja, Smidt György 1812-ben céhmester volt. L. Sp. Koll. Nagykönyvtár, Kézirattár: 3377.)

munkateljesítményét és fizetését is.[22] Követelményben és fizetésben különbség volt *nagy munkás legény* és *kis munkás legény* között. A nagy munkásnak mindenféle edényt meg kellett csinálnia, például nagy tálat, nagy csuprot, korsót is, a kis munkásnak csak a könnyebbeket, s darabszámra is valamivel kevesebbet. A nagy virágcserépből a nagy munkás napi követelménye 200 drb., a kis munkásé 150 drb. Kis virágcserépből a nagy munkásé 300 drb., a kis munkásé 200. Háromliteres tejescsuporból a nagy munkásé fülezéssel együtt napi 80 drb., a kis munkásé 60, vagy fül nélkül 80. Fizetésük lakáson, koszton, mosáson kívül heti 1 forint 20 krajcártól 3 forintig terjedt. Ha a napi mennyiséget elvégezték, s kedvük tartotta, dolgozhattak a mesternek darabszámra. Ennek a túlórázás féle munkának a neve *febroválás* volt.

Három évig vándorolnia kellett a legénynek, hogy mester lehessen. A *vándorlás*ra három korongoláshoz szükséges dolgot vitt csak magával: fakést, simítóbőrt, pintokot. A vándorló úton csak gyalog mehetett mindenütt.[23] A sárospataki fazekas legények legismertebb vándorlóhelyei voltak: Ungvár, Munkács, Gönc, Abaújszántó, Tarcal, Ónod, Miskolc, Mályi, Szatmárnémeti, Nagykároly. Ahány mesternél megfordult a legény, mindegyiktől írást kellett kérnie a vándorlókönyvébe a kiszolgált időről és a fizetéséről.

Három évi vándorlás után *remekel*hetett a legény. A *remek*et a céh megvizsgálta és ha megfelelőnek találta, a remeklésért fizetnie kellett a céh kaszszába, azonkívül a mestereket és a legénytársakat is meg kellett vendégelnie. Sajnos, egyetlen remekbe készült edény sem maradt meg, csak az öregek elbeszéléséből tudjuk, hogy rendesen a legnagyobb tálat, vagy a hatliteres laposfenekű fazekat készítették remeknek.

Az új mester azután önállósíthatta magát, ha tudta. Lefizette a céhnek a *céhbe állás summáját,* 6 forintot, ezzel megszerezte a céhes mesterek jogait, kiváltságait. Ezen felül *beköszönő fizetést tett,* mellyel mintegy a céh tagjait, a mestertársakat üdvözölte. Megemlítjük itt azt, hogy kiket tartottak *kontár*oknak. A már említett, 1827-ben a céhmester által készített feljegyzés[24] azt mondja róluk, hogy „erőszakosan tartózkodnak a céhnél" és „erőhatalommal dolgoznak", „azaz kontárkodnak". A mai öregek megállapítása szerint a kontárság nem jelentett tanulatlanságot, a kellő szakképzettség hiányát, csupán azt, hogy az illető nem volt a céh tagja. Azok a fazekasok ezek, akik bár remekeltek, tehát „képesített" mesterek voltak, nem tudták megfelelő módon önállósítani magukat, egyelőre nem álltak be a céhbe sem, hanem önállóan, de a céh felügyelete alatt dolgoztak. A céh szigorúan felügyelt rájuk, hogy megfelelő munkát adjanak ki. Sohase lehettek valami sokan, s a szigorú felügyelet folytán sok baj nem lehetett velük, mert az írásokban egyetlen esetben fordul elő, hogy valaki „kontárságér megbüntetődött". Az 1827-es feljegyzés például 24 mester mellett 9 kontárt említ, s később ezek közül is négyen céhes mesterekké lettek.

[22] A munkaidő a legények társaságának IV. artikulusa szerint 4—7 óráig tartott, tehát étkezési szünetekkel 15 óráig. L. Sp. Koll. Nagykönyvtár, Kézirattár: 3377.

[23] Ha a jövevény legény három napig nem kapott munkát, tovább nem tartózkodhat a városban (VI. artikulus). Ha nagy útról jött a legény, az atyamester tartozott 2 napig ingyen tartani, s ha a legény munkát kapott, ledolgozta (XXI. artikulus). L. Sp. Koll. Nagykönyvtára, Kézirattár: 3377.

[24] L. a fazekasok úriszék előtti perének aktái között mellékletként. Vármúzeum kézirattára, jelzet nélkül.

A céhes mestereknek különféle *céh szolgálat*okat kellett teljesíteniök, amilyenek pl. a *kontárok ellenőrzése*, vagy az *idegen fazekasok ellenőrzése a piacon, vásárokon*. A céh szolgálat kötelező volt, de indokolt esetben évente 4 forinttal felmenthette magát minden mester. Az öregebb fazekasokat 3 forintért *örökösen felmentették* a szolgálatok alól. A sokféle fizetnivalón felül minden esetben, ha valaki a céhtől kért valamit, vagy jelentett valamit, 17 krajcárt kellett fizetnie, mintegy eljárási költség fejében. Aki egész évre minden tartozását rendezte, megjegyezték róla, hogy *végfizetést tett*.

A céhnek ötféle vonatkozásban volt jelentős szerepe a fazekasság életében.

Először is szigorúan ügyelt a rendre, fegyelemre, nemcsak hivatalos dolgokat, hanem magánéletüket illetőleg is. Maga elé hivatta és megbüntette a céh a mestereket, legényeket egyaránt minden legkisebb illetlenségért. A mesterek pénzbüntetést fizettek, de a legényeket olykor deresre is vonták.[25] Egymás „megkisebbítése", „meghuntzutolása", „lesimfirolása", részegség, káromkodás, csendzavarás, köszönés elmulasztása, agyaggödrök bekaparásának elmulasztása, mind büntetést vont maga után, ha a céhmester tudomására jutott. Megbüntették azt, aki nem takarította rendesen a háza elejét, akinek nem volt gomb a kabátján. Megbüntették azt a mestert, akinek a felesége más mesterrel szájaskodott, vagy átkozódott. A vétkes a céh mester által „megbüntetődött", „lemarasztódott", s csak igen ritkán történt meg, hogy valami a „Czéhgyülésben elenyésztetett", s „az ns Czeh leengedte a Strafját" valakinek.

Nagy jelentősége volt a céhnek a közös munkák megszervezésében és irányításában. Együtt mentek agyagot ásni, azt együtt szállították haza. Együtt szedték a festékeket, a mázhoz szükséges békasót (kvarc kavics) és együtt szállították, közös fuvarral. Az ezekhez szükséges felszerelést a céh szerezte be, a céh egyezkedett a fuvarosokkal, tárgyalt a hivatalosakkal. Ezeknek a közös munkáknak az emlékét őrzik a céhszámadások sűrűn előforduló „pályinkára" tételei.

A céhes mesterek kérhettek a céhtől kölcsönt, ha megszorultak. A céhmester állapította meg esetenként a kölcsön összegét, a törlesztés részleteit is. A számadási könyvben ezek a törlesztések ilyen néven szerepelnek: adósságba. A mesterek, vagy családtagjaik, sőt a legények temetésére is minden alkalommal adott a céh segélyt, amit nem kellett visszafizetni.[26]

A céh védelmezte a fazekasok érdekeit egymással és a kívülállókkal szemben. A céh döntött a mesterek, legények, mesterek és legények közötti vitás ügyekben. Ha az egyik mester a másiknál beszegődött legénynek munkát adott, „két forintra büntetődött". „A legények és Kontrák János Úr között történt helytelen dolgokért" elmarasztalják a mestert, egy másikat is azért, mert „a legénnyel rossz dolgot tett". A céh képviseli a fazekasság érdekeit a hatóságok felé. Különösen a várossal az agyag- és festékszedő helyeken való szüntelen huzavonában védelmezte a céh a fazekas érdekeket hatha-

[25] A céhládákban kétágú korbács állt: a mesterekében az inasok, a legényekében a legények fenyítésére. L. Újlaki István i. m. 528. o.

[26] L. a legények társaságának XXIII. artikulusát. Sp. Koll. Nagykönyvtára, Kézirattár: 3377.

tósan.[27] A céh tekintélye és ébersége védte a céhtagokat a kontárok és az idegen fazekasok versenye ellen is.

Végül: a céh szolgált főképpen a fazekasok társas életének, szórakozásainak keretéül is. Céhmestertétel,[28] remeklés, céhbe állás, gyűlés[29] és még egy sor alkalom vendégeskedéssel, evés-ivással járt. Az ifjúságnak szintén megvoltak a közös szórakozásai. A Fazekas Ifjú Társaság *réguláris mulatságai*[30] mellett szinte minden vasárnap délután volt bál hol egyik, hol másik fazekas házánál. Ezeknek a jó rendjére is szigorúan vigyázott a céh, csak a megengedett formák között érintkezhetett egymással a fiatalság.

3. *A sárospataki fazekasság a XIX. század második felében.* A sárospataki fazekasság a mult század közepén, a 40-es évektől kezdődőleg mélyreható változásokon ment keresztül. Megváltozott mindenekelőtt a vásárlóközönség: a letűnő nemesi társadalom helyére egyre inkább a feltörekvő birtokos parasztság lépett. Ezzel párhuzamosan megváltozott a sárospataki edény stílusa is: részben a korábbi díszes úri edények technikai, színbeli, formai ornamentikai elemeinek és az egyszerűbb használati edények formáinak felhasználásával kialakult a díszes használati edények új, erőteljes népi stílusa. Az új stílus egységes és egyeduralkodó volt mintegy 30—35 éven keresztül mindaddig, míg a polgári ízlés meg nem zavarta, részben a gyári kerámia utánzása révén, részben a parasztság kapitálizálódó rétege igényeinek változása révén.

Változott a fazekasság élete is már a mult század közepétől, de főként a népi stílus romlása idején, 1880. tájékától kezdődőleg. A mult század derekától kezdve bomladozni kezdett a céh szervezet. Ugyanakkor fogyni kezdett a fazekasok száma, csökkent a termelt mennyiség, süllyedt a fazekasság életszínvonala úgy, hogy ebben az értelemben a mesterség, illetve fazekas társadalom hanyatlásáról beszélhetünk.

A mesterség hanyatlása a piac fokozatos elvesztésében, azaz az életlehetőségek szűkülésében és a készítmények színvonalának, minőségének süllyedésében történt.

A piac, illetve vásárlóközönség elvesztésének ismét kettős oka volt: a gyáripar versenye és az igények változása. A század közepétől, különösen az 1860-as évektől kezdve a telkibányai és hollóházai kőedénygyárak aránylag olcsó, mutatós, tartós kőedények tízezreivel árasztották el évente ezt a vidéket. Termelékenységük akkor volt a legmagasabb fokán, amikor a fazekas mesterség a mélyponton, annyira, hogy semmit sem tudott értékesíteni.[31] A környéket járó gyűjtő megfigyelheti, hogy 60—80 éves kőedényből hármat talál addig egy-egy faluban, amíg ugyanennyi idős cserépedényt egyet, ami-

[27] A fazekasok úriszék előtti perének ismertetését l. lentebb.

[28] A céhmester tétel népszerű neve jellemzően: kontyoló. A szokást nem sikerült felderíteni, de az elnevezésből is sejthető, hogy lakodalmi mulatozás-forma volt. L. Újlaki István i. m. 528. és v. ö. Kiss Lajos: A hódmezővásárhelyi tálasság története. Dolgozatok a Ferenc József tudományegyetem archeologiai intézetéből. II. (1926), 188.

[29] Gyűlés kétféle volt: törvényes gyűlés és cantoros gyűlés v. kántormise évenként Szt. Flórián napján. L. Újlaki István i. m. 528.

[30] 1818. júl. 2-án pl. a városházán tartották a reguláris mulatságot, mely alkalommal három ezüst huszast adtak a pártfogók a „tányérra". L. Sp. Koll. Nagykönyvtára, Kézirattár: 3377. Kéziratos feljegyzés.

[31] 1879-ben a hollóházai gyár kb. 640.000 edényt készített. 1895 körül a hollóházai és telkibányai gyárak termelése együtt kb. 116 000 forint értékű volt. L. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai. 281—282. és 284 Bp. 1896.

nek nem csupán a cserép törékenyebb volta, vagy kisebb becse az oka. A kőedények versenyéhez csatlakoztak 1880. körül a fémedények is. A cserépedény a versenyben döntő vereséget szenvedett. A termelőeszközök fejlettebb volta mellett a gyáripar versenyét segítette a társadalom változása, illetve a vásárlóközönség civilizációs igényeinek emelkedése is, közelebbről: a nemesi társadalom letűnése, azután a parasztságban meginduló kapitálizálódási folyamat. A különféle díszes kulacsok, butykosok például főként a kisnemesség számára készültek; annak letűnése után már csak ritkaságszámba mennek.[32] A paraszti életforma változása is egymás után tette fölöslegessé a különféle edényfajtákat. Szépen megfigyelhető ez a folyamat a Hegyalja és a Bodrogköz ebből a szempontból való összehasonlításánál. A bodrogközi parasztság kapitálizálódása többféle természeti és gazdasági adottság folytán, amelyekre itt nem térhetünk ki,[33] körülbelül egy generációval mögötte járt a hegyaljainak. A Bodrogközbe még az első világháború után is el-elmentek a fazekasok *faluzni*, a Hegyaljára legfeljebb *vásározni*. Ezért a bodrogközi falvakban sokkal több cserépedényt találunk, mint amazokban, s egészen újakat is. Ha a parasztság társadalmi tagozódása szempontjából nézzük ezt a kérdést, az eredmény az előbbihez hasonló: leghamarabb nem kellett a cserépedény azoknak, akik legtöbbet vásárolhattak volna, akiknek meg kellett volna, a keveset is nehezen tudták megvenni. Leghamarabb a padlásra kerültek a leggazdagabbaknál, legtovább ragaszkodtak hozzájuk a legszegényebbek. A cserépedények kiszorulásának edényfajtánként megvan a sorrendje. Piaci áruk egészen máig a tejes csuprok, a tejfeles szilkék, a lekváros fazekak, a virágcserepek, az apró gyerekjáték edények. Általában 10—15 évvel ezelőtt kerültek a padlásra a Bodrogközben a tálak, tányérfélék. Padlásra kerülésük folyamata ez: a mult század végéig azokból étkezett a család; azután csak ha magában volt, ünnepélyes alkalmakkor már a gyári lapos tányérokból; azután csak nagyobb munkaalkalmakkor pl. aratás, cséplés idején vették le őket a szögről; azután gyerek- és macskatányérként meg kisebb kotyvasztásra szerepelt belőlük egy-egy; végül csupán a pitar bolthajtását díszítették; legvégül pedig a pitar átalakítása után a padlásra kerültek. A Bodrogközben azért minden faluban van még néhány pitar, amelynek a bolthajtásán a gyári edények mellett cseréptányérok is vannak. A tányérféléknél hamarább kiszorították a használatból az öntött vasedények a lábasokat, a pléhedények a bilit, tésztaszűrőt, ivócsuprokat, a gyári kerámia a leveses tálat, komaszilkét.

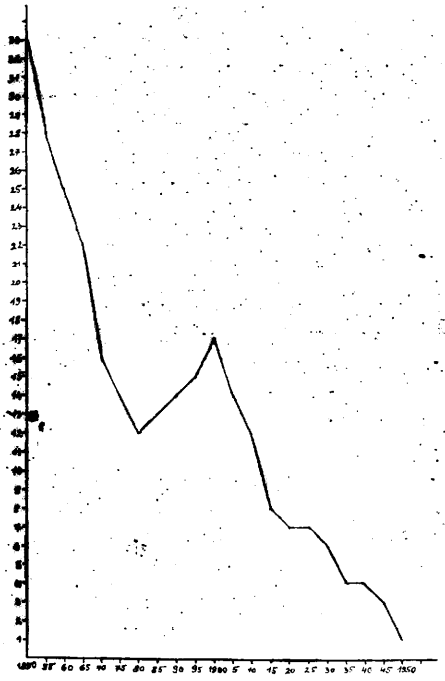
A gyári kerámiával való verseny nemhogy javította volna a cserépedények minőségét, hanem egyre rontotta. A mennél olcsóbb előállításra való törekvés folytán egyre felületesebb lett a díszítés, hitványabb a máz. Megpróbáltak versenyre kelni a gyári edényekkel azok formában és díszítésben való utánzásával. Kísérletezésük eredményeként egy csomó új edényfajta jött létre, amelyek azonban nem a gyári edények népi variánsai, hanem elszomorító giccsek. Felhozhatnánk számtalan példát ezekre, de majd az ornamentika változásának áttekintésekor foglalkozunk velük.[34]

[32] Ezeket az edényfajtákat a mai fazekasok már csak unszolásra, az öregek elbeszélései alapján tudták elkészíteni.

[33] Ehhez a kérdéshez bő irodalmat találunk Bakos József: Bodrogköz. Hegyalja és Hegyköz táj- és néprajzi irodalma c. bibliográfiájában. Sárospatak. 1947.

[34] L. lentebb.

A fazekas társadalom 1850-től számban fogyott, életszínvonala süllyedt. A számbeli hanyatlás méreteit szemlélhetjük a műhelyek megszűnésének grafikonján. (L. 6. kép.) 1850-ben még 33 fazekas dolgozott, 1880-ra 12-re esett a számuk. 1880-tól 1900-ig emelkedett, de az emelkedés nem a helyzet javulását jelentette, csak súlyosbította a helyzetet, mert a bevándorlók, a hasonló bajban levő helyekről, főleg Ungvárról[35] idejövők emelték a számot, a helybeliek ugyanúgy fogytak azalatt. 1910-ben már ismét csak tizenketten voltak. Ettől kezdve az első világháborúig rohamosan, azután lassabban, de állandóan fogyott a számuk, egészen máig, amikor már csak egyetlen műhely dolgozik. A műhelyek megszűnésének meglassulása részben azzal magyaráz-

6. kép. A sárospataki fazekas műhelyek megszűnésének grafikonja 1850-től 1950-ig.

ható, hogy az utolsó harminc évben már a két kőedénygyárnak is lealkonyult, részben pedig azzal, hogy a megkevesbedett számú fazekasok a még nagyobb tömegben eladható edényfajtákkal fenn tudták magukat ahogy-úgy tartani. Ezért ebben az időben nem a műhelyek kényszerű megszűnéséről, hanem lassú kimúlásáról beszélhetünk.

A lassúbb elmúlás folyamatát kísérhetjük végig a legutóbb, 1949-ben megszűnt műhely esetében. Meghalt az első feleség, aki tarkázni tudott. A második feleség kényszerűségből fanyalodott rá a munkára, maga esze után „babrálgatta", ahogy a fazekasok szokták mondani. Más öreg fazekas esetleg

[35] Ungvárról négy fazekas jött ebben az időben: a két Szkircsák, Csertész és Czibere. Jobb megélhetést keresni húzódtak lefelé. Hatalmas edénypiac volt abban az időben Ungváron, szamárkordén hordták a piacra a fazekasok.

nem házasodott meg, hanem tarkázó asszonyt fogadott, de azzal se ment sokkal többre: elromlott az edény díszítése. A szóbanforgó esetben a harmadik feleség már hozzá se fogott a tarkázáshoz, befestették, bemázolták az edényt minta nélkül. Ugyanez történt azoknál, akik egy idő mulva nem bírták a tarkázó asszonyt fizetni. A minták után lemaradt az edényről a festés is, végül már csak virágcserepet készítettek, meg „vászon csuprot", aminek a belseje volt csak mázos. A mester halála után a felszerelésből eladogatták az eladhatót, a többit meg odaajándékozták valamelyik fazekasnak. Ha az öreg mester halt meg előbb, akkor a mesterség elmúlása azonnal bekövetkezett, becsukta a műhelyt az özvegy, mert nem kapott segédet, aki a férfimunkát folytassa.

De térjünk vissza a nagy válság idejére, az 1880—1900. közötti esztendőkre. Volt olyan másfél esztendő a századfordulón, hogy egyetlen darab edényt sem tudtak eladni a fazekasok. A teljes romlásban a város egyik vezetőembere járt ki a számukra valami segítséget. Ezzel azután valami szövetkezetfélét csináltak olyanformán, hogy az egyik fazekas kamrájába hordták össze a kész edényt, ott raktározták polcokon, s minden mester kapott a behordott edény után valamit a segélypénzből. Később azután sikerült keservesen értékesíteni az edényt, s akkor arányosan megosztoztak a jövedelmen.

A teljes csődbe jutott fazekasság menekült a mesterségtől, ahogy tudott. Némelyek máról holnapra más foglalkozás után néztek, beálltak harangozónak, elmentek szőlőmunkára, alkalmi munkákat vállaltak, két kezük után éltek, ahogy tudtak. Legtöbbjük megpróbálta az Amerika felé való menekülést is. 25—30 esztendő alatt valami öt fazekas volt, aki meg nem járta a tengert, néhányan kint tengődtek közülük, nagyobb részük hazatért és szegény maradt. Eredménytelen lett a rokon szakmával, a kályhássággal való kísérletezés is. Több fazekas megpróbálta a századfordulón a kereskedelemügyi kormányzat tanácsára, de rövid idő alatt abbahagyták, egy kályhás műhely maradt meg az 1920-as évekig. Hivatalos tényezők megpróbálkoztak megmentésükkel: kiállításokra vitték készítményeiket,[36] kormánybiztost neveztek ki mellé jük,[37] rajztanfolyamot rendeztek a számukra,[38] mind nem segített: vevőket nem tudtak küldeni. Legtöbbjük egymásután többször is abbahagyta a munkát, s megint újra próbálkozott, ha valami kis reménye volt. Kevesen voltak, akik végleg szakítani tudtak a mesterséggel.

Az életlehetőségek szűküléséből természetesen következett a fazekasság életszínvonalának süllyedése. Hozzátesszük, hogy csak a többségnél, mert a nehéz időkben is volt egy-két jól jövedelmező műhely. Igen jellemző a hanyatló korszakra a nagy életszínvonalbeli különbségek kialakulása. A több-

[36] 1891-ben a kereskedelemügyi minisztertől nyert elismerő oklevelet a fazekas ipartársulat. 1896-ban az ezredéves országos kiállításon Csicseri József nyert elismerő oklevelet. A kiállításra készített edényeiből néhány gyengébben sikerült darab ma is a család birtokában van.

[37] Szinyei Gerzson főiskolai tanár személyében.

[38] 1901—3. években. A tanfolyam 25 résztvevővel indult, de a kívülmaradók gúnyolódása miatt felére olvadt. Vezetője Zombory Emőd rajztanár volt. A záróvizsgán egy gyűjteményt adtak át a készítményeikből Molnár János főbírónak, ami nyomtalanul elveszett. Az ebből az időből felbukkanó néhány darab azt mutatja, hogy a minták szélesedésének, a díszítés szervetlenné válásának folyamatát erősítette a tanfolyam. A naturalisztikus díszítés néhány kirívó példáját is ismerjük ebből az időből. L. a „Sárospatak" c. hetilap II. (1901.) 442. sz. 2: és III: (1902.) 30. sz. 1—2.

ség egy segéddel dolgozott, vagy magánosan; a Dálnokyak, Kiss István mester három-négy segédet tartottak meg két-három tanulót. Kialakult az egymás közötti verseny is,[39] amelyben a gyengébbek alul maradtak. A hanyatlás esztendeiben csak a tehetősebbek bírták megtartani a céhes mesterek, majd az iparosság életszínvonalát, rangját, a többiek lassan az iparos, munkás és paraszt felemás keverékeivé lettek. A törtető, mindenkit kihasználó élelmesség elrettentő példája volt Kiss István mester, akit még ma is emlegetnek viselt dolgairól. 1870. tájától volt önálló, azelőtt pedig hét környező község jegyzői teendőit látta el. Saját háza, földje, szőlője volt, állatokat tartott, gazdálkodott. Volt idő, amikor négy segédet meg három tanulót tartott. Őmaga nem dolgozott, hanem ünneplőben járt-kelt, intézte az ügyeket. Erőszakos, goromba, szüntelenül káromkodó ember volt, az inasok réme, saját családja is félt tőle, mestertársai sem szerették rosszindulatú természete miatt.

A fazekas mesterség és a fazekas társadalom romlásával a céhszervezet is bomlásnak indult jóval a céh hivatalos megszűnése előtt. Azon túl, hogy az idő általában elhaladt felette, a céh bomlásának speciális külső és belső okai voltak. A külső tényezők közül legjelentősebb a városnak az állandó rugódozása a céh bizonyos szerzett jogai, kiváltságai ellen. Már 1825-től kezdődőleg négy évig folyt a fazekasok pere a várossal szemben az úriszék előtt.[40] A földesúrnak lefizetett egy forint „taksa" ellenében a határban való szabad agyag- és festékásási jogukban akarta megháborítani a város elöljárósága a fazekasokat. A fazekasok akkor „ember emlékezet óta való" jogaikra hivatkozással megnyerték a pert, tekintve, hogy ez abban az évben is 33 forintot hajtott a „Mlts Földes Uraság cassájába". A város azonban továbbra is szüntelen akadékoskodott velük szemben, védte tőlük a határt, a lakosság érdekében, s igyekezett a céhes, illetve földesúri jogokat megnyirbálni. Állandó panasz a fazekasok ellen, hogy „kilyuggalják a pascumot". A mezőinspektor utasítására a kerülők megzálogolják hol ezt, hol azt a fazekast, elszedve „evedző"-jüket, kapájukat. Végül is a helyzet valamelyes enyhítésére „mulhatatlanul jónak látta" a céh 1851-ben egy fehér festék ásására alkalmas szőlő parlag vásárlását,[41] hogy legalább a festék ásásában ne háborgassa őket senki. Hasonló természetű baj volt a céhes idő végefelé a vásárokkal is. Hiába küldte ki a céh embereit a vásárokra „idegen edént visgálni", kizárólagos árulási jogát nem tudta többé fenntartani, mert az idegen edény távoltartását nem tudta a városnál kierőszakolni.

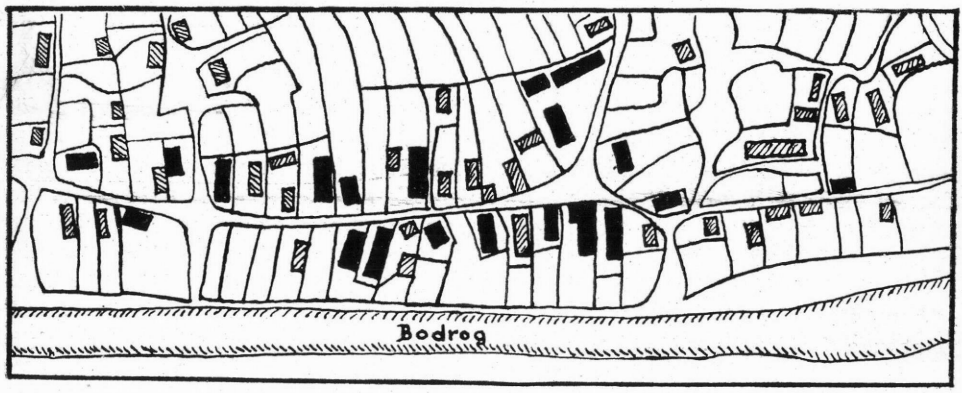
A céhszervezet bomladozásának belső oka az volt, hogy gazdasági és társadalmi helyzetének megváltozásával maga a fazekas társadalom is ellentétbe került a céhes gondolattal. A fazekasság szegényedő rétege, amely szívesen tömörült volna továbbra is a céh védelme alá, lassan belátta, hogy a céhnél nagyobb hatalmasságokkal van dolga, amelyek ellen nem tud a céh védelmet nyújtani. A tehetősebbeket pedig nem érdekelte sem a többiek, sem a céh sorsa, egyenesen nyűg volt számukra a céh fegyelme, nem akarták többé elviselni, hogy a céh minden dolgukba beleszóljon. Egyre gyakrabban „feladódnak" náluk a „több helytelen dolgok", „viszálkodások". Dálnoky

[39] 1900 körül 17 fazekas-feleség árult a piacon. A piacozásból kifolyólag gyakran haragban voltak egymással. Ha egyébként jó viszonyban voltak is, ha vevő fogásáról volt szó, nem ismertek kíméletet.

[40] L. a periratokat és vallomási jegyzőkönyveket a várnúzeum kézirattárában jelzet nélkül.

[41] L. Sárospataki Kollégium Nagykönyvtára, Kézirattár: 2093.

János például egyszerűen hátat fordított a céhnek, haragban volt vele, mert nem ment minden a kedve szerint. Kibékülésének örömére áldomást ittak, mert az egyik nagyobb pálinkára kiment tételt így indokolja a kis céhmester: „mikor Dálnoky János Úrral kibékültünk". 1878-ig vezették a céh írásait.[42] Az előtte lefolyt húsz évben egyre hiányosabbak, hanyagabbak a feljegyzések, egyre kevesebb a számadások évi összege, egyre kevesebb érdemleges, s egyre több fegyelmi ügyben hoznak határozatot. A céh megszűnésének körülményeiről elmondhatjuk, hogy néhány lényegtelen hagyományban úgy túlélte önmagát, a mult század közepe tájától azonban egyre tartalmatlanabbakká váltak a keretei, s lényegében eltemették, mielőtt meghalt volna. A mult század végén a céh helyébe lépett Fazekas Ipartársulat hivatalos kezdeményezésre jött létre, s olyan mondvacsinált összefogás volt, amelynek komoly szerepe nem volt a fazekasság életében; nem érdemli meg a vele való foglalkozást.

7. kép. A Fazekas-sor fazekas házai a XIX. század végén.

4. *A sárospataki fazekas társadalom élete a XIX. század második felében.* A sárospataki fazekasok lakóhelye, a *Fazekas sor* a város északkeleti végén fekvő *Héce* nevű városrész alsó, Bodrog-parti utcája. 250—300 méter hosszú, ma vagy negyven házzal, szegényes, kisvárosszéli jelleggel. (L. 7. és 8. kép.) Emlékezet szerint mindig ez a sor volt a fazekasok lakóhelye. A hagyományt igazolja a história is: a kollégium 1860-ban lebontott legrégibb épületének arrafelé eső szárnyát szintén Fazekas sornak nevezték.[43] A mesterség szempontjából is észszerű, hogy ott telepedtek meg, mert ott voltak legközelebb a legfontosabb nyersanyagnak, az agyagnak a lelőhelyéhez.[44] Ha a mult század közepén nézzük a fazekasok és a házak számát, majdnem ők töltötték meg az egész sort, nagyon kevés más foglalkozású fért el mellettük.

A fazekasság településbeli zártsága a mult század 80-as éveitől kezdve fokozatosan megbomlott. Először a sor két végének irányában költöztek ki, részben házvétel folytán, de leginkább lakóhely hiányában, azután a szomszédos utcákba, az 1920-as években pedig már más városrészben is találunk

[42] L. a céh számadási könyvét, Sárospataki Kollégium Nagykönyvtára, Kéziratár: 2090.
[43] L. a Sárospataki Kollégium Régiségtárában levő egykorú rajzon.
[44] L. lentebb.

belőlük. Szétszóródásuk oka az, hogy a mesterség hanyatló korszakában sok kezdő mester nem bírt házat venni magának, hanem oda költözött, ahol lakást kapott, az egyre nagyobb számmal beköltöző nem fazekasok pedig egyre jobban szorították őket a sorból kifelé. 1880. körül például olyan zsúfolt volt a sor, hogy némely portán két önálló fazekas is szorongott. A zsúfoltságon is segített azután a műhelyek megszűnése. 1900. körül még a házak felében fazekas lakott (l. 7. ábra), ma pedig egy van az egész soron.

A lakosság változásával megváltozott a sor külső képe is. A régi fazekas házak teljesen parasztház kinézetűek voltak. Faluk vályog, tetejük nád, szalma, vagy zsindely, az udvar felől keskeny, legtöbbször oszlopnélküli tornác, ablakai, ajtai aprók voltak, falai meszeltek. Legtöbb házban csak egy lakószoba volt, meg egy konyha, amit némely fazekas műhelyül is használt,

8. kép. A mai Fazekas-sor részlete.

9. kép. Múltszázadi formájában megmaradt fazekas ház. Végén a katlanház fölött szabadkémény látható.

meg agyagraktárnak. Az épület végén volt a katlanház, fölötte deszka- vagy paticsoldalú szabadkémény deszka nyeregtetővel. A zsúfoltság idején elbontották a benti katlanokat és sorba építették a Bodrog-partra, a kémények azonban megmaradtak a házak végén; még a legutóbbi években is volt belőlük.

A sor szegényebb falusi utcák képét mutatta. Szűk telkeken, az utcától beljebb, rendezetlenül épültek a házak. Minden ház előtt virágoskert volt, alacsony palánkkerítés, a kapu előtt „tőcike" (deszkalóca), a házak között sok gyümölcsfa. Minden időben nevezetes volt a sor feneketlen sáráról. Minden kis eső feláztatta s a palánkok tövén kapaszkodva próbáltak közlekedni az utcabeliek, mások pedig elkerülték olyankor. A sáron kívül állandóan kísértő réme volt a lakosságnak az árvíz és a tűzvész. A Bodrog rendszerint minden tavaszon kiöntött, belátogatott a házakba, szétmosta a katlanokat. A legutóbbi, 1931-es nagy árvízkor is ladikokkal közlekedtek az utcán. Gyakran volt „katlantűz" is: belekapott a szikra az erős tüzeléstől a gyúlékony tetőkbe, s olykor az egész soron végigszaladt a láng. Az 1911-es utolsó nagy tűzvésznek köszönheti néhány ház, hogy becserepezték.

Mára csak egy régi fazekas ház maradt meg a multszázadi formájában (l. 9. kép), a többit mind átalakították, vagy újat építettek a helyükön. Magasabb, cseréptetős, nagyobb ajtajú, ablakú, színesre meszelt házak állanak a régiek helyén.

A fazekasok mellett lakott a Fazekas soron pár *malomkő bányász*-család is. Mesterségük a fazekasokéval körülbelül egyidős volt: a XV. században kezdődött[45] céhük 1728-ban alakult.[46] Helyzetük a város és a kézművesek társadalmában a fazekasokéval rokon, érthető, hogy mellékjük a város szélére húzódtak. A bányász céh a mult század közepén még élt, a hatvanas években azonban hirtelen kapitalizálódott a bánya, s a bányászok céhes mesterekből munkásokká lettek. Céhes életük így hamarabb felbomlott, mint a fazekasoké; a múlt század 80-as évei körül már el is tűntek a sorról. A fazekasok ma is emlegetik őket az általuk készített jó festékőrlő malomkövekről.

Mindig lakott a Fazekas soron egy-két fazekasokból élő *fuvaros* ember is.[47] Ők vállalták az agyag, festék szállítását, vásározást. A céhes világban a céh állapodott meg velük a fuvardíjakra, az bonyolíttatta le velük a szállításokat. A céh megszűnte után azonban a fuvarosok kihasználták azt a helyzetüket, hogy a szállításokhoz nekik volt csak alkalmatos felszerelésük, s ezáltal a fazekasok hozzájuk voltak kötve. Végül is az egyre zsugorodó piacú fazekasok nem bírták a fuvarköltségeket, rákényszerültek arra is, hogy a fuvarosoknak adják el a faluzásra, vásárra szánt edényt. Míg a céhes világban a fuvarosok anyagilag a fazekasoktól függtek s társadalmilag is alattuk voltak, később a fazekasok mellé emelkedtek, velük össze is házasodtak. A fazekasok romlásával azután az ő kereseti forrásuk is odalett, mert nem bírt a mesterség állandó fuvarost eltartani.

Legszegényebbek voltak a Fazekas soron a *napszámosok*. Egy-két odavetődött család mindig meghúzódott és megélt a fazekasok mellett. Ők dolgozták a céh szőlőjét, a tehetősebb fazekasok őket hívták segítségül festékáshoz, agyagszedéshez. Asszonyaikból kerültek ki a „tarkázóasszonyok", akik festéket őröltek, tarkáztak, mázoltak azokban a műhelyekben, ahol az asszonyi munkaerő hiányzott. Munkájukért a férfiak is, az asszonyok is a mindenkori napszámot kapták. Anyagilag teljesen a fazekasoktól függtek, társadalmilag jóval alattuk voltak. A mesterség hanyatlásával egyre jobban elestek a keresetüktől, mert a fazekasok igyekeztek minden munkát családjukon belül végeztetni, ráadásul egyre szaporodtak is a Fazekas soron.

A fazekasokat csak a hivatalos írások, meg az irodalmi nyelvet beszélő városi lakosság nevezte „fazekas"-oknak, a környék népe „fazikas" néven emlegette őket, s ők is magukat. Az elnevezés nem egészen indokolt, mert éppen fazekakból készítettek legkevesebbet. Nagy, tűzálló fazekakat sohase tudtak készíteni az agyag alkalmatlan volta miatt, azokat mindig a rimaszombatiak szállították ennek a vidéknek.

A fazekasság itt sohase volt lenézett mesterség. A múlt század folyamán például négy fazekasról tudjuk bizonyosan, hogy nemes ember volt.[48]

[45] L. Gulyás—Kántor i. m. 116. és Harsányi István i. m. 80.
[46] L. Visegrádi János i. m. 23.
[47] L. lentebb.
[48] Májer, Bosnyák, Szanits, Dálnoky—Kovács. 1783-as összeírás szerint a pataki nemesi családok között 11 olyan fordul elő, amelyből fazekas is volt. L. Gulyás—Kántor i. m. 141—142.

A céh megszűntéig övék volt a legnépesebb céh. Számuk és összetartásuk jelentékeny helyet, megbecsülést biztosított számukra a város és az iparosok társadalmában. A megbecsülés később is megvolt irányukban, bár társadalmilag fokozatosan csúsztak lefelé. A század elejére ez a lecsúszás egyeseknél egészen megdöbbentő méreteket öltött. Háromról is tudunk, akik öreg korukra szó szoros értelmében koldusbotra jutottak, egy közülük a más disznóóljában halt meg.

A fazekasok maguk is megbecsülték mesterségüket, mert szívesen adták fiaikat erre a foglalkozásra. A mesterség három generáción keresztül való öröklését a múlt században négy esetben sikerült kimutatni, hét esetben a két generáción keresztüli öröklést. A múlt század végén és a század elején már csak két esetben fordult elő a mesterség öröklése, a többiek más ipari szakmára adták fiaikat, néhányan pedig, helyben lévén a kollégium, kitanít tatták papnak, tanítónak.

Gyakori volt a mult század folyamán a fazekasok összeházasodása, illetve a segédeknek a fazekas családokból való házasodása. Természetes ez, hiszen a díszítő munka asszonyi munka volt, s nagy előnyt jelentett, ha gyakorlott volt benne a feleség, s igen sok bajjal járt a mesterségben járatlan asszony betanítása. A fazekas lányokon kívül főként a parasztságból vették feleségeiket. Sok parasztlányból lett fazekas feleség próbálgatta esténként titokban, mikor a férfiak elmentek otthonról, az „írókát", meg a „penzelt" a lóka (korongoló pad) tetején. Ezenkívül a mult század végén két esetben fuvaros lányokat, egy esetben pedig kádármester lányát vette el fazekas. A fazekasok is szívesen adták lányaikat a fazekasokon kívül gazdálkodókhoz is. A század elejétől kezdve leginkább iparosfélékhez mentek a fazekasok lányai.

A fazekasság nagyrészt a parasztságból nyerte utánpótlását. Még a céhes időkből maradt az a szokás, hogy a *tanuló* négy évre szegődött, ha csak kosztot kapott a mestertől, öt évre, ha ruhát és lábbelit is. Télen együtt aludt a segédekkel a műhelyben, nyáron a csűrnek nevezett edényraktárban. Együtt étkezett a mesterrel és családjával. A mestert *bácsikának* szólította, a feleségét *nénikének*, a segédeket segéd úrnak. A műhelybeli munkákon kívül mindenféle házkörüli munkát is el kellett végeznie. Tüzelőért, vízért, boltba őt szalasztotta a mester felesége; ő hordta az edényt a piacra; az ő dolga volt az állatok ellátása, ha gazdálkodott a mester, sőt még a mezőre is kellett járnia. Az említett Kiss István mester például „A seprűnek van helye a háznál, az inasnak nincs!" — jelmondattal hajszolta az inasait szünet nélkül. Tavaszi áradáskor elküldte őket fát fogdosni a vízből. Legkisebb hibáért nyaklevest osztogatott. Egyik inasát egyszer úgy ütötte orrba ebédnél, hogy az orra vére a levesbe folyt, s úgy kellett a levest kikanalaznia. A ruha- és lábbelijárandóságot se adta meg rendesen soha: leányai padlásra hányt cipőiből válogattak maguknak az inasok ünnepnapokra. A családdal együtt étkeztek az inasok, de nem mindig ugyanazt kapták; kávét például csak ünnepnapokon. Nem csoda ezek után, hogy egyik-másik inas két év után se tanult meg korongolni. Mesterségbeli haladásuk különben is attól függött, hogy milyen volt a segéd, mert annak a keze alá voltak adva eleinte, s attól tanultak, amit tanultak. Eleinte csak az agyagásásnál, előkészítésnél segédkeztek, majd rájuk bízták a festék, máz őrlését, azután az edény fülezését, tarkázását, zsinórozást tanulták meg, s végül került sor az agyag szabá-

sára, korongolására. A céh megszűnése után annyira nem ügyelt senki a szakmai képzésükre, hogy sokuknak a nehezebb munkát segédként, pironkodva kellett megtanulniok.

Sokkal könnyebb volt a *segédek* helyzete. Házi munkát nem kellett végezniök, csak a mester parancsolt nekik. Ha megúnták egy helyen a munkát, tovább mehettek. A mester keresztnevükön szólítva magázta a segédeket, a mester családja segéd úrnak szólította őket. A segéd elnevezés egyébként a céh megszűnte után jött divatba a régebbi *legény* helyett, épúgy, mint az inas a tanuló helyett. A céhes időkből megmaradt a *kis munkás segéd* és *nagy munkás segéd* megkülönböztetés. A kis munkás segédek könnyebb munkát végeztek a mester felügyelete alatt, a nagy munkás segédek, mindent önállóan csináltak, a mester jóformán csak a napi teljesítményt tartotta számon. A követelmény valamivel kevesebb volt, mint a céh idejében, edényfajtánként 20—50 darabbal. Koszton, lakáson, mosáson kívül a kis munkás segédek kezdetben heti 1 forint 40 krajcárt kaptak, ami később emelkedett, a nagy munkás segédek pedig 2 forint 70 krajcárt.

Egy-két kivétellel a mesterek is dolgoztak, sőt igyekeztek a munkában jó példával elöl járni. A példaadó munka mellett ők irányítottak minden munkát az agyagásástól az edény értékesítéséig. Ők osztották be a segédeket, inasokat, aszerint, ahogy a munka menete kívánta: agyagelőkészítésre, korongolásra, máz őrlésére, fahasogatásra, tüzelésre. Ő mondta meg, hogy mikor lehet tarkázni az edényt, megszáradt-e már eléggé, jó-e a máz a katlanban levő edényen. Mindig mindenen rajta kellett hogy legyen a szeme, hogy a sokoldalú munkában a munkamegosztás tökéletes legyen, s mindennek rendesen megadják a módját. A maiak nagy tisztelettel emlegetik a régi öreg mestereket, akik „sok mindent tudtak", a mesterség minden ága-bogában járatosak voltak.

A sokfajta munkából kijutott a család asszonyainak is. Agyaggal való munkát sohase végeztek, de ha összetorlódtak a tennivalók, a festékőrlés, mázolás, katlanban való tüzelés gyakran rájuk maradt. Kizárólag az asszonyok kötelessége volt az edény tarkázása és a piacozás. A délelőttöket rendszeresen a piacon töltötték, s délután tarkáztak. Megtanulták a tarkázást a mester lányai is, s ezenkívül az övék volt a háztartás gondja. Egy asszony nem is bírta ezeket mind elvégezni, olyan helyen *tarkázó asszonyt* fogadtak, aki a műhelymunkában segített.

A Fazekas sor házairól már szólottunk. A lakásviszonyok a mesterség hanyatlása idején családonkint nagyon különbözőek voltak. Akinek saját háza volt, tágasabban megfért, de aki árendára lakott, annak rendesen csak két helyisége volt, s a konyhát használta műhelynek is. Amúgy is szűk kis helyiségben zajlott le a család nappali élete, meg a mesterséggel járó munkák legnagyobb része is. A legszükségesebb konyhai felszerelésen kívül fekvőhelyek is voltak benne; elég nagy helyet elfoglaltak a korongok is; a szegényebbje ott tartotta az egyik sarokban az agyagot is; ráadásul rendszerint ott voltak a szárító állványok is, amelyek embermagasságtól felfelé elfoglalták a helyiség felső részét, éppen csak járni lehetett alattuk. A férőhellyel állandóan baj volt, de még nagyobb volt a baj télen a nyomasztó levegő miatt. A kelleténél jobban kellett tüzelni, hogy száradjon az edény, szellőztetni meg nem lehetett, mert a mezítlábas emberek megfáztak volna; az emberekkel teli helyiség így fullasztó meleg volt, s tele az agyag párá-

jával. A máskülönben jó fekvésű, száraz lakásokat az esztendő nagyobb részében lucskossá, egészségtelenné tette az agyag kipárolgása. Éjszakára ez a helyiség volt az inasok és segédek hálóhelye, ha pedig ezek nem voltak, a család aludt benne. Nyáron könnyű volt a helyzet, mert kinyitották az ajtót sarkig, az edény száradhatott az udvaron, segéd, inas alhatott a szellős csűrben széna között. Ha még így is melege volt valakinek, a kert alatt folyt a Bodrog, megmárthatta magát akármikor.

Az esztendő nagyobb részében használták is a fazekasok a Bodrog vizét, azonkívül, hogy ivásra is azt hordták haza. Munka után a vízre jártak lemosakodni, nyáron meg fürdöttek is minden nap, ha csak lehetett. A tisztálkodási hajlam igen ki volt fejlődve náluk, talán éppen a víz közelsége miatt. Munka végeztével mindig levetették a munkaruhát, megtisztálkodtak és átöltözködtek. Ezt szégyenletében se hanyagolta volna el senki.

Nagy különbség volt a *munkaruha*, a *viselő ruha*, meg az *ünneplő ruha* között. Valamirevaló fazekasnak ez a három ruhája megvolt. A munkaruha volt: egy rossz nadrág, rossz ing, amelyre az idősebbek mellényt is vettek, meg kéregnélküli papucs, később rossz cipő, amelyet agyagtaposáshoz, korongoláshoz könnyen lerúghattak. A munkanadrágot úgy vették fel, ahogy levetették, soha ki nem mosták, úgy hogy anyaga nem látszott a zörgő agyagrétegtől. Az öregebb mesterek ünnepi viseletje 1880. tájáig a 48-as idők divatja szerinti fekete, zsinóros kabát. Kossuth-nyakkendő. Kossuth-kalap, szűk nadrág, oldalt varrott csizma. Ugyanez volt a viselő ruhájuk, amit munka után vettek fel, csak kopottabb volt. A fazekasok feleségei többnyire megtartották a lánykorukból magukkal hozott viseletet. Ha iparos lányok voltak, úgy öltözködtek mint az iparos asszonyok, ha paraszt lányok, a tehetősebb parasztasszony ruhát hordtak.

Az agyaggal való munka igen nehéz, fárasztó, minden izmot foglalkoztató, kifulladásig igénybe veszi a szívet és a tüdőt. A férfiak szervezete ezért sok táplálékot kívánt, amit nem is vontak meg maguktól a legnehezebb időkben sem. Az italt is megkívánta a szervezetük. Az állandóan meghűléssel fenyegető nedves mezítlábas munkák közben pálinkával, borral kúrálták magukat. Munka végeztével naponta kijárt a pálinka, vagy forralt bor, agyagásás, festékszedés, edényégetés után az áldomás. Nem csoda, hogy sokan rákaptak annyira, hogy szenvedélyükké vált.

A jó táplálkozás és az ital sem tudta megóvni őket a különböző betegségektől. A halotti anyakönyv szerint 1830-tól 1872-ig tizenhárom fazekas halott közül egy érte el az 55. esztendőt, a többiek javakorabeliek, vagy legények. Az átlagos életkor adataik alapján $34^1/_2$ esztendő. A halál okaként legtöbbet a tüdőgyulladás, azután a hideglelés szerepel. Az utóbbit, ami a maláriával azonos, a Bodrog árterületének kertek alatt kezdődő mocsarain milliószámra tenyésző szúnyogok oltották belé jük, amelyek ellen agyagásáskor nem volt oltalom, de betolakodtak a házak közé is, s nem tudtak védekezni ellenük. Azok sem maradtak egészségesek, akik magasabb kort értek. A sokszor áthűlt végtagok öreg korra elköszvényesedtek. Az erős, gyors iramú munka mellett tönkretette a szívet, tüdőt az agyag fojtó kigőzölgése is. A legártalmasabb volt mégis az ólompor, amit az edény mázolása után beszívtak, s amelynek füsttel vegyes kigőzölgésében voltak állandóan az edény égetésekor. Ez megtámadta az idegrendszert, szemet, fogakat, elvette a látást, agylágyulásig tompította az elmét, szélütésszerű bénulásokat,

zsugorodásokat okozott a végtagokban. Ettől nem voltak mentesek az asszonyok sem: ma is járkál a város utcáin öreg fazekas-özvegy, kinek keze-lába nyomorék, bottal is nehezen jár, beszéde hibás, látása szemüveggel is hiányos.

A bajos, nehéz élet ellenére sem voltak fásultak, kedélytelenek, sőt igyekeztek a bajokat szórakozással, tréfával elűzni. Este, munka után kiültek a mesterek a házak elé a tőcikékre, s megbeszélték a napi eseményeket, a mesterség ügyesbajos dolgait, vásári kilátásokat. A tőcike volt a fazekas nép fóruma, közös és magánjellegű tervek, megállapodások elintézési helye. Vasárnap délutánokon mellejük telepedett az asszonynép is. A lányok az utcán sétálgattak az öregek szeme előtt, s várták a segédek csoportját. A segédek már ebéd után gyülekeztek a „sáncpart"-on (Bodrog-part). Megbeszélték ők is az őket érintő mesterségbeli dolgokat, tréfálkoztak, tereferéltek egy ideig, azután megindultak a lányok csoportjához, s együtt sétálgattak estig. A séták rendesen valamelyik tágasabb fazekas háznál rögtönzött bállal végződtek, melyre a lányos anyákon kívül az apák is odaszállingóztak, s míg a mulatság tartott, a vendéglátó mester házánál eliddogáltak. Nyári vasárnap délutánokon, általános szórakozás volt a fürdés. A férfiak öregje-fiatalja a vízben volt, külön a mesterek, külön a segédek és az inasok. Az asszonyok, különösen a lányok csak sötét este mehettek fürdeni, felügyelet mellett. Általában szigorú felügyelet alatt tartották őket, este ki nem mehettek magukban az utcára sem. Az inasok nem vehettek részt a fenőttek szórakozásaiban, általában sehova sem mehettek a mester engedélye nélkül, s alkonyat után aludni küldték őket. Vasárnap délutánokon a „sáncpart"-on gyülekeztek ők is, s játékkal töltötték az időt estig.

A mulatozó, barátkozó hajlamot még a céhes időkből hozták magukkal a fazekasok. Szőke bácsi valósággal hírnévre tett szert ebben a tekintetben: született bohém volt. Ha összeveszett a feleségével, összeszedte a cigányokat a Bodrog-partról, s naphosszat ott muzsikáltatott velük az udvaron, a feleségét pedig ette a méreg. Többször megtörtént vele, hogy vásárra igyekezvén egy-egy szekér edénnyel, valamelyik útszéli kocsmánál megálltak itatni, s úgy ott maradtak a fuvarossal együtt, hogy akkor néztek széjjel, mikor a vásáros nép már hazafelé tartott. A fiatalabb Szkircsák fiatal korában a körmönfont csínyeknek volt nagy mestere. A templomban egyszer gubás emberek ültek előtte a padban. Óvatosan összekötözte őket a guba szőrével, mikor felálltak, nem tudtak szétválni: hozzáfogtak káromkodni, ő meg ártatlanul eloldalgott. Csendes humoráról volt nevezetes Gergely bácsi. Vasárnap télen-nyáron a templomban ült. Kérdezték egyszer tőle, hogy miért jár annyit a templomba. „Hogyne járnék — felelte — ott lehet a legjobban aludni!" A szemüveg állandóan az orrán lógott, de csak munka közben nézett rajta, máskor mindig fölötte pislogott a beszélőre. Kérdezték tőle, hogy miért néz mindig a szemüveg fölött. „Kimilem az üveget" — válaszolta gondolkozás nélkül. Számtalan hasonló tréfás megjegyzése vált szólásmondássá és él ma is a fazekasok között.

Munka közben is kaphatók voltak a tréfára. A mesterség minden mozzanatával kapcsolatban volt valami bölcs megállapításuk, emlékezetes históriájuk. Az öreg Májer Dániel szavajárása volt, hogy: „Agyagot ásni jó menni, de csak menni". Csoma nevű fuvaros, ha agyagásás közben lópatkó darabot leltek, mindjárt rámondta, hogy az biztosan az ő lováról esett le. Azóta is él a mondás, s ha vasdarabot lelnek, rögtön rámondják, hogy: „Ez biztosan

az öreg Csoma lovárul esett le!" A fuvarosok különben állandó céltáblái voltak a fazekasok élceinek, különösen Derda, a szamaras ember, aki ugyan leginkább a diákok csomagjait hordta, de a Fazekas soron lakott, s a fazekasok nevezték el: szamarak apjának. Három fuvarosukat a következő rigmusba szedték: „Csoma megyen agyagér, Májer megyen homokér. Májer megyen Gerével, Három rihes gebével". Ha valamelyikük szekérrel, lóval feltűnt az utcán, az inasok torkuk szakadtából kiabálták utánuk a rigmust. A korongolás tudományával küzdő inast a következő eredetmesével oktatgatták a helyes munkamódszerre: „Az ördög eccer mérgibe hozzáfogott korongolni, de víz nélkül csinálta, hát nem ment neki sehogy. Kinnyában elkezdett sírni, belécsepegett a könnye az agyagba, akkor látta, hogy: né, ezt vízzel kell csinálni". A kezdő tarkázó munkájáról így vélekedtek az idősebbek: „Lesz olyan bolond, aki megveszi, mint aki tarkázta". Aki szépen haladt a tarkázásban, így dícsérték meg: „Pofon kell ütni, aki meg nem veszi!"

Igen szerették a férfiak a vásározást. „Faluzni" inkább az asszonyokat küldték, mert az hosszadalmas és unalmas volt, a vásár azonban mozgalmas volt és rendesen nagyobb áldomásivással járt. A régi vásározó utakból sok útonállás ijesztgetés históriája, edénnyel való felborulás emléke maradt fenn és szövődött legendává az utódok számára.

5. *A mesterség történetének áttekintése.* Ebben a fejezetben a mesterség történetének csak azokat a vonásait ismertetjük, amelyekben a régi a mostanitól különbözött. Sajnos, a XIX. századnál korábbi időbe nem mehetünk az áttekintés során, mivel ezidőszerint nincsen hozzá elégséges adatunk.

Az edénykészítés legfontosabb nyersanyagához, az agyaghoz aránylag elég könnyen jutottak a sárospataki fazekasok. Az úriszék előtt 1827-ben tett vallomásaik szerint[49] 1810. körül bukkantak a mai agyagszedő helyre, a Kákás tóra, amelyet azóta állandón használnak és agyagban kimeríthetetlennek látszik. Azelőtt a Szilágyhelytől a Páterhomokáig, valami három kilométer hosszú területen, a Bodrog árterületén keresgélték az edénynek és kályháknak való agyagot. Mint vallomásaikból kiderül: „kapálták", amiről arra lehet következtetni, hogy a föld felszínén, vagy valamivel alatta, elég vékony rétegben volt található, s felkutatása sok keresgéléssel járt. A földesuraságnak lefizetett 1 forint taksa ellenében a határban bárhol szedhették, valamint a festéknek való földet is, úgyhogy a szántóföldek végéről a kukoricát is kikapálták, ha megfelelő földet találtak, s a tulajdonos nem hagyta ki az agyagszedő helyet számukra. Nagy könnyebbséget jelentett a Kákás tó agyagjának felfedezése, mert ott lakásuktól pár száz méterre, keresgélés nélkül, vastag rétegből áshatták az agyagot. Könnyű ritka, sötétbarna agyag ez, amely tűzálló edények készítésére nem alkalmas, más edényféléknek azonban aránylag könnyen megmunkálható. Kiégetés után élénk téglavörös színű, amiről messze földön megismerhető a sárospataki edény, mert színárnyalatban egyedül a gönci hasonlít hozzá.

A felásott és rögbe gyúrt agyagot száraz időben szekereken szállították haza, áradásos időben pedig csónakokon. Az agyagszedő fazekasokat „a pascum kilyuggalásáért" megzálogoló kerülő gyakran az evedzőt szedte el

[49] L. az 1825—29-es úriszék előtti per aktáit a vármúzeum kézirattárában jelzet nélkül.

tőlük.[50] Még a Bodrog szabályozása után is, mikor az új meder elvágta őket az agyagszedő helytől, csónakokon hordták át a rögöket a folyón. Egyik szekér hordta a partra, a másik a másik partról szállította haza, s így nem kellett a kilométernyire levő hídon át kerülniök. Ezt persze csak akkor tehették meg, mikor még sokan voltak, s a szállítást összefogva csinálták. A szállítás körül mindig baj volt a fuvarosokkal. Eleinte „rögenkint" számolták a viteldíjat. A fuvarosok azt szerették volna, ha mennél kisebbek a rögek, a fazekasok meg igyekeztek akkorákat csinálni, amekkorákat a szekérre fel bírtak tenni. A fuvarosok ezért egyre többet kértek darabonként, úgyhogy lassacskán egy szokásos szekérfuvar kétszeresére emelkedett a viteldíj. A céh megúnta a huzavonát, s megállapodott velük szekerenkinti fuvarban, úgy hogy annyit rakhattak fel, amennyi csak felfért. Ekkor elkezdődött a vita azon, hogy fér-e még több, vagy nem. A fuvarosok morogtak, hogy: „Bevitetnék ezek az egész Kákás tót!", s úgy segítettek magukon, hogy néhány röget belökdöstek az útmenti pocsolyákba. Hamarosan rájöttek erre a fazekasok, s le- és felrakodásnál megszámolták a rögeket.

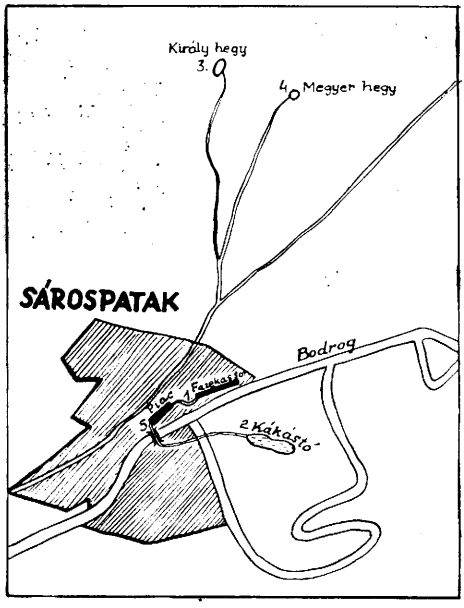
Sárospatak határában szedték a fehér és veres festéknek való földet is.[51] A *fehér festék* a várostól 4 kilométernyi távolságra levő Megyer hegy oldalában található kaolin, amelynek a soványabbját válogatták, s őrölték festéknek. Elég nehéz volt hozzájutni, mert köves rétegen keresztül kellett lyukat vágni, s 2—3 méter mély aknaszerű gödröt ásni. A gödör fenekéről és oldaláról csákánnyal vágták fel a kaolint, kosarakban kötéllel húzgálták fel, s szekérrel szállították haza. Egy-egy gödörből évekig termelték a festéket, egész kis bánya alakult ki a föld alatt. Munka után deszka ajtóval befedték a gödör nyílását, s behúzták kőtörmelékkel, giz-gazzal. A mult század közepétől kezdve egyre nehezebben kaptak festékásásra alkalmas helyet, ezért a céh 1851-ben egy szőlő parlagot vásárolt, s azt használták azután közösen.[52] A festékásás különben is mindig közös munka volt,[53] a munka természete és a szállítás miatt. A festékszedő hely ma is a céh utóda, a Fazekas Ipartársulat nevén van, de évtizedek óta nem használják már, hanem a kaolin bányából kikerülő, gyári felhasználásra alkalmatlan, soványabb kaolintörmeléket hátalják haza.[54]

A földesuraságnak fizetett taksa ellenében szedhették a *veres festéket*, vagy *veres földet* is. (Vasoxid tartalmú föld). A Király-hegy Forró kút nevű forrása környékén vékony füves réteg alatt található nagyobb mennyiségben. Kapával leszedték a füves réteget, s csákánnyal felvágták a 10—20 cm vastag réteget. Általában évente egyszer mentek érte közös fuvarral (L. 10. kép.)

A *fekete festék* vagy *fekete föld* (mangán tartalmú agyag) megszerzése már nehezebb volt. Az Eger város határában lévő Nagyeged hegy oldalából vágták ezt a sűrű, kemény, fekete agyagot. Rendesen két szekérrel mentek érte, gyékényfedelű ekhóval, a fuvaroson kívül egy-egy fazekas is ment a szekéren. Három-négy napba telt egy rakománnyal való fordulás. A mult

[50] L. az 1825—29-es úriszék előtti per aktáit.
[51] L. az úriszék előtti per aktáit és Harsányi István i. m. 95
[52] L. Sárospataki Kollégium Nagykönyvtára, Kézirattár: 2093.
[53] L. a fazekasok festékásási költségeinek kivetését 1896-ból. Sárospataki Kollégium Nagykönyvtára, Kézirattár: 2092.
[54] L. Hűséges szívek. Szerk.: Szathmáry Ferenc. Fischer Lajos kiad. 25. Sárospatak, é. n.

század végén, mikor számban is megfogyatkoztak, s szegényebbek is lettek a fazekasok, egy fuvarozással foglalkozó elszegényedett földbirtokos szállította a fekete földet a maga költségén, s az adogatta el nekik apránként. Az utolsó harminc évben dolgozó néhány műhely számára pedig mindössze két alkalommal szállítottak néhány zsákkal vasúton.

10. kép. 1. a Fazekas-sor, 2, az agyag-lelőhely, a Kákás-tó. 3. veresfesték-lelőhely a Király-hegyen, 4. fehérfesték-lelőhely a Megyer-hegyen. 5. a piac.

A fenti festékeket és azok keverékeit ma is használják. A fehér és a veres keverése által nyerték a testszín árnyalatú *fakót*, a fehér és fekete keveréséből pedig egy meglehetősen bizonytalan piszkosszürke színt, amit *szürke* néven használnak. A szürkében sok a fehér és kevés a fekete. Száz év előtt a fordított arányú keverékét használták, s az azonos volt a violett árnyalatú habán színnel. Abban az időben mindenütt ezt a színt találjuk a mai fekete helyén, a mai fekete pedig ebben a színárnyalatban tulajdonképpen nem fordult elő sehol. Ami kevés feketét céhkorsókon, edényfélén elvétve találunk, az valóban fekete, az egri fekete földből agyag hozzáadása nélkül készült, a mostani feketét pedig agyaggal keverik, s inkább barnásfekete (umbra) színárnyalatú. A fekete festék készítési módjának, illetőleg használatának megváltozása okát és idejét pontosan ki lehet mutatni. Száz év előtt kezdték a régebbi díszesebb edények és az egyszerűbb használati edények helyett a fehér és a fekete alapú díszes paraszt edényeket készíteni. A habán violett festésre (alapszín) alkalmatlan, az agyagnélküli fekete pedig túlságosan sötét, nem is kiadós, s kövérsége miatt nem állanak meg jól rajta más festékek. Így elkezdték a feketét agyaggal keverni, s ez a festésre (alapszín) használt fekete azután kiszorította a mintaelemek közül is a fehérrel kevert feketét, a violettet. Helyette maradt a sok fehérrel kevert, piszkosszínű szürke.

Ugyancsak abban az időtájban változott a *zöld* használata is. A zöld festéket a fazekasok maguk égették vörösrézből. A különféle vörösréz hulla

dékot cserépfazékba tették, megsózták és égetéskor a katlanba tették. Az égetéssel vastag oxidréteg keletkezett rajta, amit mozsárban levertek, s leőröltek. Száz év előtt ezt a zöld őrölt festéket kétféleképpen használták. A használati edények legnagyobb része zöldmázas volt, s a zöld mázhoz a festéket közvetlen a nyers mázba keverték, illetőleg másodszor azzal együtt őrölték meg. A zöld mázhoz a nyers edényt alafestették fehérrel, azt kiszáradása után kiégették terrakottának, s úgy vonták be a mázzal, másodszori égetéshez. A zöld festék (rézoxid) másik használati módja az volt, hogy a szemcsés port összeőrölték fehér festékkel (kaolin), s a többi festékek módján tarkáztak vele. Mára a zöld használatának ez az utóbbi módja maradt meg csupán, mivel száz év óta zöldmázas edényt igen ritkán készítettek.

1920. tájáig használták a *sárga* színt is, 1938. tájáig pedig a *kéket*. A sárga *antimon*ból és az ú. n. *hamerslág*ból (Hammerschlag: vaspor, a kovács által a tüzes vasról levert vashulladék) készült. Kizárólag tarkázásra használták, arra is leginkább 1850. tájáig, a paraszt edényeken már csak elvétve, gurgulya pontozásként fordul elő. A mult század végén a fazekasok legnagyobb része készítési módját sem ismerte. A fazekasok által *smolkának* nevezett kék festéket (kóbalt) készen kapták. A fehér festékhez keverték, illetőleg azzal együtt őrölték le. Nagyon kevés kellett belőle, s nagyon szép színárnyalatokat lehetett vele kihozni, attól függött a színárnyalata, hogy mennyi fehérhez keverték. Tarkázó festékként használták elsősorban, virágelemek festésére. Körülbelül 1938. óta nem tudnak hozzájutni, amiatt maradt le az edényekről, s adta át részben a helyét az említett piszkosszürke színnek.

A máz ólomgelétből (galenit: ólomoxid) és *békasóból* (kvarckavics) készült. A békasó nagyobb mennyiségben található a Sátoraljaújhely fölötti Bári községben, egy patak medrében. Nyári vasárnapokon kora reggel felszedelőzködött néhány család apraja-nagyja, s közös fuvarral mentek békasóért. Különösen a gyerekek voltak a békasó-gyűjtésre nagyon kaphatók és alkalmasak. A kavicsokból néhány marékkal az edény égetésekor a tűzbe tettek, majd áttüzesedett állapotban vízbe dobálták, ahol szétvirítottak. Ezt a darabos kvarcot mozsárban megtörték, malmon leőrölték, majd összeőrölték a már egyszer szintén leőrölt ólomgeléttel. Ez volt a nyers máz, amit azután kissé higítva, kanállal öntöztek az edényre. Az ólomgelét helyett ma míniumot, a békasó helyett pedig kvarclisztet vásárolnak, ez egyszeri összeőrlés után mázolható.

A műhely felszerelésében és a szerszámok használatában lényeges változás nem történt az utolsó százötven évben. Néhány szerszám fölöslegessé vált, vagy valamely ok miatt kimaradt a használatból, ezeket röviden az alábbiakban ismertetjük.

Minden fazekasnak volt régebben ú. n. *gyikény*-e. Nagy négyszögletes gyékényszőnyeg volt ez, amelyet leginkább ekhó fedelének használtak festék- és edényszállításoknál. Borús időben az agyagásáshoz is kivitték, s ha eleredt az eső, azzal takarták le az agyagtömböt. A gyékényre állítgatták az udvarra szárítani kirakott nyers edényt is. Mikor mult század végén a szorosság miatt a Bodrog-partra építették a katlanokat, azokat is gyékénnyel takarták le az eső ellen. A vásározás, faluzás, nagyobb szállítások megszűnésével fölöslegessé váltak, s lassan kikoptak a használatból.

A *korongnagyobbító* egy kb. 2 cm vastag, a korong lapjánál vagy 10 cm-rel szélesebb köralakú, gyalult keményfa lap volt. A szélesebb fenekű

edények korongolásához használták olymódon, hogy agyaggal ráragasztották a korong lapjára.

A *fülező* két végén legömbölyített fadarab, amellyel a felragasztott edény fület a ragasztás helyén megnyomták, hogy jól odaragadjon. Időmegtakarítás szempontjából maradt ki a használatból, a jobbkéz nagyujja is megteszi ugyanis ezt a szolgálatot, s nem kell minden darab edénynél a fülezőt kézbe venni.

Volt kétféle is az úgynevezett *szolgá*ból. A kisebbik egy gerendadarabra, mint talpra szögezett léckeret volt, az egész vagy 60 cm magas. Erre és a korongoló pad végére tették az ú. n. „dolgozó deszká"-t, melyre a kikorongolt nyers edényt rakták. Ha egy deszka tele volt edénnyel, jó időben az udvarra vitték a festés alá szikkadni, s ilyenkor egy másik fajta szolgára tették. Ennek is gerendadarab volt a talpa, s arra volt egy T-alakú léc állvány szögezve, az egész kb. egy méter magas lehetett. Két ilyen állványon állt egy deszka edény, míg a felületi nedvességét a levegő leszívta. A múlt század végén még mindkétféle használatban volt, a mai fazekasok még emlékeznek reá, de nem tudják megmondani, hogy a század elején már miért nem használták egyiket sem.

A békasó törő mozsár keményfaderékből kivájt, vastag abroncsokkal megerősített nagy famozsár volt, amelyhez egy súlyos vasbunkó is tartozott. A megtüzesített és hideg vízben szétmállasztott kvarckavicsot benne törték meg leőrlés előtt. Mióta a mázhoz szükséges kvarclisztet leőrölt állapotban készen kapják, nincsen rá szükség.

A festékeket és máznak való nyersanyagokat régebben külön-külön hordókban tartották, amelyeket *festékes hordók*nak neveztek. Nyúlánk formájú, vékony, fűrészelt dongájú, faabroncsos hordók voltak ezek, olyanformák, amilyenekben a paraszti háztartásokban száraz, szemes termények álltak. Valószínűleg ma is használnák őket a fazekasok, ha kaphatók volnának, de ma már mutatóban sem látni belőlük egyet sem.

A sárospataki fazekasság története edényformák változása és ornamentika fejlődése szempontjából teljes egészében jelenleg még áttekinthetetlen, mert sem multjára, sem más fazekas gócokkal való kapcsolataira vonatkozólag nem rendelkezünk elegendő adattal.

A mult teljes felderítésére elegendő adat remélhető a tervbevett további várbeli ásatások révén. Az eddig ismert adatok alapján is meg tudjuk azonban állapítani a sárospataki edény történetének körülbelüli korszakait.

Az első korszak a XVI. század végéig tart. Mázatlan, festetlen gótikus és renaissance kályhadarabokat ismerünk ebből az időből meglehetős számmal, s sok belőlük jól restaurálható. A konyhaedények számtalan cseréptöredékéből azonban egy darabot sem sikerült restaurálni. A változatos, gazdag agyagdíszítésű kályhadarabokkal összehasonlítva szembetűnő az utóbbiak egyszerűsége. Az agyagdíszítés legegyszerűbb formája, a sima zsinórozás fordul elő elvétve rajtuk. Míg a kályhadarabok nyilvánvalóan az úri nép számára készültek, a konyhaedényeken kivitelbeli különbséget nem látunk: egyformák voltak az úri konyhák és a köznép számára készítettek. Nagyobb részük minden díszítés nélkül való, kisebb részükön, az újabbakon, egyszerűbb festékdíszítéseket találunk: sima és ökörhúgy zsinórozást előbb fehérrel, később veressel is; mindkettő a maival azonosnak látszó földfesték. A cserép anyagát tekintve sem a kályhadarabok, sem az edénydarabok nem mu-

tatnak eltérést a mai sárospataki edényekétől, még égetési hibát (cserép falában húzódó kiégetlen agyagréteg) is alig találunk rajtuk.

A második korszak a törökös kerámia korszaka. A törökös cserépdarabok nagy száma és változatos díszítése arról tanúskodik, hogy nem futólagos és felületes volt itt a törökös kerámia hatása, hanem hosszasabb és mélyreható. Díszítésük jellegében mitsem különböznek törökkori kerámiánk jellegzetes darabjaitól, legfeljebb cserépanyagában. A cserépdarabokból négy edényt sikerült kiegészítésekkel restaurálni. Ezek is és a restaurálhatatlan darabok is edényforma és díszítés szempontjából élesen elkülöníthetők díszesebb edények és konyhai használatra, illetőleg a köznép számára készített edények csoportjára. A díszesebb edényeken, halványzöldbe játszó fehér alapon, fekete, veres és zöld színekkel festett törökös mintákat látunk, az egyszerűbb formájú konyhai edények darabjai pedig zöldek, sárgásbarnák, vagy ezek összefuttatásával, egymásra csorgatásával vannak díszítve, ritkábban egyszerű fekete gurgulyadíszítéseket látunk rajtuk.

A harmadik a habán hatás korszaka. A legérdekesebbnek sejtett és a legkevésbbé ismert. Az írásos emlékeken kívül a XVIII. századi és XIX. század eleji szórványos tárgyi emlékek bizonyítanak annyit, hogy habán hatás volt. Hogy e hatás mennyire volt közvetlen és mélyreható, nem tudjuk, mert pontosan azt a kort nem ismerjük, amely erre a kérdésre választ adna, a XVIII. századot.

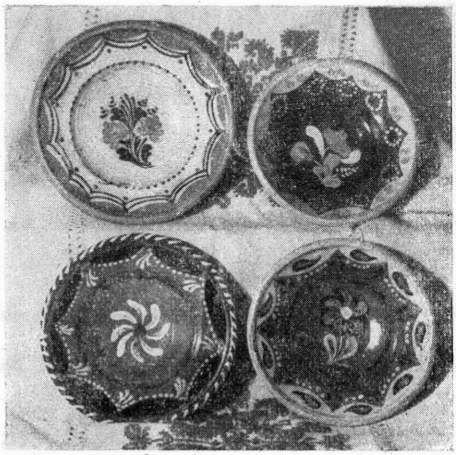
Az alábbiakban az utolsó százötven esztendőt tekintjük át részletesebben. Ebből az időből sem ismerjük eléggé a sárospataki fazekasság más fazekas gócokkal való kapcsolatát. Az összehasonlítás és kapcsolatok keresésének lehetősége elég kevés egyrészről azért, mert a sárospataki fazekasság, legtöbb fazekas gócunktól eltérőleg, nem egy nagyobb góc-csoportban helyezkedik el, hanem meglehetősen magányos gócként élt mindig, közvetlen környékén csak kisebb, jelentéktelenebb fazekas gócok voltak. Nehéz a kölcsönhatások vizsgálata másrészről azért is, mert az összehasonlításra számbajöhető jelentősebb fazekas gócok meglehetősen ismeretlenek.

A kölcsönhatások alkalmai a vándorlások, és az edény vándorlása, az értékesítés. Megfigyelésem szerint az előbbinek nem volt jelentős szerepe a hatások közvetítésében. A díszítés mindenütt többnyire asszonyi munka[55], a férfiak nem közvetíthették. Sőt, az agyaggal való munkákban is alkalmazkodniok kellett a helyi munkamódszerekhez, edényformákhoz, az agyag természetéhez. Tudjuk például, hogy a mult század végén Ungvárról idevándorló segédeknek valósággal bele kellett tanulniok az itteni mesterségbe: heteket kínlódtak, míg elsajátították az itteni edényformákat, megszokták az itteni agyagot. Nem is találjuk semmi nyomát annak, hogy a rövid idő alatt idejött négy fazekasnak valami hatása lett volna az itteni fazekasságra. Több hatást közvetítettek azonban a vásárok és kereskedők révén messze elvándorolt edények. Az Ungvár—Munkács környéki és a felsőtiszai kerámia hatóterülete irányában a sárospataki edény értékesítő területe meglehetősen elhatárolt, a középtiszai kerámiáéval azonban mélyen egymásba nyúlik, megfigyelésem szerint kölcsönösen a készítési helyekig ér. A kölcsönhatás bizonyos időben az edényeken nyilvánvalóan kimutatható (l. 11. kép), leginkább a mult század végéről és a század elejéről ismert edényeken. A hasonlóságot

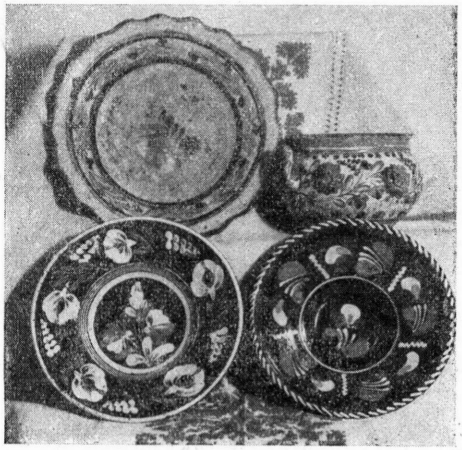
[55] Néhány jelből arra lehet következtetni, hogy valaha az edények tarkáját is a férfiak csinálták. A céhkorsókét és más díszedényekét bizonyosan.

mutató sárospataki edények száma elég kevés, sejthetőleg egy-két műhelyre korlátozódott a készítésük, s a velük egyidős többi edénytől annyira elütő jellegűek, hogy legtöbb esetben nem is kölcsönhatásról, hanem egyoldalú utánzásról kell beszélnünk. Kétségtelen rokonvonások az ezeknél régebbi edényeken is megfigyelhetők, de azok nem annyira jelentősek, hogy azok alapján a sárospataki kerámiai stílust a középtiszaihoz sorolhatnánk.

A sárospataki fazekasság XIX. századi és XX. századi történetét edénystílus fejlődése szempontjából három korszakra oszthatjuk. Az első korszaka a XVIII. századi virágzás vége, mely 1840. tájáig terjed. A második korszak a parasztedény kialakulásának és virágzásának korszaka, 1840. tájától 1880.

11. kép. Pásztói és tiszafüredi (középtiszai) tányér hasonló díszítésű sárospataki tányérokkal.

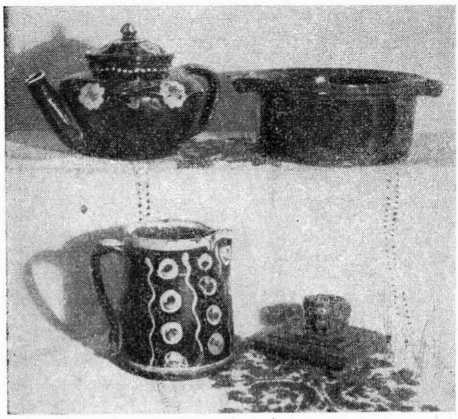
12. kép. A gurgulya- és ecsethúzások vastagodásának, a díszítés foltszerűvé és szervetlenné válásának folyamata 1850 előtti dísztálon, 1860 körüli komaszilkén, 1880 tájáról és a század elejéről való tányérokon.

tájáig. A harmadik a parasztedény-stílus romlásának korszaka 1880. tájától 1945-ig. Fejlődési folyamatról lévén szó, az egyes korszakok itt említett határai nem merevek és csak hozzávetőlegesek.

Az első korszakban kétféle kivitelben készültek az edények: díszesebbek és konyhai használatra, illetőleg a köznép számára valók. A díszesebb edények a tálak, tányérok, bokályok, a kulacsok, butykosok többféle fajtája. A tálak, tányérok a használatra valóktól eltérőleg laposak, szélesebb fenekűek, szélük legtöbbször csipkés. A butykos-, kulacsféléken gyakori a rárakott, formával nyomott, vagy karcolt agyagdíszítés, ami az egykorú használati edényről, s annak formában utódáról, a parasztedényről teljesen hiányzik. Az agyagdíszes edények máza olykor zöld, de legtöbbször színes festésű. A díszesebb edények alapszíne leginkább fehér, a tarkázás színei: a habán violett, később az agyaggal kevert fekete, a mai veres és zöld, ritkábban a fakó, kék és sárga. A díszítés hangsúlyosabb része, főleg a tálféléken, a színes virágelemekből álló koszorú, amelyet egyszerűbb fenékminta és gurgulyahúzások egészítenek ki. A gurgulya és az ecset használata jó egyen-

súlyban van, mindkettő vonalai vékonyak, finomak, az egész díszítés könnyed (l. 3. kép és 12/a. kép).

A köznapi, illetve a konyhai használatra készített edények egészen más jellegűek. Formában csak itt-ott különböznek a későbbi parasztedényektől, hiszen utóbbiak nagyrészt ezeknek a formáit öröklik; pl. a szilkék, fazekak, mély tálak, mély tányérok. Egy részük csupán mázas, egyszerű fehér zsinórozással, vagy zöld spricceléssel; legnagyobb részük zöldmázas, vagy sárgabarna mázzal elfuttatott, egyszerűbb festékdíszítéssel: csíkozással, eresztgetéssel ellátott.

13. kép. Gyári edényformák utánzatai: teás kanna (gyári kerámia után), lábas (öntött-vas edény után), csupor (pléh edény után) és tintatartó (üveg után).

14. kép. Koszorúmintás bokály és bokályból alakított naturalisztikus díszítésű váza; gyári lapos tányér és hasonló díszítésű parasztttányér.

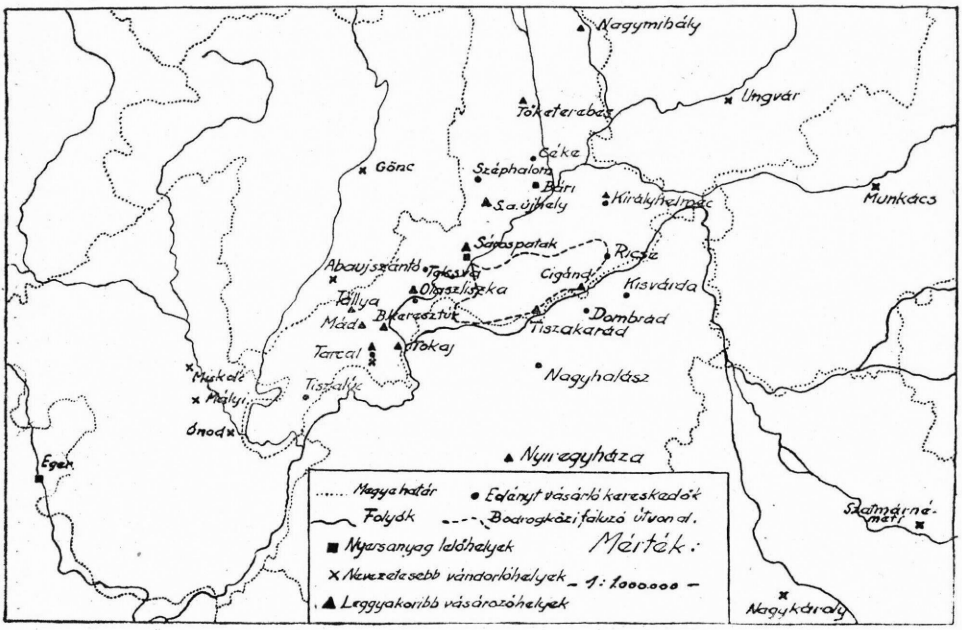
A parasztedény korszakában is megmaradnak a díszesebb edények, különösen a bokály, tál, tányérfélék, de nem piaci áruk már, hanem, ahogy ma mondják: megrendelésre készülnek. A megélhetést a parasztedények jelentik a fazekasoknak. A fazekastársadalom történetének ismertetése kapcsán utaltunk ennek a jelenségnek a társadalmi összefüggésére. A parasztedények kialakulásáról általánosságban elmondhatjuk, hogy formában az előző korszak használati edényeinek folytatói, díszítésben pedig a díszedényeknek. Röviden szólva: díszes használati edények. Az előző korszak használati edényeiről megmaradnak kisebb részükön az egyszerűbb festékdíszítések, de teljesen elmaradozik a zöld máz. Elmarad teljesen a díszedények jellegzetes díszítési módja, az agyagdíszítés. A díszes használati edények, vagy parasztedények felerészben öröklik a díszedények fehér alapszínét, felerészben pedig a habán violett helyett ekkortájt használni kezdett agyaggal kevert fekete, barnásfekete festését látjuk rajtuk. Sokan, tévesen, ezt a színt tartják a sárospataki edény alapszínének, pedig máig ugyanolyan mennyiségben készülnek a fehér edények is. A díszedények színes virágelemekből álló koszorúmintái kerülnek a parasztedényekre, kiegészítve a koszorúk szegésére, illetve a díszítő felület tagolására szolgáló sima és ökörhúgy gurgulyazsinórozással és gurgulyapontozásokkal. Ezek az edényforma és díszítés kihangsúlyozására való „elvont" elemek a parasztedény stílusának romlása idején sokszor önállósultak

és túltengővé váltak, s felületes szemlélőben azt a benyomást kelthették, hogy a sárospataki edény elvont díszítésű. A parasztedényeken már a kezdetén szélesebbek a gurgulya- és ecsethúzások, mint a díszedényeken voltak. Az agyaggal kevert feketét nem is lehet olyan vékony gurgulyával használni, mint a hígabb violettet lehetett. Ezenkívül az ecsettel húzott virágelemek kezdenek szélesekké válni, miáltal a koszorúkban foltszerű részletek keletkeznek. (L. 12/b. kép.) A gurgulya- és ecsetnyomok vastagodása és az ecsettel húzott virágelemek foltjainak nagyobbodása, a század elejéig állandóan erősödő folyamat volt, amely végül a díszítés szervetlenné válására, a koszorút összefogó elemek elsorvadására vezetett; a koszorúminták elemeikre hullottak szét. (L. 12/d. kép.) Ennek a folyamatnak egy közbeeső állomását látjuk egy 1880. körüli időből való tányéron (l. 12/c. kép), melyen a virágelemek szárukkal még összefüggenek, a koszorút kiadják, de a virágok olyan nagy foltok már, hogy elvonják a figyelmet az összefogó elemekről. A mai sárospataki edények legnagyobb részén 14—15-féle, elemeire széthullott koszorúminta változatait látjuk.

A *parasztedény* stílusának hanyatlása idején, főként 1880-tól egyrészt végbemegy az a folyamat, amelyről fentebb szólottunk, másrészt a gyári edényekkel való verseny folytán, s azok utánzása révén néhány új edényfajta, s új díszítőmód keletkezik. Mint említettük már, ezek az utánzatok nem a gyári edény népi variánsai, hanem gicsek. Az edényformák utánzásánál nem tartják szem előtt az anyag természetét, a díszítés utánzásánál pedig az edény szerkezetét. A gyári kerámiánál az agyagedény vaskosabb, az öntöttvasedény formái túl merevek agyagedényeknek, a pléhedényhez képest pedig az agyag nagyon nehéz (L. 13. kép), az üveg utánzása egyenesen nevetséges. Ha ezekre az edényformákra a parasztedény *koszorú*mintáit próbálták ráerőltetni, rendesen nem találták meg a helyét, esetlen, erőltetett volt, kénytelenek voltak helyette más, az edény formájára alkalmazhatóbb díszítést keresni. Így kerültek az edényekre a nagy, száras, leveles, naturalisztikus virágszálak, virágcsokrok. (L. 14/b. kép.) Még gyarlóbb lett az eredmény, mikor a parasztformájú edényekre is a gyári kerámia díszítését kezdték alkalmazni. (L. 14/b., c., d. kép.) A mély, keskenyfenekű, nagy koszorútörésű paraszttányérok a széles, ág-bogas, középponti elhelyezésű naturalisztikus virágdíszeket összetörték, a díszítőfelületnek alkalmatlan feneket telezsúfolták, az oldala díszítetlen maradt. A parasztedény *tarkájának* dekoratív, stilizáló jellegével szemben az új, polgári ízlésnek megfelelően alkalmazott díszítés középponti elhelyezésű, naturalisztikus. A kétféle díszítésnek az alkalmazása a mai fazekasoknál már megállapodottabb, illetve élesen elkülönített abból a szempontból, hogy a naturalisztikus díszítőelemeket csak az újabb edényfajtákra rakják, a parasztedényeket mindig koszorúmintákkal díszítik.

Említettük, hogy az edény díszítése asszonyi munka volt. Az *agyagdíszítést* azonban a férfiak csinálták. Az agyagdíszítés legegyszerűbb formája a *zsinórozás* volt, amelyet olykor a használati edényekre is alkalmaztak, ma pedig csak azokon található. A nyersedények nyakára, vagy szélére rögtön a korongolás után fakés sarkával párhuzamos vonalakat (zsinórokat) húztak, *simákat*, vagy *ökörhúgy* (hullámvonal) alakúakat. A díszesebb edényekre alkalmazták a *karcolást*, *rárakott agyagdíszt* és *formázást*. A karcolás maradványai ma is megvannak: a túl száraz, festésre már alkalmatlan nyers edényekre karcolt felírásokat szoktak tenni. A rárakott agyagdísz úgy készült,

hogy a félszikkadt edényre kézzel rárakták az agyagot, azután kézzel, fadarabkával, szöggel alakították figurális dísszé, virág-, levélmotívummá. Ma ennek a díszítőmódnak semmi nyoma. A formázás szintén domború díszítést adott, készítése az ú. n. *formaprésse*l történt. Ezzel az eljárással kizárólag a lapokból összeállított könyvalakú butykost lehetett díszíteni. A formaprést a fazekasok maguk készítették, készítése elég körülményes volt. Először domborúan megmintázták a díszítést, azt kiégették, a kiégetett pozitívval kinyomták a forma negatívját, azt ismét kiégették, s azzal kinyomták azután a mintát a butykos lapjaira. A prést használat előtt olajozták, vagy finom hamuval megszórták, hogy az agyag bele ne ragadjon. Ez a díszítő eljárás a gyári edény utánzása idején abban a formában újult fel, hogy a lapos dísztálakra kezdtek nagy rózsákat nyomni a kikorongolás után, csak ezeknek a negatívja már nem agyagból, hanem gipszből készült. A mai fazekasoknál is megvan még két gipszforma, de régen nem használják.

15. kép. A sárospataki fazekasság hatóterülete a XIX. század második felében.

Az edény nagyobb részét maguk értékesítették a fazekasok, kisebb részét kereskedőknek adták el. A saját maguk által történő értékesítésnek háromféle módja is volt. A legállandóbb a *piacozás*. Az asszonyok jóformán minden délelőtt kint ültek a piacon. Háti ruhába kötve háton cipelték az eladásra szánt edényt, még előre is kötöttek egy kosárral az apróbb edényből, a nagyobb füles edényeket pedig az inasok kötéllel *póré*ba kötve vitték utánuk vállon. Még 1900. körül is 17 asszony árult a piacon egy sorban, a piacnak az egyik oldalát teljesen elfoglalták. Igyekeztek mennél korábban menni, hogy egymást megelőzzék, s általában nagy versengés folyt a vevőkért. Kis székeken üldögéltek egész délelőtt, s onnan alkudoztak a

vásárlókkal. Délben jött az inas értük, s hazaszállították a megmaradt *portékát*. A múlt század végén, mikor kevés edényt tudtak naponként eladni, az állandó hazaszállítgatás elkerülése végett a piac környékén egy-egy fáskamrafélé raktárhelyiséget béreltek s abból rakodtak ki a piacra, csak a hiányzó edényfélékkel egészítették ki a készletet otthonról.

Az értékesítés másik módja a *vásározás* volt. Fuvarost fogadtak, a szegényebb időkben ketten-hárman összefogva. A vásár előtt való nap megrakták a szekeret, s távolabbi helyekre még aznap este, közelebbi falukba pedig a vásárnap hajnalán indultak. Az edényt szállító szekér elején, hátulján vesszőből font *faroskas* volt. A szekérderék aljára, élére állítva rakták a tál, tányérféléket, szalmával jól kibélelve. Azok tetejére jöttek a fazék-, csuporfélék. A rakomány teteje a szekérderékon jóval felül ért, jó erősen lekötözték kötelekkel, s az egészet gyékényfedelű *ekhóval* takarták le. Ha ügyesen *rakodtak*, nagyon kevés edény tört el útközben. A vásározás a távolabbi helyeken két-három napot is elvett. Sok bajjal, törődéssel járt, ezért rendesen a férfiak mentek vásározni; ők élvezték a vásárok mozgalmasságát, a nehéz, megszokott munkából jóleső kikapcsolódást jelentett nekik. Sárospatakon kívül nevezetesebb vásározó helyek voltak a mult század végén: Nagymihály, Tőketerebes, Sátoraljaújhely, Bodrogkeresztúr, Tokaj, Tarcal, Mád, Tállya, a Bodrogközön Királyhelmec, Cigánd, Tiszakarád, Szabolcsban Nyiregyháza. (L. 15. térképet.) Ezeken a helyeken már nemcsak egymással versenyeztek a vevőkért, hanem más gócok fazekasaival is, ezért a vásározás eredménye mindig bizonytalan volt. Megtörtént, hogy a nagy fuvar, időtöltés, edénytörés mellett az edény nagy részét haza kellett vinni. A század elejére emiatt igen elsorvadt az értékesítésnek ez a módja. A második világháborúig a bodrogközi vásárokra még el-elmentek ritkán, a ma dolgozó egyetlen műhely azonban vásározás nélkül is el tudja adni készítményeit.

A sajátmaguk által történő értékesítés harmadik módja a *faluzás* volt. Fuvarossal indultak, ugyanúgy rakodva, mint a vásárokra, s valamelyik szomszédos falun kezdve mentek faluról-falura egy bizonyos vidéken, egy napot, vagy fél napot töltve egy-egy helyen. Nem rakodtak le teljesen sehol, csak mindenfajta edényből néhány darabot, s ha nem volt kelendősége, mentek tovább. Az eredmény itt is mindig kiszámíthatatlan volt: néha két-három faluban elkelt az edény, néha 10—12 falut bejártak, mégis hazavitték az edény jó részét. A faluzásnak három iránya volt: a Hegyköz, Hegyalja és a Bodrogköz. A Hegyközön Radvány környékéig, a Hegyalján Szerencsig elmentek, a Bodrogközön pedig teljesen körülmentek, vissza Sárospatakig, tizenkét községen keresztül. (L. a térképet.) A hegyközi és hegyaljai faluzások a mult század végére teljesen megszűntek, a Bodrogközbe azonban a század elején még jártak. Faluzni az asszonyok jártak, mert az egész jobban hasonlított a piaci áruláshoz, mint a vásárhoz. Többnyire nem is pénzért adták az edényt, hanem terményért. Búza, rozs, árpa, zab, bab, kukorica volt az edények ára, *egyszer töltve, másfélszer töltve, kétszer töltve, háromszor töltve*, aszerint, hogy mi volt a termény, illetve mifajta volt az edény. A búza volt az alap, azzal a hasas edényféléket egyszer kellett tölteni, tehát annyi liter búza volt az áruk, ahány literesek voltak. A faluzó helyeken a szállásért, kosztért is mindenütt edénnyel fizettek.

A mult század végéig több faluból voltak állandó vásárló *kereskedők* is. Ők tulajdonképpen szintén faluztak az edénnyel a saját környékükön,

mégpedig természetesen olyan távolabbi helyekre igyekeztek, ahova a fazekasok révén nem jutott el az edény. Az értékesítő terület így jelentősen kiszélesült általuk, sajnos, pontosan nem lehet megállapítani, hogy meddig terjedt. Olaszliszka, Tolcsva, Tarcal, Tiszalúc, Céke, Széphalom, Királyhelmec, Ricse, Nagyhalász, Vencsellő, Kisvárda helységekből jöttek állandó vevők. Néha előre megrendelték az edényt, előleget is adtak, s mikor érte jöttek, akkor fizették az árát, néha csak megjelentek edényért, s úgy válogatták össze, amire szükségük volt. Az edényrendelés *száz számra* történt. Ki volt kötve pontosan, hogy a száz edényben miből mennyinek kell lenni: 4 darab első tál, 6 darab második tál, 8 darab harmadik tál, 4 darab 3 literes tejescsupor, 30 nagytányér, 15 kistányér, 12 félliteres tejescsupor, 6 félmesszelyes (1/4 lit.) tejescsupor, 4 darab 2 literes tejescsupor, 12 pár fedő. Ez nem egészen 100 darab, hanem összesen 113. Száz számra adott edényért 5—6 forint körül adtak a kereskedők. Ez olcsóbb volt, mintha maguk értékesítették volna, de nem volt rá költség és fáradsággal nem járt. A fazekasok ismerték egy-egy vidék lakosságának az ízlését, igényeit, tudták, hogy mikor, hova, milyen edények kellenek. Kisvárdára például, de általában Szabolcsba és a Bodrogközre a fekete edény kellett, Vencsellőre a veres, Széphalom tájékára, a szlovákajkú községekbe a fehér és a szürke, a Hegyaljára mindenféle színű. A magyarlakta vidéken csak a rámásszélű csuporféléket vették, a szlovák vidéken a rámanélküli, kihajtott szélűt, amelynek a füle felül nem a széléhez volt ragasztva, hanem a széle alá, a nyakára. Úgy is nevezték, hogy „tót csupor". Tavasszal inkább a tejescsuprokat, tejfelnek való szilkéket készítették, őszre a lekvárnak való nagy kétfülű fazekakat és a virágcserepeket. (A fentiekhez l. a 15. térképet.)

II.

1. *Egy fazekas család rövid életrajza.* Ma egy fazekas műhely dolgozik Sárospatakon, az özv. Szkircsák Bertalannéé. Néhai Szkircsák Bertalan ungvári fazekasmester fia volt. A család valamelyik ungvárkörnyéki faluból származott, hol a nagyapa szegényparaszt volt. Szkircsák Bertalan két testvérével együtt korán árvaságra jutva egy ottani fazekashoz került tanulónak, ki az apjukról maradt ház lakbére fejében az árváknak gondját viselte. Abban az időben sok volt a fazekas Ungvárott, úgyhogy a mesterség kitanulása után bátyjával együtt Sárospatakra jöttek szerencsét próbálni, 1890-ben. Itt is nehéz volt akkor a fazekasok helyzete, de őket házasságuk ittmarasztotta, s bár nehéz körülmények között, de sikerült magukat önállósítani. Szkircsák Bertalan 1896-ban lett önálló. Házat bérelt és saját erejéből összeszedegette a műhely felszerelését; legnagyobb részét maga készítette el. Erős akaratú, leleményes, kiváló munkás volt. Még abban az évben megnősült, elvette volt gazdája, Kiss István mester leányát. Kiss István hallani sem akart erről a házasságról. Ő volt akkor a legvagyonosabb, legtekintélyesebb fazekas, a lánykérőnek meg a műhely felszerelésén kívül semmije se volt. Ráadásul a leány református volt, a fiú görögkatolikus, s csak törte a magyar szót, úgyhogy leendő apósa csak úgy emlegette: az a tót fiú. Szembeköpte a leányát, mikor az megmondta, hogy hozzámegy a „tót fiú"-hoz. Nehezen beletörődött azután a dologba, s ígérte is, hogy segíteni fogja őket, de soha semmit nem kaptak tőle. A fiatal asszony elbetegesedett és öt évi há-

zasság után meghalt, nem sokkal utána kislányuk is. Ekkor még azt a házrészt is visszaperelték az asszony testvérei, amit közös szerzeményként megváltottak tőlük.

1901-ben újra megnősült Szkircsák Bertalan, elvette egy felsőregmeci gazdálkodó leányát, első feleségének rokonát. Az új asszony igen nehezen szokott bele az új életbe, számára teljesen ismeretlen munkába, s emiatt

16. kép. Özv. Szkircsák Bertalanné fazekas házatája. A padlásfeljáró alatt a műhely ajtaja, az épület végén féleresz alatt a katlanház, jobbra az agyagház sarka látható.

eleinte nagyon nehezen boldogultak. Azután sűrűn jöttek a gyerekek is: 13 született a házasságukból, közülük 8 él, 6 fiú és 2 leány. A nagy család nevelése, szárnyrabocsátása egészen az utóbbi évekig nagy gondot és anyagi megpróbáltatást jelentett a számukra, úgyhogy sok évtizedes szorgalmas munkájukkal is mindössze egy fél házat tudtak szerezni 1919-ben. Két leányuk iparosokhoz ment feleségül, a fiúk is mind iparosok lettek, kettő közülük apjuk mesterségét folytatja. A két fiával tartja fenn a műhelyt Szkircsák Bertalanné férje halála óta. Egyik fia még nőtlen, otthon lakik, a másik harmadában dolgozik anyja műhelyében. Félig-meddig családtagnak számit magányos öreg segédjük is, ki csupán aludni jár haza. A tágabb család jelenleg 14 unokával összesen 30 tagból áll.

A Fazekas sor 26. szám alatti ház a Szkircsákéké. Két lakásból áll, csak a hátsó része az övék, az elejében egy napszámos család lakik, egy fiatalon elhalt fazekas özvegye a gyermekeivel. A porta a sor közepetáján, kerttel a Bodrog-part felé fekszik, valami 500 m^2 területű. Legnagyobb részét elfoglalják az épületek és a mesterséggel kapcsolatos épségek, készségek: katlanház, agyagház, agyagverem, tüzifa, szállító ládák. A kert kicsi, az udvar szűk miattuk. A lakóház középszerű falusi ház képét mutatja. (L. 16. kép.) Fala kőből épült, kívül-belül agyagos simítással, fehér meszeléssel. Teteje cserepes, padlása gerendás, padlózata döngölt föld. Ablakai, ajtói kellő nagyságúak, világosak. Az udvar felől végig faoszlopos tornáca van, melyet nyáron befuttatnak, virággal szegélyeznek. Virágos a ház előtti kiskert is. Lakásuk szoba-konyhából áll, a konyha egyúttal műhely is. A szoba nagysága

4.60 × 5.20 m. Berendezése: két ágy, két szekrény, tükörállvány, asztal, négy szék, virágállvány, cserépkályha, a falakon néhány családi kép. Berendezése és rendeltetése olyanforma, mint elmaradottabb középparasztokénak: a szekrényeken befőttes üvegek, az asztalon vászon abrosz, a simított földön rongyszőnyeg; csak nyáron alszanak benne, mert a konyhánál hűvösebb, életük a konyhában, illetve műhelyben folyik.

A mesterségen kívül semmi kereseti forrásuk, vagyonuk nincs. Nehéz volna pontosan kiszámítani, hogy mennyit jövedelmez a műhely, ők maguk nem is próbálták soha. Esztendőnkint 13.000—20.000 darab vegyes edényt égetnek és adnak el. Átlagban számolhatjuk 2 forintjával. Ebből legtöbb az edény égetéséhez szükséges tüzifára megy, amiből évente 270—300 q fogy el. A máznak való nyersanyag 3600—4000 forint. Ehhez jönnek a segéd fizetések, biztosítási díjak, adó, fuvardíjak, helypénzjegy. Ha mindezeket hozzávetőlegesen felszámoljuk, havi 500—600 forint körül marad megélhetésre. Nagy baj az, hogy a kiadások olyan természetűek, hogy egyszerre nagyobb összeg szükséges rájuk, a bevétel pedig apránkénti és nem egyenletes, teljességgel kiszámíthatatlan, így állandóan gyűjtögetni, zsugorgatni kell az apró bevételeket a nagy kiadásokra. A számítás végeredménye az, hogy tisztességgel megélnek, adósságuk nincs, ruházatuk, táplálkozásuk megvan rendesen.

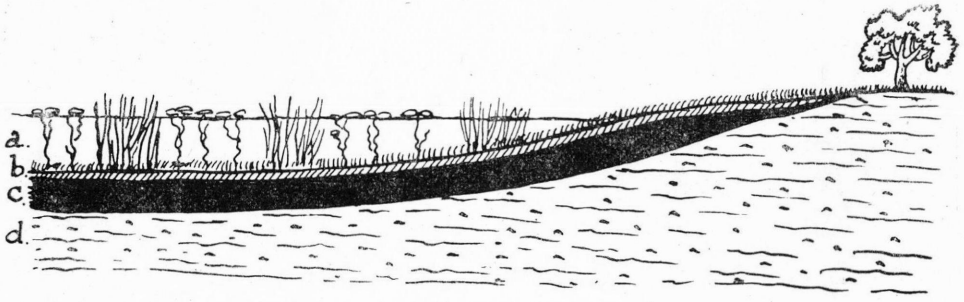
A jó kosztot nagyon megkívánja a munkájuk, s nem is fukarkodnak vele. Újabban sertést hízlalnak, néhány tyúkot, kacsát, libát tartanak, egyéb élelmiszert piacról vásárolnak. Hetenkint háromszor-négyszer esznek húst, ha sertésféle van, gyakrabban is. A reggelijük rendesen tej vagy kávé, télen szalonna, kolbász teával. Az ebéd valamilyen leves, főzelék vagy tészta, nyáron gyümölcs. A vacsora ebédtől maradt főzelék, vagy tészta melegítve, hozzá kávé, tej, télen tea, vagy forralt bor pirítós kenyérrel. A forralt bor ételszámba megy náluk, különösen vacsorára. Amint mondják, kívánja a szervezetük, az erős munka, sok meghűlés után. A család kedvelt étele a töltött káposzta, amelyből 3—4 napra valót is megfőznek egyszerre, s nem únják meg.

Életrendjük a munkához alkalmazkodik. Ha agyagszedés, edényégetés a napi munka, felkelnek sötét hajnalon s egész nap dolgoznak, csak étkezéskor tartanak pár perces szünetet. Rendkívüli alkalom azonban ritkán van, általában pontos idő- és mukamegosztással dolgoznak. Szkircsák néni mindig elsőnek ébred, s mire a férfiak munkába állanak, ő már minden reggeli munkát elvégzett, reggelijüket kiadta és indul a piacra. Ott tölti a délelőttöt, még a háztartáshoz szükséges bevásárlást is elvégzi, 12 óra után indul haza, s egy óra után kész az ebéd. Eltakarítván az ebéd maradványait, pihen egy kicsit. Három óra táján tarkázáshoz lát, s ha sok a munkája, 2—3 óra hosszáig csinálja egyfolytában, de közben elkészíti a vacsorát is, úgyhogy 6 órakor megkapják a férfiak az ételt és mehetnek dolgukra. Ő még rendbeteszi a háztáját, s ha szükséges, vacsora után is tarkázik egy órácskát. Nyolc óra után télen-nyáron lefekszik, mert a hajnali felkelés szüntelen munka, jövés-menés, s 70 esztendeje miatt kívánja a szervezete az alvást. A férfiak télen-nyáron 8 óra körül kezdik a munkát, s 1 óráig dolgoznak rövid cigarettaszünetekkel. Egyórás ebédszünetet tartanak, azután megint egyfolytában munkában vannak 6 óráig. Munka után megmosakszanak, átöltöznek, megvacsoráznak, s a két idősebb segéd hazamegy, a fiatalabb pedig az iparos ifjúság közé szórakozni, s 10—11 óra körül vetődik haza.

A férfiak munkarendje az, hogy kettő mindig korongol, egy pedig a többi kisebb-nagyobb munkát végzi: előkészíti az agyagot, szárításhoz igazgatja az edényt, s felügyel a száradásra, mázat, festéket őröl, ha edényégetés van, tüzel a katlannál, fát hasogat. Az utóbbi olyan hézagpótló munka; ha pillanatyilag nincs más, akkor szokták elvégezni. A munka általános menetét Szkircsák néni szabja meg, a férfimunkában azonban idősebb fia a szaktekintély.

A férfiak munkaruhája: rossz nadrág, rossz ing vagy ujjatlan trikó, rossz cipő, amelynek a kérgét levágják, hogy papucsszerű legyen, s könnyen lehessen le- felvenni. Ünneplő ruhájuk olyan, mint a többi iparosé. Szkircsák néni úgy öltözködik, mint a módosabb parasztasszonyok.

Mindnyájuknak elemiiskolai végzettsége van. Szakmabeli képzettségük nagyon jó, mivel a fiatalok apjuktól tanulták a mesterséget, aki fiatalabb korában a legjobb mester volt. Az öreg segéd és Szkircsák néni mögött pedig sok évtizedes tapasztalat van. A szakmabeli kérdéseken kívül is minden iránt érdeklődnek, s mindenben eléggé tájékozottak. A munkájuk azonban sok pihenést kíván, úgyhogy önművelésre, szórakozásra nem igen marad idejük. Rádiójuk, szépirodalmi olvasmányaik nincsenek, mindössze egy hírlapot járatnak, de azt is leginkább a fiatalabb fiú szokta olvasni. Értelmes, nyíltszívű, becsületes emberek, egymással egyetértésben, csendesen és szorgalmasan végzik munkájukat. Megszokták a gyakori látogatókat, s azokkal előzékenyen, türelmesen foglalkoznak. Nem csupán a mai mesterségről, de a régi világ emlékeiről is szívesen elbeszélgetnek, néprajzkutatóknak könnyű a dolguk velük.

17. kép. *A Kákás-tó keresztmetszete:* a) *a víz növényzete főleg káka, sulyom, vizitök;* b) *iszap, állati és növényi törmelékekkel;* c) *agyagréteg;* d) *homokos tófenék.*

2. *A mai sárospataki fazekasmesterség.* A mesterség legfontosabb nyersanyagát, az *agyagot*, ma is a közeli *Kákás* tón szedik. A tó a bodrogközi mocsárvilág maradványa, melynek a vizét a Bodrog tavaszi áradása évről-évre feltölti. A fenekén egy-két ásónyomnyi füves, törmelékes iszapréteg alatt 50—100 cm vastag agyagréteg húzódik. (L. 17. ábra.) A legvastagabb az agyag a tó szélein, s a legkönnyebb ott hozzájutni. Az agyagásáshoz legalább két ember szükséges. Valahol a víz szélén *gödröt nyit*nak, lehetőleg olyan helyen, ahol közel van a víz, tehát elég nedves az agyag. A gödörnyitás azt jelenti, hogy 2—3 m^2 területen ásóval felássák és kihányják az agyagot fedő füves réteget. Lehetőleg úgy szedik le a *gödör tetejét*, hogy az ásás után vissza lehessen majd rakni. Két-három év alatt újra befüvesedik, s

csak egy mélyedés jelzi, hogy ott *hótt gödör* van. Gödörnyitáskor gyakran bukkannak több évtizedes hótt gödörre, ott persze agyagot nem találnak. Gödör nyitás után *felás*nak az agyagból egy ásónyomnyi réteget, s azt a tó vizéből jól *meglocsol*ják, azután alaposan *áttapos*sák. Ilyenkor szokták az agyagot *kipróbálni*. Egy kis csomót átgyúrnak, kitisztítanak belőle, hosszú, vékony *hurká*ba sodorják és az ujjukra tekerik. Ha nem törik el a hurka, akkor edénynek is jó lesz az agyag. A *taposás* közben tisztítják is az agyagot: a taposó lába alá kerülő növényi törmeléket, csiga héjat, kavicsot kiszedik belőle. A taposás alatt a másik fazekas elkészíti az *agyagtömb* helyét. A gödör partján a gödör nagyságának megfelelő területen agyaggal *ledöngöli* a földet. A megtaposott agyagot a gödörben álló erre a helyre hányja ki lapáttal, a kívül álló ott *tömbbe tapos*sa. (L. 18. kép.) Ha az ásónyomnyi agyag elfogy, új réteget ásnak fel, s ezt addig ismétlik, míg a gödör kiürül, az agyag mind tömbbe kerül. Ha egy gödör nem ad annyi agyagot, amennyire szükségük van, új gödröt nyitnak. A tömbbe taposás után következik az agyag *rögelése*.

18. kép. Agyagszedés. Asóval kihányják a gödörből és tömbbe tapossák az agyagot.

19. kép. Az agyag rögbe göngyölgetése és szekérre rakása.

Aki a gödörben állt, feláll az agyagtömb tetejére, s a tömbből kilenc ásónyomnyit levág és egymásra csapdos. A másik ezeket az agyagcsomókat elszedi és a tömb mellé tett deszkalapon, az ú. n. rögező deszkán rögbe göngyölgeti. A rögezéskor rendesen ott van már a szekér is a szállításhoz, s a kész rögeket egyenesen arra rakják. (L. 19. kép.) Egy-egy rög 25—30 kg súlyú szokott lenni, s 30 darabot raknak belőle egy szekérre. Az agyagszállító szekér megnyújtott parasztszekér, alacsony rakoncával, két oldalára hosszú deszkákat állítanak, s azok közé rakják az agyagot. Egy nap rendesen két szekérre való agyagot ásnak. Az ezzel járó munka két embernek, meg a fuvarosnak ebédszünettel együtt hét órát vesz igénybe. Ha korán kezdik a munkát, s nagyon sietnek, naponta 4—5 szekérrel is haza tudnak vinni. Nyáron nem kell sokat szedniök, mert bármikor hozzájuthatnak, ősszel azon-

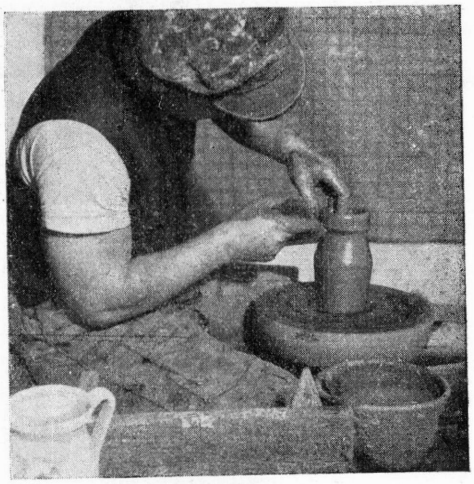
ban a télére szükséges mennyiséget be kell készíteni. Tavaszra úgy kifogynak belőle rendesen, hogy alig várják az idő enyhülését. Sokszor előfordul, hogy ősszel és tavasszal jóformán a fagyból kell az agyagot kiszedniök.

Az agyag raktározásának helye az *agyagház*, télére az *agyagverem* is. Az agyagház kis, nyárikonyhaszerű, apró ablakú, ajtajú épület a műhellyel szemben. Nyáron is jó hűvös, tartja az agyag nedvességét. Csak az egyik sarkában áll az agyag, többi része szerszám, festék és készedény raktárul is szolgál, az agyaggal szomszédos sarkában pedig van egy kis rakott tűzhely is, mellyel télen a fagyos agyagot melegítik. Az agyagverem az agyagház mellé ásott négyszegletes, fedetlen gödör. Az oldala meg van egy kicsit döngölve agyaggal, hogy a belerakott agyag földdel ne szennyeződjék. A vermet csak téli raktározásra használják; 4—5 szekér agyag fér el benne.

A hazaszállított rögeket bedobálják az agyagház közepére, s csak másnap szokták tömbbe taposni. A rögeket a szelő dróttal (35—40 cm hosszú puha drót, melynek a két végére rongydarabka van kötve, hogy meg lehessen fogni) kettévagdalják és a fél rögeket négyzetalakban az agyagház sarkában a földre csapdossák, ott jól *letaposs*ák. Letaposás után újra raknak egy *sort* fél rögekből, s a tömbbe taposást addig csinálják, míg a rögek elfogynak. Közbe-közbe ásóval *megigazít*ják a tömböt, hogy szabályos kocka alakú

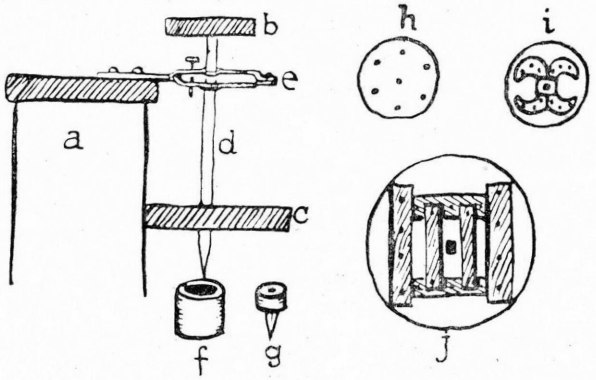
20. kép. Az agyagtömb bunkózása az agyagházban.

21. kép. Hasas edény korongolása fakéssel. „Hashúzás." Elől a „macska" a „víz-edény"-nyel, szélén a „simítóbőr".

legyen, az *agyagverő bunkó*val jól *megbunkózz*ák az oldalát és a tetejét (L. 20. kép), hogy mennél tömörebb legyen, mennél kevesebb levegő maradjon benne, s mennél jobban tartsa a nedvességet. A tömb készítésénél most is állandóan figyelik az agyagot, s minden idegen anyagot kiszednek belőle. Mikor készen van a tömb, körülrakják, befedik deszkadarabokkal a kiszáradás ellen. A tömbből *szeldel*ik azután naponként a korongoláshoz szükséges agyagot.

Korongolás előtt az agyagot *előkészítik*, korongolásra alkalmassá teszik. Az elkészítés két részből áll: *taposásból* és *gyúrásból*. A taposáshoz vékony szeletekben leszeldelik az agyagot a tömb oldalából az úgyneveztt *szelőkéssel*. A szelőkés kaszadarabból hajlított, széles pengéjű kétnyelű kés. A leszelt agyagot a *taposódeszkára*, egy 1 m^2 nagyságú vastag deszkalapra rakják, vízzel jól *meglocsolják*, s míg a víz felszívódik, állani hagyják. A vízzel átitatott agyagot a deszkán *áttapossák*. Taposás közben szokták finom hamuval, vagy homokkal *soványítani*. A nagyon kövér agyag ugyanis száradásnál, vagy égetésnél megreped. Homokkal, vagy hamuval hintik meg a taposó deszkát is, hogy az agyag rá ne ragadjon. Az egyszeri áttaposás után az agyagkorongot élére állítják, szelődróttal téglaalakú darabokra vagdalják, újra a deszkára rakják és áttapossák. Az előkészítő taposást négyszer ismétlik. A taposásnál a taposónak a jobblába van elől, és mindig balra forogva nyomkodja a jobblábát sűrűn egymás mellé, a balt pedig viszi ellentétes irányba, a jobbláb munkáját elegyengeti vele. Az utolsó taposás után a korongot, vagy *karikát* élére állítják, téglaalakú darabokra szeldelik, a darabokat deszkalapra rakják, s onnan hordják be a *gyúrás*hoz. Az agyaggyúrás a műhelyben a *lókán (korongoló pad)* történik. Egy-egy agyagkockát vesz egyszerre a kezébe a fazekas, s olyanforma mozdulatokkal kezdi átgyúrni, mint az asszonyok a tésztát. Gyúrás közben a tenyere alá kerülő apró törmeléket, homokszemeket kiszedegeti: *kibolhássza*, azután vastag hurkává, *vurgli*-vá sodorja az agyagot. A vurglit a készítendő edény nagyságának megfelelő darabokká *szaggat*ja kézzel. A szaggatásban olyan gyakorlata van, hogy szemmértékre teljesen egyforma nagyságúak lesznek a darabok. Ezeket a kisebb darabokat is *rög*eknek nevezik. A rögeket még újra átgyúrják többszörösen, gyors, hengergető mozdulatokkal, azután csomóba rakják a lókára úgy, hogy a korongolónak a kezeügyében legyenek. — Rendesen egy napra való agyagot szoktak áttaposni, s igyekeznek mindig este elkészíteni a következő napra valót. Átgyúrni csak annyit szoktak belőle egyszerre, amennyi a korongoló padon kényelmesen elfér, úgyhogy a gyúrásra naponta négyszer-ötször is sor kerül.

22. kép. A fazekaskorong és részei: a) *korongoló pad (lóka);* b) *korong;* c) *korongtalp;* d) *stanga;* e) *korongnyak;* f) *tőke;* g) *persely acélból;* h) *a korong felső vaslapja a csavarokkal;* i) *a korong alsó lapja a stangára való erősítésre szolgáló anyacsavaros „rák"-kal;* j) *a korongtalp alulról a megerősítésére szolgáló lécezéssel.*

Az edény formálása a *fazekaskorongon* történik. A korong a *lókához* van erősítve az úgynevezett *korongnyakkal.* (L. 22. kép.) A korong 30—35 cm átmérőjű tölgyfalap, felső oldalán vaslemez borítja. Egy vas pálca, úgynevezett *stanga* körül forgatható a *korongtalp,* egy a föld felszíne fölött lévő nagy, súlyos, a koronggal párhuzamos falap segítségével. A stanga vége alul egy fatuskóba vert nagy vasszegnek, az úgynevezett *perselynek* a mélyedésében forog. Naponként meg kell olajozni. A korongot a fazekas maga szokta leállítani. A *lóka* vagy korongoló pad 60 cm magas kőlábú deszkalóca. Özv. Szkircsák Bertalanné műhelyében két lóka van egymás mellett, s mindkettőhöz van egy-egy korong erősítve. A két korong között át van téve egy keretes deszkalap, az ú. n. *macska,* amelyen a vizesedény meg a korongoláshoz szükséges eszközök, meg a korongolásnál a kézről leszedett agyag iszap, a *srékely* áll. A két korongoló úgy helyezkedik el, hogy a macska jobbkezükre essék. Egy *hasas edénynek* a korongolása a következőképpen történik. A korongoló egyenletes forgásba hozza a korongot a korongtalpnak a lábaival való gyors meglendítése által. Jobblábbal előre, ballábbal hátrafelé *rúg* a korongtalpon. Mikor a kellő forgása megvan, az agyagröget a korong közepére csapja, majd a korongra tapadt röget két tenyere alsó széle közé fogja, s gyengén hajlított tenyérrel a korong közepére szorítja. A *középre szorítás* főként hasizommal történik, ezért, hogy több erőt tudjon hozzá adni, a ballábat a korong mellé levert *karóra* támasztja. A középre szorítás által a rög a korongnak pontosan a közepére kerül, s szabályos kis koronggá formálódik. Szorítás közben a kezet kétszer-háromszor meg kell nedvesíteni. A középre szorítás után következik a *rög kifúrása.* A jobbkezét ismét megnedvesíti, s a két hüvelykujját a rög közepébe nyomja, külső szélét pedig behajlított mutatóujjakkal szorítja befelé. A fúrás következtében a rög kis hurkává válik. A hurkát kétoldalt a két kéz mutató- és középsőujja közé szorítja, s ezzel a *szélkiszorítással* kinyomja a benne levő levegőt és meghagyja az edény *fenekét.* A fenék meghagyása nagyon fontos mozzanat, mert pontosan olyan vastagnak kell lennie, mint az edény fala, ha vastagabb, égetésnél leválik. Ezután az agyag peremét két szélén a hüvelykujj és behajlított mutatóujj közé fogja, s szorítva mindkét szélén egyszerre húzza felfelé, körülbelül a leendő edény magasságáig. Ez a *csőhúzás.* A csőhúzással a fenekkel egyenlő átmérőjű egyenes falu cső keletkezik, amelynek a fala még jóval vastagabb a leendő edény vastagságánál. A csőhúzással felhúzott agyagnak azután a három *fakés-húzással* adják meg az edény formáját. A fakés szilvafából készült, háromszögalakú deszka lapocska, szélein elvékonyodik, egyik sarkában lyuk van, melyen a mutatóujj átdugható, hogy jobban meg lehessen fogni. A fakés-húzásokhoz a fakést és a balkéz mutatóujját nedvesítik meg, azután a fakést az edény aljához illesztve, s belülről a balkéz gyengén hajlított mutatóujjával kísérve alakítják az edény falát. (Lásd a 21. képet.) Az első fakés-húzással az edény formáját, hasát alakítják meg, azért *hashúzásnak* is nevezik, a másik két fakés-húzással csak a formát igazítják és az edény falát teszik sűrűbbé. A harmadik fakés-húzás után hagyják meg az edény szélét, a *szél meghagyása* után következik az edény belsejének a *simítása.* A megnedvesített *pintokat* (ovális alakú kemény bőrdarab, újabban gumidarab) a balkéz három ujja közé fogva alulról felfelé nyomják az edény falához, kívülről pedig a fakés élével kísérik. Befejezésül a kész edény szélét lesimítják ned-

ves *simítóbőrrel*. Ez hosszúkás, szattyánszerű bőrdarab, ami mindig a vizesedény oldalán lóg, hogy eléggé nedves legyen. A *kikorongolt* edényt azután a *szelődróttal* (vékony acéldrót, az *agyagszelővel* szemben úgy is nevezik, hogy *edényszelő*) *levágják* a korongról és az úgynevezett *dolgozó deszkára* teszik, amely a lókák végén van keresztültéve. Nagyjából hasonló módon készülnek a nem hasas edények is, csupán a formájuk megadására szolgáló húzásokban különböznek. A füles edényeket a korongolás után *fülezik*. Nem teljesen nyers állapotban, mert úgy könnyen formáját vesztené, hanem mikor egy kicsit megszilárdul. A fülnek való agyagot a korongolás közben a kezükről leszedett *agyagiszap*ból készítik, rendes agyaggal összegyúrva. Az összegyúrt masszából egyenlő darabokat szakítanak ki, azokat *hurkává* sodorják, azután a balkéz hüvelyk és mutató ujjából ellipszist formálnak, s azon a megnedvesített hurkát többször áthúzgálják, míg ellipszis keresztmetszetet kap. Az így keletkezett lapos hurkának az egyik végét odaragasztják az edény külső széléhez, a másikat a nyak és a has közé. A ragasztás helyét ujjal *megnyomják*, azután szépen *eldolgozzák*. A korongolás után szokták bizonyos fajta edények *lyukasztását* elvégezni. A korongról való levágás után rögtön kilyukasztják a virágcserepeket, szöggel, vagy fából hegyezett lyukasztóval. Lyukasztóval fúrják a tányérfélék fenekének peremébe az *akasztó fület*. Korongolás után szokták a díszesebb edények széleit hajtogatással, csipkézéssel, vagy recézéssel díszíteni. A *hajtogatott szél* úgy készül, hogy a *félszikkadt*, korongra helyezett edény szélének felső oldalára ráteszik a jobbkéz mutató és középső ujját és a hüvelyk ujjal alulról a két ujj közé nyomják az edény szélét. A hajtogatott szél oldalnézetben hullámvonalat ad. A csipkés szél szintén félszikkadt állapotban készül a korongon. A kisebb csipkéket konyhakéssel, a nagyobbakat szelődróttal vágják. A korongra tett edény jobbkézfelőli szélén sorban egyenletes karéjokat szeldelnek ki, miközben a korongot a szokott irányban lassan forgatják. A csipke lehet szabályos hullámvonal formájú is, lehet fogaskerékszerű is. Csipkézés után az edény szélét nedves ronggyal körülsimítják, hogy a vágás élei letompuljanak. A *recés szél* úgy készül, hogy a jobbkéz hüvelyk és mutató ujjával az edény szélét csipkedő mozdulatokkal egymás mellett összenyomkodják. A használati edények azonban leginkább sima, úgynevezett *kihajtott szél*lel vagy *rámás szél*lel készülnek. — A korongoló fazekasnak igen nagy formagyakorlattal kell rendelkeznie. 45—50 edényfajtát 5—6 nagyságban kell elkészítenie. A megszokott edényformáknál éppen az a művészet, hogy mennél egyformábbak legyenek. Mesterségét értő fazekas azonban teljesen ismeretlen formájú edényt első látásra ki tud korongolni.

A ma készített sárospataki edények kivitel szempontjából öt csoportba oszthatók: vászon-edények, mázas edények, festett edények, egyszerűbb festékdíszes edények, tarkázott edények.

A *vászon-edény*eknek csak a belsejük mázas, a külsejük sima terrakotta. (L. 23/a. kép.) A vászon-edényeknek legfeljebb a nyakára húznak fehér *zsinórozást*, semmi más díszítés nincs rajtuk. Ma főként tejescsuprok készülnek így. A vászon-csuprok kiválóan alkalmasak a tej altatására, mert a belsejükben lévő máz repedésein keresztül a savó felszívódik az edény falába, a máznélküli külső felületen pedig elpárolog, miáltal az edény tartalmát is hűti.

A *mázas edények* kívül-belül mázasak, de az egyszerű fehér zsinórozáson kívül semmi más dísz nincs ezeken sem. A külső és belső máz, a vászon edényekkel ellentétben, megfogja a nedvességet. Tejescsuprok, laposfenekű fazekak, lábasok, kacsaitató, kuglófsütő, kacsasütők készülnek mázasan. (L. 23/b. kép.)

A *festett edény*ről meg kell jegyeznünk, hogy a *festés* mindig egy színt, az alapszínt jelenti, szemben a *tarkázás*sal, amely a színes minták festésének a neve. Régebben, a parasztedény mai formájának kialakulása előtt általános volt a használati edényeken a festés, leginkább a zöld. Ma minta nélküli, festett edény nagyon ritkán készül, csupán azon néhány vevőnek a kedvéért, aki most is ahhoz ragaszkodik. A festett edény kívül-belül mázas, de a külsején a máz alatt sima fehér, fekete, zöld, veres, vagy fakó színű. (L. 23/c. kép.)

Az egyszerűbb festékdíszes edények csoportjába ötféle díszítőmód tartozik: a *zsinórozás, csíkozás, eresztgetés, rázás* és *elfuttatás*. Az úgynevezett tarkázáshoz képest egyszerűbb és ősibb díszítőmódok ezek, amelyek a parasztedény kialakulása előtt leginkább a használati edényeken fordultak elő, ma pedig túlnyomólag a tejescsuprokon találhatók. Ecsetet nem használnak egyikhez sem, gurgulyát is csak a zsinórozáshoz és csíkozáshoz. A tarkázással ellentétben mind az ötféle díszítés férfimunka, mindig is az volt.

A *zsinórozás*ról említettük, hogy főként a vászon és mázas edényekre alkalmazzák önálló díszként (L. 23/a, b. kép.), de megjegyezzük, hogy a tar-

23. kép. Vászon- és mázas csupor fehér zsinórozással, festett, csíkozott, eresztgetett, rázott és elfuttatott díszítésű tejescsuprok.

24—25. kép. „Tarkázás" a műhelyben. Elől a tarkázó deszka a tarkázó cserepekkel és gurgulyákkal.

kázott edényeken is van zsinórozás, a minták beszegésére, illetve a díszítő felületek tagolására. Kétféle *zsinór* van, *sima* és *ökörhúgy*. A magában álló zsinórozás mindig fehér színű, a tarkázás kiegészítésére szolgáló többféle

színű. A zsinórt a férfiak készítik. A kikorongolt nyers edényt némi *szikkadás* után visszateszik a korongra, még *fülezés* előtt, a *gurgulya szárat* a *nyakához*, illesztik, s *megfordítva* az edényt a koronggal, egyenletes lefelé húzás által sima zsinórt, függőlegesen le- és fel mozgatása által ökörhúgy zsinórt kapnak. Az ökörhúgy zsinórozásnak van egy egyszerűbb változata is, a *habozás*. Egyenletes sávot húznak az edény nyakára, azután az úgynevezett *habozóval*, amely egy fésűszerűen fogazott keménypapírlap, hullámvonalakat karcolnak a festék sávba a korong forgatása közben.

A zsinórdísszel ellátott edények többnyire festetlenek, a többi egyszerű festékdíszt azonban mindig festéssel (alapszín) ellátott edényekre alkalmazzák. A csíkozott, eresztgetett, rázott és elfuttatott díszítésű edények alapszíne többnyire fehér. A *festés* úgy történik, hogy a *festékes tálat* székre teszik, az edényt a *fenek* pereménél fogva, *szájjal* lefelé fölé tartják, az úgynevezett *öntőkanalat* a fenek mellé illesztik, s a festék csorgatása közben az edényt körülfordítják a kanál alatt. Így a festék az edény külső *falán* végigfolyik, egyenletesen befogja, a fölösleges festék a szája széléről a tálba csorog. Mikor a festés nedvessége a nyers edénybe beszívódik, illetve elpárolog róla, akkor kerül sor a díszítésre. Ugyanez az eljárás a díszítés nélkül festett és a tarkázás alá festett edényeken is.

A *csíkozásnál* a fehérre festett edényre felváltva fekete és zöld függőleges páros csíkokat húznak *gurgulyával*. (L. 23/d. kép.) Az edényt ugyanúgy a festékes tál fölé tartják, mint a festésnél, s vastag gurgulyával meghúzzák először felülről lefelé a fekete páros csíkokat, azután közéjük a zöldeket.

Az *eresztgetés* hasonlít hozzá, csak nem a gurgulyával húznak páros csíkokat, hanem az öntőkanállal öntenek széles sávokat, feketét és zöldet felváltva. (L. 23/e. kép.)

A *rázott edények* (L. 23/f. kép) fehér festésére fekete és zöld festéket ráznak (spriccelnek) az úgynevezett *rázóval*. A rázó a súrolókefe anyagával azonos „élesmosó", középen átkötött köteg, melyet a festékbe belemártanak, s a tál fölött a festéket az edényre rázzák róla. A fekete és a zöld színhez külön rázót használnak.

Az *elfuttatott* mintát (L. 23/g. kép.) a rázottból csinálják, olymódon, hogy a teljesen friss, nedves fehér festésre rárázott feketét és zöldet az edény vízszintes helyzetben való gyors megforgatása által egymásba futtatják, s ezáltal márványos minta keletkezik rajta.

A sárospataki edény ma nagyobb részben *tarkázással* készül. Az edény tarkázása *félszikkadt* állapotban történik. Különbség van az égetés alá való *szárítás* és a tarkázás alá való *szikkajtás* között. Az égetéshez teljesen ki kell száradnia az edénynek, úgyhogy nedvesség alig marad benne, a tarkázáshoz azonban bizonyos fokú nedvesség szükséges, különben nem áll meg a festés az edényen. Elő is fordul, hogy a munka torlódása folytán némely edényt nem lehet virágozni a *túlszikkadás* miatt. A félszikkadt állapot az, mikor felületi nedvessége nincs az edénynek, ujjnyom nem marad rajta a fogdosástól, kézbe véve, vagy egymásra rakva formáját nem veszti.

A félszikkadt edényt először festik, a már ismertetett módon, túlnyomólag fehérre, vagy feketére, de előfordul a veres és fakó alapszín is. Mikor a festés nedvessége annyira eltűnik, hogy fogdosástól ujjnyom nem marad rajta, akkor kerül sor a tarkázásra.

A festékekről már szólottunk. Ma a következő festékeket használják festésre és tarkázásra: *fehér, veres, fakó, fekete, zöld.* A zöld kivételével mind földfestékek, a zölddel is tulajdonképpen a fehér földfestéket festik meg, s úgy tudják csak használni. A festékanyagok feldolgozásának legfontosabb eszköze a festék- és mázőrlő *malom.* (L. 28. kép.) Szerkezetre és méretre nem sokban különbözik ez a szemes termények őrlésére szolgáló kézi malomtól, csupán a köve keményebb és a *kő* és *padja* közötti távolság pontosan szabályozható. Ezen *őrlik le* a festékeket (a mázat is) nedves állapotban, hogy *finom* legyen, kétszer is. A leőrölt festéket azután még vízzel kell *higítani,* hogy tarkázható legyen.

A *tarkázást* emlegetik *virágozás*nak is, s a kettőt azonos jelentésben használják mostanában. Ha egészen pontosak akarunk lenni: a tarkázás az edény egész díszítését jelenti, a befejező *zsinórozást* is, amit a férfiak a korongon raknak az edényre, a virágozás meg csak az asszonymunkát, az ecsettel, gurgulyával festett virágokat.

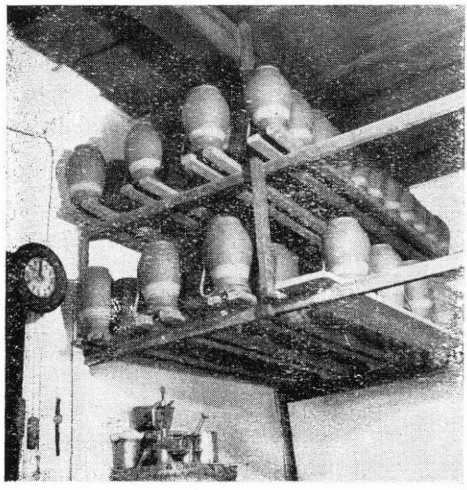
Az edény tarkázásának két eszköze az *ecset,* vagy *penzel* és a *gurgulya,* vagy *íróka.* Az ecset szőre gyerekhajból van, amelyet jó szorosan lúdtollba dugnak és cérnával átkötnek. Minden színhez két ecset van, *kis penzel, nagy penzel.* A nagy penzel kb. kétszer olyan széles nyomot hagy, mint a kicsi. Az ecsetek a festékes *tarkázó cserepek*ben állanak állandóan. A gurgulya a mindenfelé használatos ősi fazekasszerszám. Használata az ecsetnél sokkal régibb; a sárospataki fazekasságnál a mult század közepe tájától kezdte az ecset háttérbe szorítani. Gurgulya is kétféle van: *tarkázó gurgulya* és *zsinórozó gurgulya: nagy gurgulya* és *kis gurgulya.* A gurgulyák a tarkázó cserepekkel együtt egy nagyjából összeütött deszkaasztalkán, a *tarkázó deszkán* állanak. (L. 24—25. kép.)

A *tarkázás* helye a műhely közepe, jó időben a műhely előtti udvarrész. A befestett és félszikkadt edényt a tarkázás helyére hordják, csomóba rakják. Leállítanak egy kis hordót, arra teszik a *tarkázó deszkát.* A tarkázáshoz asztalos által készített kisebb méretű karszéket használnak. Alacsony karja támasztja a derekat a hosszas üldögélésben. Alacsonysága folytán a felső lábszár vízszintes helyzetbe kerül ülés közben, így a földre rakott edényt könnyen eléri a tarkázó, s a tarkázandó edényt a térdére állíthatja. Tarkázás előtt előkészítik a *tarkázó deszkát.* A tarkázó cserepeket megtöltik festékkel, szükség szerint hígítják vízzel, a gurgulyákat szintén megtöltik, belefújnak a *szár*ukba, hogy jól *szelel*nek-e, *kipróbál*ják, hogy engedik-e a festéket. A tarkázónak jobbkezére vannak a tarkázó eszközök, baltérdére állítja a tarkázandó edényt. Tálak, tányérok a cserépfal külső oldalával fekszenek a térden, s fenekük pereménél fogva forgatják őket a tarkázás alá, úgyhogy mindig a cserépfal belső oldalának alulra került részét tarkázzák. A hasas edények a fenekükkel állanak a tarkázó térdén, kissé balra kifelé dűtve, a száj szélénél fogva forgatják őket a tarkázás alá.

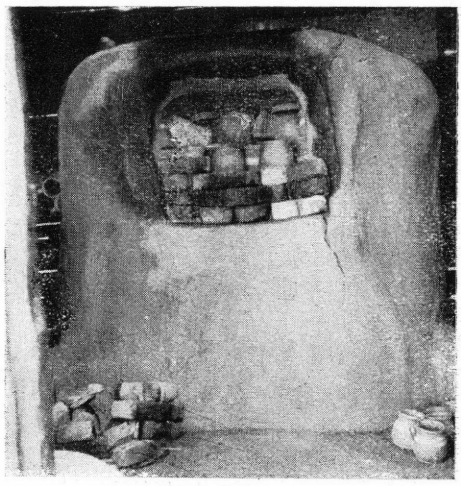
Általában először az ecsettel tarkázott részleteket húzzák meg, azután a bele, közé, mellé alkalmazott különféle *gurgulya-húzás*okat, *pontozás*okat. Kivételek a körbefutó szárú koszorú-minták. Ezeknél a *gurgulya-húzás* a minta váza, amelyre rárakják az *ecsethúzás*okat. Mind az ecset-, mind a gurgulya-húzások szélesek, kemény, határozott vonalúak, s vastagon vannak festve. Bár eléggé nedvesen festenek, a földfesték sem el nem fut, sem egybe nem fut, egymás alól át nem üt. Árnyalással nem is lehet vele festeni, csu-

pán az ecset nyomán vékonyabban vagy vastagabban maradó festék tűnik helyenként árnyalásnak.

A mai díszítés jellege, mint említettük, kétféle. A paraszt formájú edényekre túlnyomólag virágelemekből álló *koszorú*-mintákat raknak. 14—15 féle koszorú-minta változatait látjuk a tányérfélékén is és a hasas edényeken is. A díszítés hangsúlyos része a koszorú, amit mindig a legszélesebb, legkiemelkedőbb díszítő felületre alkalmaznak. A paraszttálaknak, tányéroknak a belső *oldalára*, a hasas edényeken a *has* domborulatára. A kisebb díszítő felületek, a *fenek* és a *szél* egy-egy virágmotívummal van csak díszítve, illetve valamilyen gurgulya-húzgálással; a hasas edényeknél sokszor elég nagy felületet ad a *nyak* és a *fül* is. A parasztedények díszítése mindig az edényformának megfelelően, pontosan és határozottan tagolt. Az edényfal homorú vagy domború hajlásainál, töréseinél *zsinórozás* választja el a díszítő felületeket. A zsinórozás az edényformát is kiemeli, meg a diszítést is hangsúlyossá teszi. A zsinórozás a férfiak dolga. A tarkázás után a korongra teszik az edényeket, s a *nagy gurgulyákkal* meghúzzák a zsinórokat. Fehér alapra többnyire feketét és zöldet, fekete alapra fehéret és vereset. A zsinórozást úgy is nevezik, hogy *bevégzés*, mert a tarkázott edény díszítése ezzel van befejezve.

26. kép. Tejescsuprok szárítása a műhelyben lévő szárítóállványon.

27. kép. A katlan a téglával, félig berakott pakolószájjal. Lent kétoldalt a szélvédők látszanak.

A tarkázott edényt azután *szárítani* kell az *égetés alá*. Említettük a tarkázás alá való szikkajtás és az égetés alá való szárítás közötti különbséget. A szikkajtáshoz a kikorongolt edényt az ú. n. *dolgozó deszkákra* rakják. A dolgozó deszkák 150—200 cm hosszú deszkalapok. Szélességük háromféle: a tálakhoz valóké 22 cm, csuporfélékhez 18 cm, virágcserepekhez 10 cm. Télen a szikkajtás és a szárítás a műhelyben, a padlás gerendázathoz erősített, tető lécekből összeállított *szárító állványokon* vagy *lázsafán* történik. (L. 26. kép.)

A szárító állványzat elfoglalja a műhely felső részének a felét, úgyhogy szükség esetén egy katlanra való edényt is el lehet rajta helyezni. Nyári napos időben az udvaron szikkajtanak: lerakják a deszkákat a tornácon, felrakják a padlásfeljáró fokaira, kirakják az udvarra is.

A szikkajtásnál az edényeknek a deszkákon való elhelyezése edényfajtánként különböző. A csuporféléket először a fenekükön hagyják szikkadni, nyáron 1—2 óra hosszáig, télen kétszerannyi ideig, azután a szájukra borítják őket, úgy hogy a szájuk a deszka szélénél valamivel kijjebb legyen, hogy a levegő belsejüket is járhassa. Így szikkadnak a virágozásig.

A tálakat, tányérokat napos időben a szabadban az oldalukra állítgatják belsejükkel a nap felé, s időnként megforgatják, hogy egyenletesen érje a nap mindenütt. Télen, vagy rossz időben a fenekükre állítva szikkadnak az állványokon.

A virágcserepeket, ha nap van, a nappal egy kicsit *megkapat*ják, azután gúlába rakják, s úgy száradnak az égetésig. Ha rossz idő miatt bent kell szárítani, akkor előbb a fenekükre rakják, azután a szájukra egy-egy rövid időre, azután a fenekükön a *szárító lécekre* rakva száradnak az égetésig.

A virágozás alá kerülő edények szikkadásánál nagyon kell arra ügyelni, hogy egyenletesen szikkadjanak, s túl ne szikkadjanak, mert a túl szikkadt helyeken ledobja az edény a festéket égetéskor, vagy a festék nedvességétől megreped a száraz edény a szárításkor

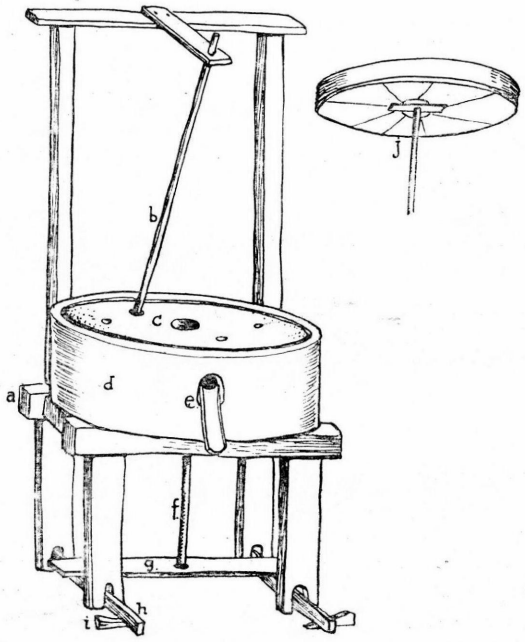
A virágozott és zsinórozott edényt a szárító lécekre rakják száradni. A *szárító lécek* 150—200 cm hosszú tetőléc darabok. Párosával állanak a szárító állványzaton, s a csupor-félék fenekükre állítva, a tányérfélék kettenként a szélükkel egymásra rakva kerülnek rájuk. Az égetés alá való szárítás időtartama szintén a melegtől, illetve az időjárástól függ. Mindaddig száradnia kell, míg a felülete *bors szárazzá* nem válik, sötétbarna színe világosszürke színű nem lesz. A jól kiszárított és jól korongolt edénynek már az égetés előtt van bizonyos *csengése*. Csak a jól kiszáradt edény nem reped meg az égetésnél, s csak az kap egyenletes téglavörös színt, a nedves edény a katlanban barnafoltos lesz, ha sikerül is az égetése. Nem eléggé száraz edényt csak akkor szoktak égetni, ha szárazból nincs egy katlanra való, s ilyenkor a katlan felső részébe rakják, hogy az első lassú tüzelésnél kiszáradjon.

A virágcserepek kivételével mindenfajta edényen van *máz*. A mázas edényeket mindig kétszer égetik. Az *első égetés* a nyers edényégetés, a terrakotta, a második a *mázégetés*. A két égetést rendesen egymás után következő két napon szokták csinálni, hogy a katlan ki ne hűljön nagyon. A terrakottának kiégett edényt másnap reggel kiszedik, nyers mázba buktatják, s újra berakják a katlanba második égetésre.

A máznak részben díszítő, részben gyakorlati célja van. A máz sima, csillogó felületet képez az edényen, a tompa terrakotta színek mélyebbé, élénkebbé válnak, sőt a rézoxid bizonyos vegyi folyamat folytán a máz alatt lesz zölddé. A máz teszi az edényt többé kevésbbé vízhatlanná, s tisztántartását ez teszi lehetővé.

A mázat ma *miniumból* és *kvarclisztből* állítják elő, tehát tulajdonképpen ólomüveg. Előbb leőrlik a kvarclisztet a *mázőrlő malommal* (l. 28. ábra) kevés minium hozzáadásával, nedves állapotban, azután az őrlethez hozzáadják a miniumot, s másodszor összeőrlik. A *nyers mázat* fahordóban

tartják, s mázolás előtt mindig hígítva használják. Jó időben csak a *katlanház* előtt mázolnak, rossz időben behordják az edényt a műhelybe. A mázolás eszköze a *mázoló tál* és az *öntőkanál*. A mázoló tál hatalmas, 35 cm száj-átmérőjű, 15 cm magas, paraszt formájú tál. Az öntőkanál régebben fakanál volt, most mázas pléh levesszedő kanalat használnak erre a célra. A mázolás az edény festéséhez hasonló művelet. A mázoló tálat székre teszik, s a tál fölött *öntik* a nyers, folyékony mázat az öntőkanállal a terrakotta edényre. A tányérféléket fenekük peremén fogják meg balkézzel, szájjal felfelé tartják, egy kanál mázat belejük öntenek, ferdén megforgatják, hogy

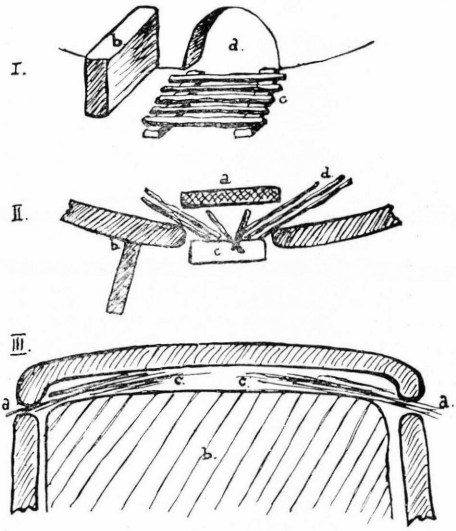

28. kép. Festék- és mázőrlő malom: a) állvány; b) malompálca a kő forgatására; c) forgó (malomkő) a közepén az emésztővel, melyen a darabos festéket beöntik; d) kád, e) szakáll (a kád nyílásába erősített pléhcsatorna, melyen az őrölt festék kifolyik); f) perpencevas (szerepét l. a jj-nél); g) szabályozó; h) szabályozó léc; i) ék; j) forgó (malomkő) alulnézetben a perpencevassal.

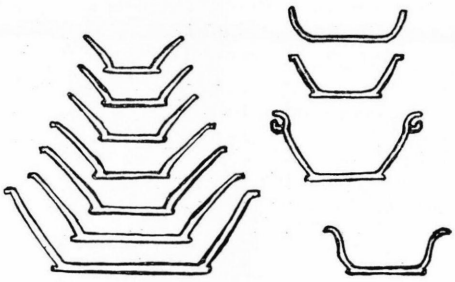
mindenütt jól befogja a széleit is, s a fölösleget a tálba csorgatják. A hasas edényeknek előbb mindig a belsejét mázolják. Beléjük öntenek egy kanállal, a hasuknál fogva vízszintes helyzetben megforgatják, a fölöslegest a tálba visszaöntik. Azután a feneküknél fogva szájjal lefelé a tál fölé tartják, a tele kanalat a fenekük mellé illesztik. Öntés közben az edényt körbefordítják a kanál alatt, a nyers máz egyenletesen végigfolyik az edény külsején. A vászon edények külsejét nem mázolják, csak a nyakát *buktat*ják a tálba 3—4 cm mélyen.

Az edény égetése a *katlan*ban történik. A katlan helye az épület végéhez ragasztott félereszes deszkaépítmény, a *katlanház*. A katlanház részben raktárul is szolgál, belül polcok futnak körül az oldalán, s a kiégetett edényt

ideiglenesen ott raktározzák. A bejárata felől széles eresze van, azt is szokták raktározásra használni ideiglenesen. A katlanház közepét foglalja el a katlan. (L. 27. kép.) Alaprajza nagyjából köralakú, teteje lapos. Külső átmérője 2 m, magassága 1,5 m. Oldalfalát lapjára fektetett téglával falazzák fel, s kívül-belül vastagon besimítják pelyvás sárral. Nagyon fontos, hogy a belső oldalla vastagon, egyenletesen legyen tapasztva, hogy az égetésnél a meleget a sárréteg vegye fel és adja vissza, mert ha a tégla közel van, az elnyeli a meleget, a katlan *süketté* válik. Felül a tapasztás alatt két vastag vaspánt fogja össze a katlant. A katlan fenekét apróra tört üvegdarabokkal döngölik meg, s úgy tapasztják le vékonyan, mert az üveg jól visszaveri a meleget. A katlan teteje másfélliteres tejescsuprokból készül. Azokat szorosan egymásba rakják, s az egymás mellé rakott sorokat alul-felül betapasztják. Ez egyrészt nagyon könnyű, másrészt jó légszigetelést ad.

29. kép. A katlanban való tüzelési módok: I. a tüzelőszáj előtt a) tüzelőszáj; b) szélvédő; c) tégladarabokra rakott tüzifa; II. befordított tüzelés: a) bárány; b) a katlan fala a szélvédővel; c) fatuskó; d) tüzifa; III. a katlan tetejének meglángolása a szopólyukakon keresztül; a) szopólyukak; b) edény; c) „szilánc".

30. kép. Tányérfélék formái. Baloldalt alulról fölfelé: mázoló tál, első tál, második tál, harmadik tál, negyedik tál vagy emberre való tálka, nagytányér, kistányér. Jobboldalt: tormáscsésze, levesestál, mélytálka, laposfenekű tányér.

A katlan részei a következők. A *pakoló száj* a katlan elején, a katlanház ajtajával szemben lévő 50 × 50 cm-es nyílás. Felső széle közvetlen a katlan teteje alatt van. (L. 27. kép.) Ezen történik az edény ki- és berakása. Égetés alatt tégladarabokkal van berakva. A *tűzálló tüzelő szájak* a katlan két oldalán, egymással szemben, közvetlenül a föld fölött lévő, 20 cm átmérőjű félköralakú nyílások. (L. 29/I. ábra.) Belül, a tüzelő szájak mögött 15—20 cm-re le van állítva egy-egy asbest tégla, az ú. n. *bárányok*, amelyek a tüzelőszáj körül lévő edényeket az erős tűztől megvédik. A tüzelő szájak mellett, a

katlanház ajtaja felőli oldalon egy-egy *szélvédő* van téglából (L. 27. kép.), a katlan oldalából kinyúló lábszerű építmények, amelyek a tüzet megvédik az ajtón betóduló levegőtől. A katlannak ugyanis nincs kéménye, hanem a nyílásain kitóduló füstöt az ajtón betóduló levegő viszi ki a katlan fölött, a tetőn lévő szegletes nyíláson. Esős időben ezt a nyílást pléh lappal fedik, hogy a víz a katlant szét ne mossa. A tüzelő szájak fölött, közvetlen a katlan teteje alatt van egy-egy kis kerek nyílás, az ú. n. *szopólyuk*ak, egy pedig a katlan hátulján, a pakoló szájjal szemben. Tüzelés közben a szopólyukak adják a huzatot, ezek szívják fel a katlanba a tüzelő szájakon betóduló meleget. Mikor a tüzelést befejezik, a lyukakat bedugják sár-*dugó*val.

Az edényégetés első mozzanata a *pakolás*, az edénynek a katlanba rakása. A pakolást kora reggel kezdik, mihelyt világítás nélkül látnak dolgozni, s rendesen egy óra hosszat tart. A berakandó edényt előre a katlan mellé készítik csomóba. Két ember kell a pakoláshoz, az egyik a pakoló szájon keresztül beleáll a katlanba és rakja, a másik adogatja. A pakolást mindig a katlan belső oldalán kezdik, s úgy haladnak a faltól a száj felé, s a pakoló mindig csak annyi helyet hagy magának, hol épen mozogni tud. A berakott részt mindig felrakja a katlan tetejéig, s mikor már nem tud mozogni, kijön a katlanból és a saját helyét is berakja.

A pakolás, illetve az edénynek a katlanba való elhelyezése, edényfajtánként különböző. Van úgy, hogy tisztán csak tejescsuprokat égetnek. Ezekből 6 sort tudnak egyszerre a katlanba rakni, összesen kb. 230 darabot. Az alsó sor fenekére állított $1^1/_2$ literes, a második sor szájára állított 3 literes, a harmadik ismét fenekére állított 2 literesekből áll, s ezt ugyanilyen sorrendben ismétlik. A pakolást mindig a katlan belső fala mentén kezdik, s körönkint haladnak a pakoló száj egyik szélétől a másikig A 6 sor csupor tetejére rendesen egy-két sor cserepalávalót (virágcserép alj) is tesznek, mert ez apróbb, s a fennmaradó teret jól kitölti, azután a felszálló meleget jól leszorítja. Ha nincs egy katlanra való csupor, akkor a felső részt virágcserepekkel töltik ki. Virágcserepet szoktak katlanszámra is égetni, de két sor csupor akkor is kell az aljára, mert a cserép nagyon sürű magában, s nem engedi a meleget felszállni. A virágcserepeket úgy rakják körbe, hogy egyik fenekén áll, másik a száján, oldalukkal majdnem összeérnek. Csak tejescsuprot és virágcserepet szoktak magukban, *katlanszámra égetni*, a többi edényfajtát vegyesen égetik. A *vegyes edény* pakolásánál alulra kerül három sor tejescsupor, föléjük jönnek a szilkék, esetleg több sorba is, vagy a laposfenekü fazekak, azután a tálak, tányérok. A tálak tányérok pakolásánál előbb körberaknak egy sor kisebb csuprot a katlan fala mentén, hogy a meleg könnyebben felhúzódhasson, azután koszorúba rakják a tányért. A *koszorú* úgy készül, hogy a tejescsuprok mellé letesznek egy virágcserepet, s azt körülrakják belsejükkel befelé fordított, félig egymásbarakott, élükre állított tányérral. Három koszorú fér el egymás mellett, egy-egy a pakoló száj két oldalán, egy a katlan belső oldalán. A koszorúk közötti hézagokat apró edénnyel töltik ki. Apró edényt raknak a vegyes edény tetejére is *borító*nak.

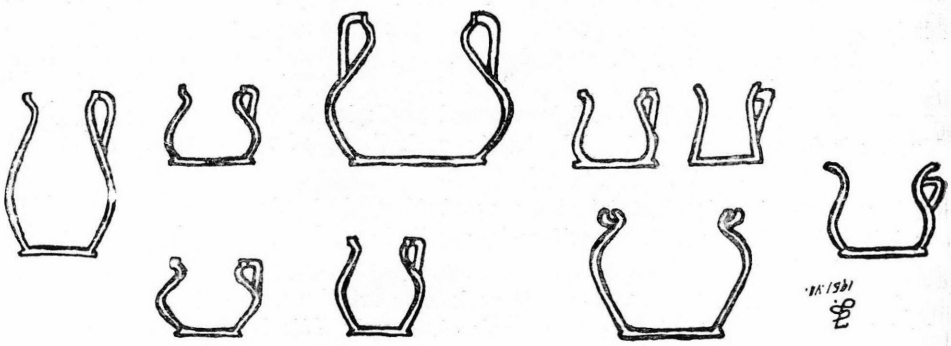
A pakolás befejezése után berakják a pakoló szájat tégladarabokkal, a szopólyukakat lazán bedugják és a tüzelő szájak előtt megrakják a tüzet. A *tüzelés*hez vékonyra hasogatott száraz keményfa kell, legjobb az ócska hordódonga. A 20—30 cm hosszú tüzelőt 20—30 cm hosszúságban tégladarabokra rakják a tüzelő szájak előtt (l. 29/I. ábra), s alágyújtanak. Mikor leég,

ugyanilyen ritka sort raknak a fából, amely így füst nélkül, egyenletesen ég, s a katlant lassan melegíti be, melege lassan húzódik fel a tüzelőszájakon keresztül. Kb. 3 órát kell a tüzelő szájak előtt tüzelni, míg a rakodó száj téglái annyira áttüzesednek, hogy a rájuk spriccelt víz sistereg. Akkor a tüzet *megfordítják*, vagyis a parazsat a tüzelő száj belső oldalára, a bárány elé tolják a *tűzkaparó vas*sal. A megfordított tüzelésnél a fát a bárány két oldalán dugdossák be (L. 29/II. ábra.). A tüzelő szájhoz egy nyerses *fazéktuskót* is tesznek, hogy a parázs ki ne hulljon, hogy a bedugdosott fa végeit rátegyék és jobban érje a levegő, és hogy a tüzelő száj szűkítése által nagyobb legyen a huzat. A befordított tüzeléshez hosszabb és vékonyabbra hasogatott fát használnak. 5—6 órán keresztül égetik a megfordított tüzet, közben a szopólyukakon keresztül figyelik az edényt, hogy kellőleg és egyenletesen fogja-e a tűz. A tüzelés vége felé kiszedik a szopólyukakból a dugókat, s a lyukakon keresztül forgács vékonyságúra hasogatott fával, az ú. n. *szilánccsal lángolják meg* az edény tetejét (L. 29/III. ábra), hogy a tetején esetleg kevés tüzet kapott edény is áttüzesedjék. 4—5 mázsa fa fogy el egy-egy égetéssel. A terrakotta égetésnél 500—600 C fokon izzik az edény, a máz égetésénél 800 C fokon. Különösen figyelni kell a mázégetést, hogy a nyers máz az edényen kellőleg *megeredjen*. A kiégett edényt rendesen csak másnap szedik ki, legfeljebb néhány darabot abból a szempontból néznek meg, hogy sikerült-e az égetése. A kiszedéshez kibontják a pakoló szájat, s ha nincs a katlan eléggé kihűlve, hosszúnyelű *fogóval*, ha pedig már kihűlt, kézzel szedegetik ki belőle az edényt. A kész edényt részben a katlanház polcain és sarkaiban, részben az agyagházban raktározzák az értékesítésig.

A mai fazekasok által készített cseréptárgyakat négy csoportba oszthatjuk: háztartásban használatos edények, egyéb használati tárgyak, díszedények és gyerekjátékok.

A háztartásban használatos edények csoportjába legnagyobbrészt a ma még készített parasztedények tartoznak. A tányérfélék közül készülnek még: a *kistányér, nagytányér, kisebb mélytálka, nagyobb mélytálka, laposfenekű tányér*. A tányérok mélyek, a fenek fölött koszorútöréssel, a tálkák belseje síma homorú, a laposfenekű tányér feneke széles, oldala alacsony, kifelé domborodó. A kistányér, kisebb mélytálka és a laposfenekű tányér űrtartalma kb. 7 dl, a nagytányéré, nagyobb mélytálkáé 12 dl. A nagyobb mélytálkából alakult a *tormáscsésze*, csak a széle erősen kihajtott és hajtogatott; a kistányérból és a nagytányérból alakult a *lapos kistányér*, valamint a *lapos nagytányér*, amelynek a formája a gyári tányérokéval azonos (l. 30. ábra). A mély paraszt tálak ötféle nagyságban készülnek, azonos formában. A *negyedik tál*, vagy *egy emberre való tálka* űrtartalma kb. 2 l. Neve elárulja, hogy egy ember étkezésére való. A *harmadik tál* űrtartalma kb. 4 l, a *második tálé* 6 l, az *első tálé* 8 l. Mindháromban a család számára tálaltak, s a család nagyságának megfelelően használták őket. A legnagyobb volt a *mázoló tál* ebből a formából, ami többnyire díszítés nélkül készült, s leginkább a fazekasok használták festék és máz öntésre, a háztartások mosogató edénynek vették. Űrtartalma 10—12 l körül van (l. 30. ábra.). A harmadik tál nagyságának megfelelő a *leveses tál* nagysága, de alakja más: fala meredekebb, széle domborúan kihajtott és két füle van. *Tejescsuprok* (l. 26. képen) ½ l-es, 1 l-es, 1½ l-es. 2 l-es és 3 l-es nagyságban készülnek, vászon, mázas, festett, egyszerű festékdíszes és tarkázott kivitelben. A *laposfenekűek* mindig kívül-belül mázasan készülnek, nya-

kukon fehér zsinórozással. (L. 31. ábra.) 1/2 literestől 3 literesig egyfülűek, s tejes-tejfeles edénynek használatosak, 3 literestől 8 literesig kétfülűek, s leginkább lekváros edénynek használják őket. A *szilkék* 1/2 literestől 5 literes nagyságig készülnek. Festésük mindig fekete, hasuk virágozott. A 1/2 literes két formában készül: az alacsonyabb, domborúbb hasú *pufti*, a nyúlánkabb, hosszabb nyakú *libaszilke* (l. 31. ábra). A nagyobbak formája a puftiéhoz hasonló. Leginkább tejtermékeknek használják ezeket is. A *korsó* (vizeskorsó) *cseccsel*, *szűrő nyakkal*, *csörgővel* készül, rendesen fakó, vagy fekete színben, hasán koszorú-mintával. 1/2 és 1 literest készítenek belőle gyerekjátéknak. Régebben ezek díszedénynek készültek, a környék falvaiban bokály helyett ezeket akasztgatták a tányérosokra. A 2—5 literes nagyságúakban a határba hordanak vizet. A *kancsók* a gyári edények formájára készült, *pintyőke szájú* (csücskös) edényfajták. A 1/2 literes nagyságú ebből is gyerekjátéknak készül, a 2—5 literesek otthoni használatára ivóvíznek. Festésük fekete, vagy fehér, hasukon koszorú-mintával. A *komaszilke* (l. 31. kép) nagyjából a szilkékhez hasonlít, csak a széle alatt két oldalt két vízszintes füle és fedője

31. kép. Csuporfélék formái. Elől tejescsupor, a felső sorban laposfenekűek, az alsóban szilke (pufti), libaszilke, komaszilke, végül bili.

van. 2—3 literes nagyságban készül, mindig fehér festéssel, koszorú-mintával. Nevét a használatáról nyerte: a betegágyas asszonynak régebben ebben hordta a komaasszony a levest. Ma már csak megrendelésre készül. A *lábasok* mindig kívül-belül mázasan készülnek, minden díszítés nélkül, 1/2 literestől 6 literes nagyságig, a kisebbek egy füllel, a nagyobbak kettővel. Az itteni agyag nem tűzálló, ezért víz-, tejmelegítésre, szalonna-, rántottasütésre lehet leginkább használni a lábasokat. A mai formájukon erősen látszik a gyári edények hatása (l. 13/b. kép). Eredetileg valóban lábasok voltak, mert három lábbal készültek, s a mezőre hordta a szántövető nép. Az 1880. tájáig készített lábasok formája nem volt ilyen merev, s fülük függőleges volt. A *szűrőtál*, vagy *tésztaszűrő* a második és harmadik tál nagyságában készül, ma már csak megrendelésre, mert a zománcos pléhedény kiszorította a használatból. Formája a levesestáléhoz hasonló, csak fülei függőlegesek. Kívül-belül mázas, néha zölddel megrázva. Leginkább úri konyhák részére készült a *kacsasütő*, *kalácssütő tepsi*, *kuglófsütő*, *köpülő*. A kacsasütő a 3 literes csupor rögjéből készül. Szűknyakú csupor alakot korongolnak ki, hosszában kettévágják, s a félcsuprot víz-

szintesre fordítva négy kis lábat és fület ragasztanak rá. Kívül-belül mázas. A tűzhely sütőjében, vagy kemencében egészben sül benne a baromfi. A kalácssütő meg a kuglófsütő az úri rézedények, illetve a gyári pléhedények formáit örökölte; a köpülő formája a fa köpülőével azonos, csak az űrtartalma kisebb. Még a faköpülő abroncsait is utánozni szokták széles fekete zsinórral. *Fedők* a csuprokra, szilkékre, laposfenekűekre, komaszilkékre készülnek. Nagyságban nem sok különbség van köztük. *Gombbal*, festve, zsinorozással, vagy kis koszorú-mintával. A *teáskészlet* a gyári kerámia utánzata, csak az agyag vaskossága folytán sokkal esetlenebb. A következő darabokból áll: *kanna*, fedővel, füllel, kiöntőcsővel; 6 drb. kb. 1/4 literes *csésze*, alá 6 drb. *kistányér*, *cukortartó*, *vajtartó*. Fehér, vagy fekete festéssel, virágozással készülnek. Megállapodott formájuk máig sincs, állandóan kísérleteznek vele. A legutóbb készült csészék formája például a fa ivócsanakokra emlékeztet. Ilyenforma eredményekre vezet a boros, pálinkás készletekkel való kísérletezés is.

32. kép. Edényárulás a piacon. Balra tejescsuprok, jobbra virágcserepek.

Az egyéb használati tárgyak csoportjába soroljuk a *virágcserepet*, vagy *téglit*, amely 1/4 literestől 10 literes nagyságig készül, máz nélkül, egyszeri égetéssel; azután a *cserépalávalót* vagy *cserépaljat*, amely a virágcserepek nagyságához megfelelő méretekben készül, a piacra mázatlanul, megrendelésre mázasan is. A *bili* tulajdonképpen egyfülű laposfenekű fajta, csak a hasa valamivel feljebb van, s a széle domborúan kihajtott. Gyerek- és felnőtt-méretben készül 2 és 3 literes nagyságban. A *kacsaitató*, vagy *csirkeitató* korongolása úgy indul, mint a laposfenekűé, csak a száj nyílását teljesen összehúzzák, oldalára pedig 6 félköralakú nyílást vágnak. A legnagyobb belőle 3 literes. Kívülbelül mázas. A *hamutartó* is a gyári kerámia utánzata. A kisebb cserepalávaló rögjéből készül. Szélét a legkülönbözőbb módon nyomkodják, hajtogatják. Festése fekete vagy fehér, tarkázással.

Díszedénynek készülnek a már említett, s gyerekjátéknak is árult 1/2 literes kis korsók, kis kancsók. Leginkább díszedénynek valók a *lapos disztálak*.

A harmadik tál rögjéből készülnek, keskenyebb fenekkel és koszorú-töréssel, vagy széles, lapos fenekkel, felhajló széllel. Festésük fehér vagy fekete, díszítésükre ritkán használják már a paraszt edények koszorú-mintáit, hanem nagy, ágbogas, naturalisztikus virágdíszeket raknak rájuk. A gurgulya díszítés leginkább csak virágszárként szerepel rajtuk. Szélük díszes, hajtogatott, csipkés, vagy recés. A *bokályok* festése leginkább fekete, vagy fehér. A paraszt edények koszorúmintái mellett ezeken is feltalálható a két oldalukra rakott naturalisztikus virágdísz (l. 14/a, b. kép). Újabb keletű díszedények a *vázák*. Egy részüket a bokályokból alakították, úgy, hogy két fület ragasztottak rájuk, később talpat is. De a legkülönfélébb gyári edények utánzatait találjuk közöttük, *talppal*, talp nélkül, egy füllel, két füllel, fül nélkül; koszorú-mintával, naturalisztikus díszítéssel, síma zöld festéssel. Kiforratlan és sikerületlen edényfajta ez, a gyáriedény-utánzatok közül ezek a leggicsesebbek.

*Gyerekjátékn*ak az említett kis korsón és kis kancsón kívül készítik a használati edények kicsinyített formáit féldecis, decis nagyságban. Csuprok, szilkék, lábasok, tányérok, szűrőtálak, stb. készülnek a nagy edények formájára, mázasan, virágozással. Gyerekjátékok a különféle *bukszák* is. A legegyszerűbb a *gömbölyű buksza*, csúcsos tetővel, mázasan, vagy máz nélkül. De készítenek gyümölcs-, állatalakot is, pl. *körtét, malacot,* fekete vagy fehér festéssel, virágozássa. A *fütyülő* vagy *kakas* madáralak talpára állítható, a farkába kell belefújni. Oldalán lyuk van, amellyel a hangja változtatható. A kézzel formált *állatkák*at: ökör, kecske, szarvas, elefánt, kutya, malac, csirke, mókus stb. eredetileg a betlehemes játéknál a betlehemben hordták, a szokás megszűntével azután gyerekjátékokká lettek. Rendesen máz és festés nélkül készülnek. Ma is és régebben is öreg fazekasok szórakozása volt a készítésük. Ünnepek előtt piaci áruk is, egyébként csak megrendelésre készülnek.

Az edény értékesítésének a legeredményesebb módja évek óta a *piacozás*. Ha csak tűrhető az időjárás, mindennap árulnak a piacon, sőt valamelyik fiatalabb asszony-családtagot a szomszédos Sátoraljaújhelybe is át szokták néha küldeni hetipiacra. A napi piacra 40—50 darab *vegyes edényt* visznek, hetivásárokra a kétszeresét. Az el nem kelt edényt sohase hozzák vissza, hanem a piac környékén bérelt, *kamrán*ak nevezett kis raktárhelyiségben raktározzák. A vegyes edény közt legtöbb szokott lenni a szezoncikk: ősszel, tavasszal a virágcserép, tejescsupor, szeptemberben a kétfülű lekváros fazék. December végétől február végéig csak minden második, harmadik nap visznek edényt a piacra. Ebben az időszakban a műhely termelése is kisebb, az időjárás is a legrosszabb a piacozásra, a kereslet is legkisebb. A ma dolgozó egyetlen műhely számára már nem jelent nehézséget az edény értékesítése. Messze vidéknek ez az egy műhely dolgozik, úgy hogy a két város piacán el tudják adni az áruikat. Országos vásárokra nem is igen igyekszenek a helybelin és a sátoraljaújhelyin kívül. Az utolsó tíz esztendőben legfeljebb a bodrogközi vásárokra vittek el egy-egy hát edényt. A helybeli vásárokra rendesen ketten állnak ki árulni. Vásári alkalmakra egy-egy katlan edényt készítenek, s az nagyobb részében el is szokott fogyni. Ugy mondják, hogy *kiállnak* a vásárra, pedig csak az edények állnak, az árusító asszonyoknak ez egésznapos ülést jelent. (l. 32. kép). A piacozás és a vásárok eredménye kiszámíthatatlan. Előfordult már, hogy a napi piacon többet eladtak, mint országos vásáron. A helyben való árulásnak azonban az a nagy előnye, hogy a helypénzjegyen kívül semmi kiadással nem jár, nincs az a nagy kockázat, ami régen a távoli vásározásoknál

a nagy fuvarköltség miatt volt. A legjobb mégis a *megrendelésre* való munka. A virágkertészek minden évben rendelnek 1000—5000 darab virágcserepet. Ezeknek a készítése a legegyszerűbb, égetni is csak egyszer kell, nem kell időt tölteni az árulásukkal, s egyszerre nagyobb összeget kapnak értük. Szoktak tőlük rendelni újabbfajta díszedényeket, vagy használati edényeket is: egy-egy teljes étkészletet vagy teáskészletet. Ezeknek a megrendeléseknek azonban nem örülnek, csupán a mesterség hírneve érdekében vállalják el. Készítésük nagyobb körültekintést igényel, az elromlásra számítva mindig két példányban kell készíteni, s így is megtörténik, hogy a megrendelő nem veszi át. Az ilyenfajta megrendelésnél jobban örülnek a látogatóknak. Szinte mindennap megfordul náluk egy-egy mesterség iránt érdeklődő vendég. Ezek ritkán mennek el üres kézzel: a meglévő készletből válogatnak és azonnal fizetnek.

Az értékesítés tehát ma nem jelent gondot: többet is el bírnának adni, mint amennyit készíteni tudnak. A mesterség sorsa a díszítőmunka szempontjából bizonytalan. Özv. Szkircsák Bertalanné 70 éves, és nincs jelenleg senki, aki a munkáját folytatni tudná. Ha lesz is valaki, aki az ő mukaképtelenné válása esetén erre a munkára vállalkozik, díszítés szempontjából hosszú időre nagy visszaesést fog jelenteni a mesterségnek.

Végül a sárospataki fazekasság legújabb fejlődéséről emlékezünk meg röviden, amely a Népművészeti és Háziipari Vállalat működésével kapcsolatos.

A vállalat eddigi működése három irányban is kedvezően befolyásolta a műhely fejlődését. Megrendelései révén biztos és állandó keresethez jutottak a fazekasok, úgyhogy negyedévenként előre nagyobb mennyiségű edény elhelyezésére és az utánuk járó bevételre számíthatnak, s így a fáradságos, időpazarló és bizonytalan piacozástól nagyrészt mentesültek.

A vállalat máz, festékanyagok, sőt tüzelőanyag ellátás szempontjából is gondjaiba vette őket, s így nagyobb utánjárás nélkül, több és jutányosabb anyaghoz juthatnak bármikor.

Mégis leginkább az edénystílus fejlődése tekintetében jelent a vállalat működése új korszakot két szempontból is. Egyrészt a készítmények kivitelbeli minőségét emeli azzal, hogy csak hibátlan, ép festésű és mázú edényt vesz át, másrészt a már említett módon giesre hajlott edénystílust igyekszik újra népművészetté emelni azzal, hogy kizárólag a régi, eredeti népi formájú és díszítésű edényfajtákból eszközöl megrendeléseket. Mindkét irányban állandóan ellenőrzi, korrigálja és tanácsokkal látja el a fazekasokat. Minden jel arra vall, hogy nem csupán a fazekasok, hanem a vásárló közönség ízlésében is a népi stílus renaissanceát fogja ez a törekvés eredményezni.

Román János

Схематическая рецензия о гончарном производстве в Шарошпатак

I.

1. Шарошпатакское гончарное производство до XIX века.

Гончарный цех в Шарошпатак получил свой первый патент (привилегию) в 1572 году. Кроме нескольких штук кухонной посуды того века нам известны только несколько печей готического стиля и печей времен ренесанса. В 1645 году Георгий Ракоци I переселил в Шарошпатак — хабанов. Среди различных хабанских мастеров были и гончары. Производства последних нам не известны, но следы хабанов

ведут нас к началу XIX столетия. Имеющийся у нас в руках диплом гончарного цеха датирован 1723 годом. У нас почти совсем нет письменного наследия этого века, но зато имеются многочисленные печи того времени, большей частью облитые зеленым глянцем.

2. Цеховой мир XIX века

Цех играл значительную роль в жизни гончарного производства в пяти различных отношениях: он строго следил за порядком, дисциплиной не только в официальных делах но и в частной жизни. Организовал и направлял коллективные работы гончаров; помогал субсидиями и заемом нуждающимся; защищал интересы гончаров между ними самими и вне стоящими; и служил рамкой общественной жизни гончаров.

3. Шарошпатакское гончарное мастерство во второй половине XIX века

С середины XIX века организация цехов стала распадаться. Публика — покупатель переменилась: место разлагающегося дворянского общества заняло прогрессирующее крестьянство. Одновременно с этим создавался новый мощный народный стиль в посудном мастерстве.

С развитием фабричной промышленности и резкой переменой потребностей капитализирующегося крестьянского слоя — гончарное производство постепенно стало терять рынки: продукция понизилась количественно, число мастерских уменьшилось и понизился уровень жизни гончаров.

4. Общественная жизнь Шарошпатакских гончаров во второй половине XIX века

С 1880 года постепенно падала замкнутость переселенцев гончаров, и вместе с тем изменилась и внешняя картина „Гончарного ряда". Прежде всего из гончарного производства исчезли добыватели (шахтеры) жерновов, позже исчезли извозщики, жившие извозом гончарных продукций и все более росло число бедных батраков. Мастера гончарного дела стали наполовину рабочими ремесленниками и крестьянами. Пополнение мастерству главным образом давало крестьянство. Меньшинство мастеров продолжало капиталистическую форму производства, а большинство старалось всю работу производить домашними силами, в семье. У первых в неблагоприятных условиях находились помощники мастеров и ученики, а у вторых — питание, санитарное дело и пожарное дело. Но несмотря на тяжелую жизнь они остались жизнерадостными и старались шутками и развлечениями заставить забыть себя о всех заботах.

5. Обозрение истории развития гончарного мастерства

Приобретение и способы обработки глины, красок, глянца только в некоторых своих фазах отличалась от современных способов. Приборы нужные для продукции, способы продукции существенно не изменились, только некоторые незначительные инструменты вышли из употребления. Что касается развития форм и орнаментики посуды, то мастерство разделяется на три эпохи: эпоху влияния готики и ренесанса; эпоха влияния турецкой керамики; эпоха влияния хабанов; эпоха формирования и расцвета народного стиля; эпоха перемен произошедших в народном стиле под влиянием города; наконец современная эпоха: эпоха возрождения народного стиля в мастерстве посудников. Способы сбыта посуды следующие: рынок, ярмарка, развоз по деревням, продажа торговцам.

II.

1. Краткая биография одной из семей гончаров

История семья Шкирчак, квартира, материальное положение, питание, жизненный порядок, круг работы, образование.

2. Современное шарошпатакское гончарное мастерство

Добывание глины, запасы, заготовка глины к формированию: замешка, тромбование и формирование. Украшение посуды: глянцем, окраской, посуда

с простой окрашенной орнаментикой, пестрая посуда, сушка посуды, глянц, калёная посуда. Сорта посуды: посуда для домашнего обихода, посуда для украшения, другие общеупотребительные вещи, детские игрушки. Сбыт посуды.

Esquisse d'une histoire de la poterie de Sárospatak

I.

1. *La poterie de Sárospatak jusqu'au XIXe siècle.* — Le premier privilege de la corporation des potiers remonte à 1572. De cette époque on connaît, outre quelques débris de pots de cuisine, des carreaux de faïence de poêle (style gothique et renaissance). En 1645 le prince Georges Ier Rákóczi établit à Sárospatak des „habán"-s; parmi les divers artisans il y avait aussi des potiers. Les traces de leur activité peuvent être suivies jusqu'au début du XIXe siècle. La charte de la corporation des potiers date de 1723. Cette époque, fort pauvre en documents écrits, est représentée surtout par un grand nombre de carreaux de poêle ornés d'un émail vert.

2. *La vie de la corporation au XIXe siècle.* — L'activité de la corporation s'exerçait en cinq domaines: surveillance de l'ordre et de la discipline aussi bien dans les affaires publiques que dans la vie privée; organisation et direction des travaux collectifs des potiers; prêts et subsides aux nécessiteux; défense des intérêts des potiers au sein de la corporation et à l'extérieur; enfin, ce fut la corporation qui fournissait le cadre traditionnel de la vie sociale des potiers.

3. *Les potiers de Sárospatak dans la deuxième moitié du XIXe siècle.* — A partir du milieu du XIXe siècle la corporation se trouvait en voie de dissolution. La clientèle subit également un changement considérable: la noblesse, arrivée à un stade de décadence, fut supplantée par une paysannerie en pleine ascension. Dans ces conditions on vit naître un nouveau style de poterie, caractérisé par un vigoureux essor des motifs populaires. Néanmoins, par suite de la concurrence des fabriques et des changements survenus dans les exigences de la couche capitaliste de la paysannerie, la poterie perdit peu à peu ses débouchés: les ateliers se firent de plus en plus rares, la production connut une diminution quantitative et le standard de vie des potiers commençait à baisser.

4. *La vie sociale des potiers de Sárospatak dans la deuxième moitié du XIXe siècle.* — Aux alentours de 1880 même l'établissement des potiers s'engageait dans la voie d'une dissolution qui s'effectuait par étapes. L'aspect extérieur de la rue des potiers dite „Fazekas-sor" subit des changements notables. Auprès des potiers disparurent les tailleurs de meule et plus tard les charretiers qui vivaient du travail des précédents. En même temps la classe des pauvres journaliers se fit toujours plus nombreuse. Les potiers qui, auparavant, avaient été des „maîtres" admis à la corporation, devenaient un singulier mélange d'artisan, de paysan et d'ouvrier. C'était surtout la paysannerie qui donnait de nouveaux potiers. Un petit nombre de potiers préféraient la production capitaliste, mais la plupart cherchaient à faire faire tous les travaux au sein de la famille. Chez les premiers les apprentis et les aides se trouvaient dans une situation très difficile; chez les seconds le logement, la nourriture et les conditions hygiéniques n'étaient pas moins défavorables. Malgré ces entraves, on tachait de garder sa bonne humeur; on s'amusait, on faisait des plaisanteries, etc.

1. *Coup d'oeil sur l'histoire du métier.* — L'acquisition et l'utilisation de l'argile, des couleurs et de l'émail ne s'effectuaient pas toujours de la même manière; au sujet de certains détails on peut relever des changements incontestables. A propos de l'outillage et des procédés de production les changements sont moins considérables; il suffit de signaler la suppression de quelques instruments d'une importance secondaire. Au point de vue des formes et de l'ornementation des pots on peut distinguer les périodes suivantes: époque de l'influence du style gothique et de la renaissance; époque de l'influence de la céramique d'allure turque; époque de l'influence des „habán"-s; formation et floraison du style populaire de poterie; modifications subies par le style populaire sous l'influence de la bourgeoisie et enfin l'époque contemporaine, à savoir celle du renouveau du style populaire. A propos de la vente on peut distinguer les possibilités suivantes: vente des pots au marché, fréquentation des foires; commerce ambulant; vente à des marchands.

II.

1. *Biographie sommaire d'une famille de potiers.* — Histoire de la famille Szkircsák: logement, état matériel, nourriture, manière de vivre, méthode de travail, état culturel.

2. *L'état actuel de la poterie de Sárospatak.* — Extraction de l'argile; emmagasinement de l'argile; préparation de l'argile en vue du travail au tour; foulage et pétrissage; travail au tour; ornementation des pots: vases non émaillés, vases émaillés, vases peints, vases peints d'une exécution plus simple; vases multicolores; séchage des vases; l'émail; la cuisson des pots; les variétés de vases: pots de cuisine, autres ustensiles, vases de luxe, jouets; vente des produits de poterie.

A gyarmati népek kipusztulásának kérdéséhez — Tasmania

„Vajjon nem voltunk-e civilizáló eljárásaink során vadabbak, mint maguk a Vadak?"

Bonwick

1.

A gyarmati népek kipusztulásának kérdése tudományos problémaként elsőízben a 18—19. század fordulóján jelentkezett a kapitalizmus küszöbére érkezett Európában. Az eredeti felhalmozás folyamata[1] a vezető európai államokban ekkorra már lényegében befejeződött és a kialakuló nagyipar a gyarmatosítás területén is új gazdasági és kereskedelmi politikát, új munkarendszert igyekezett bevezetni. A francia forradalom számára még jelentős nehézséget jelentett a forradalom vívmányainak kiterjesztése a bennszülöttek nagy tömegeire; súlyos gazdasági érdekek voltak veszélyeztetve és a rabszolgafelszabadítás, a kor uralkodó törekvéseinek egyike, alapjaiban rázkódtatta volna meg a még feudális alapokon nyugvó gyarmati ültetvényes gazdálkodást.[2] Angliában azonban már a francia forradalom előtti években megkezdte működését egy rabszolgafelszabadító társaság[3] és a szabad bérmunkást igénylő nagyipar, a filantrópok követeléseivel együtt keresztülviszi előbb a rabszolgakereskedelem betiltását (1807), majd az angol gyarmatokon a teljes rabszolgafelszabadítást (1833).

A kor kiterjedt gyarmati szépirodalma,[4] a francia felvilágosodás, a „vademberek", „primitívek" iránti érdeklődés, a 18. század második felének nagy földrajzi felfedezőútjai, a kialakulóban lévő anthropológia és összehasonlító néprajztudomány művelői egy részének figyelmét a gyarmati népek pusztulása felé terelte. Az eltűnésük előtti utolsó órában, amint ez Európaszerte a

[1] „Amerika arany- és ezüstországainak felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és bányákba kényszerítése, Kelet-India most kezdődő meghódítása és kifosztása, Afrika átváltoztatása a feketebőrűek elleni kereskedelmi vadászterületté jelzik a tőkés termelés korszakának hajnalát. Ezek az idilli folyamatok az eredeti felhalmozás főmozzanatai." *Marx*, K.: A Tőke. Budapest 1948.

[2] *Semjonov*, Juri: Glanz und Elend des französischen Kolonialreiches. Berlin 147. 1942. (Gyarmatosítástörténetre lásd még a következő összefoglaló munkákat: *Sieber*, E.: Kolonialgeschichte der Neuzeit. Bern 1949.

Roloff, G.: Geschichte der europäischen Kolonisation seit der Entdeckung Amerikas, Heilbronn 1913.

Supan, A.: Die territoriale Entwicklung der europäischen Kolonien. Gotha 1906.

Lebedjev, N. K.: A Föld meghódítása. I—II. Budapest é. n.

Bulla Béla: Ausztrália és Óceánia felfedezése és meghódítása (A Föld felfedezői és meghódítói. III.) Budapest 1938.

Hollósi Somogyi József: Tengerek és gyarmatok. Budapest 1946.

[3] *Sieber*, i. m. 122.

[4] *Semjonov*, i. m. 138 kk.

romantika korától kezdve a parasztság kutatásának követelésében jelentkezett, a vizsgálatot egyre sürgősebbnek tartották és így természetes volt, hogy útleírások, majd később tudományos munkák foglalkozni kezdtek a gyarmati népek eltűnésének kérdésével.

A tisztán emberbaráti és tudományos érdeklődés mellett azonban megtaláljuk a politikai önigazolás célkitűzéseit is. A gyarmatok depopulációja egyre szélesebb körökben vált közismertté és a világ gyarmattartó államai kezdték érezni felelősségüket e népek pusztulásáért. A mult század harmincas éveiben egy angol, aki világosan látta ezt a felelősséget, ki is jelenti: „A gyilkosságok, amelyek a brit történelemnek csaknem minden lapját vérrel mocskolták be, ellenünk kiáltanak a leghatalmasabb istenhez, olyan hanggal, mely nem marad mindig megválaszolatlanul, mivel a nemzeti gonoszságot nemzeti szerencsétlenségnek kell követnie".[5]

Az önigazolásra a tudomány síkján elsőízben az angol pap és közgazdász, *Malthus* tett kísérletet. A gyarmati népek problémáinak előtérbe kerülését mutatja, hogy nagy művének[6] első könyvét[7] a „kevéssé kultúrált népek" népesedési törvényeinek kutatására fordítja. Alapvető népesedési elvét — a lakosság száma geometriai, a fogyasztásra szánt élelmiszerek mennyisége matematikai haladvány szerint növekedik és a természet járványok, háborúk, betegségek, természeti katasztrófák stb. útján szükségszerűen gondoskodik arról, hogy a kettő közötti arány megmaradjon — a gyarmati népekre is kiterjeszti. „Kevés kétségünk lehet, — írja — hogy a vadak életében is hasonló ingadozások vannak. Ha a népesség az élelem legszélső határáig növekszik, az összes preventív és pozitív akadályok természetszerűleg növekvő erővel kezdenek működni. Bűnös szokások, különösen nemi téren, sokkal általánosabbá válnak, a gyermekek kitevése sokkal gyakoribb lesz és a háborúknak és járványoknak valószínűsége és végzete jelentősen megnövekszik; és ezek az okok valószínűleg mindaddig vannak működésben, míg a népesség az élelem szintje alá nem csökken és azután a viszonylagos bőséghez való visszatérés ismét növekvést eredményez s egy bizonyos időszak után a további növekedést ismét ugyanezek az okok akadályozzák meg."[8] — *Malthus* és követői a gyarmati népek pusztulásában tehát nem láttak depopulációs problémát; nem hittek e népek kihalásában sem.

Malthus elmélete hosszú időn keresztül széles körökben elfogadott és elismert volt, sőt feleleventésére még napjainkban is történnek kísérletek. Időközben azonban a gyarmati népek életében sok helyütt jelentős változások következtek be s ezek arról győzték meg a tudósokat, hogy a növekedést gátló okok számos esetben mindaddig fennállottak, amíg a népesség teljesen ki nem pusztult. Ezzel párhuzamosan egyre inkább nyilvánvalóvá lett, hogy a gyarmati népek kipusztulása az európai hódítással áll összefüggésben, közvetlenül azt követi nyomon. A helytelennek bizonyult népesedési törvény helyébe így új törvényt kellett keresni és ez az új elv, mely a 19. század első felében különösen Észak-Amerikában volt elfogadott, a gyarmati népek pusztulását a „Gondviselés akaratá"-nak tulajdonította.

[5] *Bonwick*, James: The Last of the Tasmanians, or the Black War of Van Diemen's Land. London 1869. 64 k.

[6] *Malthus* T. R.: An Essay on the Principe of Population. London 1798.

[7] The Oscillations of the Population among Savage Nations.

[8] Idézi *Bendyshe*, T.: On the Extinction of Races. Journal of the Anthropological Society of London. 1864, Vol. II. XCX.

Az amerikai iskolának ezt a nézetét fejti ki *Lang* Ausztráliáról írott munkájában. „Valóban az isteni Gondviselés általános elrendelésének látszik, hogy Észak-Amerikában az indián wingwamoknak és Új-Hollandiában a nyomorúságos benszülötteknek véglegesen el kell söpörtetniök az európai gyarmatosítás árjától; vagy más szavakkal..., hogy a civilizálatlan emberek fajtáinak fokozatosan el kell tünniök a civilizáció előrehaladása előtt, azokon a területeken, amelyeket az európaiak birtokukba vettek."[9]

Az észszerűen gondolkodó tudósok körében ez az elv felháborodást és ellenkezést váltott ki. *Waitz*, a mult század egyik jeles ethnográfusa, aki elsők között összesítette a kor ismereteit a természeti népekről,[10] a „Gondviselés" elvét a következőképpen bélyegzi meg. „Az amerikai iskola tanításának megfelelően a magasabb fajok arra rendeltettek, hogy kiszorítsák az alacsonyabbakat. Az alacsonyabb fajoknak ezt a kihalását a természet rendelte el, és így úgy látszik, hogy *nem csupán el kell ismernünk a fehér amerikainak azt a jogát, hogy elpusztítsa a vörös embert, de talán dicsőítenünk is kell, hogy a pusztulás e törvényének véghezvitelében és előidézésében a Gondviselés eszközéül szolgálhatott.* A jámbor gyilkos élvezi azt a vigasztalást, hogy a természet törvényeinek megfelelően cselekszik, amely a fajták növekedését és kihalását kormányozza. Az ilyen teóriának számos előnye van: kibékít bennünket a Gondviseléssel és az ember gonosz hajlamával; morális és intellektuális tehetségünk speciális kiválóságával hízeleg önbecsülésünknek és megóv bennünket annak a zavaraitól, hogy kutassunk a civilizációban fennálló különbségek okai után."[11]

A „Gondviselés akaratában" való megnyugvás, mint Waitz idézett kijelentése is mutatja, nem volt általános. A 19. század első felében még progresszív polgárság különböző képviselői kétkedésüket fejezték ki e misztikus hittel szemben. Egy angol államférfi Victoria (Ausztrália) kormányzójához írt levelében ezt így fogalmazta meg: „Nem tudok belenyugodni abba a teóriába, hogy a bennszülöttek képtelenek a haladásra és kihalásuk a fehérek előrehaladásával párhuzamosan olyan szükségesség, amelynek korlátozása lehetetlen."[12] *Stokes* angol anthropológus hasonlóan nyilatkozik: „A történelem arra tanít bennünket, hogy amikor csak érintkezésbe jut a civilizált ember egy vad fajjal, az utóbbi csaknem elkerülhetetlenül csökkenni kezd és többé-kevésbbé fokozatos léptekkel közeledik a kihalás felé. Azt a kérdést, hogy vajjon ez a katasztrófa politikai, morális vagy fizikai okok eredménye-e, a legjobban felkészült író sem képes eldönteni, s a legtöbb ember elégedettnek érzi magát azzal a hittel, hogy minden a Gondviselés misztikus rendelkezése szerint történik. *Én a magam részéről nem akarom elhinni, hogy a fajoknak ebben a küzdelmében a fehérek morálisan ne lennének felelősek; tagadnom kell, hogy valamely mindeneken uralkodó hatalmas törvénynek való engedelmességről lenne itt szó, amelynek elkerülhetetlen működése felment bennünket a vád alól, hogy az általunk gyarmatosított területeken folytatódik a depopuláció.*"[13]

Az ilyen vélemények azonban nem túlságosan gyakoriak. A magasabb erők működésében való hit, mely a fejlődő természettudományok kiragadott

[9] Idézi *Bendyshe*, i. m. C.
[10] *Waitz*, Th.: Anthropologie der Naturvölker. Leipzig 1859—72. I—VI.
[11] Idézi *Bendyshe*, i. m. C.
[12] Idézi *Bendyshe*, i. m. C.
[13] Idézi *Bendyshe*, i. m. CI.

eredményeit a Gondviselés misztikumával vegyítette össze, a mult század első felében általánosnak mutatkozik. A kor liberális közvéleménye a gyarmatosításban a polgári társadalom, a fehér fajta magasabbrendűségének bizonyítékát látja és a gazdasági haladás kedvéért hajlandó megfeledkezni a humánum legcsekélyebb mértékének jogosultságáról is. Angliában, mely a szabadkereskedelem számára a harmincas években nyitotta meg gyarmatait, a földet korlátlan versenypályának tartották, ahol az erősebb törvénye érvényesül. Így van ez a gyarmatokon is. A gyarmati népek pusztulása elkerülhetetlen, hacsak nem hódolna kbe a terjeszkedő fehér fajoknak; ez utóbbiak hivatása az uralkodás, míg a bennszülöttek a rabszolgaság és a pusztulás között választhatnak. Az erősebbnek, a nagyobb technikai és kulturális fölénnyel rendelkezőnek törvényei érvényesülnek, de ez már nem a Gondviselés misztikus tevékenysége, sem nem a népesedési törvény vak működése, hanem a gazdasági szükségszerűség mindent elsöprő ereje. Az Encyc. Meurop. élesen kikel a rövidlátó filantrópok ellen, akik a gyarmati népek kihalásában csak az erőszak szomorú következményeit látják. „Néhány beteges filanthróp, akik társaságot alakítottak[14] ezeknek a fajtáknak a megőrzésére, kihalásukat annak az aggreszsziónak tulajdonítják, amelyet a telepesek tűzzel-vassal vittek végbe ellenük és azoknak a halálos betegségeknek, amelyeket ez utóbbiak hurcoltak be. Jóllehet bizonyos mértékig ez lehet az ok, mégis egy sokkal hatalmasabb erő működik itt, amely végül is oka lesz annak, hogy a magasabb fajok elsöprik maguk elől az alacsonyabban állókat."[15]

A kérdés kutatása a 19. század hatvanas éveiben fokozottan erőre kapott. A londoni Anthropológiai Társaság 1864. január 19-én egész ülését a gyarmati népek kihalása problémájának szentelte, végső eredménye azonban a philanthusianizmus egy újabb változata volt.[16] 1868-ban egy német tanárnak, Georg *Gerland*-nak jelenik meg összefoglaló munkája,[17] mely korának tudományos ismereteit összegezve a gyarmati népek kihalását az anthropológia és az összehasonlító néprajztudomány síkján tárgyalja, számos újabb ok kiderítésével. *Gerland*, mint a gyarmatosítástól távolálló német, nem hisz a természeti népek életképtelenségében, sem az alacsonyabb fokon álló fajták törvényszerű kihalásában. „Mindenesetre feltünő, — írja — hogy *csak* színes fajták mutatnak hajlamot a megsemmisülésre és legtöbbször ott, ahol a fehérekkel kapcsolatba kerülnek; és a fehérek, jóllehet távol vannak hazájuktól, megszokott klímájuktól stb., életben maradnak, míg azok (a bennszülöttek), akik saját hazájukban látszólag régi életfeltételeik között a fehérekkel kapcsolatba kerülnek, elpusztulnak."[18] *Gerland* gondos tanulmányozás után, a gyarmati népek kihalását az európai hódításnak tulajdonítja. „Meg kell állapítani mindenekelőtt, hogy minden kultúrnép teljesen ugyanazon módon kegyetlenül, kíméletlenül és embertelenül viselkedett a természeti népekkel szemben...: a spanyolok, a portugálok, a hollandok, az angolok és a franciák. Az angolok és franciák azzal a kimondhatatlan gőgjükkel és gyűlöletükkel tűnnek ki, amellyel minden színes néppel szemben viseltetnek, s ezzel a ter-

[14] Az 1787-ben alakult londoni társaságon kívül 1788-ban Franciaországban alakult társaság „Société des Amis des Noirs" néven (*Sieber*, i. m. 122).
[15] Idézi *Bendyshe*, i. m. XVI.
[16] *Lee*, R.: The Extinction of Races. Journal of the Anthropological Society of London. 1864, Vol. II. XCV—XCIX. és *Bendyshe*, i. m. XCIX—CXIII.
[17] *Gerland*, G.: Über das Aussterben der Naturvölker. Leipzig 1868.
[18] *Gerland*, i. m. 1.

mészeti népeknek nem kisebb kárt tesznek, mintha nyiltan ellenségeskednének."[19] A gyarmati és a „kultúrnépeknek" ebben a küzdelmében nem a fehérek mutatkoztak magasabbrendűnek. „Becsület, hűség, bizalom, állhatatosság, vendégbarátság, emberiesség, tiszta vallásosság, a jobb morális tulajdonságok legtöbbször nem az európaiak oldalán találhatók meg, hanem az oly mélyen megvetett természeti népeknél és *Seume* mondásának: ‚Mi vadak vagyunk mégis a jobb emberek' mély alapja van."[20]

Már *Gerland* munkája, sokkal inkább azonban *Bonwick* egy évvel később megjelenő könyve,[21] lerántotta a leplet a kapitalizmus önigazoló elméleteiről. Amiről *Bonwick* irt, Tasmania őslakossága pusztulásának története, már nem a legendás mult volt, amelyet a sötét középkor barbárságával, a spanyol és portugál módszerek elítélésével lehetett volna mentegetni. Ami Tasmaniában történt, az a jelen volt. Az önmaga tökéletességében, a technikai, kultúrális és morális téren elért felülmulhatatlanságában hívő 19. századi Európa meglepetten szisszent fel, amikor a korában lejátszódó események megcáfolhatatlan tényekként tudomására jutottak. Többé nem volt kétséges, hogy a gyarmati népek kihalása a gyarmatosítás következménye.[22]

2.

Ausztrália, majd Tasmania gyarmatosításának hátterében az amerikai függetlenségi háború és az északamerikai gyarmatok elvesztése következtében keletkezett angliai helyzet áll. Észak-Amerika — az anyaország szempontjából közvetlenül számításba jövő gazdasági és kereskedelmi haszon mellett — egyúttal gigantikus fegyencgyarmat is volt, ahová Anglia deportálásra ítélt nagyszámú bűnöseit szállította. Az anyaország közrendjére veszélyes elemek eltávolítása — tehát a rendőri szempont — mellett államgazdasági érdekek is közrejátszottak a fegyencek deportálásában. Találóan nevezték a 18. század e büntetési rendszerét fehér rabszolgaságnak, mivel az érvényben lévő gyakorlat szerint a fegyenceket kisebb-nagyobb bérért ültetvényesek, farmerek vették át munkára a mérhetetlen területekkel, de csak kevés munkáskézzel rendelkező gyarmaton. A deportálások megszűnése így jelentős haszontól fosztotta meg az államkincstárt, sőt a haszon elvesztése mellett a fegyencek angliai eltartása is komoly összegeket emésztett fel.[23]

Az amerikai gyarmatok elvesztése utáni években ez a gazdasági szükségszerűség — tetézve a börtönökben uralkodó viszonyok miatt a kormányt állandóan érő támadásokkal és az emberbaráti társaságok panaszaival — arra kész-

[19] *Gerland*, i. m. 134.

[20] *Gerland* i. m. 136.

[21] *Gerland* és *Bonwick* könyvei kitűnő forrásul szolgáltak *Darwin* számára is, aki az emberfajták kiveszése kérdésének nagy művében (Az ember származása és az ivari kiválás. Budapest 1884.) külön fejezetet szentelt. *Darwin* a gyarmati népek kihalását a fajták közötti versenynek tulajdonítja és nézete szerint ebben a versenyben a magasabb műveltségi fokon álló fajta rendelkezik nagyobb eséllyel. Jóllehet *Darwin* nézete a fajták versenyéről nem fogadható el, mégis a magasabb műveltségi színvonal döntő hatásának feltevése, mely lényegében a termelőerők közötti különbségre vonatkozik, olyan momentum, mely a kérdés helyes megoldása felé mutat.

[22] A *Bonwick* és *Gerland* utáni depopulációs nézetekről más tanulmányunkban kívánunk megemlékezni.

[23] *Jenks*, E.: A History of the Australasian Colonies. Cambridge 1896. 21., *Heindl*, R.: Meine Reise nach den Strafkolonien. Berlin—Wien 1913. 277.

tette a hatóságokat, hogy a fegyencek elhelyezésére valamelyik távoleső világrészben még szabadon lévő területet keressenek. Ezt az elhatározásukat megerősítette az a körülmény, hogy Angliát ebben az időben nagyszámú royalista eltartása is terhelte, akik Amerikából a függetlenségiek elől menekültek el és akik az angol kormányzattól vártak kárpótlást veszteségeikért. Hosszas kutatás és gondos mérlegelés után, melyben már gyarmatpolitikai célok is szerepet játszottak, az angol kormányzat Ausztráliát jelölte ki a deportálások új színhelyéül és 1788-ban partra is szállt az első fegyencszállítmány a Dél-Új Walesben lévő Botany-öbölben.[24]

A kezdeti nehézségek után a gyarmatosítás szisztematikusan haladt előre, míg a hamarosan mind nagyobb számban érkező szabad telepesek ottléte és a Norfolk-szigeti különleges büntetőgyarmat megszüntetése szükségessé nem tette, hogy a fegyencek elhelyezésére újabb területeket keressenek. Így terelődött a figyelem az Ausztrália délkeleti partjai előtt fekvő Tasmaniára (ekkor még Van Diemen földje), melynek viszonyait az 1800. körüli évek kutatói a letelepülésre kedvezőknek jelezték. 1803-ban létesült az első telep és a mutatkozó nehézségek gyors leküzdése után a fegyencek mellett mind nagyobb számban érkező szabad telepesek a sziget jelentős részét megszállották. A művelt területek növekedésével párhuzamosan nőtt a szigeten legeltetett szarvasmarhák és birkák száma is, s a sziget fokozatosan egyre nagyobb gazdasági jelentőségre tett szert.

A gyarmat azonban kezdettől fogva súlyos nehézségekkel küzdött a bennszülött-kérdés megoldása terén.[25] A telepesek és bennszülöttek első, 1804-es összetűzését, amelynél 50 bennszülött pusztult el, hamarosan egyéb atrocitások követték. Az atrocitásokat a bennszülöttek nem hagyták bosszulatlanul. Bár az első két évtized során számos esetben barátságos magatartást tanúsítottak a fegyencekkel és telepesekkel szemben, ez utóbbiak kegyetlenségei és durvaságai csakhamar nyílt ellenségeskedésekhez vezettek. A bennszülöttek előtt két út állott: vagy megadják magukat a hódítók kényére-kedvére, vagy harcolnak életük és szabadságuk megtartásáért. A választás nem volt tudatos, de a körülmények kényszerítő hatása, a sziget benépesedésével nagyszámúvá váló fehér lakosság, az őslakók kiszorítása vadászterületeikről, értékeiknek, életüknek semmibevevése a bennszülötteket önvédelemre kényszerítette. Ez az önvédelem az 1820-as években valóságos háborúvá, a hírhedt Black Warrá fejlődött, mely az államhatalom közbelépésével végül is a sziget pacifikálását, a bennszülöttek kipusztítását eredményezte.

Természetesen voltak és vannak is olyanok, akik az összeütközéseket a bennszülöttek vadságának, kegyetlenségének tulajdonították. 1873-ban a tasmaniai *Calder* kísérelte meg, hogy a felelősséget a bennszülöttekre hárítsa. *Calder* már eleve feltételezi, hogy a bennszülöttek soha sem voltak nagyszámúak és eredeti 7000-es lélekszámuk csökkenésében a fehérekkel folytatott küzdelem csak egyike volt az egyéb okoknak. *Calder* szerint a két nép küzdelmében a fehér telepes volt hátrányban — „a kevésbbé aktív európai előtt

[24] *Jenks*, i. m. kívül lásd: *Scott*, E. and *Melbourne*, A. C. V. in The Cambridge History of the British Empire. Vol. VII. Part. I: Australia. Cambridge 1933.

[25] A tasmaniaiak néprajzával itt nem áll módunkban még áttekintően sem foglalkozni. Az összefoglaló kézikönyveken kívül lásd *Ling Roth*, H.: The Aborigines of Tasmania. Halifax 1899. (Gazdag bibliográfia.)

az elpusztulásnak ugyanazok a lehetőségei álltak, mint a lusta vadászkutya előtt vadászat alkalmával; és amennyire én meggyőződhettem a két faj közötti hosszú ellenségeskedésekről írt komoly tudósítások figyelmes elolvasása által, az aggresszivitás majdnem mindig a feketék részéről indult ki; és *ebben az egyenlőtlen küzdelemben az angolok puskái voltak a kevésbbé halálosak a vadak dárdájával szemben, az előbbiek közül öten haltak meg, míg az utóbbiak közül egy.*"[26] *Calder* szerint ezt bizonyítja az is, hogy „a (Black War) 1831-es befejezése előtti 5 év folyamán 99 vizsgálatot tartottak olyan fehér emberek ügyében, akiknek testét haláluk után meg lehetett találni, szemben az ezekben a farm-harcokban megölt 19 feketével; továbbá a jelentésekből az is kiderül, hogy ugyanebben az időszakban 69 európait sebesítettek meg, szemben egy vagy két bennszülöttel."[27]

Calder tanulmánya kétségtelenül elhallgat általánosan ismert tényeket. Ha a hivatalos jelentések csak ilyen kevés bennszülött halálát adják tudtul, az részben a bennszülöttek kétségbeesett és hatásos védekezésének, jórészt azonban annak tulajdonítható, hogy a megölt bennszülöttek ügyében nem indítottak vizsgálatot. Egyébként is elképzelhetetlen, hogy a fenti — 1 bennszülött, 5 fehér — arány megtartásával idővel mégsem a fehérek, hanem a bennszülöttek pusztultak ki. *Calder* védekezésével és önigazolásával szemben a korabeli sajtójelentések, hivatalos okmányok szinte kivétel nélkül a bennszülöttek jóakaratáról, szelídségéről, segítőkészségéről emlékeznek meg, nemcsak a felfedezés éveiből, hanem a Black War idejéből is.

Wentworth Tasmaniáról 1823-ban írt munkájában kijelenti, hogy a bennszülöttek „mélyen gyökerező ellenségeskedése nem annyira ezeknek a vadaknak vérengző természetéből adódik, mint inkább saját honfitársainknak elhamarkodott viselkedéséből röviddel a Derwent folyó melletti település alapítása után. A bennszülöttek először a legbarátságosabb hajlamot mutatták az újonnan jöttekkel szemben és ez a barátságos érzés megmaradhatott volna a mai napig, ha az a katonatiszt nem lövetett volna a nagy tömeg közé."[28] A Sydney Gazette írja 1804. március 18-án: „A bennszülöttek igen barátságosak voltak azokkal a kis csapatokkal szemben, amelyekkel alkalmilag találkoztak."[28/a] — A Hobart Town Gazette (Hobart Tasmania fővárosa) még 1824-ben, tehát a Black War idején is így ír: „Összességükben véve, ennek a gyarmatnak a lakói a világ legbékésebb teremtményei."[29] — Az 1913. június 26-i kormányzósági proklamáció hasonlóan a fehéreket jelöli meg, mint a kegyetlenkedések elindítóit és a kormányzó felháborodását fejezi ki, hogy „ezeket

[26] *Calder*, J. E.: Some Account of the Wars of Extirpation and Habits of the Native Tribes of Tasmania. Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. 1874. Vol. III. 8.

[27] *Calder*, i. m. 8.

[28] *Bonwick*, i. m. 34. (*Bonwick* forrásértékűnek számító munkáján kívül felhasználtuk még: *Bonwick*, J.: The Lost Tasmanian Race. London 1884 (népszerű kiadás); *Anonymus:* Nekrolog der Tasmanier. Das Ausland, 1870. 43. Band. 7. Heft; *Little*, K.: A British Proclamation of Justice to the Tasmanians. Man 1945.; *Pitt-Rivers*, G. H.: The Clash of Culture and the Contact of Races. London 1927; *Ling Roth*, i. m.; *Jenks*, i. m.; *Scott* and *Melbourne*, i. m.; összefoglaló kézikönyvek. Tekintve, hogy ezek adatai a *Bonwick* által kimerítően részletezett tényekkel egyeznek meg, idézésüket fölöslegesnek tartottuk.)

[28a] *Bonwick*, i. m. 36.

[29] *Bonwick*, i. m. 44.

a szegény kultúrálatlan lényeket a legbarbárabb és legembertelenebb módon bántalmazzák, többek között azzal, hogy elrabolják tőlük gyermekeiket."[30] Ezután hivatalos írásokban szokatlanul humánus hangnemben folytatja: „Tegyétek szívetekre kezeteket és kérdezzétek: melyik a vad; a fehér ember-e, aki elrabolja a szülőktől gyermekeiket, vagy a fekete férfi, aki a jogtalanságnak elszántan ellenáll és visszaszerzi a tőle elraboltat; az eredmény, azt hiszem, nem kétséges."[31]

Az eredmény senki előtt nem lehet kétséges. Az atrocitások, kegyetlenkedések és gyilkosságok, gyermek- és nőrablások végtelen sorozata az 1804-es első sortűztől kezdve az utolsó bennszülött kipusztulásáig folytatódott. Tasmania gyarmatosai ebben az időben fegyencekből, feltételesen szabadlábra helyezettekből és szabad telepesekből tevődtek össze. A fegyencek szállítása csak az 1850-es években fejeződött be.

Az összeütközések a fehérek terjeszkedésével párhuzamosan mind gyakoribbá váltak, a kegyetlenkedések pedig egyre mértéktelenebbekké. *Melville* Van Diemen's Land Almanac-jában a fehérek kegyetlenkedéseiről szólva megjegyzi, hogy „ha lehetséges lenne egy ehhez hasonló munkában csak egy kis részét is felsorolni azoknak a gyilkosságoknak, amelyeket ezeken a szegény ártatlan teremtményeken elkövettek, már puszta elmondásuktól is megfagyna az olvasó ereiben a vér."[32]

Davey 1813-ban méltatlankodva mondja: „Sohasem hittem volna, hogy brit alattvalók ilyen lelkiismeretlenül meggyalázzák hazájuk becsületét és sajátmagukat azzal hogy így cselekszenek a bennszülöttekkel szemben."[33]

Stokes írja: „A gyarmatosok között az érzelemnek olyan eltévelyedése tapasztalható, hogy számukra érthetetlen az, ha valaki inkább a feketékkel rokonszenvezik, mint saját fajtársaival."[34] — *Surell* kormányzó egy korai proklamációjában kijelenti: „A kegyetlenségek, amelyeket a bennszülötteken elkövettek, ellenkeznek az emberiséggel és méltatlanko a brit karakterhez."[35] — *Rev. West* 1810-ben így ír: „A bennszülöttek, akik kétségbeestek azoktól a kegyetlenségektől, amelyeket népünk részéről tapasztaltak, most azzal aggasztanak bennünket, hogy megtámadják marháinkat."[36] A Derwent Star (tasmaniai lap) 1810-ben közli: „Russel, ez a szerencsétlen ember, kiáltó példája az isteni igazságosságnak mely végül is utolérte és megbüntette őt azoknak az embereknek a kezei által, akik oly sokat szenvedtek tőle; arról lévén ismert, hogy barbár módon meggyilkolt vagy megkínzott minden bennszülöttet, akit szerencsétlensége csak közelébe juttatott."[37] — Az ellenségeskedések legfőbb okául a gyermekrablásokat jelölték meg: „Idáig annyira hozzá voltunk szokva, hogy a gyermekrablást kóborló cigányokkal, vad indiánokkal és vad tatárokkal kapcsoljuk össze, hogy kételkedünk, ha ez a vád saját honfitársainkat éri."[38]

[30] *Bonwick*, i. m. 41.
[31] *Bonwick*, i. m. 41.
[32] *Bonwick*, i. m. 58.
[33] *Bonwick*, i. m. 59.
[34] *Bonwick*, i. m. 59.
[35] *Bonwick*, i. m. 59
[36] *Bonwick*, i. m. 58.
[37] *Bonwick*, i. m. 58 k.
[38] *Bonwick*, i. m. 66.

A gyermekek elrablása mellett a nők elhurcolása és a rajtuk elkövetett erőszak volt a szakadatlan viszálykodás második legnagyobb oka. Az asszonyhiányban szenvedő telepes vagy szökött fegyenc, a gyarmatokon egyébként is szokásos módszerhez folyamodva egyszerűen lepuffantotta a bennszülött nő társát és az asszonyt a legbrutálisabb eszközökkel kényszerítette akaratának végrehajtására. *Melville*, az első tasmaniai újság kiadója a fehéreknek a bennszülött nőkkel szemben tanúsított viselkedését egyenesen bestiálisnak mondja. Egy bizonyos Carrots nevű telepesről közli a következő történetet. „Carrots agyonütött egy feketét és ennek asszonyán erőszakot. követett el. Majd levágta a halott fejét és azt kötéllel a szerencsétlen asszony nyakába erősítette, akit arra kényszerített, hogy őt kövesse kunyhójába."[39] Az ilyen bánásmód általános volt. „Ha egy szerencsétlen nő egy egyedülálló pásztor kunyhójához tévedt, úgy sem édes szavakat, sem kedveskedéseket nem alkalmaztak, hogy őt maradásra bírják, hanem fenyegető szavakat, ostorcsapásokat és láncokat használtak fel arra, hogy ‚hajlamát' megnyerjék. Általában szokásos eszköz volt, hogy a zsákmányolt ‚dámákat' láncokkal megkötözték."[40] — Gyakori volt, hogy telepesek bennszülötteket lőttek le csupán azért, hogy kutyáiknak élelmet szerezzenek.[41]

Ugyanezek a barbárságok derülnek ki számos visszaemlékezésből is. Szemtanúk számolnak be arról, hogy résztvettek éjjeli hajtóvadászatokon, ahol tekintélyes számú bennszülöttet öltek meg. A Colonial Times egy esetről ad hírt, amelynél egy telepesekből álló csoport 30 yardnyira megközelített egy éjjeli tűzhelyet és tömérdek bennszülöttet megölt.[42] Egy hasonló éjjeli támadás szemtanúja a következő leírást adja: „Egy férfit lelőttek; ez felugrott, körbenforgott, mint egy játékcsiga és holtan összeesett. A csapat ezután lement a tűzhöz, sok dárdát és hajítófát talált és egy gyermeket elvágódva a földön, akit a csapat egyik tagja a tűzbe dobott."[43] — A Courier 1836-ban visszaemlékezve a Black War-ra, azt írja, hogy „emberekre vadásztak, mint vadállatokra és elpusztították őket."[44] — *West* így emlékezik meg az atrocitásokról: „A sebesülteket agyonütötték; a gyermekeket a lángokba hajították ... és a társas tűz, amely köré a bennszülöttek szunnyadozni gyűltek össze, még reggel előtt temetési tüzük lett."[45] — Egy 1826. dec. 1-i cikk arról számol be, hogy „a telepesek elhatározták: megsemmisítenek minden feketét, aki csak ellenségesen cselekedhet velük szemben."[46]

Bonwick a tasmaniai fehér lakosság bennszülött-ellenes érzését egy újzélandi újságcikkel jellemzi, mely a maori háború idején (1868) az átlagos telepes álláspontját fejezte ki: „Mit tegyünk ezekkel a vérszomjas rebellisekkel? Kímélet nélkül el kell pusztítani őket. Úgy kell bánnunk velük, mint vadállatokkal, vadászni kell rájuk és megölni őket. A modern történelem arra tanít bennünket, hogy a javíthatatlan vadakat, akik lehetetlenné teszik a gyarmatosítást és bizonytalanná a békés telepes életét, a társadalom érdekében ki-

[39] *Bonwick*, i. m. 61 k.
[40] *Bonwick*, i. m. 60.
[41] *Bonwick*, i. m. 58.
[42] *Bonwick*, i. m. 64.
[43] *Bonwick*, i. m. 62.
[44] *Bonwick*, i.m. 66.
[45] *Bonwick*, i. m. 66.
[46] *Bonwick*, i. m. 67.

pusztították. Nem lényeges, hogy milyen eszközzel viszik ezt végbe, míg a munkát be nem fejezték. Fej-pénz, vér-pénz, szerződés útján történő megölés — mindezek olyan eszközök, amelyeket alkalmazni lehet."[47]

Természetesen lehetetlen, hogy az eseményeknek akár csak egy töredékét is ismertessük. A népességi statisztika, melyet később közlünk, hű képet ad a bennszülöttek pusztulásának mértékéről. — Nézzük most meg, hogy a kezdeti idők tervszerűtlen és teljességgel megokolatlan pusztítása után hogyan vált rendszeressé és már a kormányzat által irányítottá a tasmaniaiak elleni hajtóvadászat.

A hatóságok beavatkozását a gyarmat egészének érdekei tették szükségessé. 1820 után a telepesek száma már jelentősen megnövekedett, ezzel együtt a sziget is nagyobb gazdasági jelentőségre tett szert. A fehérek és bennszülöttek közötti harc azonban nemcsak a további telepesek beáramlását befolyásolta kedvezőtlenül, hanem a gyarmat fejlődésében is gátat jelentett. A fehér lakosságnak hovatovább az egész szigetre szüksége volt. Békés és rendezett viszonyokat igényelt ez, mert a sziget távolabbi részein egyetlen telepesnek sem volt nyugta a bennszülöttek támadásaitól. A kormányzatot ugyanakkor felelősség is terhelte azokkal szemben, akik bizva a brit kormány ígéreteiben, a távoli gyarmatra települtek és akiknek sem élete, sem vagyona nem volt biztonságban a bennszülöttektől.

A látszatot azonban mindenképpen meg kellett őrizni. A kor sajtójára való tekintettel sem engedhette meg magának a kormányzat, hogy a bennszülöttek ellen kellő jogi alátámasztás nélkül kíméletlen hadjáratot indítson, de nem volt ez lehetséges azért sem, mert a brit jog értelmében Tasmania koronagyarmat volt, őslakói pedig brit alattvalóknak számítottak. A kibocsátott proklamációk így igazságosnak mutatták a gyarmat hatóságait, mely mind a renitenskedő fehérekkel, mind pedig a bosszúálló bennszülöttekkel szemben egyaránt érvényesíti a törvény szigorát.

Már 1810-ben megbélyegzi egy kormányzósági rendelet a gyilkosságokat elkövető fehéreket. „Nagy okunk lévén félni, hogy William Russel és George Gelley azoknak a szerencsétlen férfiaknak számát fogják növelni, akiknek életét elvették a bennszülöttek, azért, hogy megbosszulják azokat a gyilkosságokat és utálatos kegyetlenkedéseket, amelyeket a fehérek követtek el rajtuk, a Helyettes-Kormányzó, tudatában lévén azoknak a rossz következményeknek, amelyeket ez a település számára eredményezhet és iszonyodva ilyen gonosztevők vezetésétől, ezennel kijelenti, hogy minden személy, aki csak erőszakot alkalmaz a bennszülöttekkel szemben, vagy aki hidegvérrel meggyilkolja őket, vagy úgy tesz velük, hogy ezáltal megölessenek...[48] ugyanolyan módon fog bűnhödni, mintha ilyen erőszakosságot vagy gyilkosságot egy civilizált személlyel szemben követett volna el."[49] Hasonló kijelentésekkel a későbbiekben még találkozni fogunk. Most lássuk azonban, mi történt a bűnös fehérekkel.

[47] *Bonwick*, i. m. 77.

[48] Ez nyilván a következő, *Bonwick* által leírt esethez hasonlókra vonatkozik: Egy telepes saját fejének szegezett egy töltetlen pisztolyt és azt többször elsütötte. Azután megtöltötte és a figyelmesen szemlélődő bennszülött kezébe adta s biztatta, hogy tegyen hasonlóképpen. A bennszülött engedelmeskedett és a golyó azonnal megölte.

[49] *Bonwick*, i. m. 39 k.

A Hobart Town Times 1936-ban, tehát a Black War befejezése után a kormányzat intézkedéseiről és a bennszülöttek kipusztításáról a következőket írta. „Hidegvérrel gyilkolták meg a bennszülötteket. Lelőtték őket az erdőkben és úgy vadásztak rájuk, mint ragadozó vadállatokra. A brit telepesek meggyalázták asszonyaikat, azután elvágták torkukat, vagy lelőtték őket; honfitársaink, akik örömest neveznék magukat civilizált embereknek ... *a kormányzat szégyenére azonban azt kell jelentenünk, hogy egyetlen alkalommal sem büntetett vagy tett kísérletet a büntetésre a bennszülött lakosság ismert gyilkosaival szemben.*"[50]

A Black War első periódusának végét megközelítőleg az 1819. márc. 13. kormányzósági rendelet jelzi, mely részletesen tárgyalja a telepesek és a bennszülöttek közötti viszony kérdését. A rendelet egyúttal összefoglalja és általánosítja a megtelepülés óta eltelt idő ellenségeskedéseinek okait és meg kell állapítanunk, hogy a kormányzó értékelése megfelel a valóságnak.

„A Helyettes-Kormányzónak tudomása van arról, hogy a telepesek és a raktárőrök közül sokan ellenséges népnek tekintik a bennszülötteket, még provokáció nélkül is alkalmat keresnek arra, hogy elpusztítsák őket és fajtájukat: és úgy vélik, hogy velük szemben a türelemre és megbékélésre irányuló minden kísérlet haszon nélküli. De igencsak bizonyos, hogy ha a bennszülöttek bármilyen fajtájú destrukcióra törekednének és ha szakadatlanul várnák az alkalmat, hogy ilyesmit végrehajthassanak, a kár, amelyet a birka- és marhatulajdonosoknak okoznának ... százszorosára növekednék. De a bennszülött törzsek távol vannak minden szisztematikus tervtől, mely a (fehér) faj vagy nép elpusztítására irányulna, találkozásaik a pásztorokkal általában véletleneknek látszanak; és a leghosszabb ideje a gyarmaton tartózkodó legtájékozottabb személyeknek az a véleményük, hogy az előbbiek ritkán támadók és ha ilyeneket tesznek is, annak oka az a benyomás, amely némely fehér ember által okozott új jogtalanság által keletkezik. Tagadhatatlan, hogy számos régebbi esetben (a telepesek) kegyetlenségeket követtek el, amelyek ellenszenvesek a humanitás, és szégyenletesek a brit karakter számára és a gyarmatosok részéről kevés olyan kísérletet lehet találni, mely a bennszülött néppel való megbékülésre irányulna ... A korábbi jogtalanságokból kapott benyomások folytatódtak a gonosztevők által elkövetett alkalmi erőszakoskodások által ..., akik néha indokolatlanul tüzelnek és ölnek meg férfiakat és üldözik máskor a nőket, azért, hogy kényszerítsék őket elhagyni gyermekeiket. Legbizonyosabban ez az utolsó gaztett az, amely ingerli az áldozatokban az erős vágyat, hogy bosszújuk válogatás nélküli legyen, megfelelően egy civilizálatlan nép általános gyakorlatának ... Így nem csupán azok szenvednek, akik elkövettek ilyen szörnyűségeket egy viszonylag védtelen néppel szemben ... A bennszülött nép viselkedéséből, ha minden jogtalanság érzésétől szabad ... erős okunk van remélni, hogy megbékíthetők. Az északkeleti parton ... és Macquerie Harbournál ... a bennszülöttek gyanútlanoknak és békéseknek mutatkoztak, nem mutatva hajlamot a jogtalanságra; és ugyancsak ártalmatlanoknak ismerték őket más helyen is, ahol a raktárőrök szelíden és türelmesen bántak velük."[51] Feltétlenül szükséges tehát,

[50] *Bonwick*, i. m. 69 k.
[51] *Bonwick*, 53 kk.

hogy a két nép közötti kapcsolat megjavuljon, és ezért a kormányzó az ellenségeskedések legfőbb okául szolgáló gyermekrablásokat eltiltotta.

A helyzet természetesen nem változott meg. A kormányzat tényleges intézkedéseket nem tett az erőszakoskodó fehérek megbüntetésére és a Black War nem csökkenő erővel folyt tovább. A bennszülöttek ellenállása egyre kétségbeesettebb lett és a kormányzat végül is szükségesnek látta, hogy a Black War kérdését az államhatalom erejével számolja fel. Az 1826. nov. 29-i kormányzósági rendelet már említést sem tesz arról, hogy a két nép közötti ellenségeskedés kirobbantói a telepesek voltak. Önigazolásként a bennszülöttekre hárítja a felelősséget és most már hivatalosan is védelmébe veszi azokat, akik a bennszülöttekkel szemben erőszakot alkalmaznak.

„A bántalmazásoknak azok a sorozatai, amelyeket már hosszabb idő óta követtek el a gyarmat bennszülöttei és az az indokolatlan kegyetlenség, amellyel elkövetik gyilkosságaikat, viszonzásul azért a jóságért, amelyet számos esetben irántuk a telepesek és szolgáik mutattak, a legnagyobb fájdalmat okozták a Helyettes-Kormányzónak és a legigyekvőbb megfontolását kívánja azoknak az eszközöknek, amelyeket alkalmazni kell, hogy megelőzzék ezeknek a hitszegő és vérengző cselekedeteknek a megismétlődését. — ... (Ezért a kormányzó a következő intézkedésekhez folyamodik):

1. Ha nyilvánvalónak látszik, hogy egy vagy több bennszülött törzs részéről eltökéltség van a támadásra, rablásra vagy általában a fehér lakosság gyilkolására, bárki felfegyverkezhet és csatlakozhat a katonasághoz, hogy erőszakkal biztos távolságra űzze őket, úgy bánva velük, mint nyílt ellenségekkel.

2. Ha úgy találják, hogy ténylegesen bűnt kísérelnének meg elkövetni, bárki hasonló módon állhat nekik ellen.

3. Ha úgy találtatik, hogy szokatlan számban gyűltek össze vagy szokatlan fegyverekkel, vagy ha nem szokatlanul, de az erőszak alkalmazásának olyan nyilvánvaló szándékát mutatják, amely félelmet keltőnek látszik, abból a célból, hogy valamilyen kárt tegyenek, röviden: ha bűnt szándékoznak elkövetni bárki vagy bárkinek tulajdona ellen, úgy lehet bánni velük, mint lázadókkal és ellenük kell szegülni, ha kitartanak kísérletük mellett.

4. Ha úgy találtatik, hogy csupán összegyültek ilyen szándékok végrehajtására, a szomszédok és a zsoldosok felfegyverkezve ... igyekezzenek letartóztatni őket, és ha ellenállnak, alkalmazzanak erőszakot.

5. Ha a bennszülöttek közül valaki ténylegesen bűnöket követett el, a magisztrátusok kötelesek szorgalmas vizsgálatokat indítani ... és végrehajtási parancsot adni a vezetők letartóztatására. A tisztviselő a letartóztatási parancs végrehajtása során segítségül annyi személyt vihet magával, amennyit szükségesnek lát; és ha a bűnösök másként nem foghatók el, a tisztviselő és segítőtársai jogosultak arra, hogy erőszakhoz folyamodjanak, mind a főszemélyek, mind mások ellen, akik bármilyen erőszakos cselekedetekkel vagy akár megfélemlítéssel igyekeznek megakadályozni a főszemélyek letartóztatását" stb.[52]

A rendelet tehát már hivatalos felhatalmazást is ad és azt, ami korábban önkényeskedés volt, most törvényes intézkedésnek minősíti. A rendelet hatása alatt fokozódott a bennszülöttek fegyveres üldözése, egyúttal azonban

[52] *Bonwick*, i. m. 73 kk.

azok ellenállása is. — (Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a kormányzat különböző intézkedései szigorúan megőrizték a törvényesség látszatát. A gyarmati bürokrácia szabályai értelmében szabatosan fogalmazott rendeleteiket újságokban és falragaszokon adták közre s a bennszülöttek számára a hirdetményeket az erdőben függesztették ki. Tekintettel arra, hogy a törvény nem ismerése nem mentesít senkit a törvény hatálya alól, a bennszülöttek pedig brit alattvalóknak számítottak, a rendelkezéseket jogosan hajtották végre rajtuk. Azzal a kicsiséggel, hogy a bennszülöttek nem tudtak angolul vagy hogy a telepesek közül ekkor még senki sem ismerte nyelvüket, keveset törődtek, legfeljebb néha tettek kísérletet arra, hogy képek segítségével ismertessék meg velük a rájuk vonatkozó intézkedéseket.[53] Ez a módszer különösen az alább ismertetendő Demarcation Order (Demarkációs Rendelet)-ben mutatkozik felháborítónak, ahol a bennszülöttekről még azt is feltételezték, hogy ismerik a sziget topográfiájának angol nomenklatúráját).

A rendelet felbátorította a telepeseket, akik a hajtóvadászatot újult erővel folytatták. — (Csak két jelentést idézünk 1827-ből. Az egyik szerint egy telepest a Western Tries közelében megöltek a bennszülöttek. A szomszédok bosszút álltak és mint a Colonial Times írja: „Jelentik, hogy közülük (a bennszülöttek közül) 60-at megöltek és megsebesítettek." — Egy másik jelentés szerint ugyancsak ebben az évben egy richmondi rendőrcsoport bennszülött törzzsel találkozott. A rendőrök a bennszülöttekre lőttek, majd szuronnyal támadták meg őket. Két meredek sziklafal közé beszorítva 70-et megöltek, a nők és a gyermekek fejét a sziklán loccsantva szét.)[54]

Tényleges eredményt azonban a rendelet nem ért el. Az alapos helyismerettel rendelkező bennszülöttek még mindig hathatós ellenállást tanúsítottak, és bár számuk jelentősen megfogyatkozhatott, sok telepes pusztult el halálos pontossággal találó dárdáiktól.

A kormányzónak új módszerhez kellett folyamodnia. Az általános vélemény az volt, hogy a másutt bevált izolációs módszert kell alkalmazni és a bennszülötteket egy meghatározott körzetbe telepíteni. A helyzetet ismerők azonban ezt sem találták célravezetőnek. Maga a kormányzó jelentette ki: „A véleményem az volt, hogy egy körzetet adjunk a bennszülötteknek, de az egyenetlenségek oly erős szelleme uralkodik a törzsek között, hogy ezt megvalósítani teljességgel lehetetlen."[55]

A bennszülöttek helyzete ekkor már mindenképpen kétségbeejtő volt. A telepesek előnyomulása megfosztotta őket gyűjtögető és vadászterületeiktől. Egy gyarmati tiszt így jellemezte ezt: „A marha letiporja a füvet, mely az év egy szakában (a bennszülött) táplálékát képezi; a puska éles durranásával elűzi a vadmadarakat az öblöcskékből és a nyomorult bennszülött a kétségbeesésbe sodródik. Nincs terület, ahová visszavonuljon. A legközelebbi törzs nem engedi meg, hogy elfoglalja területét".[56] A nyilvánvalóan lehetetlen helyzet ellenére a kormányzó 1828. ápr. 15-én a Demarcation Order kibocsátásához folyamodott. A cél az volt, hogy megakadályozzák a bennszülötteket abban, hogy a lakott körzetekbe jöjjenek — ezek a középső és keleti részek —

[53] *Bonwick*, i. m. 83 kk. (Ilyen ábrázolást közöl *Little*, i. m. T. 1.)
[54] *Bonwick*, i. m. 64.
[55] *Bonwick*, i. m. 78.
[56] *Bonwick*, i. m. 77 k.

és visszaűzzék őket a sziget nyugati részén lévő mocsaras, bozótos területre. Ez a vidék teljesen kopár, ingoványos, esős, éghajlata igen hűvös; szárnyasok és négylábúak nincsenek. A terület emberi életre alkalmatlan voltát mutatja, hogy Tasmania gyarmatosítása után 70 esztendővel még egy fehér sem települt meg ezen a vidéken. Magáról a rendeletről *Bonwick* a következőket jegyzi meg: „Nem tudjuk mosolygásunkat elfojtani a gyarmati történelem e periódusának értesítései és kormányzósági rendeletei fölött, látva a bürokrácia gondját és baját néhány száz bennszülöttel, akiknek fegyverei nyomorultak, míg a gyarmatot több ezer európai lakja, nagyszámú brit zsoldos katonával és jól felfegyverzett rendőrökkel. De az a tény megmarad, hogy mind a legfelsőbb hivatalnokok, mind a vidék telepesei eszük végére értek."[57]

A rendelet az izolálást részint a bennszülöttek, részint a gyarmatosok érdekében kívánja végrehajtani. Kifejti a kormányzatnak azt a kívánságát, hogy a bennszülötteket megvédje, tanítsa és civilizálja, majd így folytatja: „... abból a célból, hogy ezeket elérhessük, a bennszülött törzsek főnökeivel tárgyalást vettünk tervbe; de néhány gyors és időszerű intézkedésre van szükség... és szükségessé lett, hogy a színeseknek a terület brit lakosságától való időleges elkülönülését hozzuk létre, és hogy ezért a színes lakosságot békés eszközökkel rábírjuk, hogy távozzon el, vagy másképpen erőszakkal lesz kiűzve mindazokból a körzetekből. Ennélfogva én, a Helyettes Kormányzó, annak a hatalomnak és tekintélynek következtében és azt gyakorolva ... ezennel tudtul adom, hogy a kívánt elkülönülés végrehajtása céljából egy katonai őrsvonal fog állomásozni... a lakott körzetek határai mentén, ahová... a bennszülöttek... nem hatolhatnak be..., és ezennel szigorúan megparancsolom és elrendelem, hogy minden bennszülött azonnal vonuljon vissza és távozzon el onnan és semmi okból vagy semmi ürügy alatt... ne lépjen a lakott körzetek területére vagy bármely más földrészre, melyet bármilyen személy megművelt és elfoglalt Őfelsége kormányának fennhatósága alatt... (Ennek végrehajtása érdekében)... 2. Minden alkalmazható módot fel kell használni, hogy közöljék és ismertté tegyék ennek a proklamációnak feltételeit a bennszülöttekkel és meggyőzzék őket, hogy vonuljanak vissza a fenti határok mögé. 3. Az utóbb említett eljárásnak megkönnyítésére meg kell kísérelni erőszak alkalmazása nélkül elfogni személyeket és a foglyokat a lehető legnagyobb emberiességgel és könyörülettel kell kezelni" stb.[58]

A Demarcation Order természetesen nem járt eredménnyel. A bennszülöttek a rendeletről nem vettek, de nem is vehettek tudomást, hiszen nem olvasták a sziget fővárosában megjelenő napilapok kormányzósági közleményeit s a falragaszokra is kevés figyelmet fordítottak. A rendelet proklamálásának így a bennszülöttek felé kb. annyi volt az értelme, mintha rendeletileg tiltanánk meg a nyulaknak, hogy a káposztásföldre betegyék a lábukat. Érintkezésbe lépni velük pedig nem lehetett, mivel a bennszülöttek korábbi tapasztalataikon okulva, a fehérek közeledtére azonnal támadtak, vagy — ha ők voltak kisebbségben — elmenekültek. De a közvetlen

[57] *Bonwick*, i. m. 78.
[58] *Bonwick*, i. m. 78 kk.

érintkezés sem vezetett volna eredményre, hiszen ebben az időben még senki nem volt a szigeten, aki a bennszülöttek nyelvét kielégítően ismerte volna.

A rendeletet sikertelennek látva, a kormányzat 1828. nov. 1-én újabb proklamációt bocsátott ki. „Ezt az a hamis kijelentés vezette be, — írja *Bonwick* — hogy minden lehető intézkedést megtettek a bennszülötteknek a lakott körzetekből való eltávolítására és az atrocitások megszüntetésére".[59] Mivel a „humánus" intézkedések nem vezettek eredményre és mivel a kormányzó szerint „jelenleg lehetetlennek látszik ennek a népnek különböző törzseit megbékéltetni", statárium kihirdetése látszott szükségesnek. A statárium minden bennszülöttre vonatkozott, akit a lakott körzetekben találtak és ezekkel szemben a kényszerintézkedések teljes erejével lépett fel. A statárium hathatósságának biztosítására nemsokára újabb rendeletet bocsátottak ki, amely 5 font jutalmat helyezett kilátásba egy felnőtt bennszülött és 2 fontot egy gyermek elfogásáért.[60]

Ez a két intézkedés a bennszülöttek pusztulását meggyorsította. A sziget területén ettől az időponttól kezdve hivatásos „fogolyszerző csapatok" szerveződtek, amelyeknek működését a kormányzat csak 1833-ban szüntette meg. Mondanunk sem kell, hogy a bennszülöttek a statáriumról éppen úgy nem szereztek tudomást, mint ahogy nem ismerték a korábbi rendelkezések tartalmát sem. Változást ez csak annyiban jelentett számukra, hogy még azokról a helyekről is kíméletlenül elűzték őket, ahol korábban viszonylag békében éltek, és hogy ettől a pillanattól kezdve a brit jog értelmében is üzött vadakká lettek. Kétségtelen, hogy a Demarcation Order és a statárium kihirdetése, majd a fogolyszerző csapatok szervezése és a vérdíj kitűzése számukat az előző évek veszteségein túl jelentősen megfogyasztotta. Nem csupán a ténylegesen lelőttek vagy meggyilkoltak szerepeltek a veszteséglistán. A percnyi nyugalmat nem találó törzsek, melyek reménytelenül bolyongtak erdeikben, az újonnan felnövő generációról nem gondoskodhattak. Menekülésük során a gyermek akadályt jelentett és ez a kényszerű körülmény jelentős mértékben emelte a gyermekgyilkosságok számát.[61]

Az 1830-as év még szomorúbb következményekkel járt a bennszülöttekre nézve. Ez év okt. 1-én a kormányzat a statárium rendelkezéseit megszigorította. Mivel, mint a rendelet kifejti, a legtöbb esetben nem lehet meggyőződni arról, hogy az atrocitások melyik törzsnek tulajdoníthatók, a statáriumot a sziget egész területére, tehát a korábban menedékhelynek számított körzetekre is kiterjesztik.[62] Ugyancsak ennek az évnek a végén újabb kísérletet tettek, hogy a bennszülöttkérdést véglegesen likvidálják. George Arthur kormányzó hosszas megfontolás után rendeleteket adott ki, egy a sziget egyik végétől a másikig húzódó hatalmas hajtólánc felállítására, mely a ren-

[59] *Bonwick*, i. m. 81 k.

[60] *Bonwick*, i. m. 84.

[61] Szeretik némelyek ezt a tényt annak a bizonyítására emlegetni, hogy a tasmaniaiak esetében még saját gyermekeik iránt is kíméletlen vadakkal állunk szemben. Terméketlenségüket, az életben maradó gyermekek számának fokozatos csökkenését pedig a természet törvényével magyarázzák és a megváltozott életkörülményeknek (táplálkozás, alkohol stb.) tulajdonítják. *Bonwick* vizsgálata alapján azonban világosan kitűnik, hogy a gyermekek számának csökkenését egyedül az üldözések okozták.

[62] *Bonwick*, i. m. 89 kk.

deletekben pontosan körülírt haditerv alapján a bennszülötteket a sziget egyik elhagyott részére, a Tasman félszigetre szorította volna vissza. A hatalmas költséggel (30.000 font), kb. 3000 ember bevonásával felállított Vonal (The Line) azonban a terep és a klíma okozta nehézségek miatt tényleges eredménnyel nem járt. Hiába vettek részt benne a zsoldosok és rendőrök százain kívül szabad telepesek és szabadlábra helyezéssel megszédített fegyencek (738 fő), a vadászterületeiket kitűnően ismerő bennszülöttek átsiklottak a hajtóláncon és a vadászat végeztével mindössze két bennszülött esett foglyul.[63]

Minden újabb rendelkezés hiábavalónak látszott. Sem a statárium, sem a Vonal nem vezetett eredményre és a végsőkig elkeseredett bennszülöttek fokozott erővel támadták meg az útjukba kerülő telepeseket. Új módszerre volt szükség és ezt az új módszert egy hobarti „jámbor" kőműves, *Robinson* javasolta a kormányzónak. *Robinson*, akit Tasmánia nagyjai között emlegetnek és akit a „Megbékéltető" címmel ruháztak fel, már évek óta figyelemmel kísérte a bennszülöttek sorsát, foglyoktól kitűnően megtanulta nyelvüket és vállalkozott arra, hogy fegyvertelenül közéjük menve áttelepíti őket a kormányzat által rendelkezésre bocsátott területre. A feladat reménytelennek látszott, hiszen a bennszülöttek mindenkit megöltek, aki csak közelükbe merészkedett. Mégis, *Robinson* módszere bevált. Korábban elfogott és megbékéltetett bennszülöttek kis csoportjával elindulva sikerült a bennszülöttek közelébe férkőznie és nyelvtudásával, de főleg fegyvertelenségével, barátságos magatartásával és a kíséretében lévő ismerős bennszülöttekkel elérte, hogy önként megadják magukat. Módszerével 1830—31-ben 54, 1832-ben 63, 1833-ban 42 bennszülöttet sikerült elfognia, míg az utolsó nyolc 1835-ben adta meg magát.

Robinson emberbarátságával nagy szolgálatot tett a gyarmatnak. Port Philippben a bennszülöttek Protektorának nevezték ki és csaknem szentként tisztelték. Humanizmusát és jámborságát azonban kissé gyanússá teszi, hogy munkássága az erkölcsiek mellett anyagilag is kifizetődő volt; a fejpénz kifizetése és a kormányzat külön juttatása 8000 font értékben pénzhez és földhöz juttatta, fizetése pedig évi 500 font sterlingre emelkedett.[64]

A történelem eddigi legnevezetesebb Black War-ja ezzel véget ért. A kormányzó hatálytalanította korábbi, a bennszülöttekre vonatkozó rendelkezéseit. A bennszülötteket előbb kisebb szigetekre telepítették át, amikor azonban a fogság, a rossz táplálkozás, a megváltozott körülmények miatt számuk rohamosan fogyni kezdett, ismét visszavitték őket a főszigetre. A pusztulási folyamatot azonban már nem lehetett megállítani, bár a kormányzat az 50-es évekig erre nem is igen törekedett.[65]

Az alábbi statisztika, mely az 1830-as esztendőktől kezdve különösen megbízható, szemléltetően mutatja a bennszülöttek pusztulását, számuk fogyatkozását.

[63] *Bonwick*, i. m. 133—182.
[64] *Bonwick*, i. m. 213—243.
[65] *Bonwick*, i. m. VIII—IX. fejezet.

1803	20.000—500*	1836	116	1857	15
1815	5.000	**1837**	97	1858	14
1824	**340**	1838	82	1859	11
1825	**320**	1839	68	1860	14
1827	**320**	1840	58	1861	8
1828	**280**	1841	49	1862	8
1829	**250**	1842	51	1863	6
1830	**225**	1847	48	1864	6
1831	**190**	1848	38	1865	4
1832	**176**	1854	16	1869	1
1833	**111**	1855	15	1877	0 [66]
1835	**111**	1856	16		

Ez a statisztika egyúttal meggyőző erővel mutatja azt a hatásos ellenállást is, melyet a primitív fegyverekkel rendelkező bennszülöttek a telepesek ellen képesek voltak kifejteni. Mutatja, hogy a pusztítás jelentős része még a Demarcation Order kibocsátása előtti időkben ment végbe és hogy a kormányzat a huszas évektől kezdve már számbelileg is tízszeres erővel rendelkezett (a jobb fegyverzetről nem is beszélve) a benszülöttekkel szemben, akiknek számában az öregek, nők és gyermekek is bennfoglaltattak.

A felsorolt tények bizonyítják, hogy Tasmania bennszülötteinek kihalása nem a természet törvénye, nem a Gondviselés magasabb rendeltetése következtében ment végbe. Pusztulásuk embertelen gyilkosságok szomorú sorozatának története. „Nem volt szenátor, aki mondásával: ‚Karthágónak el kell pusztulnia' felfokozta volna a harcoló nép lankadó erejét — írja Bonwick —. Nem volt itt Thermopylae, mely tanúskodna a szabadság fiainak kialvó erőfeszítéseiről Tasmania szilárd hegyei között... Bárd nem énekelte meg a hősiesség halottait... Ez csupán kicsinyes, romantikátlan háború volt az erősebb angolok részéről, a gyengébb vadak irányában mindennemű lovagiasság vagy érzelem nélkül. Kegyetlenkedéseknek és szerencsétlenségeknek hosszú sorozata működött közre a primitív őslakosság fokozatos pusztulásában."[67]

3.

Láttuk, hogy a gyarmatosítás Tasmaniában is, mint szerte a világon, a színes népek által lakott területek mérhetetlen térségein, a legbrutálisabb erőszakon alapult. *Marx* írta az európai gyarmatosítókról: „Ahová a lábukat betették, pusztulás és elnéptelenedés járt a nyomukban. Banjuwanginak,

* Igen eltérő becslések. Számuk hihetőleg 7—8000 lehetett.
[66] *Ling Roth*, i. m. 134.
[67] *Bonwick*, i. m. 59.

egy jávai tartománynak 1750-ben több mint 80.000 lakosa volt, 1811-ben már csak 8000".[68] A holland gyarmati gazdálkodás története „az árulás, megvesztegetés, orgyilkosság és aljasság felülmúlhatatlan képét tárja elénk".[69] Amerikában „a protestantizmus józan művészei, Új-Anglia puritánjai egy 1703-ban tartott assembly-n (gyülésükön) hozott határozattal 40 font sterling jutalmat tűztek ki minden indián skalpra és minden foglyul ejtett vörösbőrűre. 1720-ban 100 font sterlinget ígértek minden skalpért, 1744-ben, miután Massachusetts-bay egy bizonyos törzset lázadónak nyilvánított, a következő árak voltak érvényben: férfiskalpért, ha az 12 éves vagy idősebb, 100 font sterling új pénzben, férfifogolyért 105 font sterling, elfogott asszonyokért és gyermekekért 55 font sterling, asszonyok és gyermekek skalpjáért 50 font sterling!"[70]

Mindez a gyarmatosításnak természetes, törvényszerű velejárója. Minden gyarmat történelme a hatalmas vagyonok keletkezése mellett egyúttal a bennszülöttek pusztulásának véres története is. Mutatja és bizonyítja ez, hogy nem természeti és nem misztikus erőkkel, törvényekkel állunk szemben, hanem az emberi társadalom egy adott korának, az eredeti felhalmozás és a kezdődő kapitalizmus korszakának a tőke jellegéből következő törvényszerűségével van dolgunk. Ha a civilizált Európában is brutális erőszakkal találkozunk, mely az államhatalom koncentrált és szervezett erejét használta fel a szükséges társadalmi átalakulás mesterséges meggyorsítására; ha tudjuk, hogy szerte a világon ebben az időben még érvényben volt a rabszolgák kíméletlen kizsákmányolása az ültetvényesek profitja érdekében, ha látjuk, hogy a gyarmatokon a kapitalizmus a legjobb esetben pusztán bérmunkássá változtatta át a rabszolgát, csodálhatjuk-e, hogy a kíméletlen erőszak e légkörében felnőtt és dolgozó telepesek a „tűznek és vasnak" módszerét alkalmazták a fajilag is alacsonyabbrendűnek tartott bennszülöttekkel szemben.

Ami Tasmaniában lejátszódott, pusztán egyik mozzanata volt annak a hatalmas folyamatnak, mely a 15. századtól kezdve az egész világon végbement. Ha a tőke, mint *Marx* mondja, „tetőtől talpáig minden pórusából vért és szennyet izzad",[71] akkor a vérből és szennyből a legtöbb a gyarmatokra jutott. Helyesen írta a gyarmati rendszerről 1838-ban egy angol: „Az ú. n. keresztény fajok barbárságai és szörnyű rémtettei, amelyeket a világ minden táján és minden leigázható nép ellen elkövettek, nem találják párjukat a világtörténelem semilyen korszakában, semilyen fajnál, bármilyen vad és műveletlen, részvétnélküli és szemérmetlen volt is az."[72]

Bodrogi Tibor

[68] *Marx*, i. m. 813.
[69] *Marx*, i. m. 812.
[70] *Marx*, i. m. 814.
[71] *Marx*, i. m. 822.
[72] *Howitt*, W.: Colonisation and Christianity. London 1838 Idézi *Marx*, i. m. 812.

К вопросу о вымирании туземцев в колониях

Тасмания

Проблема вымирания туземных народов в колониях впервые возникла на переломе XVIII—XIX веков. Большая часть теорий объясняла этот процесс как неизбежно нужное. *Мальтус* свой закон о росте населения распространил и на колониальные народы, американские же школы и американские верующие успокоили свою совесть „волей провидения".

В 1868 году *Герланд* впервые собрал все данные и приписал вымирание туземцев завоевательным войнам за колонии и свое мнение он доказал со всей подробностью. Новым потверждением этого, служит работа *Бонвика* вышедшая в свет в 1869 году, она занимается историческим процессом вымирания тасманов. Научный очерк Бонвика с самой своей основы схематически знакомит нас с событиями, которые вызвали вымирание тасманов. Он доказал что единственной причиной враждебности замечаемой между колонистами и туземцами было беспощадное, жестокое отношение первых к последним, доказал что тасманы сначала относились с доброжелательством и доверием к белым колонистам пока поступки последних не вынудили их на известную всем „Black War" (черную войну). Он занимается рассмотром всех распоряжений правительства того времени; цитирует их и на основе этих подлинных распоряжений доказывает, что власти сами считали белых колонистов виновными в этой войне. Потом обсуждает распоряжение направленное к ликвидации тасманов. Приказ о демаркационной полосе (изоляционной), военное положение в стране, затем организованная охота с облавой на туземцев, деятельность некоего колониста *Робинзона* и наконец взятие в плен всех оставшихся при жизни тасманов, произошедшее в 1833 году, плохое их размещение и т. п. привели к постепенному, но безудержному вымиранию туземцев.

Все это снова подверждает истину слов *Маркса* — что основой всякой колонизации является грубое насилие, что везде во всем мире всякая колонизация ведет к порабощению, эксплуатации и вымиранию туземцев.

Concerning the depopulation of colonial peoples.—Tasmania

It was about the close of the eighteenth century that for the first time the problem of the depopulation of colonial peoples presented itself. The theories of the time looked upon the process as an inevitable necessity — Malthus extended his theory of population to colonial peoples too, and the followers of the American school simply consoled their conscience that it was the inevitable will of Providence. It was in 1868 that Gerland for the first time summed the scientific explainations regarding the problem and stated that the process of depopulation was due to colonial conquerings and proves this view in detail. Further proof was brought by Bonwick's essay in 1869 which refers to the historical process of depopulation of the Tasmanians. — This essay deals summarily with the events preceding the depopulation of Tasmania on the basis of Bonwick's investigations. He asserts that the only cause of hostilities was the cruel, ruthless attitude of white colonists towards the natives. the Tasmanians on the other hand bore no ill-will towards the former and for the attrocities of the dreadful Black War only and exclusively the white colonists were responsible. The author of the paper deals with governmental measures too, from original records he makes it clear that the authorities themselves blamed the white settlers for the outbreak of war. Further he deals with the measures which promoted the depopulation of Tasmania: these are the isolation decree, the declaration of a state of emergency, regular organized raids against them, the activites of a certain settler called Robinson, and finally the 1833 decree which put the surviving Tasmanians into concentration camps, where the living-conditions and ill-treatment naturally led to a gradual extermination. — The above is another clear proof that Marx was right in saying that colonization was always based on brutal force and colonization throughout the world made slaves of the coloured peoples, and led to their utmost exploitation, finally to their extermination.

ADATKÖZLÉSEK

A járó-, vonó- és fejősjószág betanítása Tiszacsegén

Adatok a Hortobágy-széle kezestartásához

Mezőgazdaságunk a gépesített nagyüzemi gazdálkodás útjára lépett. Az állati munkaerő jelentősége mindinkább háttérbe szorul. Egymás után épülnek, létesülnek a traktorállomások az országban. Könnyenkezelhető, egyszerű, ügyes szerkesztésű, több célt szolgáló gépek egész sora könnyíti meg, veszi le a nehéz mezőgazdasági munkák terhét parasztságunk válláról. Mind több és több munkaerő szabadul fel a mezőgazdaságban, özönlik a bányák és az ipari üzemek felé, ahol keresetet találva a fogyasztók tömegét szaporítja; biztosítva a belső piacot. Megváltoznak a termelőerők és így a termelési mód, rohamosan átalakul az egész magyar társadalom: megváltozik az ország belső és külső képe.[1]

Mezőgazdaságunk gépesítése most, amikor egyrészt az emberi munkát megkönnyíti, másrészt a szervezés, befektetés arányában az állati munkaerőt helyettesíti, egyben a belterjesebb művelést is szolgálja. Jobb munkát igyekszik adni a művelés alatt álló területeken. Öntözi vagy feltöri a szántóföldi termelésbe eddig be nem vont rossz, legtöbbször szikes legelőket, amelyek emberi és állati munkaerővel csak nehezen, vagy költségesen váltak volna művelhetőkké. Ezzel megfosztja utolsó területétől és ugrásszerűen szűnteti meg a külterjes állattartást, amely a Nagyalföld egyes részein, így Tiszacsegén is napjainkig a járó-, vonójószág utánpótlásának a tartásmódja volt. A vetett takarmányon istállózott, a jövőben főként csak húsáért, bőréért, tejéért és trágyájáért tartandó szelíd, többnyire nyugati tájfajtából tenyésztett jószág nevelése, szoktatása, betörése egészen más lesz, éppen a termelésben elfoglalandó szerepe és ebből folyó tartásmódja miatt, mint a mai, félig kezes jószágé. Még inkább más lesz, bizonyos mértékig egyszerűbb, mint volt a feudal-kapitalizmus korában a félszilaj jószág betanítása, vagy volt a feudalizmus korában a szemtermelésre való áttéréskor a csaknem teljes egészében magyar-erdélyi fehér fajta szilajjószág betörése.

A mezőgazdasági termelésben eddig szinte döntő szerepet játszó járó-, vonójószág és a népélelmezésben oly fontos fejősjószág betanításának az ismerete tehát elengedhetetlenül szükséges a megváltozott és most változó gazda-

[1] Ez a gyorsütemű változás serkentett mindannyiunkat, akik a magyar földművelést és állattartást kutató néprajzi munkaközösségben dolgozunk, hogy idei munkatervünkbe felvegyük és országosan vizsgáljuk a termelésben eddig döntő szerepet játszó, de a gépesítés folytán mindinkább háttérbe szoruló s eddig kellően nem tanulmányozott állati munkaerőt biztosító járó- és vonójószág, valamint a népélelmezésben oly fontos fejősjószág betanítását. Az adatközlés ennek az egész ország területén egységes irányelvek szerint végzett kutatásnak a részeredménye.

sági rendszerek és gazdaság-társadalmi viszonyok helyes ismeretéhez és értékeléséhez. Szükséges egyrészt azért, mert a haszonvételre tartott jószág — különösen ezelőtt — legértékesebb felhasználási módjaiba való szoktatásával, betanításával ismerkedünk meg, amely — mint már vázoltuk is — az illető állat faja, rendeltetése, alkalmassági foka, betanítása menetének ideje, rendje alapján bizonyos kialakult rendszer szerint történt és történik. De szükséges másrészt azért, mert nemcsak a szilajon tartott jószág, most már csak az idős emberek emlékezete alapján megörökíthető szoktatása, betanítása volt más, mint a félszilaj jószágé, vagy a mai kezesjószágé, hanem mindig különböző volt és más a rendje-módja a kisember, a nagygazda, a közbirtokosság, az uradalmak szilaj, félszilaj és kezes jószága betanításának is. Más azért, mert az egyiknek talán sohasem volt saját nevelésű szilaj jószágra pénze. A másiknak meg, ha volt, csak egy-két darab volt, vagy egy-két darabra jutott és így egyrészt hamarabb, egészen gyenge korában kezdte a betörését, nem várhatott, válogathatott úgy, mint akinek több volt, aki kivárhatta, míg az állatai kifejlődtek, megértek a tanításra. Másrészt az ilyennek egyedül, vagy mással összefogva kettesben kellett vesződnie a könnyű, négyesben, hatosban való betanítás helyett. A magyar néprajz nélkülözi az egyes területek ilyen irányú monografikus feldolgozását. Egyetlen alapos feldolgozás jelent meg eddig 1935-ben, Tálasi Istváné: A járó- és vonójószág betanítása a Kiskunságban címmel.[2] Ezen a tanulmányon kívül a betanításról kevés, a szilaj jószág tanításáról pedig alig szól néhány adat.[3] „Pedig a szilaj jószág tanítása már azért is érdemel figyelmet, mert ma már szilajtartás nincs, s a félszilaj jószág száma is egyre kevesebb" — írja Tálasi István 1935-ben és méginkább áll ez ma. A fejősjószág tanításáról eddig Tálasi István és Veres Péter írt.[4]

*

Kutatási területünk középpontja Tiszacsege község 7000 lakossal, de nagy, 23.000 kat. hold határral a Hortobágy nyugati szélén, a Tisza mellett, Hajdu megyében.

A község lakóinak a főfoglalkozása csaknem a mult század végéig a halászat és az állattartás volt. Többségében közülük került és kerül ki a Hortobágy minden rendű és rangú pásztora, különösen a számadók. — A mult század második felében végrehajtott ármentesítés és lecsapolás előtt a nagy határ jelentős részét víz járta. A lecsapolás utáni átlagot véve, talaja legnagyobb részt kötött, sok a szikes legelő. — Az ország egyik tipikus volt nagybirtokos területének középpontjában fekszik. A 23.000 kat. hold nagy határból még 1935-ben is több mint 17.000 kat. hold volt a 100 holdon felüli nagybirtokosok kezén. Négy nagybirtokosé volt a határ fele, közülük az egyik Kisújszállás közbirtokossága volt, nagy legelőterületekkel, félszilaj állattartással. A nagybirtokok mellett más vidékhez viszonyítva, aránylag kevés volt

[2] Tálasi István: A járó- és vonójószág betanítása a Kiskúnságban. NÉ. XXVII (1935), 29—35 (3 á.)

[3] A Magyarság Néprajza[2], 96—97, 112—113 és az ott közölt irodalom.
Gyakorlati Mezőgazda. 1822. 82—83 és 1883. 50—52.
Garay Ákos: Tinófogás rudas pányvakötéllel. HE. XXVII (1935), 114—116 (1 á.)
Madarassy László: Tinóoktató. NÉ. XXIV (1932), 24—27 (3 á.)

[4] Tálasi István: A Kiskúnság népi állattartása, Budapest, 1936. 207—212.
Veres Péter: Három nemzedék. I. Szolgaság. Budapest, 1950. Athenaeum, 352—367.
Veres Péter: Falusi krónika[2], Budapest é. n. Sarló, 42.

a nagygazda mind számban, mind pedig területi részesedésben. Viszont, sokban a talajadottságokkal magyarázható szorítás következtében, egy viszonylag magas, kb. 20—25 kat. hold átlagú és egy kb. 10 kat. hold átlagú kisbirtok-típus alakult ki mint üzem, míg jobbak voltak a legeltetési, takarmányozási viszonyok, növendékállatneveléssel, lóigával, később, a száraz kényszergazdálkodás idején csökkenő állatlétszámmal és tért hódító ökörigával. A második világháború óta a 10 holdas kategóriánál egyre gyakoribb a tehéniga.[5]

A határ művelésiág-megoszlása kat. holdban[6]

	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Kert, szőlő	Nádas	Terméketlen
1855-ben:	2011	3116	15572	105	9	149	2421
1935-ben:	11890	1507	8851	348	101	138	955

Amint az adatokból látjuk, 1855-ben a határnak több mint 67%-a volt legelő a rét mellett, és csak 13%-a volt szántó. Az 1855—1935 közötti, főleg az ármentesítés utáni 282%-os szántóterületi növekedés ellenére, 1935-ben még mindig 37%-a volt az összes területnek a legelő. Igaz, hogy a lecsapolás folytán szárazzá vált öntözetlen, többnyire szikes legelő minősége már sokkal rosszabb volt, mint azelőtt, de még mindig eltartója és magyarázója a jelentős állatlétszámnak, köztük a második háború előtti években egyrészt a saját szükségletre nevelt, másrészt a betanítás után eladandó növendékállatnak.

Állatlétszám fajta, nem és kor szerinti részletezés nélkül.[7]

	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh
1895-ben:	2821	665	5031	8574
1935-ben:	2486	897	5726	3600

Az adatok így nem sokat mondanak. De ha megemlítünk egy pár valóságot tükröző elemet, azonnal életszerűbbekké válnak. A szarvasmarhaállomány 1935-ben még 83%-ban az igavonásra alkalmas magyar-erdélyi fehér marhából állott. De még most, 1951-ben is több mint 50%-a az az állománynak. A lóállomány többségében noniusz. Vizsgálódásunk szempontjából még többet mond az, hogy 1895-ben a szarvasmarhaállomány 60%-a félszilajon nevelt ökör, illetőleg tinó. A szarvasmarhaállomány mintegy egyharmadát kitevő szintén fehér, magyar fajta, tehát szilajabb és nehezebben betanítható, fejős-

[5] Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. Magy. Stat. Közl. Új sorozat, 99. köt. Bpest, 1936.

Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). 1935. Budapest, 1937. Az üzemtípusokra vonatkozó adatok a helyszíni kutatás részeredményei.

[6] Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Buda, 1865. Egyetemi Nyomda.

Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. Magy. Stat. Közl. Új sorozat, 99. köt. Budapest, 1936.

[7] A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Első rész. Budapest, 1897.

Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. Magy. Stat. Közl. Új sorozat, 99. köt. Budapest, 1936.

jószágnak pedig kb. 30%-a (250 drb.) volt előhasú üsző, amelyeket már nem csak borjúnevelésért tartottak, hanem rendszeresen fejtek is. Még csak annyit jegyzünk meg, hogy a község határában még a mult század 80-as éveiben is telelt „minden enyhely, hajlik, fedélik nélkül nagyjószág a Tisza morotvái közt az avarban". Kinnhálós nyája, gulyája, ménese, bár jelentéktelenebb mint volt, de ma is van.

A vázoltakból is kitetszően egy, a Hortobággyal határos olyan tiszántúli nagyhatárú faluban végzett kutatásaink részeredményét közöljük az alábbiakban, ahol még él a félszilaj tartás és nemrég szűnt meg a szilajtartás. Az idős parasztemberek és egykori híres gulyás, csikós számadók emlékezetére támaszkodva, nemcsak a helybeli, hanem a szomszédos területeken, főleg a Hortobágyon szokásban volt és gyakorolt szilaj és félszilaj állatszoktatást, betanítást is vizsgálhattuk, melynek részeredményeit szintén az alábbiakban adjuk. Bár kutatásainkat kiterjesztettük a Tiszacsegén, határában és környékén élő minden társadalmi réteg járó-, vonójószága és fejősjószága szoktatási, betanítási módjának és rendjének a vizsgálatára, az alábbiakban elsősorban és főleg a paraszti és pásztor szoktatásmódot, betanítást írjuk le, mint a döntőt és legfontosabbat, mint az alapot és jellemzőt. Az ettől lényegesen eltérő betanítási módokat azonban már ezalkalommal is megemlítjük. A nagybirtokokon, vagy a kukásoknál, cigányoknál előforduló eltérésekre gondolunk. — Jelen dolgozatunk főleg a szilaj- és félszilajjószág betanítását veszi figyelembe.[8]

1. A csikó betanítása

a) A kiscsikó szoktatása. A csikót tanítása előtt már kiscsikó korában *kezesítik, kapatják.* Az „igazi" szilajcsikót nem nagyon kapatták, nem hagyta magát. Azt egyéves koráig, míg szopott, az *anyja nevelte.* Azután meg nőtt a többivel a *mínesen.* Télen, ha *fedélik* alá verte az idő, akkor se kötötték le, ha csak a többi jószág miatt nem volt muszáj. Harmad-negyedfű kora előtt csak arra vigyáztak, hogy valami baja ne legyen. Bele ne ugorjon valamibe, el ne törje a lábát. Azért engedték szabadon télen is, azért nem kötötték le, mert egyrészt nem is hagyta magát, de másrészt a fiatal állatnak ha sokat áll, ha nem mozoghat, hamar *meghibál* a lába. A lónevelés úgy jó, ha szabadon van. Ha kötve van és áll, hamarabb kap *kaptát, pókot.* A „mai" kezeskiscsikót is szabadon engedik az ólban egyéves koráig, ha *tér.* A ló farához tesznek neki aljat és oda fekszik. Csak ha tél jön, akkor kötik le a *kisjászol*hoz, vagy az anyja mellé, de a szénatartó felől, hogy külön kosztolhasson. Szoptatni akkor is eleresztik kétszer-háromszor napjában. Ilyenkor keresi az anyját, de az anyja is *hennyant* neki. Jóidő esetén meg nemcsak hogy eleresztik, hanem kieresztik az udvarra, hadd szaladgáljon, játszadozzon. Szereti is. Így nem *macskásodik* meg a lába a sok állásba. Meg is erősödik, fejlődik rendesen, nem lesz *hajlott a csüggye.*

A mai kezes kapatását az etetéssel kezdik. Kéthetes ha elmúlt, kezd a

[8] A dolgozat az 1951. évi tiszacsegei gyűjtőutak adatai alapján készült. A bevezető rész utáni szöveg a hűség kedvéért az adatszolgáltatók szószerinti közlésének az összeolvasztása s ezért ennek a résznek az előadásmódja más, mint a bevezető részé. Idézőjel csak ott van, ahol azt vagy az idézett rész hangsúlyozása, vagy pedig egy személyhez való tartozandósága külön is megkívánta. — A gyűjtött anyag teljes terjedelmében az Országos Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában EA 2429—2430. számok alatt található.

csikó *szeszmotolni, szálalni*, hozzányúlni a takarmányhoz. Szálal az anyjával a jászolból. Ilyenkor vagy egy kasba, vagy a szénatartóba tesznek egy kis jó takarmányt, hogy a csikó ehessen. A szálalást az anyja szarának a csipkedésével, majszolásával kezdi. Azon tanulja meg. Ezt már akkor próbálgatja, mikor először körül tud menni az anyján és mindannyiszor, valahányszor az anyja ganajol. Arról kap rá a szálalásra, az neki az első. Mikor azután erősebb, kb. 4—6 hetes, felszegeznek neki egy *abrakost*, zabost a ló körül, hogy *szemelgessék*. Kis ferslógot, vagy kupát használnak zabosnak és rendszerint a szénatartó oldalára, vagy egy ágasra szegezik, alacsonyan, hogy a kiscsikó elérje. Ebben mindig tartanak abrakot, nehogy a csikó egyszer nem találva, utána *bezabáljon*. Régen a cukrozás nem volt divatban, még a gyereknek sem volt akkor cukor. Ma sok helyen tesznek az abrakba porcukrot, vagy adnak kézből kockacukrot a kiscsikónak. A legtöbb eleinte *fanyalog*, rázza a fejét, de később rákap és várja. Némelyik nem fogadja el és nem kap rá soha. A kiscsikó az abrakkal kap rá a rendes evésre.

Amíg az anyja körül van, megszokja az embert a mai kezes, azután vadul, szilajul el a ménesen. Ott se mindegyik. Két-három hónapos korától simogatják, fogdossák mindenét, hogy hozzászokjon. Szólnak neki szépen: *Csinuskám, csinuskám*. Megfogják, felemelik a lábát, közben mindig mondják: *óf te*. De csak az első lábait engedi felvenni, ha a hátulsókhoz nyúlnak, rúg. Azért fogdossák, hogy szokja az embert. Később se legyen vad, *makrancos*, ha bánnak vele. A lábait azért *ófoltatják*, hogy rákerül a vasalására is a sor egyszer. Ez különösen azóta fontos, mióta *csinált utak* vannak és nem szilajon nő a ló. Azelőtt nem vasalták.

A csikó czelőtt egyéves koráig szabadon járt az anyja után, ha az szekérben volt. Ma már a párhetes kiscsikót is meg kell és szokták kötni az anyjához, míg a határba, a dűlőútra nem érnek. A nagyobb forgalom és főleg az autó miatt szokásos és kötelező ez. Egy vékony kötelet kötnek a csikó nyakába, vagy nagyobb korába *csikóféket* tesznek rá és ezzel kötik az anyja hámján lévő *csürök*-be, vagy a hám négyszögletes oldalkarikájába. Ezt jónak is, meg rossznak is tartják. Jó, mert szoktatja a csikót a kötőfékhez, de rossz, mert nem szaladgálhat kedvére, az anyjával kell lépést tartania. Ezelőtt, de még ma is, csengőt szoktak a kiscsikó nyakába kötni, hogy egyrészt annak szaváról tudják, merre van, ha lemaradt, ilyenkor az anyja is nyerít neki, másrészt úgy tartják, nem lesz olyan idegen neki a nyakló, maid ha befogják. Kint a határban, ha ebédelnek és a csikó odamegy, egy-egy szelet kenyeret is szoktak neki adni, s megvakargatják az álla alját, meglapogatják a nyakát. Ezt az ólban is meg szokták vele tenni gyakran. Így telik el az első év. A jövő tavasszal azután kiverik a ménesre.

b) A csikóshátas tanítása. Szokásban volt a csegei határban is, de különösen a Hortobágyon (ott még ma is!), hogy a lótartó gazdák a csikósokat kérték meg, törjék be hátasnak a csikóikat. Egyébként a csikósok a magukét is a ménesen törték be. Ott jobb volt, jobban ment. Látta a többit, mert bizony akár a gazdák, akár a csikósok *csikaja* volt: szilaj volt. Negyedfű koráig nemigen tudta, mi az a kötél, különösen a debreceni gazdáké. Némelyiknek harminc csikaja is volt. Várhatott a tanítással negyed-ötödfű koráig, míg felnőtt, kifejlődött, megérett a tanításra. Addig meg a ménesen volt. Még ha kezeslótól való volt is, vad, szilaj lett. A kisebb gazdák csikaját, akiknek kevesebb lova volt, harmadfű korába törték be hátasnak.

A tanításhoz akkor fogtak, ha alkalom jött, rendszerint ebéd, vízhúzás idején. *Pányvával,* pányvás kötéllel fogták ki a ménesből, *csikósmódra:* lóhátról *górták* a nyakára a kötelet. Értettek hozzá, nem tévesztettek. Könnyebben ment ilyenkor a kifogás, mint amikor a gazdáknak szakították ki a csikót, hazavitelre, mert valahogy a csikó is érezte, hogy csak azok vannak körülötte, akik szoktak és sokat számított az, hogy nem vitték el a ménestől. Akármilyen könnyen ment, 3—4 ember kellett hozzá. A csikó nem adta meg magát könnyen. Amikor kifogták, *felíkeztík, bezabolázták.* Ekkor nemigen *hógatták,* simogatták, hanem kötelet kötöttek a nyakába és *lelondzsolták,* hogy teljesen *kifőtte magát,* máskülönben agyonrúgta volna az embert. Amikor azután teljesen kifáradt, odahívták a kis csikósbojtárt. Ha azt mondotta: „Ü bion nem ül rá", akkor „na, gyere csak, számadó bojtár, üjj rá". Csak szőrin ült. Vizes volt a csikó, a gatya nem csúszott le róla. Nem esett le, ha csak fel nem vágta magát az emberrel. Mikor azután a bojtár fent ült rajta, olyankor ott volt mindenki, aki ráért. Hárman-négyen is hógatták, simogatták. Kétfelől tartották. A bojtár a karikást kunkötéssel a nyakába kötötte (bottal nem is lehet közel menni a csikóhoz). Megvezették alatta a csikót. Ha nem ment, odavezettek mellé egy hátaslovat, arra egy másik bojtár ült, a kis bojtár meg a háta mögé állt: *csihé-puhé* a karikással. Némelyik betanult könnyen, némelyik *szökdösött, bakkolt,* igyekezett levetni a bojtárt a hátáról. Ilyenkor azt nézték, hol van egy lapos. Hasig ért neki a víz, abban azután *kiállt.* Utána megveregették, szóltak hozzá szépen. Amikor azután ment, a hátán-ülő bojtár leoldotta a karikást, csápolt vele, forgatta, majd csörgetett. Ilyenkor megugrott, ágaskodott és ha nem vigyázott, levetette, majd megcsöndesedett. Sok bajjal ment a tanítás. Ha megverték, sokszor még rosszabb volt, mintha beszéltek neki szépen. Máskor meg a zabola kezdte ki a száját, amiatt volt baj. Módjával kell azt csinálni, simogatni, veregetni, szólni neki, „csinukám, csinukám". Amelyik jó, és szépszóval így tanul, olyan hátas lesz, hogy még a gondolatát is kitalálja az embernek: *„mikor lípis, mikor kurta kalopp, kocorászó, hosszú trapp".* De még az ilyenen se igen lehetett rágyújtani a pipára, csak a földön. Majd *lehánta* az embert, felvagdosta a fejit.

Bizony kellett egy hónap, mire betanult és jó hátas lett. Ha úgy jött, naponta kétszer is lovagolták. Beosztással lehet azt csinálni, mert nagyon megtöri a lovat. Be lehetne két hét alatt is tanítani, de nagyon megtörné. Így is *megcsendesedik, víkonyabb* lesz a ló tanítás alatt. Azután *vastagodik,* erősödik.

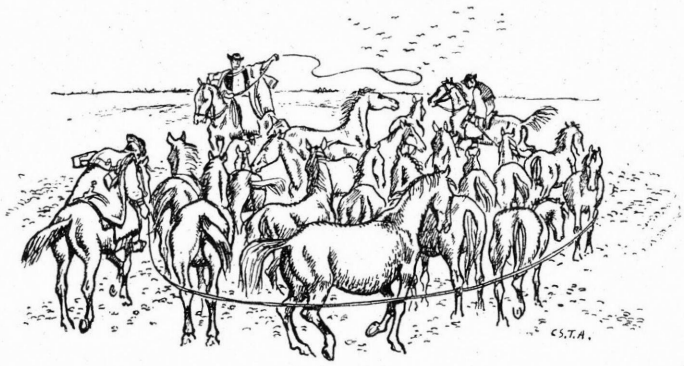
Legjobban csak tavasszal tanítottak. Nem számított, hogy légy volt, vagy nem volt. „Bele a laposba, oszt lecsapta a legyet."

Úgy is tanítottak hátast, hogy homokot tettek egy zsákba és azt rákötötték a csikóra. De jobb volt a jó csikós.

A csikósoknak, az idősebbjeinek mindnek volt saját hátasa, de ha nem volt, vagy kímélte a magáét, fogott a ménesből, úgy mint a bojtárok. Minden éjtszakára másik hátast fogtak, hogy ne mondja a ló gazdája, *lenyúzták* a lovát.

c) Kocsiba való tanítás. A szilajcsikó kocsiba való tanítását harmadfű korában kezdték, de szorult helyzet mindig volt, ezért volt, aki hamarabb kezdte és ma is hamarabb kezdi. Három-négyéves korában csak a debreceni

nagygazdák kezdték, meg a kunok, akiknek 15—20 lovuk is volt, megengedhették maguknak az idősebb korban való tanítást, ki tudták várni, míg kifejlődött a csikó. Bizony, a korai rúdba való törés miatt némelyik csegei gazda úgy van és volt a csikajával, mint a fiatalon munkára fogott gyerek; nem tudott kifejlődni, és idő előtt megrokkant. Kocsiba tavasszal és ősszel tanították és tanítják a csikót. Ezelőtt jobban tavasszal kezdték a tanítást, szántáskor. Ha elszántottak vele, kiverték a ménesre. Hordáskor került másodszor fogás alá és az őszi nagy munka törte igazán be. A betörést rúdba kezdték mindjárt, különösen a fiataljánál. Hátalásra gyenge volt még, de lógóra, szoktatónak meg jó. Csak az idősebbjénél és azoknál is csak akkor kezd-

1. ábra. A csikó kifogása a ménesből pányvával és rudalló kötéllel

ték hátalással, ha szóltak a csikósoknak: „próbáljátok, törjétek hát alá". A mai kezescsikót és régebben a kisebb gazdák csikaját, olyanokét, akiknek kevesebb lovuk volt és nem verték a ménesre, a gyerekek próbálgatták és próbálgatják, hátalják betanítás előtt, rendszerint amikor legeltetni viszik. — A tanulatlan csikót nyomtatásnál nem igen használták. Ott használták, azon a vidéken, ahol sok életje termett a gazdának és sok csikaja volt.

Szekérrel meg lóháton mentek a csikóért a ménesre, jó hosszú *rudallókötelekkel* felszerelkezve. A rudallóköteleket azért vitték, mert ezekkel kerítették be lóhátról a csikót a ménesből való kifogáskor. A csikó szinte megérezte, hogy el akarják vinni. Hiába *kavarintották* össze a méneS egy részivel, letartott fejjel kiszökött, nem tudták megfogni. Ilyenkor használták az összekötözött rudallóköteleket. Egyik végét az egyik, másik végét a másik lóháton ülő ember fogta meg a hosszú kötélnek és ellenkező irányba vágtatva, az alacsonyra tartott kötéllel *körbekapták*, bekerítették többedmagával a csikót (1. ábra). A körből azután rendszerint a csikós fogta ki. Lóhátról a nyakába górta a pányvát. Némelyiket így is nehéz volt *megcsalni*, letartotta a fejét. Az ilyet kerülgetni kellett, míg rágórhatták a kötelet. Ha sikerült rágórni, de az első lábát is beletette a kötélbe, nehezen boldogultak, sokat küzdöttek vele, mert a szügyére vette a kötelet. Ilyenkor három-négy ember is kellett a pányva végére. *Odafejtik* csendesen, takarosan a csikót magukhoz, előbbre-előbbre fogva a kötélen, de a csikót is húzva. Amikor azután odafejték, jó erős kötőféket tettek a fuldokló csikó fejére. Amelyik nagyon *durcás*, okvetetlen volt, annak a nyakába is kötöttek kötelet. Ezzel azután egy jó erős,

szelid *hátilú*hoz kötötték, vagy pedig szekérhez és úgy vitték haza. — Kifogásra mindig csak sima *csikóspányvát* használtak villásrúd nélkül. Csegén és a Hortobágyon csak ilyet használtak csikónál, marhánál egyaránt. A nóta is ezt említi

Nincsen nekem egyebem,
Csak egy pányvás kötelem.
Fogok én avval annyit,
Kivel megérem hóttig.

A ménesből való kifogás után, ha szekérhez kötötték a szilajcsikót, két kötéllel kötötték ki, hogy se előre, se hátra ne tudjon szökdösni, csak ameddig a kötele ér. A fékszárral az oldal közepéhez, a nyakába kötött kötéllel pedig az oldal végéhez kötötték, inkább rövidre, mint hosszúra hagyva a köteleket. Ha kettőt fogtak, mindkét oldalra jutott. Ha egyet hoztak, arról kötötték, amerről éppen került, amikor a szekérhez vezették. Az odakötött csikó azután megpróbálta, hogy előre vagy hátra szabaduljon. Ha nem sikerült, szaladt előre, szinte ő vitte a szekeret.

Amikor hazaértek a csikóval, az ólba kellett vinni, mert a nyári jászlat, ha nem volt jól lekarózva, elvitte volna. Kunkötéssel idősebb hátilóhoz kötve vezették be az ólba és a jászol prémfájához kötötték karikába, ha volt karika, ha nem volt, akkor csak a jászoldeszka csapolásán, lyukán át a prémfához. Lekötés után volt olyan, amelyik *búsult*, sajnálta a szabadságot, a másik meg ment volna világgá. Eleinte az ilyen egyik sem evett. Nem erőltették. Később hozzáfogott magától. Éhes volt, meg látta a többitől. Volt úgy, hogy a nagyon szilaj, vad-természetű csikót éheztették is. Elsőbb míg egy kicsit szelidült, míg megadta magát, bevitték neki a vizet az ólba vederbe. Egy-két napig tartott ez csak. Nem sokáig, mert azért hozták haza, hogy: „fogd be!"

Amikor a befogásra került a sor, nem vezetgették, hanem vagy *lógóra* fogták, ha szelíd volt, vagy pedig előre egy másik korosabb, idősebb lóval. Akár lógóra, akár előre volt fogva, az öreg ló nyakához kötötték a kötőfékjét. Ha lógóra volt fogva, akkor is húzott. Úgy fogták be, hogy egy kicsit hátrább maradjon az orra, mint a többieké, akkor azután igyekezett. Az ilyen befogási móddal azonban vigyázni kellett és csak pár alkalommal használták, mert a csikó hamar *meghúzta* magát. Régen négyet is fogtak egyszéltére. Nem járt még akkor autó, ami elütötte volna. Férni meg fért, nem volt úgy *megszabva* az út, mint most. — A lógóst *lógóra*, lógórúdra vagy *lógó-*, *húzató-*, vagy *hatlóláncra* fogták, illetőleg fogják, amelyet szekérbefogásnál a hátsó tengelyre erősítenek; a lógós onnan húz. A lógórudat vagy a láncot némileg rögzítik, hogy ne legyen nagy játéka. Szekérbefogásnál a láncot a jobb első lőcskarikába kötött csürök vagy lánc tartja fenn. A lógóst mindig szélről (szélhámos!) fogják be. Az út, a forgalom, a közlekedési szabályok, de nem utolsó sorban a szokás szabja meg, hogy ha egy lógóst fognak, melyik szélről, oldalról fogták, illetve fogják be. Ma az is beleszól, hogy ha kiscsikó van, a fiasló felőli oldalra nem foghatnak lógóst, mert a kiscsikót meg kell kötni és azt az anyja külső hámkarikájához szokták kötni.

Lógóra egyrészt azért fogták, illetőleg fogják a csikót, hogy fiatalkorában ne mindjárt *nagy strapával* kezdjen. A rúd mellett hamar megrokkan, vagy *megveri* a rúd. Másrészt azért fogják lógóra, mert *szépjárású, jójárású* lesz. A rúdba fogott nem nyújtja úgy ki a lábát. — A lógóra fogott csikót

rendszeresen fogják, addig is, míg rúd mellé kerül. Hadd szokjon, törődjön. Később, ha ott már betanult, előbb öreg lóval, majd fiatallal összepárosítva fogják rúd mellé.

Szokásban van és volt az is, hogy nem lógóra fogva, hanem egyesbe, *fahúzatással* kezdik, illetőleg kezdték a csikó tanítását. Többnyire olyanok kezdték így, akiknek nagyon szilaj és erős, koros csikajuk volt, vagy akik hamarább akarták rúd mellé fogni a csikót. Elővettek egy 3 méteres kemény, vastag fát, abba a végibe, amelyik nem állott a földnek, karikát ütöttek. Erre lánccal rákötöttek egy egyes hámfát. A csikót befékezték, tettek rá hámot. *Odacurikkoltatták* a hámfához és befogták. Két ember oldalról megfogta a fékszárat és vezették. Ha nem indult, odavezettek egy öreg lovat, hozzákötötték a fékszárral. Egy ember a csikó fékszárát tartotta, fogta jó erősen továbbra is, hogy fel ne ugorjon az öreg lóra és oldalra ne rúgjon. Így ment két napig, vezetgették, megálltak, szólongatták fordultak vele. Harmadik nap befogták rudas oldalról öreg lóval rúdba. Olyan öreg lóval, amelyik el bírta húzni a szekeret is, meg a csikót is, különösen fordulásnál. A csikót ekkor is fogta, tartotta, vezette egy ember oldalról. A kocsis már befogás előtt fent ült a kocsin, hogy a befogás után nekiiramodó csikót a szárral is visszatarthassa. Az az ember pedig, aki oldalról fogta, tartotta, hogy a rúdon át ne ugorjon, ki ne törjön, el ne szaggassa a szerszámot. A rúd mellé fogott csikót sohasem kötötték össze a másikkal, hanem mindig oldalról vezették, amíg meg nem szokta a rúdban való járást. Ha összekötötték, nem tudott védekezni a rúdtól. Ilyenkor az öreg ló nyaklóláncát rövidebbre vették és a rudat az öreg lóhoz kötötték. Amikor a rudasoldalról betanult, fordították nyergesnek, hogy mindkét oldalról betanuljon. Ostort csak módjával, óvatosan használtak, a csikónak csak a farát legyezgették vele. Azt is csak azért, hogy szokja. Ha megverték, még annál rosszabb volt, — *megmakacsolta* magát. Némelyiknél mégis elkerülhetetlen volt a verés, vagy más mód, mint a szépszó, mert bizony a jóerőben lévő, kifejlett szilajcsikót nehéz volt betanítani. „Hun rúd tört, hun hám szakadt, legtöbbször az égnek ugrott. Volt olyan, hogy nem indított az istennek se. Az ilyennek sültkolompírt tettek a farka alá vagy a hátulsó körmit ütöttík, ha még így se indított, láncot kötöttek a nyakába, oszt meghúzatták. Egy csikós számadó meg, aki a Hortobágyon két szilajcsikót fogott be a kocsiba szabályszerűen, máskint bánt velük. Nem mentek, nem indítottak azok se. Rájuk hatták, nem bódogultak velük. Azt mondta a bojtároknak: tegyítek rendbe, erősítsetek rájuk mindent. Ott hatták üket befogva a gyep közepin az úton. Majd elindulnak, ha megéheznek. Úgy is lett. Csaknem egy álló napot vótak egyhelyben. Feléjük nem mentek, de szemmel tartották üket. Estefele, mikor megúnták, megindultak legelni. A kantárt nem tudták lerázni, mert külön meg vót kötve. Nem szaggattak el semmit. Hajnalkor még a kútho is elhúzták a szekeret, mert szomjasok vótak, pedig zsombikos kanyaktán kellett átvergődniük." „Némelyik úgy húzott, mint a teremtett világ, némelyikhe meg ha hozzáírt a hám, visszatartotta magát." A rúd mellett tanított csikót még rendszeresebben kellett fogni, amíg be nem tanult, mint a lógóra fogottat. Ha azután öreg ló mellett betanult, összepárosítva fiatallal fogták össze.

Kettőskisefára, rúd elé, öreglú mellé, előrefogva is tanították a szelídebb szilajcsikókat. Ha így tanították, a csikó kötőfékszárát mindig az öreg lóhoz kötötték. Az első időben pedig egy ember oldalról még külön is tar-

totta, fogta, vezette a csikót. Nem volt ritka ezelőtt az ilyen négyes, de még az ötösfogat sem Csegén és környékén.[9] Így rendszerint azok tanították a csikajukat, akiknek több lovuk volt. Az ilyenek nemcsak négy lóval jártak, de néggyel is szántottak. Az előrefogással tanított csikót később öreg lóval rúd mellé fogva is betanították és azután párosították fiatallal.

A csegei határban és a környező volt nagybirtokokon lakó kukások meg mindig fiatal, rosszerőben lévő csikókat vettek és azokat, rendszerint két tanulatlan csikót együtt egyszerre rúd mellé fogva, tanították be tavasszal. Palántát hordtak velük, őszre, mire törésre került a sor, betanultak, megpakolhatták a kocsit. Az ilyet jóerőben lévő, igazi szilajcsikókkal nem lehetett megcsinálni csak olyan félig kezesekkel, vagy gyengékkel. A szilajcsikót csak *nehéz dologra* lehetett fogni. Az könnyű dologgal, kiskocsival, kis kéziszánkával, miegyébbel elszaladt, ha az volt utána. A mai kezessel nem egyszer megcsinálják a gyerekek azt, hogy lopva, mire az apjuk észreveszi, kétszer is befogják télen a kis kéziszánkába.

A cigányok is foglalkoztak régen gyenge, fiatal csikók betörésével, de az utóbbi években még öreg, kehes lovuk sem volt.

A volt helybeli és szomszédos uradalmak régen ökörigát használtak jobban. Csikót inkább *remondára* neveltek, mint saját szükségletre. Azokat rendszerint a csikósok törték be, ha kívánták.

Sok bajjal járt és nagy türelmet, de nem kevesebb figyelmet, szakértelmet kívánt a szilajcsikónak a kocsiba való tanítása. Érteni kellett annak minden *csinja-binját*. Nemcsak arra vigyáztak, hogy jól indítson a csikó, hanem arra is, hogy egyenletesen, jól húzzon, szépen járjon, jól tartsa a fejét. A fejtartás jobban születés dolga, de aki az elején *szárbatartotta*, nem hagyta *kabócázni*, annak a csikaja később is szépen tartotta a fejét. Túlzásba vinni a szárbatartást se lehetett, mert akkor meg a lépése, járása lett rossz, rendszerint rövid. Arra nagyon kellett vigyázni, hogy ha gyengébb csikót fogtak össze erősebbel, a gyengébb *meg ne szakadjik*, különösen, ha *szeles*, sebes is volt. Ilyenkor a gyengébbnek a hámfáját kintebb kötötték a *ferhécen*, a rúdtól távolabb; vagy ha a hámfa a rendes helyén is marad, hogy a csikó úton való járáskor a nyomon maradjon, a hámfa külső végét kötik ki a ferhéchez, s ezáltal is könnyebben húz.

Tanítás alatt tanulja meg a csikó a hajtás szavait: „No!" = indíts! „Hó!" = állj! „Gyü nee" = biztatás, serkentés üres szekérrel lépésből szaladásra, teherrel egyenletesebb húzásra. „Sssz" = csendesítés szaladásból lépésre, teherrel megállás előtt. Álláskor, vezetésnél, vagy hajtás alkalmával: „Tüled, te!" = jobbra, „Ne ide; ne!" = balra. — Régen nevet is csak a tanításkor kapott a csikó. Ma az istállóstartás mellett rendszerint a gyerekek nevezik el. A kancák többnyire leánynevet (Sári, Julcsa, Lidi), a heréltek fiúnevet (Gyurka, Bandi, Laci) kapnak, de sok a szín-, jel-, járás szerinti elnevezés is (Sárga, Csillag, Villám).

Akinek módjában áll, illetőleg állott, az nem, életkor, lépés, fejállás, nagyság stb. szerint párosította a csikókat. „Ha *cukkosította*, akkor színe, szőre szerint is párosította. Ha vette a lovát akkor olyat vett, pejt, sárgát, amilyen neki vót, amilyen a másik lova vót. Aki maga nevelte, az olyat

[9] A különböző befogási módokkal és fogatokkal, azok alkalmazásának rendjével, szerepével, jelentőségével, indokaival részletesen foglalkoztunk, de jelen esetben csak a betanítással kapcsolatos dolgokat említjük.

fogott, amilyet ellett a lova. Különösen a nagyság számított, egyébként olyannal kellett megérni, amilyen vót: herélt vagy kanca, öregebb vagy fiatalabb, pej vagy sárga, sebes vagy lomha."

Amikor a csikó pár hét, egy hónap alatt betört, betanult, azt mondották: „Most mán jó!" Rúd mellé fogták a párjával, az öreg lovat pedig *kiszuperálták*.

d) *A hátasló betanítása.* A csegei parasztembernek már régen nincsen olyan módja, hogy külön nyergeslovat tartson Ezelőtt is csak kevésnek volt. A csikósoknak, pásztoroknak volt és némely részének még ma is van. A csikós hátas betanítását már láttuk. — A parasztembernek *szekereslú* kell és kellett, nem *hátilú*. De volt rá eset, hogy *rákucorodott* és megteszi ma is, ha itatni viszi a határba, vagy legeltetni, avagy úsztatni megy, vagy a ménesről hozza, oda viszi a lovát. Ilyenkor *felveti rá magát*, de ma más alkalommal már nemigen. Ekkor is jobban a gyerekek. Azok szívesen hátalják. Ezelőtt nagyobb teherrel a négyesfogatot hajtották nyeregből és szántottak lóhátról. Viszont azt, hogy szokásban volt a hátalás és a hátalással való betanítás, ezen kívül többek között az is bizonyítja, hogy az idősebb emberek mind így kezdik az betanításról való emlékezésüket: „Hátalásra gyenge volt még, de lógóra vagy rúd elé szoktatónak meg jó". — A szilajcsikót először nem lehetett hátalni, hamis volt, ha csak a csikósok be nem törték. Amikor azután a kocsiba betanult és *kihúzta* magát, megfáradt, *rásenderedtek*, hogy lássák, hogyan megy, mint hátas.

Amelyik lovat rendszeresen hátalnak, annak a külseje más, mint a szekereslóé. Nincs olyan *pókhasú*.

Ma a szinte kizárólagos istállóstartás mellett a csikótanítás könnyű dolog. Kéz alatt a csikó szelídebbé, kezesebbé válik. Egy-két hétig, esetleg egy tavaszon vagy nyáron át lógóra fogják, azután rúd mellé kerül, s pár hét múlva már simán húz.

2. A tinó betanítása

a) *A kisborjú szoktatása.* A szilajborjút nemigen szoktatták, nem is hagyta volna magát, vad volt. Elvadult már kicsi korában. Rendszerint a gulyán ellette az anyja. Tanításáig megkötve nem volt. Télen-nyáron a szabad ég alatt tartották. Ólba csak a nagyon zimankós téli időben került ha került, akkor is csak a *fejősjószág* borja. A *heverőjószág* borjának ilyen időben is csak valami félszeralja vagy L-alakba rakott nagy szalmakazlak enyhelye jutott. Egyébként a Tisza morotvái közt telelt minden enyhely, hajlék nélkül az avarban. Nagy volt a gaz, megvédte az. Szoknia kellett az időt. Úgy volt értéke, ha edzett volt, igénytelen és erős.

A félszilaj borjúk már kezesebbek voltak. Ha a gulyán ellette is az anyjuk, a legtöbb esetben hazahozták fejőre az anyjukat és velük a borjúkat is. A teheneket ilyenkor a csordára, a borjúkat pedig a borjúcsordára járatták. Az ilyen fejőre hazahozott teheneket leginkább az ólban fejték, még ha egyébként fához vagy nyári jászolhoz voltak is kikötve és ott éjtszakáztak. A borjúk is az ólban szoptak, mert a részükre hagyott csecseket is ki szokták a szopás után csepegtetni, hogy *el ne apasszon* a tehén, meg hogy *ne pangjon a* tőgyében a tej. A kisborjúk nyáron kötetlenül háltak és voltak, rendszerint a *törekesfészerben*, vagy a borjúólban; csak télen kötötték le őket, a nagyólban az anyjuk faránál, a szénatartó mellett lévő borjújászolhoz, a tüzelő

közelébe, hogy a szemük előtt és *kezük ügyébe legyenek*. Szép idő esetén télen nemcsak, hogy elengedték, hanem ki is eresztették a szabadba a borjúkat. hadd szaladgáljanak, játsszanak, erősödjön a lábuk. A borjúk ilyetén való tartásával vele járt, hogy megszokták a velük bánó asszonyt vagy embert, de még inkább a körülöttük ugrándozó és velük is játszadozó gyermekeket, akik nem egyszer símogatták, vakargatták meg a nyakukat, álluk alját és adtak egy-egy szelet sóskenyeret nekik. A szálalást meg éppen azon a jó gyenge takarmányon tanulták meg, amit az ólban tettek eléjük. Az első évben csak a borjúcsordára jártak, a másik év tavaszán kerültek a gulyára. Amikor kiverték őket, az első napokban nehezen maradtak meg, főleg az istállóstartáshoz szokott voltuk miatt. De hamar elfelejtették, szilajok lettek. Ősszel, szétverés után már alig tudták az ólba terelni és még nehezebben kötötték le őket. Hároméves korukban meg — ha közben nem adták el — amikor tanításukra került a sor, valósággal birkózni, küzdeni kellett velük, hogy járomba hajtsák a fejüket.

A félszilajon tartott, gulyán megellett tehenek borjait, melyeket anyjukkal együtt továbbra is kint hagyott a gazdájuk, a gulyások kezesítették, rendszerint a tanyás. Éjtszaka 8—10 szopós kis borjút is megfogott az állásba heverő gulya között és a tanya közelében levert karókhoz kötötte. Nem mindig ment ez simán, mert a hasukat és szabadságukat ösztönösen féltő borjúk éberek és óvatosak voltak. Ezért a csegei határban és a Hortobágyon egyhónapos koráig nem is igen engedték el a karóktól az ilyen befogott borjúkat, ha csak a gazdájuk tilalmától nem kellett tartani. A borjúk anyja ugyanis odament a karóhoz minden alkalommal, ha *megmozdult* vagy *beállt* a gulya, hogy megszoptassa a fiát. A gulyások ilyenkor résen voltak, megfogták és a fejőágashoz megkötötték a teheneket is. Megfejték, de mindig bőven hagytak tejet a borjúknak is. Fejés és szopás után a teheneket elengedték és mentek a gulyával legelni, vagy *elhevertek*. A borjúk pedig ott állottak megkötve továbbra is a karónál, vagy lefeküdtek. Amikor nagyobbak, korosabbak lettek, hosszabbra kötötték őket, hogy legelészhessenek is. Az ilyen borjúk gondozása és felügyeletük a tanyás dolga volt. Néha el is játszott velük, ha került egy szabad félórája, de arra külön gondja volt, hogy a borjúk ki ne szopják a tejet, ha föléjük állott az anyjuk. Hogy ez meg ne történhessék, vagy annyira rövidre kötötte a borjúk kötelét, rendszerint a gyenge borjúkét, hogy azok nem érhették el az anyjuk tőgyét, vagy pedig *szúrókát*, avagy hordódeszkákból csinált *lapockát* kötött az orrukra, ami a szúróka esetében megszúrta az anyjukat, a lapocka esetében pedig nem fértek az anyjuk csecséhez tőle és így nem szophatták ki a tejet. Egyhónapos koruk után elengedték a borjúkat és fogtak másikat helyettük. Amazokat pedig tartotta az anyjuk. Övéké lett az egész tej, hogy erősödjenek. De nemcsak erősödtek, hanem szilajok is lettek.

A mai, csaknem kizárólag istállóstartás mellett nőtt borjúk kezesek, szelídek, tanítás alá kerülésük idején épen úgy, mint kicsi korukban. Csaknem mindnek van neve. Hazaeresztéskor, itatásnál maguktól mennek a helyükre. Kézből elfogadják a sót, amit még a félszilajoknak a jászol fölé falba vert szögre akasztott zsinegre kötöttek.

b) *A járombatanítás*. Hároméves korában és ősszel szokták leginkább tanítani a tinót. Azért ősszel, mert ekkor jobban kell és kellett, több volt a dolog, és hamar kemény munkára foghatták, szántottak vele, ami azután

betörte. Tavasszal is tanítanak, illetve tanítottak szilajtinókat. Ilyenkor azért tanították szívesen, mert nem voltak olyan jó erőben a tinók és így könnyebb volt velük bánni, másrészt azért, mert nem volt légy.

A szilajtinó tanítása nemcsak komoly szakértelmet, hanem nagy türelmet is kívánt. A gulyából való *kiszakítása,* a gulyától való *elvétele* pedig igen nehéz és fáradságos volt.

Ha ősszel tanították, akkor kivittek a gulyára öregebb jószágot, tehenet vagy ökröt és azzal együtt hajtották haza a szilajtinókat. Többször lóháton mentek értük, mert visszaszaladtak. Ilyen esetben, ha öregmarhákkal mentek és azok között akarták hazahajtani, a legjobban úgy boldogultak, hogy a gulya egyik szelid *kolompos* meddőtehenét vagy ökrét is *kiverték,* kiszakították a gulyából az öreg marhákhoz és azután szakították hozzájuk a szilajtinókat. Akkor hamarább el tudták venni a gulyától is és nem szaladtak úgy vissza. Különösen, ha a gulyás is segített a karikásostorral, meg ha volt *hajtókutyája,* azzal is. A kolompos után haza is jobban elmentek a tinók.

Volt úgy, hogy szekérrel mentek a szilajtinókért és ahhoz kötve hozták haza.

Máskor meg jó erős öreg, szelíd, lusta marhához kötötték kifogás után és úgy hajtották haza. A szilajt fiatalhoz, vagy két szilajt egymáshoz kötni nem lehetett, mert az *vitte egymást.* Az összekötésnél is vigyázni kellett, hogy se nagyon hosszúra, se nagyon rövidre ne hagyják a kötelet, mert ha hosszú volt, *belegabalyodtak* a szarvukkal, *letekerték* egymást, ha pedig rövid volt, nem tudtak egymástól menni.

Bárhogyan is hozták, illetve akarták hazahozni a tinót a *leghajkurászósabb,* legfárasztóbb és sok embert kívánó a kiszakítása volt. Sokszor félnapba is került, míg *el tudták venni* a gulyától. Gyakran megtörtént, hogy sehogysem tudták kiszakítani, megvárták, míg beállt a gulya a kúthoz, vagy a tanyához az állásba és akkor kötéllel fogták ki. Ezért mindig vittek rudallókötéleket, a gulyásnak meg mindnek volt pányvája, pányvásköteles. Mikor lefeküdt a jószág, közé mentek négyen-öten kötelekkel felszerelkezve, úgy közelítették meg a szilajtinót. Akinek azután sikerült, *ráhajintotta* a kötelet a tinó szarvára vagy nyakára. Ilyenkor mindenki a kötél másik végére szaladt és tartotta a szabadulni igyekvő tinót, különösen ha az nagyon a szegye felé vette a kötelet, mert akkor könnyen elhúzta az embert. Mikor ráfeszült a kötél, *fejték a kötelet.* Előbbre-előbbre fogtak rajta a tinó felé, de húzták a tinót is az öreg ökörhöz, vagy a szekérhez. Mikor odahúzták, jó erős kötelet kötöttek a fejére. Ha fapeckes volt a kötél, külön is megbiztosították, hogy ki ne bújjon a pecek rángatásakor. Ez a kötél azután jóideig nemigen került le a tinó fejéről, rendszerint amíg el nem nyűtt. — Ha szekérhez kötötték, amikor hazahozták, akkor kétoldalt is kikötötték a fejét a *soroglya* nélküli vagy felhajtott soroglyájú szekér mindkét oldalához, hogy ne ugráljon. Mert ha csak egy kötélre kötötték ki, felborította a szekeret, vagy a kerekek közé fordult.

Amikor az udvarra behozták, fához kötötték inkább, mert az ólba nem ment be magától, csak akkor, ha csendesedett. Jó bőre hagyott kunkötéssel kötötték a fához, hogy a kötél forduljon, le ne tekerje magát. Sergett-forgott, míg meg nem unta, azután lefeküdt. Enni nem adtak neki. Úgysem evett, hiába adtak. Legázolta maga alá. Vizet vittek neki vederrel, de hun ivott, hun nem

Ment volna kifelé. Mikor azután megcsendesedett és megéhezett, akkor evett. Látta a többitől, hát ő is hozzáfogott. Volt úgy, hogy ha nagyon szilaj volt, éheztetéssel vették el az erejét, úgy *juhádzott meg*, különben nem boldogultak vele. Nem adtak neki még vizet se, amíg el nem fogadta ha kínálták. Ha nem volt alkalmas fa, amihez kössék, akkor öreg ökör mellé kötve, bevezették az ólba. Ott az öreg ökör nyaka alatt átbújva közelítették meg, hogy ki ne verje a szemüket, és a két szarva tövét megragadva, a nyakához szorított fejjel tartották s úgy kötötték le. Ez igen nagy ügyességet, erőt és gyakorlatot kívánt. Amelyiknek nagyon *mehetnékje* volt, azt két kötéllel is lekötötték, rövidre, hogy a jászolba bele ne vesse magát, mert ki se lehetett volna venni egykönnyen, ott döglött volna meg. Az ilyen szilajtinót öreg ökörhöz kötve vitték itatni is. Azért nem vittek neki az ólba vederrel vizet, hogy szoktassák a lekötéshez, mert különben az ilyennek nem tudták betenni a fejét a járomba.

A tinókat tanítás előtt szarvállás, testállás, fejlettség, nagyság szerint *pároltatják*, azaz kiszemelik egymás párját, ha pedig veszik, lehetőleg párban veszik. A hajszás és a *vezérökör* rendszerint nagyobb, magasabb és erősebb. — A kisebb élelmes gazdák, akiknek nincs saját nevelésű tinójuk, azok rendszerint *magános* tanulatlan tinót vesznek szívesen, olyat, amelyiknek még neve sincs, mert ez olcsóbb. Párt is ilyet vesznek hozzá. Betanítják és pár év mulva mint kifejlett, kész ökröket eladják, majd ismét fiatalokat vesznek. A különbözetet gazdaságuk beruházására fordítják. — A tinók, ha addig nem volt nevük, pároltatáskor kapnak nevet is.

Pároltatás után kezdődik az oktatás, amely fahúzatással, vagy szekér, eke, szánka, henger elé fogással történik. Tanítani *kettesbe', négyesbe'. hatosba'* szoktak, aszerint, hogy kinek mennyi jószága, ökre van, vagy volt. Legkönnyebb a hatosban s legnehezebb a kettesben való tanítás. Ezelőtt a nagyon szilaj tinókat csak a legritkább esetben tanították kettesben, inkább kölcsönkértek két öreg ökröt a tanítás idejére, vagy összefogtak a szomszéddal, sógorral. A félszilaj tinót is könnyebb tanítani, de szinte gyerekjáték a mai kezes tanítása a szilajéhoz képest. A hatosban való tanítás ma egyrészt már azért is ritka, mert nincs szilajjószág, de másrészt egyéb jószág sincs úgy hozzá, mint ezelőtt volt.

A hatosban való tanítás a következőképpen történik: előre *ostorhegyre* két fiatalabb, de betanított, jámbor ökröt, hátra megint két öreg ökröt fognak. Mind a négy összetanult, jól indító, szóval is jól kormányozható, egyenletes húzású ökör volt. A két tinó a középső tézslához került. Rendszerint öreg ökör segítségével nyomták be a járomba, egyenként, a hajszást az öreg ökör csálés, a csálést az öreg ökör hajszás oldalára kötve. Az először sorrakerülő hajszásra, bár csaknem mindig erősebb és magasabb, könnyebb a *jármot rátolni*, mint az ezután sorrakerülő csálést a *járomba behúzni*.

Először a két hátulsó öreg ökröt fogják be, azután következik a tinók járombafogása, majd a két első betanult ökröt *akasztják* a fiatalok elé.

Amikor a hajszás tinó már a járomnál áll, a befogásnál segédkező egyik ember szembeállva a járommal, felemeli a jármot és igyekszik a tinó nyakára rátolni. A másik ember, aki felemeléskor a járomszeget vette ki, azon mesterkedik, hogy ha a tinó nyakára kerül a járom, gyorsan visszadughassa a szöget. A harmadik a szökni próbáló tinó orrlyukába markol a balkezével és csavarva előre húzza, hogy egyrészt elvegye az erejét, hogy ne *vagdalkódzik* a szarvá-

val, másrészt azért, hogy *lejjebb adja* a fejit, könnyebb legyen rátolni a nyakára a jármot. Ezt elősegítendő, az orrfogással egyidőben jobbkézzel a tinó balszarvát fogja meg és azt hátra, lefelé nyomja, s egyúttal húzza is a tinót a járom felé. A negyedik ember az öreg ökröt húzza kötelénél fogva és *fartoltatja*, hogy az benyomja a tinót. Ezután kerül sor a csálés járombahúzására. Egy ember a járomszöget veszi ki, a másik a jármot emeli, a harmadik a csálés orralyukába markol a jobbkezével és azt előre, valamint a hajszás felé húzza, csavarja, balkezével pedig, ha tudja, a jobb szarvát nyomja hátra és lefelé. A negyedik az öreg ökröt húzza kötelénél fogva és fartoltatja, hogy nyomja a csálést a járomba. A csálés behúzása azért is körülményesebb, mint a hajszásé, mert a már befogott hajszás nyugtalanságától is tartani kell. A tinók járombafogása után eléjük akasztják az első pár ökröt, majd azok tézslarúdjára előre kötik a tinók vezetőkötelét oly hosszúra, hogy a jármot ne rongálhassák *hátrahőkölve*. A tinók fejét jármozáskor csak egy kötéllel kötik le.

Ha a befogással elkészülnek, indítanak. A tinók rendszerint nem akarnak menni, szabadulni igyekeznek a járomból. De a négy öreg húzza, tolja, viszi őket, nem törhetnek ki. Eleinte nem húznak, de az első nap addig hajtják őket, míg a végén csak húznak. Közben meg-megállnak, fordulnak velük, szólongatják őket. — A kifogás fordított sorrendben történik, mint a befogás. Előbb az első öreg ökörpárt *ragasztják le*, azután a tinókról veszik le a jármot. A két hátulsó öreg ökröt utoljára fogják ki. De az egyes ökörpárok kifogása is fordítva történik, mint a befogásuk. Mindig a csálést fogják ki előbb és azután a hajszást. Így tanítják fokról-fokra s haladnak napról-napra, míg beletörődnek a járomba és megszokják nemcsak az irányítószavakat, hanem a nehéz munkát is.

A négyesben való tanításnál az első napokban, míg megszokják a szót, hátrafogják a tinókat és előre az öregeket. Pár nap mulva, ha már értik valamennyire a szólongatást, megcserélik őket. A fiatalok kerülnek előre és az öregek hátra. Csere után az első időben a fiatalok menni akarnak akkor is, ha nem kell. De amíg nem szólnak a hátulsó öregnek, azok nem indulnak és így hiába próbálkoznak.

Kettesben való tanítás. A szilajtartás idején is tanítottak kettesben, mert nem mindenkinek volt négy vagy hat ökre. Általánosabban alkalmazott tanítási móddá azonban csak a félszilaj tartás idején vált, egyrészt azért, mert ebben az időben már tökéletesebb és jobb munkaeszközzel dolgoztak, kevesebb állati munkaerő is megfelelt, másrészt a nagylétszámú állatot nevelő külterjes állattartás háttérbe szorult a szemtermelés mellett; nem tartottak annyi állatot, mint azelőtt. A tartásmód megváltozása folytán pedig szelídebbek lettek a tinók és így a kettesben való betanítással is boldogultak. Ma a régivel ellentétben szinte az a ritka, aki nem így kettesben tanítja a tinókat. — Ha kettesben tanítottak, illetve tanítanak, akkor az első időben csak járatják, fát húzatnak a tinókkal az udvaron, az utcán vagy a határban, hadd szokják a jármot meg a szót és ismerjék az utat, amelyen majd járniok kell.

A kettesben való tanításnál minden időben jobban számított a tanítás kezdeti ideje szempontjából az, hogy volt-e, van-e saját nevelésű tinója a gazdának és mennyi olyan földje van, amit a tinókkal akar megmunkálni. Ugyanis ha vette, ha nem maga nevelte a tinókat, akkor rendszerint késő ősszel és olyan évjáratban vette, amikor olcsón jutott hozzájuk. Tél előtt,

— különösen száraz időjárású tavasz és nyár után, a kevés takarmány miatt mindig olcsóbb a jószág, még a mai kezestartás és vetett takarmány mellett is, mint egy sok takarmányt ígérő tavaszon. Aki tehát venni akar, rendszerint ősszel vesz, illetőleg vett és tavasszal tanított.

A gazda a párba vett tinókat már a vásárból való hazavitelük után úgy állítja az ólba, ahogyan majd fogni akarja. A nagyobbat *hajszás* oldalról, vagyis jobbkéz felől, a kisebbet *csálés, kezes* oldalról, vagyis balról. Nevet is ilyenkor kapnak, ha nem volt nevük. Mindannyiszor, valahányszor enni ad nekik, itatja őket, illetve közéjük megy, de különösen, ha aljaz, nevükön szólítja és fartoltatja, farának oldalirányú helyváltoztatásához szoktatja őket. Például aljazás közben hozzáérteti az egyik tinó farához a villát és szól neki: „farta, Betyár". Ez így megy tavaszig. Régen ez alatt az idő alatt a szilajabb jószág megcsendesedett, megszelídült, a mai rossz erőben lévő jószág pedig *feljavul* és megszokja a nevét valamint a fartolást. Ha nem csúszós az út és nem vadak, szilajok nagyon a tinók, akkor télbe szánkó elé fogva kezdik a tanítást gané-hordással egybekapcsolva. Ha sima az út, megvárják a tavaszt és fahúzatással kezdenek szántás előtt 2—3 héttel.

Előkeresnek egy kb. 50 kilós akácfát. Arra a végére, amelyik nem áll a földnek, láncot kötnek. Erre akasztják a tézslát. Aszerint, hogy milyen szilajok a tinók, kölcsönkért öreg ökörrel, vagy csak emberi erővel, rendszerint segítséggel fogják be őket a járomba. Ha már kezesek valamennyire, mikor eloldják őket az ólban a jászoltól, a gazda előre megy a hajszással. A segítség pedig utána áll a csáléssal. Mellévezetik őket a tézslarúdnak, mindegyiket a maga oldalára és megkötik a járom megett lévő tézslakarikához. Megvakargatják az álluk alját, szarvuk tövit, szólnak nekik szépen, hadd csendesedjenek. Majd mind a ketten szembefordulnak a járommal, és a gazda jobbkezével felemeli a jármot, balkezével meg a hajszás kötelét húzza a járom felé, ugyanakkor a jármot meg tolja rá a nyakára. A segítség ezalatt a járomszeget húzza ki a jobkezével, balkezével pedig a hajszás fejét nyomja a járom felé. Rendszerint a jobb szarvának a hátra és lefelé való egyidejű nyomásával, hogy a fejét lejjebb adja és könnyebb legyen a nyakára tolni a jármot. Ha rajta van a járom, gyorsan visszadugja a járomszeget a helyére. A csálést vagy kezest ugyanilyen eljárással húzzák be a járomba, csak a segítség a gazda baloldaláról annak jobboldalára megy át a csálés elé és a kezek szerepe pedig fordított lesz, mint volt a hajszás befogásánál. — Eleinte, míg a tinók a nyakukat maguktól be nem teszik a járomba, a csálést mindig nehezebb a járomba húzni, mint a hajszásra rátolni a jármot.

Elindulás előtt a járom megetti tézslarúdkarikába kötött *megkötő kötelet,* amely állandóan a fejükön van, rövidebbre kötik, hogy ha nekidülnek a járomnak, az ne menjen fel a vállukra. Ezután mind a kettőnek kötnek a fejére egy másik, ú. n. *vezetőkötelet* is, amivel majd vezetik őket. Ha kész, a gazda elindul előttük. Aki segít, az egy jó szijostorral utánuk áll és szól nekik: „Na!" Ugyanakkor az ostort *elsuhintja* és megindulnak körbe az udvaron. Először vagy tízszer egymás után mindig csak *hajszra,* vagyis balra fordulnak. Hajszra forduláskor szólnak a hajszásnak: „Ne Betyár, hó!" és a segítség ugyanakkor az ostorral jól odavág neki, a gazda pedig szintén balra fordul előttük és húzza maga után őket, ha nem igyekeznének, ha pedig nagyon sietnek orrba üti. Tíz egymást követő hajszra végrehajtott forduló után fordulnak *csáléra,* vagyis jobbra. Ilyenkor a csálésnak szólnak: „Cselő Zsandár!" Ennek is oda-

vág a segítség az ostorral. Ez így megy egy óra hosszáig. De minden megfordulásnál megállanak egy percig. Azután szólanak nekik: „Na!" Amikor látják, hogy *kitikkadtak* és már valahogy értik a szót, akkor kifognak. Először a csálést fogják ki, azután a hajszást. Igy telik el az első nap.

A második napot ugyanúgy kezdik és hasonlóan csinálnak mindent, de már ennek a napnak a délelőttjén kimennek az utcára és a gazda egy közeli földjére. Azért nem mennek messze, hogy az útat hadd ismerjék fel. Olyan utat választanak, amerre nincs nagy forgalom, hogy ne kelljen sokat téregetni mások elől. Ezt az utat még csak a fát húzatva teszik meg. — Délután etetés előtt ismét befognak, de már ekkor szekérbe és egyenesen a határba mennek, arra és odáig, amerre és ameddig délelőtt jártak. Ilyenkor megtörténik, hogy valamelyik tinó nem megy és az út egy bizonyos szakaszára érve, mindig ugyanazon a helyen lefekszik. Az ilyet hiába ütik, nem kel fel, ellenben ha balkézzel átfogják az orrlyukát, jobbkézzel pedig az alsó száját és mindkettőt külön-külön is szorítva a kettőt összeszorítják úgy, hogy ne kapjon levegőt, felugrik, még az embert is majd elüti. Ezzel az eljárással nemcsak azt érik el, hogy felkel a tinó, hanem azt is, hogy pár kísérlet után leszokik a lefekvésről. Szokták úgy is felkelteni az ilyen lefeküdt tinót, hogy láncot kötnek a nyakába és meghúzatják. Azt tartják, hogy rendszerint az a tinó fekszik le tanításnál, amelyik lusta lesz. Amelyik megtanításnál *szeles*, vagyis sebes, az *meggyőző*. — A harmadik nap már ganét tesznek a szekérre, mindig többet és többet az egymást követő fordulók alkalmával. Hármat, négyet fordulnak egy nap. Ez így megy egy hétig. Már a negyedik nap egyedül, maga megy a gazda velük. Minden nap több ganét tesz a szekérre. Egy hét mulva már ha kiér a faluból, fel is ül a szekérre és onnan szólongatja a tinókat. Egy újabb hét mulva már ki tud térni a szembejövő szekerek elől, úgy hogy nem száll le a szekérről.

Két hét alatt rendszerint betanulnak annyira, hogy el lehet velük kezdeni a szántást. Ekkor ismét segítséget hív a gazda vagy két napra, míg a barázdát megismerik és beleszoknak az állandóbb, nehezebb húzásba. Az elején vigyáznak és csak annyit fogatnak az ekével, amennyit könnyen húznak. A harmadik nap már maga szánt a gazda a tinókkal. Nem fog nagy darabot. Minden harmadik negyedik kerülő után megáll szusszantani vagy tíz percig. Az első hold föld szántása kb. 4 napba kerül *jöltelelt*, kifejlődött tinókkal.

Az első napokban különösen, de később is megfigyelik a tinók munkáját és a hibákat kijavítják. A *szögrehúzó* fejét a járomszöghöz szorítja, kerüli a munkát, nem húz, ilyenkor ha a tinó hajszás, a csálés bélfához kötik a fejét és fordítva. A *tinóoktató* használata ismeretlen. — Ha valamelyik tinó erősebb és a jármot a gyöngébbre tolja, kikötik a jármot az erősebb tinó felőli oldalon. A kikötést lánccal végzik. A lánc egyik végével átkötik a járomfejet a bélfánál, a másik végét pedig a rúdfejkarikába rögzítik. Így a járom előre csak addig járhat, ameddig a lánc engedi. Ezáltal az erősebb tinó nem tolhatja rá a jármot a gyöngébbre. A *hazuglyukat* (a járomfejen a nyakszögtől jobbra fúrt lyuk) csak szántásnál lehet használni, úton nem, mert akkor a csálés nem a nyomon jár. A hazuglyuk használata a csálésnak teherkönyebbítést eredményez. Ha a tinó *tézslára fekve jár*, azaz derekát a tézslához nyomja, a tézslára apró szöggel kivert bőrdarabot kötnek.

A járomban való tartás, fejállás inkább rátermettség, mint nevelés dolga, azért ezt is igazgatják. Amelyik tinó nagyon lógatja a fejét, annak felütik az orrát.

A tinók, amint azt fentebb leírtuk, az első hetekben tanulják a hajtás szavait: „Na!" = indíts, „Hóha hó" = állj! „Cselő; csálé" = jobbra; „Hajsz ide" = balra. „Ide Sugár" = balra.

A tinóoktatás sok türelmet kívánó lassú munka és állandó gyakorlatot követel. Szilaj jószágnak először nehéz munka való, hogy minél jobban megtörjön, azonban már a tanításnál és később is, különösen 5 éves korig, vigyázni kell, hogy ne terheljék és ne hajtsák meg nagyon a tinót, illetőleg ökröt, mert *megcsámpásodik*, vagy megrokkan. Az ökör jóval nagyobb terhet elvisz, mint a ló, csak ne kelljen sietnie.

A volt uradalmakban, különösen a télvíz idején sáros, ragadós, rossz utak miatt bivalyt is használtak, mert erősebb, kitartóbb és rossz úton biztosabb járású, mint az ökör. Tanítása rendszerint négyesben történt, hasonló módon, de több vesződséggel, mint a tinóé. Rendkívül *csökönyös* állat. A csegeiek szerint „csak katolikus embereknek való, de még azok is elkárhoznak miatta!" Emlékezetük szerint csegei parasztembernek nem volt bivalya.

A tehenek igázása, mint azt bevezetőnkben is említettük, egyre nagyobb teret hódít, különösen a második világháború okozta igaerőpusztítás miatt. Betanítása egyszerű, s a harmadik évtől szokásos. Vezetéssel már az első nap is elmegy. Az *igástehén* nem jól tejel.

3. A fejősjószág betanítása

Igaz, hogy régen a széles néprétegek táplálkozásában, különösen a városi lakosságában a fejősjószágnak még nem volt olyan jelentősége, mint ma. A szarvasmarhatartásnak is az igaerőt, húst, bőrt jelentő növendékállat-nevelés volt a döntő központi kérdése. A fejősjószágok többsége szintén ebből a növendékállatnevelésre alkalmas szarvasmarha fajtából került ki, amelyek tartásmódjuk miatt igénytelenek, edzettek, erősek, szilajok, de rosszabb tejelők, a borjúk nevelésére elegendő tejen kívül kevés tejet adók voltak. Viszont a tej a falusi lakosság táplálkozásában már régtől fogva igen fontos szerepet játszik. Az elegendő és szükséges fejősjószág betanításának idők folyamán bizonyos rendje-módja alakult ki, amely már a vázoltakból is kitetszően nem volt mindig és mindenütt, de mindenkinél sem egyforma és főleg egyformán könnyű. Ez a pár felvetett szempont már ilyen formában is magyarázatát adja, hogy nem közömbös, hanem igenis fontos kérdés a fejősjószág betanítási módjainak a vizsgálata. Vegyük ehhez még összegezésül bevezetőnk összefoglaló mondatát: a fejősjószágnak a termelésben elfoglalt és elfoglalandó szerepét tisztázzuk azzal, ha vizsgáljuk a tartásuk és betanításuk módját, ami végső soron a volt és most épülő gazdasági rendszerek, gazdaság-társadalmi viszonyok helyes ismeretéhez vezet bennünket.

Tiszacsegén még él a félszilaj állattartás. Nem tartozik a ritkaságok közé, hogy nem az istállóban, hanem a gulyán ellik meg a tehén. A mult század végén, a 80-as években, ha csak nem volt zimankós, kemény tél, a fejősjószág jelentékeny része is a szabad ég alatt hált minden enyhely, hajlék nélkül a Tisza morotvái között az avarban. Csak a fiasjószágot védték jobban. A hasasokról sem tudták oly biztosan, mint ma, hogy mikor ellenek meg, mert akkor és még nemrég is kint járt a bika szabadon a csorda között vagy a gulyával.

a) *Az előhasú üszők szoktatása.* Ilyen körülmények, tartásmód mellett a fejősnek kiszemelt, először ellő, *előhasú üsző* is szilaj volt, amikor közvet-

lenül ellés előtt hazahajtották, vagy hozták a gulyáról és beterelték az ólba. Rendszerint a szelíddel együtt hajtották haza és terelték be. A szelíd nyaka alatt átbújva, vagy a faránál menve bújtak a szilajhoz és arra törekedtek, hogy a nyakához nyomva a fejüket, köthessék le. Igy nem verhette ki a szemüket a szarvával. Ugrott volna az és ugrott is, mihelyt észrevette, hogy mi készül ellene. Sergett-forgott, de nyakához szorított fejjel és jó erősen tartva a szarva tövénél csak rákötötték előbb-utóbb a kötelet. Ezt azután 2—3 nap megismételték. Inkább még el is engedték itatni, hogy szoktathassák a lekötéshez. A nagyon szilajt nem eresztették hosszú kötélre, csak egy sukknyira, mert képes lett volna beleugrani a jászolba. A szelídebbet hosszabbra eresztették, hogy hadd helyezkedjen. — Simogatták, vakargatták a szarva tövét, álla alját, ahol nem tudta magát megdörzsölni, megvakarni. De annak nemigen lehetett úgy beszélni, mint a lónak, mert megriadt. Később, ha megadta magát, beszélgethettek neki. — Mivel a tőgye ellés előtt dagadt, sokszor kirepedezett, kemény volt, fájt, egyrészt hogy kezeljék, másrészt hogy szoktassák, langyos meleg sósvízzel mosogatták és édes zsírral, tejfellel vagy faggyúval kenték be. A csecseket pedig úgy húzogatták, mintha fejték volna: hadd puhuljon, járódjon, fejlődjön. Mikorra eljött az ellés ideje, ez is rendben volt.

b) *Az ellés előjelei, ellés.* A *megye* (pérája) is nőtt az üszőnek nemcsak a hasa. A farkatöve és a horpasza beesett, a hasa leszakadt. A tőgye telt, megfeszült volt, egészen teledagadt, a csecsek kemények voltak. Ha a horpasz nem is mutatott, de a tőgye és a megye állapota biztos jel volt. — Ha ilyenkor közeledtek felé, még jobban fújt, nyújtogatta a nyelvét, mérgesebb volt, mint azelőtt, szinte nem lehetett vele birni. Levágta magát, felugrott. Ezért nem túlságosan, de rendesen kellett aljazni. Amikor azután eljött az ideje, az ól félreeső helyén vagy fal mellett csináltak neki egy kicsit tágasabb helyet. A többi marhát rövidebbre és távolabb kötötték tőle, és ha úgy adódott, strajfával is elkerítették a többitől.

Ellésnél, amikor elmegy a fejvize, a két lába jön ki legelébb a borjúnak, közötte a feje. A lábait húzni szokták, hogy segítsenek. Szalmával fogják meg, hogy ne csússzon. Egyesek istrángkötelet is kötnek a lábára a borjúnak és úgy húzzák. Nem a húzás azonban ott a legfontosabb, hanem az, hogy az üsző megyét védjék és segítsék fel a borjú fejére, mert ha ez megtörténik, takarosan elcsúszik tőle a borjú. Amikor a fej megvan, attól kezdve egyáltalán nem szabad húzni a borjút.

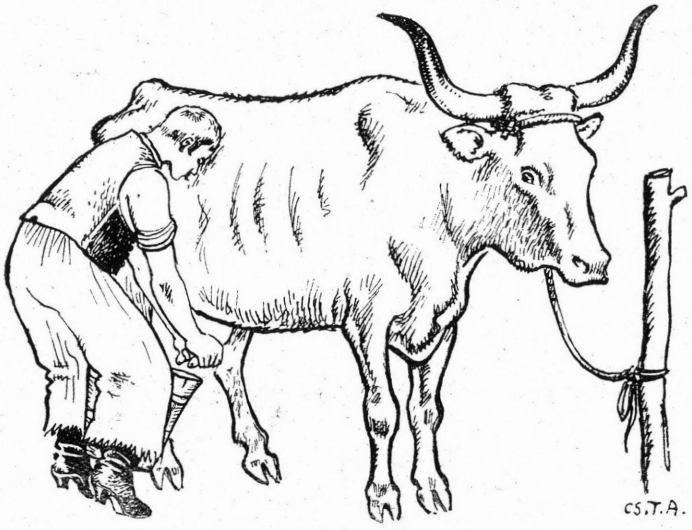
Amikor a borjú meglesz, szalmával megfogva odateszik az anyja első lábához, hogy *felnyalja*, lenyalja róla a nyálkát, hogy mennél hamarább felszáradjon Ilyenkor nagyon vigyázni kell az üsző szarvára, mert vagdalkódzik vele, félti a fiát. A legtöbb ugyanis nagyon szereti, csak egynéhány van, amelyik nem törődik a fiával. Ellés után a kisborjúnak azonnal kötelet kötnek a nyakába, mert ha később kerül rá a kötél, húzza a *farkasnyakat:* a lábait megvetve, fejét hátrahúzza, szinte megfojtja magát a kötéllel, annyira igyekszik megszabadulni tőle. A borjú nyakára való kötél már előre el van készítve, ellésnél kéznél van, nem kell keresni. Ha a kötéllel a nyakában tölti az első napot, később, ha megkötik, egyszer-kétszer földhöz vágja magát, de rövidesen abbahagyja, megunja. — Amikor az anyja elé teszik, azért fogják szalmába, mert nyálkás, de azt is tartják, hogy ha rongyba fogva teszik az anyja elé, nagy korában is keresi a rongyot, tépi le az emberről, ha máshol nem talál. — A borjút sóval, korpával is be szokták hinteni, mikor ellés

után az anyja lábához teszik, hogy az anyja hamarabb felnyalja. A só azonban kicsípi a borjú gyenge bőrét, *sóvart* kap, ezért az állatorvosok tiltják a só ilyen célra való felhasználását. Nem is igen kell oda só, a jó tehén minden nélkül felnyalja a fiát, még a közben ráragadt ganajt is lenyalja róla, különösen a szilajmarha. — Mire az üsző a borját felnyalja, elveti a poklát és feláll. A köldökzsinórt ritkán vágják el, elszakad magától. A csonk meg idővel leszárad a borjúról.

c) Fejés, a borjú szerepe. Mire az anyja feláll, a borjú is próbálkozik, éhes és kereskedik. Ilyenkor a tőgyet előbb langyos sósvízzel lemossák, majd bekenik sajtalan zsírral, a borjút pedig segítik a csecs felé. Nehezen, de odatalálna magától is. Az anyja első lábánál kereskedik, a szegyinél. A nyakát, a *kendőjét* szopná erővel. Miután tejet nem tud szívni belőle, ha magára hagyják, innen indulva az anyja hasa alatt eltalál a tőgyig. A gulyán ellett borjú felszáradás után olyan erős, eleven, hogy szinte *fickándozva* elugrál az anyjától, úgy kell az anyjának utána menni és fölé állania, hogy szopjon. — Amikor a borjút először segítik az anyja tőgyéhez, már akkor a baloldalra állítják, mert *fejni mindig a jobboldalról, szoptatni pedig mindig a baloldalról szoktak.* „Baloldalról csiklandós a tehén mind, még attól is ellenzi, aki állandóan feji." — A kisborjúval először mind a négy csecset megszívatják, hadd *járódjon.* Egyenként adogatják a szájába az elfogott csecseket. Ekkor még keveset és nehezen szopik. A szája sem nyílik szét rendesen, a nyelvét sem tudja még jól használni. Amikor az első kortyok szétáramlanak benne, valósággal *erőre kap.* — Az első tejet, a *föccstejet,* amely még gyenge, nem jó, nagyon sárga, sűrű, gusztustalan, a tehénnel szokták megitatni lavórból azon melegibe, ahogy kifejték. A második, harmadik és negyedik tejből pedig, amely még szintén gyenge, nem forr fel, hanem túrósan összemegy, *gurásztát* csinálnak.

Nagyon fontos, hogy az első fejési alkalommal hogyan, mivel közelednek az üsző felé, mert ezt nagyon megjegyzi. „Huncut a jószág. Sereg-forog és nézi, mivel mennek felé, és ha máskor nem ezzel mennek, előlről kezdi a táncolást." *Rocskát, zsétárt* kell vinni már az első fejéshez is, akármilyen nehezen adja le a tejet a tehén. Ha először csak a földre fejnek *egyessel,* — vagyis egy kézzel és egy csecset, hogy megkönnyebbedjen az üsző feszes tőgye, mondván, hisz a borjú úgy se győzi még, kárba meg nem megy, mert az első tej amúgy sem jó, — ha így járnak el, később se enged magához, csak üres kézzel. (A legelső tejet azért is szokták a földre fejni, hogy a tehén jófejős legyen.) Mindjárt aláülve, *kettessel* kell kezdeni a fejést, vagyis két kézzel fejni és egyszerre két csecset és ellenkező mozgással, egyiket húzva, a másikat feltolva. A másik két csecs a borjúnak marad. Csak akkor szabad és szoktak ólba lekötött jószágot állva egyessel fejni és kis edénybe, *bádogba,* nem zsétárba, rocskába, ha *fánton fánt* erőlködik, ugrál, rúg, hugyozik. Ilyenkor is csak addig fejnek bádogba, amíg nem csendesedik. Egyessel való fejésnél balkézzel fogják az edényt és jobbkézzel fejnek. — A tehén oldalra sohasem rúg, hanem hátrafelé *kaszálva,* így védekezni lehetne, ha nem ülve kellene fejni, de így a zsétárt elrúgja az alatta ülő asszonytól. Fejni pedig csak kettessel lehet rendesen, két csecset húzva egyszerre és a tehén alá ülve négylábú kisszékre, a zsétárt a két térd közé szorítottan ölben tartva. Állva, *guggolva,* vagy *sámlira* (alacsony, deszkából készült szék) ülve, vagy félkézzel nem lehet rendesen fejni. „Állva és guggolva a gulyások fejnek. Az állva fejés igen nehéz, nem

fehércselédnek való mán a ruha miatt se. Berogyasztott lábbal, pipiskedve fejnek, a zsétárt a térdük közé szorítják és a fejüket a tehén horpaszának dűtik." (2. ábra.) Ma a fejüket csak akkor dűtik a tehén horpaszának, ha *hencegős* és a falhoz kell szorítani. Egyébként szükségtelen. Nem nyomják feleslegesen a tehenet, hadd szuszogjon rendesen. A jó, kezes, betanított tehén

2. ábra. Állva fejés a gulyán a fejőágasnál

fejéséhez csak ügyes ujjak kellenek, nem kell nagy erő. Viszont a szilajüsző fejése, különösen ha több volt és van, igen fárasztó. Ebből a szempontból megkülönböztetnek *könnyen* és *nehezen járó csecseket.* — Egyébként azt tartják, hogy minél rúgósabb a tehén, annál jobb,sűrűbb a teje. A magyar fajta eleinte majdnem mindig rúg és nem adja le a tejet borjú nélkül. A riska[10] szelíd, de a csegeiek szerint hígabb is a teje. Viszont az is igaz, hogy többet ad. A rúgós tehén és az olyan, amelyik visszatartja fejéskor a tejet, attól fél, hogy mind kifejik, nem marad a fiának. Az ilyen alól, ha meggondolatlanul, idő előtt eladják a borjút, sok esetben venni kell másikat.

A Hortobágyon és környékén, így Csegén is, *előbb mindig fejnek és csak azután eresztik a tehén alá a borjút,* mert így sok más előny mellett pl. a borjúval sem kell annyit küzdeni, jobban megszabhatják, hogy mennyi lesz az övé. Ettől a rendtől csak akkor térnek el, ha a tehenet vásárban veszik és csak fejéskor tudják meg, hogy másként szoktatták. A tehén *nyíret* a borjú után, ha nem engedik alá, amikor megszokta. Ilyenkor *felszívja,* vissza is tartja a tejet. A riska borjú nélkül is leadja, ezért sokan kifejik mind a négy csecséből egy cseppig és a borjúnak azután lavórba, vagy zsétárba öntve adnak. A fehér magyar fajta között viszont sok kerül olyan, különösen ha nem jól szoktatják, hogy kétszer is alá kell ereszteni a borjút, míg leadja a tejet. — Ha a *tej után mennek,* vagyis ha a tejet tartják fontosnak, akkor becsapják a tehenet is és a borjút is, aláeresztik mint máskor, egyet-kettőt *ránt* a borjú, azután elhúzzák a tehén alól és kifejik a tejet az utolsó cseppig. Vi-

[10] Riskának neveznek minden tarka tehenet, legyen az bármilyen fajta.

szont ha több fejős van és szép borjút akarnak, akkor meg a borjúé mind a négy csecs, nem fejnek semmit se.

Szoptatásnál a tőgyet cserélni kell, mert a tehén *féltőgyű lesz.* Ma az egyik, holnap a másik tőgyet szoptatják a borjúval, de mindig csak baloldalról aláeresztve. Ha nem váltják a tőgyét, a tehén *rátart* és a borjúé nagyobb lesz — Szoptatás után minden csecset, tehát azt is, amelyet a borjú szopott, *kicsepegtetnek,* hogy ne *apasszon* el a tehén és ne *pangjon* a tőgyében a tej.

Úgy kell szoktatni a tehenet, hogy fejés előtt mindig megmoshassák a csecsét, letörölhessék a tőgyét, hogy tiszta legyen. Ha kell, be is kenik sajtalan zsírral, tejfellel, vagy faggyúval, különösen, ha kifújta a szél. Éppen ezért minden fejést mindig csecs- és tőgymosással kezdenek, majd fejnek, szoptatnak és szoptatás után ismét megmossák a csecseket, vagy legalább is letörlik, hogy ne *dongja* a légy, ne ragadjon rá piszok, ki ne fújja a szél. A borjú szája után ugyanis mindig ragadós, nyálas, nedves a csecs, azért kell letörölni. Letörlés után zsírral is be szokták kenni, különösen, ha a borjú kiszívta.

A legtöbb szilajüszőnél nem ment és megy végbe olyan egyszerűen a fejés, mint ahogyan erről megemlékeztünk, hanem sok vesződséggel és igen komoly szoktatási eljárásokkal. Eleinte csaknem mind, de sok még később is sereg-forog, nemcsak a szarvával vagdalkózik, hanem kapdossa a lábát, topog, rúg, hugyozik, csapkod a farkával. Az ilyen szilaj tehenet, hacsak lehet, a fal felől állítják úgy, hogy a baloldala kerüljön a falhoz, a másik oldala felől pedig a fejés idejére egy strajfát tesznek és azzal a falhoz szorítják. Van amelyiknél ez a megszorítás elég és hamar rájön arra, hogyha leadja a tejet, megszabadul tőle, de van olyan, amelyiknél ez nem elég, mert továbbra is rúg. Ebben az esetben a legáltalánosabb és igen elterjedt mód, hogy *kerekgúzsba* teszik és úgy fejik, ahogy Csegén mondják: „gúzsba fejjük" a tehenet. (3. ábra.)

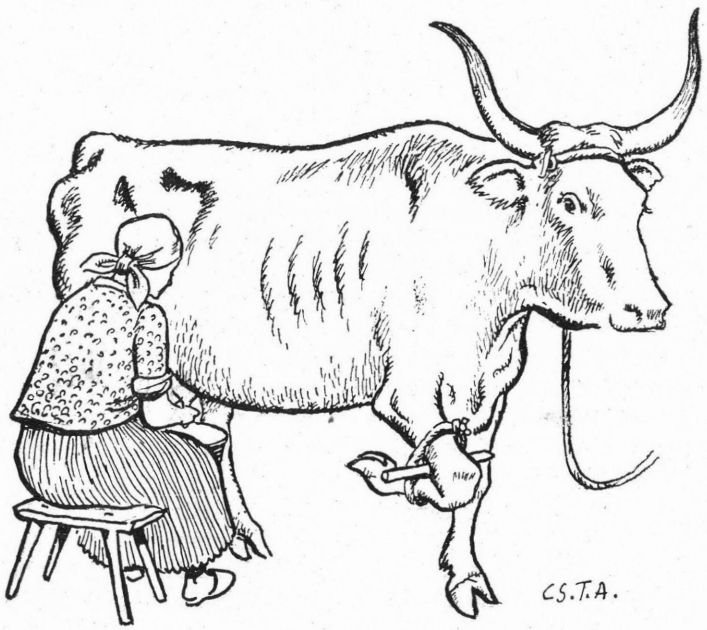
A kerekgúzst használt istrángkötélből csinálják. Elővesznek egy olyan darabot, amelyiknek a két végét, ha maradandóra, nem csúszósra összekötik, kiad egy 25—30 cm-es átmérőjű kerek karikát. Az így elkészített karika ott van felakasztva rendszerint az ólablak körül egy falbavert faszegen. Az ablakba téve találjuk a hozzávaló kb. 30 cm hosszú, 2 cm átmérőjű *fapecket.* Amikor a gúzsra kerül a sor, felemelik az üsző jobb első lábát és térdben behajlítják. A behajlított láb térdére elől ráteszik a kerekre kötött kötelet, illetve karikát, a térde alatt pedig a karikába dugva átdugják a fapecket, amelyik odafogja a kötelet. Így az üsző lába nem egyenesedik ki, nem tud ráállani erre a lábára, három lábon áll. Rúgni nem tud, mert attól fél, hogy elesik, ha a hátulsó lábát felemeli, ezért nyugodtan marad. A gúzst mindig arra az oldalra teszik, amerről fejnek, tehát mindig a jobb első lábára.

Némelyik tehén még a kerekgúzsban sem marad nyugodtan, hanem *düllöng-borong.* Az ilyen tehénnek a jobb hátulsó lábát szokták kikötni *istrángcsürökkel* hátra egy karóhoz.

Nem ritka az a csendesítési eljárás sem fejés alatt, hogy az üszőnek egy körülbelül 2 méter hosszú, mindkét végével a földet érő közönséges derékkötő-, vagy húzatóláncot löknek keresztül a derekán. Ez húzza a hátát és meg van *meredve.* Nem tudja, mi van vele, mi történik, ha megmozdul.

Amelyik tehén sokat *csápol* a farkával, annak a farkát vagy a bal lábához kötik a farka bojtjának a szőrivel, esetleg zsineggel, vagy pedig ha nagyon csápol vele, elfogja, félrehúzza egy gyerek. Szokták azt is, hogy felakasztják bojtjánál fogva egy gerendába vert szegre. A farkát nemcsak azért kötik ki, mert megcsapja vele azt. aki feji, hanem azért is, mert a tejbe szórja vele a tehén a piszkot vagy belecsap a zsétárba a piszkos farkával.

Igen fontos, nemcsak a tehén kérődző volta miatt és a tejelés, hanem a fejés szempontjából is a tehén etetése és az etetés rendje. Télen a tehénnek reggel, a hajnali órában adnak enni, hogy 8 órára meg is fejhessék. Ha kétszer fejnek naponta, akkor délután 2 órakor adnak neki ismét, 4 órakor megitatják és utána fejnek. Nyárba a mezőre, csordára jár a tehén. Napfeljöttkor

3. ábra. Kerek gúzsban való fejés

fejnek, itatnak és kihajtanak. Este naplementekor, ha hazajön a tehén, megitatják, ha kell neki, ha nem ivott kint a legelőn, majd fejnek. Nyáron zöldet és korpát szoktak kiegészítésül adni, különösen ha szűkös a nyár, nincs mező, mert akkor nincs tej, ha nem pótolják. Különösen az ilyen nyári póttakarmány adásánál, éppen a rendkívüli jellege miatt, de más etetésnél is igen fontos a fejés szempontjából, hogy fejés alatt vagy után kapja-e a tehén a takarmányt. A legjobb, ha úgy szoktatják, hogy *fejés után adnak neki,* mert akkor nyugodtabban áll, „nem kínlódik" az evéssel a fejés alatt. Nem arra van gondja, hanem igyekszik leadni a tejet, hogy utána ehessék. Ha veszik is a tehenet, hamar meg lehet azt tudni, hogy hogyan szoktatták, mert a szerint adja le a tejet, ahogy szokva volt. Amelyik ahhoz volt szoktatva, hogy fejéskor kap, az *les, vár,* sereg-forog, míg nem kap enni és a legtöbb esetben nem is adja le a tejet, amíg nem adnak neki.

A borjút rendes körülmények között 4—5 hónapos korában választják el, ha olyan a tehén, hogy borjú nélkül is leadja a tejet. Ha a borjút eladásra szánják, nem tartják meg, akkor hamarabb, már 6 hetes korában elválasztják. Az elválasztást nem egyik napról a másikra, hanem fokozatosan hajtják végre. Elsősorban az számít, hogy a borjú *teljes tőgyet* szopott-e vagy nem. Ha szép borjút akarnak és van másik fejős tehenük, akkor megengedhetik maguknak, hogy mind a négy csecs a borjúé legyen. Ebben az esetben úgy választanak, hogy egy-egy hétig előbb három csecset, majd *féltőgyet*, azután egy csecset kap a borjú. Közben ha háromszor szoptattak volna, ami csordára járó tehén esetében ritka, akkor, mikor már féltőgyes a borjú, a déli szoptatást teljesen elhagyják és helyette fejnek. Ha kétszer szoptatnak, akkor meg a reggeli vagy az esteli szoptatás marad el. Egy fejős és gyengén tejelő tehén esetén, vagy ha kettő is van, de nem riska, hanem magyar fajta, tehát szintén kevesebbet adó, akkor az az általános, hogy két csecset kap a borjú. Körülbelül kéthónapos koráig kap féltőgyet, azután egy csecset. Eközben egy szoptatást szintén elhagynak, amikor választani akarnak. Arra nincs szabály, hogy a reggeli vagy az esteli szoptatás marad-e el előbb, vagy marad-e meg utolsónak, mert ez igen sok mindentől függ. Tudott dolog, hogy a reggeli tej minőségileg jobb, zsírosabb, tehát ez is számít, és ebben az esetben az határoz, hogy borjúra vagy tejre mennek-e inkább. De nyomósan számít az is, hogy csordára jár-e a tehén vagy nem, mert a paraszti munkarend egészen más reggel, mikor mindenki korán kel és siet, mint este, amikor mégis kerül idő a borjúval való bajlódásra. Máskor meg a reggeli idő a jobb. Ez az időszaki munkától is függ. De beleszól az is, különösen újabban, mióta csarnokba adják a tejet, hogy mikor mennyi tej *megy ki a háztól*. Nem olyan egyszerű és gyorsan elintézhető tehát a borjú elválasztása, mert mindezeken felül a tehén természete is nagyon sokat számít, hogy hogyan adja le, mint adja le a tejet és mennyit ad. — Ha 6 hetes korában, borjúeladás miatt választanak, akkor is fokozatosan történik az elválasztás. Csegén, mikor eladják a borjút az anyjától, a borjú üstökiből meg a farkából szőrt nyírnak. Parázstűzre hintik és megfüstölik vele a tehenet. Az elégett szőr hamuját pedig abrakba vagy korpába téve megetetik a tehénnel. Úgy tartják, hogyha így cselekednek, hamar elfelejti és *nem bőgi* a fiát a tehén. —

Elválasztás után, különösen ha korán, a borjú 6 hetes korában választanak, eleinte többször fejnek mint a borjúval. Pl. délben is fejnek, hacsak tehetik, ha addig csak reggel és este fejtek is, mert a tehén *tőgyel* és ha nem fejik ki a tejet, hamarabb elapaszt, kevesebbet ad. Ugyanígy járnak el, ha valami ok miatt a borjú megdöglik.

A szilajborjút nevelő heverőmarha, vagy a gulyán megellő üsző gulyán történő fejését, illetőleg a gulyások által fejőssé váló betanítását, betörését már a kisborjú szoktatásánál megemlítettük.

A Hortobágyon és környékén, így Csegén is azt tartják, hogy amelyik tehén jó fejő, az nem pihen, csak 6 hetet. Amelyik rossz fejő, az már mikor félidős *elrúg*. Nemcsak a tejet apasztja el, hanem a borját és a *fejőcselédet* is elrúgja. Van olyan is, amelyik folyatás után teljesen elapaszt, tovább nem hagyja magát fejni. — Akinek módjában áll, akinek több fejős jószága van, különösen a mai kezestartás mellett, ezen úgy segít, hogy akkor engedi és úgy viszi folyatni a tehenét, hogy legyen *őszifejős* és *tavaszifejős* tehene is.

A fejősjószág, a tehéntartás kutatási területünkön is annyira velejárója a magyar paraszti gazdálkodásnak, szokásnak és gondolkodásnak, hogy azt

már igazán szegény embernek tartják, akinek egy „tehénkéje" sincs. A tartásával kapcsolatos szokásoknak és babonás hiedelmeknek meg szinte se szeri se száma.[11] Egy célkitűzésünk szempontjából igen fontos és az egész Tiszántúlon elterjedt általunk sok helyen megfigyelt szokással és hiedelemmel zárjuk mondanivalónkat. Általában senki sem szereti, hogyha fejéskor ott van egy idegen, akár férfi, akár nő vagy gyerek legyen is az. Úgy tartják, hogy a tej is hamarabb megromlik, meg a tehén természete is.

K. Kovács Péter

Приручение молодняка, тяглового и удойного скота в Тисачеге

Эта работа занимается рассмотром способов приручения молодняка, тяглового и удойного скота применяемых в селе Тисачеге (комитата Хайду) на окраине западной части Гортобадь. Быстрые темпы с которыми стала реформироваться венгерская экономическая жизнь заставила привести в порядок и систематизировать древнюю форму разведения скота: выращивания волов и удойного скота, выращивания жеребцов, приручения к тяглу, систематизировать удой.

Приручение молодых диких жеребцов начиналось обыкновенно отрывом их от табуна или от стада посредством долгой утомительной их ловли. Это делалось обыкновенно при помощи канатов.

Обучение такого молодого жеребца и приучения к игу происходило обыкновенно на исследовательных площадках, где табунщики их объезжали. Приучение дикого вола к тяглу происходило запряжением его в пару или в четвёрку или в шестёрку. Легче всего было приучить в шестерной запряжке, самым трудным считается приучение в паре. Самую важную роль в обучении дикой, впервые стельной скотины, играло приучение её к чему то. Особенно к привычкам доения, кто с какой стороны, сидя или стоя, одной рукой или двумя, или доил только всегда с правой стороны скота. Дальше к тому; кто как привык давать теленку сосать; перед удоем или после удоя и с какой стороны, а также когда кто отлучал телёнка.

Abrichtung der Zug- und Melktiere in Tiszacsege

Belege zur Viehhaltung im Grenzgebiet der Hortobágy

Die Abhandlung befasst sich mit der Abrichtung der Zug- und Melktiere der Gemeinde Tiszacsege an der westlichen Grenze der Pussta Hortobágy.

Die rasche Umwandlung des ungarischen Wirtschaftslebens bedingt in höherem Masse die Feststellung der Art und Weise der Urform unserer alten Viehhaltung: die Abrichtung und das Einspannen des Fohlens, des jungen Ochsen und der Melkviehe; die Art der Milchgewinnung.

Die Abrichtung des jungen Viehes, welches auf die Heide ausgelassen das ganze Jahr über im Freien lebt, beginnt mit dem mühsamen Einfangen (sog. „Herausreissen" aus der Ross- oder Rinderherde) durch das Wurfseil.

Auf dem von uns erforschten Gebiet wurde der Halfter des angeschirrten Fohlens an den Hals-Zaumring des nebenan laufenden Pferdes gebunden und sein Ortscheit mit einer Kette oder mit einer lose eingehängten Stange an die hintere Achse des Wagens befestigt, so dass das Fohlen neben dem

[11] ~~Nemcsak~~ eligazít ~~és~~ a tehéntartás szokásainak a jelentőségére világít rá, hanem gyűjtésükhöz kitűnő segédlet az Országos Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára 9. sz. alapkérdőíve: Szendrey Ákos, A tehéntartás szokásai és babonás hiedelmei.

Gespann laufen oder ziehen konnte. Eine andere Art der Abrichtung bestand im Einreiten des Fohlens durch Pferdehirten.

Das Abrichten des jungen Ochsen erfolgt in einem zwei-, vier- oder sechsspännigen Wagen. Am leichtesten erfolgte die sechsspännige Abrichtung, am schwersten dagegen die zweispännige.

Bei jenen Melkviehen, welche zum ersten Mal kalben, spielt die Abrichtung eine entscheidende Rolle. Es is von besonderer Wichtigkeit, von welcher Seite, stehend oder sitzend, mit einer oder mit beiden Händen, aber stets von der rechten Seite, die Kuh gemolken wird. Weiters ist es von Bedeutung, ob vor oder nach dem Melken, und von welcher Seite das Kalb säugt; ferner wann das Säugen eingestellt wird.

Munkábanevelés, tapasztalatátadás a várongi kepésaratóknál [1]

A feudális falu, mint ismeretes, egynemű gazdasági egység, amely a gazdasági munkák minden fajtáját maga végzi el. „Régebben — írja Engels[2] — családjával együtt (tudniillik a paraszt) maga készítette el saját készítményű nyersanyagból a neki szükséges ipari termékek legnagyobb részét; ami még ezenkívül hiányzott, arról gondoskodtak falusi szomszédai, akik a földművelés mellett kézművességgel is foglalkoztak és akiknek többnyire cserecikkekkel, vagy viszontszolgálatokkal fizettek. A család és méginkább a falu kielégítette önmagát, csaknem mindent megtermelt, amire szüksége volt. Csaknem tiszta naturális gazdálkodás volt ez, pénz szinte egyáltalán nem kellett. A tőkés termelés a pénzgazdálkodás és a nagyipar segítségével vetett véget ennek az állapotnak." Természetes, hogy ilyen gazdaság-társadalmi helyzetben, a tökéletlen termelőeszközök mellett nincsenek bonyolult, speciális tudást igénylő munkák, nincs fejlett társadalmi munkamegosztás. Azokhoz a munkákhoz, amelyek az élet fenntartásához, az élelem, ruházat beszerzéséhez és az élet kényelmesebbé tételéhez szükségesek, úgyszólván mindenki ért. Mindenesetre e munkák mindenki szemeláttára mennek végbe s alkalomadtán a közösség valamennyi tagja közreműködik bennük.

A közösség szorosan összetartozó jellegéből s végső soron termelőeszközeinek fejletlen voltából fakad az is, hogy e munkákat a közösség új, fiatal (utánpótlást jelentő) tagjai lassan, hosszú idők során tanulják meg, a tapasztalatokat éveken át veszik át, sajátítják el, egyszóval csak lassan „nevelődnek bele" a hagyományos munkába, életbe. De ez természetes is: nincs szükség tudatos tanulásra, kifejezett tanuló-időre: a gyermek, a jövendő munkás a felnőttek között nevelődik fel, élete szorosan összefügg nemcsupán a családéval, ahol táplálása, ruházása, ellátása folyik, hanem a felnőttek, a falubeliek életével, munkájával, foglalatosságával. Játéka egyrészt már a felnőttek munkájának próbálgatása. De mint gyermek is, komoly szerepet tölt be már a falu munkarendszerének egyes könnyebb fázisaiban: kisegít, más fontosabb munkát végző munkásokat pótol (gyerek-, libaőrzés, disznóetetés, itatás, pl. aratás alatt), másrészt pedig könnyebb fizikai munkát „gyerekdolgot" végez. „Alig látszottam ki a fődbü, má dógozni köllött: borsót pirgátam, csibét őriztem, amit köllött, azt tettem, vigyáztam a picikre." (Így érthető, hogy a sok gyerek — különösen régebben, nem volt istenverés, hanem egyszerűen sok dolgos kezet jelentett. És ha felnőttek, szüleik pedig megöregedtek, az öregeknek biztos menedékévé, eltartójává váltak.)

Így aztán a gyerek otthon, a ház körül, hol kényszerítve, hol játszva, könnyebb módon, a felnőtteket utánozva, a felnőttek dolgából részt kérve,

[1] Magyar vonatkozásban v. ö. Kresz Mária: A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. Néprajzi Tanulmányok Bp. 1949. 53 l.

[2] Engels: A parasztkérdés Franciaországban és Németországban. Marx—Engels: Válogatott Művek II. k. 421 l

belenőtt a paraszti, vagy korábban a jobbágyi életbe s megtanulta előbb a házkörüli, majd a mezei, kinti könnyebb munkákat. Nem volt tehát tudatos tanulás-tanítás, nem volt tanulóidő, amikor a gyereket egy-egy munkába bevezették volna. Persze olyankor, amikor valami nehezebb munkát végzett, amihez nem értett, „megmutatták" neki és ki is javították, ha hibát követett el. Szokták is mondani: „ez még nem dógos, ez még csak inaskodik". „Könnyen megy a munka már, ketten dógoznak! — A gyerek még csak tanujja ám, az még csak inas." Az ilyen megjegyzések azonban elsősorban abból fakadtak, hogy a gyerek fizikai gyengesége és részben tapasztalatlansága miatt nem tudta elég pontosan végezni azt a munkát, amelyet már régóta látott, régóta ismert és nem ekkor, első alkalommal próbálta meg.

A kapitalizmus erősebb kifejlődése előtt, tehát, amikor a fő munkák is, mint pl. az aratás, még aránylag lassúbb és rövid ideig tartó munkák voltak, a „dolog-tanulás" lényegében csak ilyenforma, hosszú ideig tartó, csaknem észrevétlen tapasztalatátadás, „munkába való belenövés".

Megváltozott azonban a helyzet akkor, amikor a kapitalizmus behatolt e falusi közösségbe, a társadalom rétegeződött és a munka kezdett bonyolultabbá válni. Ezután nem csupán az egyes foglalkozások elsajátításához kellett több idő, hanem a paraszti munka is bonyolultabb, összetettebb lett és egyre nagyobb szaktudást igényelt annak pontos, gyors elvégzése. Gondoljunk csak a parasztélet egyik legfontosabb munkájára, az aratásra: az aránylag egyszerű sarlómunkából milyen óriási kitartást, erőt és ügyességet igénylő, sok részletből álló munkafolyamat lett — főképpen a fejlettebb nagybirtokokon. „Az új rendszer — írja Mód[3] — megfosztotta az aratást és gabonakészítést régi nyugodt, sok költőiességet hordozó jellegétől, teljesen gyári jellegűvé alakította. A kapitalizált mezőgazdasági üzemben a munka lázasan haladt. Megosztott voltánál fogva egyik teendőjének a másikba kell kapcsolódnia (araló, marokszedő, kévekötő) s többé nincs dalra, vagy beszélgetésre való idő."

Ebbe a munkába már nem lehetett „beleszokni, belenőni" szép lassan hónapok, évek során. Ebbe évenként cseppentek az emberek és végezték — a csépléssel együtt 2—3 hónapig. Aztán pedig folyt tovább korábbi életük, a paraszti élet, amelyben a kapitalizálódás kezdetben sokkal kisebb változást okozott. És természetes, hogy e munkák elsajátításának módja is lényegesen különbözött az otthoni, lassú „beleszokástól", egyre több lesz benne a tudatos elem, a tanítás — tanulás, az a tendencia, hogy a jó tapasztalatokat minél hamarább átadják, illetve azokat jól, minél alaposabban elsajátítsák.

Várongról a 80-as 90-es évektől kezdve 50—60 pár járt kepésaratni, tehát a falu lakosságának kb. harmada, ha csak a kaszást és marokszedőjét számítjuk is.[4] A faluból 2—3 banda is kikerült, amelyek Marosdra, Inámba, Várongpusztára jártak dolgozni. Ezek az aratások rendkívül emlékezetesek óriási iramuk, vad hajszáiuk miatt. „Nem kiméték az embert, csak haide, hajde, menni köllött. Hajnâba 2 órakor fökêni, kötelet csinálni, azután egész nap gyorsan dógozni, mer a hátam mögött suttyogott a kasza. Úgy szokott lenni, hogy az emberek beleátak egy táblába, a tábla elején megköszörűték a kaszájukat, letűzték a köszörüküjet a végibe, aztán egyszuszra mentek

[3] Mód Aladár: 400 év küzdelme az önálló Magyarországért. Szikra 1948. 147 l.
[4] V. ö Statisztikai Közlemények 83. k. (1932.) 22. l. (Várongnak 1869: 421, 1880: 514, 1890: 519 lakosa van.)

végig." Nos, a szegényember gyermekének ebbe a pusztai, kepésarató életbe kellett beletanulnia, beleszoknia meglehetősen korán. Mihelyt csak lehetett, mihelyt csak bírta, már vitték a tarlóra: 12—13 éves fiúkat, lányokat markot szedni és aztán a fiúkat 5—6 év mulva kaszálni.

Hol tanulhatta meg a gyerek ezt a munkát, ezt az ütemet? Hol szokhatott be e roppant nagy iramba? Ha a munka technikai részét némiképen otthon el is sajátította, nyilvánvaló, hogy ez nem oly mérvű volt, hogy a többivel azonnal lépést tudott volna tartani. Kétségtelen, hogy otthon a faluban akár a saját 1—2 holdjukon, akár más földjén, amelyet „segítségben" vagy részben munkáltak, már az aratómunkára való elszegődés előtti évben is próbálgatta a marokszedést. Mikor a marokszedő otthon letette a sarlót, ő felvette és szedett 1—2 markot. Anyja, vagy nénje, aki legtöbbször végezte ezt a munkát, mutatta is neki: „Nézd, így kell: forgasd meg, mielőtt leteszed, aztán mikor átfogod, jól öleld át a markot, úgy tedd a kötélbe."

De látta közelről is a nagy-tarlót. Egyrészt akkor, amikor búzafejet szedtek, aztán mutogatták neki a nagyobbak, hogy hogyan aratnak, hol dolgoznak, mint folyik a kepésaratás. De főképp akkor, amikor már nagyobb lett és ebédet tudott vinni és aztán ott maradt kötelet teríteni. Ilyenkor aztán, amikor a marokszedő félrelépett inni, akkor ő állt gyorsan a helyére, összeszedett 1—2 markot. Igaz, hogy „úszott minden szála" és újból „meg kellett vetni". Ezután még jobban figyelte a marokszedőt, aki mutatta, tanította is: „Nézd, így kő: a láboddâ is tód, akkor nem marad ê; csapd jó össze, mikor vinni akarod." De ezen túl, ha éppen ott maradt éjszakára az aratók között, akkor hallgatta, hogyan beszélgetnek a marokszedők, kaszások, s a kévekötők a munkáról, hogy hol volt nehéz, hol fogta rosszul a kasza, mért volt kúszált, miért kellett „forgolónni" és miért lehetett nehezen bekötni a „gabancos markokat". Ekkor már mindezt rögzíteni tudta a konkrét munkafolyamatokhoz — nem úgy, mint eddig otthon, mikor a munkát még nem látta, — tudta miről van szó, mi a helyes, és mi az, amit nem szabad csinálni. Otthon szülei között is hallhatott természetesen hasonló beszédeket.

Ilyen előzmények után került aztán a 12—13 éves parasztgyerek az uraságí tarlóra. Mielőtt kimegy, persze, sok jótanáccsal látják el. Elsősorban a szülei, de rokonai, ismerősei is, akikkel majd egy bandában fog dolgozni. Hiszen az, hogy jó munkát végezzen, nem csupán saját érdeke, hanem az egész munkacsoport közös ügye, mivel egy ember lanyhasága, rossz munkája az egészet hátramozdítja. Mondogatják tehát az új marokszedőnek: „Aztán majd ha ráhordod, ne nagyon szedj, de ha elmaradsz és te teríted a kötelet, csak rakj bele." „A lábaddâ vigyázz, úgy, mintha csoszogná, úgy menj, tód vele a markot, de vigyázz ám, hogy el ne hagyd, rá ne tipord, aztán bele ne akadjon a lábod a búzába." „Mikor vinni akarod, jó forgasd meg, aztán emêd jó fő, akkor nem úszik. Nem szép az, ha valaki sok kúszát csinál." „Mindig tisztán szedd, ne hagyj fürtöt az állón: áru lecsúszik a kasza és el is törhet." Így magyarázgatják el, hogyan kell jól markot szedni. De ezentúl valakinek, aki a bandában dolgozik és ismerős, vagy rokon, az új marokszedőt különösebben is gondjaira bízzák. „Aztán ángyom nézzen majd oda ehhő a gyerekhő is, most lesz először tárón. Ha majd lehet, én is kimegyek, segítek neki." És mikor aztán elmarad, a rokonok segítik: „Menj csak odébb, kezdd főjjebb, itt majd én leszedem." S közben javítják is a hibát, próbálják tökéletesíteni a munkát. „A fejit nagyon leereszted, nem szabad így vinni. A kúszát meg csapd le a végirü, akkor

nem szálul." És munka közben a rokonok, ismerősök, bandatagok mutatják, javítják, ha kicsit ráérnek, a munkáját: mikor jönnek vissza, hogy új rendbe álljanak, figyelik és tesznek egy-két megjegyzést a munkára a szerint, hol látnak hibát: „Fogd át a markot jól." „Ne húzd a lábad, beleakad az állóba és hasraeső." És ha valami speciális eset akad, pl. *tüskés* a gabona, megmutatják neki, hogy kell a köténnyel átfogni a markot, hogy ne szúrjon a tüske. Persze az ilyenre a gyerek magától is hamar rájön. A tanítás persze nem mindig ilyen gyengéd eszközökkel folyik, némelykor gúnyolják, csúfolják, különösen, ha ügyetlen. Azonban e megjegyzésekben is segítőszándék van és nagyon sokszor épp az, aki legjobban csúfolja, áll be helyette munkát végezni, őt pedig elküldik egy kis időre könnyebb munkára: kötélért, vízért, vagy kötelet teríteni. Közben persze mondják: „de figyeld ám, ha itt jársz, hogyan csinálom én."

A marokszedés aránylag a legkönnyebb művelete az aratásnak, egy-két nap alatt tűrhetően belejön a gyerek és bírja az iramot is. Szép lassan „kitapasztalja", rájön maga is, miben különbözik a *dűlt gabona,* vagy a *gazos,* a *gyűjtvényes,* a *ritka,* az *apró,* a *szöszös* munkája. Ha a fizikuma bírja, 1—2 hét alatt tökéletes munkát végez. Addigra elmúlik kezdeti izomlázа is, amelyet a sok hajlongás okoz.

Sokkal nehezebb azonban ennél a kaszálás, tanulása is sokkal hosszabb időt igényel. A fiúgyermek persze, mihelyt elbírja a kaszát, próbálgatja: először füvet, takarmányt vág; a marhának, disznónak *hoz zöldet.* Mindez azonban még nem aratás és másképp is kell vágni a füvet, amelyet a kasza hegye metsz le és másképp a gabonát, melyet egész kaszával vágnak. A fiú tanulása sokkal inkább otthon folyik, mint a marokszedőé. Az apja, vagy a bátyja neki adja a kaszát, aztán nézi, javítja, igazítja: „Nagy a tárója, így csak a repcét vágják. Búzába így nem mehetsz, ereszd le a kaszát". Viszont akkor meg „nagyon leberetválja". És ahogy felkapja a kasza orrát, az a földbe megy. „Segíteni köll ám a balkezeddel is — mondják neki — nem csak tartod ám azzal, igazítod is. Fordíts vele úgy, ahogy kívánja. Úgy köll csúszni a kaszának, mintha vizet kaszálnál, akkor megy jól a kasza." A legnagyobb baj általában az szokott lenni, hogy a kasza nehezen fog, vagy *nagyot vág* (t. i. nagy darabot), vagypedig csak hegyivel vágja. „Ne erőködj annyira, simán csússzon, akkor nem viszi nehezen, könnyedén vágd, nézd így e! Nagyon megfájdul a vékonyod, ha ennyire erőködsz." „Ne fogj nagyot a kasza elé, ne akarj mindent egyszerre levágni, csak annyit, amennyit kívánja, kicsinyenkint. Többre mégy vele." „Ne a végive kapirgáld, a hátujával vágd. Akkor könnyebben megy, úgy mintha vizet vágná." És így lassan, lassan javul a kaszáló stílusa, saját tapasztalataival is persze gyarapodva és kialakul mindenkinél egyéni kaszáló módja: az egyik *lüttyül,* a másik *szalad,* a harmadik *nyomkodja* s van, aki *csapkodja, rángatja, tolja, széleset vág, húzza, csalingálja* s van, aki csak *fitorog.* Mindez a stílus már nagyjából ki szokott alakulni addigra, mire a tarlóra kerülnek, ahol bizony nem lehet kísérletezni: a kaszás egész részt kap, az egész banda teljesítménye szerint, — míg a marokszedőt általában szokták fizetni.

Az új kaszasnak a tarlón a legnagyobb gondja a kalapálás és köszörülés, mivel ezt legtöbbször otthon a tapasztaltabb öregek szokták végezni. A tarlón neki kell csinálni, egyrészt, mert nincs ott az öreg, másrészt, ha

ott is volna, neki is megvan a maga dolga és, ha azt elvégezte, megérdemli a pihenést. A kalapálás minden arató egyéni munkája, ebbe nem igen szoktak beleszólni: „Csapkodja, ahogy tudja, ü látja hogyan, ü kaszál a kaszájával." Ha nagyon *kiveri, kicsipkésedik*. Ezt aztán nehéz rendbehozni a köszörüléssel. Köszörülni szoktak segíteni: előre kioktatják az új kaszást, „mikor leteszed a nyelit jól nyomd meg, hátha likba megy, nehogy közbe elvágja valamidet." „Úgy köszörüjj, hogy pengjen az a kasza. Ha jó köszörüsz szépen szól." „Ha rosszul megy a köszörülés, a kasza is rén."

A tarlón végzett munkák között a legbonyolultabb és bizonyos értelemben legnehezebb — nem a legtöbb erőt igénylő! — a kévekötés. Míg a kaszás, ha nehéz munkát végez, csak kissé hajladozik, a kévekötő mindig lehajol, térdel, aztán a kötél kirágja kezét, elmálasztja ruháját. „Inkább két annyit kaszálok, mint kötök," — mondják. A tarlón úgy szokott lenni, hogy két pár után van egy kévekötő. A kaszás köt, a marokszedője legtöbbször kötelet terít. Persze a kévekötést már a marokszedő is próbálgatja: beköt egyet-kettőt kíváncsiságból is, de ezek általában „olyan tágok, hogy egy ember is belebújhatna". Még nincs ereje, nincs fogása hozzá. Általában még akkor is, amikor a vágás lefogyott, a fiatalabb gyereket elküldik „kévét huzkonni". Csak mikor erősödik, akkor kell neki is rendszeresen kötni. Közben persze javítják, segítik. „Mindig egy ódâru menj a marokhó, ne váltogasd, ne forgolódj a kéve körül." „A feje jobbrú, a tüje meg balru legyen. Könnyebben kötöd, így nem fordul ki", — szólnak a gyereknek, ha kötni megy. A kötél ugyanis így jobban összefogja: a balkézben alulról, jobbal pedig fentről húzzák és a bal térddel a csomósabb tövit tudják megtérdelni.

Ahogy aztán a nagy gabancos marokhoz lép a gyerek, amelyre a gyors marokszedő csak éppen rádobta a félmarkot és az a nagy sietségben szét is csúszott, persze nem találja meg a végit. A többiek figyelik, míg mennek az új marokhoz, van idő: „rúgd beljebb a lábaddal a fürtöket, kotord elő". És úgy hajol le, hogyjobbkezével elkapja a kötél végét, mely a napon összeszáradt és tekeredése kiegyenesedett. Fordít hát rajta egyet-kettőt — kivált akkor, ha csak „fürtbe" teszik a markot — és átadja a balkézbe, amellyel a tekerést tovább fejleszti. „Csak jól tekerd meg, ne sajnáld, mert szakad. Akkor aztán hozhatsz új kötelet."

Balkézzel szorítja a kötelet és rátérdel a nagy marokra. Jobbkezével pedig felkotorássza a lehullott szálakat, beljebb tolja, összébb szorítja, hogy megfoghassa a kötél másik végét. Amint megvan, ezt a jobbkezével jól felhúzza maga felé, úgy hogy a markot, melyet a térdeléssel már úgyis összelapított, majd felére szorítja össze. De ugyanezzel a mozdulattal egyenesedik is föl és a jobb lábát is behúzza a bal mellé, mintha vigyázzban állna, és lábaihoz s a földre jó erősen leszorítja a markot. „Tartsd jó erősen a lábaddâ, el ne ereszd, mer meglazul." — mondják ilyenkor. Persze az összenyomódástól a balkezében meglazul a kötél, úgy hogy most azt húzhatja meg, de ugyanakkor a jobb alsókarral és a kötéllel szorítja le a markot és balkezével jó másfél arasszal rövidebbet fog. „Úgy fogd meg, ahogy kívánja, inkább hosszabbat, nyúlj le jó mélyen." Így aztán ezzel is meghúzhatia jó erősen és a húzással egy ütemben rá is térdel a marokra. „Csak gyomrúd, tág lesz az még, fordíts rajta még egyet" — figyelmeztetik és újra megtérdeltetik. A kötél vége már bőven összeér. Ekkor aztán féloldalt rátérdel, lefogja a kötelet térdével, hogy az föl ne lazuljon s átadja az egyik kötél végét egyik

kezéből a másikba, kicseréli őket, és így három-négyszer összetekeri. Különösképpen kell ilyenkor vigyázni, mert legkönnyebben ekkor lazul fel és ereszkedik vissza. S mikor megvan, a szorosra összetekert kötélvéget jobbkezével fogja meg, a ballal pedig az összecsomózás mellett kis helyet csinál: lenyomja a szálakat. Aztán ide gyömöszöli be jobbkezével a hurokszerűen meghajlított kötélvéget. Ha szoros a kötél, nem is tudja egyszerűen kézzel lenyomni, a térdével kell segítenie. „Vigyázz ám az ujjadra, el ne bökje valami szál: a kötelet ne fogd át — figyelmeztetik, — ne nyomd a kötelet nagyon át: elbomlik, ha átmegy." S mikor ez is megvan: kész a kéve. Akkor aztán két oldalt megfogja: „Hasra fekteti" és „megpucújja". „Szedd le a csúszómászó fürtöket, meg a szálakat, ne ússzon az egész kéve." Persze e tisztítás sokszor csak a kéve mechanikus végigsimításával egyenlő.

E kévekötés annál, aki jól begyakorolta magát, 2—3 másodpercnél nem igen tart tovább, viszont, aki tanulja, az sokáig „elbajmolódik" vele. Annál is inkább, mivel a gabonaszálak szúrnak, elbökik a kévekötő kezét, felhorzsolják lábát. Aztán előfordul, hogy kiszalad kezéből a kötél és a marok szétbomlik. Kénytelen újból kezdeni. A nagyon ügyetlent kinevetik, esetleg többen megfogják és őt is kévébe kötik. Aztán a kezdő kévekötő is rájön, hogy ez a munka is bizonyos ütemben, ritmikusan megy: egy-két roppanás, húzás és máris kész a kéve. De még akkor is, ha gyorsan végzi, találhatnak az öregebbek hibát benne: „nagyon szétáll, kilógnak a fürtök belőle". Vagy legtöbbször hogy tág a kötése. Mindezekben a megjegyzésekben, beavatkozásokban nyilvánvaló a segítőszándék. De érthető is ez a segítés, állandó javítás, régi tapasztalatok átadása, amivel munkájuk ütemét fokozhatják: sajátmagukat segítik: a banda, az aratócsoport munkáját teszik ezzel termelékenyebbé. És így, e munkák során, miközben egyre többet, egyre erősebb ütemben kell dolgozniok, mindjobban érződik egymásrautaltságuk és a tanítás-tanulásnak, az egymás-segítésnek szükségessége mindjobban tudatossá válik. Minél bonyolultabbá válik a munkafolyamat, vagy tökéletesebbé a gép, amivel dolgoznak, ez annál nagyobb mérvű. És így erősödik, alakul, növekszik egyre jobban a dolgozó ember összetartozásának az érzése, a proletár-szolidarítás is. Ez az aratómunkás már nem a régi, engedelmes, elmaradott, magában álló jobbágy, vagy a kis parcelláján egyedül dolgozó paraszt: az emberek e munkák során megérzik a közösség erejét, a társaik támogatásának, segítségének szükségességét és, amint az 1919-es példa is mutatja, politikai fordulat esetén is már öntudatosabban, szervezettebben tudnak fellépni.

Természetesen a munkamódszerek átadása, tanítása megtalálható egyéb munkáknál, más alkalmakkor is. Még aratáskor is pl. a kepélésnél, aztán takarodáskor, csépléskor ugyancsak. E törekvés még pusztán abból fakad. hogy megkönnyítsék dolgozó társuk munkáját és ezen keresztül jobbá tegyék munkacsoportjuk dolgát is, és csak addig terjed, ameddig pillanatnyi érdeküket kívánja. E munkamódszerek átadásának nagyobb jelentősége és a tökéletesebb módszerek tudatos kialakítása — amint a tökéletesebb gépek nagymérvű alkalmazása és kihasználása is — természetesen csak a kizsákmányolástól felszabadult, a szocialista, vagy a szocializmust építő társadalomban lehetséges, amikor a tökéletesebb munka minden gyümölcse a dolgozó népé.

Takács Lajos

Воспитание навыков в работе и передача их, у варонгских жнецов

Когда капитализм водворяется в деревне, крестьянская работа становится сложнее, труднее и требует специальных знаний. К усвоению этой работы надобно более сознательное „воспитание". Статья, в связи со взятием на работу новых работих — жнецов, исследует, как наряду с темпами роста осложнений работы росла сознательность о необходимости воспитания и как постепенно возрастала заинтересованность между жнецами и как в связи с этим росло чувство пролетарской солидарности среди варонгских жнецов.

L'initiation au travail et la communication des expériences chez les moissonneurs de Várong

A mesure que le capitalisme pénètre dans la communauté d'un village le travail des paysans, devenant plus complexe et mieux spécialisé, demande une éducation de plus en plus consciente. Le présent article qui traite de l'initiations des nouveaux moissonneurs à leur travail fait voir que, parallèlement à la complexité croissante des tâches, l'éducation s'effectue d'une manière plus systématique. En même temps les ouvriers agricoles, payés par des redevances en grains, fournissent une belle preuve de la solidarité prolétarienne.

Időért viaskodó táltosok

A táltos a magyar néphit legsajátságosabb alakja. S a táltosok legjellemzőbb ténykedése az egymással való viaskodás. Ez tűnik ki a népi szólásokból is. „Mindig birkóznak ezek a fattyúk, mintha tátusok volnának!" — mondotta egy szeghalmi öreg gulyás, az erejüket összeméregető bojtárokra. Hallottam, mikor Füzesgyarmaton egy veszedelmes verekedő hírében álló hetyke legényt így fenyegetett meg izmos ellenfele: „Kiverem én belőled a tátustermészetet!" Bihartordán a veszekedő kakasokra mondták ezt a hasonlatot: „Úgy vínak, akár a tátusok". — Némely adataink birkózó próbáról is tudnak. A sárrétiek szerint a táltos gyereknek hét esztendős korában ki kell mennie a rét valamelyik porongjára, (melyikre, azt tudja már ő magától), hogy ott megbirkózzék a vén táltosok által ráuszított farkasokkal s ha ezeken úrrá lett, azután még a fekete bikává változott vénekkel kell neki kiállani a birkózó próbát.[1]

De hogy a táltosok miért viaskodnak, arról különbözőképpen vélekedik a hagyomány. Ennek az az oka, hogy a táltoshitről fennmaradt emlékezésekbe idők teltén más hiedelmi képzetek vegyültek.

Ide tartozó emlékeinkben első soron szembetűnő táltosainknak az időjárás elemeivel való kapcsolata. Ezekből úgy látszik, hogy az *időért* viaskodnak egymással. Valóban ezt tarthatjuk szertartásszerű ádáz birkózásuk igazi okának. Az időjárás eligazítása, jóra vagy rosszra fordítása a táltosi viaskodás valódi célja.

A természet ölén élő nomád nép boldogulása az időjárástól függ. Így a pásztorkodó, halász-vadász, majd földdel bánó magyarság is ezzel küzdött. Érthető, hogy ennek befolyásolását varázserővel bíró táltosaitól várta. Ezek aztán (talán valóban is, vagy csak jelképesen, avagy csak hitbeli elképzelés szerint) ölrementek, birokra keltek egymással, vívtak, hogy ki-ki a maga törzsének földjére, faluja határára vigye a csendes esőt, mely növeli a füvet, a vetést s elhárítsa a nyájat szerte űző vihart, a pusztító jégverést. E legfontosabb táltosi funkció ilyen jellege különösen kidomborodik a sárréti hagyományban, valamint azokban a régi históriákban, melyeket a szomszédos nagykunsági és hajdúsági részek kivénült pásztorainak, tanyai népének emlékezetéből még feljegyezhettem.

Előljáróul azt az adatot említem, amelyet Fodor Gergely bajomi nótárius 1800-as évek elején készített feljegyzési könyve őrzött meg Bessenyei Györgyről és udvarosáról. Tudjuk, hogy a testőr-író Bécset odahagyva 1785-től egészen 1811-ig bekövetkezett haláláig a bakonszegi Pusztakovácsiban fekvő tanyáján élt, világtól elvonulva, csendes magányban. Sejthetjük, hogy szo-

[1] Ethn. XLVII, 39. — A táltosi viaskodásra vonatkozó eddigi irodalmi adatokat *Ifj. Kodolányi J.* dolgozta fel: A táltos a magyar néphagyományban című dolgozatában. (Ethn. LVI, 31.)

katlan életmódja, furcsa szakásai miatt még „különlegesebb" embernek hitte faluja és annak környéke, mint amilyen volt is. Igy történhetett meg, hogy egyszer bement hozzá a gulyása, aggodalommal jelentve, hogy „Rábé felől ugyancsak készülődik ám valamely nehéz idő! Repdesik alóla a teméntelen madárság, mint akit kézből eregetnek. Tenni kéne valamit, hogy ránk ne jönne". Mosolyogva igyen válaszolt neki: „Mit tehetnék én? Az öreg Tikászt bizgassad inkább, hogy győzné meg a rábai táltost". — Ez az öreg Tikász volt Bessenyei udvarosa. Azt beszélték róla, hogy foggal született s a legvadabb bikát is hátára tudta fordítani. Egyszer kinn jártak a rétben s a feltámadt csúnya idő elől egy távolabbi kunyhóba igyekeztek. A Határ-Halomhoz érve a tordaiak bizonyos Szeles Szíki nevezetű társukat nekibuktatták Tikásznak, mire az megmérgesedve Szíkit a halomhoz vágta, a tordai határt pedig végig verette a jégesővel. — Feltehetjük, hogy Szeles Szíki is táltosféle ember lehetett s őt és Tikászt ilyen goromba módon kényszerítették a birkózásra, bizonyosan a rossz idő elhárítása végett. — „Magam is tudok olyan kóborló vén embert, — írja Fodor nótárius — ki már szinte tehetetlen, de elhiszi sok botor, hogy a fellegekkel megbirkózhat s a szelet kedvére irányozhatja".[2]

Rétségeink elzárt világában akkor még erőteljes volt az ősi hiedelem. Nemcsak hívői voltak, hanem hirdetői is kerültek, mint a híres Csuba Ferenc, aki (egy 1807-es protokollum szavaival élve) „magát táltusnak, valamint sárkányokkal társalkodónak mondotta". (Ethn. LI, 454.) Főként szilaj pásztoraink és a mocsarak náderdeit búvácskoló pákászaink sorából váltak ki ama „kóborló vén emberek", az ősi hiedelem örökhagyói.

Bajomban az öreg Dajkatörök Csák Sándortól is hallottam egy idetartozó régi történetet. Neki meg az apja beszélte el valamikor. Gali Bálint öregbojtárról szól, aki voltaképpen táltos volt. — Egyszer, amint a Monostorszigetben legeltetnek, észreveszik, hogy borul, komorodik az idő. Délről, egy kis halom megül tornyosodik felfelé a sötét felhő. Azt mondja a számadó: „Na Bálint, a karcagi nagy oskola kerítése kéne ide, mert most szerteszét szórat bennünket a vén Koloncos, amért tegnap kivettem a kezéből a rocskát!" De már ekkor besötétedett, elfedte a napot a felhő. A halom mögül meg felemelkedett egy roppant nagy fekete bika feje, két villás szarva bele volt döfve a fellegekbe. Bálint meg nem volt sehol már ekkor. Ellenben egy nagy szőke bika ugrott el felettük a levegőben, a körme hegye se piszintotta a magas nádas tetejét. Pont a halmon összecsaptak. Nagyot dörrent az ég, osztán kavargó szél támadt, hogy a szegény békákat is kikapta a zsombékosból. De éppen csak hogy megtörtént!... A fekete bika lebukott a halom megé, mintha homlokon ütötte volna a mészáros. Ekkor aztán középen szétvált a nagy fekete felleg, egyik fele elúszott napfeljöttnek, a másik naplementnek. „Na, erőlködhet addig a vén Koloncos, míg megint egybe tereli!" — azt mondja az öreg Bálint bojtár, mert már ismét ott állt a gulyánál, mintha el se mozdult volna onnan az elébb.

Ez a vén Koloncos szintén táltos volt, amolyan sehonnai, akire nem ott virradt, ahol ráesteledett. Azért hívták így, mert vékony szíira fűzve egy „tallérforma" fityegett a nyakában. Ha fénylett ez, szép időt jelentett, ha elhomályosodott, rossz időt. — Egyszer villongás volt a szerepiek meg a ladányiak közt a bizonytalan határjelek miatt. S a szerepiek a bíró házánál nagy tál karimáskásával traktálták a vén Koloncost, míg rávették, hogy szórassa szét

[2] „Fodor Gergely nótárius Feljegyzési Könyve". (Hiányos kézirat Biharnagybajom község régi levelei közt.)

az idővel a ladányiak peresföldi nádját. Kapóra jött nekik, hogy ökelme is éppen haragudott a ladányi elöljáróságra, amiért vásár alkalmakor pecérrel suppoltatta ki a városból. Gyönyörű nád termett akkor idén, annyi kéve lett, alig győzték kötözni. Mikor már mindet szépen halhíba rakták, a vágók nagy tüzet csaptak és patkójokkal vígan pengették a jeget. Amint javában bokáznak, hát ehol ni, az egyik sikátorból baktat kifelé a vén Koloncos! Hanem a bilétája rosszat jósolt! Alig is érkezett meg, csipős északi szél kezdte páholni a tüzet. Mindenki megborzongott a ködmönben. „Kend hozta ezt az időt, vigye vissza izibe!" De ökelme nem azért vitte, hogy visszaforduljék vele. A Hármashatár tájékán voltak, a Szilasi-zúgban. A rétjárók ismerték ott ezelőtt a Koloncos-halmát, úgy is mondták, hogy a Tátushalom. Mert hogy nem vitte vissza az időt, ezen birkóztak meg a ladányi táltossal. Hamarosan a földhöz teremtette. A nádaló emberek meg ő reá akartak támadni, hogy megvagdalják a kacurral. De olyan hópustoló vihar kerekedett, hogy nem bírtak felmenni a halom tetejére. Az emberek elestek, a nádkévék meg felugráltak. Úgy pattogtak, mint a sajtféreg, míg ki nem bomlott a kötelük és szét nem szóródtak a hókavargásban. Ideát meg semmi baja se lett a szerepiek nádjának! Még a bokrétája se billent meg.

A határperek másutt is adtak dolgot a táltosoknak. Sárrétudvariban Víg Sámuel réti juhász is szólt erről. — Ezernyolcszázharminckettőben született s bizony jó régen volt már, amikor bojtárképpen szolgált Ecsegen, suttyókorában. S egyszer egy halmon üldögélve, a számadója mondotta, hogy „ne felejtsd el, fiam, azelőtt ezen a halmon birkóztak a tátusok. Még akkor Ecseg faluja fennállott, osztán az ittenkörüli földekért perlekedett Kisújszállással. De az ecsegi tátus mindig legyőzte az újszállásit, osztán kilenc esztendőn át minden idén viharral meg jégesővel verette ezt a földet". — Az öreg Szabó Miklós Bajomban, mint afféle kinti ember, arról tudott, hogy a gyarmati földön, valahol Ritkaboz, Kenderes-sziget, Bucsa tájékán is volt olyan rész, amelyért pereskedtek valamikor régen. Az ő gyerkőckorában itt pásztorkodott egy Perge András nevű számadó, aki táltos volt, foggal született. Bizonyos éjtszakák idején még mindig viaskodnia kellett a karcagi, vagy kisújszállási táltossal, aki mindenáron szét akarta zavartatni a gulyát valamilyen feltámasztott csúnya idővel. Az öreg számadó már előre érezte, mikor ez az idő közelgett. Szótlan lett, mint akinek kedvét szegték. Ha megkérdezték, csak ennyit mondott: „Leckéztetnek az öregek!"

Gyerekkoromból emlékszem falumbeli (bajomi) éltes emberek beszélgetéseire, melyek során per alatti, vitás tulajdonjogú határrészeken lezajlott ítéletidőkről emlékeztek. Később azonban már nem akadtam e hagyományok nyomára. A hírmondók elhaltak, történeteik részletei örökre feledésbe merültek. Feltételezhetjük azonban, hogy ezek is ilyen táltoshistóriák lehettek. Mert annyi jut eszembe, hogy amikor talán Sáp, Báránd és Dancsháza perlekedtek s valamelyik bíró azt mondta volt egy letagadni szándékolt határhalomra, hogy lapos, így ijesztették meg: „Majd nagyra mejjeszti a sápi tátus!"

Lehet, volt is foganatja az ijesztgetésnek, a táltost még a bíró is respektálta. Különösen így, a kiszámíthatatlan időjárással kapcsolatosan emlegetve.

A nyolcvannégy esztendős Balogh Földesi Imre annakidején, amikor még „fuharos volt, egyszer Váradról jött hazafelé. A bakonszegi csárdánál meg-

szólítja egy tizennyolcesztendős forma nyurga suhanc: „Merre, meddig, bátyám?" „Megyek, öcsém, Bajomba." „Az én utam is éppen arrafelé vezet." „Akkor ne menj gyalog, elbír a szekér." „Köszönöm, bátyám, felülök; mert ráérek" — azt mondja. Fényes szeme volt, de nagyon csendesen beszélt, mint gyerek az ekszámenten. Amolyan bojtárias állapotúnak látszott. Volt is a nyakában egy jó karikás. Hosszú szárain régen beavatott, szűk vászongatya, kurta inge alól kitetszett az oldalbordája. „Nem vagy éhes, öcsém?" — kérdi az öreg Földesi, mert megsajnálta, lapos hasát látván. „Nem, — azt mondja, — éppen most ittam egy köcsög tejet Mezőpeterden." Ez egy kicsit furcsa felelet volt, hiszen az a falu jó tizennyolc kilométerre esik ide. De az öreg Földesi nem szólt rá semmit. Már útban voltak, mikor azt kérdi: „Osztán mi járatban vagy, öcsém?" Széna volt a szekéroldalban, azon hevert a fiú. „Rábé meg Bajom közt, tudja, a hajlásnál van egy kis halom, a síken. Nahát, azon a kis halmon, majd megláthatja, egy nagy szürke csődör áll. Oda kell nekem mennem." „Kungörcsös felelet — gondolta magában az öreg — oldd meg, ha tudod. Dehát gólyaköltött embernek ne kérd apját, anyját." Egy kicsit kocogtatta a lovait, mert oldalvást gyorsan fellegzett, villogott az ég alja. „Kabát, Tetétlent már elverte — azt mondja a fiú, — de azért ne féljen, ide már nem ér el. Pedig a Berettyóig szeretne eljutni..." Mire Rábéról kiértek, a szele már itt volt. Kavarta a port kegyetlenül. Hanem amoda a kis halom tetején csakugyan ott állt a nagy szürke ló. Az öreg Földesi hátra szólt a fiúnak, de az már nem volt ott. Ellenben egy pej csődör ette a sarogolyából a szénát. Azután nagyot nyerített s oda vágtatott a szürkéhez, egymásra ágaskodtak, harapták, farral összefordulva megvadulva rúgták, vágták egymást, lobogott a farkuk, serényük, alig látszottak a kavargó időben. Egyszer csak a nagy szürke csődör hirtelen eltűnt, a pej meg elvágtatott magában szél alá. Ki is tisztult hamarosan, úgy szétoszlott a nehéz felhő, az se látszott, hová lett. Csordaeresztés után volt az idő, amikor az öreg Földesi beért Bajomba. Csodálkozva látta, hogy a Vargáék udvarán ott ül a nagy fiú, térde közt egy cseréptál és kenyeret aprít a tejbe. Itt is faggatták, mondja meg már, mi járatban van. Mert sejtették, hogy valami különös szerzet. „A Hortobágy mellől a Berettyóig akart szaladni egy nagy szürke csődör — azt mondja, — de akkor osztán sopajtózhattak volna az ittenkörül lakó népek! Nekem kellett visszakergetnem."

Karcagi földön egy bócsai öreg tanyába is ilyen siheder fordult be egyszer, alkonyat táján. Ennek is „fényes szeme volt, mint valami eladójánynak". Soványnak is sovány volt ez is. „Ingéből, gatyájából kilátszott, milyen inas, sígír fattyú." Leült a kémény alá, a padkára, oszt úgy nízgélődött. „Adjanak egy bögre tejet, ha jut" — azt mondja. Adtak neki szívesen s midőn érte nyúlt, akkor látták meg, hogy hat újja van a jobbkezén. De mintha észre se vették volna... „Osztán hová mégysz most, fiam?" — kérdezte tőle a tanyás. „Sehová! Őrzöm ezt a földet" — mondta. „Hiszen vannak itt csőszök." „Az ellen nem őrizné meg ezer annyi se!" — legyintett nagyot. „Az éjszaka ide ér a nagy szürke csődör, osztán ha végig keringelheti a dűlőt, nem aratnak az idén!" „Vajjon osztán mért jönne ránk ez a csapás?" „Azért, mert a kölcsön kenyér visszajár! Az öreg Dakli Kecskeriből sokszor megpocsékolta volt azelőtt az újszállási határt. Nincs elfelejtve!" Felhajtván a csupor tejet, nekivetette hátát az ágasnak és ültőhelyében elaludt. De éjfél előtt egyszer csak hirtelen felugrott a padkáról. „Na, látják!" — azt mondja.

Félajtó volt az ólon s felette nézett befelé egy nagy szürke. De egy pillanat mulva eltűnt az is, a fiú is. Kinn vak sötétség volt, dörgött az ég és villámlott. Ám a táltos fiú jól megőrizte a határt, nem lett semmi kár. Jött egy nagy szél és elseperte a fellegeket. A tanya megett egy darab helyen fel volt vágva a gyep. Sokáig látszott a paták nyoma. Bizonyosan ott viaskodott a két táltos.

Emlékezet szerint különösen a magyarkai és a hegyesbori határrészen meg egy szűrös, bocskoros vén ember kóborgott ezelőtt a tanyák közt. Töpörödött, vékony, feketeképű kis ember volt. De volt akkora pedrett ősz bajusza, hogy felül ért a kalapja karimáján. Sohase látták az úton vagy a dűlőn, akkor vették észre csak, mikor már ott volt a tanyában. „Nem láttak errefelé három piszra csődört?" -- mindig ez volt az első szava. Azután csendesen sokáig elbeszélgetett. Hiába kínálgatták étellel, hússal, szalonnával, tejet evett csak. Ebből látták, hogy táltos az öreg. Egyszer megkérdezték tőle, hogy miféle lovak után nyomozódik. „Hát tudják meg, — azt mondja, -- hogy a kun földet hét esztendeig hét tátus akarta aszállyal sanyargatni. En rám az van mérve, hogy ezekkel megbirkózzak. Négyet már legyőztem közülök, három még hátra van. Három esztendő ez!" Azt is emlegette, hogy három helyen kell vívnia: erdőben, síkon és vizen.

A levegőben való viaskodást nem említette, amely pedig általános a táltos-hiedelemben. Talán nem is a viaskodása színhelyeit sorolta ő fel voltaképp, hanem képletes kifejezéssel találkozunk szavaiban. Több sárréti adat szerint a táltos „hármat tud támasztani: szelet, aszályt és esőt". Lehet, őkelme is a tudományát sorolta fel s ez esetben az erdő a szelet jelenti, a sík az aszályt, a víz pedig az esőt. Hallottam is sárréti öregektől: „Ha hamarosan esőt nem kapunk, síkká lesz a határ!" Kiég a vetés, kopár tarló marad a helye. „Együtt nyargal a szél, betyár, ha kifárad erdőben hál!" — mondogatták ezelőtt.

Barbócz Pál hortobágyi öreg kospásztor hallotta az előtte élőktől, hogy egyszer a Hortobágy folyása mentén egy kis halmon, nem messzire a Malomháztól csaptak össze a táltosok. Még a levegőbe is felemelkedtek, odafenn vívtak, villogtak. Az volt akkor a baj, hogy a nádudvariak még a harmatot is el akarták vitetni az angyalházi legelőkről. — „Bojtárkoromban még inkább hallottam pásztort is olyat — beszélte, — akiről mondták, hogy tán tátus volna. Magam is tudtam öreg számadót, aki csakugyan az volt, szava se volt, csak morgott, dúlt-fúlt kicsiért is. Az ilyenekről mondták, hogy mesterkednek az idővel. De a másik szembeszállt vele."

Egyszer a faluvéghalmosi gulyásokhoz ment oda valami ténfergő öreg ember. Nagy fák álltak a kis tanya mellett s ezekre tekintgetett felfele. „Szép magas fáid vannak, fiam" — azt mondja a számadónak. „Na, majd jól megzúgatják őket az éjszaka!" „Hogy-hogy?" „Úgy, fiam — azt mondja, — hogy az ohati meg a zámi tátusok hadakoznak az erdőtől idáig." „Jobban tennék, ha esőt csinálnának" — válaszolt a számadó, mert nagyon aszályos nyár járt akkor. „Hát éppen az -- magyarázta őkelme, — hogy az ohati nem akarná túlereszteni a felleget, emez pedigien szeretné megtölteni az Árkust." — Ez az Árkus egy kis pusztai folyócska, medre ki-kiszárad.

Rimóczi Lajos, a Hortobágy mellékének vándorhegedűse is sokat látott-hallott az alatt a fél évszázad alatt, amíg a pusztán bolyongott, csárdától csárdáig, pásztortanyától pásztortanyáig. Egyszer a zámi telekről gyalogolt

a Nagycsárda irányába. Odaérve, a szép tiszta holdvilágnál (mert éjtszaka volt) észrevette, hogy valaki üldögél odalenn a híd lábánál. Egy tizenhat esztendős forma fiú volt, egy szál ingben, gatyában, rongyos szűrét maga alá gyürte. „Nem fázol, hé?" Mert már hűvösöcske idő járt, a dér is lepegette a mezőt. „Hogy fáznék!" — azt mondja. „Éppen az elébb bírkoztam Elepen, jól ki vagyok melegedve". „Osztán kivel bírkoztál?" „Mindjárt megláthatja! Jön arról a hídon át egy kormos bika, avval. A Kadarcs hídja volt az első stáció, az Árkusé lesz a harmadik. Ha én győzök, ne féljen, jövendőre nem lesz aszály!" Ahogy ezt kimondta, hirtelen felszökött a hídra és eltűnt valahová. Fentről bikabőgés hallatszott, de azután nem volt semmi nesz.

Egy alkalommal a Békás csárdában időzött. Nézegették, milyen nagy fekete felleg jön felfelé a Vidi-puszta felől. Ott álldogált egy bojtárlegény is, aki megszólalt: „Azt is nézzék mán, mi történik amoda, ni!" A Döglőér nádasa közt két bika öklelődzött. „Addig már nem megyek ki a csárda haja alól — azt mondja a bojtár, — megvárom a végét!" Addig dulakodott a két bika, míg végre az egyik nekiiramodott, a másik meg utána Vid felé. „Na — kiáltott a legény, — szalad már a vidi táltos! Akinek dolga van, bátran mehet, nem jön fel az idő." De nemcsak biztatta a népet, hanem nyugodtan elindult ő maga is.

Egy öreg csősz beszélte, hogy az ő nádkunyhójába, valahol a szoboszlói határon, befeküdt egy suttyó fiú. Megtérvén a kerülésből, menne be, hát ott alszik végig nyújtózkodva. Azonnal tudta, hogy táltos ez, mert álmában kinyílt a szája s látszott, hogy alól-felül két sor foga van. „Jó sort aludtál fiam" — mondta neki, mikor idő telve felébredt. „Elfáradtam, — azt mondja, — mert sok hegyet megkerültem, sok nagy fának ágat-bogát megmásztam." „Akkor bizonyosan meg is éheztél..." „Három arasz a gatyamadzagom, mégis majd lecsúszik rólam." Az öreg tejet hozott neki egy közeli tanyából, s mig megetette azon panaszkodott, hogy gatyásodik a tengeri, nem lesz termés, ha eső meg nem önti, fejük felett csak jön a felleg meg tovább megy. „Ide hallgassék kelmed" — azt mondja. „Én estig itt maradok, megvárom, míg feljön a hold. Akkor osztán nékem tovább kell mennem. De kelmed csak hallgatózzék idebenn, osztán ha kiáltanék, igyekezzék. A dűlő végén két bika öklelődzik majd, osztán a nagyobbiknak piszintsa meg a botjával a hátulsó kiskörmét, elég ennyi is. De ha nem kiáltanék, ennyi baj se lesz..." „Akkor mit csináljak?" „Semmit. Földelje körül ezt a kunyhót, be ne folyjék a víz. Mert szép eső lesz, higyje el." Jó, hogy szót fogadott az öreg csősz, mert lett is takaros eső, az ő közreműködése nélkül is.

Még a nagyapjától hallotta valamikor az öreg csősz, hogy a viaskodó táltosnak segíteni kell, ha kéri, mert elromlik az idő. — Gyermekkoromból emlékszem rá, mikor egy gyepi mulatság alkalmával a nagybajomi és a kisbajomi legények (felvégesiek és alvégesiek) összeverekedtek. Javában csépelték egymást, mikor az öreg Szabó András oda kiáltott: „Hé, kisbajomiak! Úgy bírkozzatok mán, hogy jóidő legyék!" Ő is kisbajomi volt.

Bajomban a nyolcvanöt esztendős Búcsi Gál Balázs érdekes módjáról tudott a táltosi viaskodásnak. Ő még érte a réti világot, jobbára abból élelmeskedő ember volt. Kotúba kapart kunyhókban sok éjszakát eldiskurálgatott a pákászokkal. Tőlük hallotta, hogy „hatvanháromban, mikor az a nagy-nagy aszály, ínség volt, roppantul háborogtak a tátusok. Egyik a váradi hegyen állt, a másik meg a csifi öreg tőgyfánál vetette meg a lábát. Onnét górálták

egymást tüzes vasakkal, éjnek idején. Csak úgy rengett a nádas. Mikor ez leütötte a hegyről, úgy jött meg az eső". — Mintha a burját-mongol samánok dolgárói hallanánk, akik mérföldekről dobálják egymást buzogányukkal.

Ime, ezekben az adatokban (melyek szemelvények gyűjteményem hasonló darabjaiból) a hagyomány világosan kifejezi a táltosi viaskodás okát, célját. S ezek megmutatják amaz adataink értelmének nyitját, amelyekben az táltosainknak az időjárási elemekkel való szorosabb-lazább kapcsolatává halványodott.

Szűcs Sándor

Борьба жрецов за погоду

Постоянной задачей жрецов (происходивших, по венгерскому народному верованию, от древних шаманов) было бороться со жрецом другой местности. Автор приводит многочисленные данные и доказывает, что борьба происходила за погоду, но настоящей причиной борьбы жрецов-было регулирование погоды. Каждый из жрецов старался защищать родную деревню от разрушающей грозы и хотел обеспечить её жизнетворным дождем. Борются они обыкновенно под видом быков и только в том случае зовут на помощь людей если не могут справиться друг с другом.

Druids fighting for good weather

Druids (descendants of the ancient Shamans in Hungarian popular tradition) were constantly fighting with each other, fight being one of their regular offices. The author of the paper proves with numerous authentic data that the true purpose of the druids fight was — according to popular belief — the direction of the weather, the change of weather. Each druid tried to protect his own village from a devastating storm and secure the life-giving rains for his people. They generally struggled in the shape of bulls and called human assistance too, if they could not cope with the other alone.

A kézi gyapjúkalap készítése

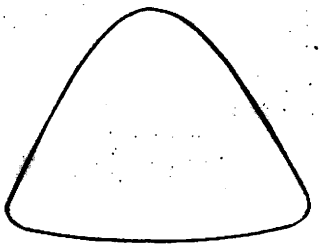
(Második rész)*

A második gőzölés

A hercfak és a randfak összenemezelődése az első gőzölés eredményeképp megtörtént. A második feladat lesz a *fakok egyesítése, zárása,* kalaposnyelven: *slíszolás.*

Vagyis most már egy-egy kalap anyaga két nemezlapból áll csak, s a mester feladata, hogy a lapoknak kúpformát adva, azokat is eggyé forrassza, összenemezelje. Előveszik tehát a nemezpár egyik lapját, s azt a mester a karimarészivel maga felé fordítva teszi a fakolóasztalra.

A kiterített fakra fektetik az *Oberschnittet.* A szakirodalom legalább annak mondja, de a vidéki mesterek kivétel nélkül alslísz néven ismerik. Kicsinyített rajzát adom egy papírmintának. Ez természetesen a kalap formája szerint lehet laposabb, kúposabb, kisebb vagy nagyobb. A papír itt is szigetelő réteg. Megakadályozza a vele leborított területen a nemezelődést.

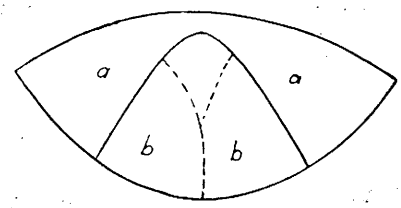
Egy papírminta vagy alslisz

A szabály az, hogy a papírminta a kiterített fak tengelyébe álljon. Rásimul a karima szélére, s nem éri el a lap csúcsát. Most ráhajlítják a faknak mindkét oldalát, úgy, hogy azok az alábbi minta szaggatott vonala felett kissé egymásra hajlanak.

A vidéki mesterek kivétel nélkül állítják, hogy ez a helyes eljárás. A főfak vékonyabb, mint a randfak, s ezt a különbséget ezzel a ráhajlással lehet és kell kiküszöbölni. S ahol a szélek egymás felé hajolnak, ott mindkét oldalt kiruffolják. Ha a két oldalnak a ráhajlását megcsinálom akár a fenti ábrán is, látnom kell, hogy a fejrészen, a kúpnál hiány fog mutatkozni. Itt a két szárny nem ér össze. Itt kell tehát most a nemezt munkába vennem.

* Első részét l. Ethn. LXII. 113—144.

A fejrészt kereken előre hajtják a papírmintáig, s a két saroknál kezdve a puha anyagot finom ráncokba szedik. A ráncok a puha nedves anyagban kézzel is eloszlathatók.

a) *A kiterített fak behajtandó két oldalszárnya;* b) *A papírminta, alslisz. A szaggatott vonalon kell a két oldalnak kissé egymásra hajlania; a két szárny behajlítva találkozásuknál adja a faknak a slíszolásra váró vonalát*

A fejrészen, a plátlin (ahogy a kalaposok mondják) a legvékonyabb most az anyag, ezért itt kell azt egyenletessé tenni és kipótolni kártolt, de nem fakolt finomra tépett gyapjúcsomócskákkal, ott is, ahol vékonyabb, még inkább ott, ahol lyukas. Ezt a pótló anyagot nevezi a Szójegyzék *kalap foldozó gyapjúnak, Buisznak.* Frecskay szerint ez a *pöszlék, toldó,* a Kalaposkönyv szerint *foltozó fátyol* (tényleg aránylag fátyolszerűen vékony gyapjú lapocskák ezek), s a gyakorlat nyelvén ez a *busz.*

Azt mondják: *kibuszolom a plátlit buszanyaggal.*

Így tanultam meg Mihalkotól.

Pap Gyula összefoglalása:

Amikor az összenemezelt fakot kiterítem, két szélét egymásra hajtom, szinte bezárom, akkor áll elő a slíszolás. A két egymásra hajló szélen megtépem, kiruffolom a fakot, hogy a tépett gyapjúszálak könnyebben kössenek. A fejet a két saroknál fogva szedem be, s a középső hiányzó részt a plátlin, a fejen kitoldom, kibuszolom. Vagyis, ahol egy kis hézag mutatkozik, odateszem, jól oda is nyomkodom a buszt. Ez a kibuszolás a kalap fejét tömíti, erősíti.

Ezzel szemben Schuler Antal és a Kalaposkönyv arra tanít, hogy a két oldal nem keresztezheti egymást, mert akkor a keresztezés csomót adna. Épp csak találkozniok szabad (a rajzon megadott szaggatott vonalon), s éppen ezért a kiruffolás felesleges.

A két eljárás közti különbséget visszavezethetem a randfak különböző formájára. A régi iskola ovális, az újabb a téglányformát alkalmazza. Ez utóbbi magasabban simul a főfakra, és talán ezért válik feleslegessé a slíszolásnál a két oldalrész egymásra hajlása. A fejrész kezelésére itt is áll, hogy finom ráncokba szedve ráhajtom a papírmintára, s a mutatkozó hiányokat — az e célra zilált s széttépett fátyolszerű vékony nemezlapocskákkal kipótolom, buszolom. Húzom, nyomkodom, igazgatom, rendezgetem ezeket a ráncokat és a buszanyagot is, hogy összesimuljanak a nemezzel s az mindenütt egyenletessé váljék. Röviden összefoglalva: *beszedem a kalap fejét és kibuszolom.*

Azok számára, akik nemezelést nem láttak, megjegyzem, hogy az első gőzölés után a nemez forró gőztől nedves, könnyen téphető, kevés ellen-

állással bíró anyag, s enyhe nyomásra is a foltozásra használt kis gyapjúcsomócskák könnyen hozzátapadnak az alapanyaghoz.

Ez az először megmunkált fak lesz a kalap belső része. Ha ezen a slíszolást nem jól végezték el, nem jól ráncolták a fejet, a plátlit, vagyis nem oszlattam itt el teljesen egyenletesre az anyagot, akkor ez *vakfalcot* kaphat. A két fak egyesítése után ez hosszabb kidudorodás formájában benne marad a belső részben. Kitapintható, s hibája marad a kalapnak, ha a külső felületen nem is látszik meg feltűnően. Vakfalcot tehát csak a belső nemez kaphat.

Ha az egyik fakot így megmunkálták, kiterítik annak a párját, s annak tengelyébe slíszolt oldalával befelé fordítva ráfektetik a megmunkált fakot. Az első fakban benne marad a papírminta, mert szigetelő rétegre továbbra is szükség van. S maga az első fak lesz most az a minta, melyre a párját rá kell hajtani, hogy összenemezelődjenek. A két nemezrétegnek teljesen eggyé kell forrnia, ezért kell a két oldalrészt különös gonddal hajszálpontosan ráilleszteni, a fejet ennél is beráncolni, buszolni. A ráncokat eloszlatgatni, a buszt körültekintéssel felrakni, ellapogatni.

Ügyelni kell arra, hogy a két fak ne legyen túlnedves. Ha kelleténél több benne a nedvesség, akkor a gőz hatására hirtelen fog összemenni. A gyors nemezelődésnél a két réteg szálai nem kötnek. Egyes helyeken zacskószerűen üregek maradnak benne, *paitlis* lesz — mondják a kalaposok. Ha pedig a fakot nem húztam pontosan hozzá a belső fakhoz, akkor a külső fak kap falcot, zsinórszerű kidudorodást. Ez a külső fakon láthatóan ott is marad, tehát nem vakfalc, de falc, s mindenkép hiba a filcen.

Nem lehet azt szóval el sem mondani, mennyi babrálás, milyen gondos munka kell ahhoz, hogy a kalap fejrésze tökéletesen egyenletessé váljék. Hányszor kell a kúpformára összeállt nemezt óvatosan felemelni, belecsúsztatott két tenyérrel világosság felé fordítva a kúpot megnyitni, mert az egyenlőtlenül átszűrődő világosság megmutatja, hol kell még toldanom. Megmutatja, hol csomósabb az anyag, hol kell oszlatnom. Egyöntetűen mondja minden mester, hogy a két fak összeillesztése, a plátli ráncolása, buszolása módfelett gondos munkát igényel. A nemeznek teljesen simának, egyenletesnek kell lenni, csak akkor kerülhet sor a két kúp egyesítésére.

A slíszolás munkáját ezzel előkészítettem, egy kalap két fakja most már egymásra van borítva, a belső fakban benne az alslísz, hogy az összenemezelődést meggátolja. Az így egyesített kúpokra filckendő kerül, hogy mind a hat kalap el legyen egymástól választva, a filctok szorosan tartja őket, s visszakerülnek a péckára, hogy végleg összenemezelődjenek a kúpok. A két kúpnak most hibátlanul egyesülnie kell. Ha a két réteg közt hézag marad, *paitlis* lesz, vagy falcot kap, azt már kihúzni bajos, mert a nemeznek már kellő ellenállása van, s a hiba bennemarad a tompban, sőt a kalapban is.

A gőzölés a forró péckán most is tenyér nyomása alatt történik ringatással, riszálással. A nyomást főkép a középvonalra gyakorolják erősen, mert hiszen itt kell az egymáshoz érő oldalaknak s a fejrésznek összeforrnia. Szorosnak kell lenni a rakolásnak, mert ha a busz elmozdult helyéről az anyag egyenetlenné vált.

A második gőzölés után a papírmintát kiemelik, s a kúpba csúsztatott két tenyérrel az egészet világosság felé fordítják, mert most még, a harmadik gőzölés előtt lehet a vékonyabb helyeken busszal pótolni a hiányt.

A második gőzölés után már nem fakról, hanem *filc*ről beszélhetünk, magyarul nemezről. A következő gőzölés feladata ezt a nemezt térfogatának csökkentésével erősíteni.

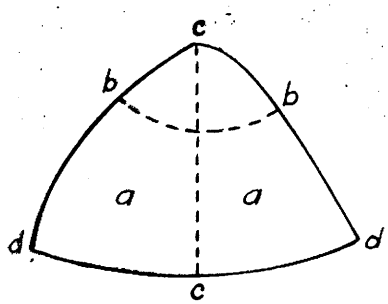
A harmadik gőzölés

Ha a második gőzölés után a filcen már semmi hiány sem mutatkozik, akkor megváltoztatják a filc állását. Előbbi élük középre, középvonaluk élre, ha szó szerint akarom venni, sarokra kerül. Ezt nevezik ekkolásnak. Az *ekkolás* tehát megváltoztatja a filc állását. Belecsúsztatják az alslíszt, mert még mindig fennáll az összenemezelődés lehetősége.

Ennek az átállításnak a feladata és célja az, hogy a filcnek minden oldala egyenletesen, egyformán átessék ringatással a nemezelés folyamatán. A filc fejét beütik. A kiterített filctokra egymástól megint csak elszigetelve helyezik el az egyes filceket, a filctokot, mint az előző gőzöléseknél is, erősen rágöngyölik, s az egész rakolást a péckán erős ringatással átgőzölik.

A gőzölésnél a rakolást átfordítják, azért, hogy több oldalról alaposan kapjon ringatást a filc, mert az a nemezelés folyamatát elősegíti. A háromszoros gőzöléssel a nemezréteg mérete szemmelláthatóan csökkent, szilárdságban nyert.

Az így gőzölés után összeállt nemezt nevezi a Szójegyzék *félkészületünek. filcnek.* Így nevezi ma is a gyakorlati életben minden kalapos.

Az ekkolás. a) *a filc maga;* b) *a beütött fej ívvonala;* c) *a középvonal;* d) *a két sarok Ekkolásnál tehát a* d *pont kerül a* c *helyére*

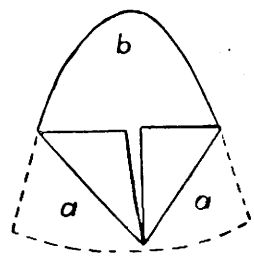
A Szójegyzék 22. sorszáma alatt közölt: *Ki főtt — Cochflech* kifejezésére sehol sem találtam megfejtést. Végre is Schuler Antaltól tanultam meg, hogy az öregek, amíg nem dolgoztak spanyol gyapjúval, a magyar gyapjút kitisztították, kimosták, munkába vették. Gőzölés után az ilyen filcet kifőzték. Ez a kifőtt filc. Ezzel a főzéssel a filc megszabadult minden zsírosságától. Kifőzés után pácolták, s csak azután gyúrták. Az ilyen kifőtt filc gyúrásnál nagyon jól ment össze.

Más mestertől a kifőtt kifejezés értelmezésére nem is kaptam felvilágosítást.

A pácolás

A harmadik gőzöléssel befejeződött a munkának az a szakasza, melyben a nemezt gőz hatásának tettük ki. A nemez (filc) már összeforrt, megerősödött annyira, hogy közvetlenül is kitehető a meleg víz hatásának. A pácolásnál, az öregek szerint az avatásnál érintkezik a filc először közvetlenül vízzel.

Öt pásztorkalap pácolásához is elég egy veder víz. Mihalko ebbe a veder vízbe egy deci vitriolt kever. Ez a páclé. A páclének olyan bőnek kell lenni, hogy abban a filc fürödjön, s a vitriolt beigya. Mihalko külön felhívta figyelmemet arra, hogy a rocskába — ma ugyan már csak veder, azelőtt meg kibli volt a neve — az alább megadott formára kell összehajtani a filcet, hogy a rocskában mind elférhessen:

A páclébe mártandó filcet Mihalko így hajtja össze:
a) *a filc felhajtott két sarka, szárnya;* b) *a plátlit nem üti be*

Ebben a formában öt nagy pásztorkalap kényelmesen elfér a rocskában.

Schuler Antal két liter hideg vízhez egy pálinkás pohárnyi vitriolt kever. Ehhez most forró vizet ad, hogy langyosabbá tegye. Így hamarabb átázik a filc s tíz-tizenöt perc mulva már ki is vehető ebből a pácléből a filc. Egy deci vitriol tehát szerinte túl sok. A páclébe is máskép hajtja össze a filcet. A plátlit nem üti be, de lehajtja, a két oldalrészt behajtja, s az egész filcet felébe hajtja.

Leleszi is azt állítja, hogy a plátlit le kellett hajtani, mert azt féltjük, az a legkényesebb része a filcnek.

Pap Gyula is a kevesebb vitriol hozzáadása mellett van.

A próbája a páclének minden mester szerint a földre cseppentett páclé. Ha az pezseg, akkor a páclé már jó. Erősíteni nem kell.

Leleszinek vetettem fel először a kérdést, mi szükség van a pácolásra? Azt feleli:

— Pácolás nélkül nem menne jól össze a nemez. Azért van rá szükség. Elősegíti a nemezelődést, és amellett finomítja az anyagot.

A pácléből egymásután veszik elő a filceket, s alaposan átvizsgálják őket. Szétnyitják. Világosság felé fordítják. Szükség esetén még lehet busszal a vékonyabb helyeket pótolni. A nemezen mutatkozó falcokat, kidudorodásokat a tenyér élével eloszlatják, szétnyomogatják Az anyag még elég gyenge arra, hogy kéznyomásra engedjen. Mihalko a pácléből kivett erősebb anyagú pásztorkalapokon nemcsak a tenyere élével oszlatta el a falcokat, hanem óvatosan raustokkal (gyúrópálcával) is ütögette.

Pap Gyula ezt komolyan helytelenti. Az anyag — mondja — ilyenkor még puha, tehát annak raustokkal nekimenni nem is szabad, hanem csak kézzel szabad a falcokat eloszlatni, s csak majd az első kör legyúrása után, amikor az anyag már sprődebb, akkor jöhet a keményebb elbánás.

Mihalko azonban megmarad amellett, hogy igenis, az erős pásztorkalapnál kellő óvatossággal már a páclé után lehet raustokkal oszlatni a falcokat.

Jó magam úgy láttam, hogy egy mester sem csinál olyan erős, ellenálló anyagú pásztorkalapot, mint Mihalko. Így megértem, hogy azoknak a megmunkálásához erélyesebb eljárása megfelelőbb.

A pácléből kivett filcek alapos átvizsgálása után térnek rá a tulajdonképpeni üst- vagy kazánmunkára.

Mielőtt azonban ennek ismertetéséhez fognék, meg kell ismertetnem annak eszközeit.

Az üst- vagy kazánmunka eszközei

A gyúráshoz forró víz, s a forró vízhez *ólomüst* kell. Mihalko mester ütődött, verődött gyúróüstje apai örökség. Vékony ólomlemeze úgy hajlik, mint valami papiros.

A Kalaposkönyv azt írja:

Egy forróvizes üst, mely ólomból vagy fából készül. Ez utóbbi esetben azonban a felforralást nem tűzzel, hanem melegítő csövön át vezetett gőzzel kell végezni. Jó az *ólommal bélelt vörösréz üst* is.

A faüstre egyetlen példát sem tudok, nagyobb üzemekben talán volt, de az én kézmíves barátaim műhelyében ilyen szinte nagyipari berendezés teljesen hiányzik. Az ólommal bélelt vörösréz üstre is igen csóválják a fejüket a mesterek. Vaimi ritka eset lehet, mert Schuler Antal megjegyezte rá, hogy tán kilyukadt valamelyiknek az üstje, s így javíttatta meg, mert ólommal bélelt rézüstöt nem látott sohasem. Azt tudja, hogy aki vasüsttel dolgozott, az cseppentett a vízbe pár csepp vitriolt azért, hogy a víz meg ne rozsdásodjék.

Mihalko mesternél az üst téglából rakott üstházban áll. Köréje földbe ásott falábakra szükség szerint két vagy három gyúrótábla szerelhető. A trapézalakú tábla keskenyebb oldala 45 fokos szögben lejtve éri el az üst száját. Így az üstből a táblára merített forróvíz visszafolyhat az üstbe, s nem megy kárba.

Leleszi azt mondja, hogy ez az öregeknél is így volt, s a táblák kivehető nagy szegekkel voltak a lábakra szerelve azért, hogy a lábboláshoz (lábbal történő gyúrás) a táblákat leemelhessék.

Ez a véleménye más mestereknél, így Schulernél is ellentmondásra talál, s kellő helyen, a lábolásnál erre részletesen ki is térek.

A gyúrás eszközeihez tartozik még a Szójegyzék említette *nyujtó fa*. Ezt Frecskay *sodrófának*, a Kalaposkönyv *sodrófa*, *gyúrófának* ismeri. Az élőnyelvben ma is *raustokk*, *rostokk*. A gyakorlatban kétféle fát használnak. A vastagabb a raustokk, rostokk. Ez feltétlenül fából van, mintegy 30 cm hosszú, hüvelykujjnál valamivel vastagabb botocska. A vékonyabb a *rollvessző*, a Lengyel Lajosé pl. vasból van. De a saját legénye, Nagy Sándor azt mondja:

— Jobb a keményfából, pl. a kökény- vagy somfából való vessző. A fa nem rozsdásíthatja meg a filcet.

Schuler szerint jó a bükkfavessző is.

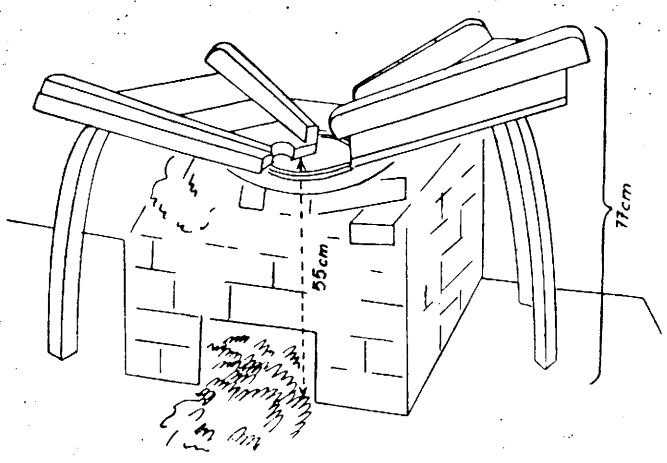
Kétféle vessző meg azért kell — mondja egyöntetűen minden mester —,mert a gyúrás utolsó szakaszában vékonyabb vesszővel is dolgozunk. Mentül vékonyabb a vessző, annál keményebbre lehet vele gyúrni a filcet.

Végül nem szabad megfeledkezni a Szójegyzék említette *kézi bőrről*, a Handlederről sem. Frecskaynál *tenyérvédő*, a Kalaposkönyvben *gyúróbőr*. Az öregek használtak *faprédlit* (a Kalaposkönyvben: fapapucs), *handlédert* is. Schuler erről azt mondja:

— A handlédert ócska csizmaszárból az öregek maguk fabrikálták. A faprédli meg tenyérnyi nagyságú rovátkolt deszkalap volt. Ennek hátránya az volt, hogy nem hajlott, de előnye is volt, mert rovátkolt felületével nagyobb nyomást lehetett vele adni a filcnek. Ma már kevés mester veszi kezébe. Nem tudnak a faprédlivel bánni. A handléder helyébe meg gumilap lépett. Handléderre és faprédlire is bőr keresztpánt jár, ezt húzzák a kézfejre. Így lehet vele tenyérnyomást kifejteni.

Leleszi egészíti ki hiányos tudásomat azzal, hogy:

— A báránygyapjú az ember tenyerét meghizlalja, megvastagítja. Azért kellett handlédert, meg faprédlit használni. A spanyol gyapjúnak

Mihalkó Gyula balmazújvárosi kalaposműhelyének katlana két gyúrótáblával
Rajzolta: Sápy Ibolyka

nincs meg az a zsírtartalma, száraz, az még inkább véknyította az ember tenyerét. Éppígy a nyúlszőr is. Azért nem is használnak a mai kalaposok handlédert, meg faprédlit. Finomabb anyaggal dolgoznak.

Elmaradhatatlan kelléke volt az üstmunkának az öregeknél a fatányér és egy kis nyírfaseprűcske. Az utóbbinak a helyét elfoglalja ma a cirokseprű. Ugyanazt a szolgálatot teszi. Mindkettőre kitérek a munkamenet során.

A tulajdonképpeni üst- vagy kazánmunka

A stoszolás

A pácléből kivett filceket gondosan átvizsgálják. Buszolással már nem lehet a filcben maradt hiányokat pótolni, de enyhe utángyúrás még segíthet a hibák eloszlatásában. S az utolsó filc átvizsgálása után a maradék páclevet a rocskából hozzáöntik a gyúróüst forró vizéhez. Ebben az üstben csak többszöri használat után újítják meg a vizet. Özvegy Mihalkonétól tudom, hogy az elhasznált vitriolos vízen kapva-kaptak a műhelybeliek. Fagyott lábra, kézre különb gyógyító fürdőt el se lehetett képzelni. Szerinte volt olyan részeges legény, hogy pálinka hiányában megitta a páclé vitriolos vizét (nem a lehasználtat persze). Ez utóbbi adatát csak Nagy Sándor erősíti meg, a többi mester kételkedéssel veszi tudomásul.

Egyébként az üstben csak annyi a vitriol, amennyi a páclével belekerül. Csak ha teljesen friss vizet vettek, akkor adtak hozzá egy pálinkás pohárnyi vitriolt. A pácléből a filc kiszedte a pác erejét, magába szívta, úgy, hogy ezzel alig számottevő mennyiség kerül az üstbe, de ez is elég arra, hogy az üst vize tőle erősebb hatású lett légyen. Az üstben a víznek 90 fokosnak kell lenni, így mondják a mesterek. De egy se méri azt le. Mértékét így adják meg: forrnia nem szabad, de kéz ne állja.

Gyúrótáblára került tehát az első filc, és megkezdődik a gyúrás első szakasza: a stoszolás.

Előrebocsátom, hogy a stoszolás és gyúrás közt a mesterek határozott különbséget tesznek Megfigyelésem alapján voltakép azt mondhatnám, hogy a stoszolás és gyúrás közt csak fokozatbeli különbség van. A stoszolás a filcnek ruhában történő enyhe gyúrása. Stoszoló ruha erre a célra használt rongydarab. Tehát sem puszta kézzel, sem raustokkal nem dolgozható még meg stoszolásnál a filc. A második lényeges különbség az, hogy a stoszolásnál még nem szabad a filcet az üst forró vizében megmártani, csak meglocsolni. A filc még gyenge, a forróvízbe megmártva kinyúlna s a vízzel átitatott rész súlyával lehúzná, kinyujtaná a filcet.

Sem Frecskay, sem a Kalaposkönyv nem használja a stoszolás kifejezést, de ez utóbbi szól az *előgyúró ruháról, előgyúrásról,* ami a stoszolás magyar elnevezése lehetne.

A stoszoláshoz a filcet téglányalakba hajtják össze, felsodorják a stoszoló ruhába, fatányérral vizet merítenek rá (fatányérral, mert a vitriolos víz a fémedényt hamar elpusztítja), és enyhén gyúrják. Gyúrással a filcből kisodródik nemcsak az a forró víz, amit az üstből rámerítettek, hanem az vitriolos páclé is, melyet magába szedett volt.

Ez az ismertetésem a stoszolásról túlságosan rövidre fogott, és távolról sem ad arról tiszta képet. Átadom tehát a szót Mihalko mesternek:

— A sztoszolás csak olyan, mint mikor a háziasszony kigyúr egy levél tésztát. Nem kell hozzá erő. Bezzeg az igazi gyúrásába a filcnek beleadja a kalapos teste egész erejét.

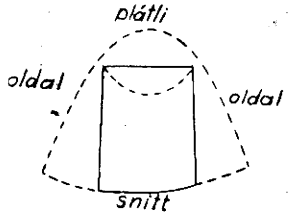
S így folytatja:

— A stoszolás mindig ruhában történik, kézzel; sohase használhatok hozzá raustokkot, és nem is gyúrhatom puszta kézzel ruha nélkül, mert a

filc még gyenge. Így hát kézzel, ruhában pásztorkalapon két krajcot csinálok, kisebb kalapnál egy könnyű krajcot.

Hogy mit nevezek krajcnak? *Egy filcnek hatféle állásból való stoszolása ad ki egy krajcot, egy keresztgyúrást, vagy egy körgyúrást.* Ezt a hat állást így csinálom:

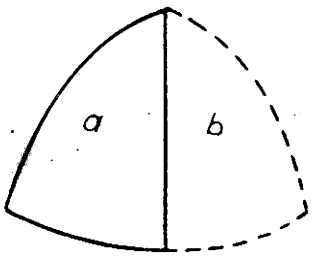
Beütöm a filcnek a fejét, a két oldalát ráhajtom, így téglányalakot kapok. A fejet, a plátlit fordítom az üst felé, és onnan kezdve göngyölöm fel a filcet stoszoló ruhában a táblán magam felé. Persze előbb meg is locsolom forró vízzel. Kétszer legalább átgyúrom ebből a helyzetből.

Mihalko így hajtja össze a filcet a stoszolás első, második állásához
A kúpalakú filc beütött fejrészét a belső szaggatott vonal jelzi

A második álláshoz megtartom a téglányalakot, de most a szél, a karima, helyesen a snitt fordul a víz felé, a széltől kezdve sodrom fel ruhába, magam felé.

Harmadik helyzethez kisimítom a filcet — s csinálja is előttem a mester a kisimítást —, a fejet is kiütöm, és felibe hajtva az egészet, az oldalrészeket gyúrom át.

Mihalko felibe hajtott filce, a harmadik álláshoz
A szaggatott vonallal jelzett b) *rész hajtódik át*

Most aztán — mondja és csinálja is Mihalko egyszerre — átfordítom a filcet a másik oldalára. Átfordítom, és nem kifordítom, s azon az oldalán is átgyúrom a filcet ebből a három állásból. Ez összesen hat állás.

Ez a hat állás ad ki egy krajcot. Még hozzáfűzi Mihalko, hogy ha gyengén van lefilcelve az anyag, akkor a sztoszolásban is két keresztet, két kört kell gyúrni. Pásztorkalapnál meg mindenkép kétszer kell megismételni az egész stoszolást.

Leleszinél nem láttam stoszolást, de ugyanígy magyarázza el annak menetét.

De már Schuler Antal más sorrendben gyúr. Először is beüti a fejet és téglányalakra hajtja a filcet. Elsőnek stoszolja ő is a fejet, a plátlit.

Utána gyúrja a filc két oldalát, ez a második és harmadik állás (kimaradt tehát a snitt stoszolása). Most átfordítja a filcet és a másik oldalon is gyúrja a fejet, ez a negyedik állás. Az ötödik és hatodik helyzetet adja nála a két oldalrésznek az átgyúrása. A hetedik és nyolcadik mozzanata lesz a karimának, a snittnek mindkét oldalon való átgyúrása. Schuler tehát hat állás helyett nyolcból stoszolja a filcet.

Az természetes, hogy a stoszolásnál minden egyes állás hengergetése után kiütik a nemez tetejét, a kúpot szétnyitják — mint mondják: *levegőt ütnek bele!* azért, hogy a kúp két belső oldala össze ne nemezelődhessen. Világosság felé is fordítják a kúpot egyenlő sűrűségét csak így lehet ellenőrizni. Csak ezek után fordítják új helyzetbe; a fejet mindenkor beütve, s a további stoszolás előtt meleg vízzel meglocsolva.

A lényeg az, mondja Schuler, hogy ott gyúrjam, oda ekkoljam, ahol gyengébbnek látom a filcet.

A stoszolás alatt a gyenge filc fokozatosan, egyenletesen s jelentékenyen megy össze. Kisebbednie kell. A filc — ismétlem — gyenge. Ezért nem lehet a stoszolás túl erős, mert akkor a gyenge filc hirtelen menne össze. Ilyenkor az egyes gyapjúszálak nem kötnek jól össze. Nincs tartása az anyagnak, laza marad egy-egy helyen, másutt meg túlságosan összekötött. Így sok apró ránc, runcli keletkezik a filcen. Persze ez is olyan hiba, hogy hozzá nem értő ember nem is látja meg azokat a finom kis csatornákat, amelyeken majd a keményítő anyaga felszivárogva a kalapon foltokat idéz elő. Azt hiszi, hogy az keményítési hiba, holott a hiba a gyúrásban van. A nemez gyúratlan maradt, vagy hideg vízben gyúrták s nem ment össze eléggé.

Ha hirtelen ment össze az anyag, hirtelen lesz kicsivé a filc. S akkor nem lehet tobább gyúrni, s gyúratlan, ritka marad a filc. Okvetlen meleg vízzel kell tehát stoszolni, hogy lassan, egyenletesen menjen össze az anyag. A ritka posztón a víz használatban átszivárog. Azért inkább nagy fakot készítsen a kalapos, mondják a mesterek, mert azt jól lehet gyúrni. Ha a fak kicsire volt csinálva, azon aztán már segíteni nem lehet. Azt muszáj gyúratlan hagyni. Persze az anyagkímélés szempontja azt diktálja, hogy takarékoskodjék a mester a gyapjúval, egy lattal se használjon fel többet, mint amennyi a tomphoz kell. Gyakorlatban tanulja ezt meg minden kalapos, a mestere vagy a maga kárán.

A tulajdonképpeni gyúrás

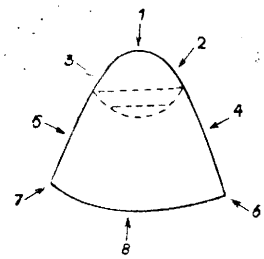
A stoszolást követi a munkamenetben a gyúrás. Nyolc állásból kell minden egyes filcet most átgyúrni. Nyolc vikliből — mondja Schuler.

Az első *vikli* a plátli kigyúrása. A plátlit, a fejet nem gyűrik be, csak ráhajtják a filcre. Mihalkonál legalább így láttam. Leleszi arra figyelmeztet, hogy ugyancsak kellett ügyelni, hogy a fej hegyesre ne gyúródjék, mert azt megsínylette a kalap egész életén át. Csinálhattak azzal amit akartak, az viseletben mindig újra kihegyesedett. Legfeljebb az segített rajta, ha formán festették.

A plátli kigyúrása után gyúrták két állásból a kantot (a következő ábrán 2. és 3. számmal jelezve),

két állásból a bandot (4. és 5. szám),
és három helyzetből (6., 7., 8.) a két szélin és középen a snittet.

Ez összesen nyolc állás, nyolc vikli. Ez azt jelenti, hogy nyolc helyzetben kellett szorosan felsodorva, ruha nélkül, kézzel átgyúrni a filcet. Most megfordítják a filcet s másik oldalán is átgyúrják a fenti nyolc állásból. Ez tehát *tizenhat állásból való gyúrást jelent, s kiad egy nagy krajcot, egy nagy keresztgyúrást vagy nagy körgyúrást.*

A nagy krajc. 1. a fej, 2—3. a kant, 4—5. a band, 6—7—8. a snitt

Az első nagy krajcnál a filcet még nem mártják meg egészen az üst forró vizében. Csak épp azt a részt mártják meg, amelyet éppen gyúrnak, tehát a plátlit vagy a kantot, stb. De az is megeshet, hogy az első nagy krajcnál még merítik rá a vizet fatányérral az üstből. Ez az eset áll fenn akkor, ha a filc még nem ment kellően össze, s nem erősödött meg.

A második nagy krajcnál már meg lehet a filcet mártani a forró vízben, de raustokra csak ezután kerül sor. Természetesen nem szabad a filcet ismételten ugyanazon a vonalon gyúrni. Minden krajc után középre forgatják az élit és élire veszik a középvonalat. Ez az ekkolás. Schuler Antal kitart amellett, hogy az ekkolás csak azt jelenti, hogy megkeresem a filcen a gyengébb részeket és azokat fordítom élre, hogy a gyúrással összébb menjen a gyengébb ponton, erősödjék. A plátlival meg — folytatja Schuller — úgy vagyunk, hogy szükséghez képest gyűröm be, vagy gyűröm ki. Ha azt akarom, hogy a plátli erősödjék, vagyis vékonynak látom a fejet, akkor kigyúröm, úgy gyúrom. A kigyűrt plátli közvetlenebb, erősebb, keményebb gyúrást kap. Ha a plátlit elég erősnek találom, akkor meg begyűrhetem.

A harmadik nagy krajc után, mielőtt a tompot kifordítanák, nevezik azt *előgyúrt tompnak*, *labrácnak*.

A labrácot teljes egészében megmárthatom a vízben, s gyúrhatom vesszővel. Ilyenkor vették elő az öregek a handlédert, meg a faprédlit. Minden körgyúrással zsugorodott az előgyúrt tomp, s annál keményebben kellett gyúrni is, mert ellenállása is arányosan nagyobbodott.

A labrácot kifordítják, s fonákán is gyúrnak rajta két kört. Az elsőt kézzel, a másodikat rollstokkal. És most tart a gyúrás művelete felinél. Vagyis még körülbelül annyit kell rajta gyúrni, mint amennyit idáig gyúrtak. (A stoszolás nem gyúrás.) S gyúrják mindaddig, míg a kívánt méretre össze nem megy.

Az előgyúrt tomp, labrác kifejezése megfelel a Szójegyzék *félgyúrású* kitételének, de a Szójegyzék ezt a Stumph-ból fordítja, holott a félgyúrású még nem tomp, csak labrác.

Mikor a labrác már olyan kicsi, hogy a mester megállapítása szerint már csak egy kört kell rajta gyúrni, akkor a nedves labrácot megraibolják habkővel, forma nélkül, táblán. Vagyis a gyúródeszkán kör-körös mozdulatokkal ledörzsölik a raibstainnal a durva szálakat a labrácról. Ugyancsak kell ügyelni, hogy a nedves előgyúrt tompot a habkő ki ne vágja.

Csak a raibolás után mondhatom, hogy ez már *tomp*. Raibolás után a nemez már nem megy össze s most eredeti térfogatának kb. negyedrésze.

Raibolás után már csak egy keresztgyúrást kell végezni a tompon, éspedig a vékony rollvesszővel, mert a vékony rollvessző sűríti, tömíti és egyúttal véknyítja a tompot. Keményebb, pródebb (szaknyelven), a régebbi mesterek szókincse szerint *szíjas* lett tőle a filc.

A gyúrás nehéz munkájára vall Leleszinek az az elejtett megjegyzése, hogy mikor már félig be volt gyúrva a filc, akkor az inastól a legény vette át a gyúrást, mert akkor az már erősebb munkát kívánt.

Az Apologia 6. punktuma így szól: megkívántatik egy tengeri halbőr és egy dörgölőkő, ők tehát még halbőrrel is raiboltak. A Szójegyzék már csak „dörgölőkő mely tengerhab"-ot említ fel szókincsében.

A lábolás

Lábolás a lábbal végzett gyúrás.

A gyúrás eszközeinek ismertetésénél említettem, hogy Leleszi szerint a régieknél a műhely földjébe ásott lábakra a gyúrótáblák kivehető nagy szegekkel voltak szerelve, a láboláshoz innen emelték le s tették a földre a táblákat. Ugyanezt mondja Nagy Sándor és Veres József is. Ez utóbbi hozzáteszi, hogy a mestergerendáról lógott le egy kis hinta, abba kapaszkodott magasra felnyujtott két kézzel a munkás a lábolásnál, mert így teste egész súlyával tudott lábolni.

Schuler Antal ezt tagadásba veszi:

— A gyúrótábla láboláshoz rövid. Ahhoz hosszabb deszka kellett. De — mondja — talán azért emelték le a táblákat, hogy a láboláshoz helyük legyen. Az öregek külön tartottak a lábolásra egy másfélméteres deszkát. Azt egyik végivel a műhely küszöbére fektették, s így ferde síkot kaptak. Most a láboló két kézzel megkapaszkodott az ajtófélfába, és teste egész súlyával ránehezedve hengergette mezítelen talpával a vékony rollvesszőre sodort tompot.

Mihalko Gyula műhelyében láttam lábolást és arról a következőket jegyeztem fel:

Lábbal csak erősebb, tehát csak pásztorkalapot kell gyúrni. Ennek a lábolása azonban feltétlenül szükséges. Egy másfélméter hosszú deszkának egyik végét küszöbre fektették. A pásztorkalapot rollvesszőre sodorva a lába alatt hengergette a fiatalabb mester, míg két kézzel az ajtófélbe kapaszkodott, hogy egyensúlyát el ne veszítse. Mihalko a lábolásról ezeket mondja:

— A pásztorkalap anyaga raibolás után már oly erős, hogy azt kézzel tovább gyúrni nem bírná az ember. Ezért lábbal kell rajta a nagy krajcot, vagyis a nagy körgyúrást elvégezni. Ha az egyik oldala átgyúródik, átfordítom a másik oldalára a tompot, és azon az oldalán is gyúrok rajta egy tel-

jes krajcot. Éppenúgy ekkolom, mint kézi gyúrásnál szoktam. Lábo után kézzel már nem gyúrok, hisz a lábolás az erőteljesebb gyúrás. Lábolással sűrűbb, tömörebb és vékonyabb lesz a tomp. Összemenni a lábolás alatt alig-alig megy össze, hiszen a raibolás után a tomp már kész. Lábolni pedig azért kell, mert ezzel erőteljesebben lehet a tompot megdolgozni. Lábolás után a kalap bírja az időt — fejezi be büszkén a mester —, állja az esőt, a havat, az idő minden viszontagságát.

Találtam azonban a régi munkamenetet gyakorló mesterek közt Pap Gyula személyében olyat is, aki lábolásról hallott ugyan, de szemmel nem látta és nem is tartja azt még a pásztorkalaphoz sem szükségesnek.

*

Néhány szóban méltatnom kell a gyúrás nehéz munkáját. Először is arról akartam bizonyosságot szerezni, hogy hány körrel gyúródik ki egy kalap. Leleszi azt feleli:

— Legénye válogatja! Nekem három krajcra összement tompra. De volt olyan legény, hogy négy kört gyúrt rajta. Vagyis négy körgyúrást végzett akkor, amikor én hárommal ugyanazt a munkát elvégeztem.

— Kis kalapnál — mondja rá nekem Schuler. — Mert rendes nagyságú férfikalapnál az öt-hat krajcot ki kell gyúrni. Minden kör után elekkolni, a második körgyúrást rollstokkal végezni.

Az öt-hat krajcba azonban a stoszolást Schuler beleveszi. Leleszi meg nem. Így megállapításuk egymásnak nem mond ellent.

Mennyi idő kell a kigyúrásra?

Mihalkonál is, Schulernél is megfigyelhettem, hogy egy rendes méretű kalap kigyúrására is kell stoszolás nélkül egy félóra. Ennyi idő alatt négy-öt krajcot kell rajta gyúrni. Általában nagyobb, 10—14 latos kalap kigyúrására stoszolással együtt ötnegyedórát lehet számítani. Egy pásztorkalap kigyúrása pedig, legkevesebb időt számítva is, másfélórai nehéz, verítékes munka. Nem is szólok a lábolásról. Hűvös őszidőben láttam ebben a munkában a fiatalabb Mihalkot. Ugyancsak csurgott róla a verejték, lihegett, egész teste súlyával a tompra nehezedve gyúrta azt lábbal. A lábolás a kézi gyúrásnál is sokkal nehezebb munka.

Ha egy kalap gyúrására stoszolással együtt átlagban csak egy órát számítok, akkor is a legény, vagy maga a mester gyúrt hat kalapon hat-hét, pásztorkalapnál nyolc órát is. Az erős csuklóból végzett gyúrástól reszketős lett idővel a legerősebb ember keze is. Reszketős kéz nélkül — mondják egybevágóan a mesterek — régi kalapost el sem lehetett képzelni. De reszketett még a talpa is annak, aki a napi hét-nyolc órát kigyúrta.

Nem elég, hogy a gyúrásba teste teljes erejét bele kell adnia a kalapos-nak, van munkájának egy másik tehertétele is. A forró vitriolos víz megkeményítette a tenyerén a bőrt. A kénes gyufát meggyujthatta tenyerén a magyar gyapjúval dolgozó kalapos. A báránygyapjú zsíros volt, meghizlalta, megvastagította az ember tenyerét. A magyar gyapjúval dolgozóknak bizony ezért kellett a faprédli. Azzal védte a tenyerét. A spanyol gyapjúnak nincs meg a zsírtartalma, száraz volt. Így az meg inkább vékonyította a vele dolgozó mester vagy legény tenyerét.

A vitriolos víz maró hatása sem volt elég. Súlyosabbá vált a munka egy anyaghulladék, a fosing vagy fosánka miatt. A gyapjú durvább, rövidebb szálai gyúrás közben kigyúródnak a filcből. Ezek a rövid szálak eszik ki a kalapos kezét. Forró, éget, sebesre hasogatja a kezet. Az öregek kis nyírfaseprücskével szokták volt ezt az üst felszínéről kiemelni. Ma cirokseprű lépett a nyírfaseprű helyébe, de rendeltetése ugyanaz. A fosing semmire fel nem használható hulladékanyaga a mesterségnek, csak arra jó, hogy a kalapos életét keserítse.

Utolsó tehertételként említem meg, hogy a megkezdett gyúrást abbahagyni nem lehet. Annyiféle helyzetből, annyi ekkolással, átfordítással, kifordítással kell a gyúrást végezni, hogy azt abbahagyni nem tanácsos. Elveszti a fonalat, gyúratlan marad s egyenetlenné lehet emiatt a filc, s az azután javíthatatlan hibát hagy a kalapon. Ezért mondja a kalapos-anekdota, hogy a mesterné megtiltotta János legénynek a gyúrás félbehagyását — Még ha mindjárt én parancsolnám, akkor se szabad abbahagyni — így szólt a parancs. Mondom, indokolt a mesterné rendelkezése, mert ha abbahagyja a krajcot, elfelejti, melyik sarkot gyúrta már ki, hiba lesz a kalapban. No de rászakadt a mesterre a nádfedeles ház. Kiabált kegyetlen:

— János! Gyere! Segíts!

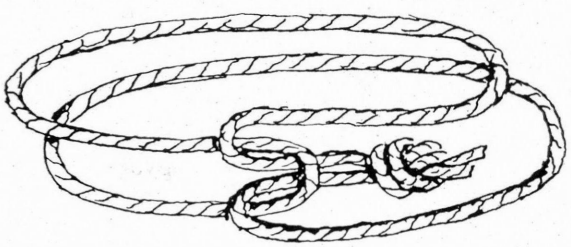
— Csak előbb kigyúrom ezt a krajcot — kiáltotta vissza János.

Az előformázás

A gyúrást nyomon követi az előformázás. A gyári üzem csak tompra, kézműiparos választhat, tompalakra, vagy kalapfejre formáz-e? Leginkább a kalapfejre formáz, hiszen első mozzanattól kezdve tudja, hogy milyen kalapot akar előállítani. De akár tompra, akár kalapfejre formáznak, a filcet nyujtani kell.

Először a karimát, a szélt — kalaposnyelven a snittet — nyujtják. A nedves tomp széliből tenyér élivel szinte kitaszítják, kinyomják a vizet, s ezzel egyúttal nyujtják is. Bizony, ha kemény pásztorkalapot nyujt Mihalko, beleadja abba izmainak minden erejét. Amellett ügyelni is kell, egyenletes legyen a nyujtás. Semmi sem könnyebb, mint a szélt elnyujtani. A szélkihúzás a nedves tompon az asztal sarkán történik.

A snitt nyujtása után az ékes kalaposnyelv szerint: a plátlit glanclira *beüssük*, s utána azt is kinyomjuk. A glanclira ütés azt jelenti, hogy a fejet mintegy öklömnyi nagyságban beütik, begyűrik. Magyarul: begyűrik a kalap tetejét. Ez a nyujtás második szakasza.

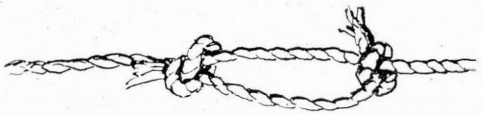

A húrpántti kötése a Kalaposszakkönyv szerint

Harmadszorra nyujtják a bandot, vagyis a kalap kötőszakját. Ezt nem lehet kézzel nyujtani, lévén itt az anyag legerősebb ellenállású, hanem egy kb. tíz cm-es deszkalappal nyomják ki belőle a vizet ugyancsak az asztal sarkán. Ezzel egyúttal bővítik a fej és karima közti szakaszt. Az e célra használt deszkalap a Szójegyzékben 20/5. sorszám alatt: *taszítófa*. Az élő nyelvben *streipédli*.

A band széthúzása után a tompot ráhúzzák a fejformára. Nemcsak úgy átabotába, hanem ügyelve arra, hogy a hosszabb része a tompnak kerüljön a kalapforma elejére és hátuljára. A tompnak teljesen rá kell simulnia a fejformára.

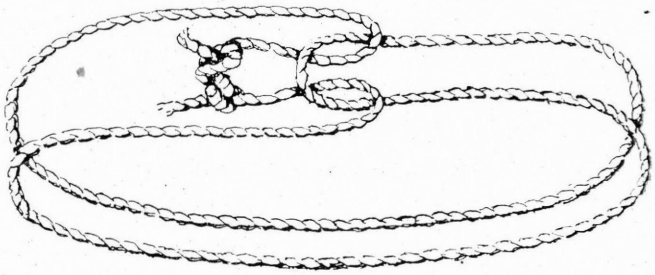
Az is természetes, hogy a nedves tompot a fejforma tövénél rögzíteni kell valamivel, hogy a karimató is felvegye a kellő formát. Így tehát lekötik azt *húrpántlival*, magyarul *formamadzaggal*.

A kalaposkötés csomója a formamadzagon

A Szójegyzék 20/7. sorszám alatt már *formamadzagnak* mondja a húrpántlit. Így nevezi a Kalaposkönyv is, de Frecskay még *alakkötőnek* fordítja. A gyakorlatban ma is húrpántlinak, egyesek, mint Nagy Sándor és Schuler, formamadzagnak is említik.

A húrpántli erősen sodort, 3—4 mm vastagságú kenderzsineg. Használat előtt vízbe mártják, hogy feszesebben kössön, el se csúszhasson. A kötést *stamperrel*, erős vaseszközzel lenyomják egész a kalapforma tövéig. A Szójegyzékben 20/8. sorszám alatt a *stamper* neve: *leverő*. Frecskaynál: *szorongó*. A Kalaposkönyvben: *leszorítóvas, spárgalenyomó*. A gyakorlatban bizony ma is csak *stamper*. Egyes mesterek, így Leleszi tudja, hogy ezt lenyomónak is mondhatni.

A formamadzagot így hurkolják rá a kalaptőre

A formamadzag kötése kalaposkötéssel történik. Jellegzetessége, hogy ha ráhurkolom a kalapfejre és jobbra húzom a zsineg végét, akkor az ráfeszül a formára. Balra húzom, ezzel megoldom a kötést. Így tehát ennek kibogozásával vesződség nincs. De különben is, a kalap maga is összébb-

szárad a formán, így a húrpántli is enged, de meg a kalaposkötés módjából következik, hogy amint lehúztam, magától ki is bomlott karika formájára. A kötés kétféle módját mutatom be. Az első a Kalaposkönyv, a második a gyakorlatban többnyire alkalmazott kötési mód.

Az előformázással a fehérmunka befejezést nyert.

*

A régi mesterek évi munkarendet tartottak. Télen leginkább csak fehérmunkát végeztek. Tavasszal kezdték aztán a keményítést, festést s a további befejező munkát. A nyár és ősz a vásárjárás ideje volt. Munkaritmusukról Veres József csak ennyit mond:

— Télen csináltuk a fehérmunkát. A nemezelésre, fakolásra a téli idő alkalmasabb volt. (Erre a munkamenetben kellő indokolással rá is mutattam.) Februártól kezdve végeztük a curiktet, a tavaszi vásárokra készen voltunk.

Luby Margit

Рецензия целого сообщения появилась в предыдущем номере.

— Ein kurzer Auszug der beiden Teile der Abhandlung erschien in der vorigen Nummer.

Enyvfőzés fagyöngyből Kőszeghegyalján

A *fehér fagyöngy* (Viscum album L.) és a *sárga fagyöngy* (Loranthus europaeus L.) bogyójának madárléppé való feldolgozása régi falusi mesterkedés: a madarászással foglalkozó szegényebb lakosságnak félig-meddig szórakozása, amellyel mellékesen némi keresetre is szert tesz. Roth Gyula adatai szerint a nép az egész országban ismeri a fagyöngyöt, a sárga és a fehér fagyöngyöt is meg tudja különböztetni. Egyes adatközlői szerint nem a fehér, hanem a sárga fagyöngy nedvét használják *madárenyvnek*; más közlések szerint viszont mindkét fajtát használják nemcsak *madárlépnek*, hanem *légyfogóenyvhez* és egyéb ragasztóanyagok készítéséhez is. A sárga fagyöngy inkább vén, korhadt, kigyérült állományú tölgyfacsoportokat lep el nagyobb tömegekben: a fák kora is szerepet játszik megtelepedésénél. A fiatal fáknak nagyobb ellenállóképességük tapasztalható a fagyöngy irányában, mint az öregeknek.[1] A fagyöngy enyve nemcsak a szegény nép, hanem az úri osztály körében is a madarászat közismert kelléke volt már a régi időkben is. Pák Dienes írja *Vadászattudomány* c. művében (Buda 1829.), hogy „a fagyöngy leginkább vén tölgyfa-termésvéli ragadós nyúlós bogyócskák, mellyekbül zöld vagy sárga érett korokban madárlép főzetik."[2]

Pável Ágoston említi őrségi útirajzában, hogy az egyik faluban kíváncsian állt meg a ház előtt, ahol *fagyöngyöt szemelt* a ház apraja-nagyja. Érdeklődésére pontosan megmagyarázták, hogyan készítik a fagyöngyből a madárenyvet, amellyel télen a fenyőmadarat fogják.[3] Szentgotthárd környékén főképpen Apátistvánfalván, a környező magyar és vend falvakban, a nyár vége felé kezdik gyüjteni a fagyöngyöt. Gyakran több napi járóföldre is eljárnak fagyöngyöt szedni, mert a környéken az állandó szedés következtében annyi sem terem már, hogy a meglévő néhány madarász szükségletét fedezze. Megfigyeléseim szerint Szentgotthárd környékéről főként vend férfiak járnak manapság is Magyarszombatfa, Gödörháza, Velemér, Kercaszomor környékére köténybe fagyöngyöt szedegetni. Az itteniek nem szedik, nem is emlékeznek reá, hogy szedték volna valamikor: a vendek meg azért szedik, mert madárenyvet főznek belőle, hogy azzal rigászni tudjanak. Egyesek csak tölgyfáról, mások másfajta fákról is szedik ezt az élősdi növényt bogyójával együtt; a fő, hogy sárgásfehérre érett legyen a bogyója. A leszemelt bogyókat Pável megfigyelései szerint kb. feles arányban lassú tűzön két órán keresztül gyantával főzik össze. A kész enyvet bőrdarabkába téve, hűvös helyen tartják a használatig.[4]

[1] Vö. részleteiben is: Erdészeti Kísérletek 1926. évf. 63 l.
[2] II. köt. 175. l.
[3] NÉ. XIX (1927), 142—143.
[4] NÉ. XXXIV (1941), 142.

A fagyöngy nem termesztett, hanem élősdi növény. Szedegetése manapság alkalmi lehetőség csupán és régen sem lehetett más. Néhány helyen állatokat is etettek bogyójával; Veszprém megyében ínséges esztendőkben etették disznóval a fagyöngyöt.[5] Kőszegvidéki, kőszeghegyaljai falvakban azonban valamikor komoly keresetet jelentő, fontos mellék-

1. kép. Fagyöngy (viscum album) által ellepett almafa Velem község határában

2. kép. Fagyöngy által ellepett nyárfasor Ikervár mellett

foglalkozás volt a fagyöngyből való enyvfőzés és az így nyert enyvvel való házaló kereskedés. Szerdahely, Doroszló, Velem és Cák községek lakosairól azt olvassuk az 1828. évi urbáriális összeírásokban, hogy „apróra felosztott birtokaik elegendő élelmet táplálásukra nem teremnek, ezért kéntelenek távolabbi vidékekre aratni, tsépelni eljárni." Ezenkívül más munkák mellett „enyvet főznek és azt eladják, hogy így szükséges élelmöket kereshessék."[6] Az összeírás készítője saját igazolására írta fel ezt a néhány mondatot, mivel az efféle munkákból származó jövedelmek adóalapot nem képeztek, s a községnek adóalapja alig volt. Az összeíró figyelme nem terjedt ki arra, hogy ezek a szegény falusi emberek miből is főzték az enyvet és miért tudták eladni, mi volt az oka a hegyaljai enyv kapós voltának?

Madarászok működésére senki sem emlékszik Velemben és Cákon. Néhány velemi öregember emlékezik még reá, hogy régen a *ciégiér* (így nevezik a velemiek a fagyöngyöt) sárga bogyóját is összeszedték. A *Fűteleki puszta telles erdő volt* még akkor; nem irtották ki a fákat, nagy fák voltak ott, volt ott cégér is elegendő. Amikor onnan kifogyott, messzebbre is eljártak cégért szedni. Nem gyalog mentek, hanem kocsival, többen is. Zalába, meg Veszprémbe is eljutottak cégérért, arra Devecser felé. Egyet kellett érteniök a betyárokkal, másképpen könnyen bajuk lehetett volna. A cégérszedők szegény emberek voltak, őket hagyták a betyárok. A sze-

[5] NÉ. XXXIII (1941), 55.; Erdészeti Kísérletek 1926. évf. 60. l
[6] Vas megye levéltára: Urb. conscr 1828.

gény embert csak akkor bántották, ha nem tette meg azt, amit akartak tőle. Igaz, hogy az urak is csak akkor bántották, ha ellenkezett velük. A betyárok is, meg az urak is csak sarcolták a szegényeket, de a betyárok inkább segítették, mint az urak. Mert a szegény nép mindig csak szenvedett. A cégérszedés nem volt valami könnyű munka. Nagy fáradság volt a fákról a cégért lehuzkodni; csak a fiatalabbak tudtak olyan magasra felmászni. Hosszú kampókat is vittek magukkal, vagy az erdőkben csináltak maguknak. Egy-egy vidéken úgy kipusztították a cégért, hogy talán sohasem nőtt többet arrafelé. A cégért augusztus második felében szokták leszedni. Gerets József rumi kasznár elszámolásában 1824. augusztus 29-én igazolja, hogy „Sipos István és Balás Imre Doroszlói Lakosok a' Rumi erdőkben termett Gyöngyöt öszvesen 15 forintokon váltó Czédulában megvették."[7] A rumi földesúr tehát a fagyöngy erdeiben való szedési jogát pénzért eladta. Egy kapás napszáma az összeírás szerint ebben az időben 10 krajcár volt; a 15 forintért tehát alaposan meg kellett dolgozniuk a doroszlói cégérszedőknek. Az erdőben tekintélyes mennyiségű fagyöngy lehetett, s jó áron tudták eladni: másképpen nem ért volna meg nekik 150 napi kapás napszámot.

A velemiek szerint enyvfőzésre csak az a cégér volt jó, amelyik tölgyfán, gesztenyefán, vagy cserfán nőtt: a többit nem szedték. Volt olyan cégérszedő is, aki a leszedett bogyót nem maga főzte meg, hanem eladta olyannak, aki enyvet főzött belőle. A megszedett és leszemelt bogyót kissé megrohasztották, aztán megfőzték. Nagy, 6—8 literes fazekakban főzték. 8—12 darab mázatlan cserépfazekat tettek két sorban egymás mellé a földre és alaposan tüzeltek mellettük, míg ki nem főtt egészen a bogyó leve. Erősen főzték, de nagyon forrnia nem volt szabad, mert könnyen elégett. Gyantát is tettek bele egy keveset, de nem mindig. Akkor a patak vize mellett egy lapos kövön kiverték belőle a magot és már készen is volt. Nagy hordókba tették és messzi vidékekre vitték eladni. Madárfogáshoz, légyfogáshoz használták a németek, azoknak hordták. Házról-házra jártak, úgy kínálták, míg el nem fogyott. Eltartott bele egy hónapig, mire lefogyott a kocsiról, mert drága holmi volt. Egy forintért abban az időben legfeljebb egy maréknyit adtak belőle.

Kőszegszerdahelyen az öreg Pápay Ferenc (73 éves) emlékezik még az enyvfőzésre. Szerdahelyről 5—6 család járt el fagyöngyöt szedni; rajta kívül nem él belőlük már senki. A cákiak, meg a doroszlaiak az ő idejében nem jártak fagyöngyért, a velemiekből is csak 1—2 család. Nehéz mesterség volt, de jól fizetett, ha minden sikerült. Sok csak főzte, főzte a bogyókat, de nem lett belőle semmi. Pápay bácsi Somogyban is járt az apjával: Bélavár, Vízvár, Kanizsa környékére; a szepetneki erdőn is voltak. Legtöbbet mentek azonban a devecseri és a herendi erdőbe. „Augusztus végén mentünk és 4—5 mázsát szedtünk egyszerre. Akkor hazajöttünk és kifőztük. Ha még jó idő volt, más erdőre is mentünk. Szeptemberben is. Egypár napra még Mindenszentek után is elmentünk közelebbre: Vép, Acsád, Szentgyörgy kisebb erdeibe." — mondja az öreg. Nem mindenhol

[7] Vas megye levéltára: Rumi Massza Számadásai.

kellett fizetni azért, hogy leszedhessék a fagyöngyöt: sok helyen még örültek is neki, hogy leszedik és elviszik.[8]

Utoljára 1900 körül mentek fagyöngyöt szedni. Ekkor már kezdtek lepusztulni a nagy erdők. Csak öreg fák tenyésztik a fagyöngyöt; fiatal erdőkben nincs. A fagyöngy csomókban van a fán. Csak a gesztenye, a cser és a tölgy fagyöngye jó enyvfőzésre; fagyöngy van gyümölcsfákon is, de ez nem jó enyvnek. A fagyöngyszedőknek nagyon kellett ügyeskedniök, ha nem akartak hiába kódorogni. Egész nap nagy fákat kellett mászniok; ügyelniök kellett, hogy le ne potyogjanak. 3 méteres nagy rudakra fakampókat tettek és a vastag ágakra ráakasztották. A fiatalabbak a sima kampószáron felmásztak a fára. A fagyöngyöt mindenestől letördelték, aztán kengyeles fűhordó ruhával összehordták egy csomóba. Tanyát ütöttek egy helyen az erdőben, aztán tüzet raktak, hogy ne fázzanak. Sokszor már nagyon hidegek voltak úgy estefelé. A fürtökről a bogyót *lecsipogatták*, aztán zsákokba rakták és vonaton teherárúként hazaküldték, mikor már vonat is volt. Ameddig lehetett, vonattal mentek, eztán gyalog, mert kocsit vinni nagy költség volt. Ennivalót is vittek magukkal, kenyeret, szalonnát. Útközben vettek is, meg találtak is ezt-azt az erdőben.

A fagyöngyöt otthon főzték meg. Pléhfazékban nem főzték, mert abban megfeketült volna. 8—10 literes mázatlan gerencsérfazekakban főzték. 10—12 fazékkal főztek egyszerre, hogy kiadós legyen. Két sorba rakták a fazekakat, egymással szemben, köztük volt a tűz. Mindegyik fazékban ujjnyi vastag pálca volt, azzal keverték a bogyókat. Egy pálcával nem lehetett mindegyik fazekat keverni, mert sok ráragadt és lecsöpögött, kárba ment volna, ha egyik fazékból a másikba viszik a pálcát. Sokáig kellett főzni, míg a bogyók teljesen szét nem mentek. Ekkor az egész enyv besűrűsödött és az egész egyben a pálcára ragadt. Egy nap kétszer tudtak a fazekakban enyvet főzni; órára nem lehet megmondani, hogy mennyi ideig főzték; azt tudni kellett. Ha hanyagul főzték, nehezen főtt meg. Nagy főzés kellett neki; mindig forrnia kellett. Tudni kellett, hogy mikor elég sűrű; csinálni kellene, úgy nem lehet azt elmondani, hogy ne lássa az ember.

A fazekakból *itatóssajtárok*ba töltötték. Nem is kellett azt tölteni, mert majdnem az egész ráragadt a *keverő botra*. Ezzel együtt kiemelték jóformán, csak egy keveset kellett még kikotorni a fazékból. Egy sajtárba 4—5 fazékkal tettek. 1½ m hosszú, nyújtófa vastagságú *durung*gal keverni kezdték és addig keverték az egészet, míg újra össze nem állt. Akkor kivették belőle a botot és hideg vízzel leöntötték az enyvet, míg annyira le nem hűlt, hogy gyúrni tudták. Kézzel jól meggyúrták és kifacsarták belőle a vizet. Ekkor az enyv szép tiszta, átlátszó lett, csak a magok nyomai látszottak meg benne. Félfenekű hordókba tették és úgy szállították kocsival fuvarosok Bécsújhelyre, meg Grácba. Osztrák nagykereskedőknek adták el mindig az egészet: 200—250 forintért vettek meg egy mázsát.

[8] Kőszeghegyaljai fagyöngyszedőink a fagyöngy legsűrűbb dunántúli telephelyeit keresték fel; érdemes összevetni ezeket a közléseket Roth Gyula fagyöngymonográfiájának elterjedési térképével. Erdészeti Kísérletek 1926. évf. melléklete. L. még Boros Ádám, u. o. 65—66. l.

Az általam bejárt kőszeghegyaljai falvakban már csak 1—2 öregember emlékezik reá, hogy milyen jó keresetet jelentő foglalkozása volt régen az enyvfőzés az öregeknek. Pável Ágoston részletesebben írja le a magyarországi vendek rigászását és madárlépfőzését, mint ahogyan én fel tudtam kutatni.[9] Valószínű, hogy a kőszeghegyaljai enyvfőzésnek is voltak még apróbb mesterfogásai, amelyek már nyomtalanul eltüntek azokkal az öregekkel, akik valaha gyakorolták ezt az erdei mesterséget. Pápay bácsi is úgy tudja, hogy az osztrákok madarat fogtak az enyvvel, azonban ahogyan ők elkészítették, még nem lehetett erre használni.Pápay bácsi nem járt el az apjával, amikor az eladta az enyvet, így csak az apja előadásából tudja, hogyan használták az enyvet az osztrákok. Egy marékkal kivettek belőle, balta fokával, vagy kalapáccsal tuskón vagy kövön szétverték egészen simára: megtörték benne a magokat. Ekkor lábasba tették, — ez már lehetett pléhlábas is, — lenmagolajat tettek rá és addig főzték, míg fel nem higult és össze nem elegyedett. Pálcákra kenték és úgy fogták vele a madarakat. Így az enyv nem fagyott meg a hidegben sem. Bogarak fogására is használták. (A *légy* szó helyett inkább csak a *bogár* szót használják errefelé.) Pápay bácsi apja beszéde nyomán megpróbált madarat fogni az enyvvel. Magos kendert tett csaléteknek, mert a stiglic messziről megérzi a szagát és rászáll az enyves pálcára. Nagyon könnyen lehet így madarat fogni, de a környéken seholsem fogtak madarat a felnőttek, legfeljebb némelyik gyerek. „Csak mint gyerekek próbálgattuk ezt is a faluban. Az osztrákok meg is ették a madarat. Azt mondják a fenyőrigó nagyon jó, de én meg nem ettem volna!" — mesélget a gyermekkoráról Pápay bácsi.

Velemben az öreg Kapiller bácsiról mesélik, hogy leginkább csak a fagyöngy összevásárlásával és főzésével foglalkozott. A fiai sokszor elloptak az összehordott fagyöngy egy részét huncutságból, aztán újra eladták neki jó pénzért. Nem ők, hanem a pajtásaik, aztán együtt elmulatták. — „Legények, nem a magam cégérgyit veszem meg?" — kérdezte tőlük nevetve, mert tudta ő is fiatalkorából, hogy milyen *huncut partéka a legény;* kiváltképpen, ha mulatni akar. Az öreg Kapiller szokta a kész enyvet is megvenni az egész környéken; mindenki odavitte, akinek nem volt kedve, vagy módja árulni. Bécsbe, meg Bécsújhelyre szállította az öreg nagy faabrincsos hordókban. (Még most is mutattak olyan félfenekű hordót az udvaron, ami valamikor enyves hordó volt.) A mult század végén még érdemes volt enyvet főzni, mert a hajógyárosok szívesen vették. Hajódeszkák ragasztásához használták leginkább ezt az enyvet, mert a vízben nem engedett ki.

Joó János írja Kőszegszerdahelyről írott vázlatos monográfiájában,[10] hogy a faluból 40—50 évvel ezelőtt még sokan jártak el távoli vármegyék erdőségeibe fagyöngyöt szedni, melyet a gyáraknak adtak el enyvkészítés céljaira. Joó a fagyöngy feldolgozásának módjaira nem gyüjtött adatokat, ellenben feljegyezte azt az érdekes adalékot, hogy az akkori pap, László János nevű plébános, naplójában nagyon kárhoztatja ezt az „erkölcstelenségre csábító és oláhcigányokhoz, nem keresztény katolikusokhoz illő életmódot." Joó János szerint a fagyöngyszedés idején legények és leányok több hónapig otthonuktól távol éltek és többnyire az erdőségekben, saját

[9] NÉ. XXXIV (1942), 151—153.
[10] Készült 1947-ben; kézirata a szombathelyi múzeum adattárában. (K—52. sz.)

maguk által eszkábált kunyhókban laktak. Pápay bácsi szerint fiatalok-nak való volt ez az élet, de erkölcstelenség nem volt benne, mert az egész család ott volt; a fiatalokra apjuk-anyjuk, vagy rokonuk ügyelt fel. Azon igyekezett az egész család, hogy minél több fagyöngyöt szedjen és így minél nagyobb keresethez jusson, hogy tudjanak maguknak ruhát, meg ennivalót venni és ne kelljen egész télen koplalniok. A szülők akkor is arra nevelték a gyerekeiket, hogy dolgozzanak és becsületes munkával keressék meg a kenyerüket, nem pedig arra, hogy erkölcstelen életet éljenek és akárkivel összeadják magukat. „Nagyon *megszólták* azt a legényt, vagy azt a lányt, aki a szerelemben felelőtlenül viselkedett." — erősítgeti Pápay bácsi.

Pauer Arnold írja, hogy „Magyarország e nyugati tája valóságos eldorádója volt a fehér fagyöngynek: a gesztenyén való előfordulása is Vas megyében bizonyosodott be. Bár félig élősködő, az útszéli fáknak nem nagyon árt és télen pedig szép zöld dísze a vidéknek."[1] Ma már ritkán fordul elő a kőszegvidéki enyvfőzés megszűnése is a növény megritkulásával függ össze elsősorban. Mivel ezen a vidéken nem madarásztak, a növény háziipari feldolgozását a belőle nyert enyv értékesítési lehetőségei mozdították elő. Látjuk, hogy milyen nagy gyüjtögetési területre volt néhány családnak szüksége ahhoz, hogy a gyüjtögetés útján szerzett növény komolyabb keresethez juttassa és maga a gyüjtögetés is igen fáradságos munka volt. A szentgotthárdkörnyéki vendek madarászok, saját szükségleteik kielégítése végett ma is eljárnak fagyöngyöt szedni, bár nékik sincs szükségük olyan nagy mennyiségre, mint régen, mert ma a madarászat jelentősége is csökkent. (A madarak piaca is Ausztriában volt inkább.) Kőszeghegyalján a mindinkább ritkuló növény gyüjtése és feldolgozása a jövedelmezőség csökkenésével és a kisüzemű mezőgazdaság tökéletesedésével szünt meg végképpen. (A lakosok ezenfelül a városi nyaralók révén is jelentős mellékkeresethez jutottak, mely évszázadunk eleje óta mindig csak nőtt.) Az enyvfőzés nyomnélküli eltűnése azt is igazolja, hogy a kőszeghegyaljaiak valóban nem foglalkoztak madarászással: a fagyöngy gyüjtését csupán a kedvező értékesítés lehetőségei fejlesztették kenyérkereső foglalkozássá.

Dömötör Sándor

Заготовка клея из омелы в местности Кесегхедьалья

Автор приводит данные о том, что в местности Кесегхедьалья производилась варка клея из двух сортов омелы Viscum album L., Loranthus Europaeus L... В этой местности этот клей употреблялся для ловли птиц. Употребляли его и в начале текущего столетия, включительно.

Leimkochen aus Mistel in Kőszeghegyalja (Westungarn)

Der Verfasser teilt uns Daten mit über das Leimkochen von zwei Arten der Mistel (Viscum album L. und Loranthus Europaeus L.), welchen Leim man in Kőszeghegyalja bis einschliesslich Anfang dieses Jahrhunderts beim Vogelfang verwendet hat.

[1] Pauer Arnold: Vas vármegye természeti emlékei. Szombathely. 1932. 51 l. 3. sz. jegyzetben. Vö. Jávorka: Magyar Flóra. Bp. 1926. 262. l.

Az Ibykus darvai-féle típus magyarnyelvű feldolgozásaihoz

Beke Ödön (Ethn. LVIII. 124—125.; 274—275.) és *Katona Imre* (Nyr. LXXIV. 367—368.) az Ibykus darvai tárgyhoz a magyar néphagyományból, *Dömötör Sándor* az irodalomból is hoz párhuzamot (Ethn. LIX. 164—165.). Ez utóbbihoz közlöm a következőt. *Radó Antalnak.* A fügefa című költeménye elmondja, hogy Salamon Ibn Gábirol, spanyolországi héber költőt a mór Szelim Valenciába kertjébe csalja, írói féltékenységből egy fügefa alatt leszúrja és holttestét elássa. A haldokló költő a fügefát szólítja fel bosszúra. A fa tavasszal korán termi meg hatalmas gyümölcseit. Ezrek járnak csodájára és kérdik okát. A mór titokzatosan hallgat. A király vallatására végre megtörik, bevallja a gyilkosságot. Másnap a fügefára — tettének tanújára és bosszúlójára — akasztják fel (IMIT Évkönyve. 1898. 56—58.; Dalok és történetek. Bp. 1899. 113—116.). A német nyelvterületen ennek két fogalmazása ismeretes: *Heineé*, aki Jehuda ben Halevy-je negyedik részében beszéli el (Romanzero) és *L. Weiselé* (Der Feigenbaum als Zeuge), aki a Sippurim című gyüjtemény számára dolgozta fel (Prager Sammlung jüdischer Legenden. Előttem új kiadása van: Wien und Leipzig, 1921. 145—149.). *Weisel* nyomán ültette át magyarra már *K. Janka* (Magyar Izraelita. II. 1862. 287—288., 296—297.). *Weisel* lehetett a forrása *Radó Antalnak* is. A monda legkorábbi említője az olasz Gedáljá Ibn Jáchjá (XVI. század) krónikája, a Sálselet Hákábbálá (ed. Varsó, 1902. 18b.). Nincs meg itt az a rész, hogy a haldokló Gábirol tanuul hívja a fügefát. Részletesebben jegyzi le a mondát az egyiptomi József Számbári krónikája a XVII. században. A jiddis Máásze-Buch című népkönyv (első kiadása: 1602.) egyik meséje gyilkossággal kapcsolatban együtt szerepelteti a tanuul hívott madársereget és a gyilkosnak — a Három jótanácsban szereplő — áruló nevetését (Ma'aseh Book. ed. *M. Gaster.* II. Philadelphia, 1954. 533—535. Nr. 218.; *M. Gaster:* The Exempla of the Rabbis. London—Leipzig, 1924. 265—266. Nr. 431. Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde. II. 1898. 21—22., 71.).

Scheiber Sándor

Журавли Ибикоса

Автор дает новейшие данные из венгерского фольклора к мотиву журавлей Ибикоса.

The crows of Ibykos

The author gives new data from Hungarian folklore to the motive of the crows of Ibykos.

ADATOK A NÉPRAJZ TÖRTÉNETÉHEZ

A Néprajzi Múzeum története a Magyar Tanácsköztársaság alatt

1919. márc. 21—1919. aug. 1.

A magyar néprajztudománynak igen elhanyagolt területe: saját történetének feltárása. Ezen a téren eddig a legtöbb eredményt a folklórkutatók mutathatják fel, de a néprajz többi területén a munka még megindításáig is alig jutott el. Az Etnographia újabb számai szép számmal tartalmaznak adalékot a néprajz történetére vonatkozólag, sőt egy nagyobb tanulmány a magyar néprajzi munka megindulásának egy igen fontos korszakát világítja meg (vö. Sándor István, Első néprajzi kiállításunk és Xántus János. A kiállítás 80. évfordulójára Ethn. LXII, 185—204.)

A most induló munkánál figyelembe kell vennünk és követnünk kell azokat a hatalmas eredményeket, amelyeket a szovjet néprajz az orosz és a szovjet néprajz történetének megírása területén elért. Nemcsak a néprajzi folyóiratokban jelennek meg összefoglaló cikkek, kisebb részleteket megvilágító fejtegetések vagy fontos adatokat tartalmazó közlések, hanem külön önálló munkákban adják ki egy-egy kiváló tudós munkáit, jegyzeteit, életének történetét mindig saját korába beleágyazva (vö. pl. *Mikluho-Makláj N. N.* Összes művei (Ethn. LXII. 240.). A szovjet néprajz történetének kutatói a háború utáni első ötéves terv folyamán (1946—1950) már hatalmas munkát végeztek ezen a téren s ennek a munkának az alapján 1950-ben megkezdhették „Az orosz néprajz, antropológia és folklorisztika története" c. háromkötetes kiadvány előkészítését. Ebben a munkában a szovjet néprajz kimagasló művelői vesznek részt (Tokarjev Sz. K., Koszven M. O., Csicserov V. I., Levin M. G.), akik máris kidolgozták a munka teljes tervezetét (Sz. E. 1951. 2.216—217.). De a szövetséges köztársaságok vezető néprajzi intézetei is megindították az ilyen irányú munkát (Sz. E. 1951. 2. 233; vö. még pl. Kratkie Szoobscsenija XII (1950), 55—58. a Lett SzSzK-ra vonatkozóan stb.) s ennek eredményei máris jelentkeznek.

* * *

A fehérterror mocskolódó cikkekkel igyekezett a Tanácsköztársaság múzeumpolitikáját ócsárolni (vö. pl. Czakó Elemér: Közgyűjteményeink a vörös uralom alatt. Magyar Múzsa 1920. 410—415). Így volt ez nemcsak a múzeumok, hanem az életnek minden más területén is. Ezzel kapcsolatban állapítja meg Rákosi elvtárs:

> A Magyar Kommunista mozgalom becsületbeli tartozása, hogy a kommün emlékét megszabadítsa attól a mocsoktól és rágalomtól, melyet

az ellenforradalom oly szívósan szórt rá, s kijelölje helyét a magyar történelem legfényesebb eseményei között.

(A Magyar Tanácsköztársaság 1919. Szikra, 1949. Bevezetőlap.)

Ezért fordul a magyar néprajz történetének kutatója különös érdeklődéssel és szeretettel a dicső 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság korszaka felé, mely állandó harcai közepette is mindig gondoskodott a tudományos intézetekről, (vö. A Magyar Tanácsköztársaság 1919. 161.) köztük a Néprajzi Múzeumról is. A hézagos adatok alapján is kibontakozik előttünk a feladatoknak és a lehetőségeknek az a hatalmas távlata, melyeknek megvalósulása 1919-ben abbamaradt ugyan, de az 1945. évi felszabadulás új és nagyszerűbb feladatok felé indította el a népet szolgáló múzeumainkat.

„Lukács György szerint az egész Nemzeti Múzeum eddigi gyűjtési rendszere — még a természetrajzi tárakban is — a feudális faji ideológia leghűségesebb kiszolgálója" (Czakó Elemér: Közgyűjteményeink a vörös uralom alatt, Magyar Múzsa 1920. 410—415, Vö. még Ethn. LXI, 239.). Éppen ezért sürgősen szükség volt az egész Nemzeti Múzeum eddigi rendszere átszervezésére. A Közoktatásügyi Népbiztosság ilyen irányban megtette a szükséges intézkedéseket.

Közoktatásügyi Népbiztostól. 93.908/1919.—3. sz. A Nemzeti Múzeum átszervezésével kapcsolatosan a múzeum anyagának célszerű átcsoportosítása érdekében átszervező bizottságot alakítottam. A bizottság elnökévé a művészeti és múzeumügyek politikai megbízottat, helyettes elnökévé Kenczler Hugót neveztem ki. — A bizottság tagjaivá a Nemzeti Múzeum tisztviselői közül: Alföldi Andrást, Harsányi Pált, Győrffy Tibort, Mészáros Károlyt, Oroszlán Zoltánt, Paulovits Istvánt, Rédey Tivadart, Semayer Vilibaldot, Varju Elemért, továbbá a Nemzeti Múzeumba szolgálattételre beosztott Kőszeghy Elemér kassai múzeumigazgatót nevezem ki. A bizottsági tagok munkabeosztásuk, feladatuk, valamint a bizottság szabályzatát illetőleg művészeti és múzeumügyi politikai megbízottaktól, mint a bizottság elnökétől kapnak további utasítást. Ezt önnel tudomásul vétel és az érdekeltek értesítése érdekében közlöm. Budapest, 1919. május hó 12-én, a népbiztos helyett Fogarassy s. k. csoportvezető. P. H. Fejérpataky László elvtársnak, a Nemzeti Múzeum főigazgatójának, Budapest.

(Másolat az Országos Néprajzi Múzeum Irattárában, 576. Nemzeti Múzeum szám.)[1]

A Nemzeti Múzeum régi emberei azonban mindent elkövetnek, hogy gátolják és késleltessék ezt az átszervezést. Így Fejérpataky László főigazgató a megbízatást az érdekeltekkel több, mint egy hónappal később, csak 1919. június 14-én közölte. Minden késleltetés ellenére is a bizottság június hó folyamán összeült s elkészítette az egész Nemzeti Múzeum átszervezésére vonatkozó tervét. A terjedelmes tervezetből csak azokat a részleteket köz-

[1] A rendelkezésben a hibásan írt nevek helyett Győrffy István és Mészáros Gyula értendő. Így a Néprajzi Múzeumot a bizottságban összesen három tag képviselte. Ebben az időben a következő tudományos munkaerők dolgoztak a Néprajzi Múzeumban: Semayer Vilibald, Mészáros Gyula, Győrffy István, Kemény György, Schmidt Tibold, Lajtha László és Ács Lipót berendelt középiskolai tanár. A múzeum dolgozóinak teljes létszáma: 18.

löm, melyek a Néprajzi Múzeumra vonatkoznak, illetőleg, amelyek mutatják a Néprajzi Múzeumnak a Nemzeti Múzeum egészébe való beleilleszkedését. Az átszervezés alapelveit a következőkben állapították meg:

Az anyag kiválasztásának pillérszerű alapelve, hogy a művészet elvei egyetemesek és általánosak, s hogy az egyetemes és általános elvek a magyar művészetre éppúgy állanak, mint a nem magyarra s hogy ennek alapján magyar és nem magyar anyag közt ebből a szempontból különbséget tenni nem szabad. Más fontos elv az, hogy a sorozatok teljessége s a bemutatandó típusok élessége a tömegnevelés legjobb, legcélravezetőbb eszköze. A művészeti gyűjtemények objectumainak művészetileg kell mondani valamit, a kultúrhistórikai gyűjtemény darabjait nem az esztétikai érték, hanem használatban való szerepük szempontjából kell tekinteni s a mérték mindig az, hogy a tárgynak ez a „használati" funkciója, a tárgy helye a társadalmi munkában hogyan jut kifejezésre. Hogy mi hová kerüljön, arra nézve a direktívát az egyes múzeumok munkaszándéka és munkaterve adja meg, ami egyebek közt az egyes múzeumok tagozódásában jut kifejezésre. Ebben a tagozódásban természetesen a Nemzeti Múzeumra nézve nem a multban történt beosztás marad érvényben, hanem az az új tagozódás, aminek a liquidálás lefolytatása után ki kell alakulnia. A Nemzeti Múzeumból a természetrajzi gyűjtemények és a könyvtár kikapcsolódása s liquidálása végrehajtása után egy néprajz-kultúrtörténeti múzeum marad vissza, mely a következőképpen oszlik fel a végzendő feladatok szerint osztályokra:

I. Antiquarium
- *a)* Őskor
- *b)* Római kor
- c) Népvándorlás kor
- *d)* Egyiptomi gyűjtemény
- *e)* Éremgyűjtemény

II. Néprajzi Múzeum
- *a)* Tárgyi néprajz
- *b)* Emberföldrajz és demographia
- *c)* Általános ethnológiai és néplélektan
- *d) Folklore*

III. Kultúrhistórikai Múzeum
- *a)* Társadalmi rétegek és azok lakásai, osztálytagozódás, foglalkozásuk
- *b)* Céhemlékek és ipartörténeti emlékek
- *c)* Viselettörténeti emlékek
- *d)* Fegyvertörténeti gyűjtemény
- *e)* Tudományos eszközök (astron. gyógyszerészet)
- *f)* Éremgyűjtemény

IV. Történelmi Képtár
- *a)* Metszet és Rajzgyűjtemény

(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 135/1919)

A tervezet már az első pillanatban is sok ellentmondást mutat, pl. az Éremgyűjteményt két helyre is beosztja, a néprajzot láthatólag a parasztságra korlátozza, az anyag a beosztás alapján több helyre is kerülhet. Mind-

ezek ellenére a beosztás alapvetően új s igyekszik lépést tartani a gazdasági, társadalmi változásokkal. Először veti fel konkréten azt, hogy a múzeum „Társadalmi rétegek és azok lakásai, osztálytagozódás" kérdéseivel foglalkozik. S mindent összevetve a tervezet egy általános társadalomtudományi múzeum alapját akarta megvetni. A végrehajtás módját a tervezet az alábbiakban vázolja:

A liquidálás a Nemzeti Múzeum régiségtárában, könyvtárában és néprajztárában indul meg lehetőleg egyszerre. A liquidálások munkáját albizottságok végzik. Minden albizottság két vagy három tagból áll és az albizottságok munkájában a lehetőség szerint az érdekelt múzeumok igazgatói és bizottság vezetői is részt vesznek. Az albizottságok összeállítása olyan, hogy minden albizottságban a liquidáló nemzeti múzeumi osztály mint átadó s a tárgyakat magába beolvasztani kívánó múzeális osztály, mint átvevő egy-egy taggal képviseltetik. *(U. o.)*

Az egyes albizottságok a következő, a Néprajzi Múzeumot érdeklő kérdésekben kellett határozatot hozniuk:

7. Néprajzi Tár átadja a keletázsiai tárgyakat a Keletázsiai Művészeti Múzeumnak.
Albizottság: Mészáros Károly (Gyula), Takács Zoltán, Antal Frigyes.

8. „ „ átadja az egyiptomi tárgyakat az Antiquariumnak
Igazgatók: Semayer Vilibald, Petrovics Elek. Paulovits István.

9. „ „ átadja az Iparművészeti Múzeumnak az iparművészeti szempontból fontos tárgyakat.
Albizottság: Semayer Vilibald, Antal Frigyes, Csányi Károly.

10. „ „ átadja a Kultúrtörténeti Múzeumnak a kultúrtörténeti tárgyakat.
Albizottság: Győrffy Tibor (István), Varju Elemér.
Igazgató: Semayer Vilibald.

13. Könyvtár átadja a néplélektani és néprajzi anyagot a Néprajzi Múzeumnak.
Albizottság: Róheim Géza, Madarassy László és a könyvtárügyi politikai megbizottak
Igazgató: Semayer Vilibald *(U. o.)*

A tervezet ezekután megállapítja a tárgyak átadásának módját és a munkamenetét:

A bizottság a megjelölt időben megjelenik a szóba jövő gyűjteményben, átnézi elsősorban a múzeumi termeket, melyekben a kérdéses tárgycsoport darabjai vannak elhelyezve s darabról-darabra haladva megejti a kiválasztást. A kiválasztásnál a sok fölös vita elkerülendő s mindkét fél kölcsönösen támogassa egymást annak a magasabb célnak elérésében, hogy minden tárgy a maga helyén legyen. *(U. o.)*

Időközben elkészült a Néprajzi vagy új nevén Néptudományi Múzeum beosztásának teljes tervezete is, amelyet egy költségvetési tervezetből isme-

rünk (Néprajzi Múzeum Irattára 98/1919).[2] E szerint a múzeum a következőképpen tagolódik, és a következő munkaerőket vették tervbe az egyes osztályokon:

Központi iroda. Ennek személyzete: igazgató, adminisztratív vezető, titkár, számvevő, pénztáros, könyvelő, gépíró, irodai segédmunkás.

Osztályok:

1. *Emberföldrajz-demográphia:* osztályvezető, 4 szaktisztviselő, rajzoló, gépíró.

2. *Ergológia:* osztályvezető, 7 szaktisztviselő, 2 gépíró, 3 irodai segédmunkás, 3 fényképész, 2 asztalos, 2 lakatos.

3. *Néplélektan és általános ethnológia* (ez az osztály a nemzetközi anyag kezelését is végzi): asztályvezető, 6 szaktisztviselő, 2 fordító, 2 gépíró, könyvtári gyakornok.

4. *Folklore:* osztályvezető, 4 szaktisztviselő, gépíró.

5. *Népzene:* osztályvezető, 3 szaktisztviselő, gépíró.

Az összes osztályok részére: 2 laboráns, 12 segédmunkás, 1 soffőr, 1 kocsis.

Ilyen hatalmas intézmény számára azonban az Iparcsarnok múzeum számára teljesen alkalmatlan épülete nem volt megfelelő. Ezért a múzeum vezetősége mindent elkövetett, hogy új épülethez juthasson az intézmény. Az ilyen irányú tárgyalások meg is indultak, több épület fel is vetődött, amit az is mutat, hogy az 1919—20-as költségvetés tervezet jelentős összeget biztosít az új múzeumi épület átalakítására, a múzeumi tárgyak átköltöztetésére, láda és csomagolási költségekre, ezért kér teherautót és kétlovas kocsit a múzeum. Az új helyen a lehető legsürgősebben fel akarják állítani a kiállításokat, hogy az a dolgozók művelődésének emelésére álljon; ezzel kapcsolatban Semayer Vilibald az „Ergológiai Osztály" kiszemelt vezetője a következőket állapítja meg:

> Másik megjegyzésem az, hogy a segédmunkások közül épp azok hiányoznak, akikre az új berendezéshez a legégetőbb szükségünk lesz, t. i. egy-két nyomdász, egy-két könyvkötő és a bábúkat készítő és azokat jókarban tartó egy-egy cachirozó és papírmache munkás. Ezek nélkül a létesítendő új múzeum berendezéséhez még hozzáfogni sem lehet. A fölvett három fényképész közül egy-kettőnek a filmfelvétel és kidolgozáshoz is kell értenie. Ugyszinte hiányoznak a portások, fűtők, gépészek, kertészek, éjjeliőrök és teremőrök, akikre kü'ön épü'etben okvetlen szükség van.
>
> *(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 96/1919.)*

Természetesen a felállítandó „Néptudományi Múzeum" megfelelő szakemberekkel való ellátása komoly nehézségekbe ütközött, ezért felmerült az utánpótlás kérdése, erről Győrffy István így vélekedett:

> Akinek 3 évi múzeumi gyakorlata van, abban az Osztályban szakvizsga nélkül is kinevezhető tisztviselőnek, ha egyébként is megfelel a M. N. Múzeum követelményeinek. Nem múzeumi ember a M. N. Múzeum-

[2] Ezt az iratot ugyan 1919. augusztus 2-ról keltezték, de egyes részleteit már 1919. július 18-án kelt (96/1919) részlettervben is szóról-szóra megtaláljuk, ezért készítését július első felére tehetjük s a meglevő iratot csak egy későbbi másolatnak tarthatjuk.

igazgató, az oszt. igazgató és az osztályokat kezelő tiszviselők bizottsága előtt tegyen felvételi vizsgát, s kineveztetése vagy áthelyeztetése ennek eredményétől függjön.

(Országos Néprajzi Múzeum Irattára szám nélkül. 1919.)

Az utánpótlást megfelelő állásokkal is támogatni kell ezért Semayer Vilibald megállapítja:

Fel kell továbbá vennünk néhány gyakornoki állást is, mert hiszen az intézet fejlödését csakis a tudományos sucrescentia biztosítja. Ez utóbbiak természetesen kimondottan az „ergológiai osztályhoz" nevezendők ki.

(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 96/1919.)

A fenti tervek mellett jelentős változás következett be akkor a Néprajzi Múzeum szervezetében, amikor megalakult 1919. május 23-án a Nemzeti Múzeum Embertani Osztálya Bartucz Lajos vezetésével. Ezt egy későbbi rendelet a Természettudományi Múzeumhoz csatolta:

Közoktatásügyi Népbiztosságtól. 153.287/1919. VI.—1. szám. A Természettudományi Múzeumok és Társulatok Direktóriuma folyó évi június 17-ikén 96/1919. szám alatt kelt felterjesztése és nevezett Direktóriumnak a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára vezetőjével történt megegyezése alapján elrendelem, hogy a Néprajzi Múzeum anthropológiai anyaga (körülbelül 300 koponya), 20 csontváz és a Néprajzi Múzeum anthropológiai laboratóriumának felszerelései (mérőeszközök), továbbá az ugyanott lévő könyvtár anthropológiai művei (körülbelül 300 kötet) a Természettudományi Múzeum Embertudományi Osztálya részére átengedtessék. Erről a vezetőséget tudomás végett azzal értesítem, hogy egyidejűleg felhívtam a Természettudományi Múzeumok és Társulatok Direktóriuma Vezetőségét, hogy az átengedett tárgyak átvétele és átszállítása végett lépjen a vezetőséggel és a Néprajzi Tár vezetőjével érintkezésbe.

Budapest, 1919. július hó 5.

A népbiztos rendeletéből: Mészáros Károly osztályvezető.

(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 94/1919.)

Az új osztály vezetésével május 23-án Bartucz Lajos egyetemi m. tanárt bízták meg, aki minderről az alábbiakat állapította meg:

Sajnos a becses koponya és csontváz gyüjtemény nagy részét, melyet pedig már két ízben rendeztem, a legnagyobb összevisszaságban, ládákba zsúfolva, vastagon porral és piszokkal fedve, sőt részben összetöredezve találtam, úgy, hogy az anyag ideiglenes rendbeszedése is egy hónapot vett igénybe. Az anthropológiai műszerek szintén berozsdásodva s részben használhatatlan állapotban kerültek elő. Az ilymódon összegyűjtött anyagról pontos jegyzéket vettem fel s a Közoktatásügyi Népbiztosság rendelete alapján az erre a célra kijelölt Wenckheim-villa (Kelenhegyi-u. 16.) helyiségeibe szállíttattam, ahol mindenekelőtt a koponyákat és csontvázakat a piszoktól megtisztíttattam, és megkezdtem azok tudományos rendezését. Egyúttal a múzeumi igazgatóság és a népbiztosság engedélyével az új osztály részére térképeket s a Calderoni-cégtől 17.500 kor.-értékű modellt, praeparatumot stb. vásároltam s a koponyák elhelyezésére 10 db. polcot készíttettem.

(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 158/1919.)

A Közoktatásügyi Népbiztosság minden támogatást megad az új tudományos intézet fejlődésére, annál vadabb dühvel igyekezett minden elért eredményt megsemmisíteni a reakció már 1919. augusztusában. Erről írja Bartucz Lajos:

> Augusztus hó közepén azonban átiratot kaptam, mely az Embertani Osztályt megszünteti s így a megkezdett munkát kénytelen voltam abbahagyni.
>
> *(U. o.)*

De a Wenckheim villa tulajdonosai is sürgetik, hogy vigye el onnan az anyagot a Nemzeti Múzeum, mert nem vállalnak érte felelősséget:

> A gyűjteményt február elején (1920) átszállíttattam a Wenckheim-villából a Nemzeti Múzeum Ásványtárának pincéjébe, ahonnan alkalmas időben ki lehet hozatni az Osztály helyiségébe. A Calderoni-cég anyagát visszaadattam Bartucz által a Cégnek, aki azt készséggel visszavette.
>
> Bpest, 1920. II. 4. Dr. Bátky min. biztos.
>
> *(U. o.)*

Az anyag, mely korábban sem volt megfelelően elhelyezve a Néprajzi Múzeumban, még rosszabb helyre egy pincébe került, a munkaeszközök pedig vissza a „Cég"-hez.

A Néprajzi Múzeum kiállításait a Tanácsköztársaság ideje alatt általában nyitva tartotta, csak május 3-tól zárta be rövid időre, amikor

> a Forradalmi Kormányzótanács Budapestet hadműveleti területnek nyilvánította ki s miután Haubrich népbiztos elvtárs minden csoportosulást betiltott, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménytárai, a könyvtárat is beleértve, további intézkedésig zárva tartanak.
>
> *(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 86/1919.)*

A hónap közepe táján azonban már újra nyitva van a múzeum, mert a Tanácsköztársaság annyi égető kérdése között is fontosnak tartja, hogy a múzeumok a munkásság tudományos képzésének szolgálatába álljanak. Plakátokon hívják fel a figyelmet többek közt a múzeumok jelentőségére:

> Közoktatási Népbiztosság VII/3. ügyosztály.
>
> Proletárok, Testvérek!
>
> *A múzeumok és paloták kapui, a gyönyörű kastélyok és színházak eladdig zárt termei kitárultak az öklötök csapása alatt.* Meg kell tanulnotok látni a szépet, munkában elsatnyult és meggyilkolt érzékteknek fel kell támadnia, hogy részesei lehessetek minden harcotok és szenvedéstek eredményének, a kultúra, a szépség birodalmának. Ezt nem lehet forradalommal, erőszakkal elfoglalni, kisajátítani. *Ezt tanulással, munkával lehet.*
>
> *(A Magyar Tanácsköztársaság 1919. 163.)*

Ezzel egyidőben a múzeumokhoz is fordul a Közoktatásügyi Népbiztosság a munkáslátogatások érdekében:

> Közoktatásügyi Népbiztosság VII/3. ügyosztálya, 124. szám.
>
> Budapest, 1919. május 20.
>
> A Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya vezetőjének, Budapest.

A Közoktatásügyi Népbiztosság VII/3. ügyosztálya a munkások továbbképzésének tanulmányi programmját múzeumok bemutatásával óhajtja teljessé tenni. Evégből a tanfolyamokon résztvevő munkásokat elvezeti a tudományos intézetekbe és múzeumokba.

A múzeumlátogatások eredményességét csak úgy biztosíthatjuk, ha gondoskodunk arról, hogy a munkás elvtársaknak mindenütt és minden alkalommal szakértő vezető magyarázza a látnivalókat. Ezért kívánatosnak tartjuk a tudományos intézetekkel, egyesületekkel és múzeumokkal való szoros együttműködést. Felkérjük tehát az igazgatóságot, hogy az ügyosztállyal sürgősen közölni szíveskedjék a következőket:

1. Az intézet, illetőleg múzeum csoportonként való megtekintésére, mely napnak mely időszaka a legalkalmasabb?

2. Az intézetben, illetve múzeumban való kalauzolásra a tisztviselők közül kik vállalkoznak? Tájékozódás céljából közöljük, hogy a múzeumokban, illetőleg intézetekben való kalauzolásért minden alkalommal 40 (negyven) korona tiszteletdíjat fizetünk.

Olvashatatlan aláírás.

(Országos Néprajzi Múzeum Irattára ad 47/1919.)

A Néprajzi Múzeum a munkások rendelkezésére áll, s nemcsak a déli előtti órákban tart nyitva, hanem délután 3—6-ig. Állandóan tart egy tisztviselőt a múzeumban, hogy az a nap bármely szakában a munkások rendelkezésére álljon.

(U. o.)

Ezzel kapcsolatban a Közoktatásügyi Népbiztosság megállapítja:

Az eddigi múzeumok máris engedtek arisztokratikus elzártságukból, a forradalom óta mindennap és vasárnap is, délelőtt-délután nyitva vannak, hogy a dolgozó proletár napi munkája után a múzeumokban is gyarapíthassa ismereteit és szórakozást is találjon.

(Mit adott a forradalom? — A Közoktatásügyi Népbiztosság kiadványa — 1919. máj.)

(A Magyar Tanácsköztársaság 1919. 157.)

A Közoktatásügyi Népbiztosság tudományos és népszerű propaganda csoportja nemcsak az intézményekhez és múzeumokhoz fordul kéréssel, hogy segítsenek a munkásság műveltségének emelésében, hanem egyes néprajzkutatókhoz is, így pl. Semayer Vilibald a következő felszólítást kapta:

A Közoktatásügyi Népbiztosság Tudományos- és Népszerű propaganda csoportja a néprajzi ismeretek népszerűsítéséhez örömmel venné igénybe az Ön közreműködését. Felkérem, hogy a részletes megbeszélések céljából hivatalomban (Eszterházy-u. 30. I. em. 12.) mielőbb felkeresni szíveskedjék.

Található vagyok d. e. 9-től ½1-ig és d. u. 3-tól 6-ig.

Elvtársi üdvözlettel:

Olvashatatlan aláírás.

(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 136/1919.)

Ennek eredményeképpen a Néprajzi Tár az egyik plakát tanúbizonysága szerint az alábbi előadásokat tartotta:

Múzeumi munkástanfolyamok.

A Nemzeti Múzeum néprajzi tárának előadásai:

A Természettudományi Társulat (VIII., Eszterházy-utca 16. szám) előadótermében, este fél 7 órától fél 8 óráig.

III. sorozat. Előad Biró Lajos: Új-Guinea őslakói címmel.

1. Május hó 23-án, pénteken
2. Május hó 27-én, kedden
3. Május hó 30-án, pénteken
4. Június hó 3-án, kedden

IV. sorozat. Előad Roheim Géza: A vallás eredete és ősformái címmel.

1. Június hó 6-án, pénteken
2. Június hó 10-én, kedden
3. Június hó 13-án, pénteken
4. Június hó 17-én, kedden

(A Magyar Tanácsköztársaság 1919. 172.)

A Néprajzi Múzeumnak a munkásság képzése terén voltak bizonyos eredményei, mert a Népbiztosság azt kéri tőle, hogy néprajzi kirándulásokat szervezzen megfelelő vezetőkkel és tartson előadásokat. Ezzel kapcsolatban a múzeum az alábiakat jelenti:

Néprajzi kirándulásokat a mostani közlekedési viszonyok mellett legfeljebb a szomszédos falvakban rendezhetnének, azokat is csak nagy bajosan. Ha azonban a Közoktatásügyi Népbiztosság VII/3. ügyosztálya úgy kívánja jelentést-tevő és a tisztviselő társaim erre is hajlandók vagyunk, pl. a Pesttel szomszédos német, szerb és tót községekben.

Házon kívüli előadásokra is szívesen vállalkozunk, esetleg nevezett ügyosztály által megjelölendő témákról a hét s a nap bármely szakában. Miután azonban a néprajzi előadás a legsikeresebben magában az osztályban tartható, ahol az egyes tudományos igazságok tárgyakkal megvilágíthatók, azt tartanám legcélszerűbbnek, ha a munkások egy-egy nagyobb csapata kb. 20 ember, itt az osztályban jelentkeznék, ahol egy nappal történő előzetes bejelentés után d. e. 10—1-ig (vasárnap is), d. u. pedig 3-tól besötétedésig az egyes osztály csoportjairól készségesen tartunk előadást. Az osztály egyes csoportjai nagyjában a következők:

I. A magyar osztály: Néphagyományok, népviselet, őshalászat, ősvadászat, ősi pásztor élet; ősi település (telek- és házberendezés), ősi gazdasági szerszámok, fonás-szövés, népi művészet, kismesterség.

II. A nemzetközi osztály: Balkán szomszédság, finnugor és török-tatár rokonság, Kelet- és Középázsia, Egyiptom, Amur-menti népek, ausztráliai; új-guineai és déli tengeri ősnépek, malájság, mongolság. Előázsiai, afrikai és amerikai ősnépek.

Magától értetődik, hogy elvont thémákról pl. az emberiség kultúrális fejlődése, a házasság, a társadalom, a nyelv, a vallás, a művészet stb. keletkezéséről, úgyszintén az edényekről, szőttesekről vagy fegyverekről, zeneszerszámokról stb. szívesen tartunk előadást.

(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 44/1919.)

Tehát Salgótarjánnál (május 2.) még jóformán el sem múlt a veszély, amikor a múzeumoknak és tudományos intézeteknek a népművelésbe való bevonása megkezdődik. Eléggé teljes statisztikával rendelkezünk erről a korszakról, mely szerint áprilisban 650 látogatója volt a múzeumnak, köztük nagy számmal a szociális tanfolyam hallgatói, júniusban 3714, júliusban 4260 a látogatók száma, ami messze túlszárnyalja az előző évek megfelelő hónapjait. (V. ö. 41/1919. sz.)

De a Tanácsköztársaság nemcsak bevonta a Néprajzi Múzeumot a népművelés szolgálatába, hanem annak gyűjteményeit, melyek az Iparcsarnokban meglehetősen rossz körülmények között voltak elhelyezve külön őriztette is:

Vörösőrség budapesti kerületi parancsnoksága.
Ikt. szám 1381/a.
Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya Igazgatójának!
Budapest.
Budapest, 1919. június 12-én.

A VI. kerületbeli állandó őrséget ellátó osztag parancsnokának folyó hó 3-án megküldött becses levelére elintézésképpen értesítem Elvtársat, hogy az Iparcsarnoknak a Néprajzi Múzeum által elfoglalt helyiségeinek őrség elhelyezési célokra való igénybevétele semmi összefüggésben nincs a Hadianyag értékesítő rt. ott őrzött ingóival.

A Néprajzi Múzeum helyiségének szemre vételezése oly célból történt, hogy az esetleges riadó elrendelésének esetében a kerületbeli fontos középületek, raktárak és így kultúrális szempontból elsőrendű fontossággal bíró és kultúr értékeket magába foglaló Néprajzi Múzeum minden eshetőséggel szemben hatékony biztonsági őrizet alatt álljon.

Így tehát a kultúr szempontokat elsősorban mérlegelendő igazgatóságnak áll érdekében, hogy az őrséget a fent jelzett esetben és csak a riadó időbeli tartalmára a múzeumban a megfelelő biztonsági szolgálatot teljesítse.

Gara vezérkari főnök.

(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 76/a/1919.)

A múzeum tényleg nem maradt őrizet nélkül, ami Semayer Vilibaldnak egy 1919. június 20-án kelt jelentéséből kitűnik:

Az éjjel-i őrszolgálat ezidőszerint azért is kevésbbé szükséges, mert a Vörös Őrség 2 tagja állandóan őrszolgálatot tart.

(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 78/1919.)

A gondoskodás sokféleképpen megnyilvánult a Tanácsköztársaság részéről. Így többek között abban, hogy a Néprajzi Múzeum könyvtárának gyarapítását is elősegítette, nemcsak az országban megtalálható anyaggal, hanem nehezen megszerezhető külföldi könyvek beszerzésének lehetőségével is:

Közoktatásügyi Népbiztosság Könyvtárügyi Megbízottak
Krm. 660/1919. Andrássy-út 12. I. em. Tel. 81—31.
Budapest, 1919. július 14.
Tisztelt Vezetőség!

A Külkereskedelmi Hivatal 2620. sz. sürgős megkeresése folytán felkérem a Vezetőséget, hogy a külföldi könyvbehozatal megszervezése érdekében a mellékelt kérdőívet 24 óra leforgása alatt kitölteni és közvetlenül hozzám beküldeni szíveskedjék.

Ezzel egyidőben kérem a vezetőséget, hogy már most kezdjen hozzá a külföldről behozandó könyvek összeírásához nemzetközi ($12^1/_2 \times 7^1/_2$ cm méretű) cédulákon. Ezek beküldését a hó végére kérem.

Elvtársi üdvözlettel
Olvashatatlan aláírás könyvtárügyi megbízott.

(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 95/1919.)

A Néprajzi Múzeum könyvtára hosszú éveken át a gyarapításra sem igen kapott pénzt, a könyvek kötésére meg éppen nem volt lehetőség. A Közokta-

tásügyi Népbiztosság Könyvtárügyi Megbízottak 1919. július 8-án kelt rendelete ezen is segített:

> Május 22-én kelt 198/1919. sz. körlevelünk kiegészítéséül értesítjük, hogy a Szellemi Termékek Országos Tanácsa a Gottermeyer könyvkötő cégen kívül még a Dörner és Heimberg (V. Sziget-u. 38.) könyvkötőket, továbbá ha ezenkívül még egy könyvkötőre volna szüksége a könyvtárnak, abban az esetben a Szigeti Lipót (VIII., Baross-u. 11.) céget is megbízta a könyvtári kötés munkálatokkal.
>
> Kőhalmi Béla könyvtárügyi h. megbízott.
>
> *(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 91/1919.)*

A Néprajzi Múzeumon belül is folyik a szokásos múzeumi munka s erről a munkáról Semayer Vilibald egy 1919. július 17-én kelt jelentése ezeket mondja:

> Legfontosabb teendőnk ezidőszerint a gyűjtemény fokozott mérvű molytalanítása, mivel ez a veszély az idén a szokatlan időjárás miatt nagyobb mértékben mutatkozik.
>
> *(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 93/1919.)*

A múzeumot nemcsak a látogatók keresik fel, hanem sokan dolgoznak a könyvtárban és felhasználják a múzeum fényképgyűjteményét:

> A szemléltető gyűjteményeken kívül a könyvtárt és a fényképleltárt is aránylag sűrűn veszik igénybe. *(U. o.)*

De sok munkát adott a magángyűjtemények társadalmasítása is, melyről dr. Bátky Zsigmond miniszteri biztos 1919. október 25-én kelt jelentése számol be:

> E negyedév (III.) első hónapjában az akkori Művészeti és Múzeumi Direktórium rendelkezésére az osztály két tisztviselője egyes fővárosi néprajzi jellegű magángyűjtemény ú. n. szocializálási munkálataival volt elfoglalva, azonban csak leltárakat vettek fel, az osztályba ezen munkák folyományaként egy tárgy sem került be.
>
> *(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 1919. sz. nélkül.)*

Ez a megállapítás azonban nem felel meg az igazságnak, mert Semayer Vilibald (101/1919.) jelentése megállapítja, hogy beszállították Csergheő Ervin ny. alezredes török fegyvergyűjteményét, továbbá a megszüntetett Keleti Kereskedelmi Akadémia gyűjteményét. Mindkettőt később a fehérterror ideje alatt vissza kellett szolgáltatni.

*

A Tanácsköztársaság bukásával a múzeumok ügye zsákutcába került, s a fehérterror ideje alatt a reakció mindazt visszacsinálta, amit a Tanácsköztársaság alkotott vagy elkezdett:

> ... a múzeum átszervezési munkálataira a tényleg működött Közoktatásügyi Népbiztosság által kirendelt és dr. Kenczler Hugó múzeumi őr vezetése alatt állott bizottságot ezennel feloszlatom és a bizottság tagjait ezen munkák végzésére nyert megbízatásuk alól feloldom. Elrendelem továbbá, hogy a múzeum egész szervezete úgy személyi, mint tárgyi tekintetben az 1919. évi március 21-ét megelőző állapotába visszaállítassék .....
>
> Budapest, 1919. évi augusztus hó 8-án. dr. Imre Sándor ügyvivő miniszter.
>
> *(Országos Néprajzi Múzeum Irattára 1919. szám nélkül.)*

A Nemzeti Múzeum ugyanazzá lett, ami volt — Lukács György szavaival: „a feudális faji ideológia leghűségesebb kiszolgálója". Ezen belül a Néprajzi Múzeum helyzete egyre romlott, csak akkor terelődött rá a figyelem, amikor 1921-ben egy részét elborította a víz, 1922-ben egy nagy vihar összetörte az Iparcsarnok ezer ablakát, s a lezúduló rom, törmelék a kiállított tárgyakat tönkretette. „Ebből az alkalomból a hírlapok ráirányították a közfigyelmet múzeumunkra" — állapítja meg Bátky Zsigmond jelentése a Néprajzi Múzeumról (NÉ, XVIII (1926), 47).

Balassa Iván

Az ország első termelőszövetkezeti múzeuma

1. A magyar múzeológusok a szovjet múzeológia eredményeinek tanulmányozása során egy újfajta múzeumtípussal ismerkedtek meg, a kolhozmúzeummal. A kolhozmúzeum — mint a róla szóló beszámolók megmutatták — a mezőgazdaság szocialista építésének, a parasztság élet- és kultúrformájában beállott változásnak tudományos és nem kevésbbé politikai jelentőségű megörökítője.[1] Számunkra is nyilvánvaló lett, hogy a szocializmus építésének üteme, mezőgazdaságunk nagyüzemi rendszerré való átalakítása tehát a termelőszövetkezeti mozgalom 1948 ősze óta egyre gyorsuló fejlődése nálunk is megteremti e múzeumtípus létrehozásának gazdasági-társadalmi föltételeit, sőt a fejlődés bizonyos pontján egyenesen szükségessé teszi megteremtését.

2. Termelőszövetkezeti mozgalmunk fejlődése ez év januárjában ugrásszerűen meggyorsult: egyre-másra alakultak és növekedtek termelőszövetkezeti csoportjaink és önálló termelőszövetkezeteink, sőt szép számban akadtak faluk és városok, melyekben a parasztság többsége a termelőszövetkezeti gazdálkodás útját választotta. „Az élre — mondotta a Pártkongresszuson Rákosi Mátyás — Túrkeve városa került, ahol 3200 földművescsaládból 3177 tagja már a termelőszövetkezetnek és a 34.000 holdas túrkevei határ több mint 96 százaléka a szocialista szektorhoz tartozik."[2] Ugyanekkor mutatott rá Rákosi elvtárs a szövetkezeti mozgalom fejlődésében a jó példa fontosságára: „Ahol, mint Túrkevén és egyebütt, a termelőszövetkezetek nagyon jó eredményeket mutatnak fel, ott a parasztság, benne a középparasztság is, várakozáson felül indult meg a szövetkezés útján."[3] „Azt szokták mondani, a jó bornak nem kell cégér. A gyakorlat nem egészen ezt bizonyítja. A gyakorlat azt mutatja a termelőszövetkezetek terén, hogy a legjobb példa sem elegendő, ha elmulasztjuk ismertetését, propagálását."[4]

A termelőszövetkezetek eredményeinek propagálására legalkalmasabbnak a termelőszövetkezetek látogatása bizonyult. „A termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésének fontos és jól bevált eszközét: a szövetkezetek látogatását széles körben alkalmazni kell" — írta a Párt központi lapjának egyik vezércikke.[5] A látogatások eredményesebbé tételéhez nagyban hozzájárul a jól működő szövetkezetek eredményeinek tetszetős, áttekinthető kiállítások formájában való bemutatása. Ez a termelőszövetkezeti múzeum egyik fontos föladata. Nem kevésbbé fontos a másik: maguknak a szövetkezeti dolgozóknak öntudatosítása. Azzal, hogy bemutatjuk a múlt társadalmi formák gazdasági eszközeit, élet- és kultúrformáinak tárgyi emlékeit, s rögtön mellettük mai életünk technikai, társadalmi és művelődési eredményeit, világossá és ezer szónál hitelesebbé, meggyőzőbbé tesszük számunkra a szocializmus magasabbrendűségét valamennyi megelőző társadalomforma fölött.

[1] Szimonenko—Kuneva: Kolhozkutatás és kolhózmúzeumok a Szovjetunióban. Ethn. LXI, 261—264.

[2] Társadalmi Szemle, VI. 218.

[3] U. o.

[4] U. o. 219.

[5] Szervezzük meg a dolgozó parasztok látogatását a termelőcsoportokba. Szabad Nép, 1951 augusztus 9.

Utoljára, de nem utolsósorban fontos tudományos föladata a tsz-múzeumnak, hogy a jelenkor nagy átalakulását az utókor számára megörökítse. Parasztságunk életformájának mai átalakulása — Révai elvtárs szerint — csak a magyarság Szent István-korabeli átalakulásával a nomád életformáról a földmüvelésre való áttérés hatalmas, forradalmi jelentőségű változásával hasonlítható össze, de következményeiben természetesen még ennél is nagyobb jelentőségű.[6] Ennek a hatalmas változásnak megörökítése az utókor számára néprajztudományunk s benne néprajzi múzeológánk mai legfontosabb föladata. Az anyag összegyűjtésével — a néprajz eddigi módszerei szerint — nem várhatunk addig, míg „régi" lesz belőlük s csak az emlékezet kusza szálaiból lehet összefonni a termelőszövetkezeti mozgalom kezdeteinek, „őskorának" és „hőskorának" történetét. Hiszen már a mai tapasztalatok is azt mutatják, hogy alig lehet az egyes termelőszövetkezetek megalakításának, 1948-, 1949-, 1950-beli fejlődésének eredményeit, problémáit, történetét megvilágosító dokumentumokat (belépési nyilatkozatokat, jegyzőkönyveket, termelési kimutatásokat, munkaegységkönyvecskéket s hasonlókat) megszerezni, sőt a legtöbb szövetkezet eddigi története már ma is legtöbbnyire a szájhagyomány kevésbbé hiteles adataira van utalva a történeti forrásértékű följegyzések és tárgyi emlékek helyett.

Mindez a hármas föladat szükségessé tette, hogy a magyar néprajzi múzeológia is megteremtse az eddig ismert múzeumtípusok mellett a velük sokban rokon, mégis különleges rendeltetésű, újtípusú múzeumot: a *termelőszövetkezeti múzeumot.*

3. Ez év március 28-án a Szolnokmegyei Pártbizottság kulturális értekezletén e sorok írója javasolta, hogy Túrkevén, az ország első szövetkezeti városában, a Vörös Csillag-termelőszövetkezeten belül — a Vörös Csillag volt már ekkor is az ország legnagyobb termelőszövetkezete — szervezzük meg a szovjet kolhozmúzeumok példája nyomán az ország első termelőszövetkezeti múzeumát. A javaslatot a Pártbizottság kulturális ügyekkel foglalkozó munkatársa, Vida Béla elvtárs örömmel fogadta, és ettől kezdve — a Pártbizottság titkárának, Dávid Ferenc elvtársnak megbízásából is — közvetlen közreműködésével támogatta megvalósítását.[7] A Múzeumi Központ és a Vörös Csillag-tsz. vezetősége egyaránt segítették a múzeum létrehozását, s miután a múzeum céljára kiválasztott kicsi, de egyelőre e célra alkalmas épületet a Vörös Csillag építő-, asztalos- és festőbrigádjai rendbehozták, a Múzeumi Központ és a karcagi múzeum dolgozóinak az Alkotmány ünnepére tett felajánlásából[8] elkészült az ország első termelőszövetkezeti múzeuma, s 1951 augusztus 20-án ünnepélyesen mgnyilt.[9] A megnyitón Vida Béla elvtárs a megyei pártbizottság nevében üdvözölte a Vörös Csillag-tsz. nagyszámban megjelent dolgozóit, és a város többi termelőszövetkezetének képviselőit, majd Balassa Iván, az Országos Néprajzi Múzeum főigazgatója rövid beszéddel megnyitotta a múzeumot. „A mai nap — mondotta többek közt — nemcsak Túrkevének ünnep, de határkő a magyar múzeumok történetében is. Túrkeve volt az, mely megtörte a múlt jegét, s elsőnek lett hazánkban szövetkezeti város. S ez a túrkevei szövetkezeti múzeum az, melynek nyomán az egész országban gyors egymásutánban nőnek majd ki a termelőszövetkezeti múzeumok. Túrkeve tehát ismét példát mutatott, ismét előrevitte egy lépéssel a haladás ügyét." Beszéde végén a Múzeumi Központ nevében átadta a múzeumot a Vörös-Csillag termelőszövetkezetnek. Lovas Lajos, a Vörös Csillag-tsz. Kossuth-díjas elnöke megköszönte a múzeum létrehozóinak fáradozását és ígéretet tett a múzeum további fokozatos fejlesztésére.

4. A tsz-múzeum *régészeti* résszel kezdődik: az emberiség őstörténetének jelentősebb korszakait mutatja be a kiállítás Túrkeve és környékének kőkori, bronz-

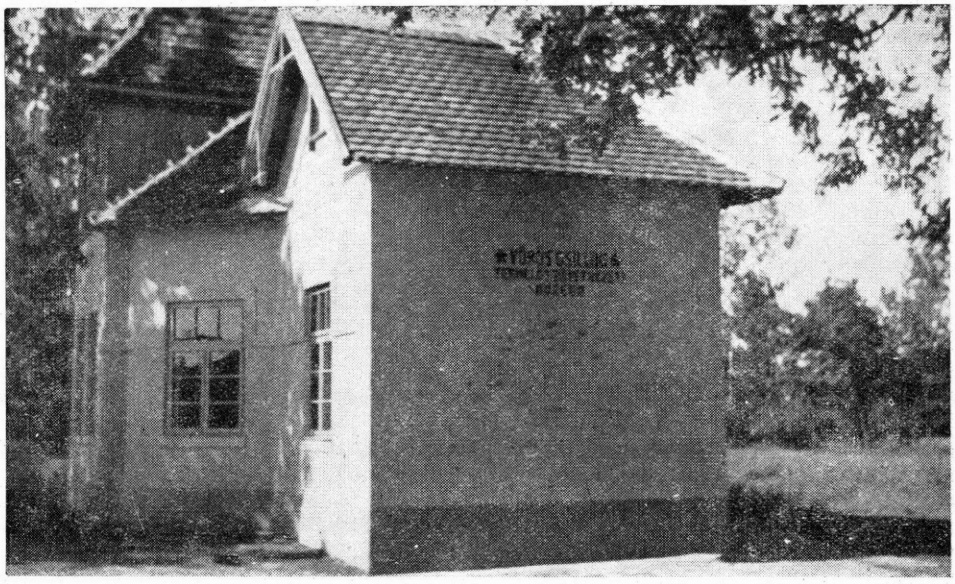
[6] Társadalmi Szemle, VI, 349.

[7] V. ö. Péter László: Tsz-múzeum létesül Turkevén. Szolnokmegyei Néplap, 1951. június 20.

[8] Szabad Nép, 1951. augusztus 22. — Szolnokmegyei Néplap, 1951. augusztus 25.

[9] A rendezőbrigád tagjai: Keszegh István, Rovátkay Lajos, Varjú Domokos, Visóvölgyi István és Péter László.

kori, avar- és népvándorláskori leletei segítségével. A rendelkezésre álló helyhez képest kissé túlméretezett régészeti anyagból tartalmi és formai tekintetben egyaránt kiemelkedő Méri István 1949-beli túrkeve-móricpusztai ásatásának eredményeit bemutató szekrény és térkép. Formai tekintetben azért, mert elsőízben alkalmazta itt Varjú Domokos újítását, a falba illeszthető kiállító szekrényt, mely olcsósága, könnyű kezelése és szépsége következtében kiállítási technikánk fejlődésében rövidesen nagy jelentőségű lesz. Tartalmi szempontból pedig azért újszerű, mert ez mutatja be első ízben a középkori falukutatás régészeti eredményeit. Az itt be-

Az ország első termelőszövetkezeti múzeuma Turkevén

mutatott középkori házi eszközök, gazdasági szerszámok már — mondhatni — néprajzi érdekességűek: a túrkevei parasztember saját paraszti munkaeszközeinek közvetlen őseit *(nádvágó, fejsze, lópatkó, ösztöke* — vagy, amint Túrkevén mondják, s a fölirat is írja — *esztike* stb.) látja itt. Ugyancsak újszerű az ásatások alapján készített települési térkép a középkori Móric faluról, valamint az akkori háztípus alaprajza. A középkori ház rajza mellett látható a még ma is meglévő utolsó karcagi földház képe,[10] mely beosztásában máig is őrzi a középkori falusi ház szerkezetét.

Rövid *várostörténeti* rész (Túrkeve 1551-es latinnyelvű összeírásának fényképmásolata és a városnak az 1774-beli leégése utáni térképe) után a hely szűkösségéhez mérten csak néhány fénykép, fölírás, és rajz alkotja a *néprajzi* részt: fagerendelyes eke, mellette a középkori faeke rajzával; különféle pásztorviseleti képek, melyek jól mutatják a népművészet elszegényedését a kapitalizmus fejlődésével párhuzamosan; régi túrkevei szélmalom és szárazmalom képe; a szegényember ólja s vele szembeállítva a gazdag kulák istállója a béresgyerek mennyezetről lelógó fekvőhelyével. 1899-ből való aratási szerződés és a megyei virilisek 1912-ben készült jegyzéke utal az osztálytagozódásra, a fölirat pedig a fölszabadulás előtti földmegoszlás statisztikáján kívül röviden jellemzi az egész kor gazdasági-társadalmi viszonyait,

[10] V. ö. Tőkés György: Az utolsó karcagi földház. A mi útunk. VII (1939) 10—11. és a Magy. Népr. I. 137. és 418. kép.

különösen az *ángária*-rendszert, mint a feudálkapitalizmus sajátos kizsákmányolási formáját[11]

A fölszabadulás Túrkeve népe számára is *földet, kenyeret, szabadságot* jelentett. De a régi és új törpebirtokosok elmaradt termelési módszereikkel nem boldogulhattak, míg nem léptek a Rákosi elvtárs kecskeméti beszédében kijelölt új útra: a szövetkezés útjára. A kiállítás második terme a Vörös Csillag megalakulását és fejlődését mutatja be: 1948 őszén 10 taggal 57 hold földön alakul meg „vadcsoportként", 1949 februárjában válik szabályszerű termelőszövetkezeti csoporttá, majd májusban egyesül három másik csoporttal, kiegészül új belépőkkel. s 70 taggal 360 hold földön megindul a fokozatos fejlődés útján. Minden ősz megnöveli tagjainak és földjeinek számát, míg 1951 januárjában ez a növekedés ugrásszerűvé nem válik, s eléri a mai nagyságát: 1600 taggal 8000 hold földön folytat korszerű nagyüzemi gazdálkodást. Rákosi elvtárs látogatását, gépeinek érkezését képek, újságcikkek, a tsz-mozgalom kultúrpropagandáját röpiratok, nyomtatott rigmusok, gúnyrajzok dokumentálják. Két új belépő: egy földtelen szegényparaszt s egy 18 holdas középparaszt belépési nyilatkozata üveg alatt látható. Egy fekvő tárlóban a januári, februári napok „hadijelentései": a növekedés napról-napra változó újsághírei mellett ott vannak a Túrkevéről szóló könyvek[12], és a Vörös Csillagról szóló legjelentősebb cikkek.[13] A következő falrészen Túrkeve szövetkezeti várossá alakulását Rákosi elvtársnak jelentő küldöttség fényképe, mellette a „Rákosi elvtárs gépeinek" érkezését ábrázoló dombormű fényképe stb., stb. A kis terem közepén áll a földművelésügyi miniszter vándorzászlója „az ország legjobb termelőszövetkezetének": ezt a címet május 1-én kapta a Vörös Csillag-tsz. A további dokumentumok a termelőszövetkezet ezutáni történetét tárják elénk: a tavaszi vetésterv, Karcag és Túrkeve tsz-városok versenyfölhívásai, a Kossuth-díjas Lovas Lajosról és Szilágyi Sándornéról szóló cikkek, az aratás, a tsz-városok első gabonaszállítmánya a fővárosnak, küldöttségük Rákosi elvtársnál, másodvetés, pótbeporzás, begyűjtési verseny, melynek során a Vörös Csillag kötelezettségét 300%-ra teljesítette. Kidomborodik a munkásosztály segítő szerepe a gépállomás munkájának bemutatásával. Tanulságos táblázat mutatja itt a legkorszerűbb gépek teljesítőképességeit, összehasonlítva a régi munkamódszerek, a nyomtatás, sarlós, kaszás aratás, kézivetés stb. egynapi teljesítményével. A Párt vezetőszerepét az üzemi pártszervezet munkájának bemutatása emeli ki. A tsz. dolgozóinak egészségvédelméről a szülőotthon, csecsemőgondozó, iskolafogászat életéből vett képek, a szövetkezeti parasztság boldog, vidám és kultúrált életéről pedig számtalan más kép számol be. Képsorozat mutatja be a Vörös Csillag jószágállományát, építkezéseit, majd az idei békearatás egyes mozzanatait egészen a terménybegyűjtésig. Hatalmas térkép ábrázolja az első szövetkezeti város határát: a termelőszövetkezetek hatalmas, gazdag szántóföldjeit. A *szövetkezettörténeti* rész a jövőbe vetett pillantással végződik: fölirat mutatja, hogy az eddigi számítások szerint előreláthatóan mennyi pénz és különféle termény jut az októberi elszámoláskor egy-egy munkaegységre. Ennek agitációs jelentősége nemcsak a látogató egyénileg gazdálkodó parasztok, de a tsz-tagok számára is igen nagy.

A múzeum harmadik kis terme — helyi kívánság alapján — az alföldi madárvilág néhány jellemző madarát mutatja be, kapcsolatban a mezőgazdasággal.

5. A múzeum első kiállításának vannak hiányosságai és hibái is, melyek részben a hely szűkösségéből, részben az úttöréssel járó tapasztalatlanságból származnak. Jellemző és érdekes, hogy egyik hibája a néprajzi rész kicsinysége, noha a példaképül tekintett vityilovkai kolhozmúzeumot ugyanezért a hibáért érte helyénvaló bírálat.[14] A szövetkezettörténeti rész hiányosságai, főként a tárgyi dokumentu-

[11] V. ö. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 188—210, Szikra, 1949.
[12] Dobozy Imre: Új vetés nő a Kúnságon, Bp. 1951., Dobozy Imre: Túrkeve, Bp. 1951, Koroda Miklós: A túrkevei győzelem. Bp. 1951.
[13] Sarkadi Imre: Így született meg az ország legnagyobb termelőszövetkezete. Szabad Nép, 1951. február 18.
[14] Ethn. LXI, 264.

mok hiánya arra tanítanak, hogy termelőszövetkezeteinknek a jövőben gondosabban meg kell őrizniök minden tárgyi emléket, amely a szövetkezetek életének egy-egy mozzanatát később meg tudja eleveníteni. E tekintetben nem ártana komoly felvilágosító munkát indítanunk a termelőszövetkezetek vezetői között, mert e nélkül annak idején majd nagy nehézségekbe fog ütközni termelőszövetkezeti mozgalmunk kezdeteinek, s az egyes jelentősebb szövetkezetek történetének megírása. Ugyanígy fontos, hogy ne esetlegesen, hanem tervszerűen gyűjtsük az egyes termelőszövetkezetek életével kapcsolatos fényképeket, újságcikkeket, írásokat. A termelőszövetkezeti múzeum vezetőjének egyben a termelőszövetkezet jelenkori krónikásának és későbbi történetírójának is kell lennie.

6. A túrkevei kezdeményezés — reméljük — hamarosan országszerte követésre talál. Bizonyos, hogy ez a múzeumtípus — viszonyaink között — sokkal életrevalóbb, könnyebben megvalósítható, és nagyobb érdeklődést keltő, mint az eddigi múzeumfajták. S ha nem is kizárólagosan, de az általános *vidéki múzeumok, falumúzeumok* és kultúrotthoni *múzeumszobák* mellett bizonyára a *termelőszövetkezeti múzeum* lesz a közeljövő legelevenebb, legnépszerűbb múzeumtípusa.

Péter László

A Bíró Lajos emlékkiállítás és a Csendes-Óceán szigetvilága

(Melanézia népei a gyarmatosítás előtt és ma) c. kiállítás a Néprajzi Múzeumban

1951. május 5-én nyílt meg az Országos Néprajzi Múzeumban az Európán-kívüli Népek Osztálya által Bíró Lajos halálának huszadik évfordulója alkalmával rendezett „Bíró Lajos-emlékkiállítás" és „A Csendes-Óceán szigetvilága" c kiállítás. Mindkét kiállítás a magyar néprajztudomány haladó hagyományai ápolásának szolgálatában áll, bemutatva a nagy magyar kutató, Bíró Lajos élete munkáját s az általa gyüjtött páratlan értékű néprajzi anyaggal illusztrálva, Melanézia lakosságának mindennapi életét a századforduló táján.

A kiállítás három terme közül az elsőt a „Bíró Lajos-emlékkiállítás" foglalja el. A terem közepén Bíró Lajos mellszobra fogadja a látogatót. A bejárat melletti falitáblákon a Bíró által vizsgált terület felfedezéstörténetének rövid összefoglalása olvasható. A bemutatott XVI. sz.-i térképen a Csendes-Óceán szigetvilágának ábrázolása még elnagyolt, sok részletében téves, mint ezt a mellette látható modern földgömb képe is bizonyítja. A felfedezések e korai idejéből való metszetek másolatai, valamint néhány (a rajzokon is szereplő) néprajzi tárgy teszi élénkké a táblákat.

A XVIII. sz. nagy felfedezői, Bougainville, Cook, Byron, Carteret, Dumont d'Urville útjai nyomán kirajzolódott a Csendes-Óceán szigetvilágának helyes képe. Az ezt bemutató táblák alatti tárlókban XVIII—XIX. sz.-i útleírások, majd a XIX. sz. végén megszaporodó tudományos munkák közül látható néhány. A XVIII—XIX. sz. első felének nagy felfedezései nyomán ugyanis a XIX. sz. második felében nagy mértékben megindul az addig ismeretlen népek életének kutatása.

Melanéziának a XIX. sz. derekán megindúló tudományos felkutatásában az elsők között volt a nagy haladó orosz tudós, N. N. Mikluho Makláj, aki 1870 körül több évet töltött Új-Guineában és a Csendes-Óceán szigetein, tanúja volt a gyarmatosítás itteni megindulásának és kemény küzdelmet folytatott a bennszülöttek érdekében a gyarmatosítók ellen. A teremnek ez a falfelülete Mikluho Makláj és nagy szellemi utódja, a nyomdokában haladó, hasonló munkamódszerekkel, azonos, tiszta, mély humanizmussal dolgozó Bíró Lajos emlékének van szentelve. A kettejük nagyméretű arcképe alatt elhelyezett tárlókban Mikluko Makláj és Bíró néhány jelentősebb munkája látható. A következőkben a kiállítás megismertet bennünket Bíró újguineai életével, a bennszülöttekről vallott nézeteivel. Életrajzának rövid ismertetése, tudományos működésének méltatása után egy térkép fontosabb kutatóútjait

tárja elénk, az alatta levő tárlókban pedig néhány dokumentumot látunk Bíró Lajos hihetetlenül pontos és páratlanul értékes gyüjtőmódszeréről rajzokat, fényképfelvételeket, naplójegyzeteket, a maga nemében rendkívül fontos erimanyelvű szójegyzéket stb. Egy másik tárlóban okmányai, köztük egyetemi leckekönyve s az 1919. május 30-án kelt, a tanácsköztársaság által kiadott kinevezési okmánya látható. Minthogy Bíró zoológusként utazott Melanéziába és csak ott vált ethnográfussá, ízelítőként néhány ritka madár-, lepke- és rovarpéldány is bemutatásra került gyüjteményéből.

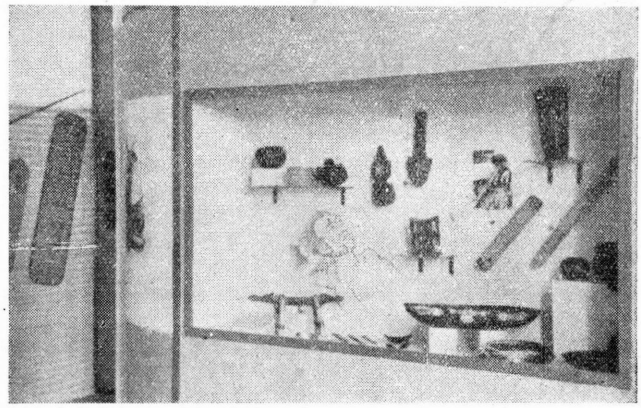
Bíró Lajos emlékkiállítás.
Részlet az I. teremből Bíró Lajos mellszobrával

A következő két teremben az általa gyüjtött néprajzi anyagból és nagyrészt az általa készített fényképfelvételek felhasználásával készült el „A Csendes-Óceán szigetvilága" c. kiállítás.

E kiállítás első termében a bevezető tábla Melanézia lakóival, a pápuákkal és melanézekkel ismertet meg, akik felfedezésük idején még a társadalmi fejlődés ősközösségi fokán, illetőleg Melanézia déli szigetén az ősközösség bomlási fokán éltek; a fémeket nem ismerték, eszközeiket kőből, kagylóból, fából és csontból készítették. Az első vitrin a legfontosabb technikát, a kő- és kagylótechnikát mutatja be, a pattintást, csiszolást és a kagylókarperecek készítését. Az európai kőkori technikák megértése szempontjából is nagyon értékes az eredetiben bemutatott kagylófúrókészülék. A következő vitrin eszközök és képanyag segítségével az irtásos földmüvelés menetét mutatja be. Fényképmontázsokon a fejlett hajózás és halászat látható. A halászat, mely a földmüvelés mellett a lakosság legfőbb foglalkozása, két vitrinben kerül bemutatásra. Az egyikben halászó nyilak, dárdák, emelő- és kerítőhálók, varsák, kagylóból és csontból készült horgok, hálókötő szerszámok láthatók, a másik vitrin pedig egy igen érdekes, ritka halászati módszerrel, a halászsárkány alkalmazásával ismertet meg. A vadászat — nagyvad híján —

Melanéziában alárendelt jelentőségű, így a bemutatott fegyverek is csak kisebb mértékben vadász-, nagyobbrészt támadó és védekező fegyverek: obszidián- és bambuszhegyű dárdák, dárdahajítók, kőfejű és díszesen faragott fabuzogányok, fa- és fonott pajzsok, íj, nyíl, parittya. Ez a terem egy újguineai férfi viseletének bemutatásával zárul. A következő teremben művészeti és díszítő-művészeti jellegű tárgyak láthatók, használati tárgyak, hangszerek, szobrok, maszkok, végül női viselet.

A bemutatott tárgyak teljes képet adnak Melanéziának a múlt század utolsó évtizedeiben élt lakossága életéről. Ez az időszak, amelyet Lenin „a legfőbb európai államok expanziója korának" nevez, Melanézia teljes felosztásához vezetett. Az európai civilizációtól addig érintetlen bennszülöttek a maguk elmaradott gazdasági viszonyai mellett nem voltak alkalmasak arra, hogy ültetvényeken, bányászatban felhasználják őket. A hódítóknak csak a terület volt fontos, a benn-

Díszes használati tárgyak Új-Guineából

szülött munkaerő nem. Ezért kíméletlenül irtották őket. Erről ad számot Bíró Lajos egy levele, elénk tárva a Deslacs-szigeti öldöklések borzalmait, és fényképfelvétele a bilincsbevert lázadó bennszülöttekről. A huszadik század első éveiben azonban Melanézia gazdasági fontossága a nyersanyaglelőhelyek felfedezése következtében jelentősen megnövekedett, a megnyíló bányákban, kisebb ipari üzemekben egyre több és több munkásra volt szükség. A korábbi pusztítások, elnéptelenedés következtében fennálló munkaerőhiányt idegen — indonéz, kínai — munkások behozatalával igyekeztek áthidalni, velük együtt azonban megindult az öntudatra ébredő munkások szervezkedése, kialakulóban van a melanéziai munkásosztály, mely sztrájkmozgalmakkal, egy későbbi szabadságmozgalom csíráival felel az elnyomásra. A bemutatott dokumentációs anyag híven tükrözi a gyarmati elnyomás módszereit és következményeit, látjuk az erőszakos munkástoborzást, a bennszülöttek társadalmi életébe való beavatkozást, a szociális és egészségügyi állapotok, az elnéptelenedés megdöbbentő számarányait. Ezzel a dokumentációs anyaggal zárul a kiállítás.

A kiállításrendezés az adott lehetőségek között igyekezett feladatát technikailag is a legjobban megoldani. Újszerű a vitrinek berendezésénél az a módszer, mely a rövid magyarázó feliratok elolvasására *rávezeti* a szemlélőt: a tárgyak mellett azok neve helyett csak egy szám szerepel, mely feltűnő színnel a vitrin balsarkában elhelyezett szöveges táblán a tárgy neve mögött található. A jól megfogalmazott rövid összefoglalás mellett ez a módszer nem válik unalmassá s az olvasó ezáltal többet tud meg a kiállítás mondanivalójából, mint a tárgy esetleg felületes megtekintése révén.

G. Nagy Piroska

India-kiállítás

India-kiállítás a Keletázsiai Művészeti Múzeumban. Részlet a III. teremből. Muzulmán hódítás kora és az újkor

A Keletázsiai Művészeti Múzeum új kiállításával „India többezeréves kultúráját és művészetét" akarja bemutatni.

A kiállítás előterében dokumentációs táblák foglalják össze India újkori sorsát: felfedezését, gyarmatosítását és a kibontakozó felszabadító harcot. A kiállítás négy terme ezután művészettörténeti csoportosításban nyújtja a Múzeum indiai anyagát. Az első teremben néhány kő és fém használati tárgy, pecsétlenyomat képviseli az Indus-völgyi kultúrát. Az indiai ókor emlékei közül kimagaslanak a gandhárai pala- és stukkó-szobortöredékek. A középkor termében szintén főleg plasztikai anyagot találunk, külön tárló mutatja be a fémművességet. Kiegészítésül fényképen láthatjuk a korszak néhány kiváló építészeti alkotását, festményét. A következő helyiségben fegyverek, viseletek, ékszerek, az iparművészet termékei és miniatúrák képviselik a muzulmán uralom korszakát. Befejezésül az utolsó terem India néhány peremterületét állítja elénk: egy-egy vitrint kapnak Nepal, Kasmir és Szilan (Ceylon) főként iparművészeti alkotásai. (Az indiai kultúra hatása, sajnos, nincs jelezve.) Ugyanitt egy tárló az indiai kerámiából, egy másik pedig a textilművészetből ad ízelítőt.

A kiállítás rendezése, technikája sok tekintetben a Hopp-Múzeum régi kiállításainak hagyományát folytatja: művészettörténeti elrendezésben sok szép és érdekes tárgyat akar a nézőnek megmutatni. A dokumentációs képanyag is művészettörténeti szempontból ad kiegészítést: valóságban be nem mutatható emlékeket, épületeket, festményeket ábrázol és a töredékek mellett teljes alakjukról ad igen hasznos tájékoztatást. A dokumentációs táblák szövege néhány mondattal térben és történetileg próbálja elhelyezni az egyes emlékcsoportokat; hatásokat, kapcso-

latokat említ. Nem hisszük azonban, hogy olyan meghatározások, mint: Gupta-kor, Dzsainizmus, Mahayána-buddhizmus, Bihar, Orissza vagy szálánfestett (ikat) díszítés — fel tudják idézni a látogatók többségében az egyes történelmi szakaszokat, vallási áramlatokat, tájakat, ipari és művészeti technikákat, bővebb magyarázat és India történetének, földrajzának, vallásainak összefüggő bemutatása nélkül. Így az egyes tárlók és termek tárgyai nehezen rendeződnek egységes gondolatmenetté, a néző inkább a „mesés India" gazdagságáról kap benyomást (mint a MMOK tájékoztatója is írja. „A Budapesti Múzeumok Kiállításai" [1951.] 8. p.). Ezeket a hiányokat és a zsúfoltságot is jórészt bizonyára a helynek anyaggal és szándékkal arányban nem álló szűk volta okozta.

Ha a néprajzi szemlélet a rendezésnél nem is érvényesült, a kiállított tárgyak értékes adatok az ethnografus számára, bár szinte teljesen a felsőbb kasztok, az uralkodó rétegek életét tükrözik. Maguk a képzőművészeti alkotások is nagyrészt vallásos kultuszok számára készültek, mellettük amulettek, rituális táncmaszkok, mitológiai ábrázolások ajánlkoznak a vallás-néprajzi kutatás számára. Ezeken kívül láthatunk viseleteket, fegyvereket és különböző technikával készített textilanyagokat, néhány díszes használati eszközt és játékszert.

Hofer Tamás

SZOVJETUNIÓ

A néprajzi kiállítás alapvető kérdései a szovjet múzeumokban*

Soknemzetiségű hazánkban a népek etnográfiai kutatásának, amint ismeretes, igen nagy tudományos és gyakorlati jelentősége van. A tudományhoz, különösen a tudományos eredmények propagálása terén teljes joggal hozzátartoznak a múzeumok is. Az összszövetségi vagy köztársasági jelentőségű speciális néprajzi múzeumok mellett a néprajzi kiállításoknak a tájkutató múzeumokban is el kell foglalniok a megfelelő helyet. Mindamellett azonban be kell ismernünk, hogy a néprajzi kiállítások alapvető elveinek, jellegének és módszerének kidolgozása messze áll a tudományos és gyakorlati követelményektől. Ez a körülmény egyelőre megnehezíti a néprajznak, mint az egyik legfontosabb történettudománynak, széleskörű hasznosítását a kommunizmus építésében.

Anélkül, hogy általánosítanánk, be kell ismernünk, hogy az ilyen irányú munkák teljesen hiányoznak. Ezzel szemben megemlíthetjük, a néprajzi múzeumok egész sorát, elsősorban a Szovjet Tudományos Akadémia Antropológiai és Néprajzi Múzeumát, a Szovjetunió Népeinek Állami Néprajzi Múzeumát, ahol a néprajzi kiállítások kérdésével hosszú éveken át foglalkoztak, ahol minden szempontból megfelelő kiállításokat rendeztek. De ennek a munkának laboratóriumi jellege volt, mert az eredmények nem váltak általánossá, a kérdést nem vitatták meg, és a tapasztalatok nem kerültek kinyomtatásra. Ezután élénk építő vitának kell kijelölnie a néprajzi múzeumok kiállításainak legfontosabb alapvető kérdéseit, amelyek a megvitatás és teljes elfogadás után kiinduló pontját kell, hogy képezzék a különböző típusú kiállítások rendezésének, a munka konkrét körülményeiben mindig az illető múzeum profiljára és gyűjteményeinek összetételére alkalmazva.

* Gyorsírással lejegyzett előadás átdolgozása, előadta a szerző a Moszkvában tartott néprajzi összejövetelen 1951 januárjában.

Ilyen körülmények között vállalkozhatunk-e arra, hogy erről az igen bonyolult kérdésről előadjunk. Úgy gondolom, hogy a lehetőség teljes egészében megvan. E kérdés alapjainak kidolgozásában a marxizmus-leninizmus klasszikusainak gazdag tudományos és ideológiai tárházához kell fordulnunk s ezek között is elsősorban *Sztálin I. V.* munkáihoz, különösképpen legutóbbi zseniális művéhez: a „Marxizmus és nyelvtudomány"-hoz, mely számunkra, etnográfusok számára alapvető jelentőségű *Sztálin I. V.* sok gondolata és tudományos következtetése alapja kell, hogy legyen teljes néprajz-kiállítások vagy részlet-kiállítások felépítésének s a kiállítások szövegének is ehhez kell kapcsolódnia, mint az élenjáró szovjet történettudomány nagyértékű alapjához.

A néprajzi kiállítások elveinek megállapításában a szovjet néprajztudomány vívmányaira kell támaszkodnunk. A szovjet néprajz, mint tudomány a forradalom előtti néprajzhoz viszonyítva, szétfeszítette kutatásának keretét. Kutatása területén eredményeit a jelenre, a Szovjetunió népeinek szocialista valóságára alkalmazza; s ez lett a legfontosabb feladata. A néprajzi múzeológia sok esetben ügyet sem vetett a szovjet néprajz fenti és más vívmányaira, ezért elmaradt a tudománytól s ez a néprajzi kiállítást terméketlenségre, sajnálatos tengődésre ítélte. Az ilyen kiállítás a látogatóban csak részleges érdeklődést idéz fel a régi tárgyak iránt, de nem ad tudományos magyarázatot a tárgyakról és általános megvilágítást a kiállításról. A szovjet néprajz egyik vívmánya, hogy megvilágítja az egyes népek jellegzetes nemzeti sajátosságait kultúrájukban és életmódjukban, éppen ezért tanulmányozásának tárgyköréből nem rekesztjük ki a munkásosztályt, mint egykor a régi burzsoa néprajz tette, mely figyelmét kizárólag a parasztság tanulmányozására összpontosította. Egyszóval, a múzeumi néprajzi kiállítás jellegzetességét tekintve, bármennyire különbözik is a néprajzi monográfiától, könyvtől, vagy cikktől, mégsem fejlődhet a maga egyéni, önálló elméleti útján, elszakadva a szovjet néprajztudománytól. Ezért a néprajzi kiállításnak csupán akkor lesz néprajzi értéke, ha azokra a fő elvi tételekre támaszkodik, amelyek a szovjet néprajzot jellemzik.

Végül a néprajzi kiállítások problémájának megvitatásakor figyelembe kell vennünk az eddigi néprajzi kiállítások munkájának sok éves tapasztalatát, amely a szovjet néprajzi múzeumok dolgozóinak tudásában felhalmozódott. A vita során a meglevő tapasztalatokat ki kell egészítenünk. Ilyen módon alapvető adatok birtokába kerülünk, és hozzáfoghatunk nemcsak a továbbkutatáshoz, hanem a felmerült problémák megvitatásához is.

A néprajzi múzeumok alapvető kiállítási elveinek megállapításán túl mindenekelőtt abból a feladatból kell kiindulnunk, amely szovjet múzeumaink előtt mint tudományos felvilágosító intézmények előtt áll. Szovjet múzeumaink gyökerükben különböznek a forradalom előtti múzeumoktól, melyek az esetlegesen gyűlt és felhalmozódott tárgyakat őrizték. Ezeknek a tárgyaknak jelentőségük igen kicsiny volt, mert nem mint történeti forrásokat tanulmányozták őket. A szovjet múzeumok megteremtették a tárgyak rendszeres gyűjteményét, alapos tudományos terv szerint megkezdték azok tanulmányozását, a dialektikus materializmus alapvető módszere szerint. Mindez lehetővé tette múzeumaink számára, hogy munkájukat több irányban végezhessék, részben a kiállítások területén, részben az összegyűjtött anyag sajátságos múzeumi közlése területén. Ebből következik, hogy a múzeumoknak jelentős tudományos eszközök állanak rendelkezésére a politikai felvilágosító propagandában. Mindez vonatkozik a speciális néprajzi múzeumokra éppen úgy, mint a tájmúzeumokra, amelyekben a néprajzi kiállítás szerves kiegészítő része a többi kiállításnak. Múzeumaink központi feladata a nevelés kérdése. Itt járulnak hozzá a kommunista tudományos világnézet építéséhez, kiküszöbölve a kapitalizmus csökevényeit a szovjet emberek tudatából, erősítik és fejlesztik a szovjet patriotizmust, a szeretetet és hűséget szovjet népünkhöz és az államhoz, mozgósítják a szovjet polgárt a kommunista társadalom építése területén a legmesszebbmenő harcra. Éppen ezért a néprajzi kiállításnak szigorúan tudományos alapon kell állnia, és át kell, hogy hassa a bolsevik elvhűség, politikai élesség és a könnyen-érthetőség. Éppen az ideo-

lógiai tartalom az, amelyik meghatározza a kiállítás minőségét. Semmiféle kiváló és értékes tárgy nem biztosítja a kiállítás pozitív voltát, ha az nincs összekötve mély ideológiai tartalommal. A tartalomnak mindenkor alá kell rendelni a kiállítás művészi kivitelét. A néprajzi kiállítás tudományos tartalmának a marxizmus-leninizmus klasszikusai alapvető tételeire és a SzK(b)P Központi Bizottságának az ideológiai kérdésekben hozott határozataira kell támaszkodnia.

A szovjet múzeumokban nem lehet helye a régi, esetleges témájú kiállításoknak, melyek tartalmukban tudományellenességet, burzsoa felfogást (pl. rasszizmust, kultúrkörök teóriáját, a kultúra keletkezésének földrajzi elméletét, stb.) tükröznek vissza. A szovjet múzeumokban nem lehet olyan kiállítás, mely elszakad egyik vagy másik nép általános- vagy kultúrtörténetétől, és semmibe véve a gazdasági és szociális körülményeket, elszakad a nép kultúrájának és életmódjának tárgyaitól. A tárgyakban való öncélú gyönyörködés anélkül, hogy a lényeget felfednénk, és megmondanánk, hogy azok a népi kultúra emlékei, tehát a nép fejlődésének meghatározott fokát tükrözik, ennek a fejlődésnek jellemzői, — tűrhetetlen a szovjet múzeológiában. A tárgyakhoz való ilyen közeledés tudományellenes és formalisztikus.

Magától értetődik, hogy a néprajzi kiállításnak meg kell lennie a maga tudományos jellegzetességének, mely megkülönbözteti pl. a történeti kiállítástól, amely egyik vagy másik nép történetének kérdéseit tárgyalja. A néprajzi kiállításnak előadásában és szövegében azokhoz a társadalmi jelenségekhez kell alkalmazkodnia, amelyek a néprajzi kutatás tárgyát képezik. *Sztálin I. V.*: „Marxizmus és nyelvtudomány" c. nagyjelentőségű munkájában rámutat arra, hogy a társadalmi jelenségeknek „megvannak a maguk különleges sajátosságai, amelyek megkülönböztetik őket egymástól, amelyek mindennél fontosabbak a tudomány szempontjából".[1] A nyelv jellegzetes tulajdonságairól szólva *Sztálin I. V.* aláhúzza: „ezek a sajátosságok csakis a nyelvre jellemzők, és mert csakis a nyelvre jellemzők, éppen ezért a nyelv önálló tudomány — a nyelvtudomány — tanulmányának tárgya. A nyelvnek sajátosságai nélkül a nyelvtudomány elveszítené jogát az önálló létre".[2]

Mint ismeretes, az etnográfia, a népekről szóló tudomány a népek kultúrájának és életmódjának tanulmányozásával foglalkozik. Abban különbözik a történettudománytól, amely ugyancsak tanulmányozza a népeket, hogy a néprajz azokkal a különleges ismertető jelekkel foglalkozik a népek életében, amelyek egyik népet a másiktól kultúrájában és életmódjában megkülönböztetik. A néprajzi jellegzetességeknek ilyen meghatározása a néprajztudománynak különös aktualitást ad, amit megerősít *Sztálin I. V.* 1948. *április* 7-én a finn delegáció tiszteletére adott ebéden elmondott beszéde, ahol az alábbiakat állapítja meg: „A szovjet emberek úgy vélik, hogy minden nemzetnek, tekintet nélkül arra, hogy azok nagyok vagy kicsinyek, megvannak a maguk minőségi sajátosságai, jellegzetességei, melyek csak hozzájuk tartoznak, és más népnél nincsenek meg. Ezek a jellegzetességek alkotják azt a hozzájárulást, melyet minden nép bevisz a világkultúra egyetemes kincsesházába, kiegészítve és gazdagítva azt."[3]

Ebből következik, hogy a néprajzi kiállításnak be kell mutatnia az illető nép életmódjának és kultúrájának nemzeti ismertető jeleit, amelyben különbözik más népektől, s rá kell mutatnia a sajátságos népi kultúrára és életre. Természetesen a népi kultúra és életmód nemzeti jellegzetességeinek bemutatása, történeti módon kell, hogy történjék, mert a társadalmi jelenségek néprajzi tanulmányozása történeti alapon nyugszik, és ez kötelező minden tudományra. A szovjet néprajzi múzeológia régen meggyőződött arról, hogy a néprajzi kiállításokban egyetlen tudományos mód lehetséges: a történeti bemutatás, a történeti materializmus alkalmazása a néprajzi tények és jelenségek megvilágítására. A szovjet kutatók tudják azt, hogy minden

[1] Sztálin I. V.: „Marxizmus és nyelvtudomány — A nyelvtudomány néhány kérdéséhez". A marxizmus-leninizmus kiskönyvtára 63. sz. 33.
[2] U. o. 34 l.
[3] „Bolsevik" 1948 7. sz. 2. l.

néprajzi jelenségnek története van, ettől a történelmet nem lehet elszigetelni, hanem szorosan össze kell azokkal kapcsolni. Minden néprajzi jelenség keletkezik, fejlődik, él és elhal, mindig történetileg meghatározott időben, mindig meghatározott történeti környezetben s a háttérben mindig ott vannak a történeti események. Ebből természetszerűleg következik, hogy a bemutatás nemcsak arra terjed ki, hogy a népek miben különböznek egymástól, hanem arra is, hogy milyen közös vonások vannak kultúrájukban és életmódjukban, mi az, ami közös eredetű a népek szoros kultúrális kapcsolatában, mik a szovjet népek közös feladatai a szovjet államrendszer körülményei között a kommunizmus építése területén.

A történetiség a szó tudományos értelmében az a legmagasabb követelmény, ami a szovjet etnográfusok részéről felmerül a néprajzi múzeumi kiállítással szemben. Így eljutottunk a kronológikus keretbe helyezett néprajzi kiállítás kérdéséig, vagyis ahhoz a kérdéshez, hogy a népek életének ábrázolásában milyen periódusokat kell felvenni. Általánosságban ennek a kérdésnek minden néprajzi múzeum számára praktikusan kell eldőlnie, a tudományos anyagtól, a gyűjtemény összetételétől, jellegétől és a néprajzi kiállítás típusától függően. Elvileg az a kívánatos, hogy a nép kultúrája és életmódja különleges ismertetőjeleinek bemutatása, időszakokban és időközökben változzék, és jellemezze az illető nép történetét, a legrégibb kortól összefüggően a mai napig. Különösen kívánatos ez a központi és köztársasági néprajzi múzeumokban. Itt számolnunk kell azzal az örökséggel, amit a forradalom előtti múzeum hagyott ránk, továbbá tárgyi és egyéb jellegű tudományos anyaggal, ami olyan, hogy megengedi annak megvalósítását, amit fentebb mondottunk a néprajzi kiállítás ideális módszerével kapcsolatban.

Múzeumaink minden néprajzi kiállításában, mely a nép kultúrájának és életmódjának jellegzetességeit mutatja be, kötelezően szükséges két, egymástól élesen elváló korszak megkülönböztetése, ez a forradalom előtti és a jelenlegi szocialista korszak. Szükséges a néprajzi kiállításokon a szocialista jelen bemutatása, a szovjet néprajznak mint tudománynak segítségével.

A néprajzi kiállítás tárja fel a néprajzi jellegzetességeket, a Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának nemzeti formáit. Mindennek alapvető jelentősége van a néprajzi kiállítások számára, s ennek sikeres megoldásától függ, hogy múzeumaink hogyan tudják betölteni ideológiai-politikai és tudományos feladataikat, hogyan tudják megvalósítani nevelő feladataikat.

A néprajzi kiállításokban a népek mai kultúrája és életmódja bemutatásának elsőrendű jelentősége van. Ezért alá kell húznunk a következő elvi kérdést. Egy vagy több szovjet nép kultúrájának és életmódjának nemzeti sajátosságait feltárva, a néprajzi kiállítás nem korlátozódhatik e különleges jellegzetességek bemutatásában kizárólag a kolhozparasztság anyagára. Rá kell mutatnia a városi lakosságra is, elsősorban a munkásságra, ha ezek a specifikumok, nemzeti ismertetőjelek jellemzőek a lakosság fenti kategóriáinak életmódjára.

Magától értetődik, hogy a Szovjetunió népeinek magasfokú szocialista kultúrája, nemzeti sajátosságainak bemutatása, igen sok nehézséget tartalmaz, mivel ezt a kérdést még alig tanulmányozták. A nehézségek különösen nagyok a munkásság életének bemutatásában, itt a tanulmányozás terén a szovjet néprajz csak az első lépéseket tette meg, továbbá az ennek megfelelő módszer kidolgozásában, valamint a konkrét anyag feldolgozása terén. Világos, hogy e kérdés tanulmányozása halaszthatatlanul fontos, a néprajz és a tájismeret szempontjából, és igen komoly munkát követel.

Az anyagból adódó és a technikai nehézségek sorát nem lehet hallgatással megkerülni. A helyzet az, hogy népeink életének és kultúrájának erősen fejlett szocialista formái messze túlnőttek a múzeumi mértéken, a múzeumi kereteken s oda begyömöszölni semmiképpen sem lehet azokat, de sok esetben nincs is erre szükségünk. Ha valamely elmaradott nép kultúrájának különleges jellegzetességeit a forradalom előtti időben kívánják bemutatni, akkor a múzeumi dolgozók a szokásos múzeumi

szekrénybe betesznek egy manekent, mondjuk földművest kapával, vagy egy evenki halászt, a lék fölé hajolva, de teljesen érthető, hogy nem lehetséges, de nem is szükséges bemutatnunk a manekent mai ruházatban a kombájn kormánykerekénél ülve, ahogy az ténylegesen a valóságban is van. Vagy ha a forradalomelőtti orosz parasztháznak — a kéménynélküli izbának — a belsejét akarjuk bemutatni, azt bele lehet tenni egy nagy múzeumi szekrénybe, és már megkísérelték több múzeumban (nem beszélek itt a szabadtéri múzeumokról) az orosz kolhozparaszt-lakóház reális bemutatását is, amelyik több szobából áll, és gazdagon van bebútorozva. Ha mi a nagy ipari centrumok — az orosz vagy azjerbadzsán, ukrán vagy üzbég, grúz vagy bakaz vidéken — munkásságának házberendezését akarjuk bemutatni hogyan lehet ezt beletenni a kiállítási szekrénybe vagy akárcsak egy egész múzeumi terembe is?

Mindezek a nehézségek nem adnak alapot arra, hogy a szovjet népeken belül ne mutassuk be a mai munkások és kolhozparasztok műveltségének és életének különleges jellegzetességeit. Ezt a kérdést csak praktikusan és konkréten lehet eldönteni, minden alkalommal figyelembe véve az illető múzeum anyagát és egyéb lehetőségeit. Az egyik lehetőség a jó fényképek, a másik a képek alkalmazása, az ilyen kiállítási tárgyak a többi eredeti tárggyal együttvéve, megfelelő szöveg kíséretében visszatükrözik a különleges nemzeti jellegzetességeket, s lehetővé teszik a kiállítás tartalmának helyes feltárását.

A nép kultúrájára és nemzeti jellegzetességeire való rámutatásnak nem szabad elvontnak lennie, nehezen érthetőnek, nem szabad elszakadnia a reális élet sokféleségétől, a nép történeti életétől és annak hátterétől. A nép kultúrájában és életében, a nemzeti sajátosságok feltárásában komoly segítséget jelent a néprajzi kiállítás számára az a tény, hogy a kiállításban nemcsak tárgyak vannak jelen, hanem többféle kiegészítő anyag is — szöveg, kép, térkép, stb. — amely az illető a nép kultúrájának és életmódjának szintjét mutatja meg, továbbá történetének legfontosabb eseményeit, világosan megmutatva annak hatását a kultúra és életmód specifikus jelenségeire. Vajjon lehetséges pl. az, hogy amikor a néprajzi kiállításban Szibériának a múltban elmaradott népeiről beszélünk, elkerüljük egyrészt a jelenben a lenini-sztálini nemzetiségi politika kérdéseit, másrészt a forradalom előtt a cárizmus gyarmati politikáját? Természetesen nem lehetséges. De egyet meg kell érteni, hogy ennek a néprajzi kiállításban háttérnek kell lennie és nem öncélnak.

Más szavakkal a kiállítás tartalmazza a nép kultúrájának és életmódjának néprajzi jellegzetességeit. Nem elvontan, hanem a tényleges történeti körülmények között, vagy a lenini-sztálini nemzetiségi politika vagy a cári gyarmati politika körülményei között. Mindebből következik, hogy a szovjet nemzetiségi politika és a cári nemzetiségi politika kérdései nem mint önálló témák jelentkeznek, hanem a bemutatott és feltárt anyag történeti hátteréül, melynek erős befolyása van a nép kultúrájának és életmódjának formájára és tartalmára.

A néprajzi kiállítás forradalomelőtti részének felépítésében mindenekelőtt *Lenin* és *Sztalin* tanításaiból kell kiindulnunk, akik megállapították, hogy az osztálytársadalom körülményei között minden népnél kettős nemzeti kultúra van: a kultúra, mely népi eredetű és demokratikus tartalmú, és a kizsákmányoló osztályok kultúrája, amit ebben az esetben nem szabad azonosítanunk a szó mai értelmében vett népi kultúrával. Megfelelő szöveganyag, a tárgyak jólsikerült elhelyezése a kiállításban, pontosan kell, hogy tükrözze és megvilágítsa a nép osztályrétegeződését.

Nagyon fontos, hogy a kiállítás e részében elkerüljük a népi kultúra szándékos archaizálását. Ez irányban sok etnográfusunknak volt hajlandósága s ezt csak a legutóbbi időben leplezték le. Elragadtatva a régies anyag exotikumától, a bemutatás könnyűségétől és hatásosságától, nagyon könnyen tudományos és politikai hibát lehet elkövetni, amikor egyik vagy másik népnek kultúráját és életmódját elmaradottabbnak, a valóságnak meg nem felelően mutatják be. Együttvéve tűrhetetlen egyik vagy másik nép kultúrája és életmódja nemzeti jellegzetességei forradalomelőtti szakaszának szépítgetése és eszményítése.

Erősen alá kell húznunk azt a követelményt, hogy a népi kultúra és életmód nem minden értékelésének kell a kiállításban pozitívnak lennie. A népi élet sok jelensége, akár rikító és színdús is volt a külső formájuk, mégis a cárizmus körülményei között a nép elmaradott gazdasági és kulturális állapotának szükségszerű következménye volt és a cárizmus eltűnésével azok is eltűntek. Gondoljunk az altáji „csegedek"-re, a férjes asszonyok élénk színdús, gazdag és terjedelmes öltözetére. Ez a ruházat a múltban a férjes asszonyok számára kötelező volt, télen-nyáron egyaránt kellett viselni, pedig korlátozta a mozgást, a járást, és a munkát, elcsigázta az asszonyokat. Levetésére nem volt joguk, nem változtathatták meg hagyományos szabását, ami viseletét rendkívüli kényelmetlenné tette. Szükséges az ilyen kosztüm bemutatása. Igen hasznos a kiállítása, egyrészt mert dekoratív foltot ad, és így a látogató figyelmét is magára vonja, másrészt érzékelteti az altáji asszonyok nehéz helyzetét a múltban. Emellett alá kell húznunk, hogy eltekintve a „csegedek" külső hatásaitól, az altáji nők nem szerették nemcsak annak kényelmetlen szabása miatt, hanem azért is, mert szimboluma volt férjükkel és rokonaikkal szembeni alárendeltségüknek, szimboluma volt jogtalan állapotuknak. Propagálhatja ezt a ruhát a múzeum a mai körülmények között, csak azon az alapon, hogy ez a kosztüm a népi hagyomány alkotása és népi eredetű? Természetesen nem teheti. Ellenkezőleg rá kell mutatnunk az egyes népi ruhadarabok rossz vonásaira.

Ezzel szemben a kultúrának és életmódnak vannak olyan nemzeti formái, amelyek pozitív népi tapasztalatot tükröznek, feltárják a nép alkotó tehetségét, és a nép mai életkörülményei között is kitűnnek célszerűségükkel és használhatóságukkal, ezeket mint pozitív kulturális örökséget kell kezelnünk, megőriznünk és fejlesztenünk (pl. a lakóház különböző formái és elemei, kézműipari és házi készítésű ruhák, melyek a legjobb módon alkalmazkodnak e helyi természeti viszonyokhoz, sok tekintetben idetartozik a népi ábrázoló művészet stb. is).

Ez az aktív és nem szenvedélynélküli közeledés a kiállított tárgyakhoz kell, hogy a néprajzi kiállítás minden részének legfontosabb alapeleme legyen.

Végül fontos jelentősége van a kiállítás bevezető része tartalmának és felépítésének, amely a látogatónak megmutatja a földrajzi környezetet, a nép eredetét, és történeti fejlődésének egyes szakaszait. E résznek tartalmaznia kell a különböző források összegezését. Ki kell terjednie az archeológiai és antropológiai anyagra, az írott források és tudományos feldolgozások kivonatára, földrajzi térképekre, rajzokra és fényképekre, stb. A néprajzi anyag mellett szükséges az etnogenezis kérdéseinek megvilágítása is. Maga a kiállítás történhet tárgyakkal, néprajzi térképekkel, megfelelő szövegekkel stb. Ennek a fontos résznek a felépítése nem könnyű feladat. A tartalom teljessége attól függ, hogy az illető néppel kapcsolatban milyen tudományos feldolgozás és anyag áll rendelkezésünkre.

Ilyen alapvető kérdések vannak, amelyekkel számolnunk kell a néprajzi kiállítás felépítésében. Ezenkívül figyelembe kell vennnük, hogy a néprajzi kiállítás alapanyagának eredeti tárgyakból kell állania, amelyek néprajzilag jellemzőek az illető népre. A magyarázó szövegek, fényképek, térképek, modellek, stb. csak fontos és szükséges kiegészítői a kiállításnak. A népi kultúra és életmód néprajzi tárgyi emlékei múzeumainkban vannak felhalmozva és állami birtokban lévő gazdag, nemzeti kincset alkotnak. Ezeket nagy kímélettel kell őriznünk, gondosan kell tanulmányoznunk, és ki kell egészítenünk olyan új gyűjtésekkel, amelyek a szovjet népek kultúrájának és életmódjának néprajzi jellegzetességeit tükrözik. A gyűjteményeket a nép szolgálatába kell állítani, vagyis megtekintésüket lehetővé kell tennünk és a lehetőség szerint fel kell használnunk tudományos, felvilágosító célokra.

Érteni kell a múzeumi anyag tanulmányozásához, és arra kell törekednünk, hogy több tárgyat kapcsoljunk a kiállításhoz. Nem kell félni a tárgyaktól, s bizonyos tárgyi néprajzi emlékeket rejtegetni a gyűjteményekben azért, mert a forradalomelőtti népi életre vonatkoznak, és sokkal színesebbek, a kiállításban hatásosabbak, mint a mai, szocialista életmód tárgyai. A tárgyakkal szemben való ilyen

formális összehasonlító álláspontnak a mai tudományhoz semmi köze sincs. A tudomány nem fél semmiféle ténytől, hanem megvilágítja azokat. De rá kell mutatnunk arra, hogy a régi élet egyes tárgyi emlékei szegénységet rejtegetnek, a dolgozók függését a kizsákmányolóktól, nagy kulturális elmaradottságot. Ezzel szemben a mai életet bemutató részben minden tárgynak azt kell kidomborítania, hogy csak most a szocialista kultúra és életforma alapján jutottak hozzá a népi tömegek a kulturális és jómódú élethez, hogy a szocializmus megkülönböztető vonása az anyagi és szellemi jólét, mert nálunk a termelés a dolgozó nép érdekeit szolgálja.

A speciális néprajzi múzeumokban, továbbá a köztársasági múzeumokban, ahol bőségesen van anyag az illető köztársaság népeinek életére és kultúrájára vonatkozóan, vagy azokban a múzeumokban, ahol a Szovjetunió valamely, vagy több népével kapcsolatban gyűjtenek néprajzi anyagot, a kiállításnak más és más témájúnak kell lennie. Az az alapvető forma, amelyik egyik vagy másik nép néprajzi bemutatását tűzi ki célul. A köztársasági múzeumoknak igen részletesen és kronológiailag szélesen kell néprajzi kiállításaikat felépíteniök, ki kell emelniök a nép kultúrájának és életmódjának jellegzetes helyi variánsait. A központi múzeumokban, ahol a lehetőség szerint többféle népet kell bemutatni, a kiállításnak sűrítettebbnek kell lennie, összefoglalónak, s néhol egyesítenie kell néhány népet. (Pl. Közép-Volga népei, Észak-Kaukázus népei.) De természetesen a néprajzi jelenségek bemutatása ezeken a kiállításokon belül népenként történik meg. Egyidejűleg ugyanezekben a múzeumokban szükségesek és megengedhetők sokkal szűkebb témájú kiállítások is, melyek az előbbihez viszonyítva, rövidebb időre készülnek. Ezek részletesen és tudományosan elmélyedve mutatnak be egy-egy néprajzi témát, ennél vagy annál a népnél, vagy népcsoportnál. Ilyen kiállításokat igen gyakran rendeztek és rendeznek központi néprajzi múzeumaink, s ezek a látogatók komoly érdeklődését keltik fel. Ilyen pl. „A szláv népek népművészete és nemzeti ruházata", vagy „Közép-Ázsia népeinek szőnyegkészítményei", amelyeket az Állami Néprajzi Múzeum nemrégiben nyitott meg Leningrádban. Sok olyan szükséges és időszerű témát kell a kiállításokban feldolgozni, amely a látogatók érdeklődését megragadja.

A tájmúzeumokban a néprajzi kiállításoknak más jellegűeknek kell lenniök, mindig alkalmazkodva az illető múzeum profiljához. A kiállítások ilyen típusát mutatja be *Levin M. G.* nemrégen megjelent tanulmányában, mely „Soronlevő feladatok a tájmúzeumok átépítésében" c. gyűjteményben jelent meg, melyet a Kulturális és Ismeretterjesztő Intézményeket Irányító Bizottság és a Tájkutató és Muzeológiai Tudományos Kutatóintézet adott ki. Ebben az érdekes cikkben a szerző rámutat a néprajzi anyag különböző felhasználási módjaira a tájmúzeumokban, aláhúzva a legfontosabb alapvető követelményt minden néprajzi kiállításban: a következetes történetiséget. Azonban ebben a munkában elmulasztott a tájmúzeumok számára egy rendkívül fontos kérdést: a munkásság élete nemzeti sajátosságainak bemutatását. Ezzel a kiegészítéssel *Levin M. G.* tanulmánya a néprajzi anyag tájmúzeumokban történő kiállításáról teljesen elegendő ahhoz, hogy ebben a kérdésben helyesen tájékozódjunk. Külön jellege van a néprajzi múzeumokban az olyan új kiállítási módnak, ahol a nagyterjedelmű kiállítási tárgyak vannak túlsúlyban, pl. gazdasági és lakóépületek, azok teljes belső felszerelésével s mindez a szabadban van elhelyezve. Ilyen múzeum van a Lett SzSzK területén, Riga közelében. Mostanság tanulmányozták az ilyen múzeumok szervezésének kérdését, az orosz népi kultúra és életmód bemutatására Moszkva alatt Kolomenszkij faluban. A néprajzi tartalom számára a kiállítási lehetőség az ilyen múzeumokban meglehetősen kevés. Nehéz elképzelni, hogy a múzeumoknak ez a típusa szélesebb körben elterjedne.

A szovjet néprajz fejlődésével összhangban a szovjet köztársaságok helyi kulturális centrumaiban vidékenként és tartományonként nagyon komoly jelentősége van a néprajzi kutatásnak. Múzeumainkban az ezek alapján felépített kiállításoknak komoly szerepet kell betölteniök.

Potapov L. P.

Szovjetszkaja Etnografija 1951. 2. 7—14 nyomán

Iparművészeti és képzőművészeti főiskolás hallgatók nyári gyűjtése

Révai elvtársnak a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusán elhangzott beszéde nyomatékosan hívta fel a figyelmet népi kultúránk megismerésére: „a falu ősi kultúrájától is tanuljunk, felszínre hozva és továbbfejlesztve a nagyszerű magyar népművészet kincseit". Az Iparművészeti Főiskola is elsőrendű céljának tűzte ki a nemzeti, népi hagyományok megismertetését hallgatóival. Ennek megvalósítására a Főiskola a Néprajzi Múzeumhoz fordult segítségért, ahol a főiskolai hallgatók szakcsoportok szerint több vetítettképes és tárgybemutatásokkal kísért előadást hallgattak, az előadások végeztével pedig a Múzeum anyagából másolatokat készítettek.

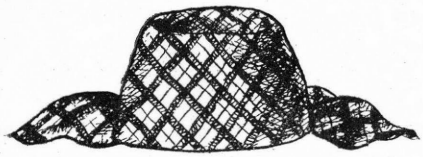
A növendékek legjobbjait nyári gyűjtésre jelölte ki a Főiskola. Ezek közül tíz növendék a Múzeum anyagából másolt, hét hallgató (három ruhatervező, három kerámikus, egy bútortervező szakos) pedig a Főiskola ösztöndíjával vidéki gyűjtésre ment egy-egy hónapra. Ez utóbbi növendékek számára a Múzeum egyhetes tanfolyamot tartott. A tanfolyamon képzőművészeti főiskolás növendékek is résztvettek, így a hallgatók száma huszonötre emelkedett.

A tanfolyam első előadásai a népművészet jellegéről, a vizsgálatával kapcsolatos szempontokról és a gyűjtés technikájáról szóltak. Ezt követőleg a hallgatók félnapos próbagyüjtésen vettek részt. Ennek legfőbb célja a falusi jellegű kultúrával való ismerkedés volt. Kitűzött célunknak a XV. kerületi Rákospalota-Óváros látszott legjobban megfelelni, mivel itt nemcsak szép népművészeti anyag található, hanem könnyen meg is közelíthető, és a közelmúltban több néprajzi gyüjtő dolgozott a területen. A gyűjtést két kiszállással készítettük elő, minden adatközlővel megbeszéltük, hogy mikor hány gyűjtő fogja felkeresni, és miről fog tőle érdeklődni. Egy házhoz egy, ritkábban két gyűjtőt osztottunk be. A hallgatókat munkájuk során végiglátogattuk, s így igyekeztünk segítséget nyújtani a kérdezéshez. A gyűjtött anyagot a hallgatók otthon kiegészítették, letisztázták. A 42 lapnyi rajzot és a hozzátartozó jegyzetek anyagát beadáskor közösen beszéltük meg. A hallgatók maguk próbálták felfedni a hiányosságokat és a gyűjtés kiegészítésének útját. A munkák megfeleltek az első gyűjtés által támasztható követelményeknek, a hallgatók, különösen a textilgyűjtők pontos, reális ábrázolásra törekedtek.

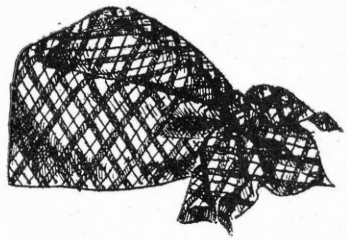
A tanfolyam további előadásait szakcsoportonként (textil, kerámia, bútor) tartottuk meg. A tanfolyam végeztével a hallgatókból munkacsoportokat alakítottunk a szakmai és időbeosztásra vonatkozó kívánalmaknak megfelelően. Az egyes csoportok gyűjtési helyét úgy igyekeztünk kiválasztani, hogy ott a hallgatók szakuknak megfelelő, gazdag, élő népművészeti anyagot találjanak, és emellett a tájékozódást elősegítő irodalmi anyag is álljon a rendelkezésükre. Így a kerámia-szakosok Mezőtúrra, Hódmezővásárhelyre, Szekszárdra mentek (három iparművész-, egy képzőművész-hallgató), Szakmárra vittük a falfestés (három képzőművész-hallgató), bútor (egy iparművész-hallgató) és textil (három iparművész-, egy képzőművész-hallgató) iránt érdeklődőket. Egy-egy textilszakos hallgató ment Kazárra és Hollókőre gyűjteni.

A gyűjtés a hallgatók számára kétségkívül nagy haszonnal zárult. Hatalmas élmény volt számukra egy-egy hely-

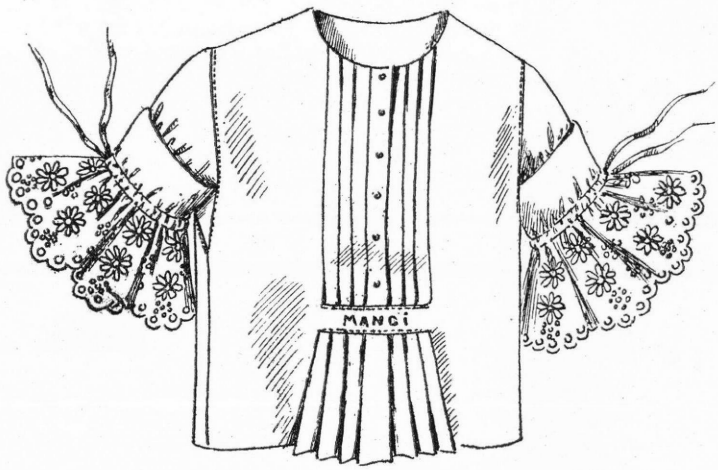
Rákospalotai viselet

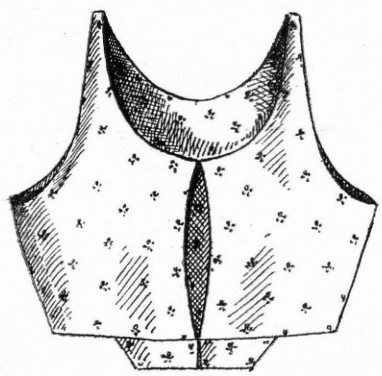
„Konty"

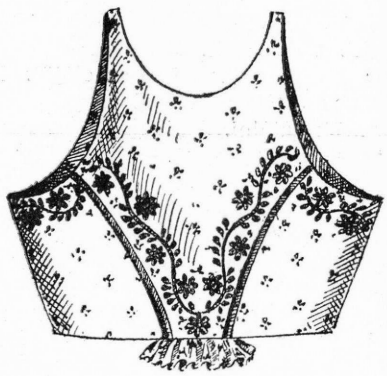
„Konty" (oldalnézet)

Ingváll

Pruszlik

Pruszlik (hátulnézet)

ség élő népművészetének megismerése. Az eddig csak múzeumi objektumként ismert tárgyak valósággá váltak azáltal, hogy az életben betöltött szerepükben láthatták.

A hallgatók gyűjtésük folyamán igyekeztek megismerni a népi díszítőművészet technikáját. Ebben a kerámia-szakos hallgatók végezték a legjobb munkát, akik a helyi fazekasok segítségével elsajátították a gyűjtött terület főbb edényformáinak készítésmódját és díszítési technikáját. A többi gyűjtő inkább csak megfigyeléssel gyarapította ismereteit. Különös örömére szolgált a szakmári csoportnak, hogy módja volt a falu két legtehetségesebb „pingáló"-ját, Kolozsvári Mihálynét és Vénn Lajosnét munkaközben látni. Ugyanez a csoport több „író"-t is látott tervezni, de a „varró"-k is jó adatokat szolgáltattak a minták színezésére vonatkozóan. A főiskolai növendékeknek, akik a főiskolán többnyire csak fejlesztéses módszerrel dolgoznak, különösen meglepő volt a falusi alkotók merész, friss, primán való festési, komponálási módja.

A viselettel foglalkozó hallgatók a ruhadarabok szabását, viselési módját, a díszítésnek a ruhadarabokhoz való alkalmazását figyelték meg.

A hallgatók igyekeztek történetiségében is felmérni az anyagot. A gyűjtésnek ezt a részét a hallgatók nagy lelkesedéssel végezték. Természetes, hogy munkájuknak ez a része közelről sem lehet teljes, mégis elértük, hogy a hallgatók mindenike ismerte az általa gyűjtött területen az utolsó 50, esetleg 100 év nagyobb változásait. Akadtak hallgatók, akik a gyűjtés vége felé az eléjük kerülő anyagot már évtizednyi pontossággal tudták datálni.

Még az előbbinél is nehezebb feladat volt az egyes alkotók stílusának megkülönböztetése, iskolák felismerése. Ezt a feladatot, különösen Szakmáron, hallgatóink egyáltalán nem tudták megoldani, ehhez a terület szélesebb és elmélyültebb ismerete lenne szükséges.

A hallgatók a munka folyamán kb. 250 rajzot készítettek. A hallgatók sok technikai nehézséggel küzdöttek, nehéz volt a színek, formák, figurák anyagszerű visszaadása. A rajzok elkészítésénél arra törekedtek, hogy adandó alkalommal népművészeti munkák illusztrálására felhasználhatók legyenek. Egy-egy hallgató igyekezett lehetőleg teljes anyagot gyűjteni, bár ez nem mindig sikerült, talán a legjobban a szakmári gyermekruháknál közelítették meg a teljességet. A rajzolt anyaghoz jegyzeteket is készítettek, ezek azonban kevés részletre terjednek ki, sokszor igen hiányosak.

A gyűjtés, hiányosságai ellenére is, jónak és hasznosnak mondható. Biztosan mondhatjuk, hogy a résztvett növendékek munkájára döntő hatással lesznek a szerzett tapasztalatok. Mindannyiuk megszerette a népművészetet, nincs a növendékek között egy sem, aki ne akarná folytatni akár a mostani helyen, akár az ország más területein a megkezdett tanulmányokat.

A Néprajzi Múzeum dolgozóit is örömmel töltötték el ezek az eredmények. A hallgatók lelkesedése, kedve, érdeklődése megerősítette bennük, hogy a népművészettel fokozottan kell foglalkozniok. Remélik, hogy a nyári gyűjtés lelkesedése nem fog lelohadni, hanem az ott résztvevők egyre képzik magukat, bővítik ismereteiket és munkájukon keresztül a dolgozók minél szélesebb tömegével ismertetik meg a magyar népművészetet.

Csilléry Klára

Hogyan készüljenek a néprajzi illusztrációk?

Az *Országos Néprajzi Múzeum* egyik kiváló vidéki munkatársa, gyüjtője és sokszáz kitűnő rajz készítője, azzal a kéréssel fordult a múzeumi rajztár kezelőjéhez, hogy adjanak neki részletes, néprajzi és múzeológiai szempontok szerinti szakszerű útmutatást a múzeumnak szánt rajzok készítéséhez.

Mivel ez a kérdés a magyar néprajztudomány szempontjából elég fontosnak mondható (a múzeumnak számos vidéki gyüjtője és rajzolója van és csaknem minden néprajzzal foglalkozó kutató rajzolgatni is szokott), s mivel e kérdéssel tudtunkkal eddig a magyar szakirodalomban nem foglalkoztak, úgy gondoljuk, nem végzünk felesleges munkát, ha a következőkben röviden néhány pontban összefoglaljuk azokat a legfőbb kívánságokat, melyek a magyar néprajztudomány és a múzeum számára készülő rajzok készítésénél követelhetők. Tudnivaló ugyanis, hogy a szakszerűtlenül készült működvelői rajzok, de még az ú. n. művészi rajzok nagy része is néprajzi szempontból csak korlátolt mértékben értékesíthető, illetve használható.

Múzeumunk *Néprajzi Adattárának* egyik alosztálya a *kézirajzok, festmények* és *nyomatok* — szóval a néprajzi ábraanyag — tára. Az évtizedek folyamán összegyült anyag újrarendezése és újraleltározása most folyik (csak a rajzok száma felülhaladja a 7000 tételt), készül róla kartoték-katalógus, földrajzi helymutató-katalógus és tervbe van véve egy ú. n. lexikális tárgykatalógus készítése is. Ezt a rendkívül érdekes és részben igen becses rajzanyagot a kutatók eddig, sajnos, nem igen vették figyelembe. Ezért külön hívjuk fel a figyelmet erre, kérvén az érdeklődőket, ne elégedjenek meg (ahogy ma általában szokásos a megjelenése óta) a *Magyarság Néprajzával* (amely egyébként csak töredékes része, s nem mindig a legjobb része a múzeum birtokában levő rengeteg ábraanyagnak) hanem vegyék igénybe a minden komoly kutató részére rendelkezésre álló néprajzi adattári rajzgyüjteményt.

A múzeum rajztárának kívánságai és követelményei a következők:

1. Múzeumi megőrzésre, hosszú időre való raktározásra csak időálló anyagra *famentes papírra* készült rajzok alkalmasak. A nem famentes papír a kezelésnél szakadozik és idővel teljesen szétmállik.

2. Tekintettel arra, hogy a rajzlapok raktározása zárt dobozokban történik és a dobozok megszabott méretűek, meg kellett állapítani bizonyos meghatározott *mértéket*. Ezek a következők:

$$25 \times 35$$
$$35 \times 50$$
$$50 \times 70$$

Ennél nagyobb méretű rajzlapok nem kívánatosak, mert a raktározásuk jelenleg szinte lehetetlen. Ha elkerülhetetlen a nagyméretű lap készítése, akkor úgy intézendő, hogy a lap legalább az 50×70 cm méretre összehajtható legyen. A 25×35 cm méretnél kisebb rajzok sem kívánatosak, mert a kezelésük nehézkes. Ha apró ábrákról van szó, ezeket ne külön kis lapokra rajzoljuk, hanem többet egy-egy 25×35 cm-es lapra.

3. Ha kényszerűségből vékony, ú. n. *másolópapírra* (pausz) rajzolunk, akkor tanácsos azt teljes egészében más vastagabb papírra felragasztani. (Az olajos papírok néhány év múlva szétmállanak.)

4. Egy-egy rajzlapra lehetőleg csak egy *faluból* való anyagot rajzoljunk, ne tömörítsük egy lapra a különböző helyekről való anyagot.

5. Egy-egy lapon lehetőleg csak *egyféle anyagot* ábrázoljunk, tehát ne keverjünk össze bútort és kerámiát, gazdasági eszközt és ruhát stb. Kivétel csak akkor lehet, ha összetartozó kevés anyagról van szó.

6. Aprólékos, bonyolult vésett díszítésekről (pl. kalotaszegi bútordíszítés, mángorlófák stb.) ú. n. *ceruzadörzsölést* v. *pacskolatot* készítünk. Ezek, sajnos, igen sokszor értéktelenek, mert idővel elkenődik a rajzuk, sokszor szakadoznak, mert rendszeresen olcsó. vékony papírt használnak hozzájuk. Ezért kívánatos ily esetben: vagy sellakoldattal rögzíteni a rajzot, vagy tollal kirajzolni beadás előtt.

7. Mindenféle rajztechnika elfogadható, tehát *ceruza-, kréta-, pasztell-, toll-, tus-*

rajz, vízfestmény, színes ceruza stb. Kívánatos azonban, hogy egy-egy rajzlapon csak egyféle technika legyen képviselve.

8. Kréta- és pasztellrajzokat mindig rögzíteni kell sellakoldattal, de ez kívánatos közönséges ceruzarajzoknál is.

9. Minden egyes rajzlapon a következő *felírást* kell alkalmazni:

a) Az ábrázolt tárgy pontos megnevezése irodalmi és népi nevén (tehát nem *pad,* hanem *lóca, rengő* stb.). Ha több ábra van egy-egy lapon, akkor természetesen minden ábránál külön.

b) Minden rajzlapra rá kell írni a *helység* (falu, megye, vidék) nevét, építménynél az utca és házszám is kívánatos.

c) Minden rajzlapon rajta legyen a rajzolás *időpontja.*

d) Minden rajzon rajta legyen a *rajzoló teljes neve.* Nem művészi aláírás kell, hanem a hitelességéért felelős rajzoló olvasható neve.

10. A rajzlap felső két sarkát lehetőleg üresen hagyjuk, mert ide kerülnek a leltározás jegyei.

11. A magyarázatra szoruló rajzokon hagyjunk mindig megfelelő szélességű *margót* a jegyzetek számára.

12. Az ábrázolt tárgy alapanyagának minősége is mindig megjelölendő (pl. tölgyfa, homokkő, lenvászon).

13. Minden megmérhető tárgynak a *méreteit* (magas, széles, vastag) rá kell vezetni a megfelelő helyre.

14. Ha az ábrázolt tárgyon évszám, név vagy más vésett, festett vagy domborúan faragott jegy van, ezt ne felejtsük a margón külön megjelölni.

15. A rajzlapokat nem szabad tekercsbe csavarni.

Néhány általános megjegyzés néprajzi tárgyak ábrázolásánál:

1. Sérült vagy csonka tárgyat nem szabad olyannak rajzolni, amilyen új korában lehetett. Mindig a jelenlegi állapotot kell rögzíteni, legfeljebb oldalt, jegyzetben vázolható eredeti kiegészített alakja is. Ugyanez vonatkozik a tárgyak színére vagy színezésére is. Általában nem kell mindig az iparművészeti vagy népművészeti oldalt hangsúlyozni, ami különösen díszített tárgyaknál szokásos. Az ily irányú ábrázolás csak egyes indokolt esetekben engedhető meg.

2. Építményekről (bizonyos esetekben bútorról is) feltétlenül ú. n. *műszaki rajzot* kell készíteni. Tehát vetületi képeket, *alaprajzot, metszeteket, nézeteket* kell készíteni a szokásos 1 : 100, 1 : 50, bútornál 1 : 10 léptékben. Ehhez természetesen némi technikai előképzettség szükséges.

3. Az alaprajzba be kell rajzolni minden egyes bútordarabot vagy berendezési tárgyat szokásos helyére, nevének megjelölésével.

4. Sok *jegyzet* szükséges a házfelvételnél: A rajzlapon fel kell tüntetni a házfalak minőségét, építésanyagát, állapotát; a tető alakját és fedésmódját, a szerkezetét, amennyiben ez a rajzból le nem olvasható. — Rá kell írni a ház tulajdonosának a nevét, az építés idejét, ha megállapítható, az egyes helyiségeknek és minden házrészletnek a népi nevét a megfelelő helyre.

5. Fontosabb részletekről, tűzhelyről, kemencéről, kályháról külön rajz készítendő, alaprajzzal, metszetekkel stb.

6. Ha egy-egy rajzlapon csupán egy építmény van, akkor a jegyzetben meg kell említeni, milyen más építmények társaságában áll a telken.

7. Az építményekről természetesen ú. n. szabad perspektívájú *látkép* is készíthető. De itt óvakodni kell (ami gyakran előfordul) a karikatúrától, a jellemző részletek túlzásától.

8. Népviseleti rajzoknál ne csak elölnézetben, hanem hátulnézetben is ábrázoljuk a tárgyat vagy a viseletbe öltöztetett személyt. Egyes ruhadarabokat külön is ajánlatos lerajzolni (pl. egy vállkendőt kiterítve, egy főkötőt több nézetből, valaminek a megkötésmódját stb.). Hozzáértő rajzoló az egyes ruhadarabok *szabásmintáját* is készítheti belejegyzett méretekkel.

A múzeumi anyag rendezése és leltározása közben szerzett többévi tapasztalat alapján állítottuk össze ezeket a kívánságokat, illetve utasításokat, reméljük hasznukat fogják venni vidéki rajzolóink és ez hasznára lesz a magyar néprajz ügyének is.

Cs. Sebestyén Károly

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Néprajzi Intézetében a szövetséges és autonom köztársaságok képviselőinek részvételével 1951. január 23. és február 3. között tartott értekezlet határozatai*

1. A néprajzi értekezlet meghallgatta és megvitatta Tolsztov Sz. P.: „A szovjet néprajz alapvető problémái és soronlevő feladatai" című előadását, valamint a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete tudományos munkásainak, a szövetséges és autonóm köztársaságok néprajzkutatóinak több mint száz előadását és beszámolóját, s megelégedéssel állapította meg hogy 12 év alatt, az 1938-ban tartott legutóbbi néprajzi értekezlet óta a szovjet néprajzi iskola kifejlődött és megerősödött. Ez időszak alatt gyökeres változás történt a szovjet néprajztudományban. Ebben a változásban döntő szerep jutott a SzK(b)P Központi Bizottsága által az ideológiai kérdésekben hozott határozatoknak. A multban a szovjet néprajztudomány elsősorban az őstársadalom kérdéseivel és annak jelenben élő csökevényeivel foglalkozott, most ellenben a nagy forradalmi demokraták (Herzen, Csernisevszkij, Dobroljubov) hagyományait követve előtérbe került a népek mai életének tanulmányozása; a Szovjetunió népei mai kultúrájának és életmódjának vizsgálata, továbbá a külföldi népek tanulmányozása, többek közt annak a problémának vizsgálata, hogyan alakulnak ki a Szovjetunió új szocialista nemzetei, hogyan alakulnak nemzetté a gyarmati rendszerben élő népek stb. A kapitalizmus előtti és a kapitalista társadalom-gazdasági alakzatok csökevé-

* *A szerkesztőség megjegyzése.* Az *Ethnographia* szerkesztősége különös fontosságot tulajdonít annak, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiája 1951. január 23—február 3. között tartott értekezletének határozatait közreadja. Biztosak vagyunk abban, hogy ezek a határozatok nemcsak az élenjáró szovjet néprajzi és folklorisztikai vizsgálatoknak adnak további lendületet, hanem a népi demokráciák országaiban s így hazánkban is előbbreviszik kutató munkánkat, segítenek tisztázni elvi vitáinkat, megvilágítják hibáinkat s megmutatják a helyes módszereket. Mint minden területen, úgy itt is a szovjet példamutatás siet segítségünkre. Az utóbbi években nálunk is folytak elvi viták, születtek határozatok, de távolról sem azzal az elvi tisztasággal, tudományos biztossággal s távolról sem azokkal a konkrét eredményekkel, amelyeket pedig már méltán elvár tőlünk fejlődő népi demokráciánk. A szovjet néprajz és folklorisztika itt közreadott elvi határozatai nekünk is az útmutatást jelentik, sőt mint a 7-ik pont kimondja, a konkrét segítséget is megadják a népi demokráciák átalakuló életének néprajzi vizsgálatához. A *maguk* munkájában komoly feladatnak tekintik azokat a néprajzi vizsgálatokat, amelyeket *mi* nem végeztünk még el holott elsőrendű szakmai és politikai kötelességünk lett volna. A határozatnak az a pontja tegye elsőrendű kötelességünké, hogy az élenjáró szovjet tudománynak és saját fejlődésünk tudatosításának is segítségére sietünk s minél nagyobb, minél gazdagabb anyaggyűjtéssel siessünk a szovjet tudósok határozatának valóraváltására. Ez a munka egyben a *magyar* néprajz elsőrendű hazafias kötelessége is.

Nem érezzük feladatunknak, hogy a határozatok minden egyes pontjára felhívjuk a figyelmet. Csak utalunk azokra a legfontosabb megjegyzésekre, amelyek rámutatnak *a)* a néprajztudomány lebecsülésének kártékonyságára; felhívják a figyelmet: *b)* a sztálini nyelvelmélet döntő jelentőségre a néprajz, a folklorisztika minden ágában, *c)* a születő új kutatására minden területen a kolhoznéprajzban épúgy, mint a munkásság néprajzi vizsgálataiban, a munkás-folklórban s *d)* általában a folklorisztika egyre fokozódó jelentőségére. De sorra kellene vennünk minden pontot, hiszen a határozat minden egyes mondata megérdemli a komoly megbeszélést s a mi sajátos viszonyainkra való alkalmazást. Ezért az *Ethnographia* szerkesztősége azt javasolja, hogy a magyar néprajz minden munkaközössége vitassa meg e határozatokat, vonja le a maga számára adódó következtetéseket s a Magyar Néprajzi Társaság rendezzen vitát e határozat tételeiről, különösen a tekintetben: hogyan segíthetünk mind a magyar néprajz fellendülése, mind pedig a határozat 7-ik pontja valóraváltásában: a kettő egy. **O. Gy.**

nyeinek felderítése és velük szemben való aktív harc a tömegek kommunista nevelése érdekében. Ilyenformán a szovjet néprajz tudományos kutatásait összekötötte hazánk kommunista építésének gyakorlati feladataival, azt a szovjet nép szolgálatába állította.

Az értekezlet megállapította a „Szovjetszkaja Etnografija" vezető és szervező szerepét a szovjet néprajzi iskola fejlődésében és megerősödésében.

2. Az értekezlet a néprajztudományban meglevő hiányosságokra is rámutatott. A fontosabbak ezek közül:

a) A néprajzi munka a szövetséges és autonóm köztársaságok legtöbbjében, Grúzia kivételével gyengén fejlett, ennek oka: a néprajzi kutatások jelentőségének lebecsülése. A néprajzi munka az ország tájmúzeumaiban csökkent.

b) A néprajzi káderek képzése, különösen a nemzetiségi káderek nem kielégítő. Hiányzik rendszeres képzésük speciális egyetemi katedrákon, kivéve a moszkvai és a tbiliszi egyetemet. Az utóbbi években a leningrádi, a tartui és a kazáni egyetemen megszüntették a néprajzi katedrát.

c) A néprajztudomány átszervezésével nem győztük le teljesen azt a régi hagyományt, mely szerint a néprajzi kutatások körét az őstársadalom szerkezetére és annak ma élő csökevényeire kell korlátozni. Lassan megy a munka új elveinek elsajátítása. Még nem teljesen alakult ki az új módszer, az új témáknak megfelelő terepkutatások programmja még nincs megfelelően kidolgozva, elmaradt a már új témákhoz összegyűjtött hatalmas anyag elméleti feldolgozása és általánosítása. A Szovjetunió kolhozparasztságának életét tanulmányozó néprajzi munkák egyszerű leírásokra korlátozódnak, s a munkások életmódjának tanulmányozása terén alig történtek meg az első kísérletek.

d) Sok etnográfus munkájában egész a legutóbbi időkig használta Marr N. J. hibás idealisztikus felfogását a nyelvtudomány általános kérdéseiről, s ez igen károsan befolyásolta a néprajzi kutatások olyan fontos területét, mint az őstársadalom problémájának és a mai népek eredetének kidolgozását. Ez meglátszik a kiadványok egész során, többek közt a „Szovjetszkaja Ethnografiján" is.

3. Sztálin elvtárs „Marxizmus és nyelvtudomány" című munkája leleplezte Marr N. J. és követőinek hibás nézeteit, elméleti és módszertani alapot nyújtott a marrizmus befolyásának felszámolására a néprajztudományban. Sztálin elvtársnak ez a munkája megmutatja az etnográfusnak a néprajztudomány fejlődésében a legmesszebbre vezető utat. A szovjet etnográfus feladata az, hogy alaposan elsajátítsa Sztálin elvtárs új alkotó eszméit, alkalmazza azokat a konkrét néprajzi kutatásokra.

4. A szovjet etnográfusok munkájának középpontjába kell állítani a Szovjetunió kolhozparasztsága és munkásosztálya szocialista életmódjának kutatását. A kommunizmus hatalmas építése, a mezőgazdaság villamosítása, a kolhozok megnagyobbítása a kolhozparasztság életmódja alapvető átalakulásához megadja az anyagi alapot. A szovjet etnográfusnak kutatásaival segítenie kell a Pártot és a kormányzatot a feladatok megvalósításában. Többek között a néprajzi munka egyik legfontosabb feladata a kolhozépületek és a kolhozisták házépítés terén alkalmazott újító eljárásainak tanulmányozása abból a célból, hogy a tervezőknek és az építészeknek segítséget nyujtson az új építkezésekben és a régi kolhoztelepülések újjáépítésében.

Ennek a kérdésnek sikeres megoldása megköveteli a szovjet etnográfusoktól az anyag terepen való összegyüjtésével egyidejűleg a kultúra és életmód átépítése általános tapasztalatának elmélyedt elméleti kidolgozását is a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet időszakában.

A munkásság életének tanulmányozása terén a szovjet néprajz még csak az első lépéseket tette meg, ezért a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete 1951. év végén, vagy 1952. elején értekezletet hív össze, mely a munkásság életmódjának eredményes tanulmányozási módszereit összegezi.

5. A népi alkotások tanulmányozása területén a figyelmet elsősorban a folklórra, mint művészetre kell összpontosítani, mert az a népi tömegek mélyén keletke-

zett és fejlődött; feltárja a szovjet nép kultúráját és életmódját, nagy oktató jelentősége van, és mint művészet, a népi tömegek óhaját tükrözi, ezenkívül forrás az etnogenezis kérdéseinek megvilágításához a népek kultúrájának és életmódjának történetéhez. A szóbeli folklór tanulmányozásával egyidejűleg minden körülmények között több szempontból vizsgálni kell a művészi népi alkotásokat is. (Zene-, tánc- és ábrázoló népművészet.) A folkloristák és etnográfusok a folklór gyüjtésével és tanulmányozásával egyidejűleg támaszkodjanak a népi alkotások házára, a rádióra, továbbá a kultúrfelvilágosító hivatal széles hálózatára, mindezekkel a népi alkotások propagandája terén a legpéldásabban működjenek együtt. Kérje a Néprajzi Intézet a Tudományos Akadémiától folklór kiadvány szervezését.

6. Sztálin elvtárs a „Marxizmus és nyelvtudomány" című munkájában a szovjet etnográfusok elé azt a feladatot állítja, hogy a népek eredete történetének tanulmányozásában döntő módon győzzék le Marr káros befolyását. Sztálin elvtárs útmutatása erről az, hogy valamennyi mai nemzet több törzsből tevődött össze, hogy történeti fejlődésük folyamatában „a törzsek és népek felaprózódtak és szétvándoroltak, keveredtek és kereszteződtek" — ez kötelezi a szovjet etnográfust arra, hogy az egyes népek keletkezésével kapcsolatos korábbi megállapításokat átnézze, és hogy a legszélesebb kutatásokat kezdje az útmutatások alapján. A szovjet etnográfusoknak komoly következetességgel és állhatatossággal kell megvalósitaniok a népek eredetének tanulmányozását, belevonva ebbe a néprajzi anyagon kívül a nyelvészeti, archeológiai, antropológiai és történeti anyagot is.

Az etnogenetikus kutatások területén a legfontosabb konkrét feladatnak kell tekintenünk a már megkezdett kutatások folytatását és elmélyítését. Így a nagy orosz nép eredetének kutatását s a vele rokon többi szláv népét is. Különös figyelemmel kell fordulnunk az összes szláv nép történetének közös vonásai, továbbá azok nyelvészeti rokonsága felé, amely Sztálin I. V. szavaival „nem kétséges".

A népek eredete történetének pozitív kutatásaival egyidejűleg harcolni kell az etnogenetikus kutatások területén a tudományellenes rasszista és kozmopolita „teóriák" ellen, melyek a burzsoa országokban általánosak. (Különösen a USA-ban és Angliában.)

7. A szovjet etnográfusok munkájában fontos helyet kell elfoglalnia a népi demokráciák országai néprajzi tanulmányozásának; elsősorban a népi tömegek kultúrája és életmódja átépítésének folyamatát kell vizsgálni, amelyik jellemző a mai életre. Szükséges a szovjet néprajzi irodalomban minél szélesebben megvilágítani a népi demokráciák országaiban folyó néprajzi munkásságot és minden segítséget meg kell adni a néprajztudomány fejlődésének ezekben az országokban.

8. A szovjet néprajz alapvető feladata a gyarmati és félgyarmati országok népeinek tanulmányozása terén azok mai szabadságmozgalmainak vizsgálata. A szovjet etnográfusok kutatásainak mindenképpen hozzá kell járulnia a gyarmati és félgyarmati országok népei szabadságmozgalma kérdéseinek megvilágításához. Az értekezlet megállapítja, hogy a szövetséges köztársaságok tudományos kutató központjai nem eléggé művelik a szomszédos külföldi országok népeinek etnográfiáját.

A gyarmati és félgyarmati országok népeinek tanulmányozása nem választható el a mai burzsoa néprajz ellen folytatott kérlelhetetlen elvi harctól. A burzsoa néprajz az imperialisták reakciós politikájának szolgálatában áll. Különös figyelmet kell fordítani az angol funkcionalista és az amerikai pszichorasszista iskola tudományellenes reakciós lényegének leleplezésére.

9. A szovjet etnográfus fontos feladata az őstársadalom tanulmányozása területén — mivel Morgan periódizációja elavult — az őstársadalom története korszakainak új kidolgozása azoknak az alapvető útmutatásoknak alapján, amelyek Lenin és Sztálin munkáiban megvannak.

Ezzel kapcsolatban a figyelmet olyan problémák elméleti kidolgozására kell összpontosítani, mint a nemzetségi szervezet formái, a matriarchátus és patriarchátus eredete, átmenet az osztálynélküli társadalomból az osztálytársadalomba. Meg kell erősíteni a vallás eredete problémakör kidolgozásának munkáját. Külön kell foglalkozni az őstársadalom csökevényein kívül a rabszolga és feudális társadalom-gazdasági formációk vizsgálatával is, nemcsak a terepkutatásokra támaszkodva, hanem az írott forrásokra is, mert a ilyen kutatások igen fontosak a népek történetének tanulmányozásához.

10. Az antropológiának legfontosabb feladatai az antropogenezis és az etnikai antropológia területén vannak; a marxizmus-leninizmus módszerének alapján állva a legmesszebbmenően ki kell dolgozni a ember származásának elméletét, a legteljesebb mértékben érvényesítve a materialista biológia újabb vívmányait, különösen Pavlov I. P. tanulmányait; tanulmányozni kell az antropológiai típusok alakulásának különböző tényezőit az emberiség fejlődésének egyes korszakaiban, s az antropológiai jelek megváltozását a külső körülményekkel kapcsolatban; a legmesszebbmenően ki kell dolgozni az antropológiai adatok felhasználásának módját az etnogenezis problémáinak eldöntésében, és az adatok széles alkalmazását a tényleges kutatásban Sztálin I. V. nyelvtudományi munkáinak útmutatása alapján; a külföldi reakciós irányzatú antropológiai kutatások kritikáját meg kell erősíteni, elsősorban az angol-amerikai rasszimus irányában.

Az értekezlet ráirányította a figyelmet az antropológiai munka lassú fejlődésére a szövetséges és autonóm köztársaságokban, felszólította az antropológusokat a legszélesebben kiterjedt és egybenhangolt munkára a Szovjetunió lakossága antropológiai összetételének tanulmányozása terén. Hasonlóképpen fontos feladat az archeológiával, a paleontológiával és a geológiával együtt végzett tervszerű kutatás, a Szovjetunió területén élt egykori emberek csontleleteinek felkutatására.

Az értekezlet számol annak szükségességével, hogy az antropológia csatlakozzék a történeti, biológiai, földrajzi, filozófiai fakultásokon az egyetemi hallgatók képzéséhez.

11. Az értekezlet helyeslőleg veszi tudomásul, hogy a Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének kezdeményezésére már nyilvánosságra hoztak néhány történeti munkát, és hozzákezdtek jelentős kollektív munkával a hazai néprajz, antropológia és folklorisztika történetének megírásához.

Ennek a munkának szemléltetnie kell az élenjáró hazai tudomány hatalmas hozzájárulását a világ néprajzi tudásának kincstárához, rá kell mutatnia arra, hogy az orosz és szovjet tudósok megoldottak és eldöntöttek egy egész sor elvi kérdést a néprajztudományban. Az értekezlet felhívja a figyelmet arra, hogy a történetírás munkáját ki kell terjeszteni különösen a szövetséges és autonóm köztársaságokra, s ezzel kapcsolatban meg kell rajzolni a néprajztudomány fejlődésének teljes képét a forradalomelőtti Oroszországban és a Szovjetunióban.

12. Az értekezlet aláhúzza a szovjet múzeumokban rendezett néprajzi kiállítások alapvető kérdéseinek a marxizmus-leninizmus klasszikus alkotásai és a szovjet néprajztudomány vívmányai alapján álló tudományos kidolgozását. A néprajzi kiállítás alapvető feladata kell hogy legyen a szovjet népek kultúrájának és életmódjának bemutatása, azok sajátságos nemzeti jellegzetességeivel az egyes történeti korszakokban, mind a parasztság, mind a városi lakosság, elsősorban a munkásság anyaga alapján. A kiállításnak be kell mutatnia a kérdéses nép általános kultúrájának színvonalát, történetének legfontosabb korszakait, azokat a konkrét történeti viszonyokat, amelyikben létrejön és él a nép sajátszerű kultúrája és életmódja.

Az értekezlet megjegyzi, hogy a szövetséges és autonóm köztársaságok kormányai mellett működő kultúrfelvilágosító hivatalok figyelmét rá kell irányítani a tájmúzeumokban rendezett néprajzi kiállítások szükségességére. Az értekezlet rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a népi építészetet és életmódot bemutató szabadtéri múzeumoknak.

13. Az értekezlet megállapítja, hogy a Szovjet Tudományos Akadémia elnökségéhez és a Szovjetunió kormányához kérvénnyel kell fordulni, hogy Moszkvában, soknemzetiségű hazánk fővárosában állítsák fel a szovjet népek központi néprajzi múzeumát, melynek munkája a néprajz területén a tudományos kiállításokra és a múzeumi anyag megőrzésére egyaránt kiterjedjen.

14. Az értekezlet kérvénnyel fordul a Felsőoktatási Minisztériumhoz, a néprajzi káderek képzése megjavításának érdekében és kéri, az ország nagy egyetemein, elsősorban a szövetséges köztársaságok fővárosaiban néprajzi katedrák felállítását. Kérni kell a Felsőoktatási Minisztériumtól a néprajz kötelező bevezetését az egyetemek földrajzi és keleti fakultásain, a pedagógiai intézetek történeti és földrajzi szakjain.

15. A terepkutatások tervezésének és kivitelezésének messzemenő megjavítása érdekében az értekezlet szükségesnek tartja:

a) a terepkutatások általános programmjának, módszertani kézikönyvének kidolgozását, a terepmunka alapvető szakaszaira vonatkozólag (a kolhozparasztság életmódja, a munkásosztály kutatása, a kolhozlakóházak stb.) kérni kell az Akadémia Néprajzi Intézetét, hogy e munka szervezését vállalja el.

b) az Akadémia Néprajzi Intézetének meg kell szerveznie a tervek és beszámolók cseréjét a szövetséges és autonóm köztársaságok között. Kérni kell a Néprajzi Intézetet, hogy a „Szovjetszkaja Etnografija"-ban évenként közölje a szövetséges és autonóm köztársaságok néprajzi terveit és beszámolóit.

c) kérni kell az Akadémia Néprajzi Intézetét, hogy évenként gyüjtő-beszámoló értkezletet hívjon össze a szövetséges és autonóm köztársaságok néprajzi intézményei dolgozóinak széleskörű bevonásával,

d) az Akadémia Néprajzi Intézetének sok pozitív tapasztalata van a vidéki néprajzi értekezletek szervezésében (Pribaltikum, Kaukázus), ezért kívánatosnak tartja az értekezlet e tapasztalatok kiterjesztését a Szovjetunió más vidékeire is, többek között megbeszélést kell szervezni 1951- és 1952-ben a Közép-Volga, Közép-Ázsia és Kazahsztán néprajzával kapcsolatban,

e) a Szovjet Tudományos Akadémia és a szövetséges köztársaságok akadémiáinak figyelmét az értekezlet felhívja arra, hogy a néprajzi expedíciókat modern technikai felszereléssel kell ellátni (hangfelvevő- és filmfelvevő berendezés stb.), ajánlja a települések és házak tanulmányozásához a repülőfelvételt és a sztereofotográfiát.

16. Sztálin elvtárs mondja: „Mindenki tudja azt, hogy semmiféle tudomány nem fejlődhet és nem érhet el sikereket a vélemények harca, a kritika szabadsága nélkül". Ez arra kötelezi a szovjet etnográfusokat, hogy építő vitákon tárgyalják meg a munka legfontosabb módszereit és harcoljanak a szovjet néprajztudomány teljes felvirágzásáért.

Az értekezlet helyeslőleg veszi tudomásul az Akadémia Néprajzi Intézete által rendezett építő vitákat az etnogenetikus kutatásokkal és az őstársadalom periódizációjával kapcsolatban. Az értekezlet helyesli a „Szovjetszkaja Etnografija" szerkesztőségének döntését a vitarovat megnyitásáról és felszólítja az etnográfusokat, hogy minél aktívabban vegyenek részt a kérdések megvitatásában.

17. Kérni kell az Akadémia Elnökségét, hogy 1951-ben adja ki az értekezlet anyagát. Kérni kell az Akadémia Néprajzi Intézetét, hogy a jelen határozatot a „Szovjetszkaja Etnografija"-ban és a többi vezető történeti folyóiratban közölje, és minél szélesebb körben tegye ismertté.

Szovjetszkaja Etnográfija
1951. 2. 231—234.

A kultúra és életmód tanulmányozásának programmja a szovjet Pribaltikum kolhozaiban*

I.

A kolhozisták üzemi élete

Általános tudnivalók a kolhozról

1. A kolhoz neve és postai címe. Közlekedési útjai és a kolhoz összeköttetése a területi és kerületi központokkal; a legközelebbi vasútállomás, illetve kikötő. A kolhozisták különálló tanyákon vagy telepeken élnek-e? A falu neve, melyhez a kolhoz tartozik. Melyik ipari centrum vonzásában van gazdaságilag a kolhoz?

2. A kolhozisták életének rövid történeti ismertetése a szovjet hatalom előtti időkben; a földhasználat és földművelés módja, foglalkoztak-e időszaki és kusztár (háziipari) munkával, milyen jellegű gazdasági kooperáció volt elterjedve?

3. A kolhoz keletkezésének rövid története.

4. Hogyan tükröződnek a Nagy Honvédő Háború eseményei a vizsgált helységben egyes embereknél és a kolhozgazdálkodásban?

A kolhoz üzeme

5. A kolhoz jelenlegi összetétele (a gazdaságok száma, kolhozzá való egyesülésük, a lakosság száma, a nemzetiségi összetételt figyelembe véve, a munkaképesek száma, ebből mennyi a férfi, nő és fiatal?

6. A kolhoz gazdálkodásának iránya. A kolhoz vetésterület-beosztása, s annak kultúrák szerint való részletezése. Milyen feldolgozó üzem van a kolhozban: Vannak-e üzemi fő- és segédvállalatok? A szállítás kérdései.

7. Ki kezeli a raktárt, melyben a gazdasági felszerelés és a gabona van elhelyezve? A takarmányt és a kolhoz állatállományát a kolhoz közösen kezeli, vagy egyes kolhozisták? Felszántották-e az egykori tanyai mesgyéket a kolhozföldeken?

8. Miben látszik meg a gépállomások segítsége?

9. Megváltozott-e a mezőgazdaság iránya a kolhoz megalakulása óta (vezettek-e be új vetésforgót és új növényeket, új termesztési eljárásokat, végeztek-e talajjavítást, lecsapolást stb.)? Milyen változás történt az állatenyésztésben és a baromfitartásban, a kertészetben és a méhészetben? Történt-e erdőtelepítés?

10. Megváltozott-e a mezőgazdasági termények feldolgozása a korábbi egyéni gazdálkodáshoz viszonyítva?

11. Megváltozott-e a régi hagyományos mezőgazdasági naptárhoz viszonyítva a mezőgazdasági munkák megkezdése és befejezése?

Munkaszervezet

12. Milyen brigádok vannak a kolhozban? A munka különböző üzemi sajátosságai és az üzemi élet. Használnak-e szállítóeszközöket a kolhozisták munkahelyre való kiszállítására? Van-e traktorosbrigád pihenésére szolgáló mezei szállás vagy kerekes házikó, hogy rendezik be, és hogyan használják ezeket? A kolhozisták élelmezése a mezei munkák idején. Van-e a kolhozban közös étkezés a nagyobb mezei munkák idején?

13. Hogyan szervezik meg a kolhozban a sokgyermekes anyák munkáját? Milyen intézkedések vannak a kolhozban arra nézve, hogy a munkaerőt a legnagyobb mértékben felszabadítsák a háztáji gazdálkodástól és hogy megadják a lehetőséget a munkaerő nagyobb részének a kollektív gazdálkodásban való felhasználására?

* A „Programm"-ot *Kusnyer P. I.* a Szovjet Pribaltikum népeinek néprajzával foglalkozó gyűlésen adta elő (Moszkva, 1950. III. 27—IV. 1.). Az előadás részletes szövege „A kolhozok néprajzi tanulmányozása" címen „A Szovjetunió kolhozainak kultúrája és életmódja" című gyűjteményben jelenik meg, melyet a Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete készít elő kiadásra.

A „Programm"-ot teljes egészében közöljük, mert a meginduló magyar kutatás sok szempontot, iránymutatást meríthet belőle. (Szerkesztő.)

14. A szocialista verseny formái a kolhozban és a verseny szerepe az üzemi életben.

Kolhozkáderek

15. Kikből állnak a kolhozkáderek, hogyan képzik őket (a vezetőség összetétele, brigádvezetők, a gazdaságok vezetői stb.); előléptetések, a káderek képzése tanfolyamokon és a szomszédos élenjáró kolhozokkal való tapasztalatcsere útján. Milyen helyet foglalnak el a nők a kolhoz vezetésében? A kolhozfiatalság és részvétele a termelésben. Küldik-e a fiatalokat technikai tanfolyamokra? Milyen technikai tanulmányok vonzzák a fiatalságot legjobban?

16. Miben nyilatkozik meg a kommunisták és a komszomolcok vezető szerepe a kolhozban és hogyan járnak a termelés élén?

17. Vannak-e élmunkásaik a termelésben és a munkában kiváló egyéb embereik? Hol szerezték módszereiket?

Kolhozjövedelem és a kolhozisták jóléte

18. A kolhoz gazdasági eredményei a múlt évben. A teljes jövedelem milyen részét csatolták a felosztathatatlan alaphoz és mennyit osztottak ki a kolhozisták között munkaegységenként?

19. Egy munkaegységre jutó közepes természetbeni és pénzbeni juttatás (két-három megelőző év adatainak figyelembevételével).

20. A munkaegységek mennyisége. Közepesen mennyi jár eszerint egy kolhozistának a földművelésben, a gazdaságban vagy a segédüzemben?

21. Egyes kolhozisták rekordjai a munkaegységek terén.

22. Mennyi terményt és pénzt kap munkája után egy közepes nagyságú kolhozparaszt-család?

II.

Kultúra és szabadművelődés
Társadalmi élet

Általános ismeretek a faluról (faluközpontról)

1. Hogyha a kolhozisták faluban élnek, hol van a falusi tanács, milyen a község alaprajza (vannak-e utcák, sikátorok, terek stb.)?

2. A falu berendezései (van-e vízvezeték, villanyvilágítás, utcakövezés, parkírozás stb.).

3. A középületek és lakóházak típusai. Milyen alapanyagot használnak az építkezéshez?

4. Ha a kolhozisták szétszórt tanyákon élnek, akkor van-e tanyaközpont? Milyen távolságú körzetben helyezkednek el a kolhozisták tanyái?

5. Milyen szovjet és szabadművelődési szervek vannak a faluban (falusi tanács, postahivatal, egészségügyi hivatal, olvasószoba, iskola, klub, mozi stb.)?

6. Használnak-e rádióközpontot? Van-e rádióvevőkészüléke az olvasószobának, a klubnak, a kolhozvezetőségnek és egyes kolhozparasztoknak?

Kultúra és szabadművelődés

7. Milyen iskola van a telepen (általános, nem teljes közép- és középiskola)? Milyen nyelven folyik a tanítás? Van-e az iskola mellett könyvtár és ki használja azt? A tanítók iskolánkívüli kultúr-felvilágosító tevékenysége.

8. Milyen újságokra és folyóiratokra fizetnek elő a kolhozisták? Milyen könyveket olvasnak a kolhozisták?

9. A klub és az olvasószoba tevékenysége (milyen témákról és milyen időközökben tartanak beszámolókat és előadásokat, van-e a klubban művészeti önképzőkör, van-e kórusuk, zenekaruk stb.)?

10. Kikből áll a helyi intelligencia és milyen részt vállalnak a kultúrfelvilágosító munkában?

11. A sport és jelentősége. Van-e sportterük, rendeznek-e sportversenyeket a szomszédos falvakkal?

Szóbeli és ábrázoló népi alkotások

12. A kolhozisták folklóranyaga kor és foglalkozás szerint. Milyen énekeket énekelnek legszívesebben? Él-e a mese, közmondás, mondás, anekdota és elbeszélés? Hogyan tükrözi a kolhozisták folklórja a jelent és mennyiben időszerű? A szóbeli népi alkotásnak vannak-e mesterei?

13. A művészi tevékenység jellege és hogyan mutatkozik az meg a klubon kívül? Milyen táncok élnek? Ismernek-e

körtáncot? Milyen hangszerek vannak és a helybeli muzsikusoknak mi az anyaguk?

14. Az alkalmazott népművészetnek milyen ágai vannak meg a kolhozistáknál (a fa művészi megmunkálása, fonadék és aplikációs munka, mintás szőttesek, kötések és hímzések)? A hagyományos tárgy és forma. Milyen helyet tölt be az alkalmazott népművészet a mindennapi életben? Az alkalmazott népművészetnek keletkeznek-e új ágai?

Társadalmi ünnepek

15. Hogyan ünneplik meg a kolhozban a május 1-ét és november 7-ét? Szokták-e ilyenkor a kolhoz kiváló munkásait megjutalmazni?

16. Megünneplik-e a kolhozban a „Termés napjá"-t; van-e helyi ünnep a kolhoz megalapításának évfordulóján?

17. Dolgoznak-e a kolhozisták egyházi ünnepeken?

18. Hogyan ünneplik meg a „Dal napjá"-t vagy más népi ünnepeket?

III.

A kolhozcsalád életmódja*

A család összetétele

1. Kikből áll a család és ki annak a feje (a család tagjainak száma és kora, nemzetisége, rokonsági viszonyai)?

2. Milyen nyelven beszélnek a családban? A család tagjainak írni-olvasni tudása és műveltsége.

3. A család valamennyi tagja a kolhozban dolgozik-e? Ha a kolhozban dolgoznak, akkor ott milyen munkát végeznek? A család tagjai közül ki nem dolgozik a kolhozban, annak hol van a munkahelye?

4. A család tagjai közül ki él más helyen (tanul vagy dolgozik) s annak a családdal való kapcsolata?

Gazdálkodás és épületek

5. A házkörüli telek nagysága és annak művelésmódja. Van-e jószáguk és baromfijuk?

6. A család tagjai közül ki dolgozik a házkörüli telken és ki gondozza a jószágot? Ki készíti az ételt és szolgálja ki a családot? Hogyan egyeztetik össze az otthon végzett gazdasági munkát a kolhozban végzett munkával?

7. Milyen gazdasági és lakóépületek vannak a telken? Az épületek elhelyezkedésének sematikus terve. Milyen építőanyagból készítik az épületeket?

8. Berendezés elhelyezkedése a lakóházban, annak gazdasági és használati jelentősége. A tüzelők típusai. Van-e külön kenyérsütő kemence vagy csak nyári időszaki tűzhely?

9. A ház belsejének díszítése. A bútor és berendezés elhelyezése. Világítás. A háztartási eszközök és edények típusai. Azok a tárgyak, melyek a jómódú életről tanúskodnak. Pl. van-e könyvállványuk, könyvespolcuk?

10. A gazdasági épületek használatának jellege a mostani időben (a lóistálló átalakítása tehénistállóvá stb.). Milyen gazdasági épületeket használnak nyáron vagy egész évben lakásul? Van-e fürdőjük?

* Az ilyen irányú gyüjtést egyes családoknál kell végezni. A kutatás összegezett anyagának általánosított leírása alapot nyújt arra, hogy megítéljük a kolhozisták életmódját egyik vagy másik településen, vidéken. A családonként való vizsgálódásnál válasszuk ki előre a családtípusokat, amelyeket tanulmányozni kell; olyan családok kiválasztását lehet ajánlani, amelyek összetételük szerint a következő öt csoportba oszthatók be: 1 sokgyermekes családok, 2. kisgyermekes családok, 3. közepes összetételű család (típusát előzetesen kell megállapítani a falusi statisztika alapján), 4. olyan család, melynek feje özvegyasszony, 5. kolhozvezetőségi tag családja. A tévedések elkerülése végett minden csoportból legalább két-három családot kell választani.

A fentieken kívül foglalkozni kell a család jelenlegi helyzetével, de szükséges kikérdezni a család történetét is, ha az anyag érdekesnek mutatkozik, akkor terjesszük ki a történeti kutatást több nemzedékre, mondassuk el a család belső eseményeit az élet gazdasági és szociális körülményei alapján a család történetének különböző szakaszaiban. Az ilyen történet összeállításakor törekedni kell arra, hogy a különböző nemzedékek képviselőinek életrajzi adatait is összegyüjtsük.

Étel

11. Alapvető termékek és a táplálkozás módja. A termékek elkészítésének módja. A leginkább kedvelt és készített nemzeti ételek és italok. Milyen kenyeret sütnek?

12. Különbözik-e az ünnepi étkezés a mindennapitól? Van-e szertartásos étkezés és milyen alkalmakkor?

13. Közös edényt használnak-e az étkezéshez, vagy a család mindegyik tagjának van saját terítéke?

14. Van-e különbség az étkezésben a család tagjainak életkora szerint (mit esznek a gyermekek)?

15. Mit esznek a család tagjai a mezei munkák idején, visznek-e magukkal enni, vagy hazamennek ebédelni?

Ruházat

16. Milyen ruhát használnak a család felnőtt tagjai? Használnak-e általában népviseletet (éspedig milyet), vagy pedig csak a népi ünnepek alkalmával veszik azt fel?

17. Milyen cipőt használnak a család tagjai? Használnak-e különleges helyi lábbelit a különféle munkák végzésére?

18. Milyen fejviselet és női hajviselet van? A férjes asszonyok fejviselete különbözik-e a lányokétól?

19. Házi vagy gyári anyagból varrják-e a ruhát? Vesznek-e kész ruhát és fehérneműt?

20. Milyen ruha-, fehérnemű- és cipőkészlete van a család minden tagjának?

21. Készítenek-e a lányoknak hozományt? Miből áll, és hol őrzik azt?

Család

22. A rokonság részletes terminológiája, amit ma is használnak a vizsgált családban.

23. Kölcsönös viszony a férj és feleség, szülő és gyermekek, anyós és meny, anyós és vő (ha a feleségének családjánál lakik) között. Hogyan tükröződik a kolhozban végzett munka az asszony helyzetében és a családtagok egymáshoz való kölcsönös viszonyában?

24. Ki rendelkezik a családi gazdálkodásban a család egyes tagjainak pénzben kiadott munkabérével és a pénzjövedelemmel, a saját gazdaság termékeinek eladásából kapott pénzzel? Szokott-e vita lenni ennek a pénznek szétosztása során?

25. Volt-e a családban gazdaság felosztása a felnőtt gyerekek: lányok és fiúk között? Egyformán történik-e a felosztás fiúk és lányok között?

26. Volt-e elválás a családban és hogyan osztották meg a vagyont az elvált házastársak?

27. Hogyan viselkednek a családban az öregekkel? Megőrzik-e az öregek továbbra is gazdasági elkülönülésüket, amikor a gazdaságot átadják felnőtt gyermekeiknek?

28. Ebben a családban mennyire sajátították el a szovjet jog elveit az örökösödésre és az osztozkodásra vonatkozóan?

29. Milyen mértékben vesznek részt az ifjak s a gyermekek a család házkörüli gazdálkodásának munkáiban?

30. Beadják-e a gyermekeket a bölcsődékbe és a napközi otthonokba? Ha nem, akkor kire bízzák őket, amikor a szülők munkába mennek?

A család kulturális színvonala

31. Milyen újságokra és folyóiratokra fizetnek elő a család tagjai?

32. Milyen könyveket olvasnak a család tagjai? Van-e kis könyvtáruk legkedvesebb könyveikből? Használják-e a család tagjai az olvasóház, a klub vagy iskola könyvtárát?

33. A család tagjai résztvesznek-e mozielőadásokon, a klubban vagy az olvasóházban tartott előadásokon és megbeszéléseken?

34. Érdeklődnek-e a család tagjai politikai kérdések iránt, vitatkoznak-e arról családi körben?

35. Megünneplik-e a családban az egyházi ünnepeket? Vannak-e a családban ateisták? Vannak-e nézeteltérések a családban az egyházi szokások teljesítésével kapcsolatban?

36. Milyen esetben fordulnak a család tagjai az orvoshoz vagy felcserhez orvosi segítségért, milyen esetekben használják a „házi szereket"? Hogyan alkalmazzák ezeket a „házi szereket"? Van-e a családban házi patika?

37. Ki volt a család tagjai közül városban, ki volt köztársaságának fővárosában, ki volt Moszkvában?

38. Milyen gyakran írnak és kapnak a család tagjai levelet?

39. Segít-e valaki az iskolás gyerekeknek a feladat elkészítésében?

40. A család gyermekei tagjai-e a pionírcsapatnak, látogatják-e az iskolai köröket?

41. Foglalkoznak-e a gyermekek és a felnőttek sporttal, és ezek közül melyiket kedvelik a legjobban?

Részvétel a társadalmi életben

42. Tagja-e valaki a családból a falusi tanácsnak, a szövetkezeti bolt tanácsának, tagja-e a kolhoz vezetőségének, vagy milyen társadalmi munkában vesz részt?

43. A család tagjai látogatják-e a társadalmi gyűléseket, a kolhozvezetőség üléseit stb., résztvesznek-e aktívan a politikai életben?

44. Van-e a családban élmunkás, vagy a mezőgazdaság kiváló munkása?

45. Vannak-e a család tagjai között kommunisták és komszomolcok?

46. Ki vett részt a család tagjai közül a Nagy Honvédő Háborúban és milyen formában?

*

A kolhozparasztság kultúrájának és életmódjának vizsgálatát a jelenségek részletes leírásával kell végezni, megvilágítva a fejlődést vagy a történeti előfeltételeket. Meg kell állapítani a pontos terminológiát azon a nyelven, amelyiken a lakosság beszél, és meg kell magyarázni ennek a terminológiának tartalmát. Különösen figyelemmel kell a néprajzi jelenségek és a jelenségek nemzeti ismertető jelei felé fordulni (amennyiben ilyen ismertető jelek vannak).

Az anyagi kultúra (lakóházak, öltözet stb.) tanulmányozásával egyidejűleg rajzokat és alaprajzokat kell készíteni, lehetőség szerint lefényképezni a tárgyakat vagy lerajzolni azokat.

Kusnyer P. I. nyomán
Kratkie Szoobscsenyija XII(1950) 130-135.

KÖNYVSZEMLE

A MAGYARORSZÁGI NÉPRAJZI IRODALOM

Ortutay Gyula—Katona Imre gondozásában. Magyar Parasztmesék I. 456 lap. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1951.

Ortutay Gyula és Katona Imre mesekötetének megjelenése végre megtörte azt a teljesen érthetetlen közömbösséget, amely a fordulat éve óta a magyar népmesék kiadása terén mutatkozott. Abban a kulturális forradalomban, amely felfedezve a népi alkotásban a nemzeti formák leghűségesebb kifejezését és a szocialista közművelődés kifejlesztésének legbiztosabb, legszilárdabb bázisát, a Szovjetunió példáját követve a dolgozó nép közkincsévé teszi a népi táncot, játékot és dalt, — felállítja e célból a Népművészeti Intézetet, éppen a népmese, a népi elbeszélés marad figyelmen kívül. Számunkra teljességgel megmagyarázhatatlan, hogy mindeddig a hatalmas, egyre halmozódó, legmodernebb eszközökkel feljegyzett mesegyűjteményeinknek szakszerű, kritikai kiadására nem nyílt lehetőség és ennek következményeképpen a népművelés szervei nem ismerték fel a népmesék kiadásában rejlő hatalmas lehetőségeket. Pedig a dolgozó tömegek szeretik és várják a mesét; még kultúrműsorukba is beiktatható lenne egy-egy kiváló helyi mesemondó, aki csattanós meséjével a helyi falusi osztályharcban bátorítaná a népet. A mesék magas erkölcsi elvei bátorságra, hősi küzdelemre, a gyengék pártfogására, az ellenség gyűlöletére nevelnek még abban a feudális világképben is, amely jellemzi őket a parasztság hosszantartó elnyomott helyzete következtében. A mesék alapvető tulajdonsága, hogy az elnyomott harcát mutatják be és a végső győzelem mindig el is következik. Mint Gorkij mondja: „...a folklórtól távol áll a pesszimizmus, noha a folklór megteremtői nehezen, keservesen éltek; rabszolgamunkájukat minden értelmétől megfosztották a kizsákmányolók, egyéni életük pedig jogtalan és védtelen volt. De mindamellett a közösségbe belegyökerezett halhatatlanságának tudata, s az a meggyőződése, hogy minden ellenséges erő fölött győzedelmeskedni fog. A folklór hőse, az „együgyü", akit még apja és testvérei is megvetnek; mindig okosabbnak bizonyul náluk, mindig legyőzi az élet összes nehézségét, éppúgy, mint ahogy Böles Vaszilij is leküzdi ezeket". (Irodalmi tanulmányok, Budapest, 1950. 397.) Haladéktalanul meg kell indulnia hát mind a mesék és mesemondók új, a történelmi materializmus szemszögéből való értékelésének, mind pedig a kiváló mesemondók személyes szerepeltetésének és mennél több mesekötet olcsó, népszerű kiadásának.

A „Magyar parasztmesék" első kötetének megjelenése első lépést jelent a helyes, korszerű népszerűsítés terén. A dolgozó nép megfelelő magyarázatokkal, olyan összeállításban látja a meséket, amelyből híven tükröződik a paraszti elnyomás multbeli kegyetlensége, a mesehősök küzdelme, a falusi osztályharc, az „urak" és a nép viszonyának képe. Ez az összállítás rendkívül gondos munka eredménye, alkalmas arra, hogy azokat is megnyerje a népmesének, akik eddig úgy vélekedtek, hogy a tündérmese csak gyermekeknek való olvasmány. Azzal, hogy anyagának nem csekély részét az újabb, még ki nem adott gyüjtésekből veszi, azt dokumentálja az olvasó előtt, hogy parasztságunk ma is formál meséket, a népköltészet forrása nem apadt ki; a szocializmus felé vezető útra lépő dolgozó parasztság, a volt agrárpoletariátus, törpebirtokosság teremtő művészete éppen kiteljesedik. Kívánatos lenne, hogy a következő kötet túlnyomó súllyal a kiadatlan anyagból közöljön olyan meséket, amelyek fokról fokra mutatják azokat a változásokat, amelyek a felszabadulás óta történt fejlődést tükrözik a mesében.

Az összeállítók bizonyos változtatásokat végeztek a közölt szövegeken: a fonetikai jelöléseket elhagyták és a durvább kifejezéseket átfogalmazták. Ezek a változtatások — minthogy a könyv a nagyközönséghez szól — szükségesek voltak és nem csökkentették a mesék eredeti értékét. A jegyzetek megfogalmazása — Katona Imre munkája — néhol nem eléggé körültekintő. Fontosnak tartjuk, hogy éppen ilyen népszerű kiadványban mindig az egyes mesék lényegét ragadjuk meg és azt vessük be a köztudatba. Az ilyesféle kitételek, hogy a mesék szerkezetében az események hármassága a „primitív hármas számrendszer emléke" (435. l.); a mesékben a táltosló szerepeltetésére „egyszerű" magyarázat: „az ugor kor óta a magyar nép legértékesebb állata" (435. l.), a mese kezdő és záró formulája azt jelzi, hogy „nem tart igényt a hitelességre" (436. l.). Egyik meséről azt olvassuk, hogy „tudomásunk szerint először" közlik (442. l.). Virág Péter kiválóan előadott meséje (116. l.), ellentétben a jegyzettel, nem ismeretlen a magyar meseanyagban. Nagyjából Aarne-Thompson 301. sz. (Fehérlófia) típushoz tartozik és belekeveredik az 552. sz. (állatsógorok) típus is. Felépítése: csodálatos eredet + állatsógorok + sárkányharc. A mese csonka, a királylány keze elnyerésének motívuma hiányzik; a szép kerek forma a kiváló mesemondónak köszönhető.

A kitűnően összeállított, úttörésszámba menő mesekötet kerete méltó; ízléses kötés és a mesék mondanivalóját jól kidomborító illusztráció elősegíti a szerkesztők és a kiadó célját: a magyar népmese megszerettetését és megbecsülését az olvasóközönség egyre gyarapodó tömegeivel: a magyar dolgozókkal. *Dégh Linda*

Szolnoky Lajos: Az Orsz. Néprajzi Múzeum Guzsalygyűjteménye, I. Az Orsz. Néprajzi Múzeum Gyűjteményei, szerk. Balassa Iván, 1. sz., 60 l. + 39 ábra + 3 térkép, orosz- és németnyelvű kivonat. — Budapest, 1951.

Országos múzeumaink már régen abban a „szerencsés" helyzetben vannak, hogy hatalmas tömegű gyűjteményeiket nem képesek teljes egészükben kiállítani. Így elég régen felmerült az Orsz. Néprajzi Múzeum szaktisztviselői előtt is annak a szüksége, hogy raktári anyagukat irodalmi eszközökkel ismertessék meg közönségünkkel. Az Értesítőben meg is jelent nem egy tárgycsoport anyagának leírása Bátky Zsigmond, Gönyey Sándor, Morvay Péter és mások tollából. A tárgycsoportok kiválasztása a múzeum szempontjából elég következetlennek látszik, s valószínűleg csak a közlő egyéni érdeklődésében leli magyarázatát. Első tekintetre a guzsalygyűjtemény katalógusa is ilyen tervszerűtlen munkának látszik, hiszen egy nagyobb tárgysorozat, a kendermunka szerszámanyaga köréből ragad ki egy részletet s nem indokolja, miért nem kezdi a munka első fázisánál. De ha a szakmabeli olvasókon túl a nagyközönség érdeklődésére is számítunk, helyesnek kell ítélnünk az első füzet anyagának kiválasztását. A guzsaly minden tekintetben alkalmas téma katalógusaink megkedveltetésére. Maga a tárgy legtöbbször szép, művészi alkotás, elsődleges technikai feladatain túl pedig fontos szerepet tölt be sok népszokásban, melyek népi kultúrcsoportjaink műsorán is gyakran szerepelnek. Ennek köszönhetjük azt is, hogy régi műkedvelő gyűjtőink figyelmét is korán magára vonta s így múzeumainkban és publikációinkban is gyakrabban találkozunk vele minden más szövő-fonó szerszámunknál. A téma tehát tudományos feldolgozásra is leginkább megérett s a múzeum anyagának publikálása döntő fázisába vezethet egy nem jelentéktelen tudományos kérdés megoldásának.

Bevezető tanulmányában Szolnoky meg is alkotja a guzsalyformák tipológiai rendszerét, hangsúlyozza a benne tükröződő általános fejlődésmenet racionális indítékait: a munka megkönnyítését. A guzsalynak csak másodlagos szerep jut a fonás munkájában: a feldolgozandó nyersanyagot adja a munkás keze alá. A fonás eszköze az orsó. A munka termelékenysége szempontjából csak ennek a fejlődése jelentett haladást, mondja Szolnoky. A kapitalizmus korának kezdetén a kézi orsót a kerékkel hajtott, tehát gépi jellegű rokka váltotta fel. — Talán nem lesz felesleges megjegyeznünk, hogy a kézi orsó korában is megkülönböztethetünk két fejlő-

dési fokot. A munkaeszköz, az orsó nem változott, de változott a munkamódszer. 1933-ban Jugán moldvai faluban bukkantam ennek nyomára, mikor a csángó asszonyok sajnálattal és némi gúnnyal emlékeztek meg egy közébük került székely asszonyról, aki alig haladt valamire a fonással, mert az orsó hegyét mindig az ujjai közt sodorgatta. A csángó és a román asszonyok hurkot vetnek az orsó végére, s nagy lendületet adva az orsónak, földig eresztik le a fonálon. Így fon a Szolnoky 4. ábráján bemutatott XIII. századi cseh nő. Érdemes volna nyomozni, mikor és hol vezették be először ezt az újítást, a feudalizmus, vagy a rabszolgaság korában-e, és meddig terjedt ismerete napjainkig.

Szolnoky tipológiai rendszere nagyjából kifogástalan. Esetleg annyit módosíthatnánk rajta, hogy a székes guzsaly sem független a testtől, mert rálépnek, viszont a talpas guzsalyt (a szárnyas talpút) is ugyanúgy használják sok helyen (például Dobozon, Sarkadon, Sarkadkeresztúron, Vésztőn). Nem árulta el Szolnoky, hogyan tett különbséget az ág-rúdguzsalyok és a síma övguzsalyok között. A régi leltárkönyvek aligha szolgáltak útmutatással. Az övbe szúrt guzsalyak Szolnoky szerint 60 és 170 cm között váltakozó hosszúságúak, a rúdguzsalyok pedig 140 és 230 cm között vannak. A 140 és 170 cm közötti méretek hovátartozását ezek szerint bizonytalannak kell tartanunk. (Szolnoky ág-rúdguzsalyai közt van két 111 cm-es példány is.) Tapasztalatom szerint az övguzsalyokat alkalmilag, ha úgy célszerűbb, mindenütt lábuk közé veszik az asszonyok, de azért nem tarthatjuk őket rúdguzsalyoknak. Ugyanígy lábuk közé fogják a bizonytalanul álló szárnyastalpú guzsalyokat is, mint azt a velislavi biblia ábrázolásán is láthatjuk, mert ez nem rúdguzsaly, mint azt Szolnoky véli, hanem talpas.

A rúdguzsalyok eredeti rögzítése valóban független a testtől, t. i. a rúd alsó végét a ház földjére állították, felső végét pedig nekifeszítették a mennyezetnek. Ezt a rögzítésmódot Szolnoky nem ismeri, mert a szakirodalom sem emlékezett meg róla eddig. Magam 1931-ben értesültem róla sepsiszentkirályi, szárazajtai és magyarhermányi tanulmányutam alkalmával. Ez a rögzítés indokolja a rúdguzsalyok rendkívüli hosszúságát és vastagságát, rúd voltát. A régi házak mennyezete 180—200 cm-re volt a ház földjétől s a guzsalyoknak ehhez kellett igazodniok. Vékony ág nem volt alkalmas erre a célra, mert meghajlott és eleresztette a mennyezetet. A 130 cm-nél rövidebb ácsolt rúdguzsalyokat, valamint a vékony ág-rúdguzsalyokat (Szolnoky megnevezése) tehát legfeljebb szekunder jellegű, ál-rúdguzsalyoknak tekinthetjük, melyeket nem feszítettek a mennyezethez, hanem az övguzsalyok és talpasguzsalyok módjára lábuk közé fogtak. A 180 cm-nél hosszabb, erős ácsolt rúdguzsalyok felől viszont nyugodtan állíthatjuk, hogy sosem fogták lábuk közé, mert huzamosabb ideig nem bírták volna megtartani ezt a tekintélyes súlyt. De nem is tudnók racionális magyarázatát adni miért formálták ilyenre ha nem ismerjük eredeti alkalmazását. A szöszt legfeljebb 120—130 cm magasra kötötték fel. (Gondoljunk az alacsony gyalogszékekre és lócákra.) A rúdnak majd fele hosszúsága csak felesleges teher lett volna fonás közben s akadály a guzsaly szállítása (guzsalyasok, kalákák alkalmával) és elraktározása esetében.

Az egyes típusok származtatása még több meggondolást igényel. A talpas guzsalyokat illetőleg alighanem helyesek Szolnoky megállapításai. A féltalpú régebbi kisorosz, a szárnyastalpú újabb szlovák kölcsönzésnek bizonyul. Kár, hogy Szolnoky nem foglalkozott behatóbban a latin népek guzsalyformáival. Akkor talán nem fogadta volna el egyedül irányadónak az ókori ábrázolásokat, melyeken csak a kézi guzsalyt találta meg. A latinnyelvű népeknél mindenütt megtalálható a villaalakú fejben végződő övguzsaly és annak leszármazottai. A villa ágait ugyanis helyenként összekötötték (Szolnoky, 9. ábra) s így lapos vagy hengeres lándzsaalakot képeztek. Ez utóbbit gyakran megduplázták, két ágcsomót kötve össze egymás felett, máshol kosármódra befonták ágait. Az alaptípusból kiindulva a románok ma is furca-nak, azaz villának nevezik guzsalyukat Ezt a nevet a bolgárok is átvették tőlük és széltében használják. Valószínű tehát, hogy a délszláv guzsaly csak a románokkal való érintkezés után vesztette el talpát és vált övguzsallyá.

A szláv guzsalyok eredeti kúpos feje (NÉ. XXVIII (1936), 10.) valószínűleg szintén román hatásra vált lándzsaalakúvá az összekötött ágú villa formájára.

A magyar ülőguzsalyok síma botfeje szintén magyarázatra szorul. Szolnoky nem tud róla, hogy az obi-ugorok a fent ismertetett székely rúdguzsalyhoz hasonló szerszámmal rendelkeznek (U. T. Sirelius: Die Handarbeiten der Ostjaken und Wogulen. Journal de la Société Finno-ougrienne. XXII. 1—75.). Szolnoky egy zalamegyei adatot is közöl az ág-rúdguzsalyra (211,5 cm). Sürgősen fel kellene kutatni a rúdguzsaly és használatának dunántúli emlékeit, de a székely-osztják egyezés is valószínűvé teszi, hogy ezt a guzsalytípust keletről hoztuk magunkkal s ennek mintájára dugtunk símafejű botot a szlávoktól kölcsönzött guzsaly talpába is. A szászok nyilván a székelyektől vették át a rúdguzsalyt, mert nyugati adatot Szolnoky sem idéz rá az egy tévesen értelmezett XIII. századi ábrázoláson kívül. (4. ábra, a fent említett szárnyastalpú guzsaly a velislavi bibliából.)

Az övbe szúrható és a talpas guzsalyok használatát Szolnoky a gazdasági formákkal magyarázza. A pásztorkodó délszláv és román népek megtartották az övguzsalyt, mert így a nyáj őrzése közben is dolgozhattak, a földművelő északi szlávok viszont talpat illesztettek a guzsaly szárába, mondja. A szlávok esetében ez a tétel elfogadhatónak látszik, de hogyan magyarázzuk az övguzsalyok nyugateurópai fennmaradását, amire Szolnoky bőségesen idéz adatokat (7. l.). A keleti nomád pásztoroknál viszont helyhez kötött guzsalyokat is találunk (nemcsak a fent idézett osztják adatot, hanem a sátorlakó kirgizek fonását is, Prinz Gyula, NÉ. XIV (1913), 167.). Úgy látszik tehát, hogy itt sem az általános gazdasági helyzet, hanem a nők társadalmi helyzete és munkabeosztása veendő figyelembe.

A guzsalygyüjtemény katalógusának most megjelenő első fele a múzeum öv- és rúdguzsalyait ismerteti. A szép, ízléses füzet finom műnyomó papíron, nagyméretű fényképekkel és rajzokkal illusztrálva, jelentős gazdagodása tudományos irodalmunknak.

Lükő Gábor

Zsirai Miklós: Osztják (chanti) hősénekek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. II. köt. 380. (Akadémiai Kiadó.) Budapest, 1951.

A Reguly-Könyvtár az uráli népek között régebben gyüjtött, illetőleg a majd ezentúl gyüjtendő nyelvi, néprajzi, történeti, régészeti és egyéb természetű anyagainkat teszi közzé. A magyar ethnogenetikai kutatások e fontos forrássorozata újabb kötettel gyarapodott: Reguly négy osztyák (chanti) hősénekc vált tudományos közkinccsé.

Reguly több mint 100 évvel ezelőtti tanulmányútja során 17.102 verssornyi osztják szöveget — túlnyomórészt hősénekeket — jegyzett le, gyüjtésének feldolgozását és kiadását azonban halála megakadályozta. Ekkor *Hunfalvy Pál* kezdte el a feldolgozás nehéz munkáját, de Reguly gyüjteménye mindvégig „hét lakattal elzárt kincs" maradt. Az osztják szövegek lefordítását a század végén *Pápay József* vállalta magára s osztjákföldi tanulmányútja során vállalkozása sikerrel is járt. Részben még a nyelvterületen, részben már idehaza megfejtette Reguly osztják gyüjtésének legnagyobb részét. A halál azonban őt is megakadályozta abban, hogy a jobbára már feldolgozott anyagot teljes egészében közzétegye.

Reguly és Pápay terveit *Zsirai Miklós* valósította meg. Így látott napvilágot kutatásai és feldolgozó munkája következtében először az „Obdorszki ének vagy a Pul'-melléki hegyfok éneke" és a „Jeli város éneke" (Reguly-Könyvtár I. Bp. 1944), majd pedig most a Reguly-Könyvtár II. kötete.

Zsirai Miklós a Reguly-gyüjtötte szövegek feldolgozásának nehézségei közül kiemeli, hogy ezek egy régen letűnt, pogány hőskor költői örökségei, amelyek tárgykör, életszemlélet és nyelvállapot tekintetében messze elmaradtak a haladó osztják élet formái mögött. Viszont éppen ezek a vonások teszik az osztják hősénekeket oly mérhetetlenül fontossá a néprajz és a nyelvészet számára. A most közzétett négy hősének (Ob-falu éneke, A szentséges Ob görbületének éneke, A fejedelem

fölnevelkedésének éneke és Szamesz várának éneke) — akárcsak az eddig kiadott nyolc ének — a folkloristák és valláskutatók kincsesbányája.

Éppen a közölt anyag ismeretében még fokozottabb érdeklődéssel várjuk Reguly eddig még ki nem adott két hőséneket, Pápay ugyanilyen terjedelmű osztják szövegeit, valamint Zsirai hézagpótló szövegkritikai, nyelvi és tárgyi megjegyzéseit, magyarázatait.

A Reguly-Könyvtár II. kötete is példamutató: nemcsak Zsirai filológiai pontossága méltó az elismerésre, hanem Mollay Károly német fordítása és az Akadémia kitűnő kiadása is.

Diószegi Vilmos

Beke Ödön: A cseremiszek (marik) népköltészete és szokásai. I. 360. Budapest, 1951.

A finnugor népek néprajzát és nyelvét sikeresen kutató magyar tudomány újabb eredményéről számolhatunk be akkor, amikor Beke cseremisz (mari) gyűjtését ismertetjük.

A kötet anyagának gyűjtése több mint 30 évvel ezelőtt történt — itt Magyarországon. Az első világháború alatt többezer finnugor származású katona került magyar hadifogságba. A Magyar Tudományos Akadémia akkor elhatározta, hogy ezt a rendkívüli alkalmat felhasználja tudományos gyűjtések végzésére. Így kapta Beke Ödön azt a feladatot, hogy a cseremisz hadifoglyok nyelvét, népköltészetét és néprajzát tanulmányozza. A gyűjtőmunka harmadfél évig tartott s az így nyert anyag világot derít a permi, a birszki, a malmizsi, az urzsumi, a krasznokoksajszki, a csebokszári, a jaranszki, a vetljugai és a kozmogyemjanszki nyelvjárásterületre. Beke Ödön most kiadott kötete az utóbbi nyelvjárás szövegeit tartalmazza. A cseremisz szövegeket magyar és német fordítás kíséri, ezeket azonban feltűnően sokszor latin fordítás szakítja meg; ennek oka, hogy a gyűjtött szöveg gyakran obszcén, mert a katonáktól, sőt hadifogoly katonáktól származik.

A gyűjtő műfajok szerint csoportosítva közli sokfajta anyagát: a közmondásokat, a találós meséket, a babonákat, a babonás történeteket és szokásleírásokat (eljegyzést és lakodalmat), meséket, mondákat, elbeszéléseket és dalokat.

Beke pontos (de nem túlzásba vitt) fonetikai átírásban közli szövegeit, így egyaránt hasznát veszik a nyelvészek is, a néprajzosok is. Kétségtelen, hogy Beke elsősorban nyelvészeti és nem néprajzi szempontból adta ki cseremisz gyűjtését, így érthető, hogy hiányoznak a szövegek mellől a néprajzi jegyzetek. (Pl. a mesékhez nem állította össze mesekatalógusaink alapján a megfelelő párhuzamokat, stb.)

A gazdag anyaggyűjtés és a gondos szövegközlés finnugor irodalmunk becses könyvei közé sorolja Beke munkáját.

Diószegi Vilmos

Dajaszászyné Dietz Vilma: Borsodmegyei régi keresztszemes hímzések. (Magyar Népművészet XIV. Szerk. Balassa Iván.) Szövegét írta: *Fél Edit.* Közoktatásügyi Kiadó. 2 lap + XXVIII tábla. Budapest, 1951.

A „Magyar Népművészet" sorozatának első füzete 1924-ben jelent meg. Régi terv érkezett el a megvalósításhoz, azonban az anyagi nehézségek következtében csaknem három évtizedbe telt, míg a XIV. és XV. kötethez elérhettünk. Az elmúlt rendszer nem nyújtott segítséget tudósainknak abban a munkájukban, hogy népünk értékes alkotásait a nyilvánosság elé vigyék. Nem ismerték fel nagy jelentőségét a mindennapi élet megfelelő területein való felhasználásának. Amíg hosszú évek során mindössze tizenhárom füzet kerülhetett nyilvánosság elé, addig ebben az évben már a második kiadvány jelent meg. Népköztársaságunk kormánya nagy szeretettel fordul a néprajztudomány és a népművészetek ügye felé s lehetővé teszi, sőt serkenti a nagyértékű anyag bevonását közműveltségünkbe. Népi demokráciánk kultúrpolitikájának fölényét a „Magyar Népművészet" régebbi és újabb füzeteinek kiállítása is tükrözi: a felszabadulás előtti kiadványok korlátozott példányszámban sokszorosítva, jól-rosszul sikerült illusztrációkkal jelentek meg. Jelen füzet viszont

kifogástalan nyomdai kiállításban, a minták eredeti anyaga által megkívánt színezésben került a dolgozók kezébe.

Dajaszászyné Dietz Vilma még a 30-as években, mint pedagógus, jutott arra a gondolatra, hogy a kézimunkaoktatás keretén belül a tanulóifjúságot a magyar népművészet eredeti alkotásainak formakincsével ismertesse meg. A borsodmegyei régi keresztszemes hímzések mintáinak összegyüjtésére e pedagógiai célkitűzése mellett Domanovszky György egy közleménye (A tardi színes keresztöltéses hímzések. Muskátli I. [1932], 9.) késztette. 1935-ben látott hozzá Borsod megye községeiben (Tard, Szentistván, Bogács, Cserépváralja, Mezőkövesd) a keresztszemes technikával készült díszítő varrások felkutatásához és lerajzolásához. Tudománytörténetileg nem mellékes, hogy munkáját szabadsága alatt, saját anyagi erejéből, az akkori tudományos élettől kapott minden támogatás nélkül végezte. A helyszínen felkutatott minták gazdag gyüjteménye az évek folyamán az Országos Néprajzi Múzeum, a Borsod-Miskolci Múzeum és több magángyüjtemény idevágó darabjainak rajzaival bővült. Igy végeredményben a szerző a kiválasztott területről több mint 500 mintát rajzolt le a legmesszebbmenő pontossággal. Gondos válogatásának köszönhető, hogy Borsod megyének jóformán nincs olyan jellegzetes keresztszemes hímzéstípusa, amely tanulmányában ne lenne képviselve.

A rajzokban bemutatott hímzéskincs 70—80 év népművészetének egy értékes területét öleli fel s bemutatja a délborsodi magyar parasztság eddig igen kevéssé ismert (részben a ruházat, részben a lakásbeli tárgyak díszítésére szolgáló) hímzéscsoportját. A hímzések női ingek kézelőit, fehér és kék vászonkötényeket, kendőket; lepedővégeket, abroszokat díszítettek. A legváltozatosabbnak a kézelők mintakincse bizonyul: a VIII. táblán ennek fejlődésmenete is tanulmányozható. A kötényviselet történeti változásai is plasztikusan kitűnnek a füzet anyagából: 1870 és 1895 között a keresztszemes hímzéssel díszített „fehér vászonsurc" volt a kedvelt; 1830 és 1890 között terjedt el azután a keresztszemes díszítésű „kék surc", amelynek divatja azonban rövid életű volt; a századforduló után már egyáltalában nem készítették. (A XXVII. tábla anyaga is mutatja, hogy későbbi dátumhoz egyetlen darab sem fűződik.) A közölt mintakendők készítése nem általános, csupán néhány asszonynál találhatók meg: ezek — ha olyan mintára akadnak, amelyet későbbi munkájuk során fel akarnak használni — e kendőkön rögzítik le a megfigyelt különleges motívumot.

A füzetet Fél Edit magyarázó szövege teszi még hasznosabbá. A magyarázatok felölelik a közölt minták alapanyagát, a hímzések technikáját, felhasználási módját, a minták elhelyezését és elrendezését, valamint a motívumok elnevezéseit.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy Dajaszászyné munkája elősegíti az iskolai kézimunkaoktatás jobbátételét, elősegíti dolgozóinknak a népművészettel való megismerkedését, lehetővé teszi a női- és gyermekruhák díszítésének szebbé, változatosabbá tételét, a hagyományos régi hímzésminták megismertetésével nagyszerű segítséget jelent a háziiparnak, az iparművészetnek és mindazoknak, akik az új, szocialista tartalommal telített szovjet népművészet és iparművészet példáját követve, kultúrforradalmunk e szakaszán dolgoznak műveltségünk emeléséért. *Varga Marianne*

Ecseri táncok. (Magyar Néptáncok.) Összeállította a Magyar Táncszövetség Munkaközössége. Sajtó alá rendezte *Sz. Szentpál* Mária. A dalokat gyűjtötte és hangszerelte *Volly* István. A ruhatervek rajzait készítette *Szlovák* György. A fényképeket filmkockákról készítette dr. *Kovács* László. Népszava Könyvkiadóvállalat. 100 l. Budapest, 1950.

A kiadvány bevezetőjéből kitűnik, hogy két főszempont vezette a munkaközösség tagjait a könyv összeállításánál: 1. eredeti népi táncok közlése, 2. a „nyersanyag" feldolgozásmódjának megismertetése, eredeti táncok alapján készült feldolgozás bemutatásával.

A kiadvány tehát gyakorlati célt tűzött maga elé, hangsulyozza azonban, hogy a táncfeldolgozás alapjául korszerű tudományos eljárással és eszközökkel gyüjtött eredeti népi táncok szolgálnak, s hogy a feldolgozás eredményesebbé tétele érdeké-

ben szükségesnek tartja közölni „Ecser néprajzi ismertetését, továbbá egy ábrákkal gazdag népviselet-ismertetést".

Az alábbiakban elsősorban a bemutatott „nyersanyag"-gal (a könyv ismételten használja ezt az elnevezést): az eredeti tánc, zene és viselet kérdéseit tárgyaló fejezetekkel kívánunk foglalkozni. (A könyv tartalmazza még *Rábai* Miklósnak „A művészi feldolgozás szempontjai" c. tanulmányát, „Lakodalmas tánc" c. többrészes feldolgozását, valamint *Volly* Istvánnak „Utasítás a zenekísérethez" c. cikkét.)

Éppen a könyv eredeti anyagot tárgyaló része az, amely elmaraszta1ó bírálatot vált ki, s mely miatt a munka egyébként helyes célkitűzését nem tudja kifogástalanul megvalósítani.

A könyv eredeti táncleírásai körül bizonyos homály észlelhető (hiányoznak a gyüjtés időpontjára és körülményeire, valamint a táncosokra vonatkozó adatok), amely bizalmatlanságot kelt az olvasóban, és — mint az alábbiakból kiderül — ez a bizalmatlanság egyéb okok következtében is indokoltnak mutatkozik.

A bevezető megnevezi a közölt eredeti anyagot gyüjtő munkaközösség tagjait, de nem nevezi meg azt a tudományos intézetet (a volt Néptudományi Intézetet), amelynek tánckutató munkája keretében ment végbe az ecseri gyüjtés is, és nem hivatkozik dr. *Morvay* Péterre, aki mint a két ecseri munkaközösségi kiszállás etnografus tagja, kutató munkájával előkészítette a táncok filmrevételét, s nem is használja fel az ő néprajzi kutatásának eredményeit. A könyv két fejezete (Ecser táncélete és az Eredeti táncok leírása c., — mindkettő *Gábor* Anna munkája) egyrészt azokra a táncfilmekre támaszkodik, amelyek felvételénél (a filmezés súlypontját alkotó nem megrendezett lakodalom és *Murár* József szólótáncai felvételénél) a fejezetek szerzője nem volt jelen, másrészt *Gábor* Annának nem elég alapos kiegészítő helyszini gyüjtésére, amely több esetben nem tudta helyes értelmezését adni a filmrevett táncoknak.

A fentiek alapján érthető, hogy a könyv említett két fejezetében olyan hibák és hiányosságok fedezhetők fel, amelyek korábban a tényeknek megfelelő világításban szerepeltek *Morvay* Péternek az ecseri táncfilmek nyilvános bemutatóin elhangzott beszámolóiban. (A volt Néptudományi Intézet 1947 telén megtartott szakmai bemutatóján, illetve a Magyar Táncszövetségnek 1948 tavaszán a nagyközönség számára rendezett bemutató ülésén.) Ilyen hiba pl. az hogy a könyv szélesebb körben ismert táncnak mondja *Murár* József huszárverbunkját, amelyről *Morvay* Péter beszámolójából tudjuk, hogy ú. n. „árva tánc", azaz elszigetelten áll a helyi tánchagyományban.

Az „Ecser táncélete" c. fejezet (mely terjedelméhez képest aránytalanul sok teret szentel a táncon kívüli jelenségek ismertetésének, 16 oldalból 7 oldalt) szűkebb értelemben vett mondanivalójában vázlatos, rendszertelen, lényeges kérdéseket elhagy, egyes helyeken önmagának ellentmond és emellett téves állításokat is tartalmaz.

A fejezetben nem kapunk hű képet a helyi táncéletről. Nem világlik ki a leírásból, hogy Ecser azok közé a faluk közé tartozik, amelyekben a hagyományos táncélet még elevenen él (a 10. l. alján olvasható szövegből ennek éppen az ellenkezőjére következtethetünk, ahol a lakodalomnak szerves és hangsúlyos része a tánc. Továbbá, noha igen helyesen hangsúlyozza a néprajzi jelenségek változásának törvényszerűségét, nem ismerteti meg olvasóit az öregek és a fiatalok táncának különbségeivel. Sőt, egyáltalán hiába keressük a könyvben az öregek páros táncainak leírását.

A lakodalom táncos mozzanatainak olyan általános leírását találjuk a fejezetben (v. ö. 12., 17.), amelyből arra következtethetünk, hogy a szerző nemcsak hogy a helyszínen nem ismerkedett meg alaposan a lakodalom menetével, hanem a filmrevett lakodalom legnevezetesebb táncos mozzanataival sincs tisztában. Nem

említi pl. a vőfély táncát a lakodalmas menetben, vagy azt a megragadó jelenetet, amelyben a koszorúslányok táncolva vezetik a lakodalmas házhoz a trubacsokat (fúvós zenekart).

A verbunkok kérdését is felületesen és zavarosan tárgyalja könyvünk. A legények egykori tánckezdő verbunkjának leírásából azt állapíthatjuk meg, hogy azt is csak *Murár* József filmrevett tánca révén ismeri a szerző. Ez a tánc pedig a leírásban (16.) szereplő rögtönzött legénytánccal ellentétben, kötött szerkezetű. A leírás a továbbiakban kétséget támaszt az olvasóban afelől, hogy vajjon a verbunk nem azonos-e a lassú csárdással. A huszárverbunkról azt olvassuk, hogy néhány öreg ismeri a faluban, de nem tudjuk meg róla, hogy ezek tánca mennyiben különbözik *Murár* József filmrevett táncától, amelyben — mint a fejezet szerzője állítja — a negyvennyolcas honvéd huszárok milléniumkor látott toborzójának emléke keveredik az ecseri tánckezdő verbunkkal (17—18.).

A fejezet többször említi a helyi tánccsoportot (tánccsoportokat? 7., 18., 19.), de végeredményben nem tudjuk meg, hogy miből áll műsoruk, mit éltettek, vagy fejlesztettek tovább a helyi hagyományokból, és milyen hatásuk volt falujuk tánc-életére.

Hasonló hibák fordulnak elő a viseletet ismertető fejezetben is (Magyary Gizella: Ecser viselete). Az olvasó nem tudja meg belőle, mi az eredeti ecseri viselet, mi a színpadra ajánlott stilizált öltözet. A kor és alkalom szerint változó viselet gazdagságáról alig sejttet valamit a leírás. A viseletrajzok nem megbízhatók (a hétköznapi blúzt pl. a 31. l. ábrái japánszabású ujjal ábrázolják). A férfiviseletről bármely vidékre alkalmazható általános jellemzést olvashatunk. Semmit sem tudunk meg a menyasszony, a vőfélyek és a koszorúslányok öltözetéről pedig erre a közölt tánckompozíció kapcsán is szükség lett volna.

Az eredeti táncokhoz tartozó dallamokat nem találjuk meg a könyvben, csak a feldolgozás dallamait közli hangszerelt formában.

A táncleírások technikájával kapcsolatban szükségesnek tartjuk megjegyezni az alábbiakat: valamelyik láb *elébe lépni* nem ugyanaz, mint *elébe zárni*, ahogy ezt a leírás használja (40.). Az elibe-lépésnél a két láb között egy lépés távolság van, míg a zárás közvetlenül a lábfő elé történik (mint a ballet V. kompozíciójánál). Ugyanez áll a hátralépésre is.

A táncok szavakkal való leírásánál az egyes rövidebb-hosszabb részek között + jelet találunk. Ennek sem igen találjuk értelmét. A magyarázat (39.) szerint az összekötőjel nem jelent megállást, hanem szünet nélkül egymást követő mozgást; tehát kiderül, hogy a + jel nem jelöl összeadást, mint a matematikában, azaz eredeti jelentésében nincs rá szükség. Ha tehát előző mozgásokhoz kapcsolódó mozgást jelöl, ezt megfelelő írásjelekkel és kötőszavakkal sokkal érthetőbben kifejezhetjük.

A táncleírás az egyes motívumokon belül a mozdulatok időtartamát hangjegyekkel jelöli. Célszerűbbnek tartanánk ehelyett a motívumok ritmusképletét közölni a motívumleírás végén. Annál is inkább, mivel a gyakorlatban több mozdulat időtartamát egy egységben fogjuk fel. Különösen érvényesül ez egyforma időtartamú mozdulatokból álló motívumoknál. (A különböző időtartamú mozdulatokból álló motívumoknál is megállapítható az egyes mozdulatok időtartama a ritmusképletből, minthogy ebben a hangjegyek száma megegyezik a mozdulatok motívumot alkotó számával.)

A feldolgozás kérdésével kapcsolatban csak annyit jegyzünk meg, hogy helytelen az a szemlélet, amely az eredeti népi táncot csak mint feldolgozandó eredeti nyersanyagot óhajtja alkalmazni. Az eredeti népi tánc — akárcsak az uniszónó dalolt népdal — önmagában is művészi érték. Az említett helytelen szemlélet tükröződik *Gábor* Annának abban a lekicsinylően jóindulatú megjegyzésében is, amely a guksolás (mártogatás) motívumát „meghatóan esetlen"-nek jellemzi. Ez lehet a szerző egyéni véleménye, aki talán éppen egy ügyetlenebb táncos előadásából ítélte meg ezt a motívumot, de ez a motívum a valóságban ügyességet és lendületet kíván (191).

A könyv több helyt vét a helyes magyarság törvényei ellen. Sok henye mondata közül idézünk egyet: „A nyakra kendőket is hordtak" (8.), továbbá egy különösen ható figuraelnevezést is: „Egylépéses csárdás tova."

Meg kell emlékeznünk még a könyv két helyén is (3. és 21.) szereplő hibás meghatározásáról a népi táncnak: „Mit értünk eredeti népi táncon? Olyan táncokat, melyeket helyszínen parasztok előadásából jegyeztünk fel és gyüjtöttünk össze." E meghatározás alapján a foxot, szvinget és a szambát is eredeti népi táncnak tekinthetjük, ha helyszínen parasztok előadásából jegyezzük fel őket.

A fentiek igazolják a könyv gyakorlatban meg nem valósított megállapítását: „A népművészet valódi megértéséhez nem elég valamely népművészeti alkotás felületes megismerése". (5)

Ez a könyv is csak azt igazolja, hogy nagy szükség lenne már a népi tánccal foglalkozó tudományos szakmunkák megjelenésére. Jó hatással lenne ez a népszerű kiadványok színvonalának emelésére is.

Lugossy Emma

A SZOVJETUNIÓ NÉPRAJZI IRODALMA

Koszven M. O.: Matriarchátus. Az „anyajog" kérdésének története. Hungária Könyvkiadó, 431 l. Budapest, 1950.

Koszvennek a szovjet etnográfia élenjáró képviselőjének könyve az őstörténet egyik döntő kérdésének tudománytörténetét vázolja fel és világítja meg. Tárgya, műfaja lenyűgözően gazdag tényanyaga, de mindenekelőtt módszere: a marxizmus-leninizmus, melyet a szovjet őstörténészek, etnográfusok elmélyült munkával szakmailag konkrétizáltak: ezek a mozzanatok adják a könyv nagy jelentőségét különböző társadalmi tudományaink, nem utolsó sorban a néprajz számára.

*

Rendkívül figyelemreméltó *Koszven* kérdésfeltevése.

Tudománytörténeti analízise számára az őskori társadalom fejlődésének egyik központi kérdését — a matriarchátust — választja ki és így lényegében az egész őstörténeti kutatás vázát fel tudja építeni. Történetírói fonalát, a matriarchátust pedig rendkívül világosan és teljesen, a marxi-lenini-sztálini tanítás értelmében: tudományosan helytálló módon, a társadalmi fejlődés valódi menetének megfelelően értelmezi. Mi a matriarchátus? A kérdésre *Koszven* így felel: „... nem egyéb, mint a szervezett őstársadalom korai fejlődési periódusa" (5. l.). Egy másik helyen pedig: „... a matriarchátus egyrészt határozott társadalmi *szerkezet*, amely a matriarchális nemzetségben testesül meg, másrészt meghatározott korszak az ősi társadalom fejlődésének egy bizonyos *stádiuma*" (279. l.). Vagyis a matriarchátus nem részjelenség, nem kuriózum, hanem teljes társadalmi forma, alépítmény és felépítmény összessége, mely nemcsak egyes „kultúrkörök" vagy egyes „alsóbbrendű" népek történetére jellemző, hanem kivétel nélkül a Föld összes népeinek fejlődésére.

Azonban egyidejűleg *Koszven* rámutat arra, hogy a matriarchátus egyetemessége mindent inkább jelent, mint szkématizmust. „Az emberiség fejlődésének megvan a maga állandó, szerves, általános útja... Ugyanakkor távolról sem akarjuk azt erősítgetni, hogy valamennyi *nép* fejlődése ugyanazon a vonalon futott, egyetlen módon alakult. Fejlődésében minden nép egyéni, minden népnek megvan a maga történelme." Vagyis: minden nép a saját egyéni körülményeinek megfelelően, sajátos módon halad át a matriarchátus egyetemes emberi fokán. Emberi egyetemesség és népi sajátosság a matriarchátus kérdésében is kölcsönösen feltételezik, nem pedig kizárják egymást — mutat rá világosan és erőteljesen *Koszven*.

Mindezeken túl és mindebből következően *Koszven* kérdésfeltevése pártos. A matriarchátus tudományának fejlődését az osztályharc egyik mozzanatának látja

és meggyőzően, világosan konkrétizálja a harcnak — legalább is egyik — frontját az őstörténet terén a matriarchátus tételének és a patriarchális elméletnek a szembenállásában és küzdelmében. A matriarchátus tétele kibontakozásának a társadalmi haladással való összefüggése — ha ez az összefüggés távolról sem közvetlen és egyáltalán nem minden részletre érvényes is — egészen világos: a történelem folyamán mindig egy adott uralkodóosztály osztályhelyzete megteremtése, illetőleg megerősítése érdekeit szolgálta az öröktől fogva való patriarchátus (értsd: magántulajdon, kizsákmányolás) tétele; másrészt az osztálytársadalmak összes forradalmaiban, a fejletlenebb és a fejlettebb osztálytársadalmat egymástól elválasztó forradalmi szakadék fölött mindig megcsillant — ilyen vagy amolyan formában — az osztálynélküli, kizsákmányolástól mentes társadalom reménye, öltötte legyen ez magára az utópia gondolatának, az elmúlt aranykor[1] eszméjének vagy akár az eljövendő mennyország látomásának köntösét.[2] S az ősi osztálynélküli társadalom lényegétől elválaszthatatlan a matriarchátus. Ezért függ össze — *végső soron* — a matriarchátus elméletének kibontakozása az emberi társadalom haladásával, még akkor is, ha ez az összefüggés csak általánosságban és bonyolult utakon át érvényesült is.

Matriarchátus a patriarchátus tudománytörténeti harcát. Koszven három nagy fázisban ábrázolja. Az első korszakot (mely az ókortól *Bachofenig* terjed) a patriarchális elmélet korlátlan uralma, de ugyanakkor *a matriarchátusra vonatkozó konkrét anyag felhalmozódása jellemzi.* Ez az anyag azonban vak, a társadalmi forma, a kor korlátai akadályozzák a benne rejlő perspektiva — a matriarchátus — felszínre kerülését. Mégis vannak a jövőbe mutató elméleti csírák, kísérletek a matriarchátusra vonatkozó adatok elméleti általánosítására: *Lafitau, Millar,* egyes orosz tudósok *(Kavelin, Sulgin, Dobrjakov)* megállapításai, elméletei.

Ez az elméleti általánosítás azonban csak *Bachofennek* sikerül igazán. Ő állapítja meg először világos formában a matriarchátus egyetemességének tényét és ezzel megnyitja problémánk történetének második korszakát, mely eseményekben dús. Ekkor működik az amerikai *Morgan,* aki „Őstársadalmá"-ban a matriarchátus eszméjét a nemzetség fejlődésének kérdésével kapcsolja össze és így előkészíti az utat problémánk története legnagyobb, valóban forradalmi eseménye — *Marx* és *Engels* működése, nevezetesen *Engels* „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. műve megjelenése számára. A III. korszak *Marx* és *Engels* fellépésével kezdődik, magába foglalja *Lenin* és *Sztálin* működését, akiknek az egész társadalmi fejlődésre vonatkozó tanításai természetesen jelentősek problémánk története szempontjából is. Ez a korszak a szovjet őstörténeti kutatás nagy eredményeivel zárul. A szovjet szaktudósok — szakadatlanul harcolva a burzsoa tudomány különféle irányai ellen — szakmai részleteredményekre váltják fel a marxizmus-leninizmus nagy tanítóinak általános megállapításait. Lezárulásról valójában nem lehet beszélni. A szovjet tudomány napról-napra újabb eredményeket hoz, — a legjobb példa erre magának *Koszvennek* a könyve, melynek tanulmányozása egyúttal eszköz arra, hogy ennek révén is bekapcsolódjunk a szovjet tudomány vezette, a marxizmus-leninizmusban szilárdan megalapozott, igazi alkotó tudományos munkába.

*

Vajjon helyes volt-e a könyv szerkezetének ez a megépítése? Ez a kérdés *Koszven* műve értékelésének alapvető problémáihoz visz el bennünket. Vajjon helyes-e például a második korszakot *Bachofen* nevéhez füzni és nem pedig *Lafitau*val, vagy pedig *Morgan*nal kezdeni? Hiszen — *Koszven* saját szavai szerint — *Lafitau* (1670—1740) „az első, aki az összehasonlítás révén rájött arra, hogy ez a berendezkedés (t. i. a matriarchátus K. T.) nemcsak széles körökben elterjedt, hanem az ősi állapotok között általános is" (51. l.); ő adta „a néprajz történetében az első . . jellemzését a matriarchális társadalom konkrét megjelenési formájának" *Morgan*

[1] V. ö. *Kuusinen* O. Kalevala, Hungária. 1950. XXX. o.

[2] Ezek az elképzelések *eredetileg* szinte mindig a kizsákmányolt dolgozó nép képzetei voltak.

viszont megteremtette a matriarchális nemzetség fogalmát és ez a tette igen nagyjelentőségű. Ennek ellenére *Koszven Bachofent* teszi fordulópontta: *Lafitau* elméleti általánosítása még eléggé feltételes, *Morgan* pedig már a matriarchátus egyetemességének tételére épít, ezt fejleszti — zseniális módon — tovább. A matriarchátus elméletének történetében *itt* a fordulópont valóban *Bachofen*. Ennek igazsága az egész mű folyamán megerősítést nyer. *Koszven* felépítésében ugyanis éppen a fentiek következtében a valóságnak megfelelő megvilágításba kerül az egyik legfontosabb és legélesebben harci kérdés: *Engels* és *Morgan* viszonya.

Lenin „Kik azok a Népbarátok és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?" c. híres könyvében szembeszáll N. *Mihajlovszkij* orosz narodnyiknak egy rágalmazó állításával, mely szerint „Az amerikai Morgan könyve sok évvel később jelent meg — idézi *Lenin*[3] *Mihajlovszkijt* — mint *Marx*nak és *Engels*nek azok a munkái, amelyekben tőle teljesen függetlenül kifejtették a gazdasági materializmus alapelveit... És lám... a gazdasági materialisták csatlakoztak e könyvhöz..." Röviden: arról van szó, hogy *Mihajlovszkij* eltorzította *Morgan*nak és *Engels*nek a viszonyát, mindenféle burzsoa rágalmakat koholt erről. E téren Mihajlovszkij nem áll egyedül, számos rágalmazó-társa van a burzsoázia táborában.

Ezeknek a reakciós ferdítéseknek a magja az, hogy *Morgan* nézeteinek a valóságosnál nagyobb szerepet tulajdonítanak *Marx* és *Engels* felfogásának kialakulásában. Ugyanazt a hazugságot két különböző oldalról fogalmazzák meg. A burzsoázia ideológiai szószólói egyrészt azt állítják, hogy *Marx* és *Engels*, *Morgan*nal való megismerkedésük előtt a patriarchális elmélet felé hajlottak volna, de *Morgan* hatása alatt véleményüket „korrigálták". Másrészt azt mondják, *Engels* nem tett egyebet, mint átvette *Morgan* nézeteit Mindkét rágalomnak egy a célja: csökkenteni a marxizmus tudományos jelentőségét. Ha ugyanis *Engels* maga kezdte meg a marxizmus „revideálását", akkor nyilvánvalóan olyan világnézet a marxizmus, amelyben „revideálni" valók vannak. Ha pedig a marxizmus az őstörténetben nem egyéb, mint *Morgan* nézeteinek átvétele, akkor nem lehet szó arról, hogy *Engels* műve forradalmi változást jelentett az őstörténeti tudományban.

Koszven művének egyik legsikerültebb fejezetében leplezi le, cáfolja meg ezt a burzsoa, antimarxista hazugságot és mutat rá a való helyzetre, arra a forradalmi változásra, melyet a marxizmus az őstörténeti tudományban jelentett. A *Marx* és *Engels*nek állítólagos „patriarchális" nézeteket tulajdonító állításokkal szemben rámutat arra, hogy *Marx* és *Engels* már *Morgan* előtt ismerték *Bachofen* matriarchális nézeteit, ismerték a nemzetséget. Végül pedig idéz egy helyet Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. művéből (1857-9. Morgan „Őstársadalma" 1877-ben, tehát 20 évvel később jelent meg). Itt Marx Arisztotelésszel vitázva világosan megmondja, hogy a család ősi formája a törzsi család és a privát család csak ebből fejlődik, történeti bomlás révén.

Épp ilyen tarthatatlan a rágalom másik oldalról való megfogalmazása is; hiszen csak *Engels* adott *Morgan* zseniális tételének (a matriarchális *nemzetség* az egész emberiség történetének egyetemes stádiuma) igazi perspektívát azáltal, hogy a társadalmi fejlődés folyamatát megmagyarázó történelmi materialista világnézet szerves *részévé* tette, rávilágított arra, hogy az „anyajog megdöntése világtörténelmi jelentőségű veresége a női nemnek".

Egyúttal *Engels* megoldott egy olyan alapvető jelentőségű kérdést, amelyre *Morgan* nem talált választ. *Engels* rámutatott, hogy a nő munkával való túlterheltsége a matriarchátus periódusában nem mond ellent uralkodó társadalmi helyzetének; ellenkezőleg: a nő vezetőszerepe éppen abból fakad, hogy a társadalmat ellátó munka döntő részét végzi.

A marxizmus, *Engels* őstörténeti műve forradalmat jelentett az őstörténeti kutatásban, olyan hatalmas fordulópontot, melyhez nincsen fogható problémánknak több mint kétezeréves történetében.

[3] Lenin, i. m. 22. l. Szikra. 1948

Ez a forradalmi fordulat azonban szerves változás volt: a haladás előző eredményeire, elsősorban *Morgan*ra és *Bachofen* életművének pozitív részére épült. Nagy művészettel, kitisztult módszerekkel ábrázolja *Koszven* a marxizmus viszonyát a „polgári örökség"-hez Hadd emeljük ki itt a bachofeni tradíció kérdését. Részben mivel *Bachofen* problémánk történetének egyik gyújtópontja, részben mert ez a kérdés különösen bonyolult és tanulságos.

A probléma a következő:

Bachofen osztályhelyzetét tekintve kizsákmányoló volt, gyártulajdonos, milliomos, politikai nézetei reakciósak. Ennek ellenére tudományos életműve *lényegének* forradalmi jelentősége van. Az őstörténeti tudomány fejlődésében forradalmi lépés volt *Bachofen* megállapítása a matriarchátus korszakának egyetemességéről. Hatalmas lépés a fejlődés útján hármas formulájának felállítása: szerinte az őstörténet három periódusra — hetairizmus, gynaikokratia, paternitás — tagolódik. Ezen túlmenően „különös jelentőséggel birt... — idézzük *Koszven*t — ...az a körülmény, hogy *Bachofen*... határozottan szakított az akkori antik történetben uralkodó gyakorlattal, merészen lerombolta a «vad», vagy «barbár» ősi állapotok és a «nemes» antikvitás között mesterségesen tákolt falat és mind a kettőt egységes ben annak, hogy *Bachofen* kimutatta a «hetairizmus» és az «anyajog» meglétét nemtörténeti egészbe foglalta". — „Valóban rendkívüli jelentősége volt a maga idejé csak a «barbárok»-nál, vagy bármiféle más... népnél, hanem maguknak az annyira idealizált, patriarchális görögöknek és rómaiaknak a tulajdon múltjában is. Ennek kiváltképpen az utóbbiakkal kapcsolatban volt jelentősége, akiknek társadalmi formáit, patriarchális családját, a feudális Európa által elfogadott jogrendszerét öröktől fogva való, eszményi mintaképnek tekintették. Ez pedig — *Engels* szavai szerint — «1861-ben valóságos forradalmat jelentett»."

A probléma tehát az, hogyan lehetett egy reakciós milliomos forradalmár a tudományban, újító a kultúra területén? Tudjuk azt, hogy *Bachofen* — a polgári tudomány történetében — nem áll egyedül ezzel az ellentmondással.

Az ellentmondás megléte: tény. Ami itt kiemelendő: az egész ellentmondás meglétének polgári jellege. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy *Bachofen* egyrészt az emberi munka, a munkásosztály, a dolgozók kizsákmányolásán nyugvó társadalom tartóoszlopa volt, másrészt hatalmas alkotótehetség, aki — amennyiben alkotómunkát végzett — *szükségszerűen de ösztönösen* saját társadalmának az emberi munkát elnyomorító korlátaiba ütközött, ezekkel vívódott és bár *nem tudta őket végső fokon áttörni*, szembeszállt velük és lényeges pontokon forradalmi eredményekre jutott. *Itt a konkrét alkotómunkának és tudatos ideológiának* ellentétéről van szó, nem annyira a tudós és a társadalmi tényező ellentmondásáról. Ahol *Bachofen* konkrét anyaggal dolgozik, konkrét kutatást végez: legtöbbször progresszív, forradalmi jelentőségű összefüggéseket tár fel; ahol általánosít, tudósnak is sokszor reakciós. Hiszen éppen általános történetkoncepciója idealista, „nem egyéb — *Koszven* szavaival szólva —, mint a korabeli társadalom megszilárdítását szolgáló alap" (185. l.). Forradalmi, konkrét felfedezései fogva vannak reakciós összkoncepciójában, életművének ebben a szerkezeti gerincében.

*

A matriarchátusra vonatkozó tudománybeli nézetek történeti harca, történeti fejlődése központi jelentőségű téma. Rajta keresztül tulajdonképpen az ősi osztálynélküli társadalomról vallott nézetek harca jut szóhoz. Ezek a nézetek pedig különös élességgel leplezik le a polgári reakciót a tudományban, másrészt a szovjet-szocialista tudomány fejlődésének szabad perspektíváit. „Semmi sem jellemzőbb a burzsoára, mint az, hogy a mai rend vonásait átviszi minden korra és népre" — írja *Lenin*.[1] Nyilvánvaló, hogy a kapitalista viszonyok visszavetítése a régebbi osztálytársadalmakba is torzításokat eredményez, de még sokkal nagyobb a torzulás, ha egyes burzsoa szerzők az ősi *osztálynélküli* társadalmat igyekszenek osz-

[1] Kik azok a „Népbarátok". Szikra, 1949. 29. o.

tálytársadalomként bemutatni, az osztálytársadalom fogalmainak segítségével magyarázni. És itt tovább is mehetünk. Hiszen nemcsak a kapitalista társadalomra, hanem *minden osztálytársadalomra* általában jellemző, hogy saját osztálytársadalmi kategóriájával közeledik minden előbbi és így az ősi társadalomhoz is; az utóbbira vonatkozóan éppen *Koszven* könyve tartalmaz ékesszóló bizonyítékokat. Nem véletlen az, hogy a patriarchális elmélet az egész ó- és középkorban szinte korlátlanul uralkodott. Tehát a könyv — tárgyánál fogva — az osztálytársadalmi fejlődés összes periódusainak, formáinak tudományos korlátait világítja meg, feltárva persze az e korlátok közé szorult nagy kincseket is. S ily módon a szovjet tudományos élet, a marxi-lenini-sztálini őstörténeti kutatás szabad perspektíváit, a vizsgált valóság (az ősi osztálynélküli társadalom) lényegét megragadni képes módszerét minden és bármiféle kizsákmányoló osztály szolgálatában álló tudománnyal állítja szembe. A tudományos fejlődés ragyogó végpontja felől, a kizsákmányolástól mentes társadalom tudománya, a szovjet tudomány nézőpontjából az emberi tudomány fejlődését nem történelmi évszakok (egy-egy osztálytársadalom), hanem egy egész történelmi év (az össz-osztálytársadalmi fejlődés) perspektívájában foglalja össze. Mielőtt a szovjet őstörténeti kutatás teljes erővel belenő azokba a végtelen perspektívákba, melyeket a kommunizmust építő szocializmus társadalma számára is biztosít, összefoglalja a tudomány fejlődését azokban a korszakokban, amikor a dolgozók, az emberiség még a szükségszerűség jegyében éltek. Ez *Koszven* könyvének végső funkciója. Ennek jövőbemutató jellege, a szocialista társadalom talajából szervesen fakadó, *szovjet* volta teljesen világos.

Ezzel azonban *Koszven* könyvének gazdagságát még nem merítettük ki. Az író az általa tárgyalt konkrét területen azt is bemutatja, hogy a szovjet tudomány élenjáró szerepe nem egyik napról a másikra jött létre: gyökerei a történelmi múltba nyúlnak, ideológiai tükörképe ez ama forradalmi hagyományoknak, melyek történelmi előzményei voltak annak a ténynek, hogy a világimperializmus láncát elsőnek a cári Oroszország munkásosztálya, dolgozói szakították át.

Bachofen főműve, „Az anyajog" 1861-ben jelent meg. A nyugati és a középeurópai ókortudomány, mely ekkor teljes mértékben a reakció kezében volt, igyekezett *Bachofen* művét agyonhallgatni Csak *Morgan „őstársadalma"* (1877) majd pedig *Engels* műve (1844) állították *Bachofen* alkotását az azt megillető helyre. Rendkívül figyelemreméltó tény, hogy nem ez volt a helyzet Oroszországban. Itt *Bachofen* követőkre talált már a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején. „Az első, nemcsak Oroszországban, hanem az egész világ tudományos életében is, aki magáévá tette az ősi állapotokról szóló új tanítást, különösen *Bachofen* tételeit, mégpedig egészen széles méretekben, Sz. Sz. *Saskov* volt. «A nő sorsa a történelemben» c. tanulmánya 1869-ben jelent meg" (*Koszven* 208. l.). *Bachofen*nek időben második követője megint nemcsak Oroszországban, hanem az egész világ tudományos életében *Buszlajev* (*Koszven* 209. l.). *Buszlajev* műve 1872/3-ban jelent meg. De a két úttörőn kívül is *Bachofen* ezidőtájt széleskörű népszerűségre tett szert Oroszországban, különösen a kor forradalmárai, a narodnyikok körében.

*

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy *Koszven* könyvének igen nagy jelentősége van számunkra éppen azért, mert egy fontos és sokoldalú tudományos probléma területén képviseli számunkra a szovjet tudomány nyújtotta segítséget. Azon túlmenően, hogy jó összefoglalás a matriarchátus-probléma és általában az őstörténet kutatásának történetére, különféle helyes és helytelen irányaira vonatkozóan, elősegíti az őstörténetre és közelebbről a matriarchális jelenségekre vonatkozó kutatómunka módszertani tisztaságát is. Főfeladatunk éppen az, hogy a könyvből adódó tanulságokat *alkotó módon* sajátítsuk el, konkrét kutatómunkában is hasznosítsuk.

Hadd utaljunk itt példaképpen csak egy mozzanatra, mely Koszven műve hasznosságát a kutatásban, alkotó elsajátításának módját példázza. Rámutattunk, hogy *Koszven* egész könyvében milyen erőteljesen hangsúlyozza, hogy a matriar-

chátus nem részjelenség, nem csupán „anyaági filiáció", „anyaági örökösödés" stb., hanem egész, szerves társadalmi rend: a matriarchális nemzetség a fejlődésnek egy teljes, általános stádiuma. Ugyanakkor azonban a matriarchátus a kutatás számára *közvetlenül* egy sereg *részjelenség*, egyes matriarchális csökevények formájában van adva. A prehisztorikus görög matriarchátust pl. a későbbi görög rabszolgatársadalom írásos és tárgyi emlékeiben található, matriarchátusra utaló maradványokból ismerhetjük meg. A rendelkezésünkre álló töredékes, részletjellegű anyag tehát bizonyos fokig hajlamossá teheti a kutatást a részjelenségekben való elmerülésre és a matriarchátusnak mint teljes és összefüggő társadalmi formának szem elől tévesztésére. Ez a hiba annál is könnyebben megtörténik, mivel az anyag igen nehéz. Kiindulni tehát — természetesen — a részletekből, az egyes csökevényekből kell, de ezeknek értelmezésén túlmenve, egy összkép kialakítására kell törekednünk; soha nem szabad szem elől tévesztenünk a matriarchátusnak, mint teljes társadalmi formának a perspektíváját — ez *Koszven* könyvének egyik tanulsága.

A nehézség ezzel azonban nem ért véget. Problémánk kutatására is áll — fokozott mértékben — az a komplikáció, amelyre általános ókori történeti vonatkozásban már rámutattak. A matriarchátus értelmezésének ugyanis egyetlen tudományos, következetesen materialista módja az, ha a matriarchális forma egész szerkezetét a termelésből, a termelőviszonyokból magyarázzuk. Ugyanakkor a kutatás rendelkezésére álló matriarchális csökevények leginkább felépítmény-jellegűek: a matriarchális intézményeknek leginkább csak a tükörképe, ideológiai tükröződése maradt fenn (pl. görög vonatkozásban, a homéroszi eposzoknak egyes helyein, a görög mitológia egyes alakjaiban stb.). A gyakorlatban tehát arra kényszerülünk, hogy az ideológiai jelenségekhez keressük meg a gazdasági-társadalmi alapot, hogy a kérdést így tegyük fel: melyik az a gazdasági-társadalmi alap, amely az adott, közvetlenül ismert felépítményt, ideológiai jelenséget létrehozta? Holott az ilyen kérdésfeltevés rejtetten idealista jellegű. A kérdést következetes materialista módon csak az alépítmény felől lehet feltenni: hogyan tükröződik az adott alépítmény az adott felépítményben? Így tehát a matriarchátusra vonatkozó kutatás rendelkezésére álló anyagnak — legalább is pl. az ógörög matriarchátus esetében — sajátos természete látszólag csak egy többé-kevésbbé idealista módszert tesz lehetővé.

Ez persze csak látszat. Hogy ennek a módszertani komplikációnak van egy következetesen materialista megoldása, ez éppen akkor válik világossá, ha hasznosítjuk *Koszven* könyvének a matriarchátus *teljes*-jellegére vonatkozó tanulságát. Ha igaz is az, hogy pl. az ógörög matriarchátus *csökevényei* esetében a kérdést a felépítmény felől kényszerülünk feltenni, a feladatunk éppen az, hogy a csökevényekből igyekezzünk rekonstruálni *az egész alépítményt* s ha ezt elvégeztük, módunkban áll az *egész alépítmény* felől — igazán materialista módon — vizsgálni a matriarchális ideológia jelenségeit. Röviden: a fent ismertetett nehézség csak a matriarchális ideológiai csökevényekre, *mint részjelenségekre* vonatkozik, de megszűnik, mihelyt a matriarchátust egységes, teljes egésznek tekintjük.

*

Mindebből némileg kitűnik talán, milyen nagy jelentősége van tudományos életünk számára *Koszven* könyvének és az abban alkalmazott és kifejtett elveknek. Kívánatos és szükséges, hogy a magyar néprajztudomány művelői közül minél többen használják fel a könyv révén rendelkezésükre álló segítséget.

Köves Teofil

С. В. Киселев, Древная история Южной Сибири — Москва 1951
Kiszeljov, Sz. V.: Dél-Szibéria régi története. 642. Moszkva, 1951.

Az utóbbi években több nagyjelentőségű témát dolgoztak ki a szovjet történészek. Nemrégiben jelent meg pl. С. П. Толстов, Древный Хорезм Б. Д. Рыбаков Ремесло древней Руси c. munkája. A szovjet tudomány most újabb munkával gazdagította a történettudományt: Kiszeljov elénk tárta Dél-Szibéria régi történetét.

Dél-Szibéria régészeti emlékei már régóta magukra vonták a különböző tudományszakok figyelmét. A szibériai régészeti ritkaságok gyüjtése és az idevonatkozó irodalmi emlékek tanulmányozása már I. Péter ideje óta elkezdődött. A leletek azonban csak szépségükkel, remek díszítésükkel vonták magukra a régészek figyelmét, sokáig sem próbálták azokat történeti forrásként felhasználni.

Kiszeljov azonban a délszibériai régészeti emlékekben meglátta a történeti forrás lehetőségét s ezt a lehetőséget ki is aknázta.

A szerző hatalmas munkát végzett: húsz éven át (1927—47) dolgozott Dél-Szibéria régi történetén. Mielőtt a tulajdonképpeni munkához hozzáfoghatott volna, előbb a hatalmas leletanyagot rendszereznie kellett: tipológiai és stílusmeghatározásokat kellett végeznie; ezek a kutatások azonban nem voltak öncélúak, mert ezek nélkül az előmunkálatok nélkül nem tudta volna elkészíteni a kiásott tárgyak kronológiáját és etnikai osztályozását. Csak akkor kezdhetett hozzá Dél-Szibéria népeinek gazdasági, társadalmi és politikai történetére vonatkozó következtetések kidolgozásához, amikor a leleteket már elhelyezte tudományos rendszerében.

A könyv három részből áll. Az I. rész, az „Ókor" magában foglalja Dél-Szibéria történetét a neolitikumtól a korai vaskorig, a II. rész a „Hún-szarmata kor" (i. e. III. századtól az i. u. V. század), a III. rész az „Államok kialakulása" (V—XII. század).

A könyv első része Dél-Szibéria neolitikumának jellemzésével kezdődik. Annak ellenére, hogy a délszibériai neolitikum forrásai szinte elégtelenek, Kiszeljov ki tudja mutatni, hogy a lakosság ebben a korban halász-vadászok apró matriarchális közösségeiből állott, ismerték már az íjat, a hálót, valamint a kő csiszolását. A Szaján-Altaj vidék neolitikumbeli lakosságának nyugati és délnyugati kapcsolatai lehetővé tették Dél-Szibéria lakóinak, hogy sokkal gyorsabban fejlődjenek, mint a szomszédos területek lakói.

A második fejezet az afanaszjevi korszakot vizsgálja (i. e. III—II. évezred eleje). A korszakokat az elfogadott archeológiai gyakorlat szerint Kiszeljov azon helységek alapján nevezte el, ahonnan az illető korszak legjellemzőbb tárgyi emlékei előkerültek. Ezt az első fémkorszakot Dél-Szibériában a fém megszerzése és megmunkálása, réztárgyak gyártása, az állattenyésztés és valószínűleg a kapás földművelés megjelenése jellemzi. A társadalmi viszonyokat tekintve, megtörténtek az első lépések a matriarchátustól a patriarchátus felé.

Dél-Szibéria történetének következő korszaka az andronovi kor (i. e. 1700—1200). Ennek a korszaknak az emlékei a fejlődés újabb szakaszát mutatják. Ezen a fokon keresztül ment a Jeniszejtől az Urálig terjedő steppés és hegyes-steppés terület egész lakossága. Erre a fejlődési fokra jellemző a földművelés előtérbejutása. Az ideológia jellemző vonásai: a vallásban a napkultusz és a kenyéráldozat, a művészetben pedig a geometrikus meander-ornamentika. A földművelés jelentőségének fokozódása nagy változásokat idézett elő a szibériai steppék lakói között, azonban a fejlődés új szakasza szorosan összefügg az előbbi, az afanaszjevi kultúrával. Ez a kerámiában, a fémtárgyakban és a temetkezési szokásokban mutatkozik meg. Kiszeljov kimutatta, hogy az új kultúra megjelenése helyi társadalmi fejlődés, nem pedig új lakosság odaérkezésének eredménye. A szerző széles tudományos látóköre lehetővé tette, hogy összehasonlítsa az általa tanulmányozott szibériai régészeti anyagot a keleteurópai és középázsiai anyaggal. Már a bonzkorban megkezdődött a Szovjetunió területén élő régi népek kulturális közeledése. Hasonló jellemvonásokat talál az andronovi kultúra és a vele egykorú kultúrák között; nevezetesen az abasevi (a Volgánál), valamint az alsóvolgai, a doni és a donyeci steppék, továbbá a tazabagjabi (az Amu-Darjánál) kultúrák között.

A negyedik fejezet a karaszuki korszakot (i. e. 1200—700) vizsgálja. Amíg az afanaszjevi sírok főleg a Jeniszej és főbb mellékfolyói mentén helyezkednek el, addig az andronoviak előfordulnak már a folyóvölgyeken kívül is; a karaszuki pedig még ennél is szélesebb kört foglal magába: a Jeniszejtől igen távol eső terü-

leteken is megtalálták emlékeit. A lakosság száma ebben a korban jelentékenyen megnövekedett, valószínűleg nem természetes szaporulat, hanem Észak-Kínából újonnan érkezett betelepülők révén. A karaszuki kort igen fejlett földművelés, fokozottabb jelentőségű állattenyésztés, elsősorban juhtenyésztés jellemzi. E korszak szerszám- és fegyverkészítésének technikai fejlettsége a bronzipar nagy mértékben való előrehaladásáról tanúskodik. Kiszeljov a temetési szokások változását a társadalom-gazdasági változásokkal magyarázza. A karaszuki művészetnek (realisztikus bronzszobrászat és kőfaragás) mélyrenyúló helyi gyökerei vannak, amik lehetővé tették, hogy az elkínaiasodott, sémákhoz kötött ábrázolásmódtól eltérjenek s így az emberi arc gyönyörű szobrászatát adják. A régészeti leletek összehasonlítása az antropológiai adatokkal és a kínai évkönyvekkel lehetővé teszik annak megállapítását, hogy a „karaszukiak" európaiak voltak; a kínai évkönyvek ting-ling névvel jelölték őket.

A karaszuki kort még a régi törzsi formák igen erős csökevényei jellemzik. Dél-Szibéria fejlődésének következő fokozata a tagari korszak (i. e. 700—100), amelyben a társadalmi szerkezet tovább változik: a család, amelynek élén az apa áll, ebben a korszakban uralkodó formává válik, ami viszont a törzsszervezet bomlásának kezdetét jelenti. A különböző népekhez tartozó, de szomszédos telepek közös gazdasági és katonai egységbe tömörülnek. A tagari korban megjelenik a háború a minuszinszki népek életében, mert a termelési sikerek fejlődésével egyre jobban fokozódtak az egyes törzsek és népek gazdagságában mutatkozó különbségek. Ezeket a különbségeket mindenekelőtt a vasipar fejlődése fokozta; a tagari korszak végén a vaskészítmények nagy mértékben túlsúlyba jutnak. A termékeny vidékeken a földművelés vált a lakosság alapvető foglalkozásává, a terméketleneken pedig továbbra is megmaradt a korábbi foglalkozás, az állattenyésztés. A tagari régészeti emlékek részletes osztályozása, az összehasonlító táblázatok, a statisztikai számítások nagy száma alapján Kiszeljov a tagari korszakot három fokozatra osztotta s megállapította azok kronológiáját is.

A Jeniszej-menti tagari korszaknak megfelel az Altaj vidéki majerimi kultúra. Szerzőnk ezt az ötödik fejezetben tárgyalja s a tagari állatornamentikára vonatkozó vizsgálódásai a legfontosabbak. Párhuzamot fedez fel a tagari állatornamentika és a szkíta ornamentika fejlődése között. Kimutatja azt is, hogy a régi tagari művészetnek a karaszuki művészet remekei szolgáltak alapul.

A szkíta és a tagari korszakban Szkítia és Szibéria állatornamentikájában — akárcsak az anyagi kultúra egyéb területein is — olyan nagy a hasonlóság, hogy nemcsak a keletkezés feltételeinek hasonlóságával, hanem az új mintaképek kétirányú kölcsönzésével is számolnunk kell Az ötödik fejezet zárósoraiban összegezi Kiszeljov eddigi kutatásainak eredményeit: „Ekkor készült el a talaj a Szovjetunió régi lakói történeti-kulturális fejlődésének új állomásai számára. A szkíták nyugaton, a szavromaták a Volga mentén és az Ural déli vidékén, Közép-Ázsia masszagéta világa, a ting-lingek, a Szaján-Altaj vidék majerimi és tagari népei, a Bajkál vidék, Mongólia és Ordosz lakossága egyforma fegyvert, egyforma lószerszámot és hasonló díszítést használt s művészetében pedig egyazon formáért és hangulatért lelkesedett. Helyi sajátságokat megkülönböztettek ugyan, de ez nem tudta tompítani kultúrájuk rendkívüli közelségét. A steppe hatalmas öve már akkor összekapcsolta Kelet-Európát és Nyugat-Ázsiát az anyagi kultúra és a művészi eszmék egységével." (303.)

A könyv második része, „A hún-szarmata korszak" két fejezetre oszlik: „Az Altaj paziriki korszaka" (VI. fejezet) és „Tastiki korszak a Jeniszejnél" (VII. fejezet). A paziriki korszakban (ez a kor a legnevezetesebb altaji kurgánról kapta nevét) megy végbe a törzseken belül a legerősebb társadalmi differenciálódás, és kialakul a törzsi arisztokrácia. Ez abban a jelentékeny különbségben mutatkozik meg, amit a közönséges sírok és a hatalmas kurgánok között találunk. E kurgánokban a magasabb társadalmi réteg képviselőit temették el. A Szaján-Altaj vidék

törzseinek történetében nagy szerepet játszott ebben a korszakban az a hatalmas hún katonai szövetség, amelyik i. e. a III—II. században alakult ki Közép-Ázsiában. A vagyonkülönbség növekedésében és a helyi törzsi arisztokrácia megerősödésében a hún befolyás jelentékeny szerepet játszott az Altaj vidékén.

Az Altaj-vidéki paziriki korszaknak a Jeniszej-menti tastiki korszak felel meg. A tastiki kultúra a tagari kultúra közvetlen folytatása. Ezt a periódust a Jeniszej menti törzsek életében történt nagyobb változások jellemzik. Kiszeljov eredményei közül ki kell emelnünk azt a megállapítást, ami a középső Jeniszej régebbi europid lakosságának a mongoloidokkal való összekeveredésére vonatkozik. Ez az új fizikai típus erősen közeledik a jelenlegi khákászok testalkatához. Kiszeljov fejtegetésének alapjául a tastiki emberek arcképmaszkjai szolgáltak (ezek száma több mint 300). A törzsek közötti összeütközések, amelyek a zsákmány megszerzésének a forrásává váltak, még jobban megerősítették a társadalom rétegeződését. A rabszerzést célzó távoli hadjáratok elősegítették a keveredést és mongoloid elemeknek a ting-ling környezetbe való behatolását.

A leletek mélyreható tanulmányozása alapján Kiszeljov megállapította, hogy a tastiki emlékek Szibéria és Közép-Ázsia kultúrájának széles hún-szarmata köréhez tartoznak. Szerzőnk a tastiki kultúrának nemcsak a megelőző, hanem az utána következő kultúrákkal való kapcsolatait is kikutatta.

A harmadik rész, „Az államok kialakulása", két fejezetből áll: „Az Altaj az V—X. században" és a „Jeniszej kirgizek (khákászok)". Az írásos források és az anyagi kultúra emlékeinek adatai alapján szerzőnk megoldotta a Hegyes-Altaj vidéke és a Jeniszej középső folyása mente történetének bonyolult kérdéseit abban a korszakban, amikor az itteni államok kialakultak.

A szovjet tudósok az etnogenezist társadalmi-történeti folyamatként, nem pedig biológiai folyamatként vizsgálják. Kiszeljov kimutatta, hogy milyen fontos szerepet játszott a termelőerők fejlődése a délszibériai népek etnikai közösségének kialakulásában.

Szerzőnk rendkívüli szakavatottsággal nemcsak a történeti források, hanem az embertani adatok felhasználásával oldja meg ezt a problémát. Ez a fejezet elénk tárja, hogyan lépnek fel fokozatosan Ázsia hatalmas történelmi porondjára a délszibériai törzsek. Először az Altaj török törzseinek barbár állama alakul ki. Érdekesek az orkhoni türkök társadalmi szervezetéről és kultúrájáról szóló adatok. Amilyen mértékben eltávoznak a legerősebb török törzsek délkelet felé az Orkhonhoz, olyan mértékben nő a kirgizek befolyása az Altajra, akik itt alakították meg államukat. A kirgiz régészeti emlékek tanulmányozása szoros kapcsolatokat derít ki a kirgiz és a régi helyi (tagari-tastiki) kultúrák között.

A kirgiz korszakban az állattenyésztés és a földművelés volt a lakosság alapvető foglalkozása. Az utóbbi a mezőgazdasági eszközök tökéletesedése által (kínai és helyi ekék alkalmazása) erősítette az öntözőhálózat fejlődését is. A közösségi földhasználat fokozatosan magántulajdonban lévő földhasználattá változott. Kiszeljov részletesen tanulmányozza a kirgizek különböző kézműiparait, valamint művészetét és kereskedelmét. Főleg az utolsó évekből származó leletek (különösen Jevtjuhov L. A. és Kiszeljov híres ásatásainak eredménye, a művészi aranykészítmények stb.) erősen megváltoztatták a kirgiz művészetről alkotott eddigi felfogásokat. A helyi művészet hagyományaira támaszkodó realisztikus remekműveik példaként szolgálhattak Eurázsia steppe-lakóinak művészi fejlődésében.

Kiszeljov hatalmas munkája felbecsülhetetlen értéket jelent a tudomány számára, mert egy eddig teljesen ismeretlen történeti kort tár fel, de ez az érdem elhomályosul amellett, hogy a szerző kidolgozott egy új módszert a történeti emlékek megszólaltatására: megmutatta, hogyan lehet holt tárgyak alapján megrajzolni a társadalom élő, fejlődő organizmusát.

Diószegi Vilmos

Кризис колониальной системы. Национально-освободительная борьба народов восточной Азии. Академия Наук СССР 289 стр. Москва-Ленинград 1949.

A gyarmati rendszer válsága. Kelet-Ázsia népeinek felszabadító harca. A Szovjet Tudományos Akadémia Csendes-Óceániai Intézetének kiadása, 289 l. — Moszkva—Leningrád, 1949.

A szovjet néprajzi kutatás nagy érdeklődéssel kíséri a gyarmati népeknek függetlenségükért és szabadságukért folytatott küzdelmét. Ennek látható eredményeit olvashatjuk a Szovjetszkaja Etnografija utóbbi évfolyamának hasábjain, hogy a jelentős cikkek közül csak néhányat emeljek ki példának: Butinov N. A. és Dolgonoszova M. Sz.: Kényszermunka Ausztráliában és Óceániában; Guszeva N. P.: Az asszonyok helyzete Indiában (Sz. E. 1949. 4. sz.); Potechin I. I.: A gyarmati forradalmak sztálini elmélete és a nemzeti felszabadító mozgalom Dél-Afrikában (Sz. E. 1950. 1. sz.); Szmirnov Sz. P.: A „közvetett kormányzás" angol politikája Délkelet-Nigériában (Sz. E. 1950. 3. sz.); Butinov N. A.: A gyarmatosítók iskolapolitikája Ausztráliában és Óceániában (Sz. E. 1950. 4. sz.). Mindezekből kétségtelenül látszik az, hogy „a szovjet etnográfus számára a gyarmati nép nem személytelen tömeg, nem egyszerű anyag, melyből különböző szociológiai elméleteket lehet gyártani, hanem élő nép, mely az összes demokratikus erőkkel összefogva, harcol az emberiség jobb jövőjéért."[1] A szovjet kutató gyarmati kérdésekkel foglalkozó munkássága egyre inkább kiszélesedik és ennek egyik eredménye a most ismertetendő könyv.

A gyarmati és függő országok egykor az imperialista rendszer bázisát, kimeríthetetlen tartalékát képezték. „Az európai kapitalizmus erejét elsősorban nem az európai ipari országokból meríti, hanem gyarmati birtokaiból", „...kiterjedt gyarmati birtokok nélkül nem lenne lehetőség az árúk elhelyezésére, nem lenne elegendő nyersanyag, és Anglia kapitalista rendszere saját súlya alatt már réges-régen összeomlott volna."[2]

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom Oroszországban szétszakította az imperializmus láncát, és hatalmas csapást mért az imperialista államok erkölcsi és politikai alapjaira, megrendítette ezek helyzetét a gyarmati és függő országokban. Megkezdődött az imperialista gyarmati rendszer válsága. „Elmúlt a gyarmatok és függő országok zavartalan kizsákmányolásának és elnyomásának korszaka — írja Sztálin elvtárs. — Eljött a felszabadító forradalmak kora a gyarmati és függő országokban, ez országok proletariátusának ébredési kora, a forradalomban való hegemóniájának kora."[3] A gyarmati rendszer az imperializmus tartalékából tehát átváltozott a világproletárforradalom tartalékává.

A második világháború a Szovjetunió világtörténelmi jelentőségű ragyogó győzelmével végződött, és a világ demokratikus erőinek harca nyomán a gyarmati kérdés egyre inkább kiéleződik. „A második világháborúnak az lett az eredménye, hogy kiéleződött a gyarmatrendszer válsága. Ez abban nyert kifejezést, hogy a gyarmatokon és a függő országokban a nemzeti felszabadító mozgalom hatalmasan fellendült. Ezzel a kapitalista rendszer hátországai kerültek fenyegető helyzetbe. A gyarmatok népei már nem akarnak a régi módon élni. Az anyaország uralkodó osztályai már nem tudják a gyarmatokat a régi módon kormányozni. Azok a kísérletek, hogy az anyaországok katonai erővel nyomják el a nemzeti felszabadító mozgalmakat, most már a gyarmati népek egyre növekvő fegyveres ellenállásába ütköznek

[1] Potyehin J. I.: Sz. E. 1950. 3. sz. 236 l.

[2] Lenin V. I.: Kiegészített tételek a nemzeti és gyarmati kérdésről. V. I. Lenin Összes Művei XXV. 573 (oroszul).

[3] Sztálin I. V.: Az Októberi Forradalom nemzetközi jellege. Lenin—Sztálin: Az Októberi Forradalomról 273 l. Szikra, Budapest, 1949.

és hosszadalmas gyarmati háborúra vezetnek (Hollandia Indonézia ellen, Franciaország Vietnam ellen)."[4]

A Szovjet Tudományos Akadémia Csendes-Óceániai Intézete által sajtó alá rendezett gyűjteményes munka az egyes gyarmatokon és függő országokon vizsgálja a gyarmati rendszer válságát az új korszakban.

A könyv Zsukov E. M.-nek, a Szovjet Tudományos Akadémia levelezőtagjának tanulmányával kezdődik: „A gyarmati rendszer válságának kiéleződése a második világháború után." A szerző elemzi a nemzeti felszabadító mozgalmak fejlődését a második világháború után, és mindebből nagyon fontos következtetéseket von le. A második világháborúban egy lényegében új vonás jelent meg, mely az antiimperialista háborúkat minőségileg megváltoztatta. Ez a minőségileg új kifejezésre jut mindenekelőtt abban, hogy az imperializmus elleni harc széles néptömegekre támaszkodik, kifejezésre jut abban, hogy a harcban a munkásosztály jár elől, vezeti a parasztságot és a lakosság más rétegeit, kifejezésre jut továbbá abban, hogy az antiimperialista mozgalom vezetése átment az egyetlen következetes osztály, a munkásosztály kezébe, mely leginkább ki van szolgáltatva a kizsákmányolóknak, és éppen ezért a kizsákmányolók teljes megsemmisítésében leginkább érdekelve van (7. l.) Zsukov É. M. meggyőzően bizonyítja, hogy a munkásosztály az egyetlen erő, mely a gyarmatokon képes következetes harcot folytatni a belső imperialisták, a földbirtokosok és uzsorások ellen, a végső felszabadításért. „*A proletariátus vezető szerepe* a gyarmatok és függő országok nemzeti szabadságmozgalmaiban — ez az az új és döntő mozzanat, amely kitartást, szervezettséget és legyőzhetetlen erőt adott ezeknek a mozgalmaknak és amely az imperializmus megdöntésére vezet. Ezeknek az országoknak nemzeti burzsoáziája egyre nyíltabban megegyezésre lép a külföldi imperialistákkal, és egyre nyíltabban árulja el országának nemzeti érdekeit, amint ezt Sztálin elvtárs előre megmondotta."[5]

Zsukov megállapítja, hogy a gyarmatok helyi nagy-burzsoáziája mindenütt eláruita saját országa nemzeti függetlenségét és szövetséget kötött az imperialistákkal, országa elnyomóival. A kispolgárság nemzeti szervezetei nem képesek megvédeni a nemzeti felszabadítás ügyét. Ezek harcukat a reformok követelésének szűk korlátai közé rekesztik be. Harcolnak az állam formális önállóságáért, a névleges burzsoa demokráciáért. Az összes gyarmati és függő országok története az utóbbi, de különösen a háborúutáni években azt bizonyítja, hogy a formális állami önállóság a legtöbb esetben tényleges gyarmati leigázást jelent (India, Burma, Ceylon). Az imperialisták a közvetlen kormányzás helyett a gyarmatok reakciós elemeire támaszkodva, mindenütt a közvetett kormányzást vezették be. Ez lényegében a munkásosztály durva leigázását jelenti a formailag ugyan meglévő demokráciában, ahol a külső imperialisták a legfontosabb gazdasági parancsnoki posztokat megtartották a maguk számára és a legteljesebb politikai és gazdasági ellenőrzést gyakorolták.

„A gyarmati és függő országok teljes elszakadása az imperialista rendszertől — írja a szerző — csak a népi demokrácia elveinek teljes győzelme alapján lehetséges. Ez azt jelenti, hogy a valódi nemzeti függetlenség a gyarmati és függő országokban csak akkor valósulhat meg, ha a nép minden hatalmat a kezébe vesz" (20. l.). A népi demokráciáknak ugyanazok az alapvető osztályai, mint Európában: a munkásosztály, a parasztság, a városi kispolgárság, de mindenütt a munkásosztály vezetőszerepének kétségtelen biztosításával.

[4] Zsdánov Á. Á. A nemzetközi helyzetről. Szikra 1947. Elmondta a kilenc kommunista párt 1947 szeptember végén Lengyelországban tartott tájékoztató tanácsán.

[5] Kammari M. D.: Sztálin és a nemzeti kérdés marxista-leninista elmélete. Sztálin és a szovjet tudomány 202 l. Szikra, Budapest, 1950.

A gyüjtemény valamennyi dolgozata, amit más és más országokról írtak, alátámasztja és továbbfejleszti Zsukov E. M. megállapításait és tételeit.

Antafjev G. V., a gazdasági tudományok kandidátusa „Félgyarmattól a népi demokráciáig" című dolgozatában a kínai forradalom rövid történetét mondja el részleteiben és egészében. Sztálin elvtárs szavaiból indul ki: „Ezért együtt érzünk és együtt fogunk érezni a kínai forradalommal abban a harcában, amelyet a kínai népnek az imperialisták igája alól való felszabadításáért és Kínának egy államban való egyesítéséért folytat. Aki ezzel az erővel nem számol, és nem fog számolni, az biztosan elveszti a játszmát."[6]

A szerző elsősorban a népi demokratikus rendszernek Kínában történő felépítésével foglalkozik. „A népi demokrácia Kínában azt jelenti, hogy a hatalom a nép kezében, a dolgozók kezében van s a vezetőszerep a munkásosztályé és pártjáé" (73. l.). Végső célját tekintve a népi demokmácia rendszere Kínában semmiben sem különbözik a többi népi demokráciák céljától: feladata a szocializmus építésének megoldása. A népi demokrácia építésének időszaka Kínában egybeesett az antiimperialista és antifeudális forradalom idejével, éppen ezért a szocializmus építésének tényleges útja Kínában sokban különbözik attól, amelyen Európa népi demokratikus országai haladnak a szocializmus építése felé. A kínai demokrácia győzelme után új, még nagyobb lendületet vett Kelet-Ázsia és a Csendes-Óceán térségében a gyarmati népek nemzeti felszabadító mozgalma.

Djakov A. M., a történettudományok doktora: „Az angol hatalom válsága Indiában és az itteni népek szabadságharcának új korszaka" című tanulmányában az indiai imperialista mozgalom történetével foglalkozik, tisztázza az angolok manőverezésének hátterét, amikor Indiát két dominiumra osztották. Bebizonyítja, hogy a dominiumok megteremtése a nemzeti felszabadító mozgalom egyetlenegy kérdését sem oldotta meg. „India és Pakisztán, mint azelőtt, ma is gyarmat maradt, nem szűnt meg a feudális szétaprózódottság, nem oldották meg az indiai dominiumon belül a nemzeti kérdést, nem hajtották végre a földreformot, a megmaradt nagyszámú feudális csökevény ma is uralkodik az indiai faluban, a parasztok uzsoraadósságának kérdéséhez hozzá sem nyúltak. India ipara vagy az angol kapitalisták kezében van, vagy a tőlük teljes egészében függő indiai burzsoáziáéban. Az ipart elárasztotta az amerikai tőke, mely akadályozza India ipari fejlődését. A munkásosztály helyzete tovább romlott" (111—112. l.). Végül Djakov A. M. előadja India népi demokráciáért folytatott harcának programmját, amit az indiai Kommunista Párt 1948-ban tartott ülésén elfogadott. „A programm átfogja — írja a szerző — a lakosság legszélesebb rétegeit és a Kommunista Pártnak megvan minden objektív feltétele, hogy India minden demokratikus erejét egyesítse a harcra, a harcot végigvezesse, az amerikai és angol imperialisták, valamint indiai szövetségeseik, a nagyburzsoa földesurak és feudális urak ellen" (123. l.). Lenin elvtárs rámutatott arra, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus világméretű harcának kimenetelét végeredményben az szabja meg, hogy Oroszország, Kína és India lakossága, mely a világ lakosságának óriási többségét alkotja, az Októberi Forradalom győzelme után rendkívül gyorsan bekapcsolódott a felszabadításért folyó harcba. Ma már a kínai nép fényes győzelme után India is rálépett a szabadság felé vezető harc útjára.

Pokrovszkij Sz. V., a történettudományok kandidátusa „Az angol imperialisták manőverrel Ceylonban" című dolgozatában leleplezi azt a fogást, amellyel az angolok Ceylont dominiumnak tették meg, ugyanakkor semmit sem változtattak annak gyarmati helyzetén. Ezzel kapcsolatban a szerző idézi Disraelinek, az ismert angol imperialistának szavait: „A gyarmatok nem szűnnek meg gyarmatok lenni attól kezdve,

[6] Sztálin I. V.: Kínáról. 46 l. Szikra, 1950.

hogy függetlenekké váltak" (134. l.). Huber A. A., a történettudományok doktora „Az indonéz nép harcban a függetlenségért"[7] című tanulmányában az indonéz nép függetlenségéért vívott harcának tragikus történetét világítja meg, a második világháború előtt, de különösen ennek befejezése után. Foglalkozik a nemzeti nagy-burzsoázia árulásával, amelyet Szukarno—Hatta klikkje vezetett, ismerteti azt a súlyos vereséget, amely az indonéz népet érte, az amerikai-hollandi kettős igának a köztársaság képmutató cégére alatt történt visszaállításával. „Hatta klikkjének megegyezése — írja Huber A. A. — az imperialistákkal az egész irdonéz nép felháborodását felidézte. A lakosság széles rétege a nemzeti demokratikus front vezetésével harcot hirdet és elutasít minden érdemfeletti megegyezést az imperialistákkal" (178. l.).

Vasziljeva V. Ja, a történettudományok kandidátusa a vietnami nép hősi harcáról számol be, „Vietnam népe harcban a függetlenségért és a demokráciáért"[8]

Bondarevszkij G. L. elemzi a maláj nép nemzeti függetlenségéért vívott küzdelmét „A maláj nép nemzeti felszabadító harca" címmel. Zabozlaeva O. I. „A filippi nép harca függetlenségéért" című dolgozata részletesen ismerteti a Fülöp-szigetek lakosságának szabadságmozgalmát, a második világháború előtt és után.

Sapsina F. I.:[9] „Korea a második világháború után" című tanulmányával végződik a gyüjtemény; a szerző előadja, hogy Észak-Korea népe a Szovjetunió segítségével hogyan építette fel népi demokratikus köztársaságát, bemutatja annak gazdasági és kulturális fejlődését. Ismerteti, hogy az amerikaiak a Li-Szin-Man bábkormánya segítségével hogyan változtatták át Dél-Koreát gyarmatukká, katonai bázisukká, hogy aztán rablóhadjáratukat innen indíthassák meg Észak-Korea ellen. Amint a mai eseményekből látjuk, ez a támadás tényleg bekövetkezett, de azt Észak-Korea népi tömegei a szabad népek méltóságával utasítják vissza.

A gyüjteményből kézzelfoghatóan kiderül az, hogy az imperialista gyarmati rendszer szétesőben, felbomlóban van. „A Szovjetunió léte döntő tényező, amely megkönnyíti és meghatározza a függő országokban és gyarmatokon élő népek nemzeti szabadságmozgalmának sikerét és győzelmét, mert már a puszta léte is megzabolázza a reakció sötét erőit, szabadságharcra lelkesíti az elnyomott népeket, és megkönnyíti felszabadulásukat."[10]

Az ismertetett gyüjtemény az etnográfus számára is nagyon sok értékes tanúságot tartalmaz, hiszen „a szovjet etnográfus vizsgálata közben nem szakad el a nemzeti felszabadító mozgalom vizsgálatától. Éppen ezért ismernie kell a vizsgált nép konkrét történelmét, a nemzeti felszabadító mozgalom stratégiáját és taktikáját, nemcsak az általa vizsgált gyarmaton, hanem ugyanolyan mértékben az összes gyarmati és függő országokon, mivel a szabadságmozgalmak, az egyéni vonásoktól eltekintve, végeredményben mind egyformák."[11]

Az ismertetett gyüjtemény a különböző országok nemzeti felszabadító mozgalmának gazdag és sokoldalú tapasztalatán kívül e tapasztalatok elméleti analízisét is tartalmazza, éppen ezért nélkülözhetetlen kézikönyv mindenki számára, aki a gyarmati népek néprajzával foglalkozik.

Balassa Iván

[7] V. ö. Indonézia harca a függetlenségért. 72 l. Szikra, Budapest, 1950.

[8] V. ö. A vietnami nép harca a függetlenségért és demokráciáért „Nemzetközi kérdések" 12. 55 l. Szikra, Budapest, 1950. — Huber A. A. beszámolója alapján „Voproszi Isztorii" 1949, 10. szám.

[9] Sapsina F. I.: Korea harca függetlenségéért c. munkája 1910-től foglalkozik Korea történetével. „Nemzetközi kérdések" 11. 64 l. Szikra, Budapest, 1950.

[10] Kammari M. D.: Sztálin és a nemzeti kérdés marxista-leninista elmélete, Sztálin és a szovjet tudomány 203 l. Szikra, Budapest, 1950.

[11] Potehin I. I. Sz. E. 1950. 3. sz. 236 l.

А. Ф. Анисимов, Семейные „охранители" у эвенков и проблема генезиса культа предков.

Anyiszimov A. F.: Családi „oltalmazók" az evenkiknél és az őskultusz genezisének problémája. Szovjetszkaja Etnografija. 1950. 3. 28—43.)

Vallástörténeti kutatása keretében a szerző az evenkik családi oltalmazóinak kérdését vizsgálja s ezen tanulmány alapján igyekszik eljutni az ősök kultusza genezisének kérdéséhez. Részletesen ismerteti az evenkiknél végzett kutatások eredményeit főleg Rücskov 1922-ben megjelent adatai alapján. Ismerteti ezeknek az oltalmazóknak (muhdü) szerepét, a nemzetiséghez való viszonyát és a hozzáfűződő kultuszt. Vannak külön családi és nemzetségi oltalmazók, ez utóbbiakat a nemzetség samánjai őrizték. Ezek külön gondozást igényeltek, táplálták őket. Az adatok alapján hajlamos volna az ember, hogy patriarchalis színezetet vigyen át rájuk, nemzedékről nemzedékre férfivonalon mennek át, a nemzetség szellemősei. Szoros kapcsolatuk van a tűzhelykultusszal, a gyakorolt szertartásokban a szellemoltalmazók és a tűzhely szellemének tisztelete összeesik. Az összehasonlító vizsgálat alapján megállapítja, hogy ez az oltalmazó tűzszellem nemzetségi oltalmazó, asszony alakjában jelenik meg, tűzanyóka és így csupán reflexe a matriarchalis közös gazdaságnak, egyben a törzsi lélek állandó inkarnációja. A meghalt nemzetségi tag lelke bizonyos idő mulva visszatér a füstnyíláson át az anyához, a tűzszellemhez s tőle kerül valamelyik nemzetségi asszony hasába. Megszólításban is a nemzetség anyjának, a születés oltalmazójának nevezik. Így kitűnik, hogy a patriarchalis vonatkozások az evenkik őskultuszában sokkal későbbiek, másodrendűek s a kultusz alapját a kognatikus vonások képezik. A temetkezési szokások bizonyítják, hogy a családi oltalmazók nem kapcsolhatók össze a halottak szellemeivel, ez uóbbiakat kárt okozó lényeknek tartják, s mindent megtesznek, hogy ellenük védekezzenek. Kétségtelen az adatok alapján, hogy a tűzszellem alakja a matriarchalis nemzetség korszakába nyúlik vissza, eredete a matriarchalis nemzetiségi rendszer társadalmi létének viszonyaiban található meg. A nemzetségi tűzszellem alakja összeesik funkcionálisan a nemzetség ősanyjának mítikus alakjával, akitől ered a matriarchalis nemzetség. Az adatok és a nyelvészeti vizsgálat eredményei alapján megállapítja az ősök kultuszának totemisztikus eredetét. A szellemősöknek tisztelt oltalmazók kultuszában lényegesen fontos, hogy ezeket elszakíthatatlan kapcsolatban tisztelték a természet erőinek minden megszemélyesítésével, arra mutat ez, hogy az ősök kultuszának alakjai a természettel való küzdelemben keletkeztek. Az ősök kultuszának legrégibb alakja, az ősanya alakja, egykorú a vadászatban, a természet hatalmas erőivel folytatott harcban segítő alakjával.

Sz. Á.

A NÉPI DEMOKRÁCIÁK NÉPRAJZI IRODALMA

Jiří Neustupný: Otázky dnešního musejnictví. 212 l. 16 fényképreprodukció. Orbis-Praha, 1950.

A magyar néprajztudománynak fokozott figyelemmel kell fordulnia a szomszédos népi demokráciák tudományos munkája, így az eddig eléggé elhanyagolt cseh szakirodalom felé, amely 1950-ben ismét gazdag anyaggal gyarapodott. Herman Langsfeldnek a csehszlovák népi fazekasságról és Čeněk Zíbrt-nek a naptári évhez kapcsolódó cseh népszokásokról újra kiadott tanulmányai mellett hiányosságai ellenére is igen jelentős lépésnek és eredménynek kell tartanunk Jiří Neustupný könyvét, amely a mai múzeum időszerű kérdéseivel foglalkozik. Neustupný, aki a prágai Nemzeti Múzeum őskori osztályának a vezetője, egyrészt a cseh, másrészt a külföldi múzeumok tapaszalatai alapján igyekezett összefoglalni azokat az elvi és gyakorlati szempontokat, amelyeknek tisztázása nélkül korszerű múzeumaink felada-

tait el sem tudjuk képzelni. A könyvet nemcsak a csehszlovák, hanem a szomszédos népi demokráciák irodalmában is hézagpótlónak kell tartanunk, annál is inkább, mivel ezideig — Neustupný tanulmányán kívül, eltekintve egy-két elavult dolgozattól — tudtunkkal nem áll rendelkezésünkre olyan munka, amely rávilágítana múzeumi munkánkkal kapcsolatban azokra a problémákra, amelyek a múzeológusokat, a népművelési szerveket és a tanulni vágyó dolgozók nagy tömegeit egyaránt foglalkoztatják. Ezeket a problémákat a múzeológus szerző sorra veszi, feltárja és ha ez gyakorlatilag nem is sikerül neki mindig, legalább elvileg tisztázni igyekszik. Könyvének második részében a szovjet, a francia, az északamerikai és mexikói múzeumokat és azok működését ismerteti.

Mivel minket elsősorban a múzeológia feladataival kapcsolatban elmondottak érdekelnek, ismertetésünkben nem térünk ki a könyv második részére, hanem inkább az első rész egyes fejezeteit, különösen az elsőt vesszük sorra, amely — ugyan nem egészen világosan — a szak- és általános múzeológia egymáshoz való viszonyát vázolja.

A múzeológia feladatai című első fejezetben felvetődik az a kérdés, hogy beszélhetünk-e a múzeológiáról, mint önálló tudományról és hogy egyáltalán tudománynak kell-e tartanunk a múzeológiát, vagy pedig csak technikának, gyakorlatnak? Erre a kérdésre nyilvánvaló a válasz — amint a későbbiekből is kitűnik — már azért is, mert a múzeológia nemcsak a tudományos anyag leltározásával, megőrzésével és épségbentartásával, kiállításával foglalkozik, hanem a tárgyakkal kapcsolatban, vagy azoktól függetlenül is tudományos kutató munkát, megfigyeléseket végez, összefüggéseket keres, ezeknek alapján a tudomány igazságaival alátámasztott megállapításokat tesz és ezeknek eredményeit egyrészt ismét a tudományos kutatások, másrészt az általános művelődés szolgálatába állítja (kiállítások, előadások formájában), mégpedig ugyanolyan tudományos módszerekkel, mint amilyenekkel a pedagógia a nevelés feladatát végzi.

Neustupný szerint a múzeológia gondoskodik mindarról, ami a múzeumi munkával összefüggésben van. Feladatai körébe tartozik, hogy megállapítsa a múzeumi anyag (tárgyak) gyüjtését, annak konzerválását, osztályozását (rendszerezését), katalogizálását, installálását, publikálását és a továbbiakban, a lehetőségeken belül, ezeknek a tudomány és a népművelés érdekében való felhasználását. A múzeológiai feladatok másik nagy csoportját azoknak a technikai előfeltételeknek a keresése és megtalálása képezi, amelyek az előbbi feladatok teljesítését lehetővé teszik. Éppen ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül a múzeum belső és külső architekturáját, az anyaggyűjtés, a konzerválás technikáját, a leltározást, a katalogizálást, a kiállítást (a raktározást) és végül a múzeum tudományos és népművelési tevékenységét. Ezeknek a feladatoknak, szempontoknak a felvázolása után válik világossá hogy a múzeológiának joga van arra, hogy vele mint külön tanulmánnyal (studium) foglalkozzunk.

Figyelemre méltó — és még részleteiben tisztázásra váró — elvi és gyakorlati kérdést vet fel a szerző a szak- és általános múzeológiával kapcsolatban. Szerinte a mai múzeológia minden tudományszakkal, sőt ezeknek apróbb részleteivel is foglalkozik. Viszont minden tudományszaknak megvannak a saját munkamódszerei, szükségletei és céljai s így ezeket a különleges szempontokat a múzeumi munka területén is tekintetbe kell venni, sőt a múzeumi munka egész jellegét ezeknek a szolgálatába kell állítani. Ezért a feladatok különbözősége következtében a múzeum céljai és feladatai, munkamódszerei is mások lesznek. Ha a múzeológiában az egyes tudományszakokat alkalmazzuk vagy műveljük, akkor speciális, szakmúzeológiáról beszélünk s ebben az esetben bármely szaknak múzeológiája alkalmazott tudomány. Az egyes tudományágak már azért is szoros és alig elválasztható kapcsolatban vannak a múzeológiával, mert anyagukat nagyrészt a múzeumban találják meg, egyes tudományok pedig nem is működhetnek múzeumi anyag nélkül. Az sem kétséges, hogy az egyes tudományszakok múzeológiájából vagy azoknak részleteiből nőnek

ki bizonyos ismeretek, érdeklődési területek és elvi megállapítások, amelyek a múzeumi területen alkalmazott összes tudományszakra alkalmazhatókká válnak.

Viszont a speciális (szak-) múzeológia közös elvi és gyakorlati kérdései, elméleti és technikai feladatai együttvéve az általános múzeológia alapjait képezik. Az általános múzeológia azért a szó igazi értelmében már nem tudomány, hanem a múzeum feladatainak és célkitűzéseinek érdekében alkalmazott elmélet és technika, mivel az általános múzeológia a múzeum egész területét felöleli és a múzeum összes tevékenységének alapvető kérdéseit tisztázza. Azért az általános múzeológia feladata lenne, hogy az egyes tudományszakok irányát megszabja. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az általános múzeológia csak arra lenne rászorulva, amit részére a szakmúzeológia közvetít. Az általános múzeológia is tanulmányozhatja, sőt kell is tanulmányoznia az összes elméleti és gyakorlati kérdéseket és következtetéseit azokból kell levonnia. Tapasztalatait, következtetéseit viszont át kell adnia a szakmúzeológiának, amely mindezt kiértékeli.

mazásából arra következtetünk, hogy a szakmúzeológia feladata az egyes tudományszakok eredményeinek számbavétele, megállapítása lenne, míg az általános múzeológiáé elsősorban ezeknek az eredményeknek az alkalmazása és az alkalmazás módszereinek tanulmányozása s az ezekből fellépő igény közvetítése a szakmúzeológia felé. Persze meg kell mondanunk, hogy a múzeológia ilyen értelmű skatulyázásának, mint járható útnak elfogadása esetén is olyan akadályok gördülnek a megoldás elé, amelyeket egyszerű múzeumszervezési kérdéssel nem lehet elintézni. Különben is a szakmúzeológia feladatait nálunk nagyon jól elvégzik a fővárosi országos múzeumok, ha a lehetőség majd meglesz arra, hogy az általános múzeológiának, amelynek nálunk a vidéki múzeumok volnának a képviselői, a mainál nagyobb lehetőségeket biztosítanak az együttmunkálkodásra.

A múzeumok történeti kialakulása és a cseh múzeológia ismertetése után a szerző a múzeológusok neveléséről szól. Világosan látja, hogy a múzeum tudományos dolgozójának nemcsak a saját tudományszakához kell értenie, hanem jól kell ismernie annak a múzeumi munkában való alkalmazását, világosan kell látnia a múzeum feladatát, célkitüzéseit, munkájának formáját és alapelvét. A múzeológusok nevelésére vonatkozólag elmondott, többé-kevésbbé ismert adatokhoz még csak azt kell fűznünk, hogy mi is feltétlenül szükségesnek tartjuk azt, hogy az egyetem múzeológus hallgatóinak már stúdiumaik alatt, és azután is még egy-két évig, nemcsak a fővárosi, országos múzeumokban kell gyakorlatot szerezniök, hanem főleg és elsősorban a vidéki múzeumokban, ahol a múzeumi munka sokrétűsége legjobban megmutatkozik. Ugyanakkor a vidéki múzeumok dolgozóinak is lehetőséget kell biztosítani arra, hogy a fővárosi múzeumok munkájával megismerkedjenek. Nem kevésbbé fontos a vidéki múzeológusoknak az az igénye sem, hogy a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja tegye lehetővé azt, hogy egy-egy vidéki múzeológus évenként más vidéki múzeumban is tölthessen bizonyos időt. Ez a lehetőség nagyban elősegítené a tapasztalatcserét és a munkamódszerátadást múzeumi viszonylatban is.

Neustupný a múzeumok szervezetéről szóló fejezetben elmondja, hogy a cseh múzeumok szervezete lényegében 1945-ben sem változott. 1946-ban az iskola- és művelődésügyi minisztérium múzeumi tanácsot szervezett a múzeológiai és szervezési ügyek intézésére, azonban ez a tanács ezideig jelentősebb eredményt nem mutatott fel. A szerző kívánatosnak tartja, hogy — amint az nálunk a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának felállításával már megtörtént — náluk is létesítsenek az összes múzeum részére olyan ügyintéző szervet, amely a múzeológiai és adminisztratív követelményeknek egyaránt megfelel. Kívánatosnak tartja azt is, hogy a múzeumok egységes irányításának tervét egy múzeológiai központ (tanulmányi intézet) dolgozza ki. Ez a múzeológiai központ adhatna utasításokat az említett ügyintéző szerv részére és készíthetné elő az anyagot az állami múzeumi tanács s így annak az iskolaügyi minisztériummal való letárgyalására. Neustupný nem tartja fontosnak azt, hogy ki a tulajdonosa és fenntartója a múzeumnak, csak azt, hogy az összes múzeum köztulajdonban legyen és hogy fenntartóik törődjenek velük. Legelső és legfontosabb

követelménynek azt állítja fel, hogy az összes múzeum egységes és jó múzeológiai vezetést kapjon, de belátja, hogy az adminisztratív és múzeológiai irányítás legjobban a múzeumok államosításával érhető el. Jelentős megtakarítást vélne elérni azzal, ha a kisebb múzeumokban megszüntetnék a fizetett vezető állásokat és munkájukat bizonyos körzetekben az állami múzeumok szakemberei látnák el. Ezekben a körzetekben minden szak részére felelőst kellene állítani, aki fokozottabb mértékben foglalkozna a vidéki gyüjtemények leltározásával, katagolizálásával, kiállításával, a tanulmányi gyüjtemény felállításával stb.

Rendkívül csodálkoznunk kell azon, hogy a jónevű múzeológus szerző egyáltalán semmit sem tud — legalább is tanulmányában nem tesz említést róla — arról, hogy Magyarországon a népi demokrácia ezeket a szervezeti és múzeológiai kérdéseket már megoldotta, a Központ a magyar múzeológia ügyét hatalmas lendülettel vitte előre és a legkisebb vidéki múzeum részére is megteremtette a jó múzeumi munka minden feltételét, ugyanakkor a szervezeti és egyéb hiányosságok kiküszöbölését is igyekszik a lehetőségeken belül elvégezni.

Neustupný a múzeumok tudományos munkájának ismertetésében alig vagy egyáltalán nem mond újat a magyar múzeológia számára. A kutató és feldolgozó munka rendszerének egységesítése, amit a szerző követel, nálunk már teljes mértékben megtörtént.

Ebből a könyvből is kitűnik, hogy a múzeumok tulajdonképpen tudományos intézetek és a népnevelés terén is nagy feladataik vannak. Minden múzeum, amely gyűjteményével a nyilvánosság elé lép, egyúttal népművelési intézmény is. Éppen azért a kiállítási gyűjteményt a nem szakképzett tömegek részére kell készíteni, úgy hogy az teljesítse népművelési feladatát. Sokan már felismerték a múzeumoknak azt az óriási népművelési lehetőségeit, amelyekkel a tömegek nevelését szolgálhatják, annál is inkább, mert a tudományos hitelű anyag minden más eszköznél meggyőzőbb. A szerző szerint a cseh múzeumok ezen a téren még hátul vannak és nagyrészük a népművelési tevékenységet meg sem kezdte. A múzeumi munka eddig nagyon sok vonatkozásában a régiségek szeretetéből és a régiségekhez való ragaszkodásból állott és helytelenül kapcsolódott a tudományossághoz. Még mindig találkozunk azzal a helytelen állásponttal, hogy a múzeumot elég egy évben egyszer megnézni. A múzeum még nem vált a kulturális élet tartozékává, ahogy annak lennie kellene. A népművelés területét a kultúra sokrétűségével más intézményekre hagyta és öncélúvá vált. Kulturális értékeit eltemette — pedig a múzeumok óriási kulturális gazdaságot őriznek — annak ellenére, hogy a népben nagyfokú a kultúraszomj. A szerző ennek az állapotnak a megváltoztatását a jó múzeumi munkával és a jó propagandával véli elérni. Megállapítja — és ez a hiba sajnos nálunk is fennáll — hogy a sajtó és a rádió keveset foglalkozik a múzeumokkal, a múzeumok kiállításaival. Persze, az is igaz, hogy hiábavaló a propaganda ott, ahol a látogató éveken keresztül semmi újat nem lát, ahol a gyűjtemény vagy a kiállítás nem alkalmazkodik az igényekhez, a kulturális követelményekhez. A szovjet példák alapján igazoltnak látja Neustupný, hogy pl. a téli időkben legintenzívebb a múzeumi munka, akkor tartják a legtöbb előadást, kiállítást stb. A népművelési tevékenység egyik fontos eszközét látja a vándorkiállításokban. Nálunk a Központ ezt a kérdést a természettudományi és képzőművészeti vándorkiállítások megrendezésével ugyan megoldotta, de nem teljes mértékben, mert egy-egy múzeum körzetének közönsége, iskolái a helyi anyag iránt is nagy érdeklődést tanúsítanak, azért a vidéki múzeumoknak is meg kellene adni azt a lehetőséget, hogy anyagukat vagy azt kölcsönanyaggal bővítve, bizonyos kultúrprogramm keretében minden faluba elvigyék. Hogy a tömegek mennyire reagálnak ezekre a vándorkiállításokra, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Palóc Múzeum egyik vándorkiállítása egyik faluból a másikba való átszállításának ütemezése már a második héten csődöt mondott, mert az érdeklődés sokkal nagyobb volt, amint elvárni lehetett volna. A nagybátonyi bronzkori temető időszaki kiállításának anyagát, amelyet a múzeum a helyszínen is bemutatott, Nagybátonyban közel 2000 ember nézte meg.

Nem kétséges, hogy a múzeumoknak a legszebb és legnagyobb feladatokat kell vállalniok a népművelés terén és hogy ezekben a feladatokban igen jelentős szerepe kell hogy legyen a tervszerű időszaki és vándorkiállításoknak, továbbá a tudományos filmeknek, a propagandának, a vetítettképes előadásoknak, a hanglemezbemutatóknak, a múzeum tudományos munkáját, eredményeit ismertető füzeteknek, kiadványoknak és a tömegekkel való minél szorosabb kapcsolat kiépítésének.

A röviden ismertetett múzeológiai problémákon kívül megemlékezik még a szerző a múzeumi anyag megőrzéséről, a konzerválásról és a leltározásról, a tanulmányi és raktári anyag kérdéseiről, a kiállítási gyűjteményről, a kiállításokról, a kiállítási anyag magyarázásáról, az állandó és időszaki kiállításokról, továbbá a régészeti és történeti anyag kiállításáról. Meg kell állapítanunk, hogy a múzeológiának ezekkel a kérdésekkel összefüggő problémáit világosan látja és ezekre a legtöbbször választ is ad. Azonban azt sem lehet elhallgatnunk, hogy ezek a megállapítások az általánosságokon nem emelkednek felül. A könyvben elmondott múzeológiai problémákat, szempontokat a legtöbb magyar múzeológus is látja s éppen ezért örömmel olvastuk volna inkább azokat az eredményeket, tapasztalatokat, amelyek a cseh múzeológiai gyakorlatban már kézzelfoghatók és nálunk is irányt mutathatnak. Habár a szerző maga is elítéli ezt, írásából mégis kiderül, hogy bizonyos fokig azért még ő is az öncélú múzeum világában él, mert a többé-kevésbbé közismert általánosításokon kívül a múzeológia mai célját, konkrét feladatait, legjobban járható útját nem jelöli meg. Nem mutat rá arra sem, — amit a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának a múzeumi munkáról kiadott brossúrája világosan elmondott — hogy pl. a természettudományi, régészeti, néprajzi és művészettörténeti gyűjtemények mozgósításával mennyit tehetünk dolgozó tömegeink ideológiai meggyőzéséért, a munkásosztály történelmi hivatásának ismertetéséért, a kérlelhetetlen proletár osztálypolitikának a kulturális életben való érvényesítéséért.

Neustupný könyvét az itt érintett hiányosságai ellenére örömmel kell fogadnunk, mert egyetlen hozzáférhető és összefoglaló szakmunka, amely a kezdő múzeológusoknak rendkívül hasznos ismereteket nyujt és gazdag eredményekre vezető szempontokat ad. Éppen ezért kívánatos lenne, ha a Múzeumi Központ Neustupný és még J. F. Svoboda: Zásady českého musejnictví című Prágában 1949-ben megjelent könyvének tapasztalatai alapján, eddigi eredményeink és hiányosságaink számbavételével, néhány gyakorló múzeológust egy olyan magyarnyelvű múzeológiai kézikönyv megírásával bízná meg, amely a múzeológia összes elméleti és gyakorlati kérdéseit felölelné, a tudományos kutatómunkától kezdve a tömegekkel való szoros kapcsolat kiépítéséig és a múzeumi adminisztráció elvégzéséig. Ez a kézikönyv alkalmas lenne arra is, hogy a most megindult új leltározási és katalogizálási munkának egységét biztosítsa és az eddigi kiállítások tapasztalatai alapján az új kiállítások szempontjaival, kivitelezésük módjaival az ilyen irányú gyakorlattal nem bíró fővárosi és vidéki múzeológusokat egyaránt megismertesse.

Manga János

Otakar Nahodil: Sovětský národopis a jeho pokroková úloha. 80. l. Prága 1950.

Nahodil a szovjet néprajzról írott tanulmányában a leningrádi állami egyetemen és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája mellett működő Néprajzi Intézetben végzett kutató munkája és az ottani tapasztalatai alapján igyekezett beszámolni, egyrészt a szovjet néprajz történeti előzményeiről, másrészt a néprajz-tudomány metodológiai alapjairól és haladó feladatairól. Munkáját az a törekvés hozta létre, hogy mind a csehszlovák etnográfusok, mind a csehszlovák tömegek megismerkedjenek a szovjet néprajz mai helyzetével, sikereivel. Annál is inkább kívánatos volt ennek a tájékoztatónak a megírása, mert — amint a szerző írja — „... a csehszlovák néprajz ebben a tekintetben még visszamaradt és az utóbbi időkig is

az elavult, elfogadhatatlan és a mai követelmények szerint már reakciós metodológiai elveket követi."

A tanulmány négy fejezetből áll. Az első fejezet a jelenlegi szovjet néprajz gyökereivel, a szovjet néprajznak az Októberi Forradalom előtti haladó szellemű tradícióival foglalkozik. Már a fejezet első mondataiban kívánatosnak tartja megemlíteni azt a nyugaton elterjedt véleményt, amely azt tartja, hogy a forradalom előtti orosz tudomány, teoretikus oldalát tekintve, a nyugati tudománynak csak visszhangja. Ezzel szemben éppen a történeti példák felsorolásával bizonyítja az orosz néprajz önállóságát, azt, hogy az nemcsak helyi problémákkal és feladatokkal foglalkozott, hanem jelentős része volt az általános etnográfiai problémák megoldásában és nem kis szerepe volt a világ néprajzának általános kifejlődésében sem. Sőt, amint az orosz néprajz történelme mutatja, az orosz tudósok sok esetben a legalapvetőbb kérdésekben voltak előfutárjai a többi földrész kutatóinak. Állításainak igazolására névszerint felsorolja mindazokat az orosz kutatókat, akik a néprajz területén jelentős eredményeket értek el.

Különös figyelmet érdemel Nahodil tanulmányának második fejezete, amelyben a szovjet néprajzi iskola módszertani alapjait ismerteti. A szovjet néprajzi iskola alakulásának útja nagyon szövevényes és nehéz volt. A néprajzosok a marxizmus klasszikusaitól, Marxtól, Engelstől, Lenintől és Sztálintól tanulták meg az elméletet és azt saját tudományszakukban igyekezték alkalmazni. Persze, ez nem volt könnyű feladat, így nem is csoda, hogy kezdetben jelentős elméleti hibákat követtek el, amelyek a szovjet néprajztudományt helytelen utakra vezették. Csak a Párt 1934. évi határozatai mutatták meg a helyes utat, amelyen aztán a szovjet néprajz szerepe és feladatai is tisztázódtak. A néprajz központi feladata — Tolsztov fogalmazásában — az, hogy a világ népeinek kultúráját tanulmányozza, bármelyik fejlődési fokozatán állnak a történelemnek, tanulmányozza ezeknek a népeknek nemzeti, etnikai specifikáltságát, történelmi keletkezését és fejlődését. Tehát a szovjet néprajzi iskola jellegzetes vonása a következetes historizmus. A szovjet tudomány a népben a történelem alkotó alapját látja, legyen az ilyen vagy amolyan nemzetiségű vagy színű. És ameddig erről a népről nincsen írott történelmünk, a néprajz feladata, hogy más tudományokkal, különösen az archeológiával közösen, annak történelmét rekonstruálja. Éppen ezért Tolsztov a szovjet néprajzi iskoláról írt tanulmányában éles kritikával illeti a nyugati tudomány antihistorikus, imperialista és faji irányzatát.

Nahodil elmondja, hogy amikor a szovjet etnográfia az egyes jelenségeket következetesen történelmi alapon tanulmányozza, akkor nemcsak arra törekszik, hogy a fejlődést vázolja, hanem megállapítja a történeti fejlődés törvényszerűségét is, és ezzel a megállapításával nagy mértékben hozzájárul a marxista-leninista világnézet horizontjának kiszélesítéséhez. A történelemtudomány is nagy barátra talált a szovjet néprajztudományban, amely olyan kényes problémák megvilágításában segíti mint például:

1. az őstársadalom berendezkedésének történeti kialakulásában a törvényszerűségek megállapítása;

2. az osztálynélküli társadalomból az osztálytársadalomba való átmenet törvényszerűségeinek felfedezése, azaz azoknak a törvényszerűségeknek a megállapítása, amelyek az állam keletkezésére világosságot derítenek;

3. ugyancsak megállapítani ezeket a törvényszerűségeket a nemzet kialakulásában (a sztálini elv alapján) és az újonnan keletkezett szovjet népek nemzeti kultúrájában.

A szerző elmondja ezután, hogy a szovjet etnográfia (éppúgy az archeológia is) milyen eredményeket ért el az őstársadalom történetének tanulmányozásában.

A tanulmány harmadik fejezetének címe: A szovjet néprajzosok harcban a reakciós tudományos irányzatokkal. Nahodil megállapítja, hogy a burzsoa tudomány arra törekszik, hogy vagy a marxista-leninista tételek demagogikus kiforgatásával kompromittálja a szovjet tudományt, vagy pedig arra, hogy a szovjet tudomány sikereiről mélyen hallgasson, hogy így a tömegek előtt az igazságot elhomá-

lyosítsa. Persze, a burzsoáziának vannak ezenkívül más módszerei is. A marxizmus-leninizmus tanításával igyekszik szembe állítani saját tudományos teóriáit és az ezeket terjesztő iskolákat. Ilyen a kultúrtörténeti etnológiai iskola, amely az őstársadalom történetéről szóló marxista tanítás ellen állítja fel saját tételeit és ezeket az egyház dogmatikájával támasztja alá A szerző megemlíti Bednarik szlovák kutatót, aki a marxista-leninista néprajztudományt így jellemezte: „nem lehet elhallgatni, hogy az etnológia fejlődésében van olyan nézet, melyet szocialista célzattal alkalmaznak. Általános jelenség volt, hogy a nagyvonalú természeti felfedezések hatására a nép kulturális jelenségeit az evolucionista etnológusok feltételezései alapján a természet produktumának kezdték feltüntetni. Ebbe a körbe tartozik a népkultúra kifejlődésének materialista alapon való felfogása. Ezt az álláspontot különösen Marx és Engels terjesztették ..." Nahodil szerint ezek a megállapítások nem a szerző saját elgondolásai, hanem ismert refrénjei a nyugateurópai reakciós etnográfiának.

A tanulmány nem kíván foglalkozni a burzsoa klerikális „kultúrkörök iskolája" teóriáival, amelyet külön tanulmányban szándékozik elemezni, sem az amerikai „etno-pszichologizmus" alapjaival, melynek a náci fajelmélettel való rokonságát Tolsztov mutatta ki, ismerteti azonban a reakciós funkcionalizmust és a kozmopolitizmus irányzatait.

Nahodil dolgozatának negyedik fejezete az, amelyben elmondja, hogy mi az etnográfia mai helyzete a szovjet szocialista társadalomban és mik a mi feladataink a szocializmus építésének korszakában. A szovjet főiskolák egész során adják elő a néprajzot. A néprajzi kutatások egyre hatalmasabb lendülettel folynak. Csak a moszkvai és leningrádi néprajzi intézet négy tudományos folyóiratot ad ki. Számos néprajzi tanulmány jelenik meg nemcsak Moszkvában és Leningrádban, hanem a Szovjetunió szövetségi és autonóm köztársaságaiban is. Mindezekkel együtt ismerteti a szerző azt a hatalmas és tervszerű kutatómunkát, amely egyrészt a múzeumokban, másrészt az expedíciók területén folyik.

A Szovjetunió eredményeinek ismertetése után Nahodil a csehszlovák néprajz jelenlegi problémáival foglalkozik. Megállapítja, hogy vannak tudósok, akiknek imponál a néprajzkutatások szovjet módszere, azonban elutasítják maguktól a marxista-leninista methodológiát. Vannak, akik előtt ugyan ismert a marxista-leninista filozófia, de a történelmi materializmus módszerét eddig még nem tudták alkalmazni a néprajzi jelenségek tanulmányozásában. 1948. végéig pl. egyetlen marxista-leninista néprajzi munka sem jelent meg, annak ellenére, hogy a csehszlovák néprajznak jelentős haladó hagyományai vannak. Csehszlovákiában is érvényesült az eklektikus burzsoa irányzat befolyása, mely a francia szociológiai iskola követője volt. A néprajz az első köztársaság idején politikailag az agrárpárt eszközévé vált, amely elködösítette a falusi osztályharcot, egységes falusi kultúrát hirdetett és a kultúra megszemélyesítőjének a gazdag parasztot tartotta, az elmaradt gazdasági és szociális viszonyokat pedig idealizálta, és végül szlovák viszonylatban a néprajzot a nacionalizmus szolgálatába állította.

Ismerteti Nahodil az első prágai néprajzi konferencia eredményeit is, ahol elhatározták, hogy a csehszlovák néprajz a jövőben a marxista-leninista elméletet követi, és felveszi a harcot a reakciós irányzatok, a burzsoa formalizmus és nacionalizmus ellen. A konferencia résztvevői elsőrangú feladatuknak tartották, hogy a népi kultúra egyes jelenségeit a komplex és következetesen történeti kutatások keretében, az élettel és a nép történetével összekötve vizsgálják. Elhibázottnak tartja a szerző Melicherčík azon véleményét, hogy a jelenlegi modern etnográfia központi problémája elsősorban a folklorisztika lenne. Nahodil véleménye ezzel szemben az, hogy az etnográfiai tanulmányok közé sorolt folklorisztikát önálló studiumnak kell tekinteni.

Meg kell említenünk azokat a közeli feladatokat is, amelyeknek elvégzését a konferencia maga elé tűzte. Ezek közül Nahodil beszámolója alapján kiemeljük a következőket: a cseh és szlovák falvak szocializmus felé vezető útjának, a Cseh-

szlovákiában élő nemzetiségek életének tanulmányozása, az egységes tudományos terminológia bevezetése, új néprajzi káderek nevelése, kutató intézetek létesítése, a főiskolákon a néprajzi oktatás újjászervezése a szovjet tapasztalatok alapján, a jelenlegi szovjet néprajz alaposabb tanulmányozása stb.

Az elmondottakból is kitűnik, hogy Nahodil tanulmánya mind a szovjet néprajz történetéről és jelenlegi feladatairól, mind a csehszlovákiai problémákról kétségkívül értékes és gyakorlatilag is felhasználható tapasztalatokat nyujt. És ezeknek a tapasztalatoknak fokozottabb mértékben való felhasználásához kívánatos lenne, hogy a csehszlovák néprajz kitűzött feladatainak gyakorlatával és eredményeivel is mielőbb megismerkedjünk.

Manga János

Muzeul Romano-Rus. Bucureşti, 1949. Editura Catea Rusă (58 l.). Román-Orosz Múzeum. „Az orosz könyv" kiadása. Bukarest, 1949.

A Román-Orosz Múzeumot 1948-ban a Román Kommunista Párt kezdeményezésére alapították. Megalapításában a román dolgozókat az a hálaérzet vezette, melyet a hazájukat felszabadító dicsőséges Szovjetunió iránt éreznek. A múzeum célja, hogy felkutassa, megőrizze és tudományosan is feldolgozza azokat a tárgyakat és okmányokat, amelyek bizonyítják, hogy a román nép fejlődésében milyen nagy alakító hatása volt az orosz néppel való gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatoknak.

Hatalmas jelentőségű munka ez. A román polgári történetírók meghamisították magának a román nép és nyelv kialakulásának igazi bemutatását. Hogy a román nép „latinságát" minél jobban bizonyíthassák, elhallgattak egy több, mint 1000 éves korszakot. Aurelianus csapatainak kivonásától (271) egész a XIV. század végéig. Ennek a korszaknak a tanulmányozása feltétlenül előtérbe hozta volna a szlávok döntő szerepét a román nép és nyelv kialakulásában. Románia középkori és újkori történelmében is elhallgatták az oroszokkal való kapcsolatokat, különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom szerepét és hatását a román dolgozók életében és harcában.

A múzeum hét kiállítási teremben dokumentálja a román-orosz gazdasági, társadalmi, kulturális kapcsolatok történetét, a hamisítatlan tudomány megvilágításában. Az első terem a Szovjetunió és a Román Népköztársaság mai területén élt népek kapcsolataival, a román nép és nyelv és a fejedelemségek kialakulásának történetével foglalkozik. Bemutatja, hogy ebben milyen döntő jelentőségű volt a szlávok nyelvének és műveltségének a befolyása. A Szovjetunió és a Román Népköztársaság területén élt kultúrák kapcsolatait térképeken mutatja be és nyelvészeti anyaggal is bizonyítja a szlávok szerepét. Azután bemutatja a román fejedelemségek kialakulását és azt a segítséget, amit számukra a tatárok és törökök elleni harcokban Kiev és Moszkva aktív támogatása jelentett. A másodiktól a hatodik teremig terjedő rész bemutatja a XVII—XIX. század orosz-román politikai és kulturális kapcsolatait, majd a 6. és 7. terem kiállítása foglalkozik az 1905-ös forradalom és az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásával a román munkásmozgalomra, végül pedig Románia felszabadulásával, rámutatva, hogy a román hadsereg együtt harcolva a dicsőséges Vörös Hadsereg katonáival, hogyan vette ki részét az erdélyi harcokból, Magyarország és Csehszlovákia felszabadításából.

A kiállítás mellett a Román-Orosz Múzeum könyvtára és olvasóterme egész napon át nyitva áll a közönség részére. A múzeum tudományos dolgozói széleskörű aktivitást fejtenek ki, hogy a nagy tömegek számára hozzáférhetővé tegyék a Román Népköztásaság igazi történelmének megismerését. Ezért a munkájáért a Román-Orosz Múzeumot a Román Népköztársaság Tudományos Akadémiájának Nagygyűlése a történelem- és filozófiatudományok „Nicolae Balcescu" díjával tüntette ki.

Keszegh István

Kovács György: A szabadság útján. A Román Népköztársaság Írószövetsége Irodalmi és Művészeti Kiadója, 1950.

A moldvai csángóknak különös szerepet szánt a magyar narodnik néprajztudomány. Sokat írtak már róluk mindazok, akik a magyarság szívósságát, életrevalóságát faji alapon hirdették. A közöttük járt néprajzkutatók a csángók minden baját nemzeti elnyomásra és vallási különbségre vezették vissza. Kutatták néprajzukat, folklórjukat, sírtak azon, hogy a csángók napjai meg vannak számlálva. Még jó, hogy katolikusok, a hit tartja bennük a lelket, — ez menti meg őket *Domokos Pál Péter*, a csángó kérdés nacionalista „specialistája" szerint. Figyelmük nem terjedt ki a szomszédos falvakra, nem látták meg, hogy ott is ugyanaz a nép sorsa, annak ellenére, hogy a lakosok ott románok és görögkeletiek. Arról pedig különösen hallgattak, hogy a Bacau-val szomszédos Csíkban ugyanaz a gyimesi csángók sorsa. Nacionalista álláspontjukra ugyancsak rácáfolt volna egy ilyen összehasonlítás.

Kovács György riportkönyve az első olyan írás, amely már a marxizmus-leninizmus szemszögéből mutatja be a csángókat s így természetesen az első könyv, amely a csángókérdést nem az együttélő nemzetiségek egymás ellen uszítása céljából, hanem a kizsákmányoltak és kizsákmányolók viszonyából magyarázza. Eloszlatja a csángók körüli misztikumot s jövőjük állítólagos tragikumát azzal, hogy nem mint „egységes" és katolikus magyarokat, hanem osztályszempontból nézi őket.

A könyv végigvezet a csángó múlt és jelen fordulópontjain, melyek mind a román és a csángó dolgozók közös sorsát bizonyítják. Kiderül, hogy a csángók közül sem volt mindegyiknek ugyanaz a sorsa, éles volt és élesedik soraikban is az osztályharc s a klerikális reakció nem hogy megőrizte volna őket az „eltűnéstől", hanem 1947-ben, amikor a Román Kommunista Párt — először a csángók története folyamán — magyar tanítókat küldött közéjük, a leghevesebben ellenezte a magyarságukat levetkőzött kulákokkal együtt a magyarnyelvű oktatást.

Kovács György riportírásain keresztül megismerjük a csángók multját és jelenét. Az 1907-es forradalomban s 1945-ben a csángók együtt osztották föl a földet a román munkásokkal s a könyv a jövő csíráit is megmutatja: a kolhozokat szervező parasztokat, a káderiskolás lányt, a bojárbirtokon létesült állami gazdaság nagyszerű terméseredményeit. Eloszlatja azt a borúlátást, amelyet a csángók jövője körül mesterségesen támasztottak. Meggyőző példákkal dokumentálja, hogy a sztálini nemzetiségi politikát következetesen érvényesítő Román Munkáspárt harca, a szocializmus építése milyen gyökeres változásokat idéz elő az olyan elhagyott vidéken is, mint a Szeret-menti csángóföld. Új életre ébred a csángók kulturája, magyarul tanulnak írni-olvasni olyanok, akik már beszélni is alig tudtak és magyar káderiskolában ismerik meg Marx, Engels, Lenin és Sztálin tanításait.

A könyv jelentős kezdeményezés. Igen jellemző mérföldköveknél mutatja be a csángók útját a Román Népköztársaságban. Kár, hogy a feltárt problémák nincsenek eléggé kibontva, a szerző egy-egy kérdést nem visz végig, vagy nem látjuk kellő mértékben az indító körülményeit. Tudjuk például, hogy a román s csángó dolgozók harca a multban közös volt, hogy 1945-ben együtt osztották ki a földet, de nem kapunk elég határozott képet arról, hogy most miképpen él együtt a két nép, hogyan építik együtt a Szeret mentén a szocializmust. Sok adatot ismertünk meg, pl. a kultúrforradalom eredményeit, de nem tudjuk meg, milyen formában fejleszti ez tovább a csángó népi alkotások értékeit.

Keszegh István.

A NYUGAT NÉPRAJZI IRODALMA

Blanca Ochoa Sierra: El Indigena en el Peru. Boletin de Arqueologia Vol. I. (267—279. l.) Bogotá, Colombia. 1945.

A perui indiánokkal foglalkozó tanulmány öt nagyobb részre van beosztva: földrajzi környezet, lakosság, gazdasági alap, társadalmi organizáció, az indián jelenlegi helyzete Peruban.

A cikk fontossága miatt az egyes részekkel külön-külön foglalkozunk.

Peru topográfiailag és éghajlatilag nem egységes. Nagyjából három részre lehet felosztani: partvidéki, hegyvidéki és erdei részre. Klímája is ilyen komplex s így a vegetáció is igen változatos. A partvidéken csak ott van művelés, ahol az öntözés lehetséges; a hegyvidéken legelők terülnek el, míg a harmadik részen trópusi erdőségek vannak. Legtermékenyebb területek a folyók völgyei. Ezen a területen fejlődtek ki a prekolombián perui kultúrák — Paracas, Chavin, Muchik, Chimu, Rucana, Recuay, Chincha, Nazca és Inca — és élnek mai leszármazottaik.

E leszármazottak helyzetét szerző így jellemzi: „... elnyomva és kizsákmányolva azok által, akik magukat felsőbbeknek tekintve, folytatni akarják a spanyol conquistadorok rabszolgásító és destruktív munkáját". Ugyanakkor az elnyomott bennszülött lakosság számbeli többsége világos: az 1940-es népszámlálás alapján Peru 7,859.519 főnyi lakossága közül 5,000.000 tisztán indián! A legtöbb indiánt a hegyvidéken találni, ezek quechua és aimará nyelvűek.

A perui indián lakosság gazdasági alapját a földművelés, állattenyésztés és bizonyos iparok képezik. A földművelésnél alkalmazott módszerek a lehető legprimitívebbek. Ezek az indiánok nemhogy megtartották volna a régi Peru viszonylag igen fejlett földművelő módszereit, hanem nagy részét el is felejtették. A régi földművelés nemcsak az öntözést és a csatornázást ismerte és alkalmazta, hanem számlását is megakadályozták. E terraszok majdnem minden völgyben megvoltak; terraszokat épített, melyek a nehéz terepen a termelést könnyítették s a föld lecsuépítőik nagy területeket lesimítottak, másokat meg feltöltöttek. A régi peruiak nagy mérnöki ismeretei abban is megnyilvánultak, ahogyan a folyókat elirányították és a csatornázást megoldották.

Ezek a terraszok manapság nagyobbára szét vannak rombolva és csak kis területen használják fel őket. Nagy részüket ma vastag humuszréteg és növényzet fedi. Szerző megállapítása szerint a legújabb felfedezések alapján biztosra vehető, hogy az Andok egész területén voltak terraszok; az alacsonyabb szinten gyapotot és kukoricát, feljebb burgonyát, quinuát stb. termesztettek.

A perui indián másik legfontosabb foglalkozása az állattenyésztés. Kecskét, lovat, disznót, lámát, alpaccát stb. tenyésztenek. Hatalmas csordáik vannak, de a rossz kezelés és a legelők rossz minősége miatt nem nyújtanak elegendő jövedelmet.

Az iparok közé tartozik a gyapjú- és gyapotszövés, valamint a szalmafonás (toquilla-szalmából font sombrero stb.). A gyapot- és gyapjúszövésben nagy tökéletességre tettek szert. Vannak specializált fonók és textilfestők. Szövőszékeik keveset változtak. Más iparok is léteznek még, mint pl. a fémművesség, azonban a régiek igen fejlett technikájából alig őriztek meg valamit.

A következő fejezetben szerző a társadalmi organizációt tárgyalja. A törzsek *ayllu*kból (nemzetségekből) állottak; az ayllu tagjait vérségi, gazdasági és vallási kötelék fűzte össze; egyesítette őket egy speciális terület birtokiása, „ez határozta meg létüket, egy olyan csodálatos gazdasági és társadalmi organizáció fokához ért el, mely egyedüli segítséget nyújtott a régi peruiaknak, hogy legyőzzék a természet adta nagy nehézségeket és hogy felépítsék Amerika egyik legfejlettebb civilizációját".

Ma az *ayllu*-rendszer megvan majdnem az egész hegyvidéken és egy-két völgyben. Azonban ez a régi társadalmi és gazdasági organizáció eltűnőben van és eltűnik a területnek a közösségi tagok közötti periodikus felosztása is. Minden család már örökletesen birtokol egy parcellát, azzal az egyedüli megkötéssel, hogy nem adhatja el, mert a közösség tulajdona. A közösségben kollektív és egyéni munka van. A közös szükségleti munkát tökéletesen szervezett „kollektivisták" végzik el (*mimka* vagy *minga*). Ez a kollektív szellem megnyilvánul még az *ayllu*-szisztémában, mely a kölcsönsegítség-adásból áll. A „vezetőség" — *hunta comunitária* (kamara; nemzetségi tanácsnak felel meg) — a következő tagokból áll: elnök (illetve nemzetségfő), egy vagy két *personero* (személyi), egy kincstárcs és egy *juez de aguas* (vízbíró); ezeket az *assembleia comunál* (közösségi, illetve népgyűlés) választja 1—3 évre. Az *assembleia comunál* tagjai családfők, férfiak, nők, 18 év feletti férfiak. Castro *Pozo* többfajta ayllut különböztet meg: földműves, földműves-állattenyésztő, állattenyésztő-pásztor stb. Az utolsó csoportba, melyet állatenyésztő-pásztornak neveznek, tartoznak a legnyomorultabb családok; kőházakban marháikkal együtt laknak.

Az indián helyzete a mai Peruban. — Az indiántól elveszik a földjét, ahol azelőtt tulajdonos volt, ma szolga; az ayllut pedig szétrombolják. A család a feudális úr szolgálatába szegődik és a legjobb esetben *peon* lesz belőle. Az indiánt, aki valamely földbirtokos földjén születik, „proprio"-nak hívják és a gazda tulajdonának számít. Az indiánokat a birtokokon úgy számolják és használják, mintha szarvasmarhák, vagy más háziállatok lennének. Munkabérük olyan kevés, hogy abból csak valamelyes élelemre telik; rabszolgasorban sínylődnek.

E körülmények ellenére az indián nem halt ki; de rabszolgasorsa miatt állandó melankólikus szomorúság vált úrrá rajta. Elnyomói ezért alsóbbrendű, lusta, polgárrá válni nem tudó lénynek tekintik. „Természetes — írja a szerző — hogy egy nép, amelyet nem nevelhető, oktalan tömegként kezeltek és tekintettek, elállatiasodik." Peruban az indián testileg és szellemileg napról-napra jobban degenerálódik. Az állam, hogy növelje adójövedelmét, elősegíti a chicha (cukornádpálinka) gyártását és a coca eladását. Az indián ipar állandóan visszafejlődik, elsősorban azért, mert a piacokon az indián árunak van a legalacsonyabb ára, mivel ezeket „csak indián" gyártotta.

Az állam mindent megígért, hogy támogatni fogja az indiánokat, az indián ipart, az indián kultúra egyéb megnyilvánulásait; azonban ezek az ígéretek csak papíron voltak meg, valójában semmi sem történt. Az államnak ezek az állítólagos „jóindulatú" intézkedései valójában csak arra szolgálnak, hogy álcázzák az indián-elnyomó intézkedéseket.

Az ismertetett tanulmány rendkívüli fontossága abban áll, hogy feltárja a kapitalizmus igája alatt nyögő indián népesség valóságos helyzetét. Szerző túlmegy a nyomor „objektív" megállapításánál, és annak okait nem általánosságokban „fehér kultúra", „civilizáció") keresi, hanem konkrétizálja azt a jelenlegi perui uralkodó osztályban. A jelenlegi perui kapitalista uralkodó osztályok a legembertelenebb kizsákmányolásban tartják a benszülött tömegeket. A szerző felismerve az indián „degeneráltságának" igazi okait, harcolva az uralkodó osztályok ellen és az indiánok mellett, felsorakozik az emberiség haladó mozgalmai mellé. *Blanca Ochou Sierrá*-ban a haladó latinamerikai tudományosság egyik széleslátókörű, bátor és elszánt képviselőjét üdvözölhetjük.

Boglár Lajos

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Jegyzőkönyv

a Magyar Néprajzi Társaság 1951. május hó 30-án d. u. 5 órakor az Egyetemi Néprajzi Intézet előadótermében (VIII, Puskin-u. 3.) tartott LXIII. rendes közgyűléséről.

Jelen vannak: Ortutay Gyula elnök, Tálasi István ügyvezető alelnök, Vajda László főtitkár, Szolnoky Lajos titkár, Kovács Péter pénztáros. Albán Tünde, Balassa Iván, Barabás Jenő, Beke Ödön, Belényessy Márta, Béresné Bene Zsuzsánna, Bodrogi Tibor, Boglár Lajos, Boross Marietta, Csikós Tóth András, Dajaszászy Józsefné, Dégh Linda, Diószegi Vilmos, Domonkos Ottó, Egry Margit, Erdős Lajos, G. Nagy Piroska, Gönyey Sándor, Hofer Tamás, Hoffmann Tamás, Horváth Béla, K. Kovács László, Katona Imre, Király Péterné, Kiss Lajos, Koós Jenő, Kresz Mária, Kutka Magda, M. Albán Ilona, Major Emília, Manga János, Marót Károly, Mojzer Miklós, Nagy Dezső, Némethy Endre, Nyilassy Judit, Róna Tas, Sándor István, Scheiber Sándor, Szabó Mátyás, Szendrey Ákos, Takács Lajos, Tárkány Szücs Ernő Varga Marianne, Zimiel Katalin.

Tárgysorozat:

1. Ortutay Gyula elnök megnyitja a közgyűlést, üdvözli a jelenlevőket és megállapítja, hogy a szabályszerűen egybehívott közgyűlés határozatképes. A jegyzőkönyv írására Szolnoky Lajos titkárt, hitelesítésére pedig Tálasi István ügyvezető alelnököt és Marót Károly tiszteleti tagot kéri fel.

Elnök megemlékezik megnyitójában a Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusáról s annak határozatai alapján országszerte megindult fokozott munkalendületről. Felhívja a Társaság tagjait, hogy csatlakozva népünk legjobbjaihoz, a munkásosztályhoz, tettekkel, eredményesebb munkával dolgozzék kiki saját munkaterületén a Pártkongresszus határozatainak megvalósításáért. Egyik legfontosabb kötelességünk ma az ellenséges ideológiák elleni állandó küzdelem. Elnök bejelenti, hogy a Magyar Tudományos Akadémia egy néprajzi tudományos kutatóintézet felállítását tárgyalja, melynek első részeként remélhetőleg már jövőre megvalósul a folklórkutató intézet. Bejelenti továbbá, hogy a Társaság emelni akarván az egyre több önkéntes néprajzi gyűjtés (különösen táncgyűjtés) színvonalát, tíz-tizenkétíves gyűjtési útmutató kiadását határozta el. — A jövőben még inkább megnő a néprajzi publikálási lehetőség: az Ethnographia és az Acta Ethnographica évi 40 ívvel és ezenfelül az Akadémia Osztályközlemények is jelentős ívszámmal állnak tudományosan publikáló néprajzi kutatóink rendelkezésére. Elért eredményekért elnök a Társaság nevében köszönetét és háláját fejezi ki a Magyar Dolgozók Pártjának és vezérének, Rákosi elvtársnak, akik megadták a lehetőséget a jó munka végzéséhez elméleti útmutatásaikkal és eddig soha nem tapasztalt bőkezű anyagi segítséggel. Javasolja, hogy a közgyűlés táviratban juttassa el köszönetét Rákosi Mátyás elvtárshoz.

Közgyűlés a javaslatot egyhangú lelkesedéssel elfogadja.

2. Manga János megtartja előadását „Kiszehajtás Nógrádban" címmel. Az előadást filmvetítéssel illusztrálja.

3. Vajda László bemutatja főtitkári jelentését.

Közgyűlés a jelentést egyhangúlag tudomásul veszi s részére jegyzőkönyvi dicséretet szavaz meg.

4. Elnök a választmány tagdíjjavaslatához a közgyűlés hozzájárulását indítványozza.

Közgyűlés a Magyar Néprajzi Társaság tagdíját évi 5 Ft-ban, egyetemi hallgatók részére pedig évi 2 Ft-ban állapítja meg.

5. Főtitkár előterjeszti a választmány javaslatát Szolnoky Lajosnak és Vincze Istvánnak titkári, valamint Kovács Péternek pénztárosi hivatalában való megerősítésére.

Közgyűlés Szolnoky Lajost és Vincze Istvánt egyhangúlag a Társaság titkáraivá, Kovács Pétert pedig a Társaság pénztárosává választja.

6. Kovács Péter bemutatja pénztári jelentését a Társaság 1950. évi bevételeiről és kiadásairól, 1950. december 31-i vagyonállapotáról és 1951. évi költségvetéséről.

Elnök megköszöni Kovács Péter önzetlen és eredményes munkáját és indítványozza, hogy a közgyűlés számára jegyzőkönyvi köszönetet és dícséretet szavazzon meg.

Közgyűlés a pénztári jelentést tudomásul veszi és Kovács Péter pénztárosnak lelkiismeretes munkájáért jegyzőkönyvi köszönetet és dícséretet szavaz meg.

7. Dégh Linda számvizsgáló jelenti, hogy a számvizsgáló bizottság a Magyar Néprajzi Társaság ügyvitelét megvizsgálta, és miután azt minden tekintetben rendben levőnek találta, javasolja, hogy a pénztárosnak a felmentvény a szokásos fenntartással adassék meg.

Közgyűlés a számvizsgáló jelentését tudomásul veszi és Kovács Péternek a szokásos fenntartással a felmentvényt megadja.

8. Főtitkár jelenti, hogy Morvay Péter tagtársunk javaslattal fordult a közgyűléshez, melyben indítványozza, hogy a Társaság elhalálozott tagjainak a munkásságát egy-egy emlékülés keretében vitassa meg és méltassa. A választmány, foglalkozván az indítvánnyal, helyesebbnek találja, ha emlékülés helyett a Társaság folyóiratában biztosít helyet erre a célra.

Közgyűlés a választmány javaslatát fogadja el.

9. Főtitkár jelenti továbbá, hogy a választmány kéréssel kíván fordulni a Fővárosi Tanácshoz, hogy elhalálozott kimagasló néprajztudósaink emlékét utcanevekben is örökítsék meg.

Közgyűlés a javaslatot lelkesedéssel elfogadja.

10. Elnök köszönetet mond a jelenlevőknek és a Magyar Néprajzi Társaság LXIII. rendes közgyűlését bezárja.

Kmf.

Szolnoky Lajos s. k. titkár. *Ortutay Gyula* s. k. elnök.
Tálasi István s. k. ügyvezető alelnök. *Marót Károly* s. k. tiszteleti tag.

Főtitkári jelentés

II.

Tisztelt Közgyűlés!

Az 1950—51-es munkaév során Társaságunk a Magyar Tudományos Akadémia által jóváhagyott tudományos munkaterv alapján folytatta tevékenységét. A tudomány munkásának nálunk most kell megtanulnia terv szerint dolgozni, felelni a vállalt feladatok elvégzéséért. A mi Társaságunk tagságába tartozó néprajzi szakembereink egytől-egyig különböző tudományos intézményeinkben folytatnak rendszeres munkát s ezért Társaságunk tervének pontos végrehajtása nem egyszer komoly munkatöbblet elé állította kutatóinkat. E nehézség figyelembevétele alapján tudjuk csak valóban honorálni a társasági munkaterv végzését irányító és lefolytató tagtársaink önfeláldozó, derék munkáját, amikor megállapítjuk, hogy Társaságunk vállalt feladatait nagyjában-egészében teljesítette.

A szocializmus építése a szellemi élet, a tudományos munkaterület dolgozóit új nagyszerű feladatok elé állítja. Megszűnt a mi tudományunk anyagi nyomorúsága, társadalmi elhanyagoltsága is. Eddig nem sejtett horderejű feladatok elé került a magyar néprajztudomány. Feladatunk az, hogy a néprajztudomány eszközeivel és módszereivel feltárható ismeretanyagot társadalmi közkincsé tegyük, emeljük dolgozó népünk műveltségi színvonalát: feladatunk, hogy kutatásainkkal hozzájáruljunk a társadalmak, különösen pedig a magyar társadalom történetének, műveltségének tudományos megismeréséhez; feladatunk, hogy a kultúrforradalom győzelmes megvívásában intenzív segítséget nyújtsunk a nemzeti formakincs összegyüjtésével és továbbadásával; feladatunk, hogy elszántan harcoljunk az elnyomás és kizsákmányolás ideológusainak burzsoa tanításai ellen, elsajátítsuk az élenjáró szovjet néprajztudomány gazdag tapasztalatait, módszeri tisztaságát és magasrendűségét, építő tudományerkölcsét; s feladatunk végül, hogy tevékenyen elősegítsük a népek békéjének megőrzését, s a szabadságukért most küzdő gyarmati és félgyarmati népek nagyszerű harcát.

Társaságunk mind előadásaival, mind folyóirata révén, mind a tervében lefektetett tudományos munkák végzésével ezeket a lelkesítő célkitűzéseket igyekezett szolgálni. A végzett munka ismertetése előtt örömmel jelentem, hogy tagtársaink közül az idén Lajtha László, Pais Dezső és Szabolcsi Bence kiváló munkásságukért Kossuth-díjban részesültek.

1950. december 11—13-ig a Régészeti és Művészettörténeti Társulattal karöltve Pécsett tartottuk meg háromnapos vándorgyűlésünket. Vándorgyűléseink nívós és elvi súlyú előadásai, tagtársaink lényeges és mindenkor építő felszólalásai jelentékenyen növelték a néprajzi szakemberek iránti megbecsülést a jelenlevő régész és művészettörténész kartársak köztudatában. Sajnos, a város és a környék dolgozói az elégtelen propaganda következtében sokkal kisebb számban vettek részt a vándorgyűlés előadásain, mint azt az ügy megérdemelte volna.

Folyóiratunk, az Ethnographia a Közoktatásügyi Kiadóvállalat kiadásában ízléses külsőben, változatos tartalommal jelent meg. Folyóiratunk tartalmilag meglehetősen jól mutatja azt az ideológiai változást, amely munkánk egészét kell, hogy jellemezze. Sajnálatos azonban, hogy az országunkban most lefolyó nagy gazdasági és politikai változások néprajzi hatásainak tudományos megfigyelése az Ethnographia tartalmának tanúbizonysága szerint, még mindig nem foglalja el azt a fontos helyet kutatóink munkásságában, amelyet feltétlenül megérdemel. Folyóiratunk tartalmában mindazonáltal határozott fejlődés állapítható meg. Annál súlyosabb mulasztás, hogy új szellemű Ethnographiánk publicitását a kiadó nem biztosította a kívánt mértékben. Azonban örvendetes, hogy folyóiratunk még így is 167 csere-kapcsolat kiépítését tette lehetővé. Az Ethnographia szerkesztését 1950-ben Balassa Iván, 1951 folyamán Ortutay Gyula főszerkesztő és Katona Imre szerkesztőségi ügyvivő végezte el példás gonddal és alapossággal.

Felolvasó-üléseink száma ebben az évben — a vándorgyűlést leszámítva — hét volt; hat választmányi ülést és egy közgyűlést tartottuk.

Tudományos szempontból rendkívül eredményesnek bizonyult újítás a régebbi felolvasó-ülésekkel szemben az elhangzott felolvasás megvitatása hozzászólások révén, melyekben az előadást tudományos megbeszélés tárgyává teszik.

Felolvasó-üléseink tárgysorozata a következő volt:

1. 1950. október 25.
   Moór Elemér: A magyar ethnogenezis kutatásának elvi és módszerbeli problémái.
2. 1950. november 29.
   Péter László: A folklorizáció kérdéséhez.
3. 1951. január 31.
   Ankét Koszven: „A matriarchátus" c. könyvéről. (Vezette Köves Teofil.)

4. 1951. február 28.
Bodrogi Tibor: A gyarmati néprajz kérdéseihez.
5. 1951. március 28.
Vajda László: Fejezetek a „Bevezetés a néprajztudományba" c. készülő tankönyvből.
6. 1951. április 25.
Takács Lajos: Népi verselők, hírversírók.
7. 1951. május 30.
Manga János: Kiszehajtás Nógrádban. (Filmbemutatással.)

A tervmunkát végző munkaközösségek (Néprajzi Lexikon, Kálmány-hagyaték feldolgozása) általában teljesítették feladatukat. Elmaradás csak a gyüjtések terén tapasztalható. Társaságunk megbízásából összesen két gyüjtőút folyt a múlt munkaévben. Örvendetes viszont, hogy a Néprajzi Társaság indította el az idén hazánkban a rendszeresebb néprajzi filmezést; dokumentum-filmjeink remélhetőleg rövidesen nemcsak a szakemberek, hanem az érdeklődő nagyközönség számára is hozzáférhetőek lesznek.

Szervezeti életünkben az egyes tagtársak megváltozott munkaköre, fokozott igénybevétele következtében bizonyos változások állottak be. 1950. október 25-én Balassa Iván titkári tisztségéről lemondott, helyette Szolnoky Lajos, illetve Vincze István látta el a titkári teendőket, Barabás Jenő pénztáros helyett pedig Kovács Péter látta el ugyanazon időponttól a pénzügyek vezetését, ugyancsak a választmány megbízásából. 1951. január 31-én Szabó Dénes számvizsgáló leköszönt, tisztségét Sz. Morvay Judit vette át. Balassa Iván 1951. január 31-én történt időleges lemondása következtében az Ethnographia szerkesztését Katona Imre folytatta. Molnár József 1951. február 28-án leköszönt választmányi tag helyébe Takács Lajos lépett.

Szervezeti életünk fejlesztése szükségessé teszi választmányunk egy javaslatát a tisztelt Közgyűlés felé. Tudvalevő, hogy Társaságunk a felszabadulás előtt tagdíjat vett tagjaitól; mióta a folyóirat kiadásának anyagi terheit s a rendezvények, adminisztráció stb. fedezésének gondját a Magyar Tudományos Akadémia levette a Társaság válláról, tagjainktól nem kértünk tagdíjat. Valójában ez nem bizonyult helyesnek: egész sereg tagunk van nyilvántartva, aki nem látszik különösebb kontaktust tartani Társaságunkkal s általában a néprajztudománnyal; holt teherként cipelünk magunkkal nem kisszámú olyan nyilvántartott tagot, aki egyszer belépett a Néprajzi Társaságba, de ténylegesen már régen nem tekinthetjük tagunknak s ő sem tekinti magát annak. A helyzet felszámolása érdekében választmányunk azt határozta, hogy a jövőben — más tudományos társaságokhoz hasonlóan — tagdíjat fog szedni; a tagdíj befizetése és rendszeres továbbfizetése lesz az az adminisztrálható bizonyság, amely valakinek a Néprajzi Társasághoz való tartozását kifejezi. A tagdíj összege oly csekély, hogy inkább csak jelképnek tekinthető: évi 5 forint, egyetemi hallgatók számára pedig évi 2 forint. Ezenfelül elhatároztuk, hogy a tagdíj ellenében tagjaink jelentős kedvezménnyel juthatnak hozzá Társaságunk és a Néprajzi Múzeum kiadványaihoz. A fenti tagrevizióval egyidőben tagtoborzást indítunk meg a néprajztudomány mind szélesebb körben való propagálására.

Társaságunk taglétszáma utolsó közgyűlésünk óta 33 fővel növekedett; kevéssel ezelőtt húnyt el tagjaink közül Palotay Gertrud, a magyar népi hímzések legkiválóbb ismerője, Társaságunknak hosszú időn át volt választmányi tagja. Társasági tagságáról lemondott egy fő. Harmincöt tagtársunk kérte a Társaságba való felvételét. Így taglétszámunk a következő: 19 tiszteletbeli, 23 levelező, 57 alapító és 317 rendes tag: összesen tehát 416 fő.

III.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Tisztelt közgyűlés!

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság LXIII. évi rendes közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr, tisztelettel jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság ügyvitelét a mai napon megvizsgáltuk és miután azt rendben lévőnek találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárnoknak a felmentvény szokásos fenntartással megadassék és neki lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest, 1951. május 28-án.

Győrffy György s. k., számvizsgáló — *Dégh Linda* s. k., számvizsgáló — *Komáromy József* s. k., számvizsgáló — *Szolnoky Lajosné* s. k., számvizsgáló

Csipka László s. k.,
ellenőr

IV.

Pénztári kimutatás

a Magyar Néprajzi Társaság vagyonáról 1950. december 31-én.

	Ft
1. 70 drb egyenként 40 Ft névértékű „Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata R.-T." részvény	2 800,—
2. Országos Takarékpénztár NV József-körúti fiókjában a 3019. sz. csekkszámlán	63,—
3. A Magyar Néprajzi Társaság kézipénztárában	146,55
4. Kb. 10 000 évf. Ethnographia	600 000,—
5. 950 példány Kodály-emlékkönyv	114 000,—
6. 100 példány Strauss: Bolgár néphit	3 000,—
7. 30 példány Sebestyén: Rovásírás	900,—
8. 270 példány Tagányi: Hazai élő jogszokásaink gyüjteséhez	8 100,—
9. 550 példány Mutató az Ethnographia I—L. évfolyamaihoz	33 000,—
10. Kb. 3000 könyv letétként a Néprajzi Múzeum könyvtárában	20 000,—
11. 210 kg félfamentes nyomópapír, értéke kg-ként 6,20 Ft	1 302,—
12. 900 kg famentes Nicon nyomópapír, értéke kg-ként 7,35 Ft	6 515,—
13. Egy darab pénztári páncélkassza	1 000,—
14. Egy darab LE 61 603. sz. Remington irodai írógép	1 500,—
15. Egy drb Leitz-mintájú Epidiascop 110 V, 500 Watt tükrözött proj. izzóval, Voigtländer obkeptívvel	3 000,—
16. Tíz tekercs Gevert 16 mm keskenyfilm, à 113,70 Ft	1 137,—
17. 84 tekercs Leica-film, à 10— Ft	840,—
18. Két tekercs Agfacolor napfényfilm, à 76,— Ft	152,—
Összesen:	797 555,55

azaz Hétszázkilencvenhétezerötszázötvenöt forint 55/100 Ft.

(P. H.)

Kovács Péter s. k.,
a Magyar Néprajzi Társaság
pénztárosa

Győrffy György s. k., számvizsgáló — *Dégh Linda* s. k., számvizsgáló — *Szabó Dénes* s. k., számvizsgáló — *Komáromy József* s. k., számvizsgáló

Csipka László s. k.,
ellenőr

V.

Pénztári kimutatás

a Magyar Néprajzi Társaság 1950. évi bevételeiről és kiadásairól.

		Ft
I. *Bevételek:*		
1. Rendes tagsági díjból		327,—
2. Adomány, segély (M. T. Akadémia)		23 000,—
3. Kiadványeladás		2 132,—
4. Maradvány 1949. évről		5 191,27
	Összesen:	30 700,27
II. *Kiadások:*		
1. Ügyvitel		13 493,81
2. Folyóirat		3 000,—
3. Gyüjtési segély		328,23
4. Vegyes (Tud. cél)		13 668,68
	Összesen:	30 490,72
Összesítés:		
I. Bevételek összege		30 700 27
II. Kiadások összege		30 490,72
Készpénzmaradvány:		209.55 Ft.

azaz Kettőszázkilenc 55/100 Ft.

Budapest, 1950. évi december hó 31-én.

(P. H.)

Kovács Péter s. k.,
a Magyar Néprajzi Társaság
pénztárosa

(P. H.)

A fenti kimutatást átvizsgáltuk és mindenben rendben lévőnek találtuk:

Győrffy György s. k., számvizsgáló — *Dégh Linda* s. k., számvizsgáló — *Szabó Dénes* s. k., számvizsgáló — *Komáromy József* s. k., számvizsgáló

Csipka László s. k.,
ellenőr

Kiadóhivatal: Közoktatásügyi Kiadóvállalat.
Felelős kiadó: a Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatója.
Budapest, V., Szalay-u. 10—14. Telefon: 122—044.
Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 71.878.252—49

4300. — Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Erdős László.) Nyomott pld.: 630

ETHNOGRAPHIA

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

Главный редактор: — Rédacteur en chef:
ORTUTAY GYULA

Редакционная комиссия: — Membres de la rédaction:
DÉGH LINDA, GUNDA BÉLA, TÁLASI ISTVÁN

Редактор: — Rédacteur:
BALASSA IVÁN

СОДЕРЖАНИЕ — SOMMAIRE

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ — ÉTUDES

Токарев С. А.: Основные этапы развития русской дореволюционой и советской этнографии. (Проблема периодизации) ..... 257—276

Mészöly Gedeon: Следы выражений и слов охотничьего значения угорских времен имеющиеся в венгерской сокровищнице слов.
Das Jägerleben der ugrischen Zeit im umgarischen Wortschatz ..... 277—290

Fokos Dávid: Мотивы народной сказки найденные в одной из вогульских песен о медведе.
Volksmärchenmotiv in einem wogulichen Bärenliede .... 291—293

Román János: Схематическая рецензия о гончарном производстве в Шарошпатак.
Esquisse d'une histoire de la poterie de Sárospatak .... 294—350

Bodrogi Tibor: К вопросу о вымирании туземцев в колониях. Тасмания.
Concerning the depopulation of colonial peoples Tasmania 351—369

СООБЩЕНИЕ ДАННЫХ — DOCUMENTATION

K. Kovács Péter: Приручение молодняка тяглого и удойного скота в Тисачеге.
Abrichtung der Zug- und Melktiere in Tiszacsege ..... 370—395

Takács Lajos: Воспитание навыков в работе и передача их, у Варонгских жнецов.
L'initiation au travail et la communication des expériences chez les moissonneurs de Várong ..... 396—402

Szücs Sándor: Борьба жрецов за погоду.
Druids fighting for good weather ..... 403—409

Luby Margit: Шляпное валяльное ремесло. II.
Der handgearbeitete Filzhut. II. ..... 410—425

Dömötör Sándor: Заготовка клея из омелы в местности Кесегхедьалья.
Leimkochen aus Mistel in Kőszeghegyalja ..... 426—431

Scheiber Sándor: Журавли Ибикоса. — The crows of Ibykos 432

К ИСТОРИИ ЭТНОГРАФИИ — CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DE L'ETHNOGRAPHIE

Balassa Iván: История этнографического музея во время венгерской советской республики (1919.)
L'histoire du musée d'Ethnographie pendant la république soviétique hongroise en 1919, ... 433—444

Ára: 15,— Ft
Előfizetés fél évre 12,— Ft

ETHNOGRAPHIA

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА
REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
Könyves Kálmán-körút 40. Budapest, VIII.
VOL. LXII. 1951. 3—4.

МУЗЕОЛОГИЯ — MUSEOLOGIE

Péter László: Первый колхозный музей в Венгрии.
Le premier musée de „coopérative de production" de notre pays ..... 445—449

G. *Nagy Piroska:* Выставка в память „Биро Лайоша" и архипелаг Тихого Океана (народы Меланезии перед колонизацией и в настоящее время) в Этнографическом Музее.
L'exposition commémorative „Louis Bíró" et l'archipel de l'Océan Pacifique au Musée d'Ethnographie ..... 449—451

Hofer Tamás: Индийская выставка. — L'exposition des Indes .. 452—453

Potapov L. P.: Основные вопросы этнографической экспозиции в советских музеях.
Les principes de l'exposition ethnographique dans les musées soviétiques ..... 453—459

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗВЕСТИЯ — NOUVELLES ETHNOGRAPHIQUES

Csilléry Klára: Летний сбор студентов и студенток вузов изобразительных искусств и художественной промышленности.
Travail sur terrain des étudiants de l'école des beaux-arts et de l'école des arts industriels ..... 460—462

Cs. Sebestyén Károly: Как приготовить этнографические иллюстрации.
Les illustrations ethnographiques ..... 463—464

Резолюция этнографического совещания при Институте этнографии АН СССР с участием представителей союзных и автономных республик, состоящегося в Москве с 23 января по 3 февраля 1951 года.
Les résolutions de l'Institut Ethnographique de l'Académie de l'Union Soviétique prises à la conférence du 23. janvier au 3. février 1951. ..... 465—469

Kusnyer P. I.: Программа для сбора сведений по этнографическому изучению культуры и быта колхозного крестьянства в республиках Советской Прибалтики.
Questionnaire concernant la culture et le genre de vie des kolhoziens de la Pribaltique Soviétique ..... 470—474

РЕЦЕНЗИЯ — REVUE LITTÉRAIRE ..... 475—506

ИЗВЕСТИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА
NOUVELLES DE LA SOCIÉTÉ ETHNOGRAPHIQUE ..... 507—512

F. k.: Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatója 4300 — Egyetemi Nyomda, Budapest (F.: Erdős L.)
Nyomott pld. 630.